АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 2

●

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 5

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1993

ББК 63.2
У45

У збірнику публікуються праці з археографії, джерелознавчі та історіографічні дослідження. Особливу увагу приділено висвітленню забутих і сфальсифікованих сторінок історії України.

Для істориків, філологів, фахівців у галузі допоміжних історично-філологічних дисциплін.

Редакція видань
історично-культурної спадщини України

Редактор *В. О. Коваленко*

У $\frac{0502000000\text{-}265}{221\text{-}93}$ 35-93

ISBN 5-12-003884-0

1

АРХЕОГРАФІЯ

С. М. ПЛОХІЙ *(Київ)*

ВІД ЯКОВА СУШІ ДО АТАНАСІЯ ВЕЛИКОГО

(Огляд видань римських джерел з історії української церкви)

Сучасна археографія, як власне і історіографія історії уніатської церкви та українсько-римських зносин, бере свій початок з полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст. На той час вже сформувалися головні погляди на історію унії, які розроблялися в пізнішій історіографії. У працях полемістів з'явилися перші, ще недосконалі публікації джерел з історії українського церковного життя тієї доби. В цілому така практика не була виключенням за умов гострої релігійної боротьби XVI—XVII ст. і, більше того, відповідала традиціям католицько-протестантської полеміки.

Серед опублікованих на Україні документів траплялися й такі, що безпосередньо торкалися історії українсько-римських відносин. Серед піонерів в цій царині були митрополит Іпатій Потій, який 1605 р. видрукував лист Київського митрополита Мисаїла до папи Сикста IV, датований 1476 р., та холмський греко-католицький єпископ Яків Суша (1610—1687), перший з відомих нині авторів, хто дістався до римських архівів і використав їх матеріали в своїх публікаціях [1].

У середині XVII ст. Суша — один з провідних діячів уніатської церкви. По смерті 1649 р. холмського єпископа Мефодія Терлецького він стає адміністратором цієї єпархії і бере участь у православно-уніатських конфліктах на Холмщині після Зборівської угоди 1649 р., а пізніше в війську польського короля Яна Казимира під Берестечком благословляє королівські загони на війну з Богданом Хмельницьким [2]. 1652 р. Сушу висвячують на холмського уніатського єпископа [3].

Ріст популярності Якова Суші не тільки в церковній, а й у загальній історії України пов'язаний з його листом до Івана Виговського. В цьому листі, переданому гетьману через його генерального писаря Павла Тетерю — в минулому учня Суші,— холмський єпископ намагався пом'якшити ставлення гетьмана до унії [4].

1664 р. Яків Суша прибув до Риму для захисту інтересів уніатської церкви перед конгрегацією пропаганди віри. В Римі Суша намагався посунути вперед справу канонізації бл. Йосафата, беатифікованого 1643 р. Саме цю мету переслідував виданий в Римі 1665 р. життєпис Йосафата Кунцевича [5]. Працю над цим твором Суші полегшив дозвіл конгрегації обрядів користуватися переданими їй документами — беатифікаційним кодексом Йосафата. Таким чином перший український автор дістався до римських архівів.

У життєписі Йосафата серед інших документів було опубліковано два бреве папи Урбана VIII польському королю Сигізмунду III з приводу загибелі Кунцевича. В першому з них від 10 лютого 1624 р. папа закликав

короля до помсти, в другому — від 11 травня того ж року — висловлював своє задоволення покаранням вітебських міщан [6]. Працюючи над книгою про Кунцевича, Суша використовував й інші документи римського походження, зокрема деякі матеріали конгрегації пропаганди віри.

Безпосереднім свідченням намагань Суші прискорити канонізацію Й. Кунцевича є ще один життєпис — Мелетія Смотрицького, що вийшов у Римі наступного, 1666 р. [7] Вже сама назва твору відбиває головну думку Суші: перехід М. Смотрицького до унії — це наслідок крові, пролитої Й. Кунцевичем. У книзі з незначними скороченнями цитувалися листи М. Смотрицького на адресу курії і самого папи Урбана VIII, лист до папи митрополита Й. Рутського, деякі інші документи, з якими Суша, очевидно, ознайомився в Римі.

Таким чином, Яків Суша став першим з відомих нині українських авторів, хто дістав дозвіл працювати з документами римської курії.

Наступна публікація римських документів з історії української церкви була здійснена в Римі 1732 р. генеральним прокуратором ордена василіан Ігнатієм Кульчинським.

І. Кульчинський (1694—1741) — цікава, непересічна постать в історії уніатської церкви. Після закінчення колегії імені папи Урбана VIII в Римі він почав кар'єру у василіанському чині, ставши секретарем протоархімандрита. З 1729 до 1736 р. Кульчинський перебував у Римі, виконуючи обов'язки прокуратора ордена та ректора церкви св. Сергія та Вакха [8]. Саме в цей період було підготовлено та видано його книгу «Приклад русинської церкви...» [9].

Праця І. Кульчинського складається з двох частин. До першої входить життєпис Й. Кунцевича, до другої — римські документи, що стосуються загибелі Йосафата: промова учня Грецької колегії Фоми Ксеніцепула про Й. Кунцевича, листи Й. Рутського до папи Урбана VIII та кардинала О. Бандіно, бреве папи королю Сигізмунду III (раніше наведені Я. Сушею), листи О. Бандіно до Й. Рутського та нунція Ланцелотті—усього 10 документів. З огляду на археографію публікація Кульчинського була кроком уперед порівняно з першим досвідом Суші. Зокрема, документи тут винесені за межі основного тексту життєпису Йосафата і наводилися без скорочень.

Як бачимо, перші публікації римських документів з історії української церкви, здійснені василіанами, пов'язані з канонізацією Йосафата Кунцевича.

Пізніші публікації римських документів також безпосередньо торкаються діяльності греко-католиків, але були покликані до життя не потребами беатифікації Й. Кунцевича, а намаганням відстоювати права уніатської церкви в католицькій Речі Посполитій.

Свідченням доброго знайомства діячів уніатської церкви з документами римської курії є кілька рукописних збірників, час складання яких датується XVIII ст. Це збірник з колекції митрополита Макарія, що був свого часу описаний М. І. Петровим, й нині знаходиться в Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН України (м. Київ) [10], збірка копій ватиканських документів з василіанського зібрання, яке ввійшло до складу Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України [11], та майже ідентичний останньому кодексу з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [12].

До згаданих збірників включено папські бреве, декрети конгрегації пропаганди віри, інші документи щодо діяльності греко-католицької церкви. В подібних збірниках була постійна потреба: документи римської курії регламентували внутрішнє життя церкви, послугували аргументом у вирішенні тих чи інших питань у відносинах з королівською

владою Речі Посполитої. Сьогодні важко визначити, документами яких архівів користувались укладачі цих збірників — ватиканських чи митрополичих. Їх праця стала необхідним підготовчим етапом видання декількох збірників документів римської курії та королівської влади, що стосувалися греко-католицької церкви. Йдеться про видання С. Рудницького «Jura et privilegia genti Ruthenae Catolicae a Maximis Pontificibus concessa» (1747), М. Рилло «Antiquitas, Ecclesial Ruthenae» (1755 та 1760), василіанську публікацію «Булли і бреве...», що вирізняється серед інших збірників документів цього типу обсягом та грунтовністю підготовки.

Збірник «Булли і бреве...» було видано в Почаївській друкарні отців василіанів 1767 р. Сюди, окрім папських булл і бреве, увійшли декрети конгрегації пропаганди віри, королівські привілеї, що визначали права греко-католицької церкви. Документи охоплювали 1458—1766 pp. Серед матеріалів ватиканського походження тут вміщено бреве пап Климентія VIII, Павла V та Урбана VIII, кілька важливих для функціонування церкви декретів конгрегацій пропаганди віри та обрядів [13].

Після публікації почаївського збірника наступила довга, майже в 100 років, перерва у виданні документів з історії унії, в тому числі й ватиканського походження. Розділи Польщі призвели до поступової ліквідації греко-католицької церкви на територіях, що ввійшли до складу Російської імперії. Уніатські парафії Галичини, яка опинилася під владою Австро-Угорщини, потребували багато часу, щоб піднятися до усвідомлення важливості як евристичної, так і едиційної діяльності. Не було й нагальної потреби у виданні збірників, подібних до почаївського: статус церкви визначався не давніми рішеннями Риму та Варшави, що мали силу в колишній Польсько-Литовській державі, а розпорядженнями австрійського та російського урядів [14].

Тільки в 60-х роках XIX ст. з'являється перше фундаментальне видання джерел, в якому досить широко представлені документи з історії унії. Йдеться про здійснене архіваріусом ватиканського таємного архіву А. Тейнером 4-томного видання «Давні пам'ятки Польщі та Литви», в третьому томі якого побачило світ чимало документів римської курії, зокрема папських бреве, що безпосередньо торкаються історії української церкви [15]. Мабуть, є підстави вважати, слідом за німецьким дослідником Едуардом Вінтером, що археографічне видання А. Тейнера було своєрідним контраргументом католицького Заходу у боротьбі з православним Сходом, де на цей час з'явилися вороже наставлені до католицтва історіографічні праці М. О. Кояловича та Д. А. Толстого [16]. Картина цього археографічно-історіографічного протистояння буде, безперечно, неповною, якщо не пригадати й працю колишнього адміністратора Галицької митрополії М. Гарасевича (1763—1836) «Аннали Русинської Церкви», що її було видано у Львові 1862 р. Тут в уривках також опубліковано кілька ватиканських документів про греко-католицьку церкву [17].

Друга половина XIX ст. в історії папської столиці стала часом глибоких змін, що позначилися й на архівній справі. Вперше для дослідників було відкрито унікальні архівосховища Ватикану. Важливість цього акту добре усвідомили археографи європейських країн. У Римі почали створюватися дослідницькі інститути, що займалися пошуками в ватиканських архівосховищах джерел з історії тієї чи іншої країни.

Важливою віхою в процесі пошуку та дослідження ватиканських джерел з історії української церкви стала діяльність вченого кореспондента Російської Академії наук у Римі Євгена Шмурла. Свої пошуки в Римі він розпочав 1903 р. і продовжував більше двох десятиліть. Результатом його евристичної діяльності стали описи ватиканських джерел, опубліковані в 4-томному збірнику «Россия и Италия» [18], та його моногра-

фія «Римская курия на русском православном Востоке (1609—1654)» [19], в якій побачили світ деякі джерела.

Хоча назва збірника «Россия и Италия» відбивала погляд офіційної російської історіографії щодо України та Білорусії як частини Росії, проте власне російські матеріали тут у меншості — переважають українські та білоруські, а Італія представлена майже виключно ватиканськими джерелами. Огляди Є. Шмурла, опубліковані в згаданому збірнику, становлять особливий інтерес саме для історії ватикано-українських церковних зносин.

У першому томі публікації подано загальну характеристику Ватиканського таємного архіву та опис східнослов'янських матеріалів у єзуїтському фонді Римського архіву. В другому томі зібрані описи джерел з різних фондів Ватиканського таємного архіву, і в першу чергу із фонду Польської нунціатури, з зібрань бібліотеки Толедського кафедрального собору. Аналогічні матеріали увійшли також до третього тому виданої Є. Шмурлом серії. Особливий інтерес для дослідження історії української церкви становить четвертий том (на відміну від попередніх, що складалися з двох випусків, він на випуски не ділився). Тут містяться описи східнослов'янських матеріалів із архіву конгрегації пропаганди віри, яка, починаючи з 1622 р. і до перших десятиліть XX ст., безпосередньо керувала справами греко-католицької церкви.

В опублікованих Є. Шмурлом матеріалах вміщувалися також публікації найцікавіших, на думку дослідника, документів, але серія «Россия и Италия» становить інтерес насамперед як зібрання описів римських джерел.

Значно більшою мірою, ніж російська, до розробки римських джерел з історії української церкви прилучилася польська археографія. Інтерес до римських джерел з історії колишньої Речі Посполитої польські археографи виявили в середині XIX ст. Так, 1847 р. було здійснено публікацію в перекладі на польську мову листів варшавського нунція (60-ті роки XVI ст.) Коммендоні [20], дещо пізніше — 1852 р., також у перекладі видано переписку іншого папського дипломата другої половини XVI ст.— Аннібала з Капуї [21] і, нарешті, 1864 р. опубліковано 2-томний збірник реляцій папських дипломатів у Польщі з середини XVI до кінця XVII ст.[22] Остання публікація містить особливо багато матеріалів з історії українських земель.

Більш планомірне дослідження польськими археографами римських архівів розпочалося в XX ст. 1913 р. Польська академія мистецтв у Кракові розпочала публікацію серії документів з історії Польщі, що отримала назву «Monumenta Poloniae Vaticano» [23]. Через це видання польська історична наука вперше долучилася до тієї широкої евристичної та видавничої діяльності, що провадилася на базі римських архівів археографами західноєвропейських країн. Усього видано 7 томів серії — останній вийшов друком 1950 р. Перших три томи охоплюють період з давніх часів до середини XVI ст., наступних чотири — другу половину XVI ст. і містять документи варшавських нунціїв Каллігарі та Болоньєтто [23]. Серію було підготовлено і видано на досить високому археографічному рівні, особливо це стосується томів, підготовлених Едвардом Кунце, що включають найбагатші на українські сюжети документи польської комісії А. Болоньєтто. Джерела супроводжуються змістовною археографічною легендою, що дає можливість встановити місцеперебування оригіналу чи сучасної копії того чи іншого джерела. Особливо важливим є здійснений археографом підхід до публікації матеріалів — друкувалися не тільки документи самого Болоньєтто та листи до нього, а й великою мірою інші матеріали, що мали безпосереднє відношення до вирішуваних

папським нунцієм справ. Чимало опублікованих Е. Кунце документів стосуються польської місії папського легата А. Пессевіна — одного з активних провідників ідеї церковної унії.

Українські вчені взялися до розробки ватиканських архівосховищ майже одночасно з ученими інших європейських країн. Уже в 80-х роках XIX ст. у римських архівах працював Володимир Антонович, та за цим добрим початком не було відповідного продовження. Зроблені В. Антоновичем виписки з історії Хмельниччини, щоправда з деякими доповненнями, побачили світ тільки 1914 р.[24] У невеликій за обсягом публікації було видруковано в оригіналі та в російських перекладах (повністю і фрагментально) більше 100 джерел — переважно депеш папського нунція Торреса про події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

До цього самого комплексу джерел — звідомлень нунціїв про Хмельниччину — звернувся через кілька років відомий галицький історик, учень М. Грушевського, С. Томашівський. В 16 томі серійної публікації Наукового товариства ім. Шевченка у Львові «Джерела до історії України-Руси» він опублікував у ватиканських оригіналах 436 документів — реляції в Рим варшавських нунціїв Дж. Торреса та П. Відоні, що охоплювали 1648—1657 рр.[25] У виданні С. Томашівського немає вступної статті та археографічних легенд. Війна та встановлення польської влади на території Західної України стали на перешкоді продовженню серії взагалі, а підготовлений С. Томашівським том виявився останнім у цій важливій археографічній серії НТШ.

Ліквідація української державності на західноукраїнських землях унеможливила розгортання планомірної роботи щодо дослідження українського матеріалу у ватиканських архівах. Не могло бути мови про видання церковних джерел і за обставин розгорнутої в УСРР атеїстичної пропаганди. Єдиним фундатором подібних видань могла стати тільки греко-католицька церква.

Ініціатором програми україністичних досліджень в архівах папської курії став голова греко-католицької церкви митрополит Андрій Шептицький. Ще 1909 р. він особисто почав працювати у ватиканських архівах. Знайдені тут матеріали остаточно переконали його в необхідності утворення «Руської історичної місії до Риму». Єдиним членом цієї місії незабаром став французький дослідник Шарож, більше відомий дослідникам під ім'ям о. Кирила Королевського. У ватиканських архівосховищах він працював з 1909 до 1930 р. на кошти, виділені для цієї мети митрополитом А. Шептицьким. Результатом пошуків о. Королевського стала 2-тисячна збірка документів з української (переважно церковної) історії, впорядкована за хронологічним принципом. Відомі дві копії збірки документів о. Королевського — перша була надіслана до Львова, друга — передана з певними застереженнями до Папського Східного інституту, де її розпорядниками стали видатні дослідники історії східної церкви о. А. Амман та о. Я. Крайцер. Умовою, на якій о. К. Королевський передавав копію збірки до Східного інституту, була гарантія того, що повний доступ до збірки отримає тільки той, хто буде діяти від імені Львівського митрополита [26].

Після прибуття кардинала Й. Сліпого до Риму в українських археографів з'явилися законні підстави для використання та публікації документів, зібраних о. К. Королевським. Саме цю збірку й було покладено в основу здійсненої Українським Католицьким Університетом (УКУ) багатотомної серійної публікації «Monumenta Ukrainae Historica», перші томи якої з'явилися друком в середині 60-х років [27].

На жаль, на той час видання УКУ в основному дублювало джерельні

публікації ордену василіан, який з початку 50-х років розгорнув у Римі широку евристичну та видавничу діяльність. Очолив її найвизначніший український археограф XX ст. о. Атанасій Великий.

Атанасій (Григорій) Великий народився 5 листопада 1918 р. у с. Туринка на Львівщині. Вчився спочатку в народній школі у рідному селі, а потім в гімназії у м. Жовкві, де професором історії був Іван Крип'якевич. Після закінчення гімназії в серпні 1933 р. він вступив до навіціату василіанського чину. Під час другої світової війни Атанасій Великий опинився спочатку в Оломоуці, а пізніше продовжив своє навчання в празькому Карловому університеті, Українському вільному університеті в Празі (УВУ) та університеті м. Вюрцберга. В лютому 1944 р. він отримав в УВУ ступінь доктора філософії, а вже після війни, в листопаді 1946 р., захистив дисертацію і отримав ступінь доктора богословія в римському Григоріанському університеті. Протягом кількох років Атанасій Великий слухав лекції в Папському Східному інституті та пройшов курс у Ватиканській палеографічній школі. Грунтовна освіта, отримана о. Атанасієм Великим, дала йому можливість поєднувати виконання важливих функцій в керівництві василіанського чину з плідною науковою діяльністю. О. Атанасій Великий обіймав посади віцеректора колегії св. Йосафата, секретаря Комісії Східних Церков II Ватиканського собору, протоархімандрита Василіанського чину, проте головною справою його життя стали пошуки та публікації ватиканських джерел з історії греко-католицької церкви. Вперше ця ідея заполонила о. А. Великого 1946 р., а регулярні архівні розшуки він розпочав двома роками пізніше.

1949 р. о. А. Великий прийняв від о. Галущинського редакторство відновлених в Римі «Записок чину святого Василя Великого». Планувалося продовжити це видання в трьох серіях: перша — «Твори», друга — власне «Записки», третя — археографічна. Назва останньої серії після деяких незначних змін остаточно встановилася 1953 р.: «Римські документи Католицької церкви на землях України і Білорусі, зібрані і видані старанням оо. Василіан».

Перший том третьої серії «Записок...» вийшов з друку 1952 р. Це був початок тритомної публікації документів з беатифікаційного та канонізаційного кодексів Йосафата Кунцевича. Останній, третій том цієї серії побачив світ 1967 р. Усього А. Великий започаткував і здійснив видання 12 серій документальних публікацій. Крім джерел про беатифікацію та канонізацію Й. Кунцевича були видані документи та матеріали серій «Документи римських понтифіків» (2 т.), «Найсвятіші аудієнції» (2 т.), «Актив конгрегації пропаганди віри» (5 т.), «Листи конгрегації пропаганди віри» (7 т.), «Партикулярні конгрегації, висвітлюючі історію Української Католицької Церкви» (2 т.), «Листи Київських католицьких митрополитів» (9 т.), «Листи єпископів» (5 т.), «Листи апостольських нунціїв» (14 т.), «Прохання Уніатської церкви» (3 т.), «Документи Брестської унії та її авторів» (1 т.), «Листи Василіан» (2 т.). Хронологія серій різна — «Документи римських понтифіків», наприклад, доведені до XX ст., видання матеріалів конгрегації пропаганди віри та листів митрополитів — до XIX ст., листів нунціїв — до кінця XVII ст. [28]

Видання згаданих серійних публікацій стало результатом напруженої праці о. А. Великого та його співробітників і учнів з числа ченців василіанського ордену, зокрема продовжувача його справи о. Порфирія Підручного. Звичайно, такі фундаментальні видання були б неможливими без фінансової та організаційної підтримки усього василіанського ордену.

У поглядах представників Української католицької церкви в Римі на археографічну діяльність не було єдності, хоча цей фактор, можливо,

відіграв не тільки негативну, а й певну стимулюючу роль у видавничій діяльності о. А. Великого.

Ще на початку своїх евристичних та едиційних пошуків о. А. Великий намагався зав'язати контакт з о. К. Королевським, доповнити і продовжити його працю. Однак на заваді стали і дріб'язкові перешкоди, і різне розуміння двома археографами принципів археографічної діяльності. Якщо о. К. Королевський послугувався хронологічним принципом добору та публікації джерел, то о. А. Великий пішов єдино вірним і науково виваженим шляхом серійних публікацій за фондоутворювачами — видання джерел за тим принципом, за яким вони відкладалися в архівах. Це був важливий крок уперед української археографії.

Здійснене А. Великим серійне видання не лише врахувало і включило в себе документи з історії української церкви, що були колись надруковані, чи тільки використовувалися в історичній літературі, а й відкрило для дослідників ще незнаний комплекс документів, інформативні можливості якого навряд чи зможуть бути колись використані повністю. Наявність і доступність видрукованого о. А. Великим джерельного комплексу, що скоріше відповідає назві «Monumenta Ukrainae Vatikana», на цей час ще не повністю усвідомлюється дослідниками. Попереду важлива й надзвичайно копітка робота щодо обліку та систематизації усього комплексу джерел, створення великої кількості покажчиків, що дозволило б дослідникам найефективніше використовувати вже надрукований джерельний матеріал. Чекають на видання і мало використані А. Великим ватиканські джерельні комплекси з XVIII—XX ст.

У червні 1983 р. на науковій конференції НТШ у Нью-Йорку, присвяченій пам'яті А. Г. Великого, професор Омелян Пріцак запропонував, «щоб на вічну пам'ять отого титана праці постав у Римі під покровом оо. Василіан Український інститут для дослідів ватиканських архівів ім. о. Атанасія Великого з участю світських вчених» [29]. Ідея, висловлена в тяжкий для української археографії період, набуває сьогодні реального змісту. Змінює статус і можливості УКЦ на Батьківщині, створені і почали активну роботу Археографічна комісія та Інститут української археографії АН України, здійснюється гарвардський проект видання української досекулярної літератури. Мабуть, на часі стало й створення в Римі за прикладом інших держав Українського інституту для дослідів ватиканських архівів ім. о. Атанасія Великого.

[1] Про Якова Сушу див.: *Назарко Ір.* Яків Суша — єпископ Холмський (1610—1687) // Записки ЧСВВ.— 1971.— Т. 7 (13).— С. 22—83; *Lipinski Ed.* Jan Jakub Susza, biskup chełmski obrządku greckiego (1610—1687) (Streszcz. dysertacji). Roczniki Teolog.—Kanon.— 1973.— T. 20.— Z. 4.— S. 129—132.

[2] Про боротьбу православних і уніатів на Холмщині після Зборівської угоди див., зокрема, в інструкції київського православного митрополита Сильвестра Косова своєму посланцеві до короля Климентію Старушичу: *Львівська* наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. Відділ рукописів. Збірка Оссолінських.— № 225/II.— Арк. 314—319.

Про перебування Я. Суші під Берестечком див.: *Orgelbrandta S.* Encyclopedia Powszechna.— T. 24.— S. 342; *Смирнов П. Я.* Рисунки Киева по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.— М., 1908.— Т. 2.— С. 261—262; *Свешников І. К.* Берестечко // Жовтень.— 1985.— № 7.— С. 93, 108.

[3] *Radziwill A. S.* Memoriale Rerum Gestarum in Polonia, 1632—1656.— Wrocław; Warszava; Krakow; Gdąnsk, 1974.— V. 4.— P. 232.

[4] Одну з пізніших копій див.: *Центральна* наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України. Відділ рукописів.— VIII. 48м/76.

[5] *Cursus* Vitae et Certamen Martyrii B. Josaphat Kuncevicii Archiepiscopi Polocensis, Episcopi Vitebscensis et Mscislaviensis, Ord. D; Basilii Magni.— Romae, 1665.

[6] *Susza J.* Cursus Vitae... — Paris, 1865. — P. 153—154, 161.

[7] *Susza J.* Saulus et Paulus Ruthenae Umonis Sanguine Beati Josaphat transformatus, sive Meletius Smotriscius Archiepiscopus Hieropolitanus, Arhimandrita Dermanensis Ord. S. Basilii Magni.— Romae, 1666. Ми користувались виданням І. Мартинова, що вийшло в Брюсселі 1864 р.

[8] *Ukraine.* Encyclopedia. — Toronto, 1988.— V. 2.— P. 705. Пор. збірку життєписів василіан, складену С. Барончем 1885 р.: *Львівська* наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. Відділ рукописів.— МВ 378.— С. 132.

[9] *Kulczynski J.* Specimem Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra tempora in suis capitibus seu Primatibus Russiae cum S. Sede Ap. Romana semper unitae... — Romae, 1732. 1759 р. книгу було перевидано в Почаєві, 1859 р.— І. Мартиновим в Парижі. Ми користувалися почаєвським виданням.

[10] *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве.— Москва, 1891.— Вып. 1.— С. 93—95; *Центральна* наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України. Інститут рукопису.— Мак. П—51.

[11] *Львівська* наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. Відділ рукописів.— МВ 799.

[12] *Центральний* державний історичний архів України у м. Львові.— Ф. 201.— Оп. 4.— Спр. № 877.

[13] *Bullae* et brevia Summorum pontificum sacrorum, cougregationum decreta... — Pocrajowia, 1767. Див. російський переклад: *Парнов П.* Папские буллы по греко-униатскому вопросу.— Спб., 1889.

[14] *Єдиний* випадок публікації в уривках деяких документів з історії унії — це праця М. Бантиш-Каменського, написана 1795 р. у зв'язку з входженням до складу Російської імперії сучасних українських та білоруських територій, населених греко-католиками. Див.: *Бантыш-Каменский Н. Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии.— Вильно, 1864. (Перше видання вийшло 1805, друге — 1864 р. Греко-католики взяли участь у польському повстанні 1863 р., і нове видання «Исторического известия...» мало виразну антиуніатську спрямованість).

[15] *Theiner A.* Vetera Monumenta Polonia et Lithuaniae.— Roma, 1864.— V. 3.

[16] *Коялович М. О.* Литовская церковная уния.— Спб., 1859—1861.— Т. 1, 2; *Толстой Д. А.* Римский католицизм в России.— Спб., 1876.— Т. 1—2. (Ця монографія Д. А. Толстого вперше вийшла друком французькою мовою в 1863—1864 рр.).

[17] *Harasiewicz M.* Annales Ecclesia Ruthenae.— Leopoli, 1862.

[18] *Россия* и Италия. Сборник исторических материалов и исследований, касающихся сношений России с Италией.— Спб., 1907.— Т. 1.— Вып. 1; Спб., 1913.— Т. 2.— Вып. 2; Спб., 1914.— Т. 3.— Вып. 1; Пг., 1915.— Т. 3.— Вып. 2; Л., 1927.— Т. 4.

[19] *Шмурло Е. Ф.* Римская курия на русском православном востоке в 1609—1651 гг.— Прага, 1928. Після революції Є. Шмурло залишився в еміграції. Його архів, що містив досить цікаві виписки, зроблені під час роботи в ватиканських зібраннях, було знайдено 1945 р. на горищі колишнього інституту Гейдріха, долучено до «Русского зарубежного исторического архива» і разом з ним вивезено з Праги в Москву, де передано на зберігання до Центрального державного архіву Жовтневої революції (нині — Державний архів Російської Федерації). Див.: *Павлова Т. Ф.* Русский заграничный исторический архив в Праге // Вопросы истории.— 1990.— № 11.— С. 28.

[20] *Commendoni J. F.* Pamiętinki o dawnej Polsce za czasów Zygmunta Augusta./ Wyd. M. Malinowski.— Wilno, 1847.— T. 1.

[21] *Listy* Annibala z Kapui arcy-biscupa Neapolitanskiego, nuncyusza w Polsce o bezkró-lewiu po Stefanie Batorum... / Wyd. A. Przezdziecki.— Warszawa, 1852.

[22] *Relacye* nuncyuszow i innych osob w Polsce od r. 1548 do 1690.— Berlin; Poznań, 1864.— T. 1, 2.

[23] *Monumenta* Poloniae Vaticana.— Cracovae, 1913—1950.— V. 1—7.

[24] *Сборник* статей и материалов по истории Юго-Западной России.— Киев, 1914.— Ч. 2.

[25] *Джерела* до історії України-Руси.— Львів: НТШ, 1895—1924.— Т. 1—16.

[26] *Патрило І.* Життя і творчість о. Атанасія Григорія Великого, ЧСВВ (1918—1982) // Записки ЧСВВ.— Рим, 1985.— Т. 12.— С. 42—44. Щодо тієї збірки К. Королевського, яку було надіслано до Львова, то її доля ще не з'ясована. Сьогодні в фондах ЦДІА України в м. Львові зберігається архів Львівської греко-католицької митрополії, де відклалися машинописні копії римських документів з історії української церкви, які, на нашу думку, мають відношення до праці о. К. Королевського (а можливо, й становлять примірник збірки, переданий А. Шептицькому). Тут збереглися інші джерельні матеріали, що свідчать про широку археографічну діяльність, яка здійснювалася під наглядом А. Шептицького не тільки в Римі, а й у Львові. Див. : ЦДІА України в м. Львові.— Ф. 201.— Оп. 4, 4б.

[27] *Monumenta* Ucrainae Historica.— Romae, 1964—1977;— V. 1—13.

[28] *Welykyi A. G.* Documenta Pontificum Romanorum.— Romae, 1953—1954.— V. 1—2; *Audientia* Sanctissimi.— Romae, 1963—1964.— V. 1—2; *S. Josaphat Hieromartyr.* Documenta Beatificationis et Canonizations.— Romae, 1952—1967.— V. 1—3; *Acta S.* Congregationis de Propaganda Fide.— Romae, 1953—1955.— V. 1—5; *Litterae S.* Congregationes de Propaganda Fide.— Romae, 1954—1957.— V. 1—7; *Congregationes* Particulares.— Romae, 1956—1957.— V. 1—2; Epistolae Metropolitarum.— Romae, 1952—1980.— V. 1—9; *Litterae* Episcoporum.— Romae, 1972—1981.— V. 1—5; *Littera* Nuntiorum Apostolicorum.— Romae, 1959—1977.— V. 1—14; *Supplicationes* Ecclesiae Unitae.— Romae, 1960—1965.— V. 1—3; *Documenta* Unionis Berestensis.— Romae, 1970; *Litterae* Basilianorum.— Romae, 1979.— V. 1—2.

[29] *Пріцак О.* О. Атанасій Великий ЧСВВ — археограф // Записки ЧСВВ.— Секція 2.— Рим, 1985.— Т. 12.— С. 68.

С. М. КІРЖАЄВ *(Київ)*

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТАРОДРУКІВ У ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН

Сучасний рівень використання стародруків як джерел з історії культури значною мірою залежить від обліку та наукового рівня описування пам'яток друку. Каталоги видань окремих друкарень та друкарів, бібліотечних і музейних збірок, що створені за останні десятиріччя, тритомний каталог виданих на Україні стародруків, складений Я. П. Запаско та Я. Д. Ісаєвичем [1], є реалізацією багатьох ідей, закладених науковими установами на початку 1920-х років.

Саме в той час окремі аспекти історії українського друкарства досліджували як західноукраїнські вчені (І. Огієнко, І. Свенціцький, К. Студинський, М. Возняк та ін.), так і науковці УСРР (С. Маслов, П. Попов, П. Клименко, С. Таранушенко, В. Перетц, П. Курінний та ін.). Важливу роль у збиранні та вивченні стародруків відігравали музейні установи, бібліотеки і особливо утворений 1923 р. при Лаврському музейному містечку відділ письма та друку на чолі з П. М. Поповим. Осередками вивчення українських стародруків стали Всеукраїнська Академія наук та Український науково-дослідний інститут книгознавства. Вони були ініціаторами розгортання дослідницької та культурно-просвітницької роботи в зв'язку з 350-річчям друкарства на Україні [2].

Створена 1919 р. Археографічна комісія (АК) ВУАН для видання пам'яток мови, письменства й історії визнавала основним і першочерговим завданням публікацію археографічних матеріалів, не вирізняючи як самостійний вид писемних пам'яток друковану книжку. Проте програма видань серій пам'яток мови й письменства безпосередньо стосувалася й стародруків. До складу АК увійшли досвідчені знавці стародавньої літератури: О. І. Левицький, О. С. Грушевський, І. І. Соколов, М. Ф. Мухін, а згодом В. М. Перетц, А. С. Криловський, К. В. Харлампович [3].

З поверненням 1924 р. на Україну М. С. Грушевського й розгортанням під його керівництвом досліджень джерел української культури вивчення стародруків стає частиною археографічної діяльності АК ВАУН. Комісія намагається стати науково-методичним центром для архівних та музейних установ, бібліотек у справі розшуків, збирання, обліку й публікації писемних пам'яток історії, мови, літератури, в тому числі й стародруків.

Для реалізації деяких археографічних завдань щодо стародрукованих українських пам'яток наприкінці серпня 1924 р. при АК ВУАН був створений спеціальний Комітет для описування видань, надрукованих на території України в XVI—XVIII ст. Головою його було обрано досвідченого знавця давньої літератури С. І. Маслова. До складу Комітету ввійшли дійсні члени АК В. М. Перетц, В. І. Щербина та А. С. Крилов-

ський (зав. Подільською філією Всенародної бібліотеки України (ВБУ), члени АК В. І. Барвінок (зав. Софійською філією ВБУ) та П. М. Попов (зав. відділом письма та друку Лаврського музею). Пізніше сюди було обрано також бібліотекознавця Ф. М. Самоненка, відомого ленінградського архівіста К. Я. Здравомислова, співробітника Чернігівського державного музею В. Г. Дроздова [4].

Комітет не був піонером у цій важливій справі, методологічні й практичні підвалини описування стародруків було вже створено. Ще 19 червня 1919 р. Історично-філологічний відділ УАН ухвалив план складання наукового опису церковнослов'янських і стародрукованих видань, що зберігаються в київських збірках. Цю роботу мав проводити співробітник Історично-філологічного відділу з окремих доручень, колишній викладач Київської духовної академії В. І. Барвінок, а згодом до нього приєднався позаштатний співробітник ВУАН П. М. Попов. Методика переведення описування передбачала розв'язання не лише суто бібліографічних завдань, а й нагромадження та запровадження до наукового вжитку необхідного матеріалу з історії української літератури XVI—XVIII ст., українського мистецтва, зокрема гравірування, історії українських друкарень, української церкви та церковно-монастирських бібліотек, палеографії.

Враховуючи досвід складання каталогів та наукових описів XIX — початку XX ст. І. Каратаєва, І. Сахарова, М. Губерті, В. Семенникова, В. Ундольського, О. Бичкова, Я. Головацького, І. Свенціцького та інших істориків книги, планом 1919 р. передбачалося включити до опису церковнослов'янські і стародруковані видання з будь-яких книгозбірень м. Києва, друковані кириличним (гражданським) та латинським шрифтами, в тому числі й не в українських друкарнях, від початку друкування до 1861 р. (ця межа визнавалася початком нового шляху культурного розвитку життя на Україні). Вже на стадії реєстрації передбачалося вести докладний опис стародруків з елементами аналізу всіляких присвят, віршів, передмов, звернень, художнього оформлення, пізніших рукописних приміток і надписів [5].

Початок такого описування значною мірою зумовлювався стурбованістю Української Академії наук можливістю знищення пам'яток друку за умов загострення політичної боротьби і громадянської війни. Згадані політичні обставини об'єктивно не дозволили здійснювати цю роботу за накресленими планами. В 1919—1921 рр. В. І. Барвінок спромігся перевести попередню реєстрацію в Києві лише кількох десятків стародруків з бібліотек Києво-Софійського собору, Андріївської церкви та церкви Щекавицького кладовища [6].

Залучення до цієї діяльності П. М. Попова пов'язане насамперед з початком його роботи у фондах бібліотеки Києво-Печерської лаври, переданої ВУАН, та Церковно-археологічного музею колишньої Київської духовної академії, музейні експонати якого були передані Київській губполітосвіті. На матеріалах музею він створив відділ письма та друку. 1923 р. з приводу підготовки до 350-річчя українського друкарства за дорученням І відділу ВУАН П. М. Попов розпочав описувати західноєвропейські та слов'янські першодруки (інкунабули та палеотипи) у київських книгозбірнях [7].

10 серпня 1924 р. за ініціативи В. О. Романовського АК визнала описування стародруків актуальною справою самої Комісії. В. І. Барвінок та П. М. Попов були обрані до складу АК як члени з правом дорадчого голосу та ввійшли до Комітету для описування стародруків [8].

Завданням Комітету були докладна реєстрація всіх книжок, виданих на Україні протягом XVI—XVIII ст. (починаючи з київських книгозбі-

ренъ), підготовка до друку наукового опису стародруків, а також розшук та сприяння поліпшенню умов зберігання пам'яток друку, публікація матеріалів з історії книгодрукування.

Першочерговим завданням Комітету стала розробка методологічних принципів описування стародруків. П. М. Попов пропонував залежно від галузевого підходу розглядати декілька рівнів описування з поділом за шрифтами, мовою, територією, вважав за доцільне для вивчення українського друкарства провадити докладний науковий опис стародруків водночас із звичайною бібліографічною реєстрацією пізніших видань [9]. За межі України для описування стародруків була визначена етнографічна територія розселення української людності. При окресленні кола друкарень ухвалено враховувати також білоруські, великоросійські, польські, румунські поза межами України та єврейські друкарні на Україні. Голова АК ВУАН М. С. Грушевський запропонував поряд з латино-польськими друкарнями враховувати також німецькі, що діяли на Україні наприкінці XVIII ст.[10] Описувати видання, друковані всіма мовами без виключень, пропонував П. М. Попов. Було вирішено створити окремий розділ опису для позначення виданих поза межами України книжок, що мали великий вплив на її культурне життя (видання Ш. Фіоля, Ф. Скорини, твори Симеона Полоцького тощо). Для прискорення роботи по описуванню пропонувалося спиратися на докладну «Хронологическую роспись славянских книг...» І. Каратаєва (1861) [11].

Підготовлену С. І. Масловим спеціальну інструкцію до складання наукового опису стародруків після обговорення й затвердження АК ВУАН на початку 1925 р. було надруковано в часопису «Бібліологічні вісті» та окремими відбитками [12]. Інструкція містила загальні положення про підготовчу роботу, систематизацію зібраного матеріалу, подавала методику й схему описування стародруку, визначала найважливішу й обов'язкову бібліографію друкованих довідників, каталогів та описів відомих стародруків, альбомів ілюстрацій. До опису передбачалося подати історичний нарис і огляд видань відповідно до розвитку друкарської техніки та граверного мистецтва; описові статті мали враховувати дані про виявлення й дослідження варіантів або підробок, описування зниклих видань на підставі авторитетних звісток. Розуміючи, що розроблені в XIX — на початку XX ст. типи описів І. Каратаєва, В. Сопікова та В. Ундольського обмежені навіть для рівня бібліографічного опису, С. І. Маслов пропонував методику докладного опису стародруків, що давала б досить первісної інформації для джерелознавчих, літературознавчих та мистецтвознавчих дослідів. Схема, складена С. І. Масловим на високому науковому рівні, створила підвалини для подальшого вдосконалення методики вивчення й описування стародруків, а також розробки методики складання українського бібліографічного репертуару [13]. Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років С. І. Маслов працював над розробкою методики визначення дублетів стародруків [14].

Слід зазначити, що при обговоренні проекту інструкції на засіданні АК ВУАН академіки М. С. Грушевський та В. М. Перетц внесли до неї доповнення про необхідність вказівок на шифри книгосховищ або посилань на відповідні каталоги книгозбірок поза межами Києва, ілюстрування опису знімками титульних або початкових сторінок видань [15].

Вдосконалюючи методику опису стародруків, С. І. Маслов 1928 р. переробляє й доповнює інструкцію 1925 р. Так, для детального описування він пропонує всі видання незалежно від змісту, мови, шрифту, форми й виду, надруковані на етнографічній території України, а при описуванні збірників, що не є традиційного складу, рекомендує використовувати методику описування рукописів (тобто докладно описувати окремі

статті збірника з наведенням їх заголовків та початкових рядків), передбачає також докладні додаткові відомості у примітках, подає зразки опису різномовних видань. С. І. Маслов разом із складанням інструкції з'ясовував також організаційні форми реалізації програми описування стародруків, подавав розрахунки наукового складу для реєстрації та описування видань по регіонах України, пропонував залучити до роботи Бібліографічну комісію ВУАН [16].

Теоретичні розробки С. І. Маслова були розраховані на копітку самовіддану працю багатьох професіоналів. Його максимально деталізована форма опису не враховувала лише описування палітурки видання, як пропонував відомий дослідник українського друкарства І. Огієнко [17].

Найповніший на сьогодні каталог українських видань давніх часів, складений Я. Запаском та Я. Ісаєвичем, не є, безумовно, докладним описом. На відміну від методики С. І. Маслова та Комітету, він обмежує регіон сучасною географічною територією України, обсяг — виданнями кириличного (гражданського) та латинського шрифтів і лише окремими виданнями листівкового типу, не подає відомостей про розміри аркушу, кількість зшитків та сторінок (аркушів) в них, наявність філіграней, розміри шрифтів, площу шрифтового поля. У каталозі вживається транслітерація при списуванні назв і змісту книжок, подається спрощений опис полономовних видань, присвят, післямов та передмов, оглавів та реєстрів друкарських помилок. Проте автори каталогу подають докладніші відомості (ніж передбачав С. І. Маслов) про датування видань, наклад, публікації текстів, місця зберігання примірників. Запропонований авторами хронологічний розподіл матеріалу разом з історичною розвідкою, системою показчиків є, безумовно, обгрунтованим і більш доцільним для каталогу, ніж територіально-хронологічний поділ, прибічником якого був С. І. Маслов.

Розгортаючи послідовний розшук, реєстрацію (форму реєстраційної картки було складено Ф. М. Самоненком і затверджено разом з інструкцією), описування стародруків, Комітет намагався залучити до цієї копіткої праці широкі науково-культурні кола на Україні, а також у Москві та Ленінграді. 1926 р. почали встановлюватися зв'язки з бібліотеками та музеями Чернігова, Полтави, Харкова. До розшуків і досліджень залучалися й провадили роботу В. Г. Ставниста (Кам'янець-Подільський), В. Г. Дроздов (Чернігів), П. М. Жолтовський (Харків), М. О. Щепотьєва (Полтава). Голова Комітету С. І. Маслов пропонував створити мережу кореспондентів, підшукував молоді сили серед аспірантів УНІК [18].

Поряд з відомими книгозбірнями в Києві об'єктами для досліджень, пошуку й описування стародруків повинні були стати особисті бібліотеки М. О. Макаренка, Б. К. Жука, бібліотека кабінету мистецтв при ВУАН, збірка стародруків і рукописів К. І. Самбурського (с. Гужівка Ічнянського району на Ніженщині), бібліотеки Постійної Історично-археографічної комісії АН СРСР (Ленінград), колишньої Московської духовної академії в ДБЛ, етнографічно-археологічного музею в МДУ, колишніх архівів Міністерства закордонних справ та Міністерства юстиції Росії в «Древнехранилище» Центрархіву СРСР, бібліотечні збірки М. Карського, О. Черткова, П. Щапова, О. Хлудова, Є. Усова, Є. Барсова, С. Шодуара, Московської Синодальної друкарні в Державному історичному музеї, збірки Волинського музею в Житомирі та Бердичівського музею [19].

Протягом майже 7 років діяльності Комітету його члени й кореспонденти описали тисячі стародруків і склали 6099 карток. Зокрема, С. І. Маслов підготував картки на стародруки бібліотек колишніх Київського університету, Київської духовної семінарії та Музею старожитностей у м. Б. Церква; А. С. Криловський — бібліотек ко-

лишньої Київської духовної академії, Київського ІНО; В. І. Барвінок — бібліотек колишніх Миколаївського монастиря та Софійського собору; П. М. Попов — бібліотек Києво-Печерської лаври (КПЛ), печерських церков, Лаврського музею, особистих бібліотек М. О. Макаренка та Я. Вайсблата в Києві, Путивльської центральної бібліотеки, Курського губмузею, колишніх Курського Знаменського монастиря та Софронівського монастиря на Глухівщині; Ф. М. Самоненко — бібліотек КПЛ, 1-го Державного історичного музею, міської бібліотеки і деяких київських церков; М. Ф. Оксіюк — бібліотек КПЛ, колишніх Миколаївського та Видубицького монастирів; В. Г. Ставниста — бібліотек і музеїв у Кам'янець-Подільському; К. Я. Здравомислов — бібліотек колишніх Синоду та «Общества любителей древней письменности и искусства» в Ленінграді; В. Г. Дроздов — Державного музею і краєвого архіву в Чернігові; П. М. Жолтовський — Державного музею українського мистецтва в Харкові; М. О. Щепотьєва — Державного музею в Полтаві. В. М. Перетц склав попередні переліки-реєстри, де зафіксував більше 2 тис. книжок українських й білоруських стародруків XV—XVIII ст., зібраних у БАН, ДПБ, Псковському музеї. На ці реєстри А. С. Криловський склав 1708 карток [20]. Поряд із виданнями українських друкарень описувалися видання й інших, було зареєстровано кілька десятків видань друкарень Вільно, Гродно, Дубно, Могильова, Супрасльського скиту та ін.

Члени Комітету не обмежувалися лише пошуком і реєстрацією стародруків. Вони зробили важливі кроки вперед в опису видань, надрукували матеріали кількох розвідок, огляди опрацьованих видань [21]. Цікавий огляд бібліографії церковнослов'янських стародруків за останні 150 р., підготовлений 1927 р. В. І. Барвінком і позитивно оцінений С. І. Масловим, на жаль, не вдалося надрукувати у виданнях ВУАН [22].

Комітет не залишав поза увагою едиційної археографічної діяльності. 1927 р. було запропоновано до друку в АК ВУАН збірку присвят та передмов з українських друкованих видань XVI—XVIII ст., яку підготував А. С. Криловський. Ці матеріали розширювали хронологічні межі подібного видання Ф. І. Титова; нове видання надавало можливість запобігти хиб останнього щодо передачі тексту оригіналів [23]. З 1928 р. Комітет планував підготовку до друку одного або двох томів матеріалів з історії друкарської справи на Україні XVII—XIX ст., основу яких складали б документи архівів КПЛ та колишнього Синоду [24]. П. М. Попов готував до видання в АК ВУАН Четьї-Мінеї 1489 р., пропонував також видати друком інвентарні описи Лаврської друкарні середини XVIII ст., опис майна Лаврської папірні в Пакулі 1759 р.[25]; В. І. Барвінок — реєстри видань друкарні КПЛ 1616—1884 рр. за справами архіву Лаври [26]; С. І. Маслов збирав матеріали для видання альбому з історії української книги XVI—XVIII ст.[27].

Важливим внеском до розробки методологічних питань едиційної практики АК ВУАН була підготовлена 1928 р. С. І. Масловим «Інструкція до складання збірника присвят та передмов з українських друкованих видань XVI—XVIII ст.» Вона визначала склад збірника, можливість включення до нього не лише текстів церковнослов'янського шрифту, а й іншомовних, що прямо стосувалися України, були пов'язані з українською культурою, обумовлювала засіб використання текстів, надрукованих Ф. Титовим, визначала археографічні норми тотожньої передачі графіки й правопису оригіналів. Інструкція передбачала можливість використання гражданського шрифту із застосуванням окремих літер і порушенням контракції, але без внесення в текст видання знаків «ъ» та «ь», якщо їх в оригіналі немає. У виданні обов'язково повинні були зазначатися аркуші. їх звороти або сторінки оригіналів [28].

Комплексне вивчення стародруків не було метою діяльності Комітету, проте його члени, насамперед В. М. Перетц, С. І. Маслов, П. М. Попов, поєднували роботу щодо описування видань з літературознавчими та мистецтвознавчими дослідженнями. С. І. Маслов очолив також діяльність створеної 1926 р. Комісії історії книги УНІК, її секретарем став В. І. Барвінок. Від 1927 р. поглибленим вивченням стародруків у ВУАН займалася Комісія давнього українського письменства XI—XVIII ст. на чолі з акад. В. М. Перетцем. Поряд із суто літературознавчими завданнями вона мала на меті розшук, облік та описування рукописів українського походження в межах СРСР, підготовку до видання пам'яток давньої української літератури, в тому числі стародрукованої, починаючи від Святославова збірника 1076 р. та Києво-Печерського Патерика [29]. Активними членами цієї комісії були С. І. Маслов та П. М. Попов.

Цікавим зразком плідного поєднання наукових інтересів у комплексному дослідженні стародруків, а також рукописів був П. М. Попов. Він провадив успішну роботу щодо виявлення письмових пам'яток, цікаві дослідження й запроваджував до наукового вжитку нові відомості з історії давнього українського письменства, книжкового мистецтва, зокрема граверувального. З метою поліпшення умов зберігання, а також наукового використання М. П. Попов організовував перевезення рукописів і стародруків до Києва (наприклад, цікавої збірки книжок купця Маклакова [30], стародруків з бібліотеки колишнього Софронівського монастиря, Путивльської церковної бібліотеки, бібліотеки церкви с. Липова на Глухівщині) [31]. Протягом 1926—1929 рр. у відрядженні на Курщину та Путивльщину він зібрав цікавий матеріал з історії бібліотеки відомого ієрарха і книголюба Стефана Яворського, залишки якої знайшов у бібліотеці колишнього Знаменського собору [32], частини книгозбірки Василя Кочубея [33], описав 150 стародруків, з яких більше половини — українські, віднайшов 9 невідомих українських стародруків та майже двадцять — описаних невдало або з помилками, дослідив цікаві тексти присвят і маргінальних записів, художнє оздоблення (гравюри), оригінальні примірники та варіанти окремих видань, такі, як «Труби...» Л. Барановича (1674), «Феатрон...» І. Максимовича (1708) та ін.[34] Про стан архівної справи, збірок рукописів і стародруків у музеях та бібліотеках, розв'язання проблем врятування архівів у провінції доповів П. М. Попов у своєму звіті про відрядження на засіданні АК ВУАН 12 грудня 1926 р.[35] А в листі до В. М. Перетца від 10 вересня 1928 р. Попов пропонував ідею організації комплексних експедицій для обліку й збирання українських старожитностей [36].

Під час відрядження до Житомира в травні 1931 р. Попов виявив і описав 465 назв (1437 прим.) українських, 19 (33 прим.) білоруських стародруків, 49 назв (60 прим.) книжок російського друку [37]. За ініціативою Попова згідно з рішенням колегії Наркомосвіти (УРСР) від 10 липня 1928 р. та сектору науки НКО від 10 квітня 1931 р. до Києва були перевезені чудові пам'ятки старого друкарства та рукописи з Волинського науково-дослідного музею [38]. Як член Археологічного комітету ВУАН П. М. Попов провадив важливі дослідження з історії українського граверного мистецтва, розшукав у Лаврській бібліотеці Молитвослов 1763 р. почаївського друку з гравюрами І. Гочемського [39], ідентифікував більше 1500 гравюр, відкрив 104 нових імені граверів, які ілюстрували українські та інші слов'янські стародруки [40].

Комітет як складова частина АК ВУАН докладав чимало зусиль, щоб з'ясувати стан і провести заходи щодо врятування пам'яток друку. Вже на засіданні АК 8 березня 1925 р. на порядку денному стояло питання централізації бібліотек (особливо рукописів і стародруків церковно-

монастирських бібліотек), оскільки передача майна однієї конфесії іншій призводила до розграбування та знищення писемних пам'яток [41]. Комітет для описування стародруків разом з АК ВУАН наполягали на необхідності залишити бібліотеку колишньої Київської духовної академії непорушним комплексом у старому приміщенні [42]. У відповідь на конфіскацію ОДПУ з метою утилізації великої кількості видань друкарні КПЛ АК і П. М. Попов спробували врятувати хоча б кілька примірників найбільш цінних видань духовної літератури (на той час у книгозбірнях Києва бракувало повного зібрання всіх лаврських друків XVI—XIX ст.) [43].

Проведена Комітетом для описування українських стародруків робота мала важливе значення для формування такого наукового напряму, як вивчення українського друкарства. Проте вона залишилася незавершеною. За браком коштів і відсутністю штатів (Комітет фактично діяв на громадських засадах, оплачувалася лише виконана робота — реєстраційні картки, окремі відрядження), через слабку організацію, дублювання окремих функцій інших наукових закладів робота по описуванню видань затягнулася. Першочергове виконання членами Комітету завдань численних наукових інституцій зменшувало результативність «археографічної» роботи, а саме: складання наукових довідників, описів, каталогів, публікації документів і текстів. Затверджена Комітетом схема опису, що передбачала всебічне охоплення та детальний опис українських, широкого кола слов'янських та інших видань, була занадто складною для виконання за існуючих матеріальних умов. Негативно впливали на результативність праці також умови зберігання й використання книжок: більшість націоналізованих бібліотек, насамперед література духовного змісту, знаходилась у непридатному для широкого використання стані. Якщо АК ВУАН намагалася налагодити наукові практичні зв'язки із західноукраїнськими та іншими закордонними українознавчими науковими центрами, то Комітет майже не провадив такої роботи.

Ідеологічний та політичний тиск, реорганізація діяльності історичних установ на класово-соціальних засадах, обмеження розвитку української культури і науки звели майже нанівець роботу Комітету. Інституції, такі, як АК ВУАН, УНІК, що досліджували українську книжку, були ліквідовані. Спроби проф. С. І. Маслова, завідувача відділом стародруків ВБУ, перевести на початку 1934 р. роботу Комітету під опіку ВБУ виявилися безрезультатними [44]. Під керівництвом С. І. Маслова відділ стародруків здійснив деякі кроки по шляху описування й вивчення рідкісних видань, що зберігались у бібліотеці [45], але складання загального опису стародруків стало справою наступного покоління науковців.

[1] *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародрукованих книг, виданих на Україні.— Львів, 1981.— Кн. 1.— 136 с.; Львів, 1984.— Кн. 2.— Ч. 1.— 132 с.; Кн. 2.— Ч. 2.— 128 с.

[2] *Бібліологічні* вісті.— 1925.— № 1/2.— С. 133—134.

[3] *Звідомлення* про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р.— К., 1919.— С. XX, LXXXV.

[4] *ЦНБ АН України,* IP.— Ф. 10, од. зб. 8247—8353. Обраний до складу Комітету М. К. Гудзій (Москва) не брав участі в його роботі.

[5] *Звідомлення* про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р.— С. XXIV.

[6] *Там само.*— С. XXV—XXVI; *ЦНБ* АН України, IP.— Ф. 1, од. зб. 26539.— Арк. 11.

[7] *ЦНБ* АН України, IP.— Ф. 285, од. зб. 507.

[8] *Там само.*— Ф. X, од. зб. 10724.— Арк. 1; од. зб. 10728, 10729.

[9] *Там само.*— Ф. 285, од. зб. 2695.— Арк. 33.

[10] *Там само.*— Ф. 33, од. зб. 2464.— Арк. 1 зв.
[11] *Там само.*— Ф. 285, од. зб. 2695.— Арк. 33; Ф. 10, од. зб. 10729.— Арк. 1.
[12] *Бібліологічні* вісті.— 1925.— № 1/2.— С. 36—39.
[13] *Маслов С. І.* Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI—XVIII вв.// Бібліотечний збірник.— Ч. 3: Бібліографія на Україні.—К., 1927.— С. 60—64; *Маслов С. І.* Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI—XVIII ст.// Методологічний збірник.— К., 1928. —С. 61—82; *Маслов С. І.* Інструкція для опису видань, що вийшли на території Радянської України в XVI ст.— 1925 р. (Рукопис 1937 р. зберігається в ЦНБ, ІР. — Ф. 33, од. зб. 2878); *Клепіков С.* До методології описування слов'янських стародруків XV—XVIII ст.// Бібліологічні вісті.— 1928.— № 1.— С. 21—32; *Огієнко І.* Програма опису кирилівських стародруків. — Варшава, 1931 (гектографічний прим. див.: Ф. 33, од. зб. 4022).— Дороблений варіант див. «Книголюб» (Прага, 1932.—Кн. 1—2. С. 11—31).—Див. також чернеткові розробки проф. С. І. Маслова.— Ф. 33, спр. 2824, 2841, 2964.
[14] *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. 33, од. зб. 422, 2873.
[15] *Там само.*— Од. зб. 180/1.
[16] *Методологічний* збірник.— К., 1928.— С. 61—82.
[17] *ЦНБ* АН України, ВР.— Ф. 33, спр. 4022.— Арк. 5.
[18] *Там само.*— Спр. 2375.
[19] *Там само.*— Спр. 2464.— Арк. 2; Ф. 285, од. зб. 508.—Арк. 64; Ф. X, од. зб. 8308, 8349.
[20] *Там само.*— Ф. 10, од. зб. 8266, 8279, 8287, 8285, 8303, 8333, 8344, 8350; Ф. 33, од. зб. 2465, 2957, 2960.
[21] *Барвінок В. І.* Загальний опис стародруків київських бібліотек // Бібліологічні вісті.— 1924.— № 1/3.— С. 132—150; *Жолтовський П. М.* Про бібліотеку Мілетія Смотрицького // *Там само.*— 1930.— № 1.— С. 102—106; *Маслов С. І.* Каталог ювілейної виставки українського друкарства.— К., 1925; *Маслов С.* Етюди з історії стародруків. Вип. I—VIII.— К., 1925; *Masłow S.* Ukrainische Druckkunst des 16. bis 18 Jahrhundert // Gutenberg. Jahrbuch.— 1926.— 14 S.; *Маслов С.* Етюди з історії стародруків. Вип. IX—X // Ювілейний збірник на пошану акад. Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності.— К., 1927.— С. 698—719; *Маслов С.* Етюди з історії стародруків [Вип.] XI—XII // Зап. істор.-філол. відділу ВУАН.— Кн. 20.— К., 1928.— С. 45—53; *Маслов С.* Нові роботи з історії українського друкарства // Бібліологічні вісті.— 1927.— № 2.— С. 97—101; *Маслов С.* З історії бібліографії стародруків в половині XIX ст.// *Там само.* — 1929.— № 2/3.— С. 26—36; *Маслов С.* К истории издания Киевского Синопсиса // Сб. Отд. рус. языка и словесности АН СССР.— Т. 101.— № 3.— Л., 1927.— С. 341—348; *Перетц В.* Українські стародруки в книгозбірнях м. Самари // Бібліологічні вісті.— 1924.— № 1/3.— С. 167—168; *Перетц В.* Українські і білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету // *Там само.* — С. 168—170; *Попов П. М.* Слов'янські інкунабули київських бібліотек // *Там само.*— С. 150—167; *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів // Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. / Труди УНІК.— Т. 1.— К., 1926.— С. 219—352; *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. Додаток I // Бібліологічні вісті.— 1927.— № 3.— С. 81—110.
[22] *Рукопис* статті зберігається в Інституті рукопису ЦНБ АН України (Ф. X, од. зб. 12991). Цю працю планувалося видати в другому томі «Трудів УНІК» — див. ЦНБ АН України, ІР.— Ф. 47, од. зб. 47.— Арк. 111.
[23] *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. X, од. зб. 9916. Рукопис збірки А. Криловського поки не знайдено; *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжкової справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.
[24] *Там само.*— Ф. X, од. зб. 8325.
[25] *Там само.*— Ф. 285, од. зб. 2699.
[26] *Там само.*— Ф. 33, од. зб. 579—583.
[27] *Там само.*— Од. зб. 3682.
[28] *Там само.*— Ф. X, од. зб. 8133.
[29] *Там само.*— Ф. 33, од. зб. 2484.— Арк. 1—2; Ф. 285, од. зб. 2700.— Арк. 8; од. зб. 2701.
[30] Значна частина збірки Маклакова зберігається сьогодні у ЦДІА України в м. Києві (Ф. 739).
[31] *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. 285, од. зб. 2019, 2021.
[32] *Там само.*— Од. зб. 508.— Арк. 59.
[33] *Там само.*— Од. зб. 507.— Арк. 50.
[34] *Там само.*— Од. зб. 502.— Арк. 5—7, 10; од. зб. 507.— Арк. 50—51.
[35] *Там само.*— Од. зб. 502.
[36] *Там само.*— Од. зб. 508. —Арк. 66.
[37] *Там само.*— Од. зб. 518.— Арк. 27.

[38] Частина цих пам'яток зафіксована у ЦНБ АН України, ЦДІА України в м. Києві, ХНБ ім. В. Короленка, проте доля їх вимагає подальшого вивчення.

[39] *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. 285, спр. 2698.— Арк. 114.

[40] *Там само.*— Од. зб. 2698.— Арк. 28.

[41] *Там само.*— Од. зб. 2698. — Арк. 39.

[42] *Там само.*— Ф. 10, од. зб. 8252.

[43] *Там само.*— Ф. 33, од. зб. 2465; Ф. 285, од. зб. 507.

[44] *Там само.*— Ф. 33, од. зб. 2791.

[45] Див., наприклад: «Списки видань, що вийшли на території України XVI — поч. XIX ст.» (*Там само.*— Ф. 33, од. зб. 668, 2957, 2960).

С. М. КІРЖАЄВ *(Київ)*

З ІСТОРІЇ ПРАЦІ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН ЩОДО СТВОРЕННЯ ПРАВИЛ ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ

1926 р. у передмові до «Сказанія о войнѣ козацкой з поляками» С. Величка були викладені розроблені Археографічною комісією (АК) ВУАН правила видання історично-літературних давньоукраїнських джерел [1]. Насправді то були не правила, а принципи передачі тексту друком, вироблені редакційним комітетом АК на чолі з акад. М. С. Грушевським.

Поверхова і негативна до недавнього часу оцінка цих правил зумовлювалася ідеологічною упередженістю до особи М. С. Грушевського. АК ВУАН як спеціалізованій науковій установі закидалося, що нею не були розроблені загальні правила видання історичних документів. С. О. Яковлєв вважає, що викладені у вищезгаданій передмові правила не відповідали науковим принципам публікації історичних документів, бо в них не висвітлені найважливіші питання археографічної обробки документів і підготовки їх до друку, не уніфіковано порядок написання великих літер та виправлення погрішностей у тексті, не передбачено розстановки розділових знаків тощо. Видання, друковані за цими правилами, нібито не відповідали науковим вимогам [2]. О. А. Бевзо закидає АК ВУАН продовження традицій «некритичного підходу до видання історичних документів», наголошує, що правила, вироблені АК, не відповідали вимогам археографічної практики видання історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст., і тому не знайшли широкого вжитку [3]. Досить скептично до згаданих правил ставляться автори «Правил видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст.» (К., 1961). Лише І. Л. Бутич подає об'єктивну оцінку правил та наукових принципів, впроваджених у виданнях АК ВУАН [4].

Питання, чи нехтував М. С. Грушевський проблемами теоретичної археографії, чи стояла АК осторонь справи створення загальних правил, потребують об'єктивного розв'язання.

Ще 1895 р. молодий проф. М. С. Грушевський, готуючись видавати в АК Наукового товариства ім. Шевченка люстрації західноукраїнських земель, писав в одному з листів до М. Ф. Біляшівського: «Я маю методу видавати польські акти письмом оригіналу точно, на мою думку — поправляти на сучасну правопись не є щаслива, бо в таких поправках, раз на его стежку ступити, ніколи не можна поставити міцного критерія» [5]. АК НТШ на чолі з М. С. Грушевським ставила завдання видавати різні види писемних джерел, тому, можливо, й не розробляла загальних правил, навіть і для історичних документів. У передмові по т. 1 «Жерел до історії України-Руси» АК НТШ наголосила лише, що «при виданню заховано такі принципи: друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів — без занотовання; заховано правопис оригіналу...» лише

з деякими винятками — стосовно польських та латинських текстів та вживання великих літер і пунктуації відповідно до правил сучасного правопису [6]. Якщо порівняти археографічні видання, окремі публікації АК НТШ, треба констатувати брак чітких вимог щодо складу, форми заголовку, легенди, археографічних відомостей у передмовах. У рецензіях М. С. Грушевського на археографічні видання відчувається акцент на практичну мету видання і обумовлені цим вимоги навіть щодо філологічної докладності передачі тексту тієї чи іншої пам'ятки [7].

Незважаючи на багаторічний досвід М. С. Грушевського в галузі практичної археографії, важко реконструювати його погляд на необхідність узагальнюючих правил, чи на доцільність або своєчасність розв'язання питань теоретичної археографії. На чолі усіх археографічних інституцій він як справжній учений намагався забезпечити науковий рівень видань, що виходили як серійні. Проте можна припустити, що за умов незначного практичного досвіду саме української археографії, подолання русифікаторського впливу в едиційній практиці попередників М. С. Грушевський головним міг вважати евристичну мету, завдання запровадження до наукового вжитку максимуму джерел з української історії, і це дещо відсувало організаційно-теоретичні аспекти археографії [8].

Проте очоливши 1924 р. АК ВУАН — академічну установу, що мала на меті видання й контроль за виданням історичних та інших письмових пам'яток, М. С. Грушевський не міг не розуміти важливості науково-теоретичних дослідів з археографії. Задля розв'язання проблем методики публікації джерел, передачі текстів за часів головування М. С. Грушевського в АК у її складі діяв редакційний комітет. Він не лише розробив згадані правила 1926 р., а й розглянув та ухвалив конкретні рекомендації щодо вибору і передачі друком тексту пам'яток, що вийшли в «Українському архіві» (т. 1, 2, 4), а також окремими виданнями [9]. Тексти передмов, обсяг обліково-довідкових відомостей, склад науково-довідкового апарату, питання контролю за друкуванням тексту розглядались як на засіданнях редакційного комітету, так і власне самої АК, тобто серед ширшого кола дослідників.

Безумовно, М. С. Грушевському були знайомі методичний досвід і спроби скласти правила видання історичних документів у російській археографії кінця XIX — поч. XX ст., до яких залучалися визначні археографи (С. Ф. Платонов, О. О. Шахматов, О. С. Лаппо-Данилевський, В. Г. Дружинін та ін.) [10]. Проте гадаємо, що М. С. Грушевський, відомий власним науковим скептицизмом, міг вважати, що найдосконаліші, найповніші правила завжди обмежені, догматичні в своїх постулатах і, хоча торкаються в основному археографічної техніки, не зможуть передбачити всі проблеми передачі тексту; відповідальність щодо розв'язання цього найважливішого для археографії завдання залишиться саме на археографові. Цікаво, що в конфлікті з неодмінним секретарем ВУАН А. Ю. Кримським з приводу коректорських втручань у текст Величкового Літопису, який видавала АК, М. С. Грушевський не згадував «правила видання» як нормативний документ. «В передачі старих текстів АК автономна,— писав він у осібній гадці до рішення Спільного зібрання ВУАН у справі дотримання академічного правопису у виданнях Академії,— і ніхто не повинен зміняти її постанов [щодо передачі тексту пам'ятки.— *С. К.*] — се противилося б основним принципам наукового досліду: наукова установа в питаннях наукового методу своєї праці не може підлягати яким-небудь зовнішнім директивам. Редакційний комітет АК має в своїм складі істориків [М. Грушевський, О. Грушевський, О. Гермайзе.— *С. К.*] і спеціалістів з історії мови [Є. Тимченко.— *С. К.*] і орієнтується не на вимоги

сучасної правописи, а на певні історичні і археографічні завдання. Між великими законоположниками археографії бували і історики, і юристи, й філологи — але установка їх праці була ні виключно історична, ні юридична, ні філологічна — а археографічна...»[11]

Методика і техніка публікації, запропонована 1926 р., передбачала на підставах наукової критики джерела максимально точне відтворення автентичного рукопису, наближення його до ширшого загалу читачів шляхом вживання способів переведення етимологічного правопису в фонетичний, деяких синтаксичних, орфографічних та контракційних змін. Окремі способи транскрипції зумовлювалися головним чином браком шрифтів, слабкістю поліграфічної бази. Вимоги щодо способів транскрипції враховували й потреби лінгвістичних дослідів, забезпечували в цілому високий рівень адекватності відтворення орфографії першоджерела. У «Літопису Величка», наприклад, зберігалися графеми кг, ґ, g та v, йотовані ѥ та Ѝ передавалися як є та й[12]; ї — залишалася там, де це відповідало сучасній українській вимові; слов'янські літери ѧ, ѱ, ω, ζ, s, ẕ, замінялися відповідними українськими.

Запропоновані розподіл на слова, незначні зміни у пунктуації, вживання великих літер, розкриття з позначенням скорочень під титлами, переведення надрядкових літер у рядок без позначення, транскрипція слов'янських чисел, безумовно, полегшували сприйняття тексту читачем, але часто не задовольняли вимогам дослідників-лінгвістів[13]. Проте такі емендації тексту не були вирішальним критерієм оцінки науковості видання і в цілому наслідували загальні науково-критичні принципи, що вживалися в археографічній практиці цього часу. І хоча правилами 1926 р. не передбачалося якихось універсальних, узагальнюючих вимог щодо вибору тексту, складання заголовків, оформлення легенд, інших довідкових відомостей, укладання покажчиків,— твердження О. А. Бевзо, що ці правила не відповідали вимогам археографічної практики, не є обгрунтованим. До того ж не було ще й сталої практики наукового видання україномовних текстів XVI—XVIII ст.

Взявши за основу згадані принципи, редакційний комітет АК ухвалив й особливості передачі полономовного тексту (друга половина XVIII ст.) «Коденської книги судових справ»: не прочитані місця (забруднені, витерті) в друку позначати крапками, текст передавати з розподілом на слова, але орфографію не змінювати, всілякі додаткові слова, розкриття скорочень, пропущені літери подавати у кутових дужках, надрядкові літери, яких дуже обмаль, — у круглих дужках. З відтворенням окремих слов'янських і латинських літер, що вживалися в українському письмі, ухвалено було видати матеріали Генерального слідства про маєтності 1729—1731 рр. по Стародубському та Лубенському полках, опису Новгород-Сіверського намісництва. Досить високі вимоги АК ставила й до археографічної частини передмови до видання.

Проте, на жаль, не було чітко уніфіковано форми втручання в текст пам'ятки коментатора-археографа (навіть для окремого видання), виправлення помилок, не встановлено складу і форми подання заголовків та легенд, бракувало джерелознавчого рівня описування особливостей оформлення пам'ятки (печаток).

Таким чином, «правила» АК ВУАН 1926 р. не уніфіковували археографічного оформлення документальних джерел, що видавалися, а зосереджували основну увагу на питаннях передачі тексту та друкарського оформлення видання.

Недостатній контроль за якістю підготовки документів до видання, їх археографічного оформлення з урахуванням проголошених принципів, призводив до помилок у передачі текстів окремих документів на-

віть в «Українському археографічному збірнику», що видавала АК. Що стосується публікації документів (в тому числі XIX — початку XX ст.) й, зокрема, членами АК, у додатках до авторських монографій, виданнях історичної секції («Україна», «За сто літ»), «Записках історично-філологічного відділу», архівознавчих («Архівна справа», «Радянський архів») та інших виданнях — тут панувало «авторське право».

Слід зауважити, що поряд з АК ВУАН, яка ще від 1919 р. мала на меті видавати крім документальних, також літературні пам'ятки (первісна назва її — «Постійна комісія для видавання пам'яток мови, письменства та історії»), 1927 р. на чолі з членом АК акад. В. М. Перетцем було утворено окрему Комісію давнього українського письменства. За роки існування вона видала чотири томи «Пам'яток мови та письменства давньої України», розробила 1928 р. власні правила видання, які, поряд з питаннями вибору і реконструкції тексту, складання передмови та довідкового апарату, ставили вимоги щодо передачі тексту пам'ятки. При виданні пам'яток до XV ст. цими правилами передбачалося передавати текст літера в літеру старим слов'янським шрифтом, з тогочасною пунктуацією, але з розподілом на слова. Для пізніших джерел застосовувались транскрипція на гражданський шрифт, осучаснена пунктуація, розкриття титлів та перенесення виносних літер у рядок з позначенням, вживання великих літер для власних імен; кінцеві виносні приголосні пропонувалося подавати без ъ чи ь знаків, лише в інфінітивних формах додавати **ь** чи **и**. В окремих сумнівних випадках титла рекомендовано не розкривати. На жаль, правила були дуже стислі й не мали на меті розв'язати всі питання передачі фонетичних особливостей україномовних текстів [14]. Близько до цих вимог стоять розроблені проф. С. І. Масловим, головою Комісії для описування українських стародруків при АК ВУАН, настанови «Інструкції для складання збірника присвят та передмов з українських друкованих видань XVI—XVIII ст.» [15] Таким чином, прослідковується загальна тенденція вітчизняної археографії щодо спрощення передачі текстів способом транскрипції.

Ідеологічно-політичний тиск партійно-державної машини, репресії проти української інтелігенції наприкінці 1920-х років зумовили організаційні зміни в АК ВУАН, зокрема руйнацію мережі історичних установ академічної кафедри М. С. Грушевського. АК підпорядковувалася президії Історично-філологічного відділу, до її складу передбачалося ввести всіх академіків-істориків (Д. Багалія, М. Слабченка, Д. Яворницького, М. Яворського). На межі 1928—1929 рр. було утворено Археографічну комісію Центрального архівного управління УСРР, яка планувала видання джерел другої половини XIX—XX ст. [16]

Мабуть, під впливом працівників архівних установ Д. І. Багалія та В. О. Романовського [17] АК розпочала розробку та затвердження нормативно-методичних документів. У звіті про свою працю за 1929 р. Романовський відзначив розробку правил видання документальних текстів XV—XVII ст. На розпорядчому засіданні АК в лютому 1930 р. він офіційно одержав доручення скласти правила друкування текстів в археографічних виданнях АК; ці правила планувалося надрукувати в т. IV «Українського археографічного збірника» [18]. Підготовлений Романовським попередній проект правил обговорювався 11 квітня 1930 р.; було ухвалено роздати його членам Комісії на заключення [19]. Цікаво, що саме в той час АК отримала для рецензування від АК ЦАУ проект «Тимчасових правил для видання документів канцелярського походження другої пол. XVIII та XIX ст.», складений в основному досвідченим архівістом харківським проф. В. Веретенниковим. Цей проект наслідував в основному настанови «Правил издания документов...» 1919 р. [20]

Після вимушеного від'їзду М. С. Грушевського до Москви організаційна перебудова торкнулася усіх боків діяльності АК; Комісія переключилася частково і на студіювання матеріалів сучасності. В травні 1931 р. було створено правописну бригаду (П. Клименко, К. Лазаревська, С. Маслов, П. Попов, М. Тищенко), на засіданнях якої з приводу правопису оригіналів XVI—XVIII ст. висловлювалися рекомендації дотримуватися рукопису, заміняючи латинські й слов'янські літери відповідними українськими, пропонувалося видання АК готувати відповідно до загальних принципів передачі текстів, зберігати, наприклад, стереотипні титули при публікації збірки грамот [21]. У жовтні 1931 р. членам правописної бригади було надіслано проект авторського документа без назви, в якому був накреслений «обсяг найпотрібніших правил, що регулюватимуть друкування документальних текстів». Хоч автора тексту вказано не було, можна припустити, що це був проект правил, складений саме В. О. Романовським.

Автор проекту подавав рекомендації щодо складу передмови, основних принципів археографічного оформлення (заголовки, датування, обліково-довідкові відомості). Щодо передачі тексту він поділяв документи на три хронологічні групи і пропонував: тексти грамот XIV—XV ст. передавати друком старослов'янським шрифтом, літера в літеру й рядок в рядок, без скорочень, доповнень або змін, зі збереженням титлів та надрядкових знаків, залишаючи, по можливості, пунктуацію та особливі значки, дужки, риски;

тексти грамот XVI ст. передавати як давні, але гражданським шрифтом зі змінами у вживанні великих літер та з заміною відсутніх у гражданському шрифті літер слов'янськими;

тексти грамот другої половини XVI та XVII—XVIII ст. друкувати з розкриттям титлів, в'язі і скорочень загальновідомих і часто повторюваних, написанням надрядкових літер у рядок, з розподілом слів за сучасним правописом, сучасним вживанням великих літер у власних іменах та географічних назвах [22].

Нема підстав вважати цей проект дуже вдалим, в основних положеннях він успадковував (іноді, навіть схематично) вимоги «Правил издания документов» (Пг., 1919) з коректами «Правил издания сборника грамот Коллегии Экономии» (Пг., 1922). Проте для тогочасних проектів він був позбавлений ідеологічної догматики й наголошував на спільних методах археографічної обробки документів, конкретизуючи настанови лише для давніх джерел, враховував необхідність переходу від індивідуальної праці археографа до колективних форм. Проект не було схвалено з невідомих причин.

Архівні органи оприлюднили вироблені в основному П. Біликом і затверджені II Всеукраїнським з'їздом архівних працівників 1931 р. методологічні принципи і технічні правила видання. Деякою мірою ці правила розв'язували питання відбору, систематизації та передачі тексту, датування, складання заголовків та науково-довідкового апарату, але основною їх метою було розвінчати «буржуазний техніцизм» в археографії й вимогливо впроваджувати монополію марксистської методології. Правописна бригада АК ВУАН, аналізуючи на початку 1932 р. затверджені з'їздом «Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження» та «Правила науково-документальної публікації в журналі «Архів Радянської України» [23], зазначила, що вони в основному відповідають вимогам публікації документів доби капіталізму, проте для дослідників феодальної доби, для наукових публікацій слід розробити окремі правила з урахуванням більш адекватної передачі друком «лінгвістичних та формально-

письмових властивостей пам'ятки»; розробка таких правил при належній ув'язці їх з Укрцентрархівом є компетенцією пленуму АК (а не правописної бригади) [24]. Проте вже наприкінці 1932 р. правописна бригада АК поставила перед собою завдання виробити загальні правила видання пам'яток до початку XIX ст. Цю роботу було доручено К. О. Лазаревській, Г. А. Петренковій та М. В. Геппенеру, які намагалися навіть скорегувати свій проект з розробками Історично-археографічного інституту АН СРСР [25]. У травні 1933 р. члени АК обговорювали проект технічних правил для археографічних видань [26], що були складені з метою дати відповідь «буржуазному техніцизму» згідно з рішеннями II Всеукраїнського з'їзду архівних працівників. Віддаючи перевагу методології над технікою, ці колективно розроблені правила були спрямовані на видання збірників документів, наголошували на провідне значення передмови, витриманої в чіткому класовому, ідеологічному та політичному дусі. Щодо складання заголовків, наприклад, правила вимагали обов'язково подавати редакторський заголовок з чіткою політично-класовою оцінкою документа, а загалом еклектично і навіть сумбурно наслідували загальні вимоги правил російських археографів (1919, 1922).

Проте ці правила приділяли значну уваги саме археографічній техніці. Їх настанови надавали багато прав і редактору-археографу, пропонуючи засоби посилань у примітках, вказівки в передмові щодо особливостей передачі текстів. Не досить чітко визначали правила документи «найдавніших часів». В основу передачі правопису були покладені хронологічні ознаки (конкретизовані посиланнями на «колонізаторські впливи» чи то Польщі, чи Росії на мову й правопис). Для джерел XV — першої половини XVII ст. пропонувалося вживати метод транскрипції, розкривати титла, вміщувати надрядкові літери в рядок (лише надрядковий ъ передавати апострофом). У матеріалах другої половини XVII—XVIII ст., за правилами, зберігалися літери ъ, ѣ, э, ѳ; латинські та слов'янські літери замінялися відповідними українськими; скорочення під титлами та надрядкові літери подавалися з розкриттям без позначення. Документи з кінця XVIII ст. передбачалося передавати: російськомовні — в сучасному правописі, писані українським письмом — зі збереженням правопису оригіналу, іноземними мовами — із стислим українським перекладом [27].

Запропоновані правила (4 арк. машинопису), намагаючись осягнути всі види джерел, дуже спрощували основні вже існуючі наукові принципи передачі тексту, а подекуди впроваджували безпідставні вимоги щодо збереження або зміни правопису, насамперед українських текстів. Хоча вони були, на наш погляд, більш глибокими, ніж правила П. Білика, проте не стали кроком уперед порівняно з теоретичними розробками археографів Росії. Згаданий проект не був схвалений, але не лише через наукову слабкість правил, а й у зв'язку з організаційними змінами в ВУАН, наслідком яких стала ліквідація АК.

Таким чином, АК на початку своєї діяльності не порушувала питань розробки теорії чи методики едиційної археографії. Від середини 1920-х років здійснювалися спроби розробити принципи і скласти правила видання джерел. Проте негативний результат таких спроб зумовлювався низкою причин: нерозробленістю теоретичних підвалин археографії; неможливістю задоволення вимог усіх наукових галузей (філологів, істориків, правників тощо) при виданні різноманітних пам'яток писемності (документальних, історично-літературних, літературних та ін.); відстоюванням наукової свободи індивідуального дослідника-археографа; досить сталою традицією науково-критичних прийомів видання джерел; невеликим загальним практичним досвідом видання українських джерел, на підставі якого можна врахувати максимум мовних особливостей передачі

текстів; хронологічними межами едиційних завдань АК (видання джерел до кінця XVIII ст.).

Водночас саме видавничі принципи, проголошені АК 1926 р., були першими узагальнюючими вимогами щодо передачі мовних особливостей тексту українських документальних та історично-літературних джерел.

Після 1929 р. під впливом загальних уніфікаторських тенденцій, активності нової генерації учених, нових організаційних форм праці та методології АК ВУАН поряд з іншими інституціями намагалася розробити правила видання документів. Проте нові проекти, спростивши джерелознавчі завдання, не стали новаторськими, в більшості вони наслідували правила, створені російською археографією, і навіть не закріпили принципів передачі україномовних текстів, розроблених АК 1926 р.

З різних причин проекти правил АК не були затверджені і впроваджені. Для кращого розуміння, чому так сталося, варто врахувати й загальні тенденції у розв'язанні проблеми створення правил видання документів наприкінці 1920-х — у 1930-х роках. Активнішу позицію щодо розробки узагальнюючих едиційних норм займали архівні установи. Проте навіть у російській (в деякій мірі загальносоюзній) археографії, що мала більш вагомі досягнення в цій роботі, узагальнювала археографічний досвід країни, створені правила видання мали хронологічні або відомчі обмеження, проблеми археографічної обробки документів майже не пов'язувалися з типами, видами та формами видань; багато теоретичних питань залишалися дискусійними; правила не діставали загальнонормативного характеру навіть в такій централізованій галузі, як архівна система. На наш погляд, розробка правил в архівних установах України мала на меті передусім не наукові завдання, а впровадження в археографії монопольної марксистської ідеології як методології.

Взагалі ж складність проблеми розробки принципів і способів передачі текстів українських писемних пам'яток, особливо давньої доби і нового часу, підкреслює факт, що лише в 1970—1980-ті роки більш-менш усталилася нормативна практика вживання дипломатичного методу видання пам'яток історії, мови і літератури. Проте ще й сьогодні не можна вважати розв'язаною справу уніфікації передачі текстів способом транскрипції [28].

[1] АК ВУАН, продовжуючи традиції Київської комісії для розбору давніх актів, мала на меті видання писемних джерел до XVIII ст.

[2] *Яковлев С. О.* Українська радянська археографія.— К., 1965.— С. 54, 68—69.

[3] *Беззо О. А.* Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст.// Вісник АН УРСР.— 1958.— № 2.— С. 19.

[4] *Бутич І. Л.* Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання.— К., 1968.— Вип. 3.— С. 169—171.

[5] *ЦНБ* АН України, IP. — Ф. XXXI, од. зб. 864 (лист від 14 березня 1895 р.).

[6] *Жерела* до історії України-Руси.— Львів, 1895.— Т. 1.— С. VII.

[7] Див., наприклад, рецензії на видання текстів Литовської метрики, давніх описів Литовської метрики.— *ЗНТШ*.— Т. 65.— 1905.— С. 26—29.

[8] Згідно з протоколами АК НТШ, питання методики передачі тексту розглядалося за часів головування М. С. Грушевського лише один раз за пропозицією С. Томашівського (4 вересня 1909 р.).— *ЦДІА* України в м. Львові.— Ф. 309, оп. 1, од. зб. 42.— Арк. 91.

[9] Такі, як «Опис Новгород-Сіверського намісництва», «Переписні книги 1666 р.», «Руська Правда».— *ЦНБ* АН України, ВР.— Ф. X, од. зб. 7757, 10562, 10635, 10750, 10772, 10774.— Арк. 1; од. зб. 10814—10816. Для «Руської Правди», наприклад, ухвалено було вживати принципи за зразком останнього видання за ред. Є. Ф. Карського «Лаврентіївського літопису» (1926—1928 рр., АК АН СРСР); щоденник П. Орлика, який запропонував видати І. Борщак, ухвалили друкувати лише в оригіналі (фр. мова), в крайньому випадку паралельно переклад і оригінал.— *ЦНБ* АН України, IP.— Ф. X, од. зб. 10774.— Арк. 2.

[10] *Правила* для издания имп. Археографической комиссии. Проект. (Б. г.); *Правила* издания документов, составленные в Петроградском отделении Главного управ-

ления архивным делом 15 сентября 1919 г.// Сб. документов, циркуляров, инструкций и распоряжений по архивному делу.— М., 1921.— Вып. 1.— С. 118—122; *Правила* издания сборника грамот Коллегии Экономии.— Пг., 1922.

[11] *ЦНБ* АН України, IP.— Ф. 1, од. зб. 26364.— Арк. 21.

[12] Цікаво, що такий самий спосіб передачі йотованої И̑ вживався і при публікації документів першої половини XIX ст.— Див. матеріали Лазаревських в «Укр. археографічному збірнику» (т. 2).

[13] Автори «Правил видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст.» (К., 1961) М. М. Пещак та В. М. Русанівський, піддаючи науковій критиці археографічні методи попередників, в тому числі АК ВУАН, тим самим ще раз підтвердили, що дослідницькі потреби мовників може задовольнити лише дипломатичний метод видання пам'ятки.

[14] *ЦНБ* АН України, IP.— Ф. X, од. зб. 12456; Од. зб. 12470.— Арк. 77; Од. зб. 12501.— Арк. 2 зв.; Ф. 285, од. зб. 547.

[15] *Там само*.— Ф. X, од. зб. 8133.

[16] Положення про АК ЦАУ було затверджено лише 3 січня 1930 р.— *ЦДАВО* України.— Ф. 166, оп. 2, од. зб. 271.— Арк. 24—25.

[17] Акад. Д. І. Багалій був першим головою АК УАН, але після переїзду до Харкова 1919 р. майже відійшов від проблем діяльності Комісії, проте не полишив археографічної практики, відповідав за видавничу справу в Укрцентрархіві. В. О. Романовський, який був давнім членом АК, 1929 р. став виконувати обов'язки керівничого Комісії замість заарештованого в справі міфічної СВУ О. Ю. Гермайзе. В його «Нарисах з архівознавства» (X., 1927), окремий розділ присвячено питанням видання архівного матеріалу друком (с. 159—163); певні вимоги щодо видання текстів він відстоював у рецензіях на археографічні праці. (Див.: *Архівна* справа.— 1928.— № 5/6.— С. 106—114; № 7.— С. 86—87; 1930.— № 3.— С. 134—138.)

[18] *ЦНБ* АН України, IP.— Ф. X, спр. 8393; Од. зб. 9220.— Арк. 2; Од. зб. 10777.

[19] *Там само*.— Ф. X, од. зб. 10779.

[20] *Там само*.— Од. зб. 9575.

[21] *Там само*.— Од. зб. 10794; Од. зб. 10800.— Арк. 1; Од. зб. 10802.— Арк. 1 зв. Можливо, йдеться про видання магдебурзьких грамот містам Лівобережної України, яке готували акад. М. П. Василенко та В. О. Романовський.

[22] *Там само*.— Ф. XXXIII, од. зб. 2485.

[23] *Білик П*. До методології і техніки археографічних публікацій // Рад. архів.— 1931.— № 4/5.— С. 42—53. Згадані матеріали див.: *Радянський* архів.— 1931.— № 6.— С. 53—59, 60—67. У боротьбі з «буржуазним техніцизмом» навіть вірні методичні настанови щодо археографічної техніки, вироблені В. Веретенниковим, набули схематизму, їм бракувало завершеності. Оцінка цих правил І. Л. Бутичем, на наш погляд, досить оптимістична.

[24] *ЦНБ* АН України, IP.—Ф. X, од. зб. 10811.

[25] *Там само*. — Од. зб. 10812. Історично-археографічний інститут видав «Правила издания документов XVI—XVII ст.» лише 1936 р.

[26] *Там само*.— Од. зб. 10627. Додамо, що в обговоренні правил поряд з авторами брали участь М. Корнилович, С. Маслов, О. Назаревський, В. Романовський, М. Ткаченко.

[27] *Там само*.— Ф. X, од. зб. 7837.— Арк. 1—4.

[28] Див.: *Передача* текстів документів і пам'яток. Матеріали науково-методичної наради.— К., 1990.

Л. А. ДУБРОВІНА *(Київ)*

М. В. ГЕППЕНЕР — УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВІСТ І ПАЛЕОГРАФ ТА ЙОГО АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ У ФОНДАХ ЦНБ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО АН УКРАЇНИ

Особа Миколи Володимировича Геппенера до недавнього часу була маловідома не лише широкому загалу дослідників давньоруської літератури, а й вузькому колу славістів-палеографів, кодикологів, археографів, які працювали у галузі вивчення проблем опису слов'янських рукописних книг XI—XV ст. Його основні надруковані наукові праці, зокрема «До історії старої української повісті» //Записки історично-філологічного відділу ВУАН (1927.— Кн. 12.— С. 40—47); «К истории перевода повести о Трое Гвидо де Колумна» // Сборник статей, посвященных акад. А. С. Орлову. (Л., 1933.— С. 351—360); «Рукописна спадщина Т. Г. Шевченка» // Пам'яті Т. Г. Шевченка. Ювілейний збірник АН УРСР. (К., 1939.— С. 11—27); «Слов'янські рукописи XI—XIV ст.» (К., 1969), стали бібліографічною рідкістю, оскільки частково побачили світ у довоєнний час і мали невеликий наклад. Життя Миколи Геппенера, людини талановитої, надзвичайно працездатної і чесної, з початку і до кінця є відображенням суворої долі української інтелігенції. Народжена для інтелектуальної творчості, вона, проте, всі свої сили віддала боротьбі за фізичне існування, так і не використавши багатьох своїх можливостей. Водночас, згадуючи покоління цих вчених, їх трагічну долю, неможливо говорити про невдале життя, оскільки завдяки їм, неймовірно дорогою ціною були збережені історичні традиції та культурні зв'язки поколінь. Особливе значення має збереження наукових традицій, зникнення яких призводить до непоправних втрат і виродження самобутнього суспільства.

Останнім часом особа М. В. Геппенера, завдяки Патриції К. Грімстед та Геннадію Боряку, дослідникам долі українських культурних скарбів у період Великої Вітчизняної війни, стала широко відомою серед істориків та архівістів як людини, яка врятувала від пограбування та знищення українські рукописні та архівні фонди ЦНБ та ЦДІА у Києві [1]. Опинившись в столиці України за часів німецької окупації, М. В. Геппенер працював у ЦНБ, а потім півтора року перебував у полоні, доглядаючи рукописи, і доклав великих зусиль до повернення вивезених архівів. Досі не було відомо, що багато архівних матеріалів врятовано ним і в період його роботи у відділі рукописів під час війни. Але це була не єдина його заслуга. Надзвичайна роль М. В. Геппенера полягала в тому, що після Великої Вітчизняної війни він був практично єдиною людиною, яка не лише підтримувала, а й розвивала камеральні археографічні традиції в галузі вивчення слов'янських та українських рукописних книг феодальної доби. Своєю практичною діяльністю щодо опису пам'яток слов'янської та української писемності вчений сприяв їх палеографічному та кодикологічному вивченню. Вагомим внеском в українську археографію

та кодикологію були підготовлені ним наукові каталоги «Слов'янські рукописи XI—XIV ст.» (опубліковано за участю М. П. Візиря та Й. В. Шубінського 1969 р.), рукописні книги XV ст., дослідження окремих рукописів, що зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ АН України. Своєю працею ця людина заслуговує глибокої пошани, проте ім'я її протягом кількох десятиліть було забуте.

Цілком закономірно, що архів М. В. Геппенера надзвичайно малий і налічує лише 172 одиниці зберігання (якщо не враховувати матеріали архіву Інституту рукопису ЦНБ про його діяльність на посаді зав. відділом та співробітника бібліотеки). Матеріали архіву дуже скупо, але виразно відтворюють життєвий шлях та наукову діяльність М. В. Геппенера.

Микола Володимирович Геппенер народився 12 вересня 1901 р. у Кронштадті. Його батько, Володимир Андрійович Геппенер, військовий лікар, росіянин з Москви (але серед його предків були прибалтійські німці), одружився з українкою, Марією Леонтіївною Данилевською. Через два роки батько пішов у відставку й сім'я переїхала до Києва. В. А. Геппенер продовжував працювати у медичних установах, а його син закінчив гімназію.

1920 р. Микола Геппенер пішов працювати санітаром у київський Військовий шпиталь і одночасно навчався в київському Інституті народної освіти. Невдовзі, 1921 р., через захворювання легень він був звільнений з військової служби, але навчання не залишив, і 1924 р. закінчив літературно-лінгвістичний відділ факультету Профосвіти. Інтерес до давньоруської літератури, слов'янських рукописних книг та наративних джерел, їх палеографічного та археографічного вивчення визначився під впливом семінарів В. М. Перетца та С. І. Маслова. За час навчання Микола Геппенер оволодів, крім німецької та французької, які він знав з дитинства, також англійською та слов'янськими мовами (старослов'янською, болгарською, сербською, чеською, польською).

Після закінчення інституту М. В. Геппенер працював у 5-й трудовій школі Києва, де викладав у старших класах протягом п'яти років. Бажання вивчати палеографію та текстологію давньоруської літератури визначило його намір вступити до аспірантури Бібліотеки Академії наук за спеціальністю історія та бібліографія рукописної книги, де він працював вже з 1927 р. бібліотекарем, продовжуючи викладацьку роботу в школі. Після закінчення аспірантури він залишився в бібліотеці, спочатку як науковий співробітник відділу рукописів, а потім — як завідуючий відділом.

1938 р. М. Геппенер перейшов на роботу до відділу історії давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Тут він брав участь у складанні та редагуванні підручника й хрестоматії для вищих шкіл з історії давньої української літератури, викладав палеографію для аспірантів Інституту літератури, Інституту історії Академії наук, педагогічного інституту та університету. Водночас М. В. Геппенер увійшов до складу редколегії академічного ювілейного видання творів Т. Г. Шевченка, у зв'язку з чим ретельно вивчав автографи поета в відділах рукописів академічної бібліотеки та Інституту літератури. Протягом двох років Микола Володимирович підготував і здав до друку декілька статей.

1940 р. він завершив дисертацію на тему «Повісті про Троянську війну в літературі східних слов'ян XV—XVII ст. (Повісті Гвідо де Колумна в новому білоруському перекладі XVI ст.)» і захистив її у квітні 1941 р. А в червні почалася війна, яка перевернула не тільки особисте життя М. В. Геппенера, а й всю його наукову діяльність.

На початку липня за набором ЦК КП(б)У М. В. Геппенер був призваний до лав Червоної Армії як перекладач (тому що через хворобу був знятий з військового обліку 1923 р.), а в вересні під Золотоношею потрапив у оточення із запасним полком. Через 12 днів полону він був відпущений до Києва як людина невійськова та хвора. Тут у нього лишилися дружина з сином, що народився в серпні, та хвора теща, яка взагалі не піднімалася з ліжка. Без жодних засобів до існування, хворий на туберкульоз, Микола Володимирович поступив на роботу до Бібліотеки Академії наук. Спочатку бібліотека називалась Академічною і належала міській управі. З 1942 р. був утворений бібліотечний комбінат як Центральна бібліотека на чолі з д-р Бенцігом. Академічна бібліотека набула назви Краєвої. Очолив її М. В. Геппенер, оскільки вільно володів німецькою мовою. Наприкінці вересня 1943 р., як пише М. В. Геппенер у автобіографії, «німецьке управління архівів, бібліотек та музеїв примусило мене з родиною виїхати як супроводжуючого та охоронника і вантажника з цілим транспортом найцінніших київських архівних матеріалів XVI—XVIII ст. (+ 9 ящиків бібліотечних матеріалів) до Кам'янця-Подільського, далі, в січні 1944 р., до Опави (Східна Чехія) і, нарешті, в лютому 1945 р., до села Триісти (Західна Чехія), де німці сконцентрували найціннішу частину київських архівів, а також архівні та музейні матеріали з Риги» [2]. Умови, за яких працював Микола Володимирович та його сім'я, визначалися його статусом «східного робітника» (незважаючи на те, що ще в Києві він міг зареєструватись як «фольксдойч», але від цього відмовився). Насамперед він турбувався про архівні фонди, що перекидалися з місця на місце і не завжди зберігались у належних умовах, багато зусиль докладав до складання охоронних описів. Завдяки його турботам вдалося зв'язатися з радянським командуванням у Празі та врешті-решт повернути архіви в Україну [3]. Про перипетії повернення архівів М. В. Геппенер неодноразово писав у доповідних записках та поясненнях, що зберігаються в його особистому фонді разом з обліковими документами, актами та довідками (ф. 169, № 161—167). Але його власна доля була вирішена остаточно.

Після повернення на батьківщину він як людина, що знаходилася в окупації, змушений був багато років «тимчасово» мешкати в маленькій кімнаті з трьома дітьми, дружиною та тещею у селищі Буча біля Києва та працювати не за фахом: секретарем заводоуправління Бучанського скляного заводу, співробітником Київського науково-дослідного інституту ортопедії, Інституту мікробіології, бібліографом бібліотеки стоматологічного і медичного інститутів, а також зав. бібліотекою та молодшим науковим співробітником відділу інформації Київського інституту ортопедії та травматології. Помер М. В. Геппенер 17 листопада 1971 р. від раку легень [4]. Права працювати за фахом він так і не отримав, незважаючи на неодноразові прохання та звертання до керівництва Академії наук та Міністерства освіти, про що виразно свідчить його листування (ф. 169, № 74—78, 81—83).

Але його власне призначення археографа, палеографа, текстолога, літературознавця завжди було сенсом його життя. В роки війни, незважаючи на важкі умови, на посаді працівника (фактично завідуючого відділом рукописів), а потім і директора Краєвої бібліотеки, він продовжував працювати над монографіями «Література XIII — першої половини XVIII ст.» (ф. 169, № 41), «Переводные повести с домонгольского периода по 18 ст.» (Там само, № 42), статтями: «Нові українські інтермедії XVIII ст.», «Происхождение русского шрифта» (Там само, № 43), «Заметки к изучению Киевских глаголических листков. К истории открытия рукописи» (Там само, № 45), почав працювати над зведеним каталогом сло-

в'янських рукописів XI—XV ст. у відділі рукописів. Ця робота продовжувалась і після повернення з Чехії та протягом двадцяти п'яти років офіційної праці не за життєвим призначенням. Неофіційно він повернувся до відділу рукописів як постійно працюючий читач, допомагав співробітникам оволодіти навиками палеографічного та кодикологічного аналізу, дуже ретельно і уважно займався пошуком, описом та дослідженням найцінніших рукописів слов'янського та українського походження XI—XV ст. Всупереч тенденції поверхового та більш бібліографічного, ніж археографічного, опису рукописних книг, що була характерною для радянської археографії 50—60-х років (в Україні така тенденція знайшла свій вияв у формі бібліотечної каталогізації), М. В. Геппенер зберіг та підтримував археографічні традиції «старої школи», що ставилася до рукопису як до особливого явища писемної культури слов'ян і яку він вивчав ще у семінарі акад. В. М. Перетца та улюбленого педагога проф. С. І. Маслова. Система опису рукописної книги та історично-літературної пам'ятки М. В. Геппенера грунтувалася на ретельному науковому вивченні походження, змісту та історії рукопису і суттєво відрізнялася від поверхового інформування щодо основних візуально визначених ознак, яке було типовим явищем у археографії вищезгаданого періоду.

Залишаючись персоною «нон грата», Геппенер своєю скромною працею та надзвичайною працездатністю заслужив визнання відомих фахівців у галузі давньої книги, таких, як Є. Е. Гранстрем, Д. С. Лихачов, В. І. Малишев, І. П. Єрьомін, М. М. Розов, А. І. Рогов, А. І. Білецький, В. О. Істрін та інші, про що яскраво свідчить листування з ними (ф. 169, № 89—126). Клопотанням співробітників відділу рукописів (і передусім зав. відділом рукописів ЦНБ М. П. Візиря) згадане видання «Слов'янські рукописи XI—XV ст.» побачило світ. Однак багато вельми цікавих праць ще не опубліковані. Серед них такі, наприклад, монографії: «Література XIII — першої половини XVIII ст.» (Ф. 169, № 41), «Переводные повести с домонгольского периода по XVIII ст.» (Там само, № 42), «Троянская история Гвидо де Колумна в новом западно-русском переводе конца XVI ст.», «Славянские рукописи XV в. в фондах отдела рукописей ЦНБ АН УССР»); матеріали: огляд, описи, знімки, виписки (Там само, № 169); статті: «Нові українські інтермедії XVIII ст.», «Происхождение русского шрифта» (Там само, № 43); «Текстологические наблюдения над Словом о Лазареве воскресении» (Там само, № 49), «Перші бібліотеки України-Руси» (Там само, № 52); «О «соборном деянии» — фальсификации, вышедшей из Никольского Пустынного монастыря» (Там само, № 168), «Киевская рукопись 1411 г.» (Там само, № 170).

Завершуючи огляд особистого архівного фонду цієї людини, яка змогла перемогти трагедію особистого життя, необхідно додати розповідь і про інші матеріали, що збереглися в архіві ЦНБ та архіві діяльності власне відділу рукописів і стосуються діяльності Миколи Володимировича Геппенера та його співробітників. Ці документи торкаються часів його перебування на посаді співробітника бібліотеки та її директора в роки німецької окупації. Колосальна роль М. В. Геппенера у поверненні архівів з Чехії та Німеччини, але не менш значна його роль у врятуванні української культурної рукописної та книжкової спадщини від загибелі періоду окупації Києва. Важко переоцінити самовіддану роботу бібліотечних працівників (кількість яких не перевищувала 40 чоловік) та врівноважену політику директора, в результаті якої вони змогли докласти значних зусиль до комплектування Бібліотеки книжковими та рукописними зібраннями, що були покинуті власниками під час евакуації, залишалися у зруйнованих будинках після їх загибелі або опинилися в інших несприятливих умовах. Не менш важкою справою було утаїти

справжню цінність цих матеріалів та книжок від окупантів і зберегти те, що було призначено ними для знищення.

Загальні обсяги врятованих книг і матеріалів, їх духовна цінність для історії та культури України вражають. За звітом бібліотеки періоду окупації (від 1 листопада 1941 до 25 жовтня 1943 р.), «було виявлено та завезено до приміщень Бібліотеки 850 000 кн. одиниць, 472 пачки рукописних матеріалів та 4000 нот... Перевезено та збережено бібліотеки: Інституту літератури — 33 148 кн. од.; Інституту історії — 3000 кн. од.; Інституту фольклору — 7412 кн. од.; Інституту мовознавства — 12 530 кн. од.; кабінету академіка Крилова — приблизно 12 000 кн. од.; Інституту фізики — 12 765 кн. од.; Інституту математики — 11 150 кн. од.; Інституту академіка Патона — 6027 кн. од. та 1222 пр. проектів; Інституту будівельної механіки — 11 012 кн. од. та залишки склепу видань АН УРСР — 137 000 кн. од.

Крім цих збірок було перенесено та збережено бібліотеки: проф. Попова П. М.— 8413 кн. од.; академіка Холодного М. Г.— 3414 кн. од.; рештки бібліотеки академіка Богомольця О. О., проф. Медведєвої Н. Б., проф. Серенсена С. В. (7000 кн. од.) та ін.

Перенесено та збережено також відділ «Орієнтологія», якому загрожувала небезпека і частина якого (приблизно 10 000 кн. од.) була викинута німцями на вулицю в сніг та бруд. Усього у відділі «Орієнтологія» пощастило врятувати біля 200 000 кн. од.» [5] Ця робота провадилася силами всього невеликого штату, який, крім того, сортував, обліковував та систематизував книжки. Книжки підбиралися та переносилися на руках (пізніше для цього було знайдено двуколку) співробітниками бібліотеки. Так, протягом 8—9 днів вони на власних руках перенесли у приміщення Краєвої бібліотеки бібліотеку відділу народів Наркомпросу (до 200 000 прим.), якій загрожувало відправлення до штабу Розенберга [6], та багато інших. І це завдяки дипломатичним здібностям та нестандартним рішенням М. В. Геппенера, його відданості Україні та розумінню громадянського обов'язку.

Але найнеоціненніше значення має власна робота М. В. Геппенера щодо врятування та приховування архівних матеріалів видатних українських письменників, учених та громадських діячів, давніх рукописних книг та стародруків, колекцій історичних документів та рукописів з мистецтва, ще не вивезених з Києва. Як людина освічена та пунктуальна, М. В. Геппенер не тільки добре розумів реальну цінність документів та книг для історії України, а й організував пошук та збирання архівів, провів найдетальніший облік та реєстрацію надходжень до відділу рукописів. Серед них власні архіви Івана Ле, Володимира Сосюри, Андрія Малишка, Семена Скляренка, Петра Панча, Натана Рибака, Юрія Яновського, Павла Тичини, Максима Рильського, Олександра Богомольця, Андрія Головка, Сергія Шелухіна, Бориса Зданевича та багатьох інших. Вдалося зібрати рукописні матеріали Інституту історії, зібрання Інституту літератури (зокрема, давні рукописи та рукописи XIX — поч. XX ст.), Інституту мовознавства, фольклору та етнографії, архів Українського науково-дослідного інституту книгознавства, фонди Музею діячів України (серед матеріалів якого були архіви Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, родини Лазаревських, Василя Ляскоронського, Олександра Кістяківського, Володимира Винниченка, Євгена Чикаленка та ін.), рукописи з фондів Києво-Печерської лаври [7]. Разом з О. А. Назаревським, який очолював відділ рукописів, вони збирали багато матеріалів від приватних осіб для зберігання. Так, О. О. Грушевська в лютому 1943 р. передала на тимчасове зберігання архів Олександра Грушевського [8]. Більшу частину матеріалів після війни було повернуто власникам,

про що свідчать акти за 1944—1945 рр. «Про повернення власникам рукописних матеріалів, що переховувалися у Бібліотеці під час тимчасової окупації м. Києва» [9].

Розгортання такої діяльності відбувалося без розголосу, оскільки німецьке командування відкрито забороняло збирати «місцеві» матеріали. Природно, що основний потік надходжень припадає на кінець 1941—1942 р., коли бібліотека ще не була в центрі уваги німецького управління з архівних, музейних та бібліотечних справ. Надалі ця діяльність, природно, згорнулася, але її інтенсивність не спала. У відділі рукописів залишалося багато роботи і з тими рукописами, які не були вивезені в Башкирію. Тільки тепер стало відомо, що велика кількість архівних фондів та рукописів не була евакуйована. Записка М. В. Геппенера, який у жовтні 1941 р. прийшов працювати у відділ рукописів і передусім зробив детальний опис залишених фондів, яскраво свідчить, що в поспіху не змогли вивезти великі незаінвентаризовані масиви документів і збірок. Серед них матеріали: Духовної семінарії, Волинського музею, Київського університету, Уманського музею, колекція східних рукописів, Історичного музею, Софійського собору, Михайлівського монастиря (зокрема, особливо цінний рукопис 1486 р., писаний Ваською Писарем, що нині зберігається в ЦДІА у Києві), Духовної академії (дисертації випускників Академії), архів Фортеці св. Єлизавети (XVIII ст.). Це були, очевидно, досить великі неописані та незаінвентаризовані частини збірок, що зберігалися в стосах.

Із особистих архівних фондів у шафах відділу рукописів лишалися нерозібраними папери проф. С. Т. Голубєва, Ф. І. Титова, А. І. Степовича, І. В. Лучицького, Б. Д. Грінченка, В. Б. Антоновича, М. П. Левицького, родинний архів Шодуарів та ін. [10]

Під час вивезення німцями рукописів М. В. Геппенеру вдалося переконати німецьке керівництво в «другорядному значенні» цих матеріалів, за винятком кількох рукописних книг, приховати реальну цінність яких було зовсім неможливо: не тільки завдяки їх зовнішньому вигляду (срібні елементи оправи, оздоблення та ін.), а й тому, що вони були широко відомі серед іноземних учених-славістів ще з дореволюційних часів. І все ж абсолютна більшість документів і матеріалів залишалась у бібліотеці. Таким чином були врятовані найцінніші духовні скарби України, якими тепер може пишатися не лише Академія наук, а й Українська держава.

[1] *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.— К.; Львів, 1991.— С. 25—26, 87—108.

[2] *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. 169, № 166.— Арк. 2.

[3] Про ці події дуже докладно написано у згаданій роботі д-ра П. Грімстед і Г. Боряка.

[4] *Линка Н[адежда] [Владимировна]*. Биография Геппенера Н. В. 16 апреля 1972.— *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. 169, № 8.— Арк. 3. (Линка Н. В.— сестра М. В. Геппенера.)

[5] *Архів* ЦНБ АН України.— Оп. 1, спр. 635.— Арк. 1—5; *ЦНБ* АН України, ВР.— Оп. 1, од. зб. 47.— Арк. 37—38.

[6] *Там само.*— Арк. 41.

[7] *ЦНБ* АН України, ІР.— Книга для запису нових поступлень до Відділу рукописів Бібліотеки УАН. 1941—1947 рр.— Арк. 1—9.

[8] *Там само.*— Оп. 1, од. зб. 47.— Арк. 35—36 зв.

[9] *Там само.*— Оп. 1, од. зб. 49.

[10] *Там само.*— Оп. 1, од. зб. 47.— Арк. 15—16.

2

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СУМІЖНІ НАУКИ

Я. Р. ДАШКЕВИЧ *(Львів)*

ЯСИР З УКРАЇНИ (XV — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.) ЯК ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА

У вступі до повідомлення про демографічні питання, що виникають перед істориком ясиру, варто процитувати висловлювання автора, який майже чотири сторіччя тому незвичайно прецизно визначив чи не весь комплекс проблем, досі не розв'язаних дослідниками:

«Татари, люди-язичники, непоказні, перед боєм голі (позбавлені маєтку.— *Я. Д.*), які часто й густо пустошать наші краї, вбивають в муках вірних християн, наших братів, захоплюють в рабство, безчестять порядних дівчат і дружин наших братів, продають їх у язичницьких країнах на ярмарках, як у нас худобу, перетворюють наші прикордонні землі, що достатком подібні до землі обітованої, на пустиню для худоби. Наших робітників, що готують для нас наш хліб, майже кожного року ловлять по кілька десятків тисяч. А, й це найсумніше, часто трапляється, що без порівняння менша кількість поганців ганебно бере на вічну неволю набагато більшу кількість християнських душ, наших братів, не лічачи тих, яких вбивають. І так сваволять не раз, не кілька разів, а протягом багатьох століть — майже щорічно. Та хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч взяли татари наших братів у цей чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи в нас і збільшуючи кількість нашого народу? Хто може додати цю суму приплоду до суми схоплених і полонених? Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає» [1].

Таке демографічне завдання поставив перед істориками у 1596 р. П. Грабовський, політичний публіцист, який мешкав тоді далеко від України, в естонському місті Пярну. Завдання не вирішене й досі.

Ясир з України, що протягом сторіч був причиною велетенських втрат населення, а також помітних міграційних зрушень, порівняно недавно став об'єктом самостійних, частково історично-демографічних досліджень. Хоча турецько-татарським нападам на Україну присвячено значну описову літературу і збереглася велика джерельна база, однак комплексного монографічного дослідження нападів XV — першої половини XVII ст. досі немає, а демографічне вивчення питання не виходить за межі вступних нарисів.

Про втрати населення внаслідок нападів писало багато сучасників подій. Після того як турецько-татарська загроза минула, а дистанція між подіями та їх дослідниками росла, писати про велетенські втрати було якось «незручно»: виникало питання про відповідальність за те, що відбувалося, а відповідь давалася не легко. Література питання і перспек-

тиви його опрацювання ще досі під тиском апріорних тверджень, що є наслідком позанаукових, ідеологічних догм. Для деяких історіографічних напрямів демографія ясиру перетворилася в своєрідне табу.

Польська так звана дворянська і буржуазна історіографія, розуміючи безпосередній зв'язок між втратами населення та незадовільною обороною українських земель Речі Посполитої від турецько-татарської агресії, всіма засобами применшувала рівень втрат. Крім того, вже з кінця XVIII ст. у польській історичній науці посилювалися проосманські тенденції (Туреччина не визнавала розподілів Польсько-Литовської держави), що унеможливлювало вивчення проблеми ясиру. Подібні настрої є і в наш час [2].

Польська історіографія всіляко намагалася легковажити втрати українського населення. Козацькі «бунти» дуже ослабили Річ Посполиту; втрати населення внаслідок захоплення ясиру відбивалися майже виключно на українському «козацькому» народові — тому за таким полоном, що зменшував кількість потенційних бунтівників, вважалося, дуже шкодувати не варто.

Російська євразійська школа також негативно ставилася до вивчення проблеми [3]. Концептуальна спадщина євразійців досі відчувається особливо у західній історіографії, де до неї приєдналася хвиля нового османофільства. Ряд авторів підкреслюють «добрі сторони» мусульманського рабства. У. Макнейл, наприклад, вважає, що більшість селян, після того як їх схопили і продали в неволю, «вступила у дивовижний, розкішний, чудесний новий світ» [4]. У Західній Європі та США тепер роблять багато для вивчення минулого Кримського ханства, досліджуючи велетенські за обсягом, досі дуже мало використані стамбульські архіви. Численні автори, однак, питання ясиру не зачіпають.

На такому історіографічному фоні досягнення демографічного вивчення проблеми виглядають більше ніж скромно. Плідне розв'язання дослідницьких питань залежить, насамперед, від впорядкування докладного каталогу татарських нападів на Україну з визначенням їхньої хронології, напрямів і шляхів походів, території охоплення, чисельності напасників і ясиру — захопленого або звільненого (внаслідок відповідних заходів), кількості знищених та пограбованих міст, містечок і сіл.

Спроби складати подібні каталоги відомі, але останні не відповідають сучасним вимогам, в основному тому, що їх опрацьовували на підставі обмеженого кола переважно однотипних джерел [5].

З нечисленних праць, в яких акцент покладено на рабське існування невільників з України, варто згадати ті, що висвітлюють демографічний аспект [6]. Заслуговує на увагу спроба синтезувати частину збережених показників про ясир і торгівлю рабами [7].

Відомості демографічного характеру, зокрема кількісні дані, що характеризують втрати населення, розкидані по джерелах різного типу. Тут і наративні джерела (різномовні хроніки і літописи, історично-географічні описи, історичні трактати, мемуари, листування, антитурецька і антитатарська публіцистика, попередники періодичних видань типу летючих листків), і літературні твори (панегірики, поеми, думи), і документальні джерела (списки втрат, військові розпорядження, реляції, зокрема про дипломатичні переговори, які велися в Стамбулі й Бахчисараї тощо).

Особливої уваги заслуговують офіційні переліки втрат, спричинених нападами. Такі списки складали в межах латифундій одного власника, деколи — окремих адміністративних одиниць і навіть (дуже рідко) в масштабах Польсько-Литовської держави спеціально призначені для цього комісари. Сліди підрахунків для цілої держави (кількість захоп-

лених людей, вигнаної худоби, спалених міст та сіл) є в п'яти випадках (1567, 1575, 1593, 1617 і 1618 рр.). Королівські посольства подавали такі переліки султанам, які були сюзеренами Кримського ханства. В зв'язку з цим документальні матеріали посольств до Стамбула, польсько-турецького і литовсько-польсько-татарського дипломатичного листування зазаслуговують на пильну увагу дослідників історично-демографічної проблеми. До сьогодні вивчена й опублікована незначна частина джерел такого типу [8]. Але треба мати на увазі, що не всі напади відбилися в дипломатичній кореспонденції. В періоди масованих нападів чиновницький апарат Речі Посполитої був неспроможний збирати необхідні відомості. Симптоматична заява польського дипломатичного агента Х. Серебковича (він зробив її 1624 р. у Стамбулі) про те, що король скаржиться султанові лише на напади загонів з 20—30 тис. татар, а на напади відділів з 2—3 тис. просто не звертає уваги [9].

Демографічний аспект звертає на себе увагу дослідників з самого початку вивчення проблеми ясиру, і зокрема генези нападів. Ще в XVII ст. турецький історик Мустафа Наїма висунув твердження про те, що основною причиною нападів було перенаселення Криму. Він писав: «Сто тисяч татар не має ні землі, ні ремесла. Якщо б вони не робили походів, з чого вони жили б?» [10] Таке «демографічне» пояснення нападів не витримує історичної критики.

Демографічні моменти іншого роду грали роль при підготовці набігів. Більшість татар виступала в похід «голими» (порівняй цитату на початку статті), коней, шаблі, луки їм давали в борг купці, зобов'язуючи платити рабами [11].

Тактика нападів була, головним чином, розрахована на захоплення людей, що свідчить про перетворення рацц̆ій у справжній промисел. Відділ з кількох тисяч кіннотників вривався якнайшвидше та якнайглибше в українську територію, утворював у певному місці кіш, з якого на всі боки розсилали менші відділи — по-українському «загони». Назва відповідала буквальному призначенню відділів — заганяти людей. Загін розтягався в лінію довжиною близько 10 миль (70—80 км), по дорозі схоплював усіх придатних для рабства; дрібних дітей і старих вбивали. Загін діяв 4—8 днів, повертався до коша і разом з ясиром зникав у степу. Була опрацьована система сигналізації. Села підпалювали не просто з бажання нищити — за допомогою диму та вогню повідомляли іншим загонам, що ясир у даному напрямі вже вибрали [12]. Демографічні наслідки такої тактики зрозумілі.

Ясир гнали пішки, вбиваючи при цьому немовлят, хворих і поранених, щоб вони не сповільнювали повернення. Коли наближалася погоня, ясир вирізували [13], топили в ріках [14]. У небагатьох випадках переслідувачам татар вдавалося звільнити ясир (1503 р.— кілька тисяч близько Городка на Поліссі, 1509 р.— 9 тис. біля Білозерки, 1512 р.— 15 тис. поблизу Вишнівця, 1527 р.—30, за іншими даними—40 або 80 тис. біля Канева, 1589 р.— 2700 осіб і т. д.) [15].

Після виходу з України відбувався поділ ясиру *.

У зв'язку з самими нападами необхідно зупинитися на двох важливих для демографії моментах: джерельні дані про чисельність напасників та полонених, співвідношення чисельності напасників та ясиру.

Сучасники (хоча б цитований на початку П. Грабовський) підкреслювали, що співвідношення між числом напасників і захоплених в полон постійно змінювалося. В середині XVII ст., за татарськими джерелами, вважалося ганьбою, якщо один воїн приводив з походу менше 10 полоне-

* Розповідь про дальшу долю невільників не входить в межі пропонованої статті.

них [16]. На початку XVI ст. аналогічне співвідношення доходило, за польськими авторами цього часу, 1 : 25 [17]. Подібні підрахунки, навіть якщо вони перебільшені, свідчать, що походи в Україну «планували» з погляду рентабельності, яку визначали розміром ясиру. Іншими словами, критично сприйняті відомості про число напасників, які здійснили без перешкод напад, можуть побічно свідчити про приблизне число полонених, навіть тоді, коли джерела не визначають його. Такі міркування нібито не викликають особливих заперечень.

Більш дискусійним є питання оцінки тієї чисельності як напасників, так і полонених, про яку повідомляють джерела. Предметом суперечок можуть стати не лише великі числа (вони викликають недовіру), а й незначні (вони ставлять під сумнів доцільність нападів). За чисельністю татарських військ, які брали участь в операціях, можна визначити кілька категорій нападів.

При значно розвиненій в Криму родовій олігархії, що обмежувала владу хана, походи приблизно 100-тисячного війська (а такі неодноразово згадуються в джерелах) могли здійснюватися лише в виняткових випадках для досягнення військової мети, коли захоплення ясиру було далеко не на першому плані. Великі походи в Україну (Литву, Польщу, Угорщину) проводили переважно не самостійно, а для підтримки військових дій турецьких або інших армій. У походах такої категорії співвідношення між числом воїнів-учасників та полонених було, мабуть, набагато менше, ніж 1 : 10, але збільшувалася кількість населення, винищеного на місці.

Середніми за розмірами треба вважати вторгнення силами в 20—30 тис. чоловік (за вищезгаданою «класифікацією» Х. Серебковича); невеликими (за цим же джерелом) в 2—3 тис. чоловік. У середині XVI ст., коли кордон оберігали відносно добре, набіги здійснювали відділи в 100—300 чоловік. Такі «мікронапади» повторювалися, однак, до 20 разів на рік [18]. Чисельність напасників неможливо механічно спроектувати на величину ясиру, але перша відіграє істотну роль при конструюванні типологічних моделей татарських нападів.

В літературі періодично посилюється дискусія довкола критичної оцінки кількісних показників, про які повідомляють джерела. Сумнів викликають числа, що характеризують бойові дії. Майже як правило хроністи перебільшували число розбитих або переможених ворогів, применшували кількість власних звитяжних військ, відповідно препарували число вбитих і полонених. Конструювання об'єктивних критеріїв корекції тих великих чисел, про які повідомляють джерела, натрапляє на значні труднощі. Корекцію проводять суб'єктивно, хоча й будують її шляхом логічних міркувань. Це положення справедливе також для визначення величини ясиру (як і числа напасників), яку подають джерела.

Джерела (у тих небагатьох випадках, коли взагалі подається число полонених) 14 разів говорять про ясир, більший від 50 тис. чоловік (1474, 1495, 1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612, 1646 рр.). Враховуючи тактику нападів, відомості про людські ресурси ханства (його потенційні можливості у XVI ст. сучасники оцінювали на 200—300 тис. воїнів, але це число, мабуть, перебільшене) — з одного боку, свідчення про незадовільний захист степових кордонів Польсько-Литовської держави — з другого, можна вважати, що захоплення ясиру в кілька десятків тисяч чоловік не було винятковим явищем і траплялося не лише в 14 згаданих випадках, а й під час інших нападів, коли джерела повідомляють про «дуже багато» полонених. Кожне число, без сумніву, вимагає особливого підходу, що полягає у визначенні всіх супутніх чинників. Результативним виглядає вивчення нетотожних чисел, що

подають стосовно одного й того самого нападу кілька джерел. При описі походу 1516 р. джерела розповідають про понад 50 або 60 тис. ясиру [19]. Після битви під Каневом 1527 р. звільнили 30 або 40, або 80 тис. полонених [20]. Якщо шляхом уважного аналізу встановлено, що числа стосуються справді одного й того самого випадку, однієї території, перевагу треба давати меншому з них.

Не викликають довір'я надто малі числа. Вирвані з контексту документа (переважно в ньому говориться про полонених з одної або кількох місцевостей, а не з цілої території, охопленої нападом,— такі числа 453, 36, 229, 150, 60 осіб подає М. Горн [21]), вони при опрацюванні у вигляді таблиць перетворюються на загальну суму ясиру, захопленого на значній території (Польща, Галичина) протягом року [22], що, очевидно, зводить нінащо статистику, складену таким чином.

Були спроби конструювати середні числа. Б. Барановський вважав, що в XVII ст. Польща (мається на увазі Польсько-Литовська держава) втрачала внаслідок нападів 20 тис. чоловік на рік, а за 1474—1694 рр. втрати становили приблизно 1 млн чоловік [23]. Іншим шляхом пішов Я. Дзира. Правильно вказавши, що на близько 80 згадок про напади лише в десяти випадках даються відомості про кількість полонених, він підсумував ці дані. Отримавши таким чином число 564 070 осіб, він оголосив його перебільшеним [24]. Але сума, яку отримали таким чином, нічого не пояснює і, тим більше, не може визначати реальні втрати населення України в XIII—XVI ст. А. Фішер відмовився встановити загальне число ясиру («неможливо визначити загальну кількість полонених, захоплених татарами під час цих нападів, бо не всі вони відомі, а багато окремих чисел в джерелах того часу виглядає на зменшені»), однак вважав втрати дуже великими [25]. Із здивуванням сприймаються відомості про те, що пізніше автор змінив свою думку і тепер вважає, що в XVII ст. найбільше число полонених, які протягом року могли опинитися в усіх містах Криму, становило близько 2200 чоловік [26].

Не викликає сумніву, що питання про чисельність полонених, захоплених в Україні у XV — першій половині XVII ст. (до 1648 р.), підлягає дальшому вивченню на підставі комплексного дослідження джерел найрізноманітніших типів. Лише оптимально повний каталог нападів може перетворитися на підставу для конструювання типологічних моделей нападів. При їх класифікації треба враховувати різні моменти: малі, середні, великі, тобто генеральні, напади; військові походи чи рацції виключно для захоплення полонених; регулярні — сезонні, екстраординарні наскоки; близькі, середні, глибокі рейди; походи через густо- чи рідкозаселені місця; величина території, охопленої облавами, і т. п. Необхідно виявити періоди інтенсифікації нападів або відносного затишшя (часто такі явища пов'язані з політичною історією регіону, з дипломатичною діяльністю сторін). Майже для 6 % нападів є цифрові дані (число напасників або ясиру), що вимагають критичного вивчення. Вони дозволяють визначити приблизне співвідношення між числом напасників, полонених (максимум, треба вважати, 1 : 25) та загиблих.

На сьогодні зібрано та синтезовано досить значний досвід застосування математичних методів у історичних дослідженнях. Однак у галузі історичної демографії середньовіччя взагалі та при вивченні проблеми втрат населення, викликаних нападами кочовиків, зокрема, застосування методів моделювання через складність узагальнення неспівставних і фрагментарних відомостей наштовхується на значні труднощі. Історики-демографи ще не мають у своєму розпорядженні повного репертуару масових джерел, які дозволяли б будувати формально-кількісні моделі для отримання репрезентативних (у якісному та кількісному відношен-

нях) даних. Однак лише типологічне моделювання здатне утворити надійну підставу для опрацювання формул підрахунку приблизних втрат населення. Статистичні висновки в основному відповідатимуть дійсності при їх кореляції з загальнополітичними подіями в регіоні (міжнародні відносини, внутрішнє становище в Польсько-Литовській державі та в Кримському ханстві, стан оборони кордонів, захисна активність козацтва) і географічними факторами (коливання кліматичних умов, стан рослинного покрову в степу і т. п.) [27].

Історично-демографічною проблемою є також питання про повернення невільників додому, в Україну. Шанси повернення зменшувалися в міру віддалення від місця захоплення ясиру. Є підстави вважати, що поверталося в Україну мінімальне число полонених. Матеріал, зібраний по крупицях, можливо, перетворить також цей аспект питання історії ясиру в краще вловимий з погляду демографії.

Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення України. Цілі території перетворювалися на незаселені, спустошені землі, що лише формально входили до складу Польсько-Литовської держави і навіть виходили за її межі. До кінця XV ст. було перетворено на рабів або вигнано українське населення Дністрово-Бузького межиріччя, яке раніше, в період литовського панування, поступово освоювало шляхом народної колонізації річкові долини та морське побережжя. Збільшувалася територія незаселених степів — державний кордон фактично відкотився на північ. У становищі цілком винищеної землі до 70-х років XVI ст. опинилася Звенигородщина. На Поділлі, південній Київщині час від часу припинялося утворення нових (або відновлення знищених) поселень. Урбанізація територій, що перебували під постійною загрозою нападів, припинилася.

Напади вплинули на зміну як соціальної, так і етнічної структури населення України. Вони значною мірою сприяли формуванню та зміцненню козацтва — не лише як особливого військового формування для самозахисту, а й як соціального стану, що почав виникати. Українське населення тікало в безпечніші краї — переселювалося, зокрема, до Молдавії, де загроза нападів була меншою. Посилився згодом наплив переселенців на спустошені місця з Заходу, зокрема польського населення з аграрної перенаселеної Мазовії.

Ясир з України зумовив значне збільшення відсотку українського населення в Криму, а через насильницькі мішані шлюби — антропологічну (але не етнічну) українізацію його татарського і турецького населення.

Для підрахунку втрат населення протягом двох з половиною століть я склав максимально повний — як на сьогодні (його, однак, треба далі доповнювати) — каталог нападів з визначенням для кожного з них вищезгаданих головних класифікаційних показників (переважно некомплектних для кожного окремого випадку, що залежало від характеру джерельних відомостей). Масовий матеріал, добутий таким чином, допоміг опрацювати типологію нападів з приблизною оцінкою — за аналогією з нападами, що мають числові характеристики — рівня втрат населення для кожного з класифікаційних типів і підтипів нападів. Методика, що застосовується, базується на неповних даних і тому дуже умовно наближається до формально-кількісного моделювання демографічних явищ, однак лише така методика може дати об'єктивну підставу для оціночних даних, що пропонуються. Відомості, отримані таким чином, дозволяють зробити висновок, що з європейських країн також Україна (а не лише Балкани, як вважалося досі [28]) була важливим постачальником невільницьких ринків Османської імперії. Втрати населення українських земель за досліджуваний період становили, за попередньою оцінкою, не менше 2—2,5 млн схоп-

лених і вбитих. Існує можливість визначити втрати населення за десятиріччями і територіями, встановити тенденції процесу, панівні для окремих періодів. Наприклад, в другій половині XVI ст. рідко заселене Поділля втратило близько 150—200 тис. захоплених в полон (не рахуючи вбитих під час походів) [29]. Контрольну роль для даних, отриманих таким способом, може відігравати контрфактична імітаційна модель, тобто визначення кількості населення України XV — першої половини XVII ст. в умовах природного розвитку (без втрат, викликаних захопленням ясиру і загибеллю населення через військові дії). Опрацювання такої моделі — справа майбутнього.

Твердження сучасників подій, що татари завдають Речі Посполитій тисячу разів більше втрат, ніж козаки Кримському ханству (висловлювання польського посла в Стамбулі А. Пясечинського 1630 р. [30]), не виглядають дуже полемічним перебільшенням, як це деколи намагаються подати. Для періодів інтенсивних нападів на Україну насильницьке виведення ясиру стало домінуючою причиною руху населення, що відсувала на другий план природні чинники.

[1] *Grabowski P.* Polska Niżna albo osada polska... — Kraków, 1859.— S. 7—8.

[2] Це питання замовчується в статті: *Базылев Л.* Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в.// Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв.— М., 1979.— С. 12—28.

[3] Див., наприклад, відгомін таких поглядів у статті: *Дубровський В.* Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ.— Харків, 1928.— № 2.— С. 147—156.

[4] *McNeil W.* Europe's Steppe Frontier.— Chicago, 1960.— P. 586.

[5] *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450—1586. II. Zniszczenia wojenne i pożary.— Lwów, 1935; хроніка за 1587—1648 рр. (автори Р. Л. С. Верхрацький і Е. Добруцька) збереглась у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України (далі ЛНБ АН України), ф. Університету, спр. 47, 72; *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600—1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.— Warszawa, 1962.— T. 8.— N 1.— S. 3—71; *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną.— Warszawa, 1964; *Дзира Я. І.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII—XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 83—102; *Абрамян А. Г.* Турецко-татарские набеги по некоторым армянским источникам XVI—XVII вв.// Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван, 1971.— Вып. 3.— С. 346—353.

[6] *Кримський А.* Історія Туреччини.— К., 1924.— С. 167—183; *Кримський А.* Про долю українських полоняників у Кримському ханстві // Студії з Криму.— К., 1930.— С. 14—17; *Dziubiński A.* Handel niewolnikami polskimi i ruskimi w Turcji w XVI wieku i jego organizacja // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego.— 1963.— T. 3.— S. 36—49; *Hensel W.* Jasyr z ziem dawnej Rzeczypospolitej na Krymie i w Turcji (druga polowa XVI—XVII w.).— Warszawa, 1978 (машинопис дисертації); *Хенсель В.* Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XV—XVII вв.// Россия, Польша и Причерноморье... — С. 147—158.

[7] *Fisher A. W.* Muscovy and Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies.— 1972.— Vol. 6.— N 4.— P. 575—594.

[8] Трохи застарілий перелік опубл. матеріалів див.: *Zajączkowski A., Reychman J.* Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej.— Warszawa, 1955.— S. 115—118.

[9] Звіт Х. Серебковича королю 14 березня 1624 р.// *ЛНБ* АН України, ВР.— Ф. Оссолінських, спр. 201.— С. 71.

[10] *Na'ima* ta'rihi.— C. 2.— İstanbul, 1860.— S. 146—147.

[11] *L[ubomirski] J. T.* Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r.// Biblioteka Warszawska.— 1866.— T. 3.— Zesz. 7.— S. 49, 51, 53, 55—59 (нове видання: *Tomczak A.* Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r.// Studia i Materiały z Historii Wojskowości.— Warszawa, 1960.— T. 6.— Zesz. 2.— S. 328—357); *Broniovius M.* Tartariae descriptio, ante hac in lucem numquam edita.— Coloniae Agrippinae, 1596.— P. 19; *Pogrom* Tatarów przez wielmoznego hetmana koronnego Stanisława Żółkiewskiego. 1620 // *Wojcicki K. W.* Biblioteka starożytnych pisarzy polskich.— Wyd. 2-e.— T. 3.— Warszawa, 1854.— S. 245.

[12] Про тактику татарських нападів писали багато авторів XVI—XVII ст. Крім

згаданих у попередній примітці див. ще: *Michalonis Lituani.* De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum fragmina X.— Basileae, 1615.— P. 5—6; факсиміле і літ. переклад: *Mykolas Lietuvis.* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Dešimt įvairaus istorino urinio fragmentų.— Vilnius, 1966; переклад: *Литвин Михайло.* Извлечения из записок // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1890.— Т. 1.— С. 11—12; *Bielski M.* Sprawa rycerska.— Kraków, 1569; *Wojcicki K. W.* Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej.— Warszawa, 1856.— S. 330; *Vigener B.* La description du Royaume de Pologne et pays adiacens.— Paris, 1573.— P. LXVIr°—LXVIv°; переклад: *Виженер Р. де.* Извлечение из записок // Мемуары.— С. 80—81; *Beauplan G. L. de.* Description L'Ukrainie, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne.— Roüen, 1660.—P. 41—46; переклад: *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства польського...— К., 1990.— С. 58—62; *Radu B.* Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Texte arabe et trad. franc.// Patrologia Orientalis.— Paris, 1949.— T. 26.— Fasc. 5.— P. 395—396; переклад: *Алеппский Павел.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в.— М., 1897.— Вып. 2.— С. 18—19.

[13] 1516 р. татари, яких переслідували, вирізали жінок та дітей: Див.: *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmodzka i wszystkiej Rusi.— T. 2.— Warszawa, 1846.— S. 388—389. 1594 р. татари, проходячи через Покуття і Закарпаття до Угорщини, вирізали ясир, не маючи можливості вести його з собою: Див.: *Heidenstein R.* Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII.— Francofurti ad Moenum, 1672.— P. 304.

[14] 1503 р. татари, повертаючись із Польщі, втопили у Віслі понад 1 тис. чоловік. Див.: *Stryjkowski M.* Kronika...— T. 2.— S. 318—319.

[15] *Ssryjkowski M.* Kronika... T. 2.— S. 319, 394 (1503, 1527 pp.); *Алішан Г.* Кам'янець. Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком першоджерел.— Венеція, 1896.— С. 16 (вірм. мовою; 1509 р.); *Bielski M.* Kronika polska.— T. 2.— Sanok, 1856.— S. 963—966, 1040 (1512, 1527 pp.); *Rocznik* swietokrzyski // Monumenta Poloniae historica.— Lwów, 1878.— T. 3.— S. 104 (1527 p.); *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII вв.). — Днепропетровск, 1981.— Ч. 1.— С. 69 (1589 р.).

[16] *Акчокракли О.* Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648—1649 рр.// Східний світ.— Харків, 1930.— № 12.— С. 168.

[17] *Stryjkowski M.* Kronika...— T. 2.— S. 326—328, 330.

[18] *L[ubomirski] J. T.* Bernard Pretwicz...— S. 48.

[19] *Decius J. L.* De Sigismundi regis...— Kraków, 1901.— S. 120; *Stryjkowski M.* Kronika...— T. 2.— S. 388—389.

[20] *Порівн.* прим. 15.

[21] *Horn M.* Skutki... — S. 86, 207.

[22] Так інтерпретував ці числа: *Fisher A. W.* Muscovy... — P. 581.

[23] *Baranowski B.* Chłop polski w walce z Tatarami.— Warszawa, 1952.— S. 49.

[24] *Дзира Я. І.* Татаро-турецькі напади...—С. 101—102.

[25] *Fisher A. W.* Muscovy...— P. 582.

[26] *Subtelny O.* Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World // Rethinking Ukrainian History.— Edmonton, 1981.—P. 132.

[27] Проблемі типологічного моделювання та конкретним результатам підрахунків, проведених при його допомозі, буде присвячено окреме дослідження. В кінці пропонованого повідомлення викладено лише найзагальніші висновки, виведені на підставі каталогу нападів, який опрацьовується.

[28] Див. заперечення проти трактування Балканів як головного резервуару рабів для Османської імперії; *Waugh D. C.* [Rev.], *Gölner C.* Turcica.— Bd. 1—3.— Bucharest, 1961—1978 // Middle East Studies Association Bulletin.— 1979.— Vol. 13, N 2.— P. 50.

[29] *Дашкевич Я. Р.* Ясир з Поділля в другій половині XVI ст.// Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.).— Вінниця, 1985.— С. 56—57.

[30] *Piaseczynski A.* Relacja poselstwa... 1630 // Trzy relacje z polskich podrozy na Wschod muzulmanski w pierwszej polowie XVII w.— Krakow, 1980.— S. 55.

М. А. ШАМРАЙ *(Київ)*

ПРОВЕНІЄНЦІЇ У ВИДАННЯХ ОСТРОЗЬКОЇ ТА ДЕРМАНСЬКОЇ ДРУКАРЕНЬ (За матеріалами фонду Відділу стародруків ЦНБ АН України)

Діяльність Острозької друкарні тривала недовго (1578—1612). Свої публіцистичні твори друкували в ній такі видатні діячі української культури і літератури, як Герасим Смотрицький, Костянтин-Василь Острозький, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко та інші діячі культурного осередку Острога.

Більшість острозьких видань за своїм змістом і призначенням — це твори полемічної літератури («Апокрисис» Філалета Христофора, «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького, «Лікарство на оспалий розум чоловічий» та ін.), спрямовані проти католицизму та унії, на збереження рідної культури і мови. Тут, в Острозі, 1581 р. Іван Федоров завершив свій останній і найкращий твір — Острозьку біблію, повний, відредагований на вищому філологічному рівні представниками Острозької школи текст слов'янської біблії. Загалом з Острозької друкарні вийшло близько 30 видань, надрукованих кириличним шрифтом.

Прослідкувати долю острозьких видань можна лише за провенієнціями, тобто за записами, екслібрисами, суперекслібрисами, залишеними на цих виданнях колишніми їх власниками. Провенієнції — важливе і єдине джерело інформації про поширення стародрукованої книги, зокрема, української. Провенієнції колекції унікальних видань Відділу стародруків ЦНБ АН України дозволяють простежити нелегкі, часом заплутані шляхи книг протягом XVI—XIX ст. і зробити певні висновки щодо популярності острозьких видань і їх міграції.

У відділі зберігаються 16 примірників Острозької біблії. Найдавніший запис 1594 р. на біблії (№ 652) належить Василю Зінковичу, сучаснику ідейних змагань православної церкви з католицькою. Його рукою пронумерований весь текст біблії по віршах, про що він зробив такий запис: «В сей книзе Новаго Завѣта, вирши для прудкого знайдения мѣсц, Я Василев сын пописал і з инншими книгами зѣследилъ, а гдѣ несогласно познаменовал: скончыл вирши Новаго Завѣта году по рожествѣ Христове 1594 м[е]с[я]ца июня 14 дня Василев Зѣнкович рукою власною». Аналогічного змісту зроблений ним запис польською мовою у віршованій формі, де він звертається до читача не ганити його за помилки, бо «ще і то маєш знати, що не чуже псував». Його редакційна робота з текстом вказує на рівень духовної освіти, а вірші польською мовою — на здібності до віршування.

Пізніше цей примірник потрапив до Жировецького монастиря, про що засвідчує рукописний екслібрис. Чи сам Василь Зіңкович помандрував до Жировецького монастиря з біблією і зробив внесок, як це було тоді

прийнято, чи продав якомусь ченцеві з цього монастиря, ми ніколи не довідаємося. Жировецький монастир був у центрі історично-релігійних подій, що позначилися на зміні його господарів. Заснований в XVI ст. як православний, 1613 р. він став уніатським, першим ігуменом його був Йосафат Кунцевич. 1656 р. під час козацьких війн монастир було спалено, а згодом відновлено василіанами [1]. Попри всіх цих бурхливих подій книга збереглася в задовільному стані й монастирській бібліотеці належала ще 1758 р. Згодом, про що свідчить шифр королівської книгозбірні, вона опинилася в бібліотеці останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського, який 1784 р. навідувався до Жировецького монастиря і, можливо, як почесний гість дістав в дар від ченців цю біблію [2]. Історія королівської бібліотеки приводить нас до Кременецького ліцею, коли засновник його, Тадеуш Чацький відкупив у спадкоємців короля цю бібліотеку. Після польського повстання 1831 р. ліцей був закритий, а сама бібліотека потрапила до Київського імператорського університету св. Володимира. Такий довгий і нелегкий шлях цього примірника.

Примірник біблії № 762 належав відомому українському граверу XVII—XVIII ст. Олександру Тарасевичу (у чернецтві Антоній), про що повідомляє акуратний чіткий запис латинською мовою: «Після смерті Антоній Тарасевич передає книгу в Печерську бібліотеку». Належність запису відомому лаврському граверу підтверджує і згадка дослідника його творчості Д. Степовика про подібні рукописні екслібриси на інших книжках художника, яких, на жаль, збереглося обмаль [3]. Доля особистої бібліотеки Олександра Тарасевича невідома і чекає на свого дослідника.

Примірник біблії № 4476 належав священику Журавицькому, а 1689 р. книга була продана його вдовою при свідках «Фомі презвитеру Миловському». Нарешті, вона стала власністю архімандрита Києво-Печерської лаври Іоаникія Сенютовича, правління якого пов'язане з сумною подією — спустошливою пожежею 1718 р. на території Лаври, яка завдала великої шкоди, зокрема, друкарні і бібліотеці [4]. Примірник був реставрований у Лаврі, і при реставрації частково заклеєні надзвичайно цікаві маргіналії XVII ст., що становлять лексикографічний матеріал для дослідження української мови цього періоду. Автор цих покрайніх записів тлумачить і перекладає текст біблії на українську мову XVII ст.

Про те, якої великої ваги надавалося вкладу книги до церкви або монастиря, як це відбувалося урочисто і обов'язково при свідках, дізнаємося з запису, виконаного скорописом 1700 р. на Острозькій біблії за № 647: «Сію книгу далъ всечестный от[е]цъ архимандрит Пахомїй, еще за живота своего до манастира Харковского Преображенского иже над Куряжею зостаетъ при братїи честныхъ персонъ, отца Онуфрїя архимандрита бывшаго манастира Харковского Преображенского Да при духовномъ Софонию і иныхъ братїи на тот час будучихъ року от рождества Х[ри]с[то]ва 1700 Октоврїя, 5». Це найбільш типовий запис такого змісту. Обов'язковим атрибутом власницьких записів XVI—XVII ст. була погроза страшним судом, анафемою за можливе викрадення книги. На багатьох примірниках Острозької біблії є подібні записи. Як зразок приведемо лише один запис, в якому відчувається емоційний стан людини, що писала ці слова, а також недовірливе ставлення до осіб духовного чину. Запис зроблений в XVII ст. Матвієм Русачком. Йдеться про те, що біблія була куплена (№ 766) «... у мѣстѣ Озѣрнои а в маетности велможнаго пана... Якуба Собсецкаго Воеводы руского... за приводом и за старанем отца Курилиевич [?] Презвитером С[вя]тои и жи[в]оначалнои Троици продал Сию книгу вѣчными часы... а хто бы мѣлъ наваждением диаволским сию книгу люб священик люб диякон или дияк люб священически сынъ или яки колвекъ причта церковных люб теж и приятел якии люб

теж и сынъ которыи то с таким хочу суд мѣти пред страшным и нелицемѣрным судиею и не прощаю его всии вѣк и в будущии аминь». Далі власник книги турбується про неї і заповідає своїм нащадкам: «...а по моий смерти повинны будут дѣти мои до оправы дати и заплатити якъ того буде ж потреба подписована м[еся]ца апрѣля во двадцатии ден: многогрѣшныи раб и недостоиныи Иосиф предри мирскии рукою своею».

Цікавий дарчий запис на біблії за № 646: «Сїю книгу Библію даровалъ мне монаху Маркїану Бѣлевичу Ясневелможный Князь Димитрій Михайловичъ Галицынъ под часъ бытности своей в Кїеве року 1704 м[е]с[я]ца мая 15. Которую купил от[е]цъ Микола Дрогомирецкий намѣстникъ м[о]н[ас]т[ыр]а Свято-Николского Киевского [?]» Російський державний діяч Дмитро Михайлович Голіцин був людиною широких наукових інтересів, що яскраво проявилося в київський період його життя (1708—1721). Він мав чудову бібліотеку, що знаходилася в селі Архангельському під Москвою і налічувала 6 тис. томів. 1708 р. Голіцин прибув до Києва як воєвода, а пізніше став губернатором міста. Книга була ним подарована 1704 р. під час недовгого перебування в Києві. Ймовірно, раніше вона належала якомусь Афанасію Векову, про що сповіщає поаркушевий запис. Рукою Бєлевича зроблений ще один запис 1706 р., але закреслений, мабуть, новим власником біблії. Нам вдалося лише розібрати, що це заповітний запис — наказ після смерті його (Бєлевича) віддати книгу до монастиря. Очевидно, наказ був порушений, і книгу продали наміснику Микільського монастиря Дрогомирецькому [5].

Незвичайна доля острозької «Книжиці», виданої 1598 р., яка, вірогідно, походить з бібліотеки князів Острозьких. Це засвідчує витиснений на оправі герб Острозьких, один з найдавніших відомих українських суперекслібрисів. До речі, широкого розповсюдження на Україні та й у Росії суперекслібриси не набули. Ця традиція належить Західній Європі і походить з XV—XVI ст.

З бібліотеки Острозьких «Книжиця» потрапила до ігумена Густинського монастиря Авксентія Якимовича, про що повідомляє його запис, виконаний українським скорописом XVII ст. Пізніше вона стає власністю відомого історика православної уніатської церкви Івана Гнатовича Малишевського (1828—1897), професора богослов'я в Києво-Могилянській академії, про що сповіщає рукописний екслібрис, залишений ним на форзаці книги 1871 р. Символічно, що один з найяскравіших полемічних творів, куди увійшов лист Івана Вишенського «До всіх православних християн», єдине прижиттєве видання українського письменника від найактивнішого захисника православної віри Костянтина Острозького через два століття потрапляє до відомого дослідника уніатської церкви Івана Малишевського. Відомо також, що Малишевський глибоко вивчав острозькі видання, які несли крізь віки живий голос гострої полеміки, і 1872 р. видав один з неопублікованих списків українського тексту «Діалог альбо розмова о православній і справедливій вірі», підготовлений вченими Острозької школи 1603 р. [6]

У відділі зберігаються 6 примірників «Книги Василя Великого о постничестві» 1594 р. видання. Книга мала велику популярність протягом XVI—XVIII ст., що підтверджується численними власницькими записами і маргіналіями. З них ми вибрали найбільш типові і водночас найцікавіші з огляду на давність і історичну цінність записів.

У примірнику за № 659 українським скорописом зроблено поаркушевий запродажний запис 1597 р., тобто через три роки з моменту видання книги: «Сїю книгу душополезную продала ее благородная пани Агафія Чирская павшанка [?] за грощи с[вя]щени]ку пре

чискому Василю Мефодиевичу переяславскому и жонѣ и дѣтем его вѣчне вовсе волную року божего 1597 фев. 28 дня у среду». В свою чергу священик Василь Мефодієвич відказує книгу духівницею відомому українському церковному і політичному діячу, київському митрополиту Іову Борецькому, автору «Протестації», талановитому полемісту. Не можна також обминути того факту, що Іов Борецький брав участь у виданнях Острозької друкарні, що тимчасово перебувала (1604—1605) у Дермані. Йому належить переклад українською мовою «Листа Мелетія до єпископа Потія», виданого 1605 р. [7] Рукою Борецького зроблено заповітний запис *: «...року 1623 м[е]с[я]ца января 24 дня Сп[а]сенія ради и для богомолія о души своей раб б[о]жи Василіи Мефодієвич св[я]щеник пречисткии переяславский при послѣднем исповѣданіи сію книгу: Прео[священному] митрополиту [Киевскому] Іову дух[овни]цею отказал. Через сына своего Матфея Василевича... в Терехтемиров[ке] к обители отдалъ преставѣшемся... Іов Борецкий митрополит Кіевс[кий] рукою власн[ою]». Далі окремо його ж почерком: «Помяни г[оспод]и д[у]шу раба своего іерея Василія во кровѣх [?] праведных а придал еи я Іов Борецкий митрополит Киевскии в вѣчную памет монастырю Михаиловскому Золотоверхому под клятвою да никтоже дерзнет сію отдалити».

Останній за хронологією запис на цьому примірнику інформує, що книга «переплетена вновь в 1808 году иждивением Іринея Епископа Чигиринского». Йдеться про Іринея Фальковського, який наприкінці XVIII ст. викладав математичні дисципліни в Києво-Могилянській академії. Йому належать праці з математики, історії та архітектури [8].

За зразок заповітного вкладного запису, крім вищезгаданого, може прислужитися запис XVII ст. на примірнику «Книги Василя Великого» за № 657: «Сїя книга рекомая Св[я]т[ог]о Василіи надана ест до манастира Білостоцкого от велебнои Панны Феодосіи Новоселенскои при всечестном отцѣ иермона[хе] Феодосіи за свое отпущеніе гриховъ». Всі ці вкладні записи свідчать про те, як високо цінувались острозькі видання, яким надавалося значення моральної застави для спокути гріхів перед смертю.

Маргіналії, залишені на публіцистичному творі Христофора Філалета «Апокрисисі» 1598 р. видання невідомим його власником, стали об'єктом окремого дослідження вчених. Ці нотатки датовані 1644 р. і свідчать про негативне ставлення їх автора до Брестської унії, а також про його солідарність з автором книги (окремі положення книги розтлумачуються ним і доповнюються). Відчувається, що робила ці записи людина з високим рівнем освіченості і обізнаності в проблемах політично-релігійної дискусії, що точилася навколо православної церкви на Україні.

Автограф видатного українського діяча культури, засновника Києво-Могилянської Академії, Петра Могили на острозькому виданні 1607 р. «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» свідчить про належність цієї книги до його бібліотеки.

До острозьких видань належать книги, видані в Дермані в 1604—1605 рр., коли друкарня з Острога тимчасово була перевезена в Дермань. У відділі зберігаються 4 примірники «Октоїха» 1604 р. видання. На примірнику за № 5551 зразок вкладного запису XVII ст., зробленого не конкретною особою, а громадою: братчиками, представниками ремісницьких цехів ковалів і стельмахів. Запис пов'язаний з ім'ям Гедеона Балабана, львівського єпископа, який гостро засуджував Брестську унію і під-

* На жаль, запис постраждав під час реставрації книги 1808 р., коли обрізали береги книги і частково текст запису.

тримував львівське братство в намаганні відновити друкарню, а на початку XVII ст. заснував друкарню у Стрятині.

Вкладом своїм ремісники демонстрували схвалення й підтримку боротьби за православну віру, збереження національної самобутності. Вкладний запис виконаний українським скорописом XVII ст.: «Изъ духовни наши с[вя]тѣшаго патриархи Рафаила изъекзархи его Гедимина Болобана владыки лвовского во граді Допроствори [?] умыслиша братія ремесла коварского купно со стелмахи сию с[вя]тую книгу купити за порадою с[вя]щ[еника] іерея Іоана и придали ее ку храму пр[е]п[о]д[о]бнаго отца наш[его] Ануфрия вѣчными часы». Пізніше книга потрапляє до бібліотеки Києво-Могилянської академії. Подібний запис XVII ст. за змістом на примірнику «Октоїха» за № 5362 зроблено представниками іншого соціального прошарку, а саме козацьким товариством на чолі (можливо, з кошовим) Василем Волочаєм. На жаль, цей рукописний текст до кінця не можна прочитати, бо під час реставрації береги книги були безжально обрізані, тому приведемо лише ту частину тексту, що збереглася. «Во имя о[т]ца и с[ы]на и с[вя]того духа аминь я рабъ божии Василей Волочай с товариством надаем сию книгу рекомою Октаи до храму с[вя] того Покров пренасвятешой д[е]вы б[огороди]цы визволебную от огню от москалеи А хто бы мѣлъ ее от храму сего отдалити... таковы с нами рассудимся пред нелицемерним судием настоят іерея Григория Андре... С[вя]того Покровского Кочоровского рука власная». Пізніше книга належала бібліотеці Києво-Софійського собору.

Традиційними місцями зберігання друкованих видань XVI—XVII ст. були церкви, монастирі, духовні семінарії, академія. Формування монастирських і семінарських бібліотек великою мірою залежало, опріч звичайної закупівлі книжок через посередників у друкарнях, від приватних внесків різних осіб. Найчастіше це робили відомі церковні і культурні діячі, викладачі навчальних закладів, що зайвий раз доводить наша невелика острозька колекція, на книжках якої залишили свої автографи Петро Могила, Іов Борецький, Олександр Тарасевич та ін.

Примірники, що зберігаються у Відділі стародруків, належали бібліотекам Києво-Печерської лаври, Почаївського, Жировецького, Білостоцького, Густинського, Мільчецького, Харківського монастирів, київських — Михайлівського, Софійського, Видубицького, а також навчальним закладам: Києво-Могилянській академії, Київській семінарії, Волинській духовній семінарії, пізніше Київському університету св. Володимира.

Провенієнції на острозьких виданнях відділу стародруків зафіксували соціальну приналежність їх колишніх власників: князі (Острозькі, Голіцини), церковні діячі вищого рангу (Петро Могила, Іов Борецький, Іоаникій Сенютович), художники (Олександр Тарасевич), ремісники, козаки і просто городяни, але найбільшу групу становлять особи духовного стану.

Ареал розповсюдження видань острозької друкарні, навіть з огляду на нашу невелику збірку, досить широкий. Значною мірою він розширювався через Острозьку біблію, популярність якої була надвичайно великою. Географія міграції: Острог, Жировці, Озерне, Густин, Почаїв, Луцьк, Білосток, Київ, Харків, Москва, Варшава.

У багатьох записах відчуваються благоговійне ставлення до книги, турбота про її збереження і подальшу долю, повага і шана до неї, як духовної цінності, що несе просвіту, а також є основним чинником збереження національної культури і мови.

Наш невеликий огляд провенієнцій на острозьких виданнях ще раз засвідчує, що записи колишніх власників книг є унікальним і неповтор-

ним джерелом для дослідження історії культури народу, міграції українських стародруків, вивчення соціальної структури суспільства, а також встановлення ступеню освіченості читача минулих часів.

[1] *Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А.* Энциклопедический словарь.— СПб., 1894.— Т. 12.— С. 13.

[2] *Słownik* pracowników książki polskiej.— Warszawa; Łódź, 1972.— S. 846—847.

[3] *Степовик Д. В.* Олександр Тарасевич.— К., 1975.— С. 86—87.

[4] *Титов Ф.* Типография Киево-Печерской Лавры.— Киев, 1918.— Т. 1.— С. 439.

[5] *Шамрай М. А.* Острожская библия в фондах ЦНБ АН УССР // Федоровские чтения.— 1981.— С. 207.

[6] *Романовський В.* Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.// Бібліологічні вісті.— 1924.— Вып. 1/3.— С. 79.

[7] *Там само.*— С. 79—80.

[8] *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія.— К., 1981.— С. 102.

О. І. ПУТРО *(Київ)*

ГЕТЬМАН К. РОЗУМОВСЬКИЙ І СУДОВА РЕФОРМА В УКРАЇНІ — ГЕТЬМАНЩИНІ

На початку 60-х років XVIII ст. гетьманська адміністрація на чолі з гетьманом К. Розумовським всупереч посиленій централізаторській політиці російського самодержавства доклала значних зусиль до зміцнення центральних і місцевих органів управління — складової частини української державності. Радикальні перетворення у гетьманському адміністративному апараті почалися з реформи судочинства. Слід зазначити, що останнє мало заплутану структуру. Зокрема, в Гетьманщині на той час існувало п'ять судових інстанцій: сотенний суд, полковник, генеральний військовий суд, генеральна військова канцелярія і, нарешті, гетьман. Окрім того, в містах, в залежності від їхньої категорії, діяли магістратські або ратушні суди, а в селах — сільські. Однак безперечним можна вважати той факт, що правосуддя було прерогативою адміністративно-управлінського апарату, зокрема такої його важливої ланки, як генеральна військова канцелярія. Остання найбільш активно втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, часто-густо, зокрема, дублюючи, а то й просто підмінюючи генеральний військовий суд, що формально вважався вищою апеляційною судовою інстанцією Гетьманщини і президентом якого був сам гетьман. Більше того, саме генеральна військова канцелярія займалася проведенням судової реформи, що почалася, згідно з універсалом гетьмана Розумовського від 17 листопада 1760 р., з реорганізації генерального військового суду. Останній в тому вигляді, що передував реформі, виник в Україні ще в часи Визвольної війни 1648—1654 рр. і діяв спочатку як суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів, а пізніше — як вищий апеляційний суд, рішення якого йшли на остаточне затвердження гетьмана. З початку 20-х років XVIII ст. відбувалося активне втручання царського уряду у діяльність генерального військового суду. Зокрема, до його складу вводилися російські судові чиновники у кількості трьох осіб поряд з такою ж кількістю в ньому українців [1]. Вищою апеляційною судовою інстанцією, по суті, ставала Малоросійська колегія, створена Петром І в Україні — Гетьманщині незадовго до смерті гетьмана І. Скоропадського. Подібними залишалися структури і значення генерального військового суду й по смерті гетьмана Д. Апостола 1734 р., у так званий міжгетьманський період, коли вищою апеляційною установою була не лише «канцелярія правління гетьманського уряду», а й російський Сенат. Становище докорінно змінилося з відновленням в Україні 1750 р. гетьманства. Серед перших заходів гетьмана К. Розумовського було відкликання російських чиновників зі складу генерального військового суду. Відтоді протягом десяти років ця установа, президентом якої знову став гетьман, складалася з 2—3 генеральних суддів та кількох бунчукових товаришів [2].

За гетьманським універсалом від 16 листопада 1760 р., передбачалося «иметь присутствие в суде Генеральном 12-ти персонам, во-первых, судьям двоим генеральным, а с ними десяти персонам, коих десяти ежегодно в полках малороссийских из каждого полку по одному выбирать всем жительствующим в полках чиновникам и владельцам вообще из бунчуковых товарищей, старшин полковых и из настоящих сотников, достойных добросовестных права ведающих, жилья и владения свои в тех полках имеющих, и тем выбранным персонам быть у того присутствия безотлучно» [3]. Обрані в зазначений (і, слід сказати, досить, як на той час, демократичний) спосіб депутати разом з генеральними суддями виносили остаточні рішення генерального суду. А відповідно до універсалу від 17 лютого 1763 р. гетьман дозволяв полковим канцеляріям й усім чолобитникам подавати справи прямо до генерального суду, що значно зменшувало кількість судових інстанцій, скасовувалися судові функції генеральної канцелярії, а генеральний суд ставав найвищим апеляційним органом. Зазначені заходи підвищували престиж генерального суду і водночас сприяли його демократизації, розмежуванню, до певної міри, судової, виконавчої і законодавчої влади. Та найсуттєвіших змін українське судочинство зазнало наприкінці 1763 р., коли було створено станові шляхетські суди — земські, підкоморські й гродські. Назва останніх була запозичена з термінології польської судової системи, що функціонувала в Україні до Визвольної війни 1648—1654 рр. Сфера діяльності судів регламентувалася відповідними положеннями Литовського статуту 1588 р., який залишався одним з головних джерел українського права, зокрема судочинства. Слід зазначити, що ідея відновлення шляхетських судів на Україні не була новою. Вона виникла ще в 40-х роках XVIII ст., коли, зокрема, працювала комісія для складання відомого кодексу під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ», і залишалася актуальною в наступні роки [4]. Однак остаточні рекомендації щодо створення зазначених судів надійшли до гетьмана К. Розумовського 17 вересня 1763 р. у вигляді «мнения к апробации его сиятельства графа гетьмана» [5] від з'їзду української старшини, що зібрався тоді у генеральній військовій канцелярії в Глухові. Його учасники «держали разсуждение в силу малороссийских прав о подкоморских и земских судах в коликом числе оним в Малой России быть» [6].

Саме на підставі цих рекомендацій гетьман Розумовський 19 листопада 1763 р. видав універсал *, в якому викладалася конкретна програма створення нових судових установ. Зокрема, передбачалося створити на території кожного полку по два земських ** (один земський суд мав діяти в полковому місті, а другий — в одному з сотенних міст.— *Авт.*) і два підкоморських суди. В кожному полку встановлювався під головуванням полковника один гродський суд, який, власне, мав замінити колишній полковий суд. Окрім традиційних виборних посад у новостворених судах вводилася посада возного, який обирався з числа значкових товаришів і сотенних старшин [7].

Слід зазначити, що в ці ж листопадові дні 1763 р. в Україні відбулася ще одна визначна подія: у Глухові зібралася старшинська рада, на якій йшлося про встановлення спадкоємного гетьманства. 23 спеціальних пункти пізніше були покладені в основу чолобитної на ім'я імператриці з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства в роді

---

* Універсалів з однаковим змістом було 10. Вони були розіслані в усі полки.

** Виняток становив найбільший за розміром Ніжинський полк, на території якого створювалися три земських суди — в Ніжині, Батурині і Глухові.

Розумовських. Характерно, що в третьому пункті чолобитної «от народа малороссийского» йшлося про «суди і трибунали» [8].

У зв'язку з проведенням судової реформи кожний полк було поділено на дві частини, що називалися повітами. Отже, на усій території України — Гетьманщини було утворено 20 повітів, де й розташувалися вищезгадані судові установи: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Мглинський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський, Ніжинський, Переяславський, Золотоніський, Прилуцький, Іваницький, Лубенський, Роменський, Гадяцький, Зінківський, Миргородський, Остапівський, Полтавський.

Земський суд розглядав справи про розділ майна між родичами, боргові зобов'язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо. Широкі повноваження земських судів зумовили будівництво спеціальних для них приміщень. В генеральну військову канцелярію почали надходити відповідні пропозиції від полків. Деякі з цих пропозицій, або, як вони називаються в документах, «мнения от полков малороссийских», пропонуємо читачеві [9]:

От полку Переяславского

Для земских судов построить домы в городе Переяславле да в местечке Золотоноше о 4-х покоях пространных и по едной караульной избе, да при каждом суде на первой случай под крышку землянную по архиву з дубового лесу, полагая число денег с покупкою и землею 900 рублей, кои употребить з суммы, собираемой общенародной, остаючойся от продовольствования консистентов.

От полку и повету Нежинского

Для суду земского повету Нежинского устроить четыре покоя деревянные внутри города Нежина на свободной земле и для охранения дел каменную палату з суммы скарбу войскового.

От повету Батуринского

В Батурине для суда зделать комнат — по едну сторону для суду подкоморского — две, а напротив для суду земского — две, контору со всеми принадлежностьми, в которую из своих комнат зделанными дверми подкоморий и судьи земские входить к заседанию имеют, для служащих при тех судах комнат две для архивы каменной небольшой гардироб всего того з делованыем и воротами також и сундуками для дел на сумму 660 рублей, а взять оную положено в силе права книги Статута раздела 4, артикула 13 указываемого, устройка таковых домов з денег тех, кои особливым постановлением учреждены, отвод же места в городе Батурине оставлено на разсмотрение.

От Глуховского повету

Что для устроения дому для суда земского за прилично употребить сумму из остаючихся от произвождения на наличество консистентам народных денег, а в оном доме не более надобно покоев, как для судящих, так же дел и служителей канцелярских, три избы з сеньми и чуланом да для караульных особую избу, а место под дом купить обывательское внутри города с тех же денег.

От полку Черниговского

Повету Черниговского для земского суда вновь дому не строить, а употребить имеющиеся при полковой Черниговской канцелярии каменные строения покои, на кои в подчинки к преждевыданным от скарбу войскового деньгам оставшимся 16 рублям от некоторой подчинки еще присилки от скарбу войскового 50 рублей требовать. А повету Менского в местечку Мене вновь построить деревянные четыре покои с одним каменным покоем для архивы також и вежу на верх и на спод деревянного строения, полагая на оное строение и на покупку земли сумму денег 1214 рублей 40 копеек, кои де надлежит выдать на скарбу войскового.

От полку Киевского

В городе Козельце и местечку Остре для судов земских устроить по две избы з комнатами и сеньми, третью ж прихожую и особь для караульных и протчей надобности и вежей земляных и верховых и на те строения в том числе и на покупку земли употребить денег 1200 рублей с суммы комиссариатской, остаточной от произвождения консистентов с обывателей полку Киевского.

От полку Прилуцкого

Устроить для судов земских доми в городе Прилуки и местечку Иванице о трех покоях и для архивы по каменному склепу на тысячу рублей, которые употребить з скарбу войскового з суммы от продовольствования консистентов оставчойся.

От полку Лубенского

Какие именно в двух поветах Лубенском и Роменском домы для судов земских построить надобно в сколко покоев и на какую сумму денег просят от его сиятельства разсмотрения.

От полку Стародубовского

Что на устроение для суда земского домов следует употребить общенародную сумму и от комиссарских полку Стародубовского остаточных от произвождения на консистентов денег, а оные в обоих Стародубском и Почарском поветах должны быть выстроены в четыре покоя з сеньми, да сверх того для безопасного хранения судовых земских дел и книг небольшую наверх земли каменницу, для устроения оных покоев в Стародубовском повете имеется угодное место в Стародубе в самом городе, где магистрат Стародубовский состоит а оный магистрат можно перенесть на другое место туда, где ныне имеется гостинный дом, состоящий за городом на самом базарном месте, кое ныне под ведением магистратским, а прежде было под смотрением Скарбу войскового.

Підкоморський суд розбирав конфлікти між землевласниками щодо спірних земель. У гродському суді вирішувалися справи про кримінальні злочини. Отже, результатом реформи, здійсненої гетьманом К. Розумовським, стала нова, більш спрощена система судів, в якій вже розмежувалися цивільні й кримінальні справи.

Слід сказати, що в цій системі не знайшлося місця для сотенних судів. У вищезгаданому гетьманському універсалі з цього приводу досить чітко було сказано, що «сотенные правления за учреждением сих земских и гродских судов не имеют ни в какие земские, гродские и подкоморские дела и расправы вступать между духовными и мирскими владельцами и чиновниками всякого звания людми» [10]. Натомісць їм залишалися повно-

важення, визначені спеціальними гетьманськими ордерами ще раніше (зокрема, від 1 квітня 1752 р. і 18 квітня 1760 р.), згідно з якими сотенні суди мали лише «между рядовими козаками в самых маловажных жалобах и спорах словесную расправу чинить» [11]. Що ж до вагоміших спірних справ, то тут містилася вказівка сотенним правлінням «не вступать в протчем в другие и между рядовыми козаками случающиеся спорные дела, требующие настоящих в земском или гродском судах расправ, где и рядовые козаки должны судимы быть по делам важнейшим земским и гродским» [12]. Отже, як бачимо, йдеться про офіційне підтвердження належності усього українського козацтва до шляхетського стану. Гадаємо, що це положення гетьманського універсалу є надзвичайно важливим для принципового вирішення давнього дискусійного питання в українській історіографії щодо місця козацтва у структурі суспільства, зокрема часів пізнього середньовіччя.

Спеціальним гетьманським розпорядженням чиновникам створених судів забезпечувалося досить високе становище в старшинській ієрархії. Зокрема, підкоморський суддя, або, як він часто іменувався в документах, «підкоморій», ставав другою особою в полку після полковника. За ним йшов земський суддя, а підсудки урівнювалися з бунчуковими товаришами. Земські писарі діставали рівного становища з полковими осавулами, а возні вважалися другою службовою особою в сотні після сотника [13]. Усі ці судові чиновники при вступі на посаду приводилися до спеціальних присяг, форма яких була розроблена за вказівкою гетьмана К. Розумовського. Наводимо деякі зразки форм цих присяг [14].

Форма присяги подкоморого

Копия

Азь ниже именованній обещаю и клянуся Гпд'у Богу всемогущему с троице единаму, что сей вверенной мнѣ земской подкоморской урядъ отправлять буду вѣерно и справедливо как на судѣ моем подкоморскимъ, так и при делании границь означиваній концов и при исправлении и описывании межових знаков ничего болше не наблюдая как толко одну справедливость святую удаляясь от всякого пристрастія не взирая ни на богатого, ни на убогого, ни на дружбу, ни на вражду и несмотря ни на подарки, ни на угроженія сім и спорным сторонам совету ни вспоможения к ползѣ одной, а ко вреду другой никаким способом подавать не буду, не боясь також никого, но всегда имея пред очима Бога справедливость его святую, во всех моих подкоморских расправах верно и тщательно сохранять споры обоихъ сторонъ и по оним решенія чрез меня учиненніе в книги свои судебніе верно и безупустительно вписивать, из книг по требуючой стороне видавать имею, и как я в том справедливо присягаю, так мне Гпдь Бог душевно и телесно да поможеть. Аминь.

На подлинном тако.

Апробуется Гетман Граф К. Разумовский.

Форма присяги судьи и подсудка земских, а к сей же присяги и полковники з судьями полковыми приведены быть должны

Копия

Азь ниже именованный обещаю и клянусь Гпду Богу всемогущему в троице единому, что принадлежащие к должности чина моего и поручае-

мые мне судебные дела правдою божественною по силе указов ее имп. величества, по правам книги Статута разсматривая все прилежно жалобы исъ обоих сторон доказательства, а не с домыслу и знания своего и ничего от себя не прибавливая и не убавливая судить буду и принимать со знания и записи не льстя и не маня високих и низких достоинств людям и в правлениях заседавших, невзирая ни на богатого, ни на убогого, ниже на друга кревного и искренного своего так как и на сочлена или какую благодетельствующую мне персону, ниже на соперника моего внутреннего и внешнего и на чужестранного, ни по дружбе и вражде, ни с ухищрения не страху, ни боязни, ниже за посулы и дары, ниже после ожидая какого воздаяния и награды или подарков жадных; и к злопамятствованию и пересуду також де в делах до моего суда касаючихся спорным сторонам совета и вспоможения и впредь к другой стороне подавать не буду, не боясь казни, лишения и угрозъ, но единого пред очима имея бога, правду его святую, всеобщее право, непорочную свою совесть, присудствия ж судового никогда опускать не буду, исключая разве тяжкую и непритворную свою болезнь или насильственную и времени нетерпяющую нужду, и как в том справедливо присягаю, так мне гпдь бог в троице единой да поможет, а буди несправедливо да убіеть меня богь на душе и теле моем. аминь.

На подлинном тако.

Апробуется Гетман Граф. К. Разумовский.

Форма присяги земскому писарю

Копия

Азь нижеименованный обещаюся и клянусь всемогущему Гпду богу в троице единому в том, что я поступая по бозе и наблюдая все указы ее имп. величества и малороссийские права, изображенные в статуте княженія литовского все жалобы, доношенія судние производства и прочие дела и споры судящихся сторон, ничего не прибавляя и не убавляя записывать и докладывать судьи и подсудку земским верно и справедливо должен, и как те так и другие случаючиесь дела, сведительства, протесты и резолюции судейские записывать и отправлять без всякого замедления и с крайним прилежанием имею, наблюдая и над своими подчиненными служителями, чтоб по силе сей моей присяги все дела во оном суде земском были записиваны верно и справедливо и отправляемы безумедлительно, а ежели кто з книг первих потребует выдачи себе выписей каких справок из доношений или из решений и прочего копии, то онія справедливо ж и верно по точности как в книгах самих записано за докладом и позволением судьи и подсудка земских видавать имею не льстя, не маня и не взирая на людей високих и низких достоинств и званий, на урядах и судах заседавших, також на богатого и убогого, ниже на друга кровного и искренного, так как и на соперника моего внутреннего и внешнего, здешнего или приезжего, не с дружбы или ухищрения, не с злобы, гнева и зависти, ниже с какого либо страха и боязни, и не за посули и дары настоящие или обещанные, ниже в благодарность или от ослугу или опасаясь лишенія и каких либо угроженій, но имея пред очима моими правду божию святую, постановленное право малороссийское и непорочную мою совесть, и как в том праведно присягаю, так мне гпдь богь да поможет, а ежели несправедливо да убить меня вечно на теле и души моей, в заключеніе сей моей клятве целую слова и крест спасителя моего. Аминь.

На подлинном тако.

Апробуется Гетман Граф К. Разумовский.

Форма присяги возного

Копия

Азъ нижеименованный обещаю и клянуся гпду богу в троици единому в том, что поверенную и порученную мне должность возного имею отправлять верно, честно, справедливо и прилежно, поручаемые мне позвы, указы, ордери и другие всякие письма урядовые немедлено отвозить, относить и отправлять и на имениях полагать и от кого [по]требовать буду к осмотру и осведителствованію чего тотчас по должности своей гвалти, побои, рани или причиненной какой в чем вред и убиток верно и безпристрастно осмотривать и описовать и что достоверно увижу и услишу о всем том до записания в книги урядовые без всякого замедления представлять и сознавать буду и как то так и все протчое отправлять, что к уряду моему принадлежит не за какови либо посули, дары и ниже после ожидая какого воздаяния, награды, ни по приязни, ни по вражде, ни от страху, ниже боясь каких либо угроз, но токмо имея пред очима страх божий, правду его святую и не порочную свою совесть и по требованию каждого, в случаях по правам до моей должности касаючихся, без всякого замедления и отлагательства либо каких напрасных вымышленных отговорок, куда подлежит ездить имею и как я справедливо присягаю, так мне гспдь бог да поможет, а буди в чем несправедливо противо сей моей присяги поступаю, то да накажет меня бог на душе и теле. Аминь

На подлинном тако

Апробуется гетман Граф К. Разумовский
Сверил канцелярист войсковой Антон Карпека

Форма присяги для писаря судового

Копия

Азъ нижеименованный обещаюся и клянуся господу богу всемогущему в троице единому в том, что я писарь суда Генерального поступая по бозе и наблюдая все указы ее имп. велич-ства и малороссийские правы изображенные в статуте Литовском в точной их силе и разумении записывать и представлять верно и справедливо всем судящим членам в суде Генеральному буду, не прибавливая и не убавливая ничего из мысли и догадки собственной своей, но точно так как в подаваемых в суд Генеральный доношениях и судных произвождениях от обоих сторон тоесть истцевой и ответной окажется или представлено от кого будет к записке, такожде свидетельства, справки, доказательствы приличніе, указы и правы а потому и членские резолюции выписывать и по ним докладывать имею по сущей истине, и дабы канцелярскими служителями верно и по точности записывано было в книгу, сохраняя порядок доношениям и делам, не производя последнего в первые и не ставя первого последним, а точно составляемы бы были реестры с прилежанием и крайнею верностию, того над ними найкрепчайше надсматривать одолжаяся якоже за таковіе неисправности или умыслы их я сам за них по чину и званию моему ответствовать в силе указов должно имею.

А ежели каких кто с книг внаписки, справок, копий с доношений или декретов требовать станет, то все верно и справедливо по точности как в книгах самих записано с приказу всех судящих персон давать долженствую, а по своей собственной воле отнюдь выдавать не буду ни тайно, ни явно; и во всей моей должности поступать имею не льстя, не маня, и не взирая на високих достоинств людей на урядах и судах заседающих, не

взирая также на богатого и на убогого, ниже на друга кровного и искреннего, так как и на соперника моего внутреннего и внешнего отечеству моему не с дружбы или ухищрения, не с злобы, гнева и зависти, ниже с какого либо страху и боязни и не за посули и дары настоящие или будущие обещанные, ниже в благодарность или услугу или опасения мщения и каких либо угрожений, но имея пред очима моима правду божию святую, указы ее имп. велич-ства, постановленное право малороссийское и непорочную мою совесть и как в том справедливо присягаю, так мне гспдь бог да поможет, а ежели несправедливо да убиет меня вечно на теле и душе моей, в заключении сей моей клятвы целую слова и крест спасителя моего. Аминь.

На подлинном тако

Апробуется гетман граф К. Разумовский

Свидетельствовал войск. канцелярист

Григорий Павловский

Вищою апеляційною установою над створеними судами, згідно з Литовським статутом, ставав Головний трибунальний суд. До його складу з кожного судового повіту обиралися по два депутати, а також вводилися чотири духовні особи. Рішення цього суду вважалося остаточним і не підлягало оскарженню. Виняток становили вироки про позбавлення шляхетської честі і смертну кару. В подібних випадках останнє слово належало російському монархові.

Розмежування компетенції між земськими, підкоморськими і гродськими судами не виключало фактів, коли за вирішення судових справ бралися інші органи. Неминучі при цьому непорозуміння та зволікання призводили до дедалі частішого втручання у судові справи царського уряду, який використовував цю обставину для обмеження судової влади на Гетьманщині в цілому.

Рівно через рік після початку судової реформи К. Розумовський за спеціальним царським маніфестом [15] був позбавлений гетьманської влади, що поклало край і його реформаторській діяльності. Водночас це призвело до остаточної ліквідації української держави, виборено народом у Визвольній війні під проводом гетьмана Б. Хмельницького.

[1] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 54, оп. 1, спр. 3520.— Арк. 3.

[2] *Там само.*— Арк. 4.

[3] *Там само.*

[4] Див.: *Пашук А. Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782).— Львів, 1967.— С. 55—57.

[5] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 17715.— Арк. 3.

[6] *Там само.*

[7] *Там само.*— Арк. 12.

[8] *РДАДА.* — Ф. 13, оп. 1, спр. 58.— Арк. 3—4.

[9] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 51, оп. 3, спр. 17715.— Арк. 77—82.

[10] *Там само.*— Арк. 17 зв., 18.

[11] *Там само.*

[12] *Там само.*

[13] *Там само.*— Арк. 12.

[14] *Там само.*— Арк. 99—103, 110, 111.

[15] Див.: *Полное* собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. 16.— № 12 277.

Є. В. РУКАВІЦИНА *(Київ)*

«ГРАММАТИКА ИЛИ ИЗВЕСТНАЯ ПРАВИЛА ПѢНИЯ МѴСИКІЙСКАГО» М. ДІЛЕЦЬКОГО З БІБЛІОТЕКИ МИТРОПОЛИТА ЄВГЕНІЯ (Є. О. БОЛХОВІТІНОВА)

Фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України вирізняються з-поміж інших українських книгозбірень багатством і різноманітністю раритетів. У 1920—1930-ті роки до Всенародної бібліотеки України (з 1965 р.— ЦНБ) надійшла величезна кількість колекцій книг і рукописів: приватні бібліотеки і архіви відомих історичних осіб, діячів науки і культури, кількасоттисячні зібрання ліквідованих духовних і державних установ, навчальних закладів, що мали свою багатовікову історію формування. Окремі з подарованих власниками чи їх нащадками колекцій зберігались як меморіальні і такими ж залишились, інші були розподілені між різними відділами ЦНБ, заново створеними колекціями.

При опрацюванні відділом стародруків та рідкісних видань основної наукової теми по вивченню і бібліографуванню пам'яток XV—XX ст. Ю. А. Лабинцев запропонував описати унікальне зібрання книг та рукописів митрополита Київського і Галицького Євгенія (Євфимія Олексійовича Болховітінова, 1767 — 1837). Ця колекція видатного російського вченого — просвітителя, бібліографа, історика, дослідника давньоруської писемності і книгодрукування була подарована власником бібліотекам Києво-Софійського собору, Київської духовної академії, семінарії та консисторії. Частково за життя митрополита у Києві (1822—1837) — приблизно 1046 книг, 84 рукописи, але більше за його духовним заповітом (1835) [1] — приблизно 8000 книг, 3000 рукописів — згідно волі власника було розподілено 1838 р. Вже у складі зазначених зібрань колекція митрополита потрапила до фондів ЦНБ. Таким чином, доля знову об'єднала бібліотеку вченого, яку він збирав упродовж усього життя, починаючи з рідного Воронежа до останніх днів у Києві. Правда, об'єднання досить умовне, бо лише рукописи зберігаються більш-менш комплексно — в Інституті рукопису ЦНБ в різних фондах. Це оригінали, копії, списки історичних пам'яток, документів, літературних творів різними мовами. Приміром, «Копии с разных грамот и выписей, относящихся к Академии Киевской, найденные при Св. Синоде» були опубліковані у «Памятниках, изданных Временной комиссией» (К., 1846.— Т. 2) саме з копій, замовлених митрополитом Євгенієм. Є також найдавніший список 1794 р. перших частин «Енеїди» І. П. Котляревського, список 1776 р. «Ікони Алківіадської» Г. С. Сковороди, «Хроніки» Густинського монастиря (1670 р.) і Ф. Софоновича (копія поч. XIX ст.), список Літопису Самовидця (поч. XIX ст.) та ін.

З книгами справа складніша. Лише незначна кількість їх потрапила до відділу стародруків та рідкісних видань, решта знаходиться у відділі

колекцій (збірки Софійського собору, академії, семінарії). Оскільки ніякого екслібриса на книгах митрополита немає, встановити дійсну їх належність можна по власницьких і маргінальних записах, приміром, на «Патериконі» С. Косова (1635), «Лексиконі» П. Беринди (1627), першому виданні «Слова о полку Ігоревім» (1800), «Истории государства Российскаго» М. Карамзіна (1818—1829) та ін. Дякуючи цій особливій схильності вченого до вдумливого читання з пером чи олівцем у руці, його нотатки історично-лінгвістично-бібліографічного характеру дійшли до нас. Приваблюють і його власницькі конволюти — збірники, що складаються з 70—180 рукописів, брошур, листкових видань. В них можна знайти автографи митрополита: вірші, переклади, чернетки листів. На форзацах він залишив записи щодо змісту збірників, на титульних аркушах — різні доповнення (ім'я автора, джерела і перевидання твору). Допомагають зорієнтуватись також дарчі написи відомих учених, письменників, церковних ієрархів, каталоги і реєстри бібліотеки митрополита Євгенія [2].

В книгозбірню Києво-Софійського собору були передані 3000 рукописних матеріалів та 1812 друкованих [3]. Завдяки праці М. Петрова «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве», перший випуск якої присвячений Київській духовній семінарії (М., 1892), а випуск третій — Києво-Софійському собору (М., 1904) та ще одному його виданню «Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (К., 1875—1877. Вип. 1—2), ми маємо змогу докладно ознайомитись зі складом і обсягом рукописної частини спадщини митрополита Євгенія. Про те, що на початку XIX ст. це було одне з найцікавіших зібрань історичних пам'яток, свідчать спогади першого ректора університету Св. Володимира М. О. Максимовича: «О научном богатстве, бывшем под рукою Евгения, и я — живой еще свидетель... В каком бы памятнике ни представлялась надобность для моих лекций: я находил у него немедленно готовое пособие» [4].

Серед цих скарбів музикознавців, певна річ, цікавив рукопис за № 126 (672): «Грамматика или Известныя правила пѣния мѵсикійскаго», рукопись конца XVIII в., в 4°, на 42 листах, с собственноручными заметками м. Евгения в начале и в конце рукописи об эпохах российского церковного пения. Может быть, составлена Николаем Дилецким» [5]. Шкода, що М. Петров в «Кратком обозрении рукописей Киево-Софийской библиотеки» (К., 1901) нічого не згадує про історію придбання «Грамматики...», очевидно, сумніваючись у авторстві Ділецького, а ось В. Перетц висловлюється категорично: «Известное руководство церковного пения Дилецкого...» [5]

Готуючи факсимільне видання списку «Грамматики...», який зберігається у Львові, упорядник О. Цалай-Якименко [7] перелічила всі відомі варіанти, але список митрополита Євгенія вважає втраченим і наводить лише шифр опису М. Петрова.

Наступна факсимільна публікація — грунтовне дослідження В. Протопопова «Николай Дилецкий. Идеа грамматики мѵсикийской» із серії «Памятники русского музыкального искусства» (1979, вип. 7). Переглянувши всі існуючі варіанти і навіть автографи композитора, дослідник згадує й рукопис за № 126 (672): «Судя по названию, это была рукопись второй (смоленской) редакции. Утрата ее тем более досадна, что очень поздняя датировка — конец XVIII века — свидетельствует о популярности труда Дилецкого еще и в это время. Рукопись принадлежала Евгению Болховитинову и была приобретена им, вероятно, в период его жизни в Вологде, Калуге или Пскове (1807—1822), так как в статье «Бортнянский» из «Нового опыта исторического словаря о российских писателях» («Друг просвещения», 1805, август, № 8, с. 150—155) Дилецкий упомина-

ется им только как автор музыкальных произведений. «Грамматика» же Болховитинову, видимо, еще не была известна. Впрочем, заметки об эпохах церковного пения, имевшиеся на рукописи, может быть, связаны с этой статьей, и тогда ее приобретение следует отнести к жизни Болховитинова в Воронеже или Петербурге» [8].

Останнє припущення більш ймовірне, бо ще до публікації в журналі «Друг просвещения» митрополит Євгеній писав про ці ж епохи і польських регентів, правда, згадуючи лише Рачинського, Березовського, Бортнянського [9].

В подальших роботах українських музикознавців список митрополита Євгенія не згадується [10], хоча він зберігається в Інституті рукопису ЦНБ і видається всім бажаючим з 1972 р.

При перегляді архіву Інституту рукопису ЦНБ виявляється, що в акті прийому бібліотеки Софійського собору зазначено: відсутні 87 книг і 21 рукопис (серед них і подаровані митрополитом), але «Грамматика..» М. Ділецького до цього переліку не ввійшла, отже, вона була передана 1931 р. [11] Проте пізніше в актах звірки наявності рукописів (1961, 1966 рр.) відзначено, що «Грамматики...» немає (саме тоді її шукали О. Цалай-Якименко), та вже з 1972 р. рукопис за № 126 (672) знову на своєму місці.

В. Протопопов високо оцінює Є. Болховітінова — першого російського історика музики: «...верно описал историческое явление... характеристика партесного стиля оказывается в общем верной и в наше время...» Виправляючи помилкове твердження про Ділецького як поляка, а не українця, висловлює припущення відносно використаних документів минулого та усних переказів [12].

До опису М. Петрова необхідно додати, що «Грамматика...» писана трьома особами: арк. 4—21, 40 (півустав — чорне чорнило, цинобра), арк. 29—39 (півустав — чорнило), арк. 29—39 (скоропис — чорнило). У другій і третій частині рукопису — правки в тексті. Оправа — картон, оклеєний папером жовтогарячого кольору з рослинним візерунком. На форзаці — напис власника: «Εȝ αριϑμγ των βιβηων Ενϑημιε τγ βοηΧοβητηνωβ». На аркушах 1—3, 41 — нотатки митрополита Євгенія (орфографія оригіналу): [1 аркуш] «№ Отецъ Митрофанъ мнѣ сказывалъ, что пѣніе по линіямъ съ нотами началось въ Россіи со временъ царя Алексѣя Михайловича при патриархѣ Никонѣ. Въ Россію тогда ввелъ оное нѣкто полякъ Дылецкій, а до него пѣвали по греческой крюковатой нотѣ. Три эпохи россійскаго пѣнія церковнаго :

1) со времени просвѣщенія Россіи и вѣрою при Владимирѣ

2) при Никонѣ Патріархѣ

3) при Елисаветѣ Петровнѣ

Такъ раздѣляетъ преосвящ. Мефодій [13], но по-моему, кажется, лучше раздѣлить на:

1) При крещеніи великаго князя Владиміра въ 987 году. См. Татищ. Росс. истор. Томъ 1, стр. 38. Посла Владимиръ во ЦарьГрадъ ко царю и патриарху просити митрополита; они же возрадовашася и прислаша митрополита Михаила, мужа весьма ученаго и богобоязненнаго болгарина суща, съ нимъ четыре епископы и многи іереи, діаконы и демественники (пѣвчіе) отъ славянъ.

2) При Ярославѣ Первомъ. См. Тат. Истор. Томъ II, стран. 114 тако: 1053 года. Пришелъ митрополитъ Георгій изъ Царя-Града и съ нимъ три человѣка съ роди своими демественники и учаху въ Руси пѣти на 8 голосовъ, отличаша церковное отъ мірскихъ пѣсенъ употребляемыхъ ихъ ко увеселенію. Къ сему смотр. свид. изъ Степенной книги ниже. Къ сему же Татищ. Истор. Томъ тотъ же, страниц. 253 тако:

1137 года. По прозьбѣ Вячеслава велѣлъ князь великій Ярополкъ митрополиту поставить вь Смоленскъ епископа перваго и поставленъ Мануилъ Скопецъ апрѣля 26. Оный пришелъ изъ [2 аркуш] грекъ самъ-третей, были изящные пѣвцы и обучали людей пѣнію.

3) При царѣ Θеодорѣ Алексіевичѣ между 1676 и 1682 годами. См. Татищ. Истор. Томъ 1, стр. 576:

Царь Θеодоръ, какъ самъ былъ нѣколико обученъ, особливо въ стихотворствѣ и пѣніи охоту имѣя, новое согласіе пѣнія ввелъ, а греческое демественное оставилъ.

№3 При семь то царѣ, вѣроятно, оный полякъ Дылецкій ввелъ оное новое партесное пѣніе — по линейнымъ нотамъ.

№3 2) Патриархи, можетъ быть, и давно имѣли у себя пѣвчихъ, но сіи пѣвчіе, конечно, пѣвали только церковное, а не партесное пѣніе. А что были пѣвчіе при патриархахъ, то свидѣтельствуетъ дань, возложенная отъ нихъ на епархіи подъ названіемъ **славленое пѣвчимъ**, т. е. патриаршимъ.

№3 Къ второй епохѣ: изъ «Степенной книги». Томъ 1, стран. 224. Изд. въ Москвѣ, 1775. Степень вторый, глава 6, подъ надписью

Богогласное пѣніе отъ грекъ:

Не токмо же глаголы единѣми благоволи Богъ въ Руси славитися имени Его святому, но и Богогласнымъ пѣніемъ хотя украсити церковное исполненіе. Вѣры же ради христолюбиваго Ярослава, пріидоша къ нему отъ Царяграда Богоподвизаемы тріе пѣвцы греческіи съ роды своими. Отъ нихъ же начать быти въ Рустѣй Земли ангелоподобное пѣніе изрядное осмогласіе, наипаче же и трисоставное, сладкогласованіе и самое красное демественное пѣніе, въ похвалу и славу Богу и пречистѣй Его Матери, и всѣмъ святымъ, въ церковное сладкодушевное утѣшеніе и украшеніе, на пользу слышащимъ во умиленіе душевное и во умягченіе сердечное къ Богу.

[3 аркуш] **О Демественномъ пѣніи** изъ «Церковнаго словаря, сочин. Петромъ Алѣксеевымъ». Втор. издан. 1794, въ Санкт. Пет., часть 1, стр. 209:

«Демественное пѣніе, распѣвъ старинный, бывый въ употребленіи въ церкви въ нарочитые праздники. Происходитъ сіе слово отъ греч. доместикъ, каковыхъ два считалося въ Цареградской великой церкви, одинъ стоялъ на правомъ, а другой на лѣвомъ клиросѣ съ пѣвчими начиная пѣніе, прочіе послѣдуя, какъ у насъ головщики. Между двумя доместиками бывалъ еще великий доместикъ, по нашему уставщикъ, отъ котораго зависѣлъ порядокъ въ пѣніи и въ пѣвцахъ. А какъ въ доместики избиралися самые искусные пѣвцы, то и пѣніе ихъ было лучшее. У насъ вмѣсто доместическаго испорченною рѣчью названо демественное пѣніе, кое въ старину казалося приятнѣе прочихъ распѣвовъ. **Валсат. на 24.21, Тит. 1. Матθ. власт. о оффик.»**

«Партесное пѣніе, или Партесъ, ночное пѣніе съ выходками и знаками отъ уставщика рукою чинимыми. Раскольники сего пѣнія не любятъ. Пращица, вопр. 163. Взято отъ римскаго реченія parte, т. е. части, яко изъ многихъ частей состоящее». **Тамъ же въ словарѣ.**

Изъ книги **«Полное историч. извѣстіе о старообрядцахъ, ихъ ученіи, дѣлахъ і разгласіяхъ»** С. П. Б., 1794, стр. 144 и слѣд.: «Крылошанки, младыя старицы и дѣвицы **(говорится о монастырскихъ старообрядческаго Казанскаго дѣвичья монастыря, что при Климовскомъ посадѣ)** граматѣ довольныя, ходятъ на крылосъ по своей волѣ.— Есть у нихъ уставщица, такъже и двѣ головщицы. Пѣніе ведутъ по стариннымъ крюкамъ, на разной столповой на осмь гласовъ напѣвъ. **Второе**, въ которомъ задостойники, причастны и величаніи и прочее. **Третіе.** Демественное на крюкахъ,

тожъ задостойники, величаніи, прокимны и пр. поются на великіе Праздники, и сіе пѣніе перваго или шестаго гласовъ не означаетъ; и поютъ весьма степенно и согласно. Есть и троестрочное, на подобіе нынѣшняго четыреголоснаго, но не въ употребленіи; понеже на Вѣткѣ никогда не пѣвали.» — Часть III, стр. 144: **«Уставщикъ** — управляющий гласною музыкою пѣвецъ, инако съ лат. Регентъ».

[41 аркуш] Изъ книги подъ назван.: **«Житіе святѣйшаго патриарха Никона писанное нѣкоторымъ бывшимъ** при немъ клирикомъ». Напечат. 1784 въ Санктпетерб. при Импер. Акад. (Сочинитель сей книги Іоаннъ Шушеринъ. Смотри въ сей книгѣ стран. 119).

Стран. 24: «Преосвященный митрополитъ Никонъ (бывшій митрополитомъ въ Новѣгородѣ съ 1648 года по 1652) первѣе повелѣвъ соборной церкви греческое и кіевское пѣніе пѣти, а о украшеніи церковномъ и церковниковъ въ благочинномъ одѣяніи и въ довольномъ пропитаніи, и во еже бы имъ отъ людей почитаемымъ быти, и преведіе имъ прилѣжаніе до пѣнія, и на славу прибравъ крилосы предивными пѣвчимы и гласы преизбранными, пѣніе одушевленное паче органа бездушнаго; и таковаго пѣнія, яко же у митрополита Никона, ни у кого не было.»

Тамъ же, страниц. 74, упоминается, что патриархъ Никонъ, живя въ Воскресенскомъ монастырѣ, обычай имѣлъ по всѣ дни по литургіи молебенъ пѣти «Богородицѣ **греческимъ согласіемъ»,** а послѣ приложилъ пѣти стихиры Богородицѣ же «кіевскимъ согласіемъ россійскимъ же реченіемъ: **всѣмъ предстательствующимъ благая»** и пр. Страниц. 96: «во время бытности же въ Воскресенскомъ монастырѣ «святѣйшій же патриархъ повелѣ пѣвцемъ своимъ пѣти литургію всю гречески глаголы, согласіемъ же кіевскимъ.»

№ Изъ сего явствуетъ, что Никонъ патриархъ ввелъ въ Московскую церковь употребленіе греческаго и кіевскаго напѣва и ввелъ даже пѣніе на греческомъ языкѣ. Противу сего, такъ какъ и противу новоисправленныхъ отъ него книгъ многіе вооружались, ибо въ помянутой книгѣ на страницѣ 96 сказано, что присланный для позыва Никона на соборѣ съ Арсеніемъ архіепископомъ Псковскимъ, Ярославской Спасской архимандритъ «Сергій **тогда прѣніе чинилъ со многими о новоисправленныхъ книгахъ и о греческомъ пѣніи.»**

Публікація окремих матеріалів з бібліотеки митрополита Київського Євгенія (Є. О. Болховітінова) і особистих нотаток цього відомого дослідника старовини, який вивчав проблеми сфрагістики, археології, музики, писемних і друкованих пам'яток історії Росії, України, Грузії, була розпочата невдовзі [14] після його смерті і продовжується досі [15]. Але великий обсяг і важливість даної теми потребують грунтовного дослідження.

¹ *ЦНБ* АН України, ІР.— ІІ, 2663 (Копія).

² *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. 301 (КДА), № 669 (Л) — 1. «Реестр книгам законным, отданным в пользу Киевской духовной консистории по завещанию покойного митрополита Киевского Евгения». 6 арк.; 2. «Опись рукописям, поступившим по завещанию в Бозе почившего Высокопреосвященнейшего Евгения, митрополита Киевского и Галицкого в Киево-Софийский собор». 15 арк.; 3. «Опись печатных книг по завещанию... Евгения... поступивших из библиотеки в Киево-Софийский кафедральный собор». Арк. 19—30. 1838.

ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 184, оп. 1, № 7. «Каталог библиотеки Евгения, митрополита Киевского и Галицкого...» 1825—1826. 127 арк.

³ Кл. Пр. Н. О. *(Огловлин Н. Н.).* Число рукописей митрополита Евгения в Киево-Софийской библиотеке // Труды Киевской духовной академии.— 1867.— Т. 4.— № 12.— С. 651—658.

⁴ *Максимович М.* Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде.— СПб., 1871.— С. 125.

⁵ *Петров Н.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Библиотека Киево-Софийского собора.— М., 1904.— Вып. 3.— С. 32.

[6] *Перетц В.* Очерк библиотеки Киево-Софийского собора // Литературный вестник.— 1901.— № 6.— С. 121—127.

[7] *Дилецький М.* Граматика музикальна / Упор. О. С. Цалай-Якименко.— К., 1970.— С. 94.

[8] *Николай* Дилецкий. Идеа грамматики мѵсикийской // Сост. В. Протопопов.— М., 1979.— С. 492.— (Памятники русского музыкального искусства.— Вып. 7).

[9] *Болховитинов Е.* Историческое разсуждение вообще о древнем христианском богослужебном пении, и особенно о пении российския церкви с нужными примечаниями на оное...— Воронеж, 1799.— С. 14—15.

[10] *Шреер-Ткаченко О.* З музичного літопису Києва // Українське музикознавство.— 1982.— № 17.— С. 17; *Герасимова-Персидська Н.* Рукописи багатоголосних творів XVII—XVIII ст. у фондах відділу рукописів ЦНБ АН УРСР // Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР.— К., 1982. — С. 116 — 129.

[11] *ЦНБ* АН України, IP.— Архів ЦНБ, оп. 1, № 41.— Арк. 75—84.

[12] *Николай* Дилецкий. Идеа...— С. 510—511.

[13] *Мефодій* (Смирнов) — воронезький єпископ у 1795—1799 рр.

[14] *Реєстр* малороссийским делам старых и новых лет. (Найден между бумагами преосвященного митрополита Евгения, им же выписан в Москов. архиве вед. иностр. Коллегии) // Молодик, на 1844 год: Украинский литературный сборник.— СПб., 1844.— С. 223—239.

[15] *Дашкевич Н.* Старейший список «Малороссийской Енеиды» // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— Киев, 1901.— Кн. 15.— Вып. 1.— Отд. 2.— С. 33—42; Отд. 3.— С. 39—47; *Кононко Е. Н.* Рукописи Г. Р. Державина в Центральной научной библиотеке УССР // Русская литература.— 1972.— № 3.— С. 74—85; *Лекишвили С. С.* Евгений Болховитинов и вопросы древнегрузинской культуры и истории // Памятники культуры. Новые открытия: Ежегодник, 1983.— Л., 1985.— С. 30—37.

Ю. Ю. МАРИНОВСЬКИЙ *(Черкаси)*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ПРО ОСТАННІ РОКИ МОНАСТИРІВ НА ЧЕРКАЩИНІ: 20-ті роки XX ст.

1917 р. на території сучасної Черкаської області знаходилось 12 православних монастирів, 11 з яких були діючими [1]. Кожний з них представляв собою цілісний церковно-культовий та економічний організм, що функціонував у загальній державній системі Російської імперії, мав певну правову, фінансову та матеріальну незалежність, потенціальну можливість розширення своєї господарської діяльності і духовного впливу в регіоні.

З ломкою російської імперської державної і політичної системи 1917 р. повністю змінюється правовий, а, отже, і господарсько-економічний статус монастирів у системі (системах) нової державності. В 1917—1922 рр. монастирі на Черкащині продовжували функціонувати нібито по інерції в умовах крайньої воєнно-політичної нестабільності та нестабільності державної і місцевої влади *.

Обителі зазнавали різних реквізицій, секуляризації, вилучень, бандитських нападів, пограбувань, насилля з боку різноманітних влад на місцях — часто співіснуючих і протиборствуючих [2]. Все це, а також ліквідація правового імунітету, спричинилося не тільки до згортання духовної і господарської діяльності монастирів на Черкащині, а й до їхнього зубожіння і спустошення.

З установленням радянської влади на Україні та загальною стабілізацією воєнної і соціально-політичної обстановки змінилося становище монастирів.

Ставлення держави до церкви й релігійних культів визначалось законами і декретами УСРР, основоположними серед яких були: декрет Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 22 січня 1919 р. [3]; Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 квітня 1919 р. [4]; декрет Всеукрревкому «Про землю» від 5 лютого 1920 р. [5]; спеціальна інструкція Наркомюсту УСРР від 10 листопада 1920 р. [6] На основі вказаних документів видавались сотні постанов, указів, роз'яснень, інструкцій ВУЦВК, РНК УСРР, наркоматів — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти та ін., а також виконкомів різних рівнів та

---

* Автор ні в якому разі не переслідує мети узагальнити закономірності розвитку і функціонування всіх православних монастирів після 1917 р. Навпаки, в кожному регіоні та районі України при наявності спільних тенденцій існували й відмінні риси розвитку та діяльності монастирів, пов'язані з певними місцевими історичними, природно-географічними, соціально-національними, релігійними, культурними аспектами, що повною мірою стосується і монастирів Черкащини.

їхніх відділів, у яких так чи інакше вирішувались питання, пов'язані з існуванням монастирів.

Проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави постановою РНК УСРР «Про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР в питанні про відокремлення церкви від держави» від 3 серпня 1920 р. покладалось на Наркомюст УСРР та його органи при губернських і повітових відділах юстиції, створювались особливі секції по ліквідації майна релігійних установ (ліквідкоми) [7].

Наприкінці 1921 р. монастирі на Черкащині * майже не мали землі [8], недоторканих капіталів [9], були позбавлені прав юридичної особи, ченці не могли обирати чи бути обраними до рад, на місці монастирів організовувалися монастирські трудові артілі (комуни), що залежали виключно від місцевої влади [10].

Про монастирі Черкащини ігумен Іоанникій наприкінці 1921 р. писав: «останнім часом напади на монастирі припинились і життя в обителях потроху налагоджується» [11]. Він відзначав також регулярність церковних служб, відправлення релігійних обрядів, дотримання статуту, чистоту й порядок у збереженні начиння та майна і т. ін. [12] Документи свідчать, що в 1921—1922 рр. у монастирях відбувались численні рукопокладання, постриження, нагородження, вирішувались кадрові питання про переміщення, виключення ченців, їх призначення [13]. За цей час ці обителі зібрали для голодуючих 11 415 550 крб. [14]

Однак монастирі як релігійно-культові організації зі специфічними умовами функціонування вже припинили існування — на їхній базі створювалися релігійні громади (на основі інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р. [15] і постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. «О регистрации обществ и союзов, не преследующих целей извлечения прибыли» [16]), котрі ніякої самостійності не мали [17].

І все ж така солідна правова база, що підкріплювалась цілеспрямованою ідеологічною та атеїстичною пропагандою на державному рівні, напевно, була визнана недостатньою для ліквідації монастирів. І тому, мабуть, з'явилась на світ постанова ВУЦВК «О передаче отдела по отделению церкви от государства и его местных органов из Наркомюста в Наркомвнудел» від 6 вересня 1922 р., а на місцях, при Відділах управління **, створювались комісії для приймання справ ліквідкомісій [18]. Наявні законодавчі акти, таким чином, офіційно підсилювались адміністративно-репресивними засобами. Закриття монастирів [19] стало складовою частиною державної політики в ставленні до релігії. Наведемо кілька положень згаданої постанови: «Закрытие монастырей. 1. Городские и пригородские монастыри, как мужские, так и женские, как общее правило, должны быть закрыты. 2. В губерниях возможно оставить по одному мужскому и по одному женскому монастырю, вдали от городов и от железных дорог. 3. Помещения закрываемых монастырей должны быть использованы для нужд социального обеспечения, народного образования, здраво-

---

* За адміністративно-територіальним поділом Черкаський і Чигиринський повіти, де в основному знаходились монастирі, в 1920—1922 р. входили до складу Кременчуцької губернії, а після її скасування наприкінці 1922 р. — до складу Київської губернії. За новою системою територіального поділу, впровадженою 7 березня 1923 р., Чигиринський і Черкаський повіти (з 1925 р.— райони) утворили Черкаський округ Київської губернії; 1927 р. Черкаський округ був перейменований у Шевченківський; 1930 р. округи були ліквідовані (див.: *Государственный* архив Черкасской области. Путеводитель.— Киев, 1989.— С. 247—248).

** Відділи управління були створені за постановою РНК України від 8 листопада 1919 р. і виконували адміністративно-управлінські функції в повіті; ліквідовані постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. (*Государственный* архив Черкасской области. Путеводитель.— С. 35).

охранения и пр. 4. Престарелые монахи и монахини должны быть переведены в учреждения Собеса, если они не откажут последним, и не пожелают уехать на родину. 5. Организацию трудовых артелей возможно допустить лишь на общих основаниях из бывших послушников (послушниц)» [20]. Відразу ж після публікації 13 листопада 1923 р. цього директивного документа, на місця, в тому числі і в Черкаський Відділ управління, для його реалізації були направлені роз'яснення [21].

На підставі цих документів уже на початку 1923 р. в Черкаському окрузі було закрито 2 монастирі, один — самоліквідувався [22], а на ближню перспективу — «повинна бути закінчена ліквідація монастирів» [23]. При цьому, очевидно, існував рівневий підхід в практиці «ліквідації» релігії — монастирі передбачалося закривати в першу чергу. Так, у документі про ліквідацію Чигиринського Троїцького жіночого монастиря зазначалося: «ликвидация монастыря как организации, не есть закрытие церкви... церковь остается церковью, а ликвидация монастыря продолжается» (1923 р.) [24]. Така «кавалерійська атака» на монастирі спричинилася не тільки до повсюдного порушення правових (юридичних) норм, а й навіть «відповідних правил» адміністративного порядку. Наслідки, як це видно з таємного циркуляра за № 220 Київського губліквідкому всім адмінвідділам *, швидко дали про себе знати. Документ цей настільки конкретний і відвертий, що є необхідність навести його майже повністю: «Практика закрытия монастырей показала, что населявшие их монахи, оставшись без всяких средств к жизни и ни к чему не способные, разбрелись по селам Киевщины с проповедью своего вероучения. Фабрикуя обновление икон, распуская контрреволюционную агитацию, вызывая тем возбуждение среди населения, увеличивая число приверженцев религиозных группировок, ввиду чего, сообразуясь с политическим настроением населения, губликвидком предлагает Вам одновременно обратить внимание на прикрепление бродячих монашествующих элементов к существующим монастырям и привлечение их в члены артели, образуемых в закрытых монастырях. Проводя, однако, линию постепенного занятия монастырей незаметным для указанных элементов образом, путем всевозможного уплотнения... поставить в известность организациям, получившим в аренду бывшие монастыри, о недопустимости терроризации и выселения монашествующих из бывших монастырей, что способствует возбуждению масс и возникновению нежелательных эксцессов» [25]. Стає зрозумілим, що мали місце «терроризация» й насильне виселення ченців з монастирів, а як наслідок — величезна армія ченців і черниць залишились без житла, без засобів до існування і життєвої перспективи. Природньо, це не могло не призвести до їх озлоблення і не викликати «збудження мас» та «небажаних ексцесів», хоч і оголосили ченців і черниць контрреволюціонерами [26] і проповідниками різних «чудес», що вважалось тоді злочином [27].

Негативна реакція віруючих на закриття монастирів примусила центральну і місцеву владу змінити тактику [28] і порушити питання «о прикреплении бродячих монашествующих элементов к существующим монастырям и привлечении их в члены артели, образуемых в закрытых монастырях» (чого раніше не передбачалось). Проте від стратегічної мети «постепенного занятия монастырей» власті не відмовились: така політика розтягувалася ще на шість років, аж до 1929 р.

---

* Адмінвідділи було створено на основі положення ВУЦВК від 30 травня 1923 р. як відділи управління ОВК; релігійними справами в адмінвідділах займались підвідділи культів (*Государственный* архив Черкасской области. Путеводитель.— С. 39).

Зважаючи на об'єктивну реальність — неможливість швидкого і завжди законного закриття монастирів — були встановлені «единообразные мероприятия по отделению церкви от государства», при цьому посилання робилося на правові акти, а закриття культових приміщень (церков, в тому числі й монастирських) не могло відбутися без затвердження Президією ВУЦВК відповідної постанови Президії Губвиконкому [29]. Для повної й оперативної інформації про релігійні громади (в тому числі й при монастирях), на місцях постійно провадилась їх реєстрація й перереєстрація [30], збиралась документація про кількість закритих і діючих монастирів Черкаського (Шевченківського) округу та чисельність людей, які їх населяли [31], проводився переоблік культового майна й визначалась його фінансова та страхова вартість [32].

Ускладнювалося функціонування релігійних громад. Мінімальне число їх членів складало вже не 20, а 50 віруючих, розширилося коло релігійних орієнтацій у православ'ї, формувалися його течії: старослов'янське, синодальне, соборно-єпископське та ін. [33], щоб через протиріччя між ними — деякі обновленські течії створювалися штучно, як противага небажаним — розв'язати головне завдання — знищення релігії. Правовий, адміністративний та ідеологічний тиск на релігійні громади при монастирях позначився на їх чисельності й виживанні.

1929 р. заходи офіційної влади щодо закриття монастирів в Шевченківському окрузі були найбільш успішними. Так, на XII Окружному з'їзді Рад Шевченківщини, що відбувся 1—6 квітня 1929 р., було прийнято постанову, якою передбачалося «активно сприяти антирелігійному масовому рухові», «в першу чергу закриття всіх монастирів та передачу їх під колхози» [34]. Постанова була обов'язковою для виконання, тому Шевченківський ОВК звернувся до Адмінуправління НКВС України з проханням розглянути матеріали про остаточне закриття в межах Шевченківської округи шести монастирів, «з яких три чоловічих та три жіночих із загальною кількістю ченців 136, черниць — 202», а частина насельників тільки «лічиться по списках, а в дійсності перебуває на селах, де виконують обов'язки службовців культу чи працюють у селян» [35].

Головними аргументами закриття монастирів і розпуску монастирських релігійних громад, були: «малокількість» громад, які неспроможні проводити «необхідні ремонти», «не використовують всієї житлової площі та несвоєчасно виплачують страхові внески», крім того при монастирях «знаходяться великі культурні садки, виноградники, ставки, які в сучасний момент хоч і знаходяться в користуванні релігійних громад, але перебувають у занепаді» і все це розміщене «в живописній та здоровій місцевості» [36]. Така аргументація (вже не ідеологічні штампи про ченців-паразитів та контрреволюціонерів) висувалась лише з однієї і найголовнішої причини — брак житлових та господарчих приміщень, землі і умов для діяльності організованих на Шевченківщині «низки колективів та комун», які претендували на колишні монастирські володіння [37].

Незважаючи на циркуляр НКВС УСРР за № 1182 про дотримання законності при закритті молитовних будинків і монастирів на Україні [38], окрвиконком намагався заручитись підтримкою антирелігійної комісії при Шевченківському окрпарткомі, яка повинна була дати «своє політичне міркування щодо зачинення монастирів та молитовних будинків, а також дати змогу скорішого розрішення цього питання перед вищими керуючими установами» [39]. Одночасно адмінвідділом Шевченківського ОВК готувалися дані про всі закриті і діючі церкви та монастирі [40] і створювалися комісії по перевірці та оцінці їхнього культового майна [41]. Вже наприкінці квітня 1929 р. НКВС України повідомив Шевченківському ОВК «про доцільність закриття монастирів, що розташовані на терені

Шевченківської округи» і підкреслив необхідність «всі справки належно оформити, а також мати на увазі забезпечення житловим приміщенням черниць і ченців ліквідованих монастирів» [42].

Оперативно підготовлені справи про закриття монастирів Черкащини в серпні — жовтні 1929 р. були подані на затвердження ВУЦВК [43]. 21 листопада 1929 р., згідно з постановою Секретаріату ВУЦВК, останні монастирі на Черкащині були закриті, а їхнє майно передано трудовим комунам і державним установам [44].

У ставленні держави до релігійних культових організацій був ще досить суттєвий аспект — історичний та історично-архітектурний. Адже монастирі являли собою не тільки церковно-культові організації, але й історичні, що акумулювали історичне минуле: бібліотеки, архіви, майно для богослужіння, а також архітектурні ансамблі — церкви, дзвіниці. Все це було народним надбанням і охоронялось державою на основі відповідних законів [45].

Монастирі Черкащини не мали значних коштовностей, великих книжкових (в тому числі і рукописних), музейних зібрань, як деякі київські монастирі і лаври, проте в них знаходились іконописні древноці, невеликі, але цікаві бібліотеки з виданнями XVI—XVIII ст. [46] В монастирських архівах зберігались оригінали (або копії з них) документів на володіння з початку XVII ст., видані українськими гетьманами (від Петра Сагайдачного і до Івана Скоропадського), російськими царями і польськими королями, митрополитами, польськими і російськими магнатами. Монастирські церкви та дзвіниці мали значну історичну й архітектурну цінність *. У 1923—1927 рр. Окружним комітетом охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (Окркопис) [47] складались акти про взяття на облік і під охорону предметів старовини, культури та мистецтва, що зберігались у монастирях Черкащини, а ті, що мали й історичну цінність, вивозились в окружний музей до Черкас [48]. На жаль, багато предметів музейного і немузейного значення із церков і монастирів підлягали вилученню, як товар чи вихідна сировина (дзвони, предмети для богослужіння з дорогоцінних і недорогоцінних металів) [49].

Залишені в монастирях предмети старовини та культури не мали належної охорони, тому траплялися пропажі, приховування та крадіжки цінних речей.

На основі постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури й природи» від 16 червня 1926 р. монастирі Черкащини були взяті під республіканську та місцеву охорону [50], а пізніше включені до туристичних маршрутів як історичні місця і архітектурні пам'ятники [51].

Заходи Шевченківського ОВК (голова — Марія Левкович) щодо повного закриття монастирів в окрузі, викликали відповідну реакцію Дніпропетровської крайової інспекції з охорони пам'ятників матеріальної культури та природи, яка засуджувала будь-які спроби перебудови церков та використання їх, що може «попсувати стиль будівлі» і привести до «знищення мистецько-історичних речей з культмайна» [52]. Однак, незважаючи на попередження, з 1930 р. архітектурні ансамблі монастирів Черкащини «пристосовувались» до існуючих умов — їх перетворювали на клуби, школи, комори, з них знімали дзвони, куполи, та її самі храми розбирали...

Дослідження питання про останні роки функціонування монастирів на Черкащині (після 1917 р.), як і всіх монастирів на Україні в зазначений період, буде вичерпаним лише в разі показу (ілюстрації) повної, наскільки дозволяють сьогодні документи і свідчення, картини функціо-

* Конкретно про це буде сказано нижче.

нування і механізму закриття кожної обителі. Обмежені рамки публікації примушують автора зупинитись на компактній, об'єднаній історично-культурними, природно-географічними та адміністративно-територіальними зв'язками, потясминській групі православних монастирів: Жаботинському Онуфріївському, Медведівському, Миколаївському, Мотронинському Троїцькому, Чигиринському Троїцькому та сусідньому з ними Виноградському Успенському. Всі релігійні громади при цих монастирях були екзархичними («старослов'янської течії»), послідовниками патриарха Тихона [53].

Виноградський (Ірдиньский) Успенський монастир * знаходився приблизно, за 3 км від с. Мале Старосілля (тепер — Сміляпського району), над Ірдинським болотом, посеред котловини, оточеної пагорбами з густим лісом [54]. На початку 20-х років монастир грабувався кілька разів; в жилих помешканнях майже все майно було знищене, спалено 8 дровників. Монахам вдалося врятувати «найкращу різницю», деякий посуд, книги і документи. Наприкінці 1921 р. монастир мав у своєму розпорядженні 100 дес. землі (більша частина її знаходилася під болотом, чагарниками і лісом), з яких тільки 10 дес. відводилось під орні землі. В обителі мешкало 22 ченці [55]. Незважаючи на те, що в Виноградському монастирі дійсно відчувалася «настоятельная нужда в увеличении состава священнослужителей» [56], число насельників катастрофічно зменшувалося: 1923 р.— 10 ченців [57], 1926 р.— 4 ченця, які «релігійних потреб не проводять» [58].

Кампанія по закриттю монастиря почалася вже з осені 1921 р. 20 вересня, зранку, в обителі з'явився гурт селян з с. Теклино (нині — Смілянського району), котрі почали вимагати передачі їм на знесення монастирської Свято-Троїцької церкви та готелю для приїжджих. В Черкасах вони одержали дозвіл: в разі, якщо «монахи не будут давать церкви, то забрать в Черкассы игумена, эконома и монахов». Перед загрозою арешту братія відступила. Церкву селяни розібрали й вивезли разом з іконостасом та іконами [59]. Розібраний і вивезений 24 вересня готель та церква були використані в будівництві школи й будинку освіти в с. Теклино [60]. А 30 вересня в монастир з'явилась «озброєна юрба», провела обшук у всіх помешканнях, відібрала в братії одяг і взуття й силоміць повела з собою ієромонаха Паісія [61].

Виноградський монастир закривали двічі. Вперше, незаконно, це зробив Черкаський окрліквідком 7 серпня 1923 р. у відповідь на клопотання окружної спілки «Всеработземлес», якій були передані монастирські будівлі, крім двох церков [62]. В переданих будинках розмістилося Смілянське лісництво [63]. В квітні 1924 р. Черкаський окрліквідком прийняв постанову про закриття Успенської церкви тому, що «жодна громада не забажала взяти в користування церкву та її майно», а ченці, котрі в цей момент проживають на терені монастиря, не є «правомочными» на укладання угоди про користування церквою та її майном через їх малочисельність [64]. В зв'язку з цим Успенська церква була передана Балаклійському лісництву, а Миколаївська дерев'яна церква — Будо-Орловецькій організації незаможних селян (КНС) для будівництва з її матеріалів трудової школи [65]. Прохання ж громади при Миколаївській церкві с. Дубіївки про передачу їй на збереження дзвонів з Успенської церкви колишнього Виноградського монастиря було відхилене, так як дзвони вже були віддані «Обществу друзей воздухофлота» [66].

---

* Матеріал про Виноградський монастир підготував Валерій Ластовський, студент історичного факультету Київського державного університету.

В листопаді 1923 р. на засіданні Черкаського окркопису було вирішено відрядити О. М. Олександрова до Виноградського монастиря для його огляду [67], а в липні 1924 р. в окрком — представлено звіт про зроблену роботу [68]. Тоді ж монастирське майно, що мало історичну та художню цінність, було прийнято на облік під охорону держави [69]. Незадовго до закриття обителі давні документи на право користування землями та угіддями — жаловані грамоти гетьманів та царів «не опинились на місцях» [70]. 1927 р. Виноградський монастир (разом з церквами) був визначений як історична пам'ятка місцевого значення і прийнятий під охорону держави [71].

Вдруге Виноградський монастир закрили за рішенням Малої Президії ВУЦВК від 25 листопада 1924 р. (протокол № 49 (185), на підставі того, що всі ченці цієї обителі переведені до Медведівського монастиря [72]. Водночас група віруючих, що складалася з «бувших манахів та деяких прихильників селян, належачих до тихонівської орієнтації» з с. Мале Старосілля (числом до 23 чоловік), неодноразово прохала про передачу їм Успенської недіючої церкви, але одержувала відмову [73].

22 липня 1927 р. на засіданні Президії Шевченківського ОВК було прийнято рішення (за постановою ВУЦВК від 12 липня за № 13 (314) «погодитись на передачу території бувшого Виноградського монастиря Наркомохорони здоров'я для влаштування лепрозорія (лікарні для хворих на проказу) [74]. 1929 р. останній почав функціонувати [75—76].

Жаботинський Онуфріївський монастир [77] знаходився в урочищі Вітряна гора «при річці Тясмині, в гирлі річки Жаботинки, біля лісу Мотронинського», неподалік від с. Жаботина (нині — Кам'янський район) [78]. Треба зазначити, що про Жаботинський монастир, порівняно з іншими монастирями Черкащини, збереглась досить повна інформація за 1918—1921 рр. Це найважчий період для обителі: військові постої, обшуки, напади бандитських груп, пограбування монастирського та особистого майна ченців, насилля і знущання над братією і настоятелем [79]. Значних збитків завдавали реквізиції. «Росписки» та «квитанції», що збереглися, вказують на строкатість місцевої влади, її часту зміну [80]. Як свідчать документи, в 1917—1921 рр. прибутки монастиря щороку зменшуються в зв'язку з тяжкою воєнно-політичною ситуацією і введенням нових податків та розверсток на зерно, інші сільгосппродукти [81]. Максимально скорочуються земельні площі [82] при майже стабільній чисельності насельників монастиря [83].

19 червня 1919 р. в Жаботинському Онуфріївському монастирі, «щоб не загубити престиж монастиря в очах народу, а при можливості підняти його в духовно-моральному та економічному відношенні на необхідну височінь», було створене монастирське трудове братство, яке обрало духовну братську трудову раду на чолі з ігуменом Іоаникієм [84]. Головною метою монастирського трудового братства було розв'язання як духовних, так і економічних проблем. Цікаві протоколи засідань монастирської ради, де поряд з поточними справами — кадровими, фінансовими, продовольчими обговорювались стосунки з місцевою владою [85], в монастирському братстві, з місцевим населенням [86], що будувалися на принципах християнської моралі.

Наприкінці 1921 р. в монастирі залишилось 10 дес. орної землі, ченці прибуток одержували лише від церкви та парового млина, користуватись яким ставало дедалі важче, до того ж «живий і мертвий інвентар наполовину пограбований» [87]. Ієромонах Митрофан в листі до єпископа Черкаського Миколая, датованому 10 червня 1922 р., так писав про становище Жаботинської обителі: «...монастир зараз знаходиться в дуже скрутному стані, як у відношенні грошей, так і в продовольчому. Землю

ми обсіменяли в найменшій кількості, і зібраним з неї урожаєм не можна буде прохарчуватися і місцевій братії, крім того потрібно ще виплатити продподаток за землю, само по собі за млин, який же не працював жодного дня при новім урожаї, а весь помолподаток не виплачений ще за минулий 1921 рік. Бог знає, чи доведеться нам володіти млином, бо його вже опечатали і якщо ми не заключимо договір до серпня місяця, то млином заволодіють інші господарі. Ми гадаємо, Вам відомо, що теперішні податки сплатити неможливо. На майбутній рік навряд чи доведеться нам володіти землею, бо зараз нам орати забороняють, і ми зараз залишились без 1 дес. землі, та й урожай наш взято на облік, половину його думають у нас відібрати. Ми зараз прикладаємо всі зусилля для того, щоб нам одержати хоч би невелику кількість землі, проте нам інакше не дають, хіба тільки організуємо колектив, а інакше з нами влада і рахуватись не хоче. ...напевне самому монастирю без Подвор'я навряд вистачить продовольства до Різдва» [88].

Жаботинський монастир для своїх господарських потреб мав у Черкасах Подвор'я [89], яке було й місцем зупинки ченців та монастирських уповноважених, а також «сполучним ланцюгом між монастирем і православними жителями міста Черкас» [90].

Зміна політичної ситуації, погіршення економічного становища монастиря після 1917 р. позначились і на функціонуванні та життєзабезпеченні Подвор'я: зменшилось число монахів, а отже скоротились і грошові надходження від релігійних та церковних служб і обрядів, під загрозою зриву опинилась і хлібна допомога з монастиря [91]. Подвор'я вишукувало будь-які засоби для власного виживання [92], проте становище його погіршувалось. У травні 1922 р. монастирське братство постановило: «В зв'язку з мізерними коштами ... монастир на майбутнє належно утримувати Подвор'я не може, і на пошуки коштів, окрім Жаботинського монастиря, для існування Подвор'я, братія не заважає» [93]. А вже у вересні 1922 р. Подвор'я місцевою владою у монастиря було відібрано під дитячий приют; подворська церква залишалася під Жаботинським монастирем. Братія Подвор'я виселилась на приватні квартири і обслуговує церкву, в якій «богослужіння відбувається поки що неухильно» [94]. З документа, датованого 3 лютого 1923 р., дізнаємося, що «монастирську церкву обслуговує сам о. Філарет, і хоч ніяких письмових розпоряджень відділу управління про закриття церкви не послідувало до цих пір, можна з впевненістю сказати, що вона буде закрита, а все церковне майно буде передане приходу Різдво Богородицької церкви» [95]. 16 лютого стало зрозумілим, що «Подвор'я Онуфріївського монастиря закрито з ініціативи окрліквідкому, релігійне майно передане благочинному, останнє Наросвіті для дитбудинку» [96]. Сам Жаботинський Онуфріївський монастир був закритий окрліквідкомом 10 червня 1923 р. [97], незважаючи на порушення закону [98].

Діюча Онуфріївська релігійна громада складалась із ченців, що залишились, та віруючих селян з навколишніх сіл; цій релігійній громаді були передані церкви та майно для богослужіння [99]. В деяких звітах про населені пункти Черкаської округи називався Жаботинський монастир [100]. 1928 р. 7 ченців, які залишались при монастирі, були за рішенням райвиконкому виселені [101]. Колишні монастирські будівлі, земля вже 1924 р. були передані державі [102].

Документів, які б фіксували монастир як пам'ятник історії та архітектури, поки що не виявлено. Монастирський архів зберігається в Черкасах [103].

Медведівський Миколаївський монастир знаходився за три версти від с. Медведівки (нині — Чигиринський район) і був розташований «на

острові серед ріки Тясмина»[104]. З документів 1922 р. відомо, що в монастирі мешкали 47 ченців і послушників. «Землі орної в користуванні монастиря 7 десятин. Останні землі — орні та сінокісні й рибні ловлі, майже 960 дес., відібрані народом. Кошти монастиря складаються з церковних прибутків і прибутку від вітряного млина. Живий і мертвий інвентар пограбовано. Монастирські будинки усередині огорожі знаходяться в напівrозваленому вигляді, і економічні будівлі розібрані і розкрадені народом — врятована від розкрадання менша частина»[105].

1923 р. Київський губліквідком прийняв рішення про залишення на Черкащині одного чоловічого Медведівського Миколаївського монастиря[106]. Сюди були переведені ченці Виноградського монастиря, закритого у серпні того ж року[107]. При Медведівському монастирі 1923 р. була зареєстрована релігійна громада[108], а перереєстрована — 16 серпня 1924 р.[109] На терені цієї обителі проживало: 1924 р. 45[110], а 1926 р. 47[111] ченців і послушників. Релігійна громада при Медведівському монастирі налічувала: 1924 р. 251 чоловік[112], а 1926 — вже 832[113]. Треба відзначити, що ще в березні 1924 р., за клопотанням сільськогосподарської комуни «Ленінгай» (Медведівський район), окрліквідком постановив, що вважає за необхідне передати частину будівель, а також весь наявний сільськогосподарський інвентар Медведівсько-Миколаївського монастиря в користування комуні «Ленінгай»[114]. «...Йдучи назустріч комуні», ліквідкомісія прийняла рішення «розпочати ходатаювання перед губліквідкомом про затвердження постанови окрліквідкому», правда, зробивши істотні застереження: «залишити комуні необхідні вільні будинки монастиря, одначе не торкаючись ліквідування самої організації монастиря, котра може бути зроблена тільки з дозволу центру» і «постаратись вирішити це питання шляхом згоди»[115]. З подальшого стає ясним, що це лише тактичний хід — уже порушене питання, «щоб Медведівсько-Миколаївський монастир був цілком ліквідований»[116]. А поки що, вже в липні, Медведівському райвиконкому (комуна «Ленінгай» знаходилась у віданні райкомунгоспу) пропонувалося віддати «вільні помешкання в монастирі с/г артілі на загальних умовах», але так, щоб це «не учинило ущербу для монастиря»[117]. Проте монастирські приміщення й інвентар на цей раз «комуні не передавались, позаяк така розпалась і в цей час не існує» (з донесення Медведівського РВК)[118]. В розпорядженні монастирської релігійної громади було два молитовних будинки (дві церкви) і 6 кам'яних житлових приміщень[119]. Треба відзначити, що 1928 р. у монастирі проживали 38, а 1929 р. тільки 7 ченців, котрі заробляли в основному «під час літніх робіт»[120]. Зменшення до мінімуму кількості ченців призвело до того, що вони «не тільки не мають змоги утримувати приміщення в належному стані, а навіть не виплачують страхових внесків та орендної платні за будинки»[121].

Це стало причиною передачі 1929 р. монастирських будівель в користування новій сільськогосподарській комуні, створеній 7 місяців тому, котра «не має змоги переселитися в монастир, поскільки такий знаходиться в юридичному користуванні ченців»[122].

Ухвала про зачинення Миколаївського монастиря переважною більшістю виборців с. Медведівки — 980 із загальної кількості 1440 — була затверджена пленумом Медведівської сільради, президією Медведівського РВК та Медведівським районним з'їздом[123]. На цій підставі окрадмінвідділ 15 липня 1929 р. вніс таке питання на розгляд секретаріату Шевченківського ОВК, котрий вже 20 липня постановив зачинити Медведівський монастир й передати його сільськогосподарській комуні, а також ухвалив клопотати про затвердження цієї постанови перед ВУЦВК[124]. 24 серпня 1929 р. в НКВС було надіслано справу про закрит-

тя монастиря, а 17 жовтня Шевченківський ОВК підняв клопотання перед ВУЦВК про затвердження ухвали щодо закриття Медведівської обителі [125]. 25 листопада 1929 р. Секретаріат ВУЦВК ухвалив «закрити чоловічий Миколаївський монастир на острові ріки Тясмин на терені с. Медведівки» і «передати його під с.-г. комуну» [126].

В історичній біографії Медведівського монастиря серед низки цікавих фактів не було такого, який би звернув на себе увагу спеціалістів-істориків. Проте з погляду на історично-архітектурну цінність — інтерес був значний. Про соборну Миколаївську церкву, що мала п'ять бань і три притвори, професор Г. Павлуцький 1905 р. писав: «Миколаївська соборна церква... по висоті, простору своєму і легкості архітектури є єдиною в своєму роді, найблискучішою серед малоросійських дерев'яних церков. Уже здалеку собор з'являється в усій своїй розкоші; тяжко собі уявити, яку ідею могутності виражають своїм німим язиком ці величні куполи, що піднімаються суцільною масою до неба на 20-сажневу височінь» [127].

6 жовтня 1923 р. Миколаївську церкву Медведівського монастиря «як чисто українського стилю будівлю, а також вважаючи на її внутрішню сучасну роспись, багату по композиції й єдину по ідеї, з ясновиявленою українською орнаментацією,— прийняти на учот і під охорону Окркопису» (орфографія оригіналу) [128]. У вересні цього року при огляді Медведівського монастиря О. М. Олександров з представниками релігійної громади прийняв на облік та охорону наявні в обителі «предмети старовини та мистецтва» [129]. Крім того, ще 1922 р. Медведівським волвиконкомом з монастиря було «забрато ...13,5 пудів архівних матеріалів» [130], а решта архіву «хорониться при Миколаївській церкві» [131].

Після відомої постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1926 р. Миколаївська церква Медведівського монастиря була взята під республіканську охорону [132], а до самої обителі планувався один з туристських маршрутів по Шевченківщині [133]. На жаль, незважаючи на енергійні протести Дніпропетровської крайової інспектури, місцева влада передбачала розібрати приміщення колишнього Медведівського монастиря 1930 р. [134], а республіканські відомства — переобладнати дзвіниці й церкви [135]. Шкода, що й такий відомий історично-архітектурний пам'ятник, як Миколаївський храм Медведівського монастиря, залишився лише в описах та фотографіях.

Мотронинський Троїцький монастир [136] знаходився в урочищі Холодний Яр, серед валів древнього городища скіфських часів, оточеного густим Мотронинським лісом [137]. Обитель була розташована біля с. Мельники (нині — Чигиринський район).

На 1917 р. Мотронинська обитель мала розвинене господарство, володіла значною кількістю землі та угідь, користувалась авторитетом серед місцевого населення. У лютому й травні 1919 р. обитель зазнала розбійницьких нападів, під час яких «реквізувались» продовольство, господарський інвентар та особисте майно насельників [138]. А 1920 р. на території монастиря розмістилась штаб-квартира одного з холодноярських антирадянських повстанських загонів, чисельністю майже в 1000 чоловік. Сюди звозились награбоване майно й продовольство. Підходи до монастиря надійно охоронялись. Проте влітку холодноярський загін був розгромлений радянськими військовими частинами [139]. В монастирі знищено: «два готелі, лавка, господарські будівлі були спалені військами...» [140].

В зв'язку з частими нападами військових підрозділів у монастирі було «весь живий і мертвий інвентар пограбовано», а, з більш ніж 250 дес. землі в обителі залишилось близько 3 дес. орного поля [141].

Із фрагментарної інформації, яка збереглась, можна зрозуміти, що на території Мотронинського монастиря на початку 20-х років була створена релігійна громада [142], на загальних підставах вона орендувала приміщення колишнього монастиря [143]. У серпні 1924 р. громада налічувала 75 віруючих, 1926 р.— 60, 1928 р.— 105 [144]. Треба відзначити, що Мотронинський монастир дотримувався екзархійної орієнтації. В ньому відбувся нелегальний з'їзд прихильників патріарха Тихона, на якому були присутні 16 священиків. З'їзд звернувся до єпископа Макарія, щоб той призначив свого уповноваженого по Черкаському округу «з метою припинення дальшого розвитку обновленського руху» [145]. Виступаючи неофіційним центром місцевих обителей, Мотронинський монастир привертав увагу як інших православних течій (зокрема автокефалістів, з метою залучення на свій бік [146]), так і компетентних органів (ДПУ та ін.) [147].

Звичайна річ, загальна державна політика щодо закриття монастирів торкнулась і Мотронинської обителі, котра вже 1924 р. могла бути ліквідована. В документі про можливість переведення черниць з Чигиринського жіночого монастиря, що закривався, є резолюція: «краще б туди не переводити, щоб мати можливість його ліквідувати» [148].

Зручна територія монастиря з компактним розміщенням всього господарства використовувалась для розміщення інвалідних артілей, комун та державних установ [149].

1927 р. Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР ухвалив влаштувати в Мотронинському монастирі Український лепрозорій — ізолятор для хворих на проказу. Під лепрозорій передбачалося відвести майже 100 дес. лісу і огородити його парканом [150]. Для цього треба було переселити 10 черниць до іншого монастиря, але в монастирі передбачалося залишити «кілька черниць, яких за власним бажанням і висновками лікарів можна буде використати як для догляду за прокаженими хворими, так і для господарських робіт по обслуговуванню лепрозорія» [151]. Під загрозою опинились і 43 дес. монастирського саду, який давав на рік по 30 тис. пудів фруктів [152]. Проте вищезгадана ухвала не була підтримана громадськістю.

Цьому, в першу чергу, треба завдячувати твердій позиції О. М. Олександрова [153]. Одним з аргументів було історичне значення всього монастирського комплексу. В постановах з цього приводу говорилось: «...коли ці цікаві місця, як пам'ятники меморіального, історичного та археологічного значення, відійдуть під лепрозорій й будуть неприступні для людності, то з цим погодиться буде вже не можна» і «Мотренський монастир ...й Мотренське велике, ще не досліджене городище ...з'являються униками, й тому їх не можна виключити із відання суспільності й поховати у лепрозорію» [154].

Президія Шевченківського ОВК 17 червня 1927 р. ухвалила: «Враховуючи значення господарства бувшого Мотронинського монастиря зі значним маточним садом, як розсадника садівництва в економічно слабім районі, яким з його бідняцьким населенням є Медведівський район, влаштування в тім помешканні ізолятора хворих на проказу визнати за неможливе, про що мотивовано й повідомити Нарком Охорони Здоров'я» (протокол № 13/22) [155]. Було прийняте «соломонове» рішення про передання під лепрозорій колишнього Виноградського монастиря [156].

Руйнування господарства та економіки монастиря при збільшенні насельників в обителі позбавляло їх можливості прохарчуватися, примушувало ходити «на заробітки до селян під час літніх робіт» [157]. Проте в березні 1929 р. суд, за громадянським позовом Медведівського РВК, «скасував... умови на користування житловими помешканнями Мотро-

нівської жіночої рел[ігійної] громади» і передав їх до сільськогосподарської комуни «Заповіт Леніна». Крім того, РВК пред явив позов громаді на 2000 крб. [158] В зв'язку з цим, в монастирі залишилось 25 черниць, яким було запропоновано переїхати до Золотоніського монастиря, де налічувалося 14 вільних кімнат [159]. Церкви Мотронинського монастиря було закрито [160]. Справу про закриття монастиря Шевченківський ОВК подав на затвердження НКВС і ВУЦВК [161]. 21 листопада 1929 р. згідно з рішенням Секретаріату ВУЦВК майно монастиря було передано сільськогосподарській комуні ім. XII з'їзду Рад Шевченківщини [162].

Визнаючи історично-культурну цінність Мотронинського монастиря Черкаський окркопис 1923 р. взяв на облік і під охорону Троїцьку церкву і Мотронинське городище, а також предмети старовини та мистецтва, що зберігалися в монастирі [163]. До того ж, за повідомленням О. М. Олександрова з приводу «концентрації музейно-бібліотечних багацтв Округи», з Мотронинської обителі передбачалось вивезти один віз таких «багацтв» [164]. 1927 р. Мотронинський монастир було визнано пам'ятником історії та культури і взято під республіканську охорону [172]. Для археологічного дослідження Мотронинського комплексу (монастир + городище) виділялись кошти [166]. Цей пункт заносився і в туристичні маршрути [167]. Предмети, що мали історично-художнє значення, були описані для передачі Черкаському окрмузею [168].

Фактично архітектурно-історичний комплекс монастиря залишався без господаря: комуна зносила куполи, Всеукраїнське геодезичне управління мало намір перебудувати дзвіницю і церкви [169]. Нічого не залишилось від Мотронинського Троїцького жіночого монастиря, крім Троїцької церкви, яка не одне десятиліття реставрується [170].

Чигиринський Троїцький монастир * знаходиться недалеко від м. Чигирина, на півострові, створеному звивистою течією р. Тясмин, «в болотистой поросшей лесом местности с сыпучими песками с западной стороны» [171]. 1920 р. в монастирі мешкало 229 осіб [172]. Близько 200 дес. орної землі і сіножаті, а також вільховий ліс, були відібрані у монастиря [173]; залишилася частина сінокісного поля [174]. На початку 1919 р. при монастирі утримувався приют для сиріт, створений місцевими радянськими установами [175]. Після смерті ігумені Парфенії 1920 р., новій ігумені Рафаїлі був переданий церковно-різничий опис Чигиринського монастиря [176]. Незважаючи на те, що обитель користувалась авторитетом і приймала богомольців [177], Київський губліквідком 18 серпня 1923 р. ухвалив закрити Чигиринський монастир, так як «на территории, где имеется детский дом, не допустимо соседство монастыря» [178]. Певні труднощі викликало розселення черниць: молодим пропонувалось залишити обитель або переселитися в Лебединський монастир, а немічним — переселитися в Лебединський монастир або, в крайньому разі, залишитися тимчасово в одному з приміщень Чигиринського монастиря [179]. Станом на 16 листопада 1923 р. в обителі залишалось до 10 черниць [180]. Однак ліквідація обителі спочатку не означала закриття храмів: «церковь остается за общиной и никаких препятствий для совершения богослужений не чинить» [181]. Але пізніше храми були опечатані, договір і статут релігійної громади анульовані [182], а 5 грудня 1923 р. Черкаський окрліквідком постановив: «общину считать самоликвидировавшейся» [183]. Проте вже 28 грудня Київський губліквідком, керуючись директивами НКВС, пропонував тимчасово утриматись від закриття монастирів з політичних

---

* Матеріал про Чигиринський Троїцький жіночий монастир підготувала Леся Горенко, студентка історичного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту.

причин [184]. Однак 24 листопада 1924 р. окрліквідком повідомляв Чигиринський РВК про відміну губліквідкомом ряду постанов про припинення закриття монастиря [185]. 10 листопада 1925 р. ВУЦВК затвердив постанову губліквідкому про закриття двох храмів Чигиринського монастиря і передачу їх дитячій колонії [186]. Передача храмів зволікалась через недостачу робітників і спеціалістів для розбирання іконостасу [187]. 1926 р. на території колишнього монастиря мешкали 232 члени дитячої трудової колонії ім. Г. Ф. Гринько і 32 черниці [188]. З закриттям Чигиринського монастиря виникли складності в розподілі майна храмів і всієї обителі. Черниці і священнослужителі, які виселялись, намагались вивезти його з собою (наприклад, була затримана і передана на збереження в дитячу колонію педагогічна бібліотека) [189]. Відповідальність за майно храмів монастиря постановою окрліквідкому покладалась на Чигиринський РВК [190]. Подальші постанови окрліквідкому передбачали передачу майна некультового призначення дитячій колонії ім. Гринька [191], а культове майно пропонувалось передати одній з православних громад м. Чигирина, яка виявила бажання взяти його на збережння [192]. 1925 р. частину предметів культового призначення було передано до Успенської церкви с. Червона Слобода (нині — Черкаський район) [193]. Дзвони монастиря були передані окрвідділу «повітряної флотії» [194].

1923 р. окркопис оголосив Троїцьку церкву пам'ятником старовини [195], а 23 січня 1925 р. Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН постановив взяти Троїцьку церкву під свою охорону [196]. Тоді ж адміністрація дитячої колонії клопотала про переобладнання цієї церкви під приміщення для інтернату [197]. 1927 р. Троїцька церква була взята під охорону місцевої влади як пам'ятник старовини [198], були виділені кошти для часткового її ремонту [199]. 1926 р. О. Олександров зробив детальний аналіз архітектурних особливостей Троїцького храму [200]. 26 червня цього ж року на облік і під охорону ВУАН було взято 12 ікон церковного письма XVIII — початку XIX ст. [201] На терені Чигиринського монастиря членами сільськогосподарської комуни був знайдений цінний скарб — килими, шовкові вироби, золото, перли — і переданий ДПУ [202].

У 50-х роках на території колишнього монастиря знаходився сільськогосподарський технікум [203]. А 1956 р. колишні черниці монастиря звернулись до Черкаського облвиконкому з проханням «содействия ... помочь нам возвратиться в бывшую нашу обитель, т. к. мы разбросаны по всему Союзу ... ни родства, ни пенсий мы не имеем...» [204]. З 12-ти діючих у 20-ті роки монастирів на Черкащині сьогодні функціонує тільки Золотоніська жіноча обитель...

[1] Це монастирі: Виноградський (Ірдинський) Успенський чоловічий, Жаботинський Онуфріївський чоловічий, Іванівський Троїцький жіночий (до 1917 р. діючий як приходська церква), Золотоніський (Красногірський) жіночий, Корсунський (Гарбузинський) Онуфріївський жіночий, Лебединський Миколаївський жіночий, Медведівський Миколаївський чоловічий, Мотронинський Троїцький жіночий, Мошногірський Вознесенський чоловічий, Чигиринський Троїцький жіночий та два старообрядницьких — Черкаський Покровський жіночий і Черкаський (Змагайлівський) Успенський чоловічий. Перелічені обителі (крім старообрядницьких, Іванівської, Лебединської і Золотоніської, останні дві мали класність) були позаштатними і не одержували на своє утримання грошей з казни, прибутки вони мали від церковних служб та релігійних обрядів, різних пожертвувань, економічної та господарської діяльності.

[2] Про стан монастирів на Черкащині наприкінці 1921 р. писав благочинний монастирів поза Києва ігумен Іоанникій до єпископа Черкаського: «В период революционного времени все подведомые мне монастыри много раз подвергались разбойным нападениям и ограблениям. Злоумышленники грабили все попавшееся им под руки: скот, хлеб, деньги, хозяйственные вещи, братскую одежду, обувь, включительно до мелкой келейной вещи. При ограблении многие из братии, а равно и настоятели мо-

настырей подвергались от злоумышленников побоям и разным издевательствам».— *ДАЧО*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 26.

[3] Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. документів. К., 1959.— Т. 1.— С. 28—30. Даний документ ідентичний аналогічному Декрету РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. (див.: *Там само*.— С. 10—11). У статті 12 цього декрету записано, що «Жодні церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи не мають», а в статті 13 підкреслюється: «Все майно церковних і релігійних громад, що існують на Україні, є народною власністю. Будинки та речі, які призначені виключно для богослужбових цілей, передаються, за особливими ухвалами місцевої влади або центральної державної влади, в безплатне користування відповідних релігійних громад».

[4] ДАЧО.— Ф. Р-191, оп. 1, спр. 1.— Арк. 201. Копія. В статті 21 сказано, что «монахи и духовные служители церквей и религиозных культов» не мають права вибирати і бути вибраними у Ради (пункт «г»). Ще раніше, 7 квітня 1919 р., у «Тимчасовій інструкції по організації Радянської влади на місцях», прийнятій І губернським з'їздом рад Київщини, «монахи, попы» були позбавлені виборчого права на виборах у сільський комітет (*Там само*.— Ф. Ф-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 33). Правда, існувало виключення: колишні служителі релігійних культів користувались виборчим правом, якщо вони піднімали клопотання про відновлення громадських прав (*Там само*.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 157.— Арк. 65, 66).

[5] За цим документом монастирські та церковні землі переходили «без всякого выкупа в пользование всего украинского трудового народа» («Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета».— 1920.— № 1.— Ст. 13). Реалізація закону «Про землю» покладалась на місцеві земельні відділи. Декретами РНК України від 17 травня 1919 р. і 3 квітня 1920 р. було проведено націоналізацію монастирських земель і передачу монастирського майна «в відповідні Комісаріати і місцеві Ради» (див.: *Хронологічне* зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, Постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. Т. 1 : 1917—1941 рр.— К., 1963.— С. 125, 134). На цій основі обіжниками Наркомюсту та Наркомзему від 30 листопада 1921 р. (№ 2980) «категорически воспрещено наделять представителей различных религиозных культов землею», а за наказом Київського губвиконкому (№ 455 від 1 листопада 1922 р.) ченці та інші служителі культів «являются общественными паразитами и лишены права пользоваться церковными и монастырскими землями» (ДАЧО.— Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 22; *Там само*.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 39).

[6] ЦДАВО України.— Ф. 8, оп. 1, спр. 371.— Арк. 3—5 зв. Цей документ найбільш детально регламентує механізм проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави; він складається з 57 статей, що висвітлюють всі напрямки взаємовідносин держави з релігійними культами. Основні положення цього базового документа такі: право на обшук в храмах і молитвених будинках (ст. 3), розкриття мощів, «как являющееся разоблачением векового обмана» (ст. 4), позбавлення прав юридичної особи релігійної громади (ст. 14), перехід церковного та іншого майна в відання місцевої влади (ст. 17), релігійна громада не повинна мати менше 20 осіб (ст. 19), прибуткове майно: земля, угіддя, готелі, подвір'я, промисли — відбираються негайно (ст. 32). Ця інструкція була погоджена з НКВС (Див.: *Там само*.— Арк. 1—2).

[7] *Культурне* будівництво в Українській РСР...— С. 67; *Сборник* циркуляров Н. К. Ю. по ликвидационному отделу и отчетов ликвид. отдела по отделению церкви от государства.— Харьков, 1921.— Вып. 3, с. 5; *ДАЧО*.— Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 103.

[8] Потрібно відзначити, що фактичне вилучення монастирських земель на Черкащині відбулося ще 1919 р., коли Другий з'їзд рад Чигиринського повіту (1—4 липня) прийняв резолюцію, за якою наказав волвиконкомам «відібрати і пустити в розділ землі церковні і монастирські, крім садибної, яку поки що не чіпати» (*ДАЧО*.— Ф. Р-2145, оп. 1, спр. 21.— Арк. 57 зв., 59). Наприкінці 1921 р. за монастирями Правобережної Черкащини налічувалось всього 223 дес. придатної і непридатної землі з раніше належних їм 2393 дес. (*Там само*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 23—25 зв.). Ці монастирські угіддя — краплина в «морі» вилученої до 1923 р. по Черкаському округу поміщицької та «куркульської» землі, що складала 333 тис. дес. (*Там само*.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 157.— Арк. 414).

[9] Формально на 1921 р. монастирі Черкащини мали недоторканого капіталу 317 608 карбованців (*ДАЧО*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 23—25 зв.), проте за інструкцією НКЮ від 10 листопада 1920 р. «наличные капиталы» повинні бути вилучені у двотижневий термін виконкомами (*ЦДАВО України*.— Ф. 8, оп. 1, спр. 371.— Арк. 4).

[10] Це дуже добре видно з обіжника Наркомюсту УСРР за № 163/14 від 27 листопада 1921 р. Ось деякі статті: «1. Распорядителями монастырских хозяйств являются Земельные отделы... 9. Членами монастырской трудовой артели (коллектива) могут быть лишь послушники, монастырские работники и иные, до сих пор эксплуатировавшиеся церквами, монастырями и проч. религиозными организациями, трудящиеся

бедняки... 10. Членами трудовой артели (коллектива) не могут быть: а. монахи... 18. Местный уездный исполком имеет право постановить закрыть все монастыри уезда, а монастырские здания использовать для надобностей учреждений Наркомсобеса, Наркомпроса, Наркомздрава. Монахи и нетрудоспособные только в том случае могут быть оставлены на жительство на территории бывшего монастыря, занятом трудовым коллективом, если это разрешают местные органы соцобеспечения... а в качестве призреваемых... то трудовым коллективом. 20. Как лишенные юридических избирательных прав, трудоспособные монахи не имеют права быть членами трудовой артели, но в силу закона о всеобщей трудовой повинности могут быть, по усмотрению общего собрания членов трудовой артели, допущены к производственным работам по обработке земли... 22. Если у Губземотдела имеются сведения о постановлении исполкома закрыть данный монастырь, а монастырское хозяйство передать в другое ведомство, и не нуждается в оставлении у себя этого трудового элемента — Губземотдел имеет право отказать зарегистрировать данную (монастырскую) трудовую артель...» (*ДАЧО.*— Ф. Р-190, оп. 7, спр. 38.— Арк. 92—94).

[11] *ДАЧО.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 25 зв.— 26.

[12] *Там само.*

[13] *Там само.*— Спр. 2.— Арк. 1—145; Спр. 4.— Арк. 1—65; Спр. 9.— Арк. 6—9, 11—15, 19—22, 30—31, 41—43, 46—48 і далі; Спр. 18.— Арк. 2, 6 зв., 7 зв.

[14] *Там само.*— Спр. 1.— Арк. 62—62 зв., 64, 65; Спр. 13.— Арк. 3, 4, 8, 9, 17, 21, 22, 42, 44, 59, 60, 64—64 зв., 65 і далі.

[15] В цьому документі до ст. 20, у вигляді додатку, прикладено типовий договір між релігійною громадою та місцевою владою: за договором богослужбові будинки та майно передаються «в бессрочное, бесплатное пользование» громаді, яка також несе всі витрати по утриманню — ремонту, опаленню, страхуванню, охороні, виплаті боргів, місцевих податків та ін. (*ЦДАВО України.*— Ф. 8, оп. 1, спр. 371.— Арк. 5).

[16] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 66.— Арк. 40. Реєстрація релігійних громад проводилась Губернськими міжвідомчими в справах громад і спілок комісіями (ГУБМЕКОСО).— Див.: *Бюллетень* НКВД.— 1923.— № 21.

[17] На основі ст. 18 Інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р. губюсти зобов'язували місцеву владу видавати постанови про пред'явлення в трьох примірниках описів майна релігійних громад від осіб, у чиєму віданні воно було (*ДАЧО.* Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 8). Крім того, на стінах монастирів повинні були вивішуватись старі описи церковного майна, а також копії описів, за якими це майно приймалось місцевою владою, з точним зазначенням, де воно зберігається (*Там само.*— Ф. Р-188, оп. 1, спр. 3.— Арк. 187, 187 м; Ф. 375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 24).

[18] Вказана постанова була реалізована Черкаським повітконкомом 19 жовтня 1922 р., наказ № 185 (*ДАЧО.*— Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 21—21 зв.; *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 35).

[19] Закриття монастирів на Черкащині, як невідкладний захід, значиться в реєстрі справ ліквідкомісії Черкаського окружного виконкому (далі — *ОВК*); див.: *ДАЧО.*— Ф. Р-275, он. 1, спр. 65.— Арк. 5.

[20] Бюллетень НКВД УСРР.— 1923.— № 6.— С. 9 (9 лют.). *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 119.

[21] *Там само.*— Арк. 82—82 зв.

[22] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 145.

[23] *Там само.*

[24] *Там само.*— Спр. 73.— Арк. 170.

[25] Цей циркуляр одержано в Черкаському адмінвідділі 3 січня 1924 р. (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 154).

[26] Треба відзначити, що політика монастирів Черкащини в ставленні до радянської влади завжди відзначалась лояльністю, не було зафіксовано випадку створення контрреволюційних організацій або відзначеного документами активного (збройного) опору існуючій владі (питання про участь насельників Мотронинського монастиря в протиправних діях сумнівне). В оперативних зведеннях і донесеннях про бандитизм у Холодному Яру (Чигиринщина) за 1923 і 1925—1926 рр. немає жодного слова про монахів-контрреволюціонерів і бандитів (*ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 6.— Арк. 1—381; Спр. 48.— Арк. 20, 102—118). Також цікаві звіти всіх райвиконкомів Черкаського округу за 1925—1926 рр. з питання взаємовідносин з релігійними організаціями: тут відповіді однозначні — «непорозумінь немає», «релігійної пропаганди і агітації проти атеїзму не помічається», «впливу на школу нема» і т. ін. (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 14.— Арк. 18 зв., 19 зв., 47 зв., 50—51, 70—71, 87а, зв., 98, 102 зв., 108 зв., 120, 132, 161 зв., 170 зв., 171 і далі). Проте такі звіти не задовольнили, напевно, окрадмінвідділ, висновки якого зводились до такого: «ця справа, як видно з відчитів, поставлена кепсько» (*Там само.*— Арк. 15).

[27] Черкаський окрліквідком таємним циркуляром від 27 грудня 1923 р. (за № 15628), доведеним до всіх райвиконкомів (РВК), наказував вести активну боротьбу з різними «живими крестами, истекающими кровью», «обновлениями икон» та ін.

«чудесами», що відігравали «роль известного психоза», аж до передання справ в органи міліції та ДПУ (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 189). До боротьби проти «чудес» приєдналась і місцева газета «Путь революции» (*Там само.*— Ф. Р-2726, оп. 1, спр. 6.— Арк. 9—12).

[28] Щоб в подальшому уникнути подібних помилок, була замінена верхівка апарату всіх окрадмінвідділів і був взятий «курс на укрепление революционной законности» (спеціальна інструкція НКВС України до Президій всіх окрвиконкомів від 2 листопада 1925 за № 5927). Див.: *ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 41.— Арк. 64—65 зв.).

[29] Див. циркулярний лист НКВС України (Адмінвідділ) від 15 грудня 1924 р. Київському адмінвідділу за № 73 (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 66.— Арк. 13—16 зв.). Тимчасовий відступ не повинен був змінити головну мету: ліквідація можливості використовувати релігію і церкву в інтересах «збереження класового ладу», «не послаблювати пильності» і спостерігати, «щоб церква і релігійні громади не зробили релігію знаряддям контрреволюції» (*Там само.*— Арк. 16 зв.). Ще раніше, 30 січня 1924 р., Черкаський ОВК надіслав у райвиконкоми лист-інструкцію, де роз'яснювались окремі випадки у впровадженні декрету про відокремлення церкви і водночас регламентувався суворий контроль за всім релігійним рухом (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 47—50 зв.).

[30] *Там само.*— Спр. 7.— Арк. 52; Спр. 65.— Арк. 218; Спр. 67.— Арк. 152; Спр. 71.— Арк. 51, 68.

[31] *Там само.*— Спр. 57.— Арк. 128—129; Спр. 71.— Арк. 88, 91, 95, 105; Спр. 74.— Арк. 217, 218; Спр. 76.— Арк. 97; Спр. 80.— Арк. 172, 195; Ф. Р-65, оп. 1, спр. 133.— Арк. 1, 24.

[32] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 176 зв., 328.

[33] *Там само.*— Спр. 71.— Арк. 36.

[34] *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 90.— Арк. 39.

[35] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 85.

[36] *Там само.*

[37] *Там само.*— Арк. 85—85 зв.

[38] В цьому циркулярі роз'яснюється, що багато справ про закриття монастирів не мають для цього переконливих підстав, протизаконні, попереджується проти «ударного» закриття монастирів (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 93—93 зв.).

[39] *Там само.*— Арк. 95.

[40] *Там само.*— Арк. 96—97.

[41] *Там само.*— Арк. 100.

[42] *Там само.*— Арк. 103.

[43] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201. Крім перелічених уже аргументів на користь закриття релігійних громад при монастирях, що залишились, наводяться й такі: існування «незачинених молитовних будинків деморалізуюче впливає на членів комуни, особливо жінок»; нестача приміщень призводить до того, що 400 дітей комунарів не мають шкіл, дитячих яслів. Крім того, «населення всіх сіл (біля монастирів.— *Авт.*), особливо актив, обурюються, виноситься десятки постанов про прискорення вирішення справи про зачинення» (*Там само.*— Арк. 201—201 зв.).

[44] *ЦДАВО України.*— Ф. 1, оп. 5, спр. 26.— Арк. 181, 183 зв.— 184, 187 зв. (Протокол № 31 (424)). До речі, трохи раніше, 15 жовтня, той же Секретаріат ВУЦВК, таємним циркуляром за № 42883 попереджав проти закриття молитовних будинків, які не використовуються «для культурних потреб населення», бо це «підриває авторитет Уряду й партії і дає в руки церковників і ворожому елементові аргументи для антирадянської агітації» (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, он. 1, спр. 57.— Арк. 187). На жаль, не допоміг монастирям Черкащини ні цей таємний циркуляр ВУЦВК, ні постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «О борьбе с искривлениями партлинии в колхозном движении», де відзначаються «недопустимые» перегини в галузі боротьби з релігійними забобонами, в тому числі й «практика закрытия церквей в административном порядке, фиктивно прикрываемую общественно-добровольным желанием населения» (*КПСС* в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1954.— Т. 42.— С. 670—671), ні циркуляр НКВС України, що запізнився, про перекручування законодавства в питанні відокремлення церкви від держави, «о свавільнім закритті церков», «безпідставнім втручанні у внутрішнє життя релігійних громад» та ін. (*Обіжник* НКВС УСРР № 12/4 від 21 березня 1930 р. Див.: *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87.— Арк. 104—104 зв.).

[45] Йдеться про декрет РНК УСРР «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» від 1 квітня 1919 р., за яким «старовинні церкви, монастирі... знаходяться під охороною Народного комісаріату освіти, та не підлягають ні реквізиції, ні зайняттю будь-якими відомствами чи установами», а їхні архіви «знаходяться під охороною НКОсвіти» (див.: *Культурне* будівництво в Українській РСР...— С. 44—46). Зазначимо, що вже 1921 р. передбачалось закриття монастирів на території Черкаського повіту, що всі архіви монастирів «под-

лежат безусловному сохранению» з подальшим повідомленням Архівного відділу НКОсвіти (*ДАЧО.*— Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 104; *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 11).

[46] Для порівняння наведемо деякі цифри. В XIX ст. у бібліотеках деяких монастирів налічувалось: в Мотронинському — більше 250 томів церковної та історично-церковної літератури XVI—XIX ст. (ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 180, оп. 1, спр. 23.— Арк. 18—22; *Там само.*— Ф. 990, оп. 1, спр. 701.— Арк. 24 зв.— 27. Реєстри); в Жаботинському — більше 100 томів XVII—XIX ст. (*ДАЧО.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 144.— Арк. 18 зв.; Спр. 145.— Арк. 46—48; Спр. 147.— Арк. 114—115 зв.; Спр. 157.— Арк. 18—20 зв.); в Мошногірському — 352 томи XVII—XIX ст. (*ДАЧО.*— Ф. 148, оп. 1, спр. 84.— Арк. 12 зв.— 13, 45, 49 зв.— 52 зв.; Спр. 223.— Арк. 25—25 зв. Реєстри). Така ж картина по всіх монастирях Черкащини.

[47] Велика робота по збереженню і охороні історичних пам'яток на Черкащині була проведена головою Окркопису (а з 1926 р.— відповідальним секретарем Окружної комісії по охороні пам'ятників культури й природи) Олександром Миколаєвичем Олександровим, який був одночасно уповноваженим Всеукраїнського археологічного комітету Всеукраїнської Академії наук. Тільки завдяки його енергії, інтелекту і самовідданості були врятовані деякі історичні пам'ятники (робилися спроби врятувати і монастирські архітектурні комплекси) та предмети старовини. Біографія О. М. Олександрова чекає на свого дослідника.

[48] *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 25.— Арк. 1—3 зв., 9, 13—15, 20—20 зв., 27—27 зв., 32—34, 47—47 зв., 48—51 зв., 60, 87—90, 94—94 зв. У реєстрації культового майна релігійних громад (і при монастирях теж) брали участь і музейні працівники. Вони допомагали виявляти, брали на облік та вилучали предмети, що мали історичну цінність, з подальшою передачею їх в окрмузей (циркуляр НКВС за № 83 від 27 травня 1925 р. «О привлечении к работам комиссий по проверке культового имущества представителей музейных органов Наркомпроса». Див.: *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 36.— Арк. 16).

[49] Йдеться про вилучення багатьох цінностей з монастирів і храмів на основі постанови ВУЦВК «О передаче церковных ценностей в помощь голодающих» від 8 березня 1922 р. (*ДАЧО.*— Ф. Р-190, оп. 1, спр. 38.— Арк. 51, 59). Крім того, аналогічні предмети вилучались для експорту (ризи з парчі, атласу та ін.) або зберігались на складах Рудметалторгу, Комбарвфонду для подальшої реалізації (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 189; Спр. 80.— Арк. 299, 300, 302; Спр. 87.— Арк. 25).

[50] На підставі цього документа Наркомосвіти склав реєстр пам'яток культури, старовини й мистецтва на Шевченківщині, взятих під республіканську охорону (відношення НКО до Шевченківського ОВК за № 321291) оп. 16 від 6 червня 1927 р. і на цій основі прийнята Обов'язкова постанова № 129 Шевченківського ОВК від 6 січня 1928 р. про взяття під охорону монастирів (*ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 82—83, 98; Спр. 36.— Арк. 5). В подальшому (1945 р.) постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури й природи» (1926) була скасована (див.: *Хронологічне* зібрання законів, указів...— С. 342).

[51] *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 30.

[52] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87.— Арк. 14, 139, 218.

[53] *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 37.— Арк. 12; *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 71.— Арк. 36.

[54] Заснований на початку XVII ст., монастир отримав універсали та грамоти на володіння землями та угіддями від Б. Хмельницького (1656), царя Олексія Михайловича (1660), короля Яна Казимира (1661), гетьмана І. Скоропадського (1710), кн. Ст. Любомирського (1777) — ці та інші документи зберігались до 20-х років у Виноградській обителі (див.: *Киевские* епархиальные ведомости.— Киев, 1861.— № 19.— С. 564—568; № 20.— С. 594—595; № 21.— С. 601—602). В монастирі знаходились церкви: кам'яна Св. Троїцька (1840); Успенська дерев'яна (1851); Миколаївська (1844). Див.: *Памятная* книжка Киевской епархии.— Киев, 1882.— С. 96.

[55] *ДАЧО.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 24—24 зв.

[56] *Там само.*— Спр. 9.— Арк. 10.

[57] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 113.

[58] *Там само.*— Спр. 71.— Арк. 142. В другому звіті сказано: «3 ченця живуть мандрами, 4 черниці мандрують» (*Там само.*— Арк. 88).

[59] *Там само.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 40, 41—41 зв.

[60] *Там само.*— Арк. 40.— Зв., 42.

[61] *Там само.*— Арк. 40 зв.

[62] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 217, 218. Це закриття було протизаконним, але було вирішено «в виду того, что факт закрытия монастыря уже совершился, дело прекратить. Поставить на вид Черкасскому окрликвидкому, что вторичное закрытие без соблюдения соответствующих правил, повлечет за собою дела в Губком и РКИ для привлечения виновных к ответственности». (*Там само.*— Спр. 65.— Арк. 217).

[63] *Там само.*— Спр. 71.— Арк. 88, 142.
[64] *Там само.*— Спр. 73.— Арк. 113.
[65] *Там само.*
[66] *Там само.*— Арк. 114 зв., 116 зв.
[67] *Там само.*— Спр. 74.— Арк. 351.
[68] *Там само.*— Спр. 71.— Арк. 348, 349, спр. 72, арк. 35.
[69] *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 93.
[70] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 128; Спр. 75.— Арк. 97; Спр. 80.— Арк. 281.
[71] *Там само.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 23.— Арк. 12.
[72] *Там само.*— Спр. 29.— Арк. 25.
[73] *Там само.*— Спр. 23.— Арк. 29 зв.; Спр. 25.— Арк. 27—27 зв.; Спр. 29.— Арк. 8 зв.
[74] *Там само.*— Спр. 23.— Арк. 29 зв.— 30; Спр. 29.— Арк. 25, 26.
[75] *Там само.*— Спр. 33.— Арк. 35 зв.— 36, 82; Спр. 36.— Арк. 10 зв.
[76] *Там само.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 32, арк. 6 зв., спр. 36.— Арк. 11; *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 93.
[77] Документальні свідчення про монастир відносяться до початку XVIII ст. «...Монастырь основание имеет от древних времен, а с которого года — по делам не сискуется, ибо чрез набеги татарские был оный разорен» (*ДАЧО.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 147.— Арк. 64). Обитель мала немалі для потясминських монастирів володіння — орні та сінокісні землі, «футора», пасіки, млини, в тому числі і паровий, лісові діброви тощо. Деякі з цих угідь були «надані» ще князями Я. Яблоновським, Михайлом і Ксаверієм Любомирськими у XVIII ст. (*Там само.*— Спр. 144.— Арк. 12 зв., 16; Спр. 147.— Арк. 88—88 зв.). За даними на 1920 р. монастир мав, очевидно формально, 345 дес. 944 кв. саж. придатної і непридатної землі (*Там само.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 4). У монастирі знаходились дві церкви: 1. Соборна дерев'яна, трипрестольна і п'ятикупольна в ім'я Успення Божої Матері, побудована 1758, а освячена 1764 р.; неодноразово добудовувалась і перебудовувалась; 2. Тепла кам'яна двопрестольна з трьома куполами в ім'я св. Онуфрія «в одній низці з колокольнею» 1811 р. (*ДАЧО.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 157.— Арк. 1, 6 зв.; *Там само.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 1, 23).
[78] *Там само.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 126.— Арк. 1; *Там само.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 1.
[79] *Там само.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 48.— Арк. 4, 5, 6—7, 8 зв.— 9, 10—11, 12 зв., 16, 17, 19, 20, 38.
[80] В цих документах значаться військові підрозділи українських радянських військ, холодноярських повстанців, батька Махна та інших отаманів, а також державні установи — волвиконкоми, міліція, сільради. Чого тільки не брали в «борг» і по «праву» — зерно і домашню худобу, кінську упряж, сіль, сірники, особисте майно ченців, слюсарний інструмент, картоплю, сіно і всього — побагато (*ДАЧО.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 48.— Арк. 21, 23, 25, 26, 27—33, 37—37 зв., 38, 41, 42, 43; Спр. 129.— Арк. 67). Ось донесення ігумена монастиря у лютому 1920 р.: «Доношу, що 1—5 лютого ц. р. проходящими Українськими військами реквізовано... 3 пари волів робочих, 3 бики, 3 корови і 3 телят, всього 15 штук скоту, 2 коней та 200 пудів вівса. Крім того взято 6,5 пудів солі, порожні мішки, 4 десятки сірників та різні дрібниці». («Квитанції» про реквізицію видані штабом 3-ї пішої Дивізії і 15-м повстанським Липовецьким куренем.— *ДАЧО.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 48.— Арк. 35).
[81] Чистий прибуток обителі 1915 р. складав 34 699 крб. 96 коп., а 1917 р. вже 7882 крб. 6 коп.; «поземельный» податок за монастирську землю без Подвор'я 1917 р.— 379 крб. 37 коп., а 1918 р.— уже 3035 крб. 93 коп. (*ДАЧО.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 132.— Арк. 82 зв., 84 зв., 86 зв., 92 зв.). 1917 р. монастир зібрав 1326 пудів жита, з них 350 пудів забрано тільки Жаботинським волосним комітетом. З 738 пудів пшениці взято 113 пудів тим же комітетом (*Там само.*— Спр. 132.— Арк. 87). Тільки новий мирський податок, встановлений Жаботинською волосною управою 29 травня 1917 р. для монастиря на його жаботинські землі, складав 132 крб. 20 коп., а по Медведівській волості — володіння біля с. Лубенці — 102 крб. 30 коп. Трохи пізніше, 1918 р., це ж володіння обкладається волосним земським податком уже в сумі 417 крб. 36 коп. (*Там само.*— Спр. 132.— Арк. 57, 69 зв., 70). І в майбутньому зберігається тенденція до збільшення і виплат, і кількості податків (*Там само.*— Спр. 132.— Арк. 95, 98, 101, 102 зв., 103). Наприклад, зерна тільки за травень — липень 1920 р. у монастиря вилучили майже 700 пудів, залишивши «для потреб монастиря» лише 17 пудів, хоча ігумен Іоаникій сам запропонував «лишки хліба, що можна взяти на потреби армії»; армія взяла 42 пуди ячменю (*ДАЧО.*— Ф. 149, оп. 1, спр. 129.— Арк. 51—55, 57, 61, 63, 65, 73а).
[82] На листопад 1921 р. у монастиря із згаданих 345 дес. загальної земельної площі залишилось: 15 дес. орної, 6 — сінокісної, 6 — саду і 7 дес. присадибної землі й паровий млин, користуватись яким можна було тільки з дозволу місцевої влади;

решта землі перейшла в користування громадян навколишніх сіл, а 41 дес. монастирського лісу — у відання держави (*ДАЧО*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 30, спр. 129; Арк. 25, 33, 36). А якщо взяти кількість землі для прожиття — посіви жита, пшениці, гороху, ячменю, вівса, гречки, буряка, картоплі, конопель, то це складало 15 дес. засіяної площі (*Там само*.— Спр. 132.— Арк. 101).

[83] Чисельність ченців і насельників у монастирі після 1917 р. змінювалась залежно від ситуації: 1918 р. тут проживали 154 чоловіка, 1920 — 86, 1921 — 117, 119, 120, 130 (*ДАЧО*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 27, 28, 30 зв.; *Там само*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 4 зв., 23; *Там само*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 129.— Арк. 33).

[84] *ДАЧО*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 1—2.

[85] *Там само*.— Арк. 4—23 і наступні. При вирішенні невідкладних економічних та фінансових питань монастир використовував можливість одержати вигоду чи навіть прибуток — в аренду монастирську кузню та інструмент (*Там само*.—Арк. 4, 19 а).

[86] В першому ж протоколі, де йшлося про збирання хліба, монастирська рада постановила: «...половинну частину монастир збирає своїми силами, другу половину віддати бідним сім'ям за сніп. Збирати повинні ті з бідняків, які не одержали в цьому році (1919.— *Авт.*) монастирські землі» (*ДАЧО*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 3 зв.), а для «мастеровой» братії сказано: «не допускати ні під яким виглядом вимоги плати, а задовольнятись тим, хто що дасть від свого усердя і намагатись з найбідніших із братії і особливо з послушників, «любви ради братской», і зовсім не брати винагороди за працю, пам'ятаючи, що за статутом цього монастиря вони, майстрові, повинні робити послуги братії безкоштовно за обов'язком свого послушання» (*Там само*.— Арк. 18 зв.). Монастир відкрив у себе лікарню (*Там само*.— Арк. 9), і утримував «знедолених калік і старих, що втратили працездатність», для яких випрошував у Лубнецької громади 5 дес. землі, «бо кожна розсудлива людина не дозволить пускати по миру каліку займатись жебракуванням шматка хліба» (*Там само*.— Арк. 28).

[87] *ДАЧО*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 23—23 зв.

[88] *Там само*.— Спр. 2.— Арк. 65.

[89] Під Подвор'ям знаходилась пожертвувана 1 дес. 696 кв. саж. і взята в аренду у міста 2277 кв. саж. землі, на якій розміщувались службові та житлові будинки, конюшня, будинок-готель («странноприимный дом»), колодязь, а також побудована 1906 р. кам'яна однопрестольна церква в ім'я Св. Ікони Казанської Божої Матері. Наприкінці 1921 р. на Подвор'ї знаходилось 20 чоловік братії (*ДАЧО*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 3 зв.— 4, 23 зв.). 1918 р. монастирське Подвор'я підтримувало різні зв'язки з 27 черкаськими акціонерними товариствами, майстернями і магазинами (*ДАЧО*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 162.— Арк. 2, 4, 34, 42, 63, 66, 67, 69, 70, 72, 76, 80 і наступні).

[90] *ДАЧО*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 140.— Арк. 9 зв.

[91] *Там само*.— Спр. 49.— Арк. 23 зв.— 24 зв.

[92] Наприклад, кімната на Подвор'ї і стіл зі спільної трапезної на навчальний період здавались сину священика с. Куликівки — Софронію Радієвському, учню Черкаської семінарії з оплатою продуктами — 2 пуди муки, 2 пуди картоплі, пшона, квасолі і 15 пудів дрів (*ДАЧО*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 18 зв., 22). У зв'язку з переїздом канцелярії єпископа зі штатом на Подвор'я, було прийнято рішення «зобов'язати інші монастирі, підвідомчі Архієрейській канцелярії, надавати допомогу хлібом і опаленням для утримання Архієрейського штату на скільки буде можливо». (*ДАЧО*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 12.— Арк. 98; Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 24 зв.).

[93] *Там само*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 2.— Арк. 65 зв.

[94] *Там само*.— Спр. 2.— Арк. 120; *Там само*.— Ф. 149, оп. 1, спр. 49.— Арк. 30. 1929 р. дитячий приют («дитячий колектор») переведено у Чигиринський район (*ДАЧО*.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 83.— Арк. 53.) В цьому документі приміщення колишнього Подвор'я помилково віднесено до старообрядницького жіночого монастиря.

[95] *Там само*.— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 7.— Арк. 51—51 зв.

[96] *Там само*.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 217, 218.

[97] *Там само*.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 218. Приміщення і все майно, крім церков та предметів для богослужіння, передані в окрземуправління для організації артілі (*Там само*.— Арк. 217). Також були відібрані печатки і штампи монастирського Трудового братства (*Там само*.— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 445).

[98] В огляді Губліквідкому (вересень 1923 р.) відзначається незаконність закриття монастиря, проте ніяких зворотних дій не було (*ДАЧО*.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 121а).

[99] Обидві церкви використовувались релігійною Св.-Онуфріївською громадою с. Чубівки (тепер — Черкаський район), що налічувала 142 віруючих, крім того, 6 ченців мандрували (*ДАЧО*.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 71.— Арк. 88). 20 травня 1926 р. Успенська церква колишнього Жаботинського монастиря була передана релігійній громаді с. Чорнявки (тепер — Черкаський район) (*Там само*.— Спр. 71.— Арк. 95,

266—267). Вартість культового майна Чубівської релігійної громади — 4537 крб., а Чорнявської — 1623 крб. 65 коп. (*Там само.*— Спр. 72.— Арк. 328). 1929 р. Успенська церква, якою користувалась Чорнявська релігійна громада, згідно з рішенням Шевченківського ОВК була передана для будівництва школи в с. Деменці (тепер — Чигиринський район) і околишніх селах. Таке рішення аргументувалось тим, «що всі околишні села мають свої молитовні будинки, які вповні задовольняють релігійні потреби віруючої людності», до того ж, за розбирання церкви проголосувало 214 виборців с. Деменці з 254-х (*ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 91, арк. 26, спр. 208.— Арк. 66 зв.).

[100] *ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 1а, арк. 103, спр. 32.— Арк. 179.

[101] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 80.— Арк. 172. Вигнані з Жаботинського монастиря ченці за документами адмінвідділу Шевченківського ОВК «займаються організацією чудес та агітацією проти Радвлади» (*Там само.*— Спр. 57.— Арк. 146).

[102] Ще 1924 р. комора, конюшня, хлів та інші будівлі колишнього Жаботинського монастиря були перенесені на територію Михайлівського агрокомбінату (*ДАЧО.*— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 6.— Арк. 142, зв., 165—166 зв.; *Там само.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 704; *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 1 а.— Арк. 249 зв.). Монастирський цвинтар був переданий Деменецькому садовому товариству (*ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 131), а на монастирському винограднику було посаджено 500 чубуків для дослідницької роботи (*ДАЧО.*— Ф. Р-65, он. 1, спр. 6.— Арк. 5). До того ж, 1930 р., на будівлі та церкви колишнього монастиря претендувало Всеукраїнське геодезичне управління (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87.— Арк. 235).

[103] 21 березня 1924 р. монастирський архів вилучено представником Черкаського окркопису т. Теслею, всього 13 пудів документів (*ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 397, 398; Ф. Р-131, оп. 1, спр. 23.— Арк. 32, 32 зв.). В Державному архіві Черкаської області знаходиться фонд Жаботинського Онуфріївського монастиря, № 149.

[104] Медведівський монастир, вірогідно, заснований в першій половині XVII ст. Перша згадка про медведівського ігумена Савватія відноситься до 1652—1653 рр. Обитель володіла земельними та іншими угіддями, що підтверджувалось документально, в тому числі універсалами та грамотами Ю. Хмельницького (1661), П. Тетері (1663), князів Яблоновських (1737, 1769) та ін. В монастирі діяли дві церкви: Соборна Миколаївська і на честь Богоявлення Господнього. Від існуючої у XVIII ст. трапезної церкви Різдва Пресвятої Богородиці залишився однойменний притвір, перенесений в соборний храм (*Павлуцкий Г. Г.* Деревянные и каменные храмы // Древности Украины.— Киев, 1905.— Вып. 1.— С. 37—41; *ДАЧО.*— Ф. 697, оп. 1, спр. 143.— Арк. 76, 81 зв., 101—101 зв.).

[105] *ДАЧО.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 23, зв. Збереглись документи, що засвідчують пограбування монастиря 1919 р. (*Там само.*— Ф. Р-529, оп. 1, спр. 8.— Арк. 37). 1921 р. у монастиря ще була пасіка (*Там само.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 48), а в травні 1922 р., невідомо з яких економічних і фінансових міркувань, Медведівській обителі було передано Подвор'я Онуфріївського монастиря в Черкасах (*Там само.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 4.— Арк. 47 зв.).

[106] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 145.

[107] *Там само.*— Спр. 74.— Арк. 351.

[108] *Там само.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 225.

[109] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 70.— Арк. 19 зв. В березні 1927 р. було прийнято рішення, за яким 187 чоловік Новоселицької релігійної громади «може задовольняти свої релігійні потреби у Миколаївському чоловічому монастирі» (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 172.— Арк. 41).

[110] *ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 23, 93—93 зв. За реєстраційними релігійними картками більшість членів монастирської релігійної громади — вихідці з родин селян-бідняків, які не мали спеціальної освіти і проживали на терені монастиря ще до 1917 р. (*ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 513—575).

[111] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 71.— Арк. 88.

[112] *Там само.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 269, 326.

[113] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 277 зв.

[114] *Там само.*— Спр. 73.— Арк. 111.

[115] *Там само.*— Арк. 64.

[116] *Там само.*

[117] *Там само.*— Спр. 74.— Арк. 201.

[118] *Там само.*— Арк. 200.

[119] *Там само.*— Спр. 71.— Арк. 88, 95; Спр. 76.— Арк. 201. На 1927 р. в монастирі застраховані: житлові приміщення на 17 260 крб., молитовний будинок на 8009 крб., культмайно оцінено на 1275 крб. 85 коп. (*Там само.*— Спр. 72.— Арк. 176 зв., 277 зв.). За документами 1929 р., в монастирі знаходилось 5 житлових корпусів, в яких налічувалось майже 100 кімнат, 20 хлівів та 2 церкви (*ДАЧО.*—Ф. Р-184, оп. 1, спр. 91.— Арк. 26).

[120] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201; Спр. 80. — Арк. 172, 195. За іншим джерелом, в монастирі проживали «лише 10 ченців, які його не використовують, ремонту не провадять, внаслідок чого будівлі занепадають та руйнуються» (*ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 91.— Арк. 26).

[121] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201.

[122] *Там само.*

[123] *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 91.— Арк. 26.

[124] *Там само.*

[125] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201.

[126] *ЦДАВО України.*— Ф. 1, оп. 5, спр. 26.— Арк. 183 зв.— 184.

[127] *Павлуцкий Г. Г.* Деревянные и каменные храмы... — С. 40. Миколаївська церква споруджена на місці старої трикупольної монастирської церкви. Закладена 13 квітня 1785 р., а закінчена і освячена 1795 р. В майбутньому неодноразово перебудовувалась і добудовувалась (*Там само.*— С. 40).

[128] *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 23.— Арк. 5—5 зв.

[129] *Там само.*— Спр. 25.— Арк. 9; Спр. 29.— Арк. 8. Взято на облік і під охорону держави 18 предметів, серед яких 5 рукописних релігійних і 8 стародрукованих книг XVII—XVIII ст. та 2 дзвони 1734 і 1755 рр. по 5 і 25 пудів кожний (*Там само.*— Спр. 29.— Арк. 8); крім того, в монастирі не виявилося оригінальної жалувальної грамоти Ю. Хмельницького (*Там само.*— Арк. 26). В анкеті для обстеження релігійних помешкань 1924 р. відзначено в монастирі 265 томів книг і три портрети (*ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 48).

[130] *ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 48.

[131] *Там само.*— Арк. 48 зв.

[132] *Там само.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 82; Спр. 36.— Арк. 5.

[133] *Там само.*— Спр. 33.— Арк. 30.

[134] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87; Арк. 139, 223—223 зв. Але ще раніше, 1926 р., «цеглова стіна» з Медведівської обителі використовувалась для будування школи на хуторі Дубіївці, коло с. Трушівці, Чигиринського району (*Там само.*— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 133; Арк. 27).

[135] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 87.— Арк. 235.

[136] Історична біографія Мотронинського монастиря багата на події. За народними переказами і легендами, а також на підставі пізньої (XVII ст.) монастирської традиції, свій початок обитель веде з кінця XII ст. Документальна історія Мотронинського монастиря бере початок з XVII ст. В монастирському архіві знаходились грамоти і універсали на володіння гетьманів П. Сагайдачного, П. Дорошенка, І. Скоропадського, короля Яна Казимира, князів Я. Яблоновського, Ст. Любомирського та ін. Обитель мала дві церкви: Кам'яна на честь Св. Трійці (закладена 1800 р.), і дерев'яна на честь Іоанна Златоуста (1821). Див.: *Мариновський Ю. Ю.* Мотронинський монастир.— Черкаси, 1990.— С. 1—6, 9—14, 15, 17, 49 і далі.

[137] *Мариновський Ю.* Мотронинське городище: історія і сучасність // Отчий край: Іст.-літерат. зб.— К., 1988.— Вип. 3.— С. 200.

[138] *ДАЧО.*— Ф. Р-2145, оп. 1, спр. 20 а.— Арк. 21. 5 лютого 1919 р. у пограбованому монастирі взято: жита 5 пудів, солі 5, борошна житнього і пшеничного 15, пшениці 30, гречаної крупи 5, пшона 11 пудів, всілякі господарчі речі (*Там само.*— Ф. Р-529, оп. 1, спр. 8.— Арк. 37).

[139] *Фомин Ф. Т.* Записки старого чекиста.— 2-е изд.— М., 1964.— С. 135—139. Очевидно, що черниці монастиря ніколи ні союзниками, ні співучасниками цих формувань не були, бо і в майбутньому деякі з них продовжували жити в обителі аж до її закриття. Досить порівнять дані реєстраційних карток по Мотронинській релігійній громаді, щоб зрозуміти факт неучасті вже немолодих черниць і послушниць в будь-яких протиправних діях. В іншому випадку радянська влада давно б притягнула їх до відповідальності, як це ми знаємо з подібних прикладів (див.: *ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 576—578, 691—692).

[140] *ДАЧО.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 24 зв.

[141] *Там само.*

[142] Очевидно, монастирська громада створилась у 1922—1923 рр. Згадки про неї є в розписці 1923 р. (*ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 4). А факт реєстрації (перереєстрації?) Мотронинської релігійної громади з с. Мельники зафіксовано 16 серпня 1924 р. (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 70.— Арк. 19).

[143] В розпорядженні монастирської громади було дві церкви — Троїцька та Іоанна Златоуста, які були в хорошому стані і не потребували ремонту (*ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 53—56). Громада орендувала 6 житлових і 6 нежитлових приміщень, 2 з яких ліквідовано як дуже старі, і оцінено в 19 390 крб. (*Там само.*— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 5.— Арк. 207—208). За них виплачувались страхові внески. Загальна оцінка культового майна складала 1102 крб. 25 коп. (*Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 176 зв., 328).

[144] *ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 95, 344; *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 71.— Арк. 88, 95, 105; Спр. 80.— Арк. 172. Чисельність черниць у колишньому монастирі зростала завдяки переселенню сюди інших черниць із закритих жіночих монастирів — Чигиринського та Прилуцького (*Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 27; Спр. 80.— Арк. 225), а також знедолених, хворих, сиріт та жителів навколишніх сіл.

[145] *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 3.— Арк. 86, 108; *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 145.

[146] *Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 3.— Арк. 86.

[147] З агентурних повідомлень була одержана інформація не тільки про нелегальний з'їзд, а й про зв'язки Мотронинського монастиря з Таращанським єпископом Георгієм, невизнання «обновленського руху» (*ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 3.— Арк. 127), присутність поселенців Мотронинського монастиря на таємних зібраннях секти «хлистів» в с. Мельниках (*Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 183).

[148] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 27.

[149] 1924 р. виділені приміщення для інвалідної артілі (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 114 зв.), що орендувала садок біля Мотронинського монастиря (*Там само.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 697). 1925 р. в монастирі була відведена земля під державні виноградники (розсадник), де передбачалось посадити «400 чубуків» для наукових досліджень за програмою проф. Бровнера (*Там само.*— Ф. Р-65, оп. 1, спр. 56.— Арк. 5, 6, 29, 61). Того ж року було прийнято рішення президії Черкаського ОВК про переведення в помешкання колишнього Мотронинського монастиря дитбудинків з м. Сміли для утворення дитколонії. Медведівський РВК «передає для дитколонії зазначені помешкання, садок, виноградник і землю». Правда, пізніше це рішення було скасовано (*Там само.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 207.— Арк. 40, 55).

[150] *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 34.— Арк. 49; Спр. 32.— Арк. 6 зв.; Спр. 33.— Арк. 47.

[151] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 130, 133. В даному випадку виникає парадокс: на місце хворих черниць поселяють інших хворих на проказу. При цьому, в інтересах справи, проявляється «турбота»: «переселення бажано було б перевести якомога обережніше, особливо, приймаючи на увагу значну кількість серед черниць непрацездатних» (*Там само.*— Арк. 133).

[152] *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 32.— Арк. 6 зв.; Спр. 33.— Арк. 60. За документом 1925 р. площа «родючого садка» складає 35 десятин, решта відведена під виноградники (3 дес.) і 3 дес. орної землі (*ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 207.— Арк. 40).

[153] Адмінвідділ ОВК вважав недоцільним передачу монастиря під лепрозорій тому, що «маються протиріччя збоку уповноваженого ВУАН» (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 72.— Арк. 129).

[154] *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 47, 60, 65. Така ж ситуація виникла і в другій половині 80-х років, коли будівництво Чигиринської АЕС привело б до відчуження від народу всього історичного Холодноярʼя. Тільки завдяки громадській думці цього не трапилось.

[155] *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 33.— Арк. 66; Спр. 34.— Арк. 49; Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 67.

[156] Рішення Шевченківського ОВК від 22 липня 1927 р. (протокол 17/26) див.: *ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 211.— Арк. 93.

[157] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 80.— Арк. 172, 195.

[158] *Там само.*— Спр. 57.— Арк. 111. На XII окружному з'їзді рад Шевченківщини, що відбувся у квітні 1929 р., комуна «Заповіт Леніна» перейменована на «XII Окружний з'їзд Рад» (*ДАЧО.*— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 90.— Арк. 3), але з 1930 р. знову згадується як «Заповіт Леніна» (газ. «Радянська думка».— 1930.— № 45).

[159] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 111.

[160] *Там само.*— Арк. 129.

[161] Справу про остаточне закриття Мотронинської обителі було передано в жовтні 1929 р. (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 76.— Арк. 201).

[162] *ЦДАВО України.*— Ф. Р-1, оп. 5, спр. 26.— Арк. 183 зв.— 184. Комуні було передано чотири «муровані корпуси», перебудовані під кухню з пекарнею та під житло, і дві церкви. В дерев'яній в ім'я Іоанна Златоуста комунари зняли куполи і там розмістили школу і клуб. А в Троїцькому храмі «зберігається посівматеріал, а згодом передбачено влаштувати млина з двигуном внутрішнього згорання». В комуні налічувалось 50 сімей (газ. «*Радянська думка*».— 1930.— № 45).

[163] *ДАЧО.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 26.— Арк. 20—20 зв.; Спр. 29.— Арк. 25.

[164] *Там само.*— Спр. 23.— Арк. 27 (1924 р.). А ще раніше, в грудні 1923 р., приймалось рішення про перевезення в окрмузей з монастиря «часів-шафи» й портрета відомого церковного діяча XVIII ст. архімандрита Мелхиседека Значко-Яворського (*Там само.*— Арк. 17 зв.). Проте і 1927 р. ці та інші предмети старовини — за описом 26 предметів — залишались у колишньому монастирі і зберігались в «кам'яній будівлі» й не могли бути видані «ні в якому разі без санкції Головнауки НКОсвіти»

(*Там само.*— Спр. 25.— Арк. 94). 1923 р. при перевірці релігійного майна і помешкань зроблені записи знищення архівних матеріалів «ввиду налета банды» (*ДАЧО.*— Ф. Р-83, оп. 1, спр. 1.— Арк. 54, 55).

[165] *Там само.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 32.— Арк. 5—5 зв.; Спр. 33.— Арк. 82, 84, 98, 132; Спр. 34.— Арк. 34—35.

[166] *Там само.*— Спр. 33.— Арк. 84; Спр. 34.— Арк. 63—63 зв.; Спр. 36.— Арк. 14.

[167] *Там само.*— Спр. 33.— Арк. 64.

[168] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 57.— Арк. 111.

[169] *Там само.*— Спр. 87.— Арк. 235.

[170] *Мариновський Ю.* Мотронинський монастир... — С. 51—53.

[171] Перші згадки про монастир відносяться до 1627 р. Фундатором монастиря був писар Війська Запорозького Іван Виговський, який 1563 р. побудував Троїцьку церкву (Е. Челебі згадує в монастирі церкву в ім'я Іоанна Богослова). Спочатку монастир був чоловічий, а з 1735 р.— жіночий. У 1708—1730 рр. обитель відроджувалась після розорень турецькими і кримськими яничарами. Монастир був «фамильным» роду гетьмана П. Дорошенка: в ньому поховані члени його сім'ї. 1730 р. монастир одержав документи на володіння від кн. Я. Яблоновського, а також від роду Дорошенків. З 1786 р. монастир став заштатним. На початку XX ст. він володів 232 дес. землі і в ньому мешкало 76 черниць та 155 послушниць (див.: *Памятная* книжка Киевской епархии.— Киев, 1882.— С. 97—100, 230; *Денисов Л. И.* Православные монастыри Российской империи, полный список.— М., 1908.— С. 337; *Зверинский В. В.* Монастыри по штатам 1764, 1768 и 1795 гг.— СПб., 1892.— С. 379; *Максимович М. А.* Собрание сочинений.— Киев, 1876.— Т. 1.— С. 672; *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— Киев, 1864.— С. 665—666; *Путешествия* антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века... Вып. 4.— М., 1898.—Кн. 4, отд. II.—С. 192; Челеби Э. Книга путешествий.— Вып. 1.— М., 1961.— С. 82.

В Чигиринському монастирі було дві церкви: на честь Живоначальної Троїці (1653) і Спаса Господнього з трапезною (1839), див.: *Памятная* книжка... — С. 99; *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях... — С. 666.

[172] З них 98 черниць і 130 послушниць (*ДАЧО.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 9.— Арк. 24 зв.).

[173] *Там само.*

[174] Це поле стало предметом суперечки між священнослужителями обителі (*ДАЧО.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 12.— Арк. 235, 235 зв., 236, 237, 238, 240).

[175] У березні 1919 р. РВК виділив на потреби приюту одну дійну корову (*ДАЧО.*— Ф. Р-529, оп. 1, спр. 16.— Арк. 37).

[176] Старого опису не знайдено, тому що він був переданий 1919 р. благочинному монастирів ігумену Макарію, вбитому 1920 р., а благочинна канцелярія, де опис зберігався, розгромлена того ж 1920 р. (*ДАЧО.*— Ф. Р-471, оп. 1, спр. 2.— Арк. 63; Спр. 9.— Арк. 24 зв.).

[177] *Там само.*— Спр. 4.— Арк. 322.

[178] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 65.— Арк. 123 зв. Дитколонія організована на початку 1923 р., при колонії працював дитячий садок (*Там само.*— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 3.— Арк. 130, 132 зв.; *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 150).

[179] *Там само.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 26, 27.

[180] *Там само.*— Арк. 174.

[181] *Там само.*— Спр. 73.— Арк. 170.

[182] *Там само.*— Спр. 73.— Арк. 183. В серпні 1921 р. Чигиринський повітревком зареєстрував православну християнську релігійну громаду при Чигиринському Троїцькому жіночому монастирі, а також затвердив статут релгромади, список її членів та опис церковного майна. Головою цієї релгромади стала ігуменія Рафаїла (Р. В. Тертацько). Релгромада налічувала 201 віруючого (*ДАЧО.*— Ф. Р-3235, оп. 1, спр. 18.— Арк. 154, 313—320 зв.).

[183] *Там само.*

[184] *Там само.*— Спр. 68.— Арк. 19; Спр. 74.— Арк. 150, 151. Водночас окрліквідком продовжував клопотати про закриття храмів і передачу їх дитячій колонії під їдальню і аудиторії (*Там само.*— Спр. 74.— Арк. 150). У 1923—1925 рр. члени Чигиринської Св.-Троїцької Української Автокефальної православної парафії та групи слов'ян-екзархистів звертались з проханням передати Троїцьку церкву монастиря в їх користування, на що одержали відмову (*ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 119 зв.; Спр. 74.— Арк. 219, 236; *Там само.*— Ф. Р-442, оп. 1, спр. 52.— Арк. 32).

[185] *ДАЧО.*— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 74.— Арк. 304.

[186] *Там само.*— Спр. 70.— Арк. 84.

[187] *Там само.*— Спр. 68.— Арк. 19; Спр. 70.— Арк. 57, 58.

[188] *Там само*.— Спр. 71.— Арк. 88, 121. Г. Ф. Гринько в 1920—1922 рр.— нарком освіти, 1923—1925 рр.— голова Київського губвиконкому, 1930 р.— нарком фінансів СРСР, 1938 р.— репресований. (*Про* минуле заради майбутнього: Зб. статей.— К., 1989.— С. 332—341).

[189] *ДАЧО*.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 73.— Арк. 173.

[190] *Там само*.— Спр. 68.— Арк. 19.

[191] *Там само*.— Спр. 73.— Арк. 119 зв.; Спр. 74.— Арк. 374.

[192] *Там само*.— Спр. 73.— Арк. 119 зв. Все майно монастиря було описане, опечатане й здано по акту (*Там само*.— Спр. 68. — Арк. 19). Насправді Троїцька церква лишалась відкритою. Колоністи знищували майно храму, були крадіжки, безгосподарність (*ДАЧО*.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 22.— Арк. 7).

[193] В цю церкву були прийняті ризи, набардники, хрести й чудотворні ікони. Значна частина ікон залишилась у монастирі, а металеві предмети культу вивезені до Черкас: подальша їх доля невідома (*Там само*.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 70.— Арк. 98, 109, 125; Спр. 80.— Арк. 287).

[194] *Там само*.— Спр. 70.— Арк. 124.

[195] *Там само*.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 29.— Арк. 46. 1925 р. у храмі знайдена кам'яна плита, де написано, що вона закладена 1542 р. князем Дм. Вишневецьким; Троїцький храм «по обветшании» перебудовувався 1730, 1759, 1847—50 рр. (*Там само*.— Спр. 22.— Арк. 7; Спр. 29.— Арк. 52; *Похилевич Л*. Сказание о населенных местностях... — С. 666).

[196] *ДАЧО*.— Ф. Р-375, оп. 1, спр. 68.— Арк. 19.

[197] *Там само*.— Ф. Р-131, оп. 1, спр. 30.— Арк. 45 зв. У червні 1926 р. комісія з представників ОВК і РВК, яка оглядала приміщення храму, відхилила це клопотання (*Там само*.— Арк. 68, 69).

[198] *Там само*.— Спр. 33.— Арк. 98.

[199] *Там само*.— Арк. 59.

[200] *Там само*.— Спр. 30.— Арк. 45.

[201] *Там само*.— Спр. 25.— Арк. 54. Крім того, на облік та охорону прийняті також рукописні та друковані книги, деякі предмети художнього значення (портрети, чаші тощо), всього прийнято 17 предметів (*Там само*.— Спр. 25.— Арк. 6, 7; Спр. 29.— Арк. 8; Спр. 30.— Арк. 48). При огляді храму не знайдено ні євангелія, подарованого монастирю гетьманом І. Виговським, ні старовинних картин італійських та голландських майстрів, ні килимів (*Там само*.— Спр. 22.— Арк. 7, 8).

Також не була знайдена Чудотворна ікона Божої матері Смоленської (Одігітрія) яка знаходилась в обителі з XVIII ст. (*Там само*.— Спр. 25.— Арк. 6, 54; Спр. 29.— Арк. 8; Ф. Р-375, оп. 1, спр. 80.— Арк. 28).

[202] *Там само*.— Ф. Р-184, оп. 1, спр. 110.— Арк. 20, 20 зв.

[203] До 1956 р. збереглося 16 монастирських корпусів, а поза огорожею будинок священнослужителів і лазня (*Там само*.— Ф. Р-4313, оп. 1 «д», спр. 38.— Арк. 32, 32 зв.).

[204] Своє прохання черниці мотивували майбутнім переїздом сільськогосподарського технікуму (*Там само*).

О. П. ТОЛОЧКО *(Київ)*

ДВІ НЕ ЗОВСІМ АКАДЕМІЧНІ ДИСКУСІЇ
(І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський)

Наші попередники мали добру звичку листуватися і зберігати листування. Вони вели щоденники й писали спогади, ретельно зберігали дрібні свідчення повсякденності та рідко з власної волі позбувалися їх: в особистих паперах відкладалися давні рахунки з крамниць, запрошення на обіди, залізничні квитки та театральні афіші. Завдяки їхнім старомодним звичкам ми й сьогодні не лише можемо послугуватися протокольно сухими хронологічними таблицями, а маємо можливість відчути аромат епохи, воскресити у нашій свідомості давно забутих людей, зрозуміти їх характери, вподобання й пристрасті. Усі ці людські стосунки не втрачені безповоротно, вони тільки змінили свої назви і криються нині під ієрогліфами: «фонд», «справа», «одиниця зберігання».

Документальна спадщина Івана Андрійовича Лінниченка (1857—1926) сьогодні складає три архівних зібрання: в Державному архіві Одеської області [1], Державному архіві Республіки Крим [2], Одеській обласній науковій бібліотеці ім. М. Горького [3]. Дивна річ, але протягом одного життя провінційного професора накопичувався «культурний шар» у кілька сот архівних справ.

Систематичне дослідження особистих фондів професора І. А. Лінниченка є справою майбутнього й, можливо, завершиться створенням наукової біографії цієї оригінальної постаті в українській історіографії. Але навіть вибіркове знайомство з цими документальними збірками спонукає пильніше придивитись до деяких характеристичних моментів становлення української історіографії, усвідомити її розвиток не тільки у вигляді низки книжок, а й у зіткненні людських особистостей.

Є люди, їх звично називають історичними діячами, чиє навіть приватне життя є предметом наукового інтересу. З героїв нашого нарису таким є хіба один М. С. Грушевський. Інша категорія, до якої, власне, й зараховуємо І. А. Лінниченка, то постаті цікаві своєю причетністю до якихось значних подій, або ж такі, в біографії яких відбились типові риси певного суспільного явища. Якщо йдеться не про вагу наукового доробку, то життя І. А. Лінниченка цікаве для сучасників тим, що досить точно відбиває долю тієї частини української за походженням інтелігенції, яка в страшні часи революції не пристала до жодного берега: не сприйняла ідеї національного відродження й не повірила в соціалістичну утопію. Дві дискусії (а точніше— два конфлікти), про які піде мова у запропонованому нарисі, однією з яких Лінниченко розпочав свою наукову кар'єру, а другою завершив, дають змогу торкнутися причин цього явища та його сумних наслідків.

Серед численного листування історика, що зберігається в його особистому фонді Державного архіву Одеської області, є коротенький лист від редакції «Журналу Міністерства Народної Освіти», в якому сповіщалося, що за статтю «Критический разбор сочинений Голубовского и Багалея», вміщену в журналі, Лінниченку нараховано авторську винагороду в розмірі 76 крб.[4] Датовано лист 7 червня 1891 р.

Цілком звичайний для спілкування автора й редакції епізод, можливо, й не був би вартий уваги, коли б не одна примітна обставина. Наведений документ — останній, в якому відбився гучний свого часу скандал, його збурювачем був І. А. Лінниченко, а винуватцем — Д. І. Багалій. Цей науковий за формою і походженням, але далеко не академічний за наслідками конфлікт, надовго визначив особисту долю й умонастрої І. А. Лінниченка та дослідницьку репутацію Д. І. Багалія.

І. А. Лінниченко та Д. І. Багалій — обидва кияни, належали до одного покоління. В їхніх біографіях раннього періоду багато подібного: з різницею в один рік вони вступили до університету св. Володимира, з такою ж різницею закінчили курс. Обидва були залишені при університеті для підготовки до професорського звання. Вчителем обох був В. Б. Антонович.

Та на тому подібність закінчується. На відміну від Багалія, що виростав у досить «демократичних» умовах [5], до Лінниченка доля була ласкавішою. Він народився у міщанській за офіційною градацією родині, проте для Києва по-своєму видатній. Батько, Андрій Іванович, дійсний статський радник, був директором Фундуклїівської жіночої гімназії, доцентом університету, де викладав історію всесвітньої літератури. Бабуся майбутнього історика походила із знаменитого роду Балабух, що в XVII—XVIII ст. відігравали значну роль у київському магістраті, а пізніше були відомі в Росії як фабриканти-кондитери [6]. Сім'я Лінниченків, отже, була інтелігентною й заможною, належала до «верхів» київського світу.

Ровесник Багалія, Лінниченко попервах в усьому на крок випереджав його. Та їм довелося помінятись місцями, коли справа зайшла про захист дисертацій. Лінниченко закінчив свої університетські студії 1879 р. із ступенем кандидата. Того ж року він був залишений стипендіатом по кафедрі російської історії. 30 травня 1880 р. закінчив історично-філологічний факультет і почав свою підготовку до професорського звання з державною стипендією Багалій. Офіційно підготовчий термін тривав два роки, інколи його могли подовжити на кілька місяців.

Багалієві вдалося вкластися у такі стислі строки. І 26 вересня 1882 р. на засіданні історично-філологічного факультету університету св. Володимира в публічному диспуті він захистив книгу «История Северской земли до пол. XIV ст.» як магістерську дисертацію [7]. Праця Багалія мала солідний обсяг — 310 сторінок.

Дивовижна швидкість, з якою молодий історик написав такий грубезний том, частково пояснювалася тим дивним фактом, що всупереч діючому тоді університетському статуту 1863 р. ця ж праця, виконана ще як студентська робота, вже була зарахована за кандидатський ступінь. Вона ж свого часу була удостоєна золотої медалі як краща студентська робота, і за неї ж таки Багалієві було присуджено Пироговську премію. Схвальні відгуки на дисертацію дали В. Б. Антонович та В. С. Іконников, вчені з незаперечним авторитетом.

Сила нагород, якими було відзначено книгу Багалія, а також рекомендації поважних дослідників змушували очікувати від неї якихось надзвичайних якостей. І вони таки були.

Блискучий поступ молодого вихованця школи Антоновича, якого з весни 1882 р. (до захисту дисертації) вчитель вже рекомендував О. О. По-

тебні для заміщення вакантної кафедри у Харківському університеті, був раптом загальмований прикрою обставиною: блискуча праця виявилась суціль плагіатом.

Це з'ясувалося, коли у травневому випуску «Журналу Міністерства Народної Освіти» за 1883 р., мабуть, найбільш впливовому спеціальному журналі Росії, було опубліковано детальну рецензію І. А. Лінниченка на дві праці з історії Сіверської землі — П. В. Голубовського та Д. І. Багалія [8]. Книзі останнього в рецензії було присвячено 34 сторінки. Для Лінниченка, блискучого знавця історичної літератури, неважко було належно оцінити наукові достоїнства Багалієвого твору. Три з половиною десятка сторінок рецензії вміщували текстологічне дослідження монографії Багалія, що документувало вражаючу істину: «1) более ста страниц в этом ученом исследовании (вся 3-я глава, 1-я и 4-я, бóльшая часть 6-й и 7-й) представляют прекрасный по точности снимок с весьма ограниченного числа общеизвестных пособий; 2) более 100 страниц (вся глава 5-я) представляют перевод летописи на современный русский язык; 3) остальные страницы ученой работы г. Багалия пошли на связки и скрепы двух первых основоисточников» [9]. Не жаліючи паперу, Лінниченко паралельними стовпчиками виписує не відзначені автором запозичення, причому дослівні, з праць М. Я. Арістова, Д. Я. Самоквасова, А. А. Котляревського, М. І. Костомарова, Філарета, М. П. Барсова, І. І. Срезневського, словом, усіх, хто бодай дешицю написав про Чернігів та Сіверську землю.

Загальний висновок рецензії був не просто нищівний, то був клінічний діагноз — «потемнение сознания своей личности»: «Автор весьма часто смешивает свою личность, свои мысли с личностью и мыслями других писателей. Когда автор говорит: «мы видим», «нам кажется», «мы полагаем», «мы приходим к выводу», «постараемся», то читатель труда г. Багалея не должен понимать под «мы» непременно г. Багалея, а постоянно помнить о патологическом состоянии его сознания» [10].

Рецензія в такому авторитетному науковому журналі, написана іронічним і легким пером Лінниченка, викликала багато галасу в науковому середовищі й мала розголос. Вона поставила усіх, хто мав найменше відношення до цієї дисертації, у вкрай незручне становище.

Як могло статися, що такий компетентний учений, як В. Б. Антонович, не помітив компіляції навіть із власних писань, досі залишається загадкою. У пізніших спогадах Д. І. Багалій присвятив кілька сторінок приязним стосункам з Антоновичем, який дозволяв користуватися для підготовки дисертації власною бібліотекою [11]. Очевидно, аж надто поблажливим був професор до свого учня. Щоправда, читати учень навчився.

У довгій і плутаній «Відповіді», опублікованій роком пізніше (1884), сам Багалій не міг докладно пояснити, як воно сталося. На своє виправдання він послався на просту недбалість: безлад у попередніх виписках, де змішалися цитати з переказом [12], а згодом наполягав на «хибах наукового апарату — браку точних покликуваннів на цитати з деяких авторів» [13]. Словом, біс поплутав.

І. А. Лінниченко писав, що він «делікатно» обрав момент для своєї рецензії — після усіх нагород і через рік після захисту Багалієм магістерської дисертації. Але однаково історія вийшла кепська. Не дарма сам Багалій навіть 1927 р. присвятив їй лише одне речення у спогадах, а новітні біографи Багалія й зовсім обминають той епізод його життя [14]. Для Багалія пікантність ситуації полягала ще й у тому, що його віддавна вже В. Б. Антонович намітив на кафедру у Харківський університет і настійно радив О. О. Потебні зупинити вибір факультету на своєму вихованцеві. Користуючись попередньою домовленістю, В. Б. Антонович

9 березня 1882 р. направив приватного листа О. О. Потебні, де між іншим писав: «Д. И. Багалей вскоре, вероятно, приобретет квалификации, необходимые для занятия должности доцента по кафедре русской истории. Так как дело это теперь уже началось и приближается настолько, к исходу, что можно предвидеть его окончание, то и спешу Вас об этом известить. Я, конечно, искренно желал бы, чтобы кандидатура г. Багалея могла состояться; как прежде, так и теперь я вполне ручаюсь за то, что и способности, и подготовка г. Багалея обещают принести для науки много полезных и солидных трудов. На занятия его я близко смотрю уже в течение 6 лет и потому заявляю мнение совершенно уверенно, как мнение, основанное на продолжительном наблюдении и знании человека» [15]. Ця атестація була дана за рік до публікації Лінниченкової рецензії, й через те, очевидно, була цілком щирою. Завчасність листа також зрозуміла: вибори на доцента у Харкові мали статися восени, а університет уже мав власного (П. Н. Буцинського) та одного стороннього (В. І. Семевського) кандидатів. Цілком можливо, що й компілятивний характер Багаліевої монографії пояснюється необхідністю, щоб то не було захистити магістерську дисертацію того ж року.

Ще раз зіткнулися Лінниченко з Багалієм у справі харківської доцентури, бо ж то була єдина вакантна кафедра в межах України. 19 вересня 1882 р. й Лінниченко написав листа О. О. Потебні, де повідомляв про початок друкування своєї книги «Взаимные отношения Руси и Польши», близький магістерський іспит. Прохання ж було те саме — протегувати перед факультетом в заміщенні кафедри [16].

Тут необхідні деякі роз'яснення. Воскрешати старі й призабуті скандали справа невдячна й, можливо, непотрібна. Коли ми й робимо це, то зовсім не для того, аби сказати: жив собі такий Лінниченко й мав такі стосунки з оточенням. В зображенні цього конфлікту є й надзавдання. Що вирішує долю вченого і його праць: наукове сумління чи підтримка корпоративної солідарності? Скільки в науці важать партійні симпатії? І, нарешті, найцікавіше для наших днів питання: як українець за походженням, проживши практично все життя на Україні, присвятивши праці її історії, в час пробудження національної стихії опинився поза межами її впливу — у стані сторонніх спостерігачів та неприхильних критиків? Відповідь, можливо, й не вичерпна, особливо на останнє запитання, може бути видобута саме з такого роду конфліктів.

Зіткнення Лінниченка та Багалія у справі дисертації мало дві розв'язки — ближчу, що є відповіддю на перші два питання, й дальшу, про яку мова попереду.

Ближча була такою: незважаючи на сумнівний гатунок дисертації, зусиллями В. Б. Антоновича та О. О. Потебні навесні 1883 р. Багалій був обраний штатним доцентом Харківського університету. Кандидатуру Лінниченка Потебня навіть не виставив. Справу, звичайно, полегшила перевага формальних підстав у Багалія — він вже став магістром, а Лінниченкова праця ще тільки друкувалася [17] й іспит не було складено. Та вирішальним, гадаємо, стало не це.

В університетській науці 70-х — початку 80-х років XIX ст. все більшої сили набирала «українська партія», духовним поводирем якої у Києві був Антонович. Певна поміркованість її не заважала цілком виразній українській спрямованості як у суто академічній сфері, так і в культурно-просвітницькій та громадській діяльності. За умов потужного офіціозного тиску й гонінь на все українське, «партія» демонструвала можливість залучення національно свідомої молоді до співпраці на ниві українського відродження. Кожне просування «компатріота» «українцями» віталося й беззастережно підтримувалося.

Лінниченко й Багалій мали однакове підгрунтя для формування позицій щодо українського руху. Виховані у Києві, культурна атмосфера якого в 60—70-ті роки XIX ст. була повністю російська, обидва вважали себе «малоросами», спілкувалися російською мовою. Українство для них, як і для багатьох освічених киян, існувало десь на периферії інтересів, як щось етнографічне, просте, народне. Проте Багалій досить рано, завдяки гімназичним вчителям, зокрема М. С. Тумасову, П. Г. Житецькому прилучився до українського руху: студентом вступив до напівлегальної української організації «Кіш», а вже готуючись до професорського звання, став членом Старої громади, до якої з університетських викладачів входили В. Б. Антонович, П. Г. Житецький, І. В. Лучицький, О. Ф. Кістяківський та ін. [18] Отож, на 1882 р. Багалій у колі київських «українців» був більш ніж «своїм».

По-іншому сталося з Лінниченком. У часи, коли слово «українець» ще не позбавилося свого опозиційного присмаку й виражало передусім політичну інтентенцію, свідомість Лінниченків була «малоросською». Сімейну традицію підтримував Іван Андрійович. «Мой отец,— згадував Лінниченко на схилі віку,— хотя и малоросс по происхождению, стоял всегда на общерусской точке зрения и с украинцами не сходился, и они его считали, если не за москаля, то за отщепенца. Правда, отношение многих украинцев к моему отцу было двойственным — среди них много было его школьных товарищей, его слушателей по гимназии, университету, жены многих учились в его гимназии, он все же был Линниченко, старинно киевлянин. Поэтому такое же отношение испытал позже и я — мною интересовались, хотя ни с кем из украинцев я не сблизился, но наши отношения были благожелательные, подчас и сердечные» [19]. Чужий серед своїх, Лінниченко ніколи не намагався стати людиною по-справжньому заангажованою в українофільському русі, та й взагалі все життя тримався далеко від політики [20]. Більше того, учень Антоновича, Лінниченко по духу не належав до «школи Антоновича», так званої «обласної». В «обласній» історії, окрім суто наукових завдань, містилася прихована, але все ж усім очевидна політична тенденція. «Обласні» теми, як правило, обирали студенти й стипендіати Антоновича, від Дашкевича до Грушевського. Жодної праці Лінниченко не присвятив регіональній історії; про «обласну концепцію» нагадує хіба лише назва студентської роботи — «Вече в Киевской области» [21].

Кандидатура Багалія впала на добрий грунт і в Харкові, де професура, як у кожному пристойному університеті, вважала своїм обов'язком розділитися на дві партії — «поступову» й «реакційну» — та урізноманітнювати спокійні академічні будні міжпартійною боротьбою. «Поступова» партія була сильна й українськими елементами: О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов. Ця партія поставила на Багалія, і домоглася свого. Причини саме такого вибору точно визначив О. Ф. Кістяківський: «Багалій може вдихнути дух життя у діяльність харківських народолюбців, досить сонних, малодіяльних та без центра. Я висловився: Київська метрополія посилає Багалія єпископом до Харкова для організації тамтешньої церкви» [22]. Лінниченку у цих комбінаціях, ясна річ, місця не знайшлось.

Після того ж, як побачила світ рецензія Лінниченка на книгу Багалія, «українці», змушені боронити своє реноме, проявили дивовижну згуртованість. В. П. Голубовський, що по Антоновичу зайняв його кафедру в Київському університеті, опублікував загалом позитивну рецензію в «Киевской старине» [23]. Було зроблено вигляд, що інциденту не було; фігура умовчання затулила собою «прикру недбалість» у розмірі трьохсот десяти сторінок [24]. Але щось таки лишилося: недарма ж Багалій, згадавши в «Автобіографії» ту історію у двох рядках та одному посиланні, сто-

рінками цитує відгуки на свою дисертацію та докладно виписує офіційні документи щодо свого призначення на доцента!

Отож, скандал, що для будь-кого міг означати кінець кар'єри, для Багалія минув без наслідків. А для Лінниченка він ще тривав.

Рецензія в «Журналі Міністерства Народної Освіти» практично поставила його поза колом київських «українців». Лінниченко втратив не лише примарну харківську доцентуру, але й цілком законну можливість захищатися у рідному університеті. Зміну ставлення до себе Лінниченко скоро відчув. «Хотя В. Б. Антонович,— згадував він,— наговорил мне любезностей по поводу моей диссертации, но после моей резкой рецензии диссертации Багалея, наделавшей много шума в ученом мире (ее долго помнили), В. Б. едва ли мог сохранять ко мне беспристрастное отношение» [25]. Він і не спокушав долю: 1884 р. захистив дисертацію в Петербурзькому університеті, щоправда, тут вже йому за іронією долі довелося нести незаслужений тягар «українофіла», за що мало не поплатився [26]. З того часу Лінниченко вже значно легше почував себе серед російських наукових кіл, викладав у Московському та Новоросійському університетах, останній з яких хоч і знаходився на Україні, проте, витримував суто великоруський напрям. Лінниченко не поривав з українськими діячами, але серед його знайомих значно переважали російські вчені, та й себе він зараховував до них.

Перед В. Б. Антоновичем постав вибір між сумлінням науковця та партійними симпатіями. Він обрав останнє. Хоча це вибір попервах і не здавався фатальним для Лінниченка, однак багато в чому він визначив його подальшу долю і розвиток вподобань. Як, врешті-решт, визначив він долю і Багалія, що згодом більш ніж реабілітував себе як науковець. У цьому й полягає згадана друга розв'язка «дисертаційної історії». Того самого року, коли українська громадськість дізналася з одинокого некрологу про смерть Лінниченка у провінційному, ще неукраїнському Сімферополі, Україна вшановувала Багалія, вже в ранзі одного з патріархів національної науки, з нагоди його ювілею.

Щоправда, до такого життєвого підсумку долучився ще один конфлікт Лінниченка, у якому цього разу Івану Андрійовичу не судилося боронити істину. В опоненти собі він вибрав М. С. Грушевського.

1927 р., у травневому випуску журналу «Україна» було опубліковано серед інших некрологів і коротеньку згадку про смерть Лінниченка, що сталася попереднього року «після тяжкої недуги». Аж ніяк не панегіристично подано тут резюме життєвого шляху історика: «Хоч киянин з роду, українознавець з фаху, він до українського руху ставився дуже неприхильно, і в міру того, як той все більше задавав тон життю нашого краю, небіжчик все більше відсувавсь і бокував від нашого життя, що в нім наростало. Літом 1917 р. він навіть надрукував брошюру: «Малорусский вопрос и автономия Малороссии», котру дуже рекомендували різні реакційні кружки, як голос компетентного історика. Але ніякого впливу сей голос не зробив, а наукові праці лишились трівкою памяткою по небіжчику» [27].

Автором цього непідписаного некролога був, треба гадати, М. С. Грушевський, хоч це й не відзначено у відомому реєстрі його праць [28]. Як і все, що вийшло з-під пера Грушевського, й ця замітка відзначається великим вмістом особистого ставлення. У ній відчутні якісь заховані між рядками старі, але і не подолані смертю, образи й незгоди. Тут усе правда, й усе вимагає пояснень.

І. А. Лінниченко був давнім знайомцем М. С. Грушевського, часом приятелем, часом — антагоністом. Люди однієї генерації, вони мали одного вчителя — В. Б. Антоновича — майже одночасно починали в науці,

в один рік захистивши в університеті св. Володимира дисертації (щоправда, Лінниченко вже докторську, а Грушевський — тільки магістерську), одночасно опосіли кафедри, Лінниченко в Одесі, Грушевський — у Львові. Цінували наукові досягнення й категорично не сприймали громадянську позицію один одного. Дискусія про розуміння української історії і майбутнє України, кульмінацією якої став 1917 р., зараз маловідома, але є цікавою й повчальною сторінкою розвитку вітчизняної історіографії. Кожний з них, як з'ясувалося згодом, виявився в тому спорі переможеним обставинами, хоча, як здавалося 1927 р., М. С. Грушевський зумів поставити у суперечці крапку.

Відколи заприязнилися Лінниченко з Грушевським, точно нам невідомо. Можливо, це сталося під час наїздів Лінниченка до Києва у першій половині 90-х років. Принаймні 1894 р. Грушевський вважав за необхідне докладно відзвітувати Лінниченку про свій перший рік перебування у Львові, читання лекцій в університеті, турботи в Науковому товаристві ім. Шевченка та справи з виданням «Записок» [29]. Грушевський цікавився статтями Івана Андрійовича при написанні третього тому «Історії України» [30], зустрічалися історики у Львові під час закордонних відряджень Лінниченка.

Українські кола робили декілька спроб залучити Лінниченка до співпраці, одна з них — переклад його книги українською мовою [31]. Настійно «агітував» Івана Андрійовича й Грушевський. У тяжкі часи київського арешту 1907 р. Михайло Сергійович писав Лінниченку про сумний 25-річний ювілей своєї наукової діяльності, який змушений був відзначити за мурами Лук'янівської тюрми. Однак листа завершував оптимістично: «Встает заря новой жизни и над нашей общей родиной. Надеюсь встретиться с Вами на общей ниве ее культурного устроения. Дай Бог!» [32].

Втім, цей заклик вже не міг досягти своєї мети. Охолодження Лінниченка до українства наростало тим швидше, чим очевиднішим був перехід від нечисленних інтелігентських гуртків до справжнього національного руху. Поворот же у ставленні до ідей Грушевського стався близько 1903 р., коли Петербурзька академія наук видала українською мовою його знамениту статтю «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [33]. Головна думка цієї статті, сьогодні звична й добре засвоєна, для багатьох тоді видавалася парадоксальною, для деякого — абсурдною. Принаймні для Лінниченка наукова вартість статті була сумнівною. Надрукована українською мовою у переддень революції, та ще й в офіційному органі Академії, вона сприймалася як політичний маніфест.

Нагадаємо, що стрижнева ідея «Звичайної схеми» полягає у розвінчанні старого історіографічного міфу про тотожність правлячої династії з державністю, а їх обох — із долею народу. «Звичайною схемою» російської історичної науки в межах подібних постулатів було, отже, слідкувати за переміщенням князівського роду по монголо-татарській навалі у Північно-Східну Русь, яка поставала єдиним спадкоємцем Русі Київської, а остання, в свою чергу, сприймалася виключно як частина великоруської історії. Очевидна сьогодні «російськоцентричність» такої схеми зовсім не була такою ж очевидною навіть на початку століття, хоча її вже підважувала концепція «двох народностей» М. М. Костомарова. Через те ствердження української нації як законного нащадка Київської спадщини, з такою силою наголошене у статті М. С. Грушевського, незважаючи на те, що цю концепцію вже покладено було в основу його «Історії України», не усіма могло бути сприйнятим без упередження. Століттям викристалізовані категорії російської історичної школи були

ще міцні. Лінниченко, який причисляв себе саме до останньої, також не сприйняв ідей Грушевського. Полемічні нотатки з приводу «Звичайної схеми», як видно з його особистих паперів, він почав писати майже одразу ж по виході статті. Але з багатьох причин, серед яких, треба гадати, була й репресивність офіційних кіл щодо української науки й особисто Грушевського, не вважав за етичне публікувати. Написавши значну частину майбутньої брошури, він повернувся до неї лише 1915 р., очевидно, у зв'язку з подіями на фронті, які сильно актуалізували українське питання. Але й тоді визнав публікацію передчасною. Тільки влітку 1917 р., коли публічна полеміка, як він вважав, вже не могла завдати шкоди опонентові, Лінниченко видав в Одесі брошуру, справжня назва якої була «Малорусский вопрос и автономия Украины (открытое письмо проф. М. Грушевскому)» [34].

У підготовчих матеріалах до полеміки Лінниченко записав: «Я не принадлежу к числу любителей полемики — она редко помогает выяснению вопроса; гораздо чаще она приводит к нежелательным не только в научной, но и во всякой беседе последствиям: уязвленное замечаниями (самолюбие) не позволяет согласиться с самыми справедливыми доводами противника, своя точка зрения отстаивается всеми возможными способами, страсти разгораются, новые аргументы выдвигаются редко, оперируют старым, уже испробованным материалом, и сам вопрос не только не выясняется, но часто только запутывается» [35].

Лінниченко був проникнутий щирою стурбованістю за майбутню долю свого народу, та вістря своєї полеміки спрямовував проти нього. Причину Лінниченкової позиції у суперечці з Грушевським було б одвертим спрощенням шукати в суто імперському або великодержавному способі мислення, що культивувався як офіційна російська політика. Коли б так, Лінниченкові брошури не заслуговували сьогодні жодної уваги. Справа складніша й значно сучасніша. У поглядах Лінниченка наявний той самий комплекс ідей, що їх обстоювала певна частина ліберальної, подеколи навіть опозиційно настроєної російської інтелігенції, включно з слов'янофілами. Пройнята месіанською ідеєю російського панславізму, вона утримувала переконання в існуванні єдиного руського народу. Щоправда, у цій системі мислення вже не тотожного «великоросам», а такого, що розпадається на три «отрасли»: великоросів, білорусів та малоросів. Схильна змиритись із «своеобразием национальной физиономии» малоруського народу, ця інтелігенція не визнавала самостійності його історичного буття, саме як народу українського. Відводячи підпорядковану роль «південній галузі» руської нації в культурному й історичному відношенні, така концепція майже автоматично призводила до заперечення необхідності якогось окремішнього державного життя українців, хіба лише як у складі Россії.

Впливовість цієї думки засвідчена її напрочуд стійкою витривалістю. Парадоксально, але сьогодні її боронять знову ж таки демократи. І коли видають її за новий виток історіософської думки, якщо почують, скажімо, з уст О. І. Солженіцина [36], то лише тому, що зараз призабуті суперечки часів другої російської революції.

Вказати на витоки ідеї — часто значить з'ясувати її наукову вагу. Приклад І. А. Лінниченка показує, що вже сімнадцятого року сформувався стандартний набір аргументів, доказів на користь того, що розбудова української державності є затія марна, авантюристична й шкідлива. Неабияку роль у формуванні цього набору зіграли історики, бо докази походять переважно з розряду історичних прецедентів, достатність яких можлива була в українській історичній науці під впливом так званої державної школи російської історіографії.

Брошура Лінниченка, про яку йдеться, хоча й написана професійним істориком, не втрималася в межах суто академічного тону. Попри історичну спрямованість, це швидше памфлет, у якому знайдемо й звинувачення діячів національного руху у «вузькому шовінізмі», народу в «инертности, лености, отсутствии солидарности в стремлении защитить свои права» тощо [37]. Були там і роздратовані ремарки з приводу тодішньої політики українських лідерів та особисто М. С. Грушевського.

«Історична» ж частина доказів непотрібності української державності сумарно була така. Спільне історичне буття трьох народів у межах домонгольської Русі зробило їх настільки близькими, що розрив буде штучним і болючим, отже — небажаним. Українці як нація практично не мали власного державного досвіду, й це є запорукою невдачі подібних спроб у майбутньому. В простому народі немає або слабо виражені почуття національної ідентичності, він байдужий до справи власної державності, що викликано певними рисами національного характеру. На думку Лінниченка, історія Північної Русі має більше значення порівняно з історією Півдня, тому й культура цього останнього є лише підпорядкованим відгалуженням загальної «руської» культури. Скромні здобутки українців впевнюють, що їх окреме існування може призвести лише до деградації навіть того небагатого надбання, яке вони мають. Завдання, отже, полягає не у відокремленні, а в злитті з потужнішою культурою «старших братів», великоросів.

Цю останню тезу Лінниченко розвинув у спеціальній брошурі «Малорусская культура» [38], де й зовсім збочив від спокійної дискусії до публіцистичних звинувачень. Боронив він і назву «Малоросія», присвятивши цій темі спеціальну статтю «Малая Россия или Украина», яка, за логікою історичних прецедентів, мала обгрунтовувати більші права цієї назви порівняно з новоутворенням «Україна» [39].

Ні Грушевський, ні люди, які інтелектуально стояли близько до нього, не приховували, що концепція історії українського народу, викладена у «Звичайній схемі», є одночасно й обгрунтуванням необхідності самостійного державного буття українців. Отже, погодитися з історичною концепцією — значить погодитися і з тезою про можливість автономії для України. У цій же системі мислення, тільки з протилежним знаком, міркував і Лінниченко: спростувати схему Грушевського — подолати більшу частину шляху до заперечення автономії України. Відповідно до цього, брошура історика складається з двох частин: полеміка з Грушевським та висновки про доцільність майбутнього політичного розвитку України, що випливають із власної історичної концепції Лінниченка. Підсумок першої частини («История великороссов, малороссов, белоруссов — только местная провинциальная история, но рядом с ними и над ними всегда будет существовать история общерусская, в отношении которой все эти истории — только части большие или меньшие») [40], іманентно вів до думки про «загальноруську» (читай — східнослов'янську) справу. Усе інше — то ворожа демократії агітація: «И такое происхождение (навіяне пропагандою.— *О. Т.*) имеет столь настойчивое теперь требование автономии для Малороссии, требование, особенно странное именно теперь, в новом строе, ставящем целью создание у нас правового государства, всеобщего равноправия, отмены всех привилегий» [41].

Чи не знайома нам ця думка з «посильных соображений» О. І. Солженіцина? Хіба не сформулював великий російський письменник 1990 р. завдань «обустройства России», майже тотожних Лінниченковим вимогам до українців 1917 р.: «1) Наша нынешняя задача — создать не силой, а убеждением сплоченную нацию из всех народов, составляющих наше государство. 2) При национальном единстве в правовом государстве местные

племенные интересы не пострадают... 4) Народная масса к вопросам политическим, формам общегосударственного и местного устройства совершенно равнодушна. Для нее самые важные вопросы жизни — экономические. А естественно, что только в крупном государстве такие вопросы могут получить наиболее благоприятное для народа развитие... 6) Земли, занятые малорусским населением, очень обширны; у них нет общих экономических интересов; такие интересы отдельные области Малороссии имеют с близлежащими областями, занятыми родственными и неродственными народами, населяющими Русь, а потому автономия исключительно на племенных началах пошла бы во вред экономическим интересам местного населения» [42].

Свій ідеал Лінниченко 1917 р. вбачав не в розмежуванні державного життя українців і росіян, а в злитті: «Будь наше правительство более дальновидно, менее трусливо, слияние двух крупных ветвей русского народа в одну нацию произошло бы давно, и малоросс стал бы именоваться русским, не только по религии (как теперь в Галичине), но в качестве члена одного государства» [43].

Система мислення в категоріях «історичної прецедентності», де майбутнє обгрунтовується минулим, є реліктом ментальності «традиційного суспільства», де вказати на давність явища те саме, що визначити його вагу й авторитетність в сучасності. Закономірна у середньовіччі, простима для діячів початку століття, ця логіка сьогодні мусила б переживати кризу. Проте полеміка з Солженіциним, що спалахнула восени 1990 р., засвідчила її впливовість і в наші дні. Ні засадничі ідеї, ні аргументація, ні навіть тон практично не змінилися, хоча аналогія давньої полеміки Грушевського й Лінниченка мала б уберегти від повторення старих помилок.

Невідомо, чи була якась пряма відповідь М. С. Грушевського на брошури Лінниченка [44]. Не знаємо також ступеню їх впливу на громадську думку [45], але, судячи з цитованих вище рядків некролога, певної популярності у вороже настроєних українству колах Лінниченко зажив. До його честі треба сказати, що до жодного виду політичної активності він так і не вдався. Опозиційність Лінниченка до українського уряду виявилася лише у колекціонуванні ідейно близьких йому статейок, наприклад В. В. Шульгіна [46].

Щоденникові записи Лінниченка свідчать про несприйняття ним влади Центральної Ради: раз визначивши її для себе як «оперетку», він вже не відходив від цих дефініцій, для нього навіть Грушевський перетворився на «балаганного діда» [47]. Лінниченка, як і багатьох, глибоко вразила спілка Ради з німцями [48], але не втішило й падіння Ради. Вибори на гетьманство Скоропадського він кваліфікував як «другий акт оперети» [49], проте, подібно до героїв М. О. Булгакова, у гетьманському уряді крізь зовнішню українізацію він вгадував більшу «російськість» і через те ладний був миритись з ним, навіть співробітничати [50], незважаючи на підпорядкованість німецькій адміністрації.

Втім, Лінниченко аж ніяк не пов'язував свого життя з українською державою. 1919 р. він виїхав до Криму, зайнятого Добровольчою армією, де на той час скупчились діячі російської науки, які ще не встигли виїхати за кордон. Адептом білого руху Лінниченко не став. Працював у щойно відкритому Таврійському університеті, його колегами були Г. В. Вернадський, О. О. Васильєв, Б. Д. Греков. Подібно до багатьох, він мав закордонний паспорт, але виїхати не встиг, бо на його руках помирав друг Бертьє-Делагард. До того ж генерал Слащов видав наказ про повну заборону виїзду за кордон [51]. У Ялті І. А. Лінниченка застала страшна Кримська катастрофа 1920 р.

За радянської влади Лінниченко ще деякий час (до 1925 р.) [52] працював у Сімферопольському університеті, та науковою роботою вже не займався. Писав здебільшого спогади й замітки про вчених, робив спроби щось друкувати через Академію наук у Ленінграді, але безуспішно. Його поступово забули і в Росії, і на Україні, з якою історик не підтримував жодних контактів.

І. А. Лінниченко лишився цілком людиною старої Росії, і час його минув разом з нею. «Українець з походження та українознавець за фахом», він виявився нездатним зрозуміти нове явище — українське національно-державне відродження, а, отже, лишився поза духовними межами нової України, однаково незалежної чи радянської. Він опинився поза українським інтелектуальним життям 20-х років, перервавши зв'язки з тими українськими істориками, з якими спілкувався раніше, доки офіційно їх називали російськими.

Іван Андрійович належав до великоруської інтелігенції, ідентифікував себе саме з загальноросійським науковим світом. Та коли й ті люди у більшості емігрували, а решта стала співробітничати з радянською владою, урвалися й ці зв'язки. Він опинився сам — один на відламаній крижині старого життя, яку все далі й далі відносило течією від нових берегів.

Наголосивши попереду на своєрідному феномені, яким є доля Лінниченка, ми зовсім не схильні підносити його випадок до загального правила. Це обставини життя окремої людини. Цим, власне, й цікаві. Та, можливо, колись, дослідивши й склавши докупи ці конкретні випадки, ми глибше зрозуміємо й усвідомимо непрості шляхи утворення України.

* * *

Автор висловлює щиру подяку О. В. Коноваловій (Державний архів Одеської області) та Г. Д. Зленку (Одеська державна обласна бібліотека ім. М. Горького) за сприяння й діяльну допомогу.

[1] *ДАОО.*— Ф. 153.— Оп. 1.
[2] *ДАКО.*— Ф. 538.— Оп. 1.
[3] *Одеська* державна наукова бібліотека ім. М. Горького. Відділ рукописів.— Ф. 45, картон 1.
[4] *ДАОО.*— Ф. 153, оп. 1, спр. 385.— Арк. 1.
[5] *Багалій Д.* Автобіографія // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН.— К., 1927, № 62.— С. 6—14.
[6] *ДАКО.*— Ф. 538, оп. 1, спр. 61.— Арк. 32.
[7] *Багалій Д.* Автобіографія.— С. 32. Див. протокол засідання Ради університету: Университетские известия.— Киев, 1882.— № 11.— С. 180—181.
[8] *Сочинения* П. Голубовского и Д. Багалея. Критическая оценка И. Линниченко // ЖМНП.— 1883, май (окр. відбиток).
[9] *Там же.*— С. 43.
[10] *Там же.*— С. 11.
[11] *Багалій Д.* Автобіографія.— С. 21.
[12] *Ответ* И. Линниченко на критическую оценку книги «История Северской земли до пол. XIV стол.» // Записки Императорского Харьковского Университета.— 1884 , кн. 2 (окр. відбиток).— С. 32.
[13] *Багалій Д.* Автобіографія.— С. 33.
[14] Див., напр.: *Кравченко В. В.* Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность.— Харьков, 1990.
[15] *Багалій Д.* Автобіографія.— С. 43—44. Оригінал зберігається в Інституті рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України (Ф. 1, ш. 45789).
[16] Виклад листа див.: *Там само.*— С. 44. Багалій злукавив, написавши, що Лінниченко «надрукував ганебну рецензію» перед тим, як надіслати лист до О. О. Потебні, «маючи надію одхилити мою кандидатуру й прокласти певний шлях до своєї». (*Там само.*— С. 44, пос. 1). Насправді рецензія вийшла друком лише через півроку.
[17] Дисертація І. А. Лінниченка «Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV в.» друкувалася випусками в «Университетских известиях» протягом 1882—1883 рр. і вийшла окремим томом 1884 р.
[18] *Багалій Д.* Автобіографія.— С. 35—38.

[19] *ДАКО.*— Ф. 538, оп. 1, спр. 61.— Арк. 8.

[20] Лінниченку двічі довелось давати пояснення з приводу партійної належності: у столипінські часи, 1909 р. (*ДАОО.*— Ф. 153, оп. 1, спр. 59, арк. 7) та 1921 р. (*ДАКО.*— Ф. 538, оп. 1, спр. 66.— Арк. 48), і обидва рази він цілком давав негативну відповідь.

[21] Сам Лінниченко писав, що «ни к каким школам..., ни политическим, ни ученым, не принадлежал» (*ДАКО.*— Ф. 538, оп. 1, спр. 66.— Арк. 48).

[22] Цит. за: *Кравченко В. В.* Указ. соч.— С. 18.

[23] Це був жест вдячності за рецензію Багалія на аналогічну книгу самого В. П. Голубовського. Див.: *Багалей Д.* Рец. на ст. «История Северской земли» Голубовского // Киевская старина.— 1882.— Кн. 2.— С. 405—407.

[24] Цікаво, що Антонович не опублікував в «Університетських повідомленнях» відгуку на дисертацію Багалія, хоча це й було звичною практикою.

[25] *ДАКО.*— Ф. 538, оп. 1, спр. 65.— Арк. 24.

[26] *Там само.*— Арк. 26.

[27] *Україна.*— К., 1927, кн. 3.— С. 210.

[28] Див.: *Ювілейний* збірник на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності.— Т. 3: Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. М. С. Грушевського за 1905—1928 рр.— К., 1929.

[29] *ДАОО.*— Ф. 153, оп. 1, спр. 481.— Арк. 1—2. Лист від 31 грудня 1894 р.

[30] *Там само.*— Спр. 147.— Арк. 1. Лист від 9 (22) травня 1900 р.

[31] *Лінниченко І.* Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV ст.— Львів, 1899. Праця була видана О. Левицьким.

[32] *ДАОО.*— Ф. 153, он. 1, спр. 481.— Арк. 4. Лист від 28 лютого 1907 р.

[33] Стаття була видана 1904 р. Другим відділенням імператорської Академії наук у збірнику: Статьи по славяноведению.— СПб., 1904.— Вып. 1.— С. 298—304.

[34] *Линниченко И. А.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо проф. М. А. Грушевскому).— Пг., Одесса, 1917. У Державному архіві Одеської області зберігаються матеріали усіх етапів праці Лінниченка над брошурою: підготовчі нотатки 1915 р. (*ДАОО.*— Ф. 153, оп. 1.— Спр. 79), чорновий варіант (*Там само.*— Спр. 81), авторський рукопис під заголовком «Открытое письмо. Малорусский вопрос (ответ проф. М. Грушевскому)» (*Там само.*— Спр. 80.— Арк. 1—18, 46—73), машинопис статті (Арк. 19—45) та примірник гранок з авторськими правками (*Там само.*— Арк. 74—110). З невідомих причин і в назві брошури, і в тексті ініціали Грушевського помилково подано як «М. А.». В остаточному варіанті в назві статті «автономія України» була замінена на «автономію Малоросії».

[35] *ДАОО.*— Ф. 153, оп. 1, спр. 79.— Арк. 1.

[36] *Солженицын А. И.* Как нам обустроить Россию. Посильные соображения.— М., 1990.

[37] *Линниченко И. А.* Малорусский вопрос.— С. 20.

[38] Гранки цієї статті зберігаються в ДАОО (ф. 153, оп. 1, спр. 80, арк. 130—149; спр. 427, арк. 33—37; машинопис — спр. 427, арк. 1—32; рукопис — спр. 81).

[39] Нам не відомо, чи опублікував Лінниченко її, машинопис див.: *Там само.*— Спр. 334.

[40] *Линниченко И. А.* Малорусский вопрос.— С. 24.

[41] *Там же.*— С. 28.

[42] *Там же.*— С. 39.

[43] *Там же.*— С. 22.

[44] Треба гадати, такої відповіді не було, хоча непряма полеміка з ідеями Лінниченкової брошури міститься у статті «Кінець московської орієнтації», що увійшла до збірки «На порозі нової України. Гадки й мрії», виданої 1918 р. (див.: *Грушевський М. С.* На порозі нової України // Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки.— Нью-Йорк, 1964.— С. 220).

[45] Нам відома тільки одна ремінісценція тієї полеміки, саме — у нещодавно виданому листі Д. І. Багалія до редакції журналу «Прапор марксизму» від 1930 р. (див.: *Кравченко В. В.* Указ. соч. Приложение.— С. 148).

[46] *ДАОО.*— Ф. 153, оп. 1.— Спр. 426, 87.

[47] *Там само.*— Спр. 70.— Арк. 10. Щоденник за 1918 р.

[48] 1917 р. він захопився патріотичними гаслами «війни до перемоги» і навіть поміщав відповідні статті в одеських газетах, див.: *Одесский* университет за 75 лет (1865—1940).— Одесса, 1940.— С. 131—132.

[49] *ДАОО.*— Ф. 153, оп. 1, спр. 70.— Арк. 11.

[50] Їздив до Києва в квітні й травні 1918 р., щоб брати участь у з'їздах представників вищих учбових закладів на Україні (*ДАОО.*— Ф. 153, оп. 1, спр. 384.— Арк. 25, 29).

[51] *ДАКО.*— Ф. 538, оп. 1, спр. 90.— Арк. 19. Щоденник за 1920 р.

[52] *Там само.*— Спр. 66.— Арк. 63.

О. С. РУБЛЬОВ *(Київ)*

МИХАЙЛО КОЗОРІС: ДОЛЯ ІНТЕЛІГЕНТА

Вміщена у першому випуску «Українського археографічного щорічника» стаття М. Ю. Мухіної, що висвітлює одну із сторінок діяльності Галицького революційного комітету, складні взаємини його членів, має підзаголовок «До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України 1920—1930 рр.» [1]. Оскільки у згаданій публікації подано документальний матеріал, датований 1920 р., і лише в примітках простежується доля окремих членів Галревкому в подальшому, є сенс дослідити життєвий шлях тих представників західноукраїнської інтелігенції, які брали участь у цій першій, невдалій спробі насаджування радянської влади в Галичині, а згодом — у переважній своїй більшості — поклали голови під час сталінського терору.

Новознайдені матеріали дають змогу дослідити життя одного з представників українського «розстріляного відродження» Михайла Кіровича Козоріса, який у Галревкомі очолював відділи юстиції, а потім — земельних справ [2].

У 20-ті — на початку 30-х років ця сторінка біографії М. К. Козоріса була призабута, натомість він був знаний як літератор. На початку 1933 р. письменника було репресовано, і його прізвище протягом 25 років не згадувалося ні в радянській літературі, літературознавстві, ні тим більше — в історіографії. Лише після XX з'їзду КПРС і посмертної реабілітації М. К. Козоріса 1959 р. куці відомості про нього з'явилися у довідковій (переважно) літературі. Так, 1965 р. його прізвище потрапило до біобібліографічного словника українських письменників, щоправда, без зазначення точної дати народження (подано лише рік) [3], як, до речі, й у відомому довіднику А. Лейтеса та М. Яшека [4]. У найновішій довідковій літературі, присвяченій як українським письменникам, так і діячам революційно-визвольного руху Західної України, зокрема, вказано рік загибелі М. К. Козоріса — 1937-й і місце смерті — Казахстан [5]. Віднайдені матеріали, в тому числі два життєписи М. К. Козоріса 1927 й 1933 рр., дозволяють суттєво уточнити його біографію й простежити життєвий шлях.

М. К. Козоріс був одним із тих, хто готував перехід Української Галицької Армії (УГА) на бік червоних і організацію Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА) на початку 1920 р. «Мене притягнуто до переговорів з боку Гал[ицької] Армії, і я складав умову, що була підставою переходу галицьких частин до червоних» [6],— писав він в автобіографії 1927 р. У лютому 1920 р. Козоріс вступив до лав комуністичної партії. Навряд чи це було наслідком глибоких переконань, скоріше — даниною кон'юнктурі. Як слушно зауважує М. Ю. Мухіна, серед тогочасних

галицьких комуністів, зокрема, в середовищі керівників Галревкому, було два угруповання: колишні хорунжі й сотники УГА, що разом із своїми підрозділами перейшли на бік Червоної Армії (як І. М. Сіяк, Ф. М. Конар, В. А. Гадзінський), й галичани-«туркестанці», тобто військовослужбовці австрійської армії, що в час першої світової війни потрапили до російського полону (як М. Л. Баран, М. С. Гаврилів, М. В. Левицький, В. І. Порайко) [7].

І якщо колишніх офіцерів УГА до комуністичних поглядів й більшовицької практики привела, насамперед, невдала спроба влаштування галицької державності, то на противагу їм «туркестанці» були виховані роками російської революції, а подекуди й самі брали у ній діяльну участь. Колишній урядовець Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) М. К. Козоріс, скоріше, належав до першої з цих груп.

Як свідчив М. Л. Баран, «...Галицька армія перейшла на радянський бік приневолена умовинами по приказу вищих штабів, і якщо були в цій армії комуністи або симпатики комунізму, то це були дрібні гуртки і окремі одиниці в дуже незначній кількості» [8].

Яскраво змалював цей перехідний від УГА до ЧУГА стан свідок і учасник подій, відомий згодом український письменник М. Ірчан (1897—1937). «Галицька армія, збудована на буржуазних підвалинах, в ніякому разі не могла відразу прийняти новий устрій Червоної Армії,— писав він у спогадах про громадянську війну на Україні.— Для неї це було затяжко. Потім той національний патріотизм, в якому виростали цілі покоління галичан. Пригадую собі, що з жовто-блакитною краскою люди не хотіли прощатися, і новозорганізований штаб бригади перемалював свою вивіску з жовто-блакитної на червону, але все-таки червона таблиця була обведена тонкими жовто-блакитними рамочками. Хоч трошки, аби було». Траплялися, згадував М. Ірчан, й кумедні випадки: «Бувало, що деякі частини вивішували «коаліційні» прапори: червоний і жовто-синій, а б[увші] офіцери (а навіть стрільці) починали носити золотого тризуба на червоній підкладці» [9].

Отже, нечисленним комуністам-галичанам доводилося працювати в цій надзвичайно складній обстановці. Брак належних знань і досвіду їм доводилося надолужувати у надзвичайно стислий термін. Саме цим пояснювалися численні прорахунки в політвиховній роботі серед червоних галицьких частин.

В стислі терміни галицькі комуністи не могли кардинально вплинути на настрій переважної маси стрілецтва ЧУГА. Під час польського наступу 6 квітня 1920 р. залишили місце дислокації 3-й кінний полк й Запасний курінь ЧУГА, згодом — Технічний курінь, а в ніч на 24 квітня на бік поляків перейшли 2-га та 3-тя бригади ЧУГА, які незабаром були інтерновані польською владою. Лише 1-ша бригада (командир М. Л. Баран, комісар Я. М. Струхманчук) героїчно билася у ворожому оточенні. Разом з рештками 1-ї бригади ЧУГА відступили в радянський тил і ті з галицьких комуністів, хто залишився в живих. Саме з них і формувався згодом апарат Галревкому.

Віднайдені архівні документи дозволяють також докладніше висвітлити епізод з перехопленим листом Ф. М. Конара-Палащука до В. К. Винниченка від 10 липня 1920 р., який надрукований у згаданій добірці М. Ю. Мухіної. Йдеться про матеріали слідчої справи М. К. Козоріса, який 1933 р. був заарештований за причетність до міфічної «Української Військової Організації» (УВО). В пошуках давнього контрреволюційного минулого підсудного «історики» з ДПУ УСРР звинувачували його в підготовці зради ЧУГА, участі в націоналістичній контрреволюційній організації всередині Галревкому. У «зізнаннях» М. К. Козоріса від

19 лютого 1933 р., зокрема, йшлося: «Грунтом для поширення нашої роботи послужила також низка інших фактів, що разом взяті могли бути використані для нашої націоналістичної організації, як закриття всієї торгівлі в Тернополі і спричинення тим штучного голоду на продукти першої конечности, невідповідна харчова політика, наслідком якої було, що навіть керівний і партійний склад напівголодував, забирання лишків у заможнішого населення Тернополя, невдало проведена конференція вчительства, призначення на місце т. Барана завідувачем військових справ невідомого нам поляка-комуніста Губерта, про якого говорено в Тернополі, що він був офіцером польської армії.

Все це давало нам підставу доказувати, що політика Галревкому в відношенні до місцевого українського населення неправильна і незадовільна і тим самим збільшувати кадри контрреволюційно настроєних співробітників тодішнього радянського апарату» [10].

Якщо відкинути вмонтовану слідчими «націоналістичну організацію», ці свідчення Козоріса подають досить-таки об'єктивну картину діяльності Галицького революційного комітету, а саме: наявність двох угруповань в його апараті, воєнно-комуністичні методи діяльності його проводу, сталі реквізиції, протипольські настрої частини його працівників, настороження ставлення до Галревкому місцевої української інтелігенції. Хай іншими словами, але фактично про те ж саме йдеться у листі В. П. Затонського до В. І. Леніна від 6 вересня 1920 р.

Особливий інтерес становлять «зізнання» М. К. Козоріса від 19 лютого 1933 р. для доповнення історії з перехопленим листом Ф. М. Конара до В. К. Винниченка. «...Треба було вжити заходів для підсилення нашої націоналістичної позиції в Галревкомі, і цю ролю прийняв на себе Конар,— йдеться у них.— Він вже раніше разом з Немоловським мав зв'язок з Винниченком... Після приїзду Винниченка до Харкова, коли його було призначено заступником голови Раднаркому УСРР, Конар разом з Немоловським виготовили до його листа, в якому, з'ясовуючи стан справи і в самому Галревкомі і в Східній Галичині в зв'язку з організацією радянської влади, запрошували його прийняти участь в роботі Галревкому і приїхати до Тернополя, щоби передати йому керівну ролю роботи нашої групи і пов'язати щільніше з закордоном...» [11]. Зрозуміло, що йшлося не про «контрреволюційний зв'язок» із закордоном, а про незадоволення багатьох членів комітету В. П. Затонським.

Для самого Козоріса перехоплення цього листа мало сумні наслідки. Як свідчив він: «Але листа переловила галицька ЧК і сповістила про це т. Затонського, який листа цього прочитав на зборах усіх партійців і об'явив про розпущення галицької комуністичної партії і про нову перереєстрацію членів. Тоді і я, і багато інших членів з нашої групи вибули з партії, а Конара Галревком відправив до Москви» [12].

Важко сказати, які уроки виніс Ф. М. Конар для себе з епізоду з перехопленням його листа, але принаймні ще рік-півтора тривали його контакти з В. К. Винниченком. Так, у грудні 1921 р. по каналах Наркомату закордонних справ УСРР з-за кордону надійшла інформація від довірених осіб щодо діяльності Винниченка на еміграції. Володимир Кирилович, що конспіратором був приблизно таким самим, як і політиком, під час зустрічі «з одним товаришем» відверто розповідав про свої плани, оцінював ситуацію на Україні, пророкував близьке падіння більшовицького владарювання. Рівночасно В. К. Винниченко твердив, що «всі галичани, які знаходяться на Україні, цілковито за нами. Я маю листування з одним відомим галицьким діячем, який зараз працює у більшовиків у Москві. Туди його більшовики запроторили, як неблагонадійну особу, більшою частиною з-за мене...» [13].

Після короткочасного урядування в Галревкомі М. К. Козоріс назавжди відходить від будь-якої політичної діяльності, не робить (наскільки нам відомо) спроб відновити своє членство в партії. Після трьохрічного (1921—1924 рр.) завідування сільськогосподарською профшколою на Уманщині він у жовтні 1924 р. переїздить до Києва, де влаштовується на посаду слідчого, згодом працює секретарем окружного суду, оскільки за фахом Козоріс був юристом. Та одночасно Михайло Кірович повертається до літературної творчості, повертається тому, що перші його спроби у красному письменстві були зроблені ще 1908 р. у Галичині. До речі, в перші ж дні після приїзду до Києва М. К. Козоріс написав досить велику статтю про мистецьке об'єднання «Березіль», кероване відомим реформатором української сцени, режисером і актором Лесем Курбасом, галичанином за походженням. В листопаді 1924 р. цей допис (як «Лист з Києва») надрукував львівський щоденник «Діло» [14].

Наступного року М. К. Козоріс став членом спілки революційних письменників «Західна Україна» (1925—1933), яка була започаткована в Києві (з 1925 р.— секція спілки селянських письмеників «Плуг», з 1927 р.— окрема літературна організація, з філіями у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі) й об'єднувала літераторів — вихідців із західноукраїнських земель.

17 травня 1925 р. на четвертому засіданні західноукраїнської секції «Плуга» (перше відбулося 19 квітня того ж року) М. К. Козоріс був зарахований членом цієї секції. На засіданні він зачитав присутнім два своїх нариси — «На новий шлях» і «Ти мене, синку, покинув» (увійшли до збірки «Дві сили».— К. : Західна Україна, 1927.— 94 с.).

1927 р. М. К. Козоріс перейшов на посаду секретаря Уповноваженого Укрголовнауки НКО УСРР у Києві, на якій працював до 1930 р. З того часу його літературна творчість поєднувалася з науковою діяльністю. У серпні 1927 р. Козоріс подав заяву до аспірантури Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) (1922—1936) у Києві. Після складання вступного колоквіуму на тему «Головні моменти в історії друкарства на Україні в XVI—XVIII ст.» його було зараховано до аспірантури. Принагідно він написав короткий життєпис, що його ми наводимо нижче за автографом, який зберігається у фондах ЦДАВО України в особовій справі М. К. Козоріса [15].

Козоріс М. К.

CURRICULUM VITAE

Уродився в 1882 р. 3/III в місті Калуші в Галичині, батько — хлібороб-міщанин, хата, 3 морги, 8-ро дітей. Шість клясів (4 народн[ьої] школи + 2 виділової) скінчив в Калуші першим учнем.

Потім пішов до польськ[ої] гімназії в Станіславові, де був до VI кл[аси] включно. Потім перейшов до україн[ської] академ[ічної] гімназії у Львові, де здав матуру [16], а в 1905 р. вступив на юридичний факультет при Львівському університеті. Починаючи від VI класи аж до скінчення університету я удержував себе сам, заробляючи приватними лекціями.

Властиво у мене було бажання піти на філософічний факультет, але це вимагало постійного проживання у Львові, а у мене не було на це засобів. З 1908 р. я почав друкувати свої літературні твори в «Буковині», «Дзвінку», «Бжолі», а два сценічні образки для дітей — «Тарас дитина» й «Дитяче свято» вийшли окремим випуском (Вид[ання] Педагог[ічного] Т[оварист]ва).

Після скінчення університету (початок 1911 р.) я пішов на адвокатську практику [17] й підготовлювався до докторату. Зробив два ригороза [18], а третього не вспів, бо перебила війна.

В 1914 р., як російська армія окупувала Галичину, мене в листопаді заарештувала в Калуші рос[ійська] військова влада, передала під полевий суд, який не засудив мене вправді, але як «опасного для русских войск и мазепинца» рішив вислати, і мене цілу зиму 1914/15 [року] держано в станіславівській тюрмі, а в березні 1915 р. вислано етапом в Наримський Край. В Нарим[ському] Краю проживав в с. Тогурі до 1917 р. до місяця липня.

Потім виїхав на Вкраїну і в м. Винниці був «українізатором» губер[нського] земельного комітету та вчителем німецької мови в укр[аїнській] гімназії. Після гетьманського перевороту покинув земельний комітет і працював секретарем Поділ[ьської] губерн[ської] «Просвіти» і відав її бібліотекою (бувш[а] Гоголівська в Нар[однім] домі).

З початком червня 1918 р. мене арештував Винницький гетьманський староста, і я сидів зразу в Винницькій, потім в Проскурівській тюрмі, а потім перевели мене до концентрац[ійного] лагеру до Жмеринки, де я пробув до жовтня; причина арешту —«опасный для украинского государства». З лагеру я вирвався при допомозі Гал[ицьких] Січових Стрільців [19] й вернув до Винниці до давньої праці.

При кінці 1918 р. (в грудні) вернув в Галичину, був з травня по липень [1919 р.] повіткомісарем (Делятин — Косів) [20], і перед польською окупацією тієї частини Галичини, що була в руках Румунів, я виїхав до Черновець, де пробув 2—3 місяці [21]. Звідси прибув на Вкраїну під час розвалу петлюрівської й Галицької Армії.

Тому, що поляки прямували до Каменця, я направився через Летичів і Літин до Вінниці й прибув в момент, коли почались переговори Галицької Армії з більшовиками про перехід.

Мене притягнуто до переговорів з боку Гал[ицької] Армії, і я складав умову, що була підставою переходу галицьких частин до червоних.

Після цього мене назначено головою Гал[ицького] Ревтрибуналу. Я вступив до партії (К. П. б. У.). Мене знято з роботи в Ревтрибі й доручено працювати як голові ред[акційної] кол[егії] «Черв[оного] стрільця» [22].

Після переїзду Штабу Гал[ицької] Армії до Київа, мене призначено членом ред[акційної] кол[егії] «Галицького Комуніста» [23]. Під час евакуації Київа в 1920 р. мене направлено до Казані до Запасної Армії [24], де я був членом Гал[ицького] бюра й керував політроботою серед галицьких частин.

В липні 1920 р. Ц. К. Р. К. П. направив мене в розпорядження Галоркому [25] і цей призначив мене своїм представником при Поармі XIV [26].

З моментом, як Галревком виїхав в Тернопіль, мене знято з цієї роботи й призначено в[иконуючим] об[ов'язки] Завід[уючого] земельним відділом Галичини [27], і на цій праці я пробув до евакуації з Тернополя.

Після евакуації Тернополя прибув до Умані, де працював членом редколегії газети «Вісті Уман[ського] Ревкому й паркому» до червня 1921 р. і рівночасно був лектором на політкурсах 45 дивізії [28] (радянське будівництво).

В серпні 1921 [р.] я з доручення Земвідділу і Профобру зорганізував в бувш[ому] монастирському маєтку в с. Талянках (на Уманщині) с[ільсько] г[осподарську] профшколу, якою завідував на протязі 3-ох років і рівночасно викладав укр[аїнську] літературу, історію культури, політграмоту та земельний закон.

В жовтні 1924 р. переїхав до Києва і вступив на посаду нарслідчого, а зараз працюю в О. В. К. [29] як секретар дисциплінарного окружного суду і виконую обов'язки секретаря Уповноваженого Укрнауки [30].

В 1925 р. став членом літер[атурних] організацій «Плуга» та спілки «Західня Україна» і працюю в таких журналах: «Робітниця», «Укр[аїнські] Щоденні Вісті» (Америка), «Світ» (Галичина), «Глобус», «Літ[ературна] Газета» (Київ), «Зоря» (Дніпропетровськ), брав участь в III Альманаху «Плуга», в Альманаху «Західня Україна» [31], видав збірку «Дві сили» [32].

Київ, 25/VIII [19] 27

Козоріс

Восени 1927 р. на конкурсі літературних творів, організованому Наркоматом освіти УСРР та присвяченому 10-річчю жовтневої революції, новела М. К. Козоріса «По кам'яній стежці» дістала другу премію [33].

М. К. Козоріс підтримував зв'язки зі Східною Галичиною, де мешкали його родичі, а також з львівськими літераторами-комуністами, які гуртувалися довкола журналу «Вікна» (1927—1932) й літоб'єднання «Горно» (1929—1932). Восени 1929 р. оповідання М. К. Козоріса «То був злодій» було надруковане у Львові в «Робітничо-селянському календарі «Товариш» на 1930 рік» (с. 95—100), що його випустило у світ легальне видавництво КПЗУ «Книжка». Втім, вже 4 листопада 1929 р. польська поліція повідомила прокуратуру Львівського окружного суду про те, що вона конфіскувала 484 примірники календаря. Через кілька днів прокуратура, в свою чергу, передала справу до окружного суду з пропозицією схвалити рішення поліції про конфіскацію видання, оскільки матеріали календаря «вказують на комуністичну тенденцію видавництва». За допомогою працівника «Книжки» М. Вовка вдалося винести з друкарні близько 30 примірників «Товариша», що нині є бібліографічною рідкістю [34].

Як і всі члени Спілки «Західна Україна», Козоріс брав активну участь у кампаніях солідарності громадськості УСРР з трудящими західноукраїнських земель, що набули особливого розмаху восени 1930 р. Так, 18 жовтня у Києві відбулася багатотисячна демонстрація протесту проти терору пілсудчини на західноукраїнських теренах. Виступаючи перед маніфестантами, Козоріс заявив: «Ми певні, що пролетаріат усього світу висловить свій гострий протест і підтримає боротьбу західноукраїнських робітників і селян проти їхніх гнобителів» [35].

Після закінчення заочної аспірантури в УНІКу Михайло Козоріс лишився працювати в системі Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) у Києві. У протоколі № 4 засідання Президії ВУАН від 7 лютого 1930 р., зокрема, записано: «...Козоріса М. К. призначити на консультанта Президії Історично-Філологічного Відділу з 1 січня 1930 року» [36]. Згодом він був співробітником Комісії історії Західної України при Історичній секції ВУАН. Саме під грифом цієї Комісії було видано його літературознавчу працю про творчість В. Стефаника [37]. Цікава в цілому, ця розвідка разом з тим позначена впливами так званого «марксівського» літературознавства, надмірною соціологізацією творчості видатного майстра слова з Галичини. Не полишав Козоріс і співробітництва в УНІКу. В листі від 4 лютого 1933 р. він зауважував: «...Я в Академії завантажений по саму шию (взяв додаткову роботу)...»[38].

Наукова праця робила обтяжливими для письменника обов'язки бухгалтера київської філії Спілки «Західна Україна». У листі до харківського керівництва літорганізації від 6 квітня 1932 р. він зазначав: «...Я прошу Вас передати всім начальствам «к сведению», що я виконую свої обов'язки лише до 1.V., а там нехай дають когось іншого. Я такий

завалений роботою, що не можу довше тягнути. Відслужу рік і йду на урльоп (себто у відпустку.— *О. Р.*)» [39]. Втім, ця відставка не була прийнята. «Погані ви хлопці, що не схвалили мені димісії,— писав Михайло Козоріс наприкінці грудня 1932 р.— Справа, бачите, не в «великій роботі», а в мороці. Слушно кажуть, що краще рахувати свої воші, ніж чужі гроші. Це дуже делікатна справа, і тому тут треба бути дуже акуратним» [40].

1932 рік був для М. К. Козоріса вкрай завантажений роботою: наукова праця в Академії наук, літературна творчість (в цей рік було видано два томи його роману «Голуба кров», присвяченого галицькій інтелігенції й хронологічно доведеного до 1918 р.— утворення ЗУНР), досить обтяжливі для немолодої вже людини організаційні обов'язки у київській філії Спілки «Західна Україна»...

Проте цього ж року сталася й приємна для літератора подія. Як повідомляла харківська «Літературна газета» у травні 1932 р., за підсумками літературного конкурсу, що його оголосив сектор мистецтв Наркомату освіти України, «другою премією нагороджено оповідання М. Козоріса (члена літорганізації «Західна Україна») під назвою «Юра». Оповідання на тему зростання у молодого пролетаріату Підкарпаття революційно-пролетарської свідомості сенсу класової боротьби з капіталізмом і панством в умовах Західної України під проводом комуністичної партії. Оповідання надрукував журнал «Західна Україна» в № 9—31 р.» [41].

У жовтні 1932 р. Михайло Козоріс востаннє у своєму житті відпочивав — у Желізноводську. В листі звідти до голови Спілки «Західна Україна» М. Ірчана (22 жовтня 1932 р.) у Харків він зауважував: «Вертаю в Київ на днях. Нема плацкартних білетів і ми вибираємося на буферах» [42].

Тогочасне листування письменника красномовно засвідчує той кризовий стан, що в ньому опинилася більшість літературних об'єднань України, зокрема й Спілка революційних письменників «Західна Україна», після публікації сумнозвісної постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (23 квітня 1932 р.) [43]. Це підтверджує, зокрема, й лист з Одещини члена Спілки В. Олексюка від 28 квітня 1932 р. Останній працював у редакції газети «Соціалістична перемога». «Дорогі товариші... — писав до керівництва Спілки В. Олексюк.— Прочитавши постанову ЦК ВКП(б) про перебудову літературних організацій, я не можу обійти мовчанням цього важливого документа, і тим більше, що мене цікавить судьба нашої спілки, яка має перед собою особливі специфічні завдання... На мою думку, наша спілка повинна залишитися, виходячи з політичних мотивів і специфічних завдань... Мене цікавить ваша думка і ті переміни, що передбачаються. Чи повинен залишитись журнал ЗУ («Західна Україна».— *Авт.*)? Я гадаю, що повинен залишитися. Ми розуміємо, що наше завдання подвійне: працювати на фронті соціалістичного будівництва і допомагати словом в боротьбі проти польського фашизму. Але наша робота повинна більше бути скерована за Збруч» [44].

Ці думки, мабуть, поділяв і Михайло Козоріс. Відчуваючи всю складність тогочасної ситуації в літературі, зокрема кризовий стан Спілки «Західна Україна», він у листі від 20 грудня 1932 р. до харківських товаришів писав, безпосередньо звертаючись до секретаря Спілки П. Гірняка: «Щодо нашої зупівської роботи, то ми винні всі разом, ну, а на верхівку в першу чергу пальцем тикається. Признайте самі, чи це нормально, аби вся Зупа [45] — це Гірняк, журнал і кілька книжочок. Наш голова (Ірчан.—*Авт.*) як чудотворний рабін заховався за сімома дверми. Він нехай не гнівається на таку фразу, я не думаю його ображати, але факт

фактом — говорить лише Гірняк. А треба, щоби всі говорили, або к чорту справу».

Далі М. К. Козоріс змалював стан розброду, що панував у київській філії організації: «Наші кияни теж розхлябані — це теж факт. Дехто думає, що він виріс вже з нашої організації, як напр.: Малицький, Турчинська [46], яка здає свої твори до ЛіМу тощо, лише не до нас, ну, це треба сказати і про Дмитерка [47]... В мене таке враження, що він вважає, що «ЗУ» для нього вже зайва річ, він дивиться згори, так як хлопець на короткі штанята, коли одягнув вже довгі... Він парень толковий, має всі дані, щоб з його вийшли люди, якщо він спам'ятається і перестане «важнічати», бо, знаєте, коли людина з 23-ох років починає «важнічати», то що лишиться на старість?

Письменник, справжній, повинен бути скромний, безпретенсійний. А його було б шкода — матеріал хороший, треба б зберегти його від того, щоби заскоро постарівся. Юність сто раз цінніша за старість, це я Вам можу вже сказати» [48].

Як видно з цього листування, ситуація, що склалася в тогочасному суспільно-політичному та економічному житті країни, аж ніяк не сприяла літературній творчості. На зміну літературному плюралізмові з його розмаїттям течій і напрямів, літературних організацій та їхніх друкованих органів йшов «казьонний» оптимізм «соціалістичного реалізму» з його єдиномисленням та вимогою до митців раптово перетворитися на «інженерів людських душ», отже, стати «коліщатками й гвинтиками» тоталітарної сталінської держави, слухняно обслуговувати її ідеологічні потреби...

Великі надії покладав М. К. Козоріс на 1933 рік. До видавництва «Література і мистецтво» він мав того року передати третій том роману «Голуба кров», тут також планувалося видання однотомника його вибраних творів (10 аркушів). Проте всі ці задуми залишилися нездійсненними. Над усіма вихідцями з «недержавної України» на терені УСРР й над членами Спілки «Західна Україна», зокрема, вже нависали лиховісні хмари.

1931—1933 рр.— час краху сталінського «великого стрибка» в економіці, час страшного голодомору. Тоталітарній системі, що формувалася, вкрай потрібно було знайти «шпигунів», «диверсантів» та «шкідників», на яких можна було б перекласти власні злочини та численні народногосподарські прорахунки. Напрочуд зручним матеріалом для таких інсинуацій були в УСРР вихідці з західноукраїнських земель, бо мали родичів за кордоном, листування з якими можна було при бажанні представити як «зраду інтересів робітничого класу», «шпигунську кореспонденцію». До того ж, чимало галичан в минулому були стрільцями або офіцерами австрійського війська, УСС, УГА («контрреволюційних націоналістичних збройних формувань»). Сценаристи з ДПУ УСРР пригадали й зраду ЧУГА у квітні 1920 р., дарма що на території радянської України залишилися саме ті, хто в часи польського наступу 1920 р. зберіг відданість радянській владі.

Саме з таких «цеглин» й збудувало ДПУ УСРР міфічну «Українську Військову Організацію» (УВО), що нібито мала намір шляхом збройного повстання повалити диктатуру пролетаріату на Україні (реальна УВО під проводом Є. Коновальця справді діяла на західноукраїнських теренах, проте до «справи» УВО в УСРР була непричетна). Арешти за приналежність до організації розпочалися наприкінці 1932 р. Ця ганебна витівка ДПУ влучно була оцінена секретарем обкому Молдавської АСРР Іваном Сірко, також уродженцем Західної України, як «похід на галичан» [49].

За приналежність до УВО одним з перших серед київських літераторів був заарештований уповноважений Спілки «Західна Україна» у Києві поет Василь Атаманюк (1897—1937). 30 січня 1933 р. Михайло Козоріс

у своєму листі до Правління Спілки у Харків зробив червоним олівцем приписку: «Щойно мені сказали, що заарештовано Атам[анюка], за що — не знаю». 4 лютого він роз'яснював (чи скоріше — намагався це зробити, зберігаючи назовні спокій): «В останньому листі я згадав Вам про арешт Ат[аманюка], тоді я писав це на підставі слухів. Тепер підтверджую це як дійсний факт. Яка причина — це важко сказати. Та справа тут мене цікавить з боку видавництва... По відомостям, у нього запечатали його кімнату, там всі справи Вид[авницт]ва і, здається, що і рукописи та договори. Як це довго потягнеться, цього не збагнеш, тому, на мою думку, Спілці треба написати відповідне відношення до Д. П. У. і треба, щоби вони, порозумівшись в цій справі Ат[аманюка], видали матеріали видавництва». Далі йде фраза, що свідчить про відповідальне та бережливе ставлення автора до грошей організації: «Звертався теж до мене Кічура [50] вчера, казав, що дружина А[таманюка] лишилася без копійки. Я відмовив. Коли б йому належались якісь гроші, а в неї було доручення, тоді справа інша. Тому нехай Правління вирішить, як бути в цій справі, а на свою особисту відповідальність я не хочу брати» [51]. 5 лютого 1933 р. за приналежність до УВО був заарештований й сам Михайло Козоріс. Арешт М. К. Козоріса знайшов свій відбиток у квітневому протоколі засідання Президії ВУАН 1933 р., де зазначалося, що науковий співробітник Комісії історії Західної України М. К. Козоріс звільняється з посади як такий, що не виконує своїх обов'язків від 5 лютого 1933 р. [52]

У постанові про початок слідства щодо М. К. Козоріса зауважувалося, що його «злочинна діяльність» полягала у «приналежності до УВО — Української військової організації, що готувала повалення рад. влади на Україні шляхом підготовки збройного повстання та інтервенції...» [53].

14 лютого 1933 р. у супроводі спецконвою Михайла Козоріса було відправлено до Харкова, тодішньої столиці республіки, де ДПУ УСРР спішно фабрикувалася «справа» УВО. Неважко собі уявити, які методи застосовували слідчі до цієї літньої вже людини. Юрист за фахом, він швидко зрозумів, що слідство не прагне з'ясувати істину, а силкується довести наявність розгалуженої «націоналістичної контрреволюційної організації», укомплектованої переважно галичанами, бажано — колишніми військовими. Приблизно через два тижні після арешту Козоріс прийняв умови цієї «гри» — визнав свою приналежність до УВО з 1920 р., а Спілку «Західна Україна» — легальним прикриттям УВО. Досягнення цього «консенсусу» із ДПУ полегшувалося для нього, мабуть, і тим, що у своєму житті він вже зазнав двох безпідставних арештів: 1914 р.— як «опасный для русских войск и мазепинец», 1918 р.— як «опасный для украинского государства». У своєму життєписі від 25 серпня 1927 р. Михайло Козоріс, з юридичного боку оцінюючи присуд російського військово-польового суду стосовно себе, писав, що він «не засудив мене вправді». Напевно, морально він був підготовлений й до третього, такого ж «обгрунтованого», судового рішення.

Не засуджуючи лінію поведінки Козоріса, разом з тим слід додати, що його молодший колега В. І. Атаманюк (Яблуненко), який попервах «зізнався» в приналежності до УВО, знайшов в собі сили 14 березня 1933 р. звернутися до Колегії ДПУ з такою заявою: «Бувши в тяжкому нервовому розладі і стані глибокої духової депресії, після 20-ти денних і нічних переживань, я, в попередній своїй заяві на ім'я Колегії з 20.II.1933, значно перебільшив свої злочини і написав такого, чого не було.

Пишучи про контрреволюційну організацію, я весь час мав на увазі організацію — «ЗАХІДНЯ УКРАЇНА» (так у тексті.— *Авт.*) та її членів, бо іншої організації я не знав досі.

Цей страшний злочин, допущений у стінах ДПУ, якого я довше підтримувати не в стані, страшно мене мучить і я прошу Колегію простити мені його, взявши на увагу мій хворий стан і моє щире бажання, як можна глибше розкаятись, що й привело мене до самонаклепу» [54].

Надалі до кінця слідства В. І. Атаманюк рішуче відкидав звинувачування в контрреволюційній діяльності й приналежності до УВО.

Інакше поводився М. К. Козоріс. Визнавши себе винним, він свідчив, що був причетним до зради ЧУГА у квітні 1920 р., влітку того ж року нібито брав участь у контрреволюційній організації у Галревкомі, в подальшому аж до моменту арешту — проводив ворожу антирадянську діяльність в лавах УВО. Відповідним чином препаровані, його «зізнання» потрапили й на шпальти республіканської преси. З'ясовуючи «особливості класової боротьби» на Україні на початку 30-х років, дружина П. П. Постишева Т. Постоловська, як людина втаємничена, згадувала, зокрема, й прізвище Михайла Козоріса: «Ось що говорив про план імперіалістів контрреволюціонер Козоріс: «... Німеччина разом з іншими капіталістичними державами бере участь в поході на Радянський Союз. Польща уступає Німеччині захоплені нею німецькі території і Данцігський коридор. Як компенсацію за це, Польща після завоювання Радянської України дістає частину України (Правобережжя) під свій вплив і доступ до Чорного моря, Лівобережна Україна підпадає під вплив Німеччини, яка могла б експлуатувати багатства Донбасу для утворення тут сильного промислового центру ...» [55].

Тим часом «контрреволюціонер» Козоріс у харківському спецкорпусі ДПУ УСРР чекав вироку. 4 вересня 1933 р. в камері ним був написаний ще один життєпис, який подаємо за автографом зі слідчої справи літератора [56]. Текст автобіографії М. К. Козоріса ще раз свідчить на користь того, що його «зізнання» були вимушеною «грою»: документ не містить жодної згадки про участь його автора в будь-якій контрреволюційній організації. Єдина ознака, що свідчить про перебування Козоріса під слідством, це наявність під кожною з трьох сторінок життєпису підпису автора (як і під протоколами «зізнань»):

Життєпис

Народився в м. Калуші (в Галичині) 1882 р. 3 березня. Батько займався літом хліборобством, а осін'ю і зімою шевством. Мав хату, 3 морги землі (1 $^1/_2$ дес.). Дітей було десятеро.

Народню школу закінчив першим учнем, тому післали мене до гімназії. До п'ятої кляси батько помагав трохи матеріально, а з п'ятої класи утримувався сам лекціями і таким чином закінчив гімназію і університет. Гімназію закінчив в 1904 р., після чого покликано мене до війська, але після 2-ох місяців звільнено із-за хронічного катару легенів. Юридичний факультет закінчив у Львові в 1910 р.

Був адвокатським помічником до початку війни.

В 1914 р. в листопаді російська військова влада арештувала мене в Калуші як українця і етапним порядком відправила в заслання в Сибір до Наримського Краю. В засланню пробув до червня 1917 р. Потім поїхав на Вкраїну до Києва. В Києві прожив коло 1 $^1/_2$ місяця, але не знайшов роботи. Діставши посаду секретаря Земельної губ[ернської] управи в Вінниці, я поїхав туди в вересні 1917 р. На цій посаді працював до гетьманського перевороту (до травня 1918 р.). Крім цього був вчителем німецької мови в укр[аїнській] гімназії. В травні арештований гетьманським урядом, сидів в вінницькій тюрмі, проскурівській, а потім в Жмеринці в концентраційному лагері. Вийшов з конц. лагеру перед петлюрівським переворотом [57].

8—3494

В грудні 1918 р. поїхав до Києва шукати роботи, але зустрінувся з галичанами, що приїхали до Петлюри по амуніцію для галицького фронту під Львовом [58]. Я поїхав їхнім ешелоном при кінці грудня до Галичини. В квітні 1919 р. дістав в Галичині посаду помічника повіт[ового] комісара в Делятині, де мене захопили румуни, що під час наступу поляків зайняли Покуття.

Був дальше повіт[овим] комісаром за румунів в Делятині і Косові два місяці, і перед приходом поляків покинув цю посаду і поїхав до Чернівець, а звідціль десь в жовтні 1919 р. поїхав до Кам'янця, де вже почався розвал і галицької і петлюрівської армії. Перед приходом поляків до Кам'янця перебрався до Хмельника, а звідціль до Вінниці, де приймав участь в переговорах між Галармією і Червоною.

В лютому 1920 р. вступив до Комуніст[ичної] партії (перед тим не належав до жодної), працював в редакції «Комуніст Підкарпаття». В березні в Балті редагував «Червоного стрільця», потім в Києві — «Галицького комуніста».

Перед приходом поляків виїхав до Казані до запасної Черв[оної] армії, де був членом Галбюра.

В липні 1920 [р.] з доручення Ц. К. [РКП(б)] поїхав до Жмеринки до Галревкому, був уповноваженим від Галревкому при XII армії, а потім зав. земельним відділом Галревкому в Тернополі.

В Тернополі перед відворотом мене вичищено з партії. Після ліквідації Галревкому поїхав до Умані, де працював в редколегії «Вісті Уманщини» і лектором на політкурсах при 45 дивізії.

В 1921 р. в серпні організував в с. Тальянках с[ільсько]г[осподарську] школу і завідував нею до [59] жовтня 1924 р. Осін'ю 1924 р. переїхав до Києва і працював нарслідчим при Губсуді. З 1926 р. працював техсекретарем в Губвиконкомі, а з 1927 р. секретарем уповноваженого Упрнауки аж до кінця 1930 р. Крім цього, в 1927 р. поступив аспірантом до Інституту книгознавства і закінчив в 1930 р. З 1931 р. поступив науковим співробітником до ВУАН, де працював до останнього часу.

Рівночасно з 1908 р. працював як письменник і після революції друковано мої твори в багатьох радянських журналах, а крім цього видано 8 окремих книжок. Був членом літорганізацій «Плуг», «Західня Україна», «ЛОЧАФ» [60] і з 1930 р. заступником голови МК письменників.

4.IX.1933 М. Козоріс

Тим часом слідчі спішно готували для передачі справу М. К. Козоріса на розгляд Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР. Як і в інших підсудних, заарештованих за приналежність до УВО, звинувачення грунтувалося виключно на зізнаннях підсудних, про речові докази не було й мови — їх просто не було.

Нижче подаємо звинувачувальний висновок, що був наслідком восьмимісячної «копіткої» роботи слідчих з заарештованим М. К. Козорісом. Документ подається мовою оригіналу, повністю збережено його орфографію та пунктуацію, розташування абзаців. Скорочення «л. д.» в дужках означає аркуш справи («лист дела») підсудного М. К. Козоріса, на якому міститься відповідний матеріал, що підтверджує те чи інше конкретне звинувачення. Оригінал — машинопис, підписи — автограф олівцем [61].

Обвинительное заключение

По делу Козореза Михаила Кировича, обвиняемого в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-2, 54-3, 54-11 УК УССР [62]

В начале февраля 1933 г. ГПУ был арестован и привлечен по настоящему делу в качестве обвиняемого член подпольной контрреволюционной организации, именовавшей себя «Украинской Военной Организацией», научный сотрудник ВУАН — Козорез Михаил Кирович.

Проведенным по делу следствием установлено:

Козорез М. К.— сын крестьянина, родился в 1882 г. в м. Калуша, в Галиции. В 1910 г. окончил Львовский университет по юридическому факультету. Во время империалистической войны был выслан царским правительством за пределы Галиции. В 1917 г., вернувшись из ссылки, работал секретарем Винницкой Губернской Земельной Управы. В июле 1920 г. был назначен заведующим земельного отдела Галревкома в Тарнополе. В феврале 1920 г. вступил членом в КП(б)У, а в конце этого же года был исключен из партии.

До 1924 г. проживал на Уманщине, где заведывал сельхоз. школой, а затем переехал в Киев.

Козорез М. К. является одним из организаторов измены Галицийской армии. После ее поражения остался на Советской Украине по заданию руководства УВО для подпольной контрреволюционной работы (л. д. 23, 24, 28, 109).

Принадлежа к руководству Киевской организации УВО, неоднократно выступал на совещаниях руководства, требуя ускорения сроков вооруженного восстания, являлся лицом, связывавшим киевскую организацию УВО с Надднепрянской к-р организацией (л. д. 134, 135, 148, 156, 145, 157, 158).

Работая в литературном объединении «Західна Україна», являвшемся фактически одной из групп УВО,— Козорез лично вербовал в организацию новых членов, поддерживал связи с закордоном и проводил повстанческую работу на периферии (л. д. 71, 160—162, 167, 169, 171, 180, 184).

Козорез виновным себя признал. Изобличается показаниями Максимовича, Турянского, Лозинского, Рудницкого, Струхманчука, Палиева, Василькова, Коника [63] и др. активных членов УВО.

Таким образом следствием установлено, что Козорез до дня ареста проводил активную контрреволюционную работу, направленную к свержению Советской власти и установлению украинской буржуазно-демократической республики, т. е. совершил преступления, предусмотренные ст. ст. 54-2, 54-3, 54-11 УК УССР.

На основании изложенного полагал бы:

Дело по обвинению Козореза Михаила Кировича, 1882 г. рожд., сына крестьянина, урож. Галиции, с высшим образованием, быв. члена Галбюро, быв. члена КП(б)У, украинца, подданства УССР, до ареста работавшего научным сотрудником ВУАН и в литературном объединении «Західна Україна» в Киеве,— передать на рассмотрение Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР с ходатайством о **заключении его в концлагерь сроком на пять лет.**

Справка: 1. Арестованный Козорез М. К. находится под стражей в спецкорпусе ГПУ УССР.

2. Вещественных доказательств по делу нет.

Уполномоченный СПО ГПУ УССР *Проскуряков*

Согласен и утверждаю:
Врид. начальника секретно-политического отдела ГПУ УССР *Козельский* [64]
25 сентября 1933 г.
г. Харьков

1 жовтня 1933 р. відбулося засідання Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР, на якому, зокрема, було розглянуто справу М. К. Козоріса. Витяг з протоколу цього засідання, що міститься у справі М. К. Козоріса, являє собою третину стандартного аркуша паперу. Документ — машинопис, засвідчена копія, підпис — автограф [65].

Выписка из протокола № 108/541
Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР
от 1 октября 1933 г.

Слушали: 13. Дело № 737/53866 СПО ГПУ УССР по обв. гр. Козореза Михаила Кирилловича (так в тексті.— *Авт.*) 1880 г. р. [66], ур. Галиции, б/п, украинца, по ст. 54-11 УК УССР.
Постановили: Козореза Михаила Кировича заключить в исправтрудлагерь сроком на пять лет, считая срок с 21/II—33 г. Дело сдать в архив.

Верно: Секретарь Судебной Тройки: [Подпись]

На звороті цього документа міститься власноручний підпис М. К. Козоріса й дата — 5 жовтня 1933 р., тобто час «доведення» йому присуду. Одночасно рукою одного з співробітників ДПУ УСРР тут зроблено такий запис: «9.XI.33 г. отправлен в Карлаг — Караганду» [67].

Протягом двох років Михайло Козоріс відбував покарання за нескоєні злочини в Казахстані. Згодом умови його ув'язнення істотно погіршали — з 19 грудня 1935 р. він перебував на Соловках, у табірному пункті («лагпункті») Кремль. Працював М. К. Козоріс по-ударному, розраховував, мабуть, на дострокове звільнення як такий, що перевиконує норму. Формально термін ув'язнення мав скінчитися для нього у лютому 1938 р. Рахуючи дні, що залишилися йому до звільнення, він звернув увагу на розбіжність між датою арешту й датою початку відбуття покарання за судовим рішенням. Різниця ця становила близько двох тижнів на користь ГУЛАГу.

У квітні 1937 р. М. К. Козоріс написав заяву на ім'я Генерального прокурора СРСР, у якій містилося прохання переглянути рішення Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 1 жовтня 1933 р. й привести у відповідність із діючим законодавством термін початку відбуття покарання, що мав рахуватися з моменту арешту. Заява подається мовою оригіналу за автографом, що зберігається у судовій справі М. К. Козоріса [68]:

Прокурору СССР

з/к Козориса Михаила Кировича, ст. 58^{11} УК [69], ср. 5 лет, ударн. кн. № 109 535, 8й отдел: ББК—НКВД [70], дело № —

Заявление

Коллегией ОГПУ УССР в Харькове я приговорен в октябре м-це 1933 г. к 5-летнему сроку труд-исправительных лагерей, причем в поста-

новлении упомянутой коллегии начало моего срока обозначено 20-тым февраля 1933 г.

В действительности же, как это видно из моего дела, я арестован в Киеве 5-го февраля 1933 г.

Ввиду того, что согласно закона начало срока обозначается днем фактического ареста, прошу вашего распоряжения об исправлении этой ошибки и определении начала моего срока днем 5-го февраля 1933 г.

л/п Кремль
Соловки
22.IV.1937 г. М. Козорис

Цій заяві було дано хід. 10 липня 1937 р. 8-й відділ Головного Управління Державної Безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР звернувся до своїх українських колег із запитом щодо початку терміну ув'язнення М. К. Козоріса. 22 липня 1937 р. Управління держбезпеки НКВС УСРР надіслало потрібні відомості за двома адресами: до Обліково-розподільчого відділу (ОРВ) Управління Біломоро-Балтійського табору НКВС та своєму безпосередньому керівництву у Москву. Документ подається за машинописним третім примірником цього листа, що зберігається у слідчій справі М. К. Козоріса [71]:

8 отдел УГБ
22 июля 1937 г.

В УРО Управл. Белбалтлага НКВД
Копия: В 8 Отдел ГУГБ НКВД СССР ст. Мед.-Гора [72]; Москва.

Сообщаем, что начало срока отбытия заключения осужденному Козорезу Михаилу Кириловичу надлежит исчислять со дня его ареста — 5 февраля 1933 года, о чем просим объявить Козорезу.

Пом. нач. 8 отдела УГБ НКВД УССР
лейтенант Государственной безопасности Мунвез
Инспектор — сержант Госбезопасности Брагинский

В державі, де закон поважається, таке рішення можна було б вважати перемогою. Та не так було в тоталітарній сталінській державі, тим більше у рік Великого терору. Жоден радянський в'язень, крім карних злочинців, не міг знати, коли скінчиться його ув'язнення. З надзвичайною легкістю Особлива нарада при НКВС СРСР виносила смертні вироки або ж — розчерком пера — продовжувала термін відбування «міри соціального захисту» на 10 років.

Отже, між в'язнями, особливо досвідченими, було укладено мовчазну угоду — якомога менше говорити або ж взагалі не згадувати, скільки часу залишилося до звільнення. Вважалося за краще не дражнити долю [73]. Михайло Козоріс порушив це табу...

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВС по Ленінградській області розглянула справу оперативної частини Соловецької в'язниці ГУДБ НКВС СРСР, порушену проти 134-х ув'язнених — «українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну й терористичну діяльність на Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію Всеукраїнський націоналістичний блок». Усіх їх було засуджено до вищої міри покарання — розстрілу.

3 листопада 1937 р. вирок було виконано. Серед розстріляних того дня був і Михайло Кірович Козоріс. Акту про розстріл у його слідчій справі не виявлено, але аналогічний документ зберігся у справі В. І. Ата-

манюка-Яблуненка, що загинув одночасно зі своїм старшим колегою. Документ являє собою смужку паперу з машинописним текстом, підпис — автограф [74]:

Акт

Приговор Тройки УНКВД ЛО по протоколу № 83 от 9 октября 1937 года в отношении осужденного к ВМН Атаманюк-Яблуненко Василия Ивановича приведен в исполнение 3 ноября 1937 года, в чем и составлен настоящий акт.

Зам. нач. АХУ УНКВД ЛО
капитан Госбезопасности Матвеев

[Печать]

3 ноября 1937 года.

3 листопада 1937 р. водночас із В. І. Атаманюком-Яблуненком, М. К. Козорісом загинули також колишні члени Галревкому М. Л. Баран, І. М. Сіяк (тоді ж був розстріляний і його брат — М. М. Сіяк), видатний режисер Лесь Курбас, відомий український письменник М. Ірчан, колишній керманич «істориків-марксистів» України, академік ВУАН М. І. Яворський та інші представники української інтелігенції, які свого часу були засуджені у «справах» СВУ, «Українського національного центру» чи УВО й зустріли Великий терор на Соловках...

Ухвалою Воєнного трибуналу Київського військового округу від 10 лютого 1959 р. вироки 1933 й 1937 рр. стосовно Козоріса М. К. було скасовано за відсутністю в його діях складу злочину...

[1] Див.: *Мухіна М. Ю.* Галревком і галичани: До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України 1920—1930 рр.// Укр. археогр. щорічник.— К., 1992.— Вип. 1 (4).— С. 383—400.

[2] Див.: *Мухіна М. Ю.* Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність Галицького революційного комітету // Архіви України.— 1990.— № 2.— С. 57.

[3] Див.: *Українські* письменники: Біобібліографічний словник.— К., 1965.— Т. 4.— С. 670—671.

[4] *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917—1927). Т. 1 : Біобібліографічний.— (Б. м.), 1928.— С. 228.

[5] Див.: *Письменники* Радянської України. 1917—1987 : Біобібліографічний довідник.— К., 1988.— С. 289; *Борці* за возз'єднання : Біографічний довідник.— Львів, 1989.— С. 146—147; *Українська* літературна енциклопедія.— К., 1990.— Т. 2.— С. 522—523. На жаль, і найновіше довідкове видання про репресованих українських літераторів, в якому використані архівні матеріали колишнього КДБ України (!), подає про М. К. Козоріса фантастичні відомості: він, нібито, й університет закінчив 1912 р., і учасником першої світової війни був, і заарештований у квітні (а не в лютому) 1933 р. (Див.: З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Упоряд. О. Г. Мусієнко.— К., 1991.— Вип. 1.— С. 254—255).

[6] *ЦДАВО* України.— Ф. 166, оп. 12, спр. 3484.— Арк. 8 зв.

[7] Див.: *Мухіна М. Ю.* Галревком і галичани... — С. 383.

[8] Цит. за: *Мухіна М. Ю.* Галревком і галичани... — С. 384.

[9] Див.: *Ірчан М.* Трагедія Першого Травня: Спомини з горожанської війни на Україні: Часть перша.— Нью-Йорк, 1923.— С. 24.

[10] *Архів* СБУ.— Спр. 49757-фп.— Арк. 59.

[11] *Там само.*— Арк. 60—61.

[12] *Там само.*— Арк. 62.

[13] *ЦДАВО* України.— Ф. 4, оп. 1, спр. 564.— Арк. 2.

[14] Див.: *Козоріс М.* Лист з Києва: Мистецьке об'єднання «Березіль» // Діло (Львів).— 1924.— 11 лист.

[15] *ЦДАВО* України.— Ф. 166, оп. 12, спр. 3484.— Арк. 8—9.

[16] «Matúra» (австр.)— іспит на атестат зрілості.

[17] *«...пішов на адвокатську практику».*— У 1911—1914 рр. М. К. Козоріс працював адвокатським кандидатом у Делятині, у канцелярії адвоката доктора Лагодинського.

[18] *«Rigorósum»* (нім.) — (усний) іспит на ступінь доктора.

[19] *«...при допомозі Гал. Січових Стрільців».*— Йдеться про військовослужбовців Легіону Українських Січових Стрільців (УСС) — військової формації (1914—1918) у складі австро-угорської армії за часів першої світової війни, що її було укомплектовано галичанами-українцями. З лав УСС вийшли відомі згодом українські літератори: В. Бобинський, М. Ірчан, І. Ткачук, Р. Купчинський та ін., а також чимало суспільно-політичних, громадських діячів в Західній Україні й УСРР.

[20] *«...був... повіткомісарем (Делятин — Косів)»* — М. Козоріс згадував: «...З початком травня 1919 р. мене було призначено помічником повітового комісара в Надвірній. Мені пропонували місце комісара в іншому місці, але я відмовився. Мене тягнуло в гори, в знайомі місця, де я працював до війни, бо після довгенького перебування в Наримському краї, я здорово заскучав за горами... Але в Надвірній мені недовго прийшлося побувати, здається, заледве місяць... Делятинщина, що належала до Надвірнянського повіту, настирливо домагалася..., щоб її було виділено в окрему адміністративну повітову одиницю та щоб я став у них повітовим комісарем (я працював там перед війною $2^1/_2$ роки)... Повітовий комісар, щоб задовільнити ці домагання, доручив мені переїхати до Делятина і утворити там відділ повітового комісаріяту...» (Див.: *Козоріс М.* Румуни в Галичині: Спомин // Західна Україна.— 1930.— № 3/4.— С. 42—43).

[21] *«...я виїхав до Черновець, де пробув 2—3 місяці».*— У наведених вище спогадах М. Козоріс зазначав: «В Чернівцях я пробув тижнів два чи три» (Див.: Козоріс М. Румуни в Галичині.— С. 48).

[22] *«Червоний стрілець»* — газета, орган політвідділу Реввійськради 12-ї армії.

[23] *«Галицький Комуніст»* — перша комуністична газета для західноукраїнських трудящих. Видавалася від 10.V.1919 до 30.IV.1920 р. у Києві. Спочатку — орган тимчасового комітету комуністів Східної Галичини, з № 3 — комітету партії комуністів Східної Галичини і Буковини, з 1920 р.— крайового комітету КП(б)У Східної Галичини і Буковини. Від 15.VI.1919 до 5.III.1920 р. газета не видавалася. Всього вийшло 36 номерів.

[24] *Запасна Армія.*— За наказом РВР РСФРР від 7 серп. 1919 р. Управління по формуванню військ Східного фронту було розгорнуте в управління Запасної Армії Республіки, штаб якої перебував у Симбірську, а з 27 верес. 1919 р.— у Казані. Запасна Армія призначалася для формування стратегічних резервів й поповнень Червоної Армії.

[25] *Галорком* — Галицький організаційний комітет КП(б)У — керівний орган комуністичних організацій Східної Галичини і Буковини, обраний на 1-й крайовій партійній конференції (23—24 квіт. 1920 р.) у Києві. Діяв у контакті з нелегальним ЦК Компартії Східної Галичини (КПСГ), з яким об'єднався у серпні 1920 р. в єдиний орган — ЦК КПСГ.

[26] *Поарм* — політичний відділ армії. М. К. Козоріс був уповноваженим Галоркому при Реввійськраді XIV армії.

[27] *«Галичина»* — Галицький революційний комітет (Галревком) — тимчасовий найвищий орган влади на терені Східної Галичини, сформований 8 липня 1920 р. у Тернополі. 15 липня 1920 р. він проголосив утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.

[28] *45-та* стрілецька дивізія — з'єднання радянських військ, сформоване в червні 1919 р. поблизу Одеси. З кінця червня 1920 р. дивізія вела бойові дії на польському фронті, у ній було чимало галичан. 45-ю дивізією командували Й. Е. Якір, І. І. Гаркавий та ін.

[29] *О. В. К.*— округовий виконавчий комітет (Київський).

[30] *Укрнаука* — Управління науковими установами на Україні Наркомату освіти УСРР. Скорочення «Укрнаука» та «Упрнаука» вживалися як синоніми. Сам НКО УСРР розташовувався до 1934 р. у тогочасній столиці — Харкові, у Києві ж, де працювала ВУАН, знаходився Уповноважений Укрнауки, у якого й секретарював М. К. Козоріс.

[31] *«...в Альманаху «Західня Україна»...»* — Спілка революційних письменників «Західна Україна» видавала 1927—1930 рр. у Києві літературно-мистецький і громадсько-політичний альманах (щорічник) «Західна Україна», а з 1930 до 1933 р.— у Харкові одноіменний часопис (місячник). Див.: *Козоріс М.* Дві сили; То був злодій (оповідання) // Західня Україна: Альманах.— К., 1927.— С. 103—119.

[32] Див.: *Козоріс М.* Дві сили: Нариси.— К., 1927.— 94 с.

[33] Див.: *Мистецькі* конкурси до 10-х роковин Жовтневої революції // Вісті ВУЦВК (Харків).— 1927.— 19 жовт.

[34] Див.: *Кухто Л. В.* Видавництво КПЗУ «Книжка» у Львові (1929—1939 рр.) // Укр. іст. журн.— 1965.— № 9.— С. 71—72. Відомості про оповідання М. К. Козоріса подаємо за примірником «Товариша», що зберігається у Державному архіві Львівської області.

[35] *Пролетарська* правда (Київ).— 1930.— 19 жовт.

[36] *Архів* АН України.— Ф. Р-251, оп. 1, спр. 43.— Арк. 21.

[37] Див.: *Козоріс М.* Соціальні моменти в творчості В. Стефаника.— Х.; К., 1932.— 39 с. (Всеукр. Акад. наук. Комісія історії Західної України).

[38] *ЦДАМЛМ* України.— Ф. 579, оп. 1, спр. 33.— Арк. 22 зв.

[39] *Там само.*— Арк. 37.

[40] *Там само.*— Арк. 110.

[41] *Літературна* газета (Харків).— 1932.— 15 трав. Цікава побутова деталь. Майже через півроку після публікації зазначеного оповідання М. Козоріс звернувся (4 березня 1932 р.) до керівництва Спілки: «Там колись Ви друкували в журналі мого «Юру». Чи думаєте платити гроші за його, га? і скільки?» (*ЦДАМЛМ* України.— Ф. 579, оп. 1, спр. 33.— Арк. 29 зв.).

[42] *ЦДАМЛМ* України.— Ф. 579, оп. 1, спр. 33.— Арк. 97 зв.

[43] Цю постанову опублікував й журнал «Західна Україна» (1932, № 4, с. 75).

[44] *ЦДАМЛМ* України.— Ф. 579, оп. 1, спр. 33.— Арк. 51.

[45] «*Зупа*», «*зупівський*» — від «західноукраїнські письменники».

[46] Йдеться про українських літераторів, тогочасних членів Спілки «Західна Україна».

[47] *Дмитерко Любомир Дмитрович* (1911—1985) — уродженець м. Винники на Львівщині, український письменник, поет, драматург та прозаїк.

[48] *ЦДАМЛМ* України.— Ф. 579, оп. 1, спр. 33.— Арк. 111.

[49] Цит. за: *Комуніст* (Харків).— 1933.— 3 лип.

[50] *Кічура Мелетій Омелянович* (1881—1939?), уродженець с. Носів на Тернопільщині, український поет. Репресований 1933 р. у справі УВО. Реабілітований посмертно 1989 р.

[51] *ЦДАМЛМ* України.— Ф. 579, оп. 1, спр. 33.— Арк. 18 зв., 22—22 зв.

[52] *Архів АН України*,— Ф. Р-251, оп. 1, спр. 55.— Арк. 22 зв.

[53] *Архів СБУ*.— Спр. 49757-фп.— Арк. 2.

[54] *Там само.*— Спр. 57239-фп, т. 1.— Арк. 137.

[55] Цит. за: *Постоловська Т.* Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами // Більшовик України.— 1934.— № 4.— С. 51.

Майже одразу після арештів членів київської філії Спілки «Західна Україна» у тогочасній пресі почали з'являтися статті, написані відверто «на замовлення», в яких перекреслювався творчий доробок заарештованих, подавалася тенденційна літературознавча оцінка їхньої творчості. «Там, де нагай Пілсудчиковського улана гуляє по животах вагітних жінок та спинах трудящих,— йшлося в одній із таких публікацій,— там, де в найжорстокішій боротьбі... загартовується західньоукраїнський пролетаріят і трудове селянство, дрібнобуржуазний «радикал» Козоріс підкреслює тільки «барвисті шати верховинської краси», а своїм двотомним романом «Голуба кров» (ЛІМ, 1932 р.) зводить ганебний наклеп на революційні трудящі маси Західньої України і намагається притупити потребу гострої, нещадної боротьби проти галицьких «націоналів», показуючи їх у кривому дзеркалі і тим самим суттю виправдуючи їх» (*Шабліовський Є., Колесник П.* Проти куркульсько-петлюрівського націоналізму в художній літературі // Пролетарська правда.— 1933.— 24 берез.).

Проти своїх колишніх товаришів змушений був виступити й дехто з харківського керівництва Спілки «Західна Україна», як, наприклад, І. В. Ткачук (1891—1948). У друкованому органі літорганізації він подавав таку оцінку останнього роману М. К. Козоріса: «...Сучасний, войовничий націоналізм фашистської марки... пропагує Козоріс, за нього він і розписався своїм двотомним романом «Голуба кров», прикривши все це плащиком «критики» старої віджившої свій вік української наддемівщини та любовних пригод з еротичними сценками... Зірвавши всі оці прикриття, ми наглядно побачимо, що роман «Голуба кров» не наш, а соціальна функція його ворожа ідеям пролетаріату і всіх трудящих та близька і рідна ундофашистам, всяким отаманам, контрреволюційним силам всіх мастей, що зі шкури лізуть, дбаючи про реставрацію буржуазно-націоналістичної України при допомозі німецького й польського фашизму» (*Ткачук І.* Пропаганда войовничого націоналізму: Про роман М. Козоріса «Голуба кров» // Західна Україна.— 1933.— № 7—8.— С. 88).

Згадана рецензія з'явилася в останньому номері журналу «Західна Україна», який був підписаний до друку з величезним запізненням — у жовтні 1933 р. Незабаром Спілка революційних письменників «Західна Україна» та її друкований орган припинили своє існування, а більшість членів організації зазнали репресій. 7 грудня 1933 р. було заарештовано й автора рецензії — І. В. Ткачука...

[56] Архів СБУ.— Спр. 49757-фп.— Арк. 200—202.

[57] «...*петлюрівський переворот*».— Йдеться про утворення 14 листопада 1918 р. Директорії на чолі з С. Петлюрою й В. Винниченком, що виступила проти гетьмана П. Скоропадського. 21 листопада 1918 р. збройні сили Директорії увійшли до Києва й було проголошено відновлення УНР.

[58] «*галицький фронт під Львовом*» — йдеться про події польсько-української війни (листопад 1918 — липень 1919 р.), коли у Східній Галичині відбувалися бойові дії між збройними силами ЗУНР — УГА — та польською армією.

[59] *«до»* — у тексті помилково написано двічі — «до до».

[60] *«ЛОЧАФ»* — Літературне Об'єднання Червоної Армії та Флоту.

[61] *Архів СБУ*.— Спр. 49757-фп.— Арк. 203—204.

[62] *«ст. ст. 54-2, 54-3, 54-11 УК УССР»* — 54-та стаття Кримінального кодексу УСРР у редакції 1927 р. (аналогічна 58-й статті Кримінального кодексу РСФРР) передбачала покарання за «контрреволюційні злочини». М. К. Козоріс обвинувачувався за трьома з 14-ти пунктів цієї статті. Пункт 2-й передбачав покарання за «збройне повстання або забіг з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях з тією самою метою і, зокрема, щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території...»; пункт 3-й — за «зносини з контрреволюційною метою з чужоземною державою або з поодинокими її представниками, а також за сприяння в будь-який спосіб чужоземній державі, що воює з Союзом РСР або бореться з ним інтервенцією чи блокадою»; пункт 11-й — за «всіляку організаційну діяльність, скеровану до підготовлення або заподіяння передбачених у цьому розділі злочинів, а також за участь в організації, утвореній для підготовлення або заподіяння одного із злочинів, передбачених у цьому розділі» (Див.: *Збірник* узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України.— 1927.— Відділ перший.— Ч. 26—27.— Арк. 132.— С. 443—444, 447).

М. К. Козоріс, як свідчать наведені документи, був засуджений за 11-м пунктом 54-ї статті Кримінального кодексу УСРР.

[63] *Максимович, Турянський, Лозинський, Рудницький, Струхманчук, Паліїв, Васильків, Коник* — особи, які звинувачувалися й були засуджені у справі УВО.

Саврич Карл Авксентійович (псевдонім Максимович) (1892—1934) — діяч комуністичного руху в Західній Україні, секретар ЦК Компартії Східної Галичини (1919), у 1922—1924 рр.— секретар посольства УСРР у Варшаві, згодом — заступник Уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР при Уряді УСРР, член ЦК, член Політбюро ЦК КПЗУ, секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ (м. Харків), кандидат у члени ЦК КП(б)У. На лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 р. Л. М. Кагановичем був затаврований як «ухильник», втратив всі свої посади, 1929 р. був виключений з ВКП(б). З початку 1928 р. працював у Саратові, а з жовтня 1929 р.— у Москві рядовим співробітником Хлібтваринводцентру, старшим інспектором «Заготзерна».

9 січня 1933 р. був заарештований у Москві ОДПУ СРСР. 5 вересня того ж року, як член «Московського центру УВО», був засуджений до 10 років позбавлення волі. У Біломоро-Балтійському таборі НКВС 17 липня 1934 р. позбавив себе життя (Див.: *Глазунов Г.* Чесне ім'я Карла Максимовича // Політика і час.— 1991.— № 5.— С. 76—81). Реабілітований 11 вересня 1958 р.

Кузьма Роман Володимирович (псевдоніми Турянський, Лазаркевич, Задернівський та ін.) (1894—1940) — діяч комуністичного руху в Західній Україні, учасник громадянської війни. З 1924 р.— в апараті ЦК КПЗУ. У 1925—1928 рр.— член Політбюро ЦК КПЗУ. Один з керівників так званого «націоналістичного ухилу Василькова — Турянського», що відстоював курс на неухильне проведення українізації в УСРР. 18 лютого 1928 р. внаслідок тиску Л. М. Кагановича був виключений з партії. Переїхав до СРСР, з 1932 р. працював на профспілковій роботі. 1933 р. репресований у справі УВО й засуджений до 10 років таборів. Загинув 1940 р.

Лозинський Михайло Михайлович (1880—1937) — український правознавець. У 1919 р.— член уряду ЗУНР у Станіславі — товариш міністра закордонних справ. У 1921—1927 рр.— професор права Українського Вільного Університету у Відні й Празі, восени 1927 р. на запрошення НКО УСРР виїхав на Радянську Україну, працював професором у харківських вузах, науковим співробітником Інституту радянського будівництва і права ВУАМЛІН. 21 березня 1933 р. був заарештований у справі УВО, 23 вересня того ж року — засуджений до 10 років таборів. Покарання відбував на Соловках. 9 жовтня 1937 р. Особливою трійкою УНКВС по Ленінградській обл. був засуджений до розстрілу. Вирок було виконано 3 листопада. Реабілітований рішенням Воєнного трибуналу КВО від 24 вересня 1957 р.

Рудницький Степан Львович (1877—1937) — фундатор української географічної науки. Закінчив Львівський університет (1899), протягом 1907—1918 рр.— доцент, керівник кафедри географії у цьому ж вузі (з перервою). У 1914—1915 рр. працював військовим географом при австрійському генштабі й до 1917 р. мешкав у Відні, потім повернувся до Львова. У листопаді 1918 р. польською владою був позбавлений кафедри у Львівському університеті й інтернований. 1920—1921 рр. викладав економічну географію в Академії зовнішньої торгівлі у Відні, у 1921—1926 рр. працював професором географії в Українському Вільному Університеті у Празі. З жовтня 1926 р. працював у Харкові. У 1927—1933 рр. С. Л. Рудницький очолював Український науково-дослідний інститут географії і картографії, 1929 р. був обраний дійсним членом ВУАН.

21 березня 1933 р. С. Л. Рудницький був заарештований у справі УВО й 23 вересня того ж року — засуджений до 5-ти років таборів. Покарання відбував на Соловках. 9 жовтня 1937 р. Особливою трійкою при УНКВС по Ленінградській області засуджений до вищої міри покарання. 3 листопада 1937 р. вирок було виконано.

Струхманчук Яків Михайлович (1884—1937) — український графік. Навчався у Краківській та Паризькій академіях мистецтв (1906—1913). У серпні 1914 р. вступив до лав УСС, того ж року потрапив до російського полону. Восени 1918 р. повернувся до Східної Галичини, до Легіону УСС, з яким перебував у лавах УГА весь 1919 р. Брав участь у переговорах УГА з Червоною Армією, згодом був комісаром 1-ї бригади УСС в ЧУГА. 1921—1924 рр. працював на освітянських посадах на Уманщині. Восени 1924 р. переїхав до Києва, де працював викладачем Художньо-індустріальної профшколи (1924—1926), Польського педагогічного технікуму (1926—1931), Київської радпартшколи (1931—1933). Від травня 1932 р. працював науковим співробітником науково-дослідного Інституту польської пролетарської культури.

Заарештований у справі УВО 2 лютого 1933 р. й 1 жовтня 1933 р. засуджений до 10-ти років ув'язнення. Під час відбуття покарання 20 листопада 1937 р. Управлінням НКВС Карельської АРСР був засуджений до розстрілу. Реабілітований 1964 р.

Паліїв Омелян (рік народження невідомий — 1937[?]) — був членом Галицького революційного комітету у 1920 р. Після закінчення громадянської війни працював на різних посадах в УСРР, репресований у справі УВО.

Крілик Йосип Васильович (псевдонім Васильків) (1898—1941) — діяч комуністичного руху на Західній Україні. З кінця 1920 р.— секретар ЦК КПСГ, з 1923 р.— член ЦК КПП, з 1927 р.— член Політбюро ЦК КПП. З кінця 1927 р.— представник КПЗУ в Польській секції Комінтерну. В 1927—1928 рр. очолював так званий «націоналістичний ухил Василькова — Турянського» в КПЗУ. 1932 р. разом із сім'єю виїхав до УСРР. Репресований 1933 р. у справі УВО. 11 вересня 1941 р. разом зі 157 політичними в'язнями був розстріляний в Орловській в'язниці (Див.: *Трагедия* в Медведевском лесу: О расстреле политзаключенных Орловской тюрьмы // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 11.— С. 126).

Коник Клим Иосипович (1888—1937) — уродженець Східної Галичини, у 1914—1920 рр.— офіцер австрійської армії, офіцер УГА, згодом на відповідальній роботі в НКО УСРР, керівник сектору Держплану УСРР. Репресований у справі УВО. 23 вересня 1933 р. засуджений до 5 років таборів. Відбував покарання на Соловках. 9 жовтня 1937 р. Особливою трійкою при УНКВС по Ленінградській області був засуджений до розстрілу. Вирок виконано 3 листопада 1937 р.

64 «*Козельский*» — Козельський Борис Володимирович — начальник Секретно-політичного відділу ДПУ УСРР. 10 січня 1936 р. покінчив життя самогубством у зв'язку з висунутим проти нього обвинуваченням у причетності до «троцькістської змови» серед працівників НКВС УСРР.

65 *Архів СБУ*.— Спр. 49757-фп.— Арк. 206.

66 «*1880 г. р.*» — помилка: М. К. Козоріс народився 1882 р.

67 *Архів СБУ*.— Спр. 49757-фп.— Арк. 206 зв.

68 *Там само*.— Арк. 207.

69 «*ст. $58\frac{11}{}$ УК*» — помилка: як вже зазначалося, М. К. Козоріс був засуджений за 54-ю ст. кримінального кодексу УСРР, а не 58-ю статтею кримінального кодексу РСФРР.

70 «*$8\frac{й}{}$ отдел: ББК—НКВД*» — Біломорсько-Балтійський комбінат НКВС СРСР включав у себе мережу таборів, кожний з яких називався «відділом». 8-м відділом ББК НКВС СРСР був Соловецький табір особливого призначення (згодом — Соловецька в'язниця особливого призначення) (Див.: *Чирков Ю. И.* А было все так...— М., 1991.— С. 20).

71 *Архів СБУ*.— Спр. 49757-фп.— Арк. 207.

72 «*ст. Мед.-Гора*» — Управління ББК НКВС СРСР знаходилося на ст. Ведмежа Гора Кіровської залізниці (Ленінградська обл.).

73 Див.: *Герлинг-Грудзинский Г.* Иной мир: Советские записки / Пер. с польск.— М., 1991.— С. 40.

74 *Архів СБУ*.— Спр. 57239-фп, т. 1.— Арк. 193.

В. М. КИСЛИЙ *(Львів)*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ У ЛЬВОВ

Український університет та Українська політехнічна школа у Львові *, назви яких об'єднувались узагальненим поняттям Українські високі школи (УВШ) у Львові, діяли короткий проміжок часу (1920—1925 рр.). Але відгомін про їх діяльність виявився дуже широкий.

Історія обох інституцій — це частка героїчної боротьби нашого народу з шовіністичними правлячими колами тодішньої Польщі, спроба самоутвердження української науки, культури та освіти в Західній Україні.

Український університет у Львові розпочав свою діяльність восени 1920 р. у вигляді українських університетських курсів. У липні 1921 р. курси були реорганізовані в університет [1], у складі якого функціонували філософський, медичний, правничий (юридичний) та протягом одного семестру (з 1 жовтня 1921 до 30 березня 1922 р.) технічний факультети. Останній згодом виділився в самостійний вуз, що одержав назву Українська політехнічна школа у Львові [2]. Звичайно його називали на польський зразок Українською політехнікою. У різні роки Українська політехнічна школа мала такі факультети: загальнобудівельний (загальний), машинобудівельний (машинобудівельно-інженерний), лісовий (лісово-агрономічний), мистецький.

У згаданих вузах викладали тоді ще незнані, а згодом відомі діячі науки і культури Західної України: Р. Ковшевич, В. Охримович, С. Баран, Є. Давидяк, Ст. Шухевич, І. Куровець, І. Івановський, П. Сосенко, В. Целевич, І. Раковський, Ст. Балей, М. Левицький, І. Крип'якевич, С. Надрага, М. Чубатий, М. Кордуба, М. Панчишин, В. Кучер, Р. Цегельський, О. Тисовський, М. Музика, В. Барвінський, І. Брик, В. Щурат, М. Галущинський, К. Студинський, С. Карнут, О. Роздольський, Л. Білецький, І. Зелінський, Ф. Колесса, І. Свєнціцький, М. Мельник, І. Сітницький, В. Старосольський, М. Онишкевич, М. Чайковський, В. Кульчицький, Я. Ільницький, В. Віргановський, Ю. Павликівський, Є. Панейко, Я. Бандель, Л. Ганкевич, Я. Олесницький, М. Шухевич, О. Марітчак, Г. Чапельський, Ю. Савчак, О. Бариляк, С. Лещій, Є. Гірняк, Є. Рудницький, В. Занько, В. Кузьмович, В. Шуровський, М. Вахнянин, Т. Дольницький, О. Подолинський, В. Лучків, В. Манастирський, О. Новаківський, І. Фещенко-Чопівський, Й. Шимонович, А. Борщівський, П. Холодний, Є. Нагірний, Є. Голіцинський, Й. Ваврик, Й. Васюта, В. Бартош, а також Полянський, Гординський, Шпитковський. На хіміч-

* З вересня 1923 р.— Українська висока технічна школа.

ному факультеті Української політехнічної школи викладав син Івана Франка Петро Франко [3].

Звичайно, викладачі мали різні політичні погляди і переконання. Та безперечним слід вважати те, що в Українські високі школи вони пішли за покликом свого серця, намагаючись у такий спосіб підняти на вищий рівень українську науку і культуру на окупованих землях Західної України.

Радянська історіографія не приділяла належної уваги вивченню питання про Український університет та Українську політехнічну школу у Львові. І це не дивно, адже УВШ у Львові — неоднозначне, складне, суперечливе явище, де взаємодіяли, а часом і дружно співпрацювали як комуністи, так і представники самостійної соборної України.

У низці видань містяться лише згадки про Українські високі школи у Львові [4].

На нашу думку, найбільш повно про УВШ у Львові розповідається в статтях М. Буцка, Ю. Редька «Підпільний університет» та В. Мартинця «Університет у катакомбах» [5].

Джерела про Український університет та Українську політехнічну школу у Львові опубліковані в документальних збірниках «З історії революційного руху у Львові 1917—1939», «Становище трудящих Львова 1917—1939», «Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1921—1928 рр.)», «Проти фашизму та війни. Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.», «Історія Львова в документах і матеріалах».

Серед опублікованих у документальних збірниках 14 документів є меморіали (подання) про становище Українських високих шкіл у Львові, звіти, донесення польських органів поліції про діяльність Українського університету у Львові, розпорядження польських органів про заборону викладання державним службовцям в УВШ у Львові; законопроекти представників Західної України у польському Сеймі про можливість відкриття державного Українського університету у Львові.

В 1920—1925 рр. про Українські високі школи у Львові та ситуацію навколо них писали газети «Рідний край», «Батьківщина», «Вперед», «Земля і воля», «Робітнича думка», «Наш прапор», «Новий час», «Громадський голос» та ін. Вони розповідали про візит до Варшави 1921 р. професорів Університету Яна Казимира для вирішення справ з українським університетом; спроби польського уряду для підтримки свого реноме на міжнародній арені організувати в Станіславі український університет; оголошення у травні 1921 р. бойкоту українським студентством польських вузів; організацію з допомогою товариства «Взаїмна учительська поміч» Українського університету у Львові; утворення у Львові кураторії Українських високих шкіл та її боротьбу за легалізацію УВШ; гоніння на викладачів і студентів УВШ з боку польської поліції; збори українського населення 1924 р. для визначення майбутнього УВШ і т. ін. [6]

Матеріали про УВШ у Львові друкувалися у комунікатах, обіжниках, бюлетенях, які виходили під егідою таких організацій, як Комітет української молоді (КУМ), Українська краєва студентська рада (Украсрада), Професійна організація українського студентства західних земель України (Профорус), Кураторія Українських високих шкіл у Львові, Ділове об'єднання поступового студентства західних земель України і еміграції (Допс). У зазначених виданнях наводяться дані про фінансове становище, число студентів, викладачів і кількість кафедр в УВШ; оплату праці викладачів Українського університету і Української політехнічної школи; створення в Західній Україні комітетів прихильників УВШ та ін. [7]

Переважна більшість листівок, що стосувалися Українських високих шкіл у Львові, відноситься до 1923—1924 рр., тобто до того періоду, коли становище УВШ поступово погіршувалося. Тому в листівках йшлося про захист УВШ, надання їм матеріальної і моральної підтримки [8].

Українська краєва студентська рада, а пізніше Професійна організація українського студентства західних земель України (Профорус) видавали свій журнал «Студентські вісті», на сторінках якого широко висвітлювалася діяльність Українських високих шкіл у Львові. Перший номер журналу вийшов 15 лютого 1923 р. на 16 сторінках тиражем 212 примірників. Другий-третій номери цього видання вийшли 3 березня 1923 р. на 32 сторінках тиражем 283 примірники [9].

Під егідою Української краєвої студентської ради виходили журнали «Наш шлях» (Львів), «Молода громада» (Коломия). Цілком імовірно, що й вони друкували матеріали про Українські високі школи у Львові [10].

Журнал «Новий шлях» — орган Ділового об'єднання поступового студентства Західної України й еміграції — на своїх сторінках досить широко ставив питання про українську вищу освіту в Західній Україні [11].

Не менш важлива інформація з історії Українських високих шкіл у Львові міститься в архівних документах. Основна їх маса зосереджена у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (фонд № 310, Український університет у Львові; фонд № 399, Професійна організація українського студентства західних земель України) та Державного архіву Львівської області (фонд № 1, Львівське воєводське управління; фонд № 121, Львівська воєводська команда державної поліції; фонд № 271, Дирекція поліції у Львові; фонд № 629, Українська висока технічна школа у Львові).

У фонді за № 310 зберігаються документи, що характеризують роботу Українського університету у Львові. Це довідки про організацію навчання та навчальний процес в університеті; статистичні дані про число студентів і викладачів, кількість діючих кафедр, факультетів; інформації про діяльність Профоруса; списки викладачів, студентів; програми, розклади занять; протоколи засідань сенату і деканатів університету; протоколи екзаменаційних комісій; листи викладачів І. Крип'якевича, К. Студинського, А. Генсьорського, Я. Гординського до керівництва університету й листування з громадськими, державними та політичними організаціями (президією Міжпартійної ради у Львові, міністерством віросповідань і освіти Польщі, товариством «Філософська громада», українською громадою товариства «Основа» у Данцігу, товариством українських адвокатів у Львові і т. ін.); інвентарна книга бібліотеки університету; статті, реферати з історії університету; квитанції на виплату грошей викладачам; заяви-зобов'язання та корінці чекових книжок про внесення студентами оплати за навчання.

У довідках про організацію навчання та навчальний процес коротко подана історія боротьби українського населення Західної України за створення свого власного вузу у Львові, міститься інформація щодо числа студентів і викладачів у перший період діяльності університету. Так, восени 1920 р. в університеті було лише 3 професори, в лютому 1921 р.— 9, а протягом півріччя 1921/22 навчального року — 55 професорів [12].

Факультет	Кафедри		Число студентів	
	1920/21	1921/22	1920/21	1921/22
Філософський	14	26	27	235
Правничий	6	22	61	608
Медичний	5	10	13	185

Довідка про заснування Українського університету у Львові розповідає про структуру вузу, його перейменування. Тут, зокрема, зазначено, що українські університетські курси, які діяли з осені 1920 р., у липні 1921 р. були перейменовані в Український університет у Львові з філософським, правничим (юридичним) та медичним виділами (факультетами). На чолі кожного виділу стояв директор (декан) [13].

Про кількість кафедр і число студентів у 1920—1922 рр. дає уявлення таблиця, складена на основі статистичних даних про університет (див. с. 125).[14]

Довідка, складена І. Крип'якевичем станом на 29 травня 1922 р., мала дещо інший вигляд: [15]

Виділ	Кількість студентів	Кількість професорсько-викладацького складу	Кількість годин
Правничий	841	15	289
Філософський	228	21	490
Медичний	189	7	196
Технічний	112	6	216

Слід відзначити, що розбіжності у цифрах щодо Українського університету у Львові трапляються у цьому та інших фондах досить часто. Пояснити це можна тим, що дані про число студентів і кількість кафедр бралися за досить значний проміжок часу, тобто за той чи інший навчальний рік. Але, як відомо, запис студентів здійснювався не на навчальний рік, а на кожний окремий семестр. Тому число записаних студентів протягом семестрів навіть у межах одного навчального року змінювалося. Те ж саме стосується і кафедр, оскільки протягом навчального року їх кількість могла коливатися як в один, так і в інший бік. Крім того, часто записувалося на навчання більше студентів, ніж вчилося. Отже, все залежало від того, коли і з якого джерела бралися дані. На жаль, часто повністю це не вдається встановити.

Програми навчання в Українському університеті складалися здебільшого по факультетах. Збереглися програми навчання на 1921—1924 рр. із зазначенням відповідних викладачів на філософському, правничому і медичному факультетах. Так, у програмі навчання правничого факультету на 1920/21 рік значилися предмети і викладачі: історія та система римського права (Левицький), римське право (Надрага), історія українського права і джерел (Чубатий), огляд історії України (Крип'якевич) і т. д. У програмі були вказані також викладачі Р. Ковшевич, В. Охримович, С. Баран, І. Раковський, Ст. Балей, Ю. Лещій, Є. Давидяк, Ст. Шухевич, І. Куровець, І. Івановський, Б. Ривюк, П. Сосенко, В. Целевич [16].

Протягом 1919—1921 рр. спроби легально відкрити Український університет у Львові робили Наукове товариство ім. Шевченка, Львівське ставропігійське братство, Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили. Саме про це сповіщає одна з друкованих програм, що мала рекламно-пропагандистський характер.

«Курси вищої освіти
Товариства українських наукових викладів
імені Петра Могили у Львові. 1921 рік

I. Історико-філологічні науки
  1. Україністика... 2. Слов'янознавство...
  3. Історія... 4. Класична філологія...

II. Математично-природні науки
  1. Математика... 2. Фізика і хімія...
  3. Біологічні науки...

III. Правничі науки...

IV. Інші науки...»

Серед викладачів у програмі значилися: К. Студинський (історія української літератури), С. Людкевич (музика), В. Щурат (історія української літератури), Ф. Колесса (огляд української народної поезії), М. Кордуба (середньовічна історія), І. Крип'якевич (історія української держави XVI—XVIII ст.) та ін. [17]

У листах, що зберігаються в зазначеному фонді, міститься інформація здебільшого про організацію навчального процесу в університеті. Характерним є лист правління Галицько-руської студентської організації (ГРСО) у Львові до ректора В. Щурата з проханням про зарахування до складу студентів вузу 13 членів ГРСО [18].

Як свідчать листи, керівництво Українського університету у Львові мало контакти також з Центральним союзом українського студентства західних земель України і еміграції (Цесусом), Українським вільним університетом у Празі, митрополичим ординаріатором у Львові, Науковим товариством імені Шевченка, Українською краєвою студентською радою та іншими установами й організаціями.

Важливим джерелом вивчення історії Українських високих шкіл у Львові є фонд Професійної організації українського студентства західних земель України. Саме існування Профоруса, як і його попередника (Укради) було зумовлене наявністю Українського університету та Української високої технічної школи у Львові. Всі студенти УВШ у Львові були членами Профоруса, а ще раніше — Укради. Профорус та Уксрада вважали своїм головним завданням забезпечення нормального функціонування Українських високих шкіл у Львові.

Серед документів фонду є донесення, розпорядження, листи дирекції поліції у Львові в зв'язку зі створенням Українського університету, товариства «Кураторія українських приватних вищих шкіл»; інструкції Профоруса про порядок сплати членських внесків, про організацію студентських секцій у повітах, порядок оподаткування українських громадян на користь УВШ у Львові; статути та їх проекти комісій бойкоту українського студентства (Кобуса), Професійної організації українського студентства західних земель України (Профоруса), Кураторії українських приватних вищих шкіл у Львові, Української високої технічної школи (УВТШ) у Львові, товариств «Всеукраїнське об'єднання державницької молоді», «Медична громада у Львові»; положення та їх проекти про повітові та окружні студентські ради, ревізійну комісію і суд Профоруса; річні звіти референтів (керівників структурних підрозділів) Профоруса про свою роботу; звіти українських студентських товариств «Основа», «Кружок правників у Львові»; протоколи засідань головної ради Профоруса, її комісій, секцій; протоколи засідань і резолюції студентських зборів та українських студентських з'їздів; доповіді референтів Профоруса про становище студентства та стан Українських високих шкіл у Львові; листування з установами, оганізаціями, окремими особами; заяви студентів про надання матеріальної допомоги; різноманітні списки українських студентів; книги реєстрації прибутків та видатків, вхідної і вихідної кореспонденції та ін.

Листи, донесення дирекції поліції у Львові показують негативне ставлення органів польської поліції (а отже і правлячих кіл Польщі) до Українських високих шкіл. Так, у листі президії дирекції поліції у Львові від 29 вересня 1921 р. міністру внутрішніх справ Польщі, зокрема, зазначається, що, за даними львівської поліції, відомий український діяч на ниві шкільництва Василь Щурат займався організацією Українського університету у Львові і став його ректором. У зв'язку з цим, вказується в листі, Василь Щурат був викликаний до поліції, де йому було видано письмову заборону на утворення Українського університету у Львові і

будь-яких наукових українських курсів у розрізі університетської програми [19].

В іншому документі — листі дирекції поліції у Львові від 24 липня 1923 р. до засновників товариства «Кураторія українських приватних високих шкіл» — йдеться про те, що розпорядженням львівського воєводи від 21 липня 1923 р. за № 13003/23 діяльність кураторії заборонена, бо в її статуті під приватними високими школами розумілися школи академічні (у нашому розумінні вузи.— *Авт.*) з правом видання своїх розпоряджень і можливістю оподаткування українського населення в Польщі [20].

Інструкції Профоруса й споріднених з ним організацій в основному були спрямовані на те, щоб з їх допомогою унормувати збір коштів на користь УВШ у Львові. Так, в інструкції головної ради за 1923 р. зазначалося: «...На удержання українського університету і уможливлення студій (навчання.— *Авт.*) українському студентству потрібні великанські фонди, які роздобути мусить тільки само студентство о власних силах. В тій ціли оподатковується все українське населення в Східній Галичині, одноразовим датком в користь українського студентства після [по, з] норми: одна літра пшениці на кожде господарство...» [21].

Принагідно відзначимо, що податкова норма на УВШ у Львові протягом 1921—1925 рр. неодноразово зазнавала змін. Так, в інструкції головної економічної комісії при кураторії УВШ у Львові від 3 квітня 1924 р. до всіх повітових економічних комісій відзначалося, що в оподаткуванні на користь УВШ у Львові слід виходити з норми 1 % середньомісячного доходу окремої особи або установи [22].

Як показав перебіг подальших подій, повною мірою оподаткувати українське населення Західної України на користь УВШ у Львові не вдалося. Тому часто оподатковувалося не все українське населення, а лише родини тих українських студентів, які вчилися за кордоном і користувалися фінансовою підтримкою Укссради або Профоруса.

Одними з найважливіших документів фонду слід вважати статути, положення та їх проекти, що розкривають засади, на яких базувалася діяльність тих чи інших студентських організацій, товариств, кооперативів, комісій. Це статути комісій бойкоту українського студентства у Львові [23], Професійної організації українського студентства західних земель України [24], Української високої технічної школи у Львові [25], товариства «Українська академічна поміч у Львові» [26]; проекти статутів кураторії українських приватних високих шкіл у Львові [27], організації «Всеукраїнське об'єднання державницької молоді» [28]; положення про ревізійну комісію [29] та суд Профоруса [30], проекти положень про повітові [31] та окружні студентські ради Профоруса [32].

Річні звіти керівників структурних підрозділів Профоруса свідчать про складні умови, в яких працювали УВШ у Львові, містять низку цікавих цифр і фактів з життя Українського університету та Української політехнічної школи.

Зокрема, у звіті за період з 1 липня 1922 до 31 січня 1923 р. зазначалося, що з 20 жовтня 1922 до січня 1923 р. близько 1500 українських студентів Східної Галичини в різний час через свою причетність до УВШ у Львові перебували у польських в'язницях, з них майже 500 студентів — більше місяця [33].

У звіті економічного референта Уксради за період з 15 жовтня 1922 до 19 травня 1923 р. відзначалося, що витрати Уксради на Український університет у Львові становили 48 817 200 польських марок [34]. Загальна сума видатків Українського університету в 1922/23 навчальному році, за звітом економічного референта, становила 222 млн польських марок [35].

У протоколах засідань головної ради Профоруса, Уксради, різноманітних студентських комісій, кооперативів, товариств описано стан організації навчального процесу в УВШ у 1924/25 навчальному році [36]; висвітлено спроби частини студентів в УВШ у Львові встановити контакти із студентською молоддю радянської України [37]; показано намагання українських студентів захистити Українські високі школи у Львові й реорганізувати їх [38].

Так, збори українських студентів — членів ініціативного гуртка, що відбулися 4 березня 1923 р. у Львові в будинку № 17 на вулиці Краківській, звернулися до Уксради з вимогою порозумітися з представниками радянських республік у Варшаві в питанні навчання в університетах радянської України [39].

Протокол засідання ініціативного комітету у справі реорганізації УВШ від 29 жовтня 1925 р. зафіксував спробу членів цього комітету за участю представників українських студентських організацій (Профоруса, Допса, Студентської громади) перетворити Українські високі школи у Львові на 4 інститути: українознавства, громадської праці, кооперативно-торговельний, господарсько-промисловий. Для цього планувалося обрати так звану Громадянську кураторію за участю українського студентства, представників найбільш впливових західноукраїнських політичних партій (УНДО, радикальної, комуністичної, християнсько-суспільної, соціал-демократичної), наукових, товариств (Просвіти, Українського педагогічного товариства). Але ці проекти не здійснилися [40].

Найбільш повна інформація про Українську політехнічну (Українську високу технічну) школу у Львові міститься у фонді вищезгаданої школи. Хоча фонд невеликий — всього 23 справи, але в ньому зосереджена, на нашу думку, найдостовірніша інформація про роботу школи. Серед документів школи — звіти про діяльність політехнічних курсів і школи за 1920, 1922—1925 рр.; статут школи; протоколи засідань сенату і ради професорів; інформації і повідомлення про вибори ректора, переслідування й арешти студентів і викладачів; проект програми Української мистецької академії; списки, особові справи, службові анкети студентів і викладачів, учбові програми і розклади занять; листування керівництва школи з студентськими товариствами та ректоратами інших вузів; корінці оплати за навчання; каталоги студентів та ін.

У звіті про діяльність політехнічних курсів, що готували українську молодь до навчання в технічних вузах [41], наведена інформація про роботу курсів з 15 квітня до 15 липня 1920 р. Низка звітів висвітлює роботу технічного факультету, а пізніше Української політехнічної школи у Львові. Тут містяться дані про вибори 11 грудня 1922 р. сенату школи, його склад, листування керівництва школи з вузами Данціга, Праги, Подєбрад (Чехословаччина); структуру, програми навчання школи та ін. [42]

Бухгалтерський звіт за квітень — липень 1920 р. відбиває матеріальні і фінансові умови роботи політехнічних курсів [43].

У програмах і розкладі навчання є перелік викладачів, предметів і годин, відведених на той чи той предмет [44].

Книги записів студентів школи містять такі дані: прізвище, ім'я, соціальний стан батька (матері), відомості про закінчення навчального закладу (школи, гімназії, ліцею і т. д.), відношення до військової служби, предмети, що їх має намір слухати майбутній студент і прізвища викладачів, категорія студента (звичайний студент чи вільний слухач), факультет, що його обирає майбутній студент [45].

У циркулярних листах Української краєвої студентської ради західних земель України, що становлять окрему справу, є інформація про краєвий з'їзд Українського студентства у Львові в жовтні 1922 р.; струк-

туру УВШ у Львові; оплату за навчання; початок занять 1922 р.; надання матеріальної допомоги студентам УВШ у Львові; умови прийому до Української політехнічної школи та Українського університету в 1922—1924 рр. та ін. [46]

У протоколах засідань ради професорів і сенату школи за 1922—1924 рр. містяться дані про вибори ректорату й деканів школи та затвердження програми навчання на факультетах; відкриття мистецького факультету; налагодження зв'язків школи із закордонними вузами; підсумки навчання; заява до української громадськості з проханням про матеріальну допомогу школі; звіт ректора В. Лучківа та професора А. Борщівського про результати поїздки до Праги та Данціга у червні 1923 р.; оплату за навчання; затвердження статуту школи [47].

Статут Української високої технічної школи у Львові був затверджений на засіданні ради її професорів 30 вересня 1923 р. Статут складався з 32 параграфів. § 1 гласив: «Українська висока технічна школа у Львові присвячує свою працю для поступу українського народу та для вселюдського поступу, має бути духовним та моральним провідником і дорадником, помічником і співпрацівником у всіх напрямах технічного знання і технічної праці» [48]. У статуті визначалися структура школи, умови прийому й навчання та ін. [49]

У згадуваному фонді є цікавий лист відомого українського художника, у той час декана мистецького факультету школи О. Новаківського про методику підготовки, мету, призначення художника школи [50].

Значно менший обсяг інформації про Українські високі школи у Львові порівняно з фондами Українського університету у Львові, Профоруса, УВТШ у Львові міститься у фондах Львівського воєводського управління університету Яна Казимира у Львові, Львівської воєводської команди державної поліції, дирекції поліції у Львові, товариства «Бойківщина», комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Це пояснюється тим, що подібна інформація для вищеперелічених політичних партій, товариств, польських офіційних органів та закладів не була основною. Тому відомості про діяльність Українських високих шкіл у Львові у вищезгаданих фондах носять частковий характер і не дають цілісної картини. І все ж тут є матеріали, що доповнюють зміст документів фондів Українського університету у Львові, Профоруса, УВТШ у Львові.

У фонді Львівського воєводського управління це листи, донесення Львівському воєводському управлінню і дирекції поліції у Львові про структуру УВШ, число студентів і викладачів, перелік останніх; про спроби українського населення морально і матеріально підтримати Український університет та Українську високу технічну школу у Львові; справи про сприяння товариства «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок» у записі студентів до УВШ та ін. [51]

Фонд університету Яна Казимира у Львові містить листи й донесення польської поліції про збори української Національної ради у Львові з представниками українських студентів щодо майбутнього українських університетських курсів; виклик В. Щурата до поліції у зв'язку з обранням його ректором Українського університету у Львові; запис до лав студентів Українського університету студентськими товариствами «Академічна громада» й «Академічна поміч»; списки викладачів УВШ у Львові, інформацію про труднощі медичного факультету Українського університету у практичних заняттях студентів [52].

У фонді Львівської воєводської команди державної поліції дані про Українські високі школи у Львові є серед донесень і рапортів нижчестоячих поліцейських органів, циркулярних листів окружних команд державної поліції та Львівського воєводського управління. Це донесення пові-

тового коменданта державної поліції 16 серпня та 13 листопада 1924 р. до президії повітового староства у Дрогобичі про збори місцевих українських студентів та їх ставлення до бойкоту українським студентством польських державних вузів, проекту утворення Українського університету у Львові на державний кошт [53]; копія рапорту повітової команди державної поліції у Станіславі від 27 березня 1925 р. до місцевої окружної команди державної поліції про бойкот українськими студентами польських державних вузів [54]. У циркулярному листі окружної команди державної поліції у Львові від 21 квітня 1922 р. до всіх повітових староств і команд, експозитур державної поліції йдеться про вжиття всіх заходів, щоб не допустити збору грошей на території воєводства на користь українського таємного університету у Львові [55].

У цьому ж фонді інтерес становить циркулярний лист інформаційного відділу Львівського воєводського управління від 7 листопада 1923 р. до повітових староств, який є передруком більшості положень циркулярного листа № 1 економічного відділу Української краєвої студентської ради від 19 серпня 1923 р. про збір грошей українськими студентами серед населення Західної України на користь Українського університету у Львові. В кінці листа зазначається: «... подаємо до відома і видання розпоряджень з метою неможливості збіркової акції на цілі нелегально існуючого т. зв. Українського університету у Львові та притягнення винних до карної відповідальності і конфіскації зібраних коштів...» [56].

У фонді дирекції поліції зберігаються протоколи та інформаційні листи про обшуки на квартирах студентів Українського університету у Львові, списки студентів з домашніми адресами, дані про збір грошей українськими студентами на потреби УВШ, матеріальну і моральну підтримку студентів УВШ Ускрадою та Профорусом [57].

Фонд товариства «Бойківщина» містить резолюції з'їзду українського студентства у Львові 1—3 липня 1921 р., в яких західноукраїнське студентство виклало своє бачення суспільно-політичних проблем Західної України, закликало підтримати його у намаганні створити власні вищі школи у Львові [58].

У фонді комуністичної партії Західної України зберігаються окремі документи, що дають змогу оцінити позиції керівництва КПЗУ, Ділового об'єднання поступового студентства Західної України та еміграції (Допса) щодо Українських високих шкіл у Львові [59].

Мирон Кордуба, відомий історик, один з викладачів Українського університету у Львові залишив після себе щоденник, у якому ретельно фіксував події тогочасного суспільно-політичного життя, свідком яких був [60].

Стосовно даної теми найбільш важливими слід вважати його свідчення щодо Українського університету у Львові. Викладач, згодом декан філософського факультету Українського університету у Львові він у своєму щоденнику досить чітко описує важливі моменти у житті університету. До таких безумовно належав бойкот українським студентством польських вищих учбових закладів. Так, за даними польської преси, не підтвердженими офіційними документами, у вересні 1921 р. польський уряд планував скасувати обмеження при прийомі до польських вузів осіб непольської національності, введені 1919 р. Виходячи з цього, М. Кордуба вважав, що подальший бойкот польських вузів є недоцільний, оскільки «як і кожна боротьба так і ся мусить від часу міняти свої прийоми, щоби не стати яловою і не стратити інтересу, тим більше, що бойкот є формою пасивною і не викликує вже ніякого враження. Студенти тратять літа, сидять по селах, відвикають від науки та й за іншу, навіть політичну роботу, не беруться. Доки університетські власті (Львівського польського

державного університету.— *Авт.*) вимагали посвідки про відбуту службу в польськім війську і признання себе горожанами Польської держави, доти українцям почуття національного достоїнства не позволяло старатися о прийняття до висших шкіл і се розуміла заграниця. Як же ж пояснимо перед заграницею дальший бойкот? ...» Далі М. Кордуба пише, що домагатися ліквідованих 1919 р. українських кафедр у Львівському університеті можна й у стінах самого університету [61].

Реально оцінюючи стан речей, М. Кордуба вважав, що треба критично ставитися до університетських курсів: «З другого боку, не треба переоцінювати вартости наших універс[итетських] курсів, бо вони ніяк не зможуть заступити справжнього університету не лишень тому, що дипльоми ніякого фактичного признання не матимуть, але й тому, що професори можуть лише невелику частину часу [приділити] на підготовлення до лекцій, бо перетяжені своїми заводовими (професійними.— *Авт.*) справами, що відтак із-за браку кабінетів, лабораторій, клінік, бібліотеки і інших необходимих засобів навіть не мають спромоги сього навчити, що найконечніше. Не треба дурити самих себе, а було би непростимим гріхом дурити молодіж» [62].

Безперечно, що в цих записах було багато гіркої правди, але зауважимо, що вони зроблені у вересні 1921 р., тобто в час, коли Український університет у Львові перебував у стадії становлення.

Щодо бойкоту українським студентством польських вузів у вересні 1921 р. погляди М. Кордуби поділяли викладачі Українського університету Варгановський, Раковський, Балей, Куровець [63]. Це свідчить, що навіть у викладачів Українського університету у Львові не було чітких уявлень щодо майбутнього УВШ.

Третейським судом для викладачів виступив у питанні бойкоту українським студентством польських вузів міжпартійний з'їзд, що відбувся 3 вересня 1921 р. у Львові. На ньому М. Кордуба був присутній як делегат від колективу викладачів університету, які воліли припинення бойкоту і як член ширшої президії УНР [64]. М. Кордуба детально описав виступ на з'їзді ректора Українського університету В. Щурата і представника студентської молоді Матчака — активних прихильників бойкоту [65].

Міжпартійний з'їзд більшістю голосів висловився за продовження бойкоту українським студенством польських вищих учбових закладів [66].

У щоденнику М. Кордуби описано заходи польської поліції з метою не допустити відкриття у Львові Українського університету [67].

У зв'язку з обранням В. Щурата ректором Українського університету у Львові 1921 р., як свідчить М. Кордуба, К. Студинський — один з претендентів на пост ректора — був дуже ображений і «так довго бігав по місті з жалями і наріканнями, що ректором вибрано не його, а Щурата, що се дісталося аж до польських часописів» і стало предметом розгляду на засіданні академічного сенату Українського університету у Львові 9 вересня 1921 р. [68]

Таким чином, щоденник М. Кордуби дає інформацію про переслідування студентів і викладачів Українського університету польською поліцією; неоднозначну оцінку бойкоту українським студентством польських вузів з боку викладацького і студентського загалу Українського університету у Львові; поводження в деяких ситуаціях окремих викладачів Українського університету у Львові (К. Студинського, М. Чайковського та ін.); спробу окремих викладачів УВШ у Львові отримали роботу у Кам'янець-Подільському університеті [69]; рівень підготовки деяких викладачів Українського університету у Львові; число студентів університету, які відвідували окремі лекції автора, час і місце проведення занять; курс лекцій автора в університеті («Всесвітня історія в добі Реформації»); безпо-

середнє відношення Міжпартійної ради до справ Українського університету у Львові.

Отже, джерела з історії Українського університету та Української політехнічної школи у Львові досить різноманітні й різнопланові.

Рапорти і донесення польської поліції складені польською, решта матеріалів — в основному українською мовою.

Серед наведених вище документів рукописні лише окремі з них (щоденник М. Кордуби, книга засідань ради професорів і сенату Української політехнічної школи, анкети викладачів, деякі листи). Решта джерел складена друкарським або машинописним способами.

Обіжники, бюлетені, листівки, газети, журнали видані друкарським способом. Наклад більшої частини з них невідомий.

Циркулярні листи, рапорти, донесення польської поліції складені машинописним способом, що дає підставу стверджувати про наявність копій багатьох з цих документів.

Оригінали джерел з історії УВШ у Львові — рукописні листи, протоколи зборів і засідань сенату, ради професорів, факультетів обох вузів; рукописні протоколи студентських зібрань; власноручно заповнені анкети викладачів.

Безпосередніми авторами багатьох джерел з історії Українського університету та Української політехнічної школи у Львові були студенти і викладачі обох вузів (М. Кордуба, В. Щурат, І. Крип'якевич, В. Лучків, О. Новаківський, В. Олійник та ін.).

Автори листівок, бюлетенів, обіжників — Українська краєва студентська рада у Львові, головна рада Професійної організації українського студентства західних земель України, кураторія Українських високих шкіл у Львові.

Автори газетних матеріалів здебільшого невідомі.

Не всі цифри і факти, що наведені у джерелах з історії УВШ у Львові, є беззаперечними.

Таким чином, джерела з історії Українських високих шкіл у Львові переконливо свідчать про спробу західноукраїнської інтелігенції та української студентської молоді створити за умов польської окупації справжнє вогнище української науки і культури у Львові.

[1] *ЦДІА* України у м. Львові.— Ф. 310, оп. 1, спр. 10.— Арк. 1.

[2] *Там само.*— Ф. 399, оп. 1, спр. 110.— Арк. 1.

[3] *Торжество* історичної справедливості.— Львів.— 1968.— С. 505; *Історія* Львова.— К., 1984.— С. 216; *Сливка Ю. Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939).— К., 1985.— С. 271.

[4] *Буцко М., Редько Ю.* Підпільний університет // Жовтень.— 1988.— № 5.— С. 72—75; *Мартинець В.* Університет у катакомбах // Студентський прапор.— 1944.— № 1.— С. 15—23; № 2.— С. 23—30; № 3.— С. 17—22.

[5] *ДАЛО.*— Ф. 1, оп. 52, спр. 301, арк. 21; Ф. 26, оп. 14, спр. 149.— Арк. 3—4.

[6] *Рідний* край.— 1921.— 4 берез.— С. 1 (*ДАЛО.*— Ф. 26, оп. 14, спр. 149, арк. 5); *Батьківщина.*— 1921. 17 берез.— С. 2 (*ДАЛО.*— Ф. 11, оп. 29, спр. 2946.— Арк. 10 зв.); *Батьківщина.*— 1921.— 1 трав.— С. 7 (*ДАЛО.*— Ф. 11, оп. 29, спр. 2944.— Арк. 9); *Вперед.*— 1922.— 17 січ.— С. 1 (*ДАЛО.*— Ф. 231, оп. 1, спр. 134.— Арк. 5); *Земля* і воля.— 1923.— 17 черв.— С. 1 (*ДАЛО.*— Ф. 11, оп. 29, спр. 3486.— Арк. 5); *Робітнича* думка.— 1924.— 26 лют.— С. 2 (*ДАЛО.*— Ф. 11, оп. 29, спр. 3840.— Арк. 6 зв.); *Наш* прапор.— 1924.— 7 берез.— С. 1 (*ДАЛО.*— Ф. 11, оп. 29, спр. 3792.— Арк. 5); *Новий* час.— 1924.— 8 верес.— С. 1 (*ДАЛО.*— Ф. 11, оп. 29, спр. 3822.— Арк. 5); *Громадський* голос.— 1923.— 24 берез.— С. 2—3; 9 черв.— С. 3; 29 верес.— С. 1—2; 27 жовт.— С. 1; 1924.— 23 лют.— С. 1; 15 берез.— С. 1—2; 19 квіт.— С. 2; 31 трав.— С. 1; 28 черв.— С. 3; 16 серп.— С. 1; 23 серп.— С. 1; 20 верес.— С. 4; 1 листоп.— С. 1;— 1925.— 7 лют.— С. 1—2.

[7] *ЦДІА* України у м. Львові.— Ф. 399, оп. 1, спр. 4.— Арк. 3—4; Спр. 5.— Арк. 3, 6, 9, 12, 36—53; Спр. 41.— Арк. 1—2 зв.; Спр. 22.— Арк. 26—30, 37; Спр. 42.— Арк. 1; Спр. 43.— Арк. 4, 9, 14, 20; Спр. 82.— Арк. 1—2; Спр. 113.— Арк. 8;

Спр. 116.— Арк. 2—3; *ДАЛО*.— Ф. 271, оп. 1, спр. 796.— Арк. 3—3 зв.; Ф. 121, оп. 2; спр. 208.— Арк. 20, 33; Ф. 271, оп. 1, спр. 321.— Арк. 3; Спр. 329.— Арк. 18—19; 21 зв., 24, 25.

[8] *ЦДІА* України у м. Львові.— Ф. 399, оп. 1, спр. 29.— Арк. 1—2 зв.; *ДАЛО*.— Ф. 271, оп. 1, спр. 329.—Арк. 12—17 зв.; Ф. 1, оп. 57, спр. 1227.— Арк. 19—22 зв.; Ф. 121, оп. 2, спр. 209.— Арк. 11—11 зв.

[9] *Студентські* вісті.— 1923.— № 1—3; *ЦДІА* України у м. Львові.— Ф. 399, оп. 1, спр. 38.— Арк. 1—3 зв.

[10] *ЦДІА* України у м. Львові.— Ф. 399, оп. 1, спр. 40.— Арк. 3.

[11] *Новий* шлях.— 1925.— № 3—4; *ДАЛО*.— Ф. 11, оп. 29, спр. 4473.— Арк. 1—21.

[12] *ЦДІА* України у м. Львові.— Ф. 310, оп. 1, спр. 4.— Арк. 1.

[13] *Там само*.— Спр. 10.— Арк. 1.

[14] *Там само*.— Спр. 5.— Арк. 1—1 зв.

[15] *Там само*.— Спр. 3.— Арк. 8.

[16] *Там само*.— Ф. 310, оп. 1, спр. 72.— Арк. 1.

[17] *Там само*.— Спр. 69.— Арк. 1—3.

[18] *Там само*.— Спр. 91.— Арк. 1—4 зв.

[19] *Там само*.— Ф. 399, оп. 1, спр. 8.— Арк. 1.

[20] *Там само*.— Спр. 9.— Арк. 1—3.

[21] *Там само*.— Спр. 12.— Арк. 1 зв.

[22] *Там само*.— Спр. 13.— Арк. 30.

[23] *Там само*.— Спр. 18.— Арк. 1—7.

[24] *Там само*.— Спр. 19.— Арк. 1—32.

[25] *Там само*.— Спр. 28.— Арк. 1—22.

[26] *Там само*.— Спр. 27.— Арк. 1—17.

[27] *Там само*.— Спр. 22.— Арк. 1—47.

[28] *Там само*.— Спр. 26.— Арк. 1—7.

[29] *Там само*.— Спр. 20.— Арк. 1—15.

[30] *Там само*.— Спр. 21.— Арк. 1—31.

[31] *Там само*.— Спр. 24.— Арк. 1—16.

[32] *Там само*.— Спр. 23.— Арк. 1—7.

[33] *Там само*.— Спр. 34.— Арк. 2, 6.

[34] *Там само*.— Спр. 41.— Арк. 1.

[35] *Там само*.— Спр. 42.— Арк. 1.

[36] *Там само*.— Спр. 72.— Арк. 12—13 зв.

[37] *Там само*.— Спр. 76.— Арк. 2; Там само.— Спр. 81.— Арк. 1 зв., 2.

[38] *Там само*.— Спр. 78.— Арк. 1, 3, 6.

[39] *Там само*.— Спр. 81.— Арк. 2.

[40] *Там само*.— Спр. 78.— Арк. 1, 3, 6.

[41] *ДАЛО*.— Ф. 629, оп. 1, спр. 1.— Арк. 1—4.

[42] *Там само*.— Арк. 5—11.

[43] *Там само*.— Спр. 2.— Арк. 1—3 зв.

[44] *Там само*.— Спр. 3.— Арк. 1—43.

[45] *Там само*.— Ф. 629, оп. 1, спр. 4.— Арк. 1—184; Спр. 9.— Арк. 1—113; Спр. 15.— Арк. 1—94; Спр. 16.— Арк. 1—55; Спр. 18.— Арк. 1—82; Спр. 19.— Арк. 1—17.

[46] *Там само*.— Спр. 5.— Арк. 1—20.

[47] *Там само*.— Спр. 6.— Арк. 1—20 зв.

[48] *Там само*.— Арк. 16—16 зв.

[49] *Там само*.— Арк. 16—19.

[50] *Там само*.— Спр. 12.— Арк. 2—3.

[51] *Там само*.— Ф. 1, оп. 52, спр. 300.— Арк. 1-а, 1-а зв., 2, 2-а, 15—17 зв., 23—24 зв., 31, 33, 43, 44 зв.; Спр. 301.— Арк. 4, 19—22; оп. 51, спр. 1168.— Арк. 28—37, 131, 133; Оп. 56, спр. 810.— Арк. 2, 10, 18; Оп. 57, спр. 831.— Арк. 4—6 зв., 16—20, 23—26 зв., 30—34 зв.; Спр. 1184.— Арк. 5, 12, 25, 27 зв.— 33; Оп. 58, спр. 162.— Арк. 1.

[52] *Там само*.— Ф. 26, оп. 14, спр. 147.— Арк. 2; Спр. 149.— Арк. 1—2 зв.; Спр. 321.— Арк. 1 зв., 8.

[53] *Там само*.— Ф. 121, оп. 2, спр. 208.— Арк. 2—3 зв.

[54] *Там само*.— Арк. 26.

[55] *Там само*.— Спр. 209.— Арк. 1.

[56] *Там само*.— Арк. 5—6.

[57] *Там само*.— Ф. 271, оп. 1, спр. 796.— Арк. 11—13 зв., 34—35, 37—39, 42—47 зв.; *Там само*.— Спр. 800.— Арк. 4—5; Спр. 300.— Арк. 1; Спр. 321.— Арк. 2, 13—14 зв.

[58] *Там само*.— Ф. 1245, оп. 1, спр. 44.— Арк. 1—3.

[59] ЦДАГО України.— Ф. 6, оп. 1, спр. 80.— Арк. 14, 23—25; Спр. 66.— Арк. 100—111; Спр. 68.— Арк. 18; Спр. 97.— Арк. 3—16; Спр. 116.— Арк. 4—9; Спр. 151.— Арк. 1—3.

[60] *ДАЛО.*— Ф. Р-2923, оп. 1, спр. 2.— Арк. 1—152 зв.

[61] *Там само.*— Арк. 57 зв.

[62] *Там само.*— Ф. Р-2923, оп. 1, спр. 2.— Арк. 57 зв.

[63] *Там само.*

[64] *Там само.*

[65] *Там само.*— Арк. 57 зв.— 58.

[66] *Там само.*— Арк. 58.

[67] *Там само.*— Арк. 46 зв., 52 зв., 53—53 зв., 59—59 зв.

[68] *Там само.*— Арк. 58 зв.

[69] *Там само.*— Арк. 44, 46, 55 зв., 60 зв., 63, 63 зв.

3

ПУБЛІКАЦІЇ

О. Б. РУСІНА *(Київ)*

ГРАМОТИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОМУ МОНАСТИРЮ
(у копіях севського походження)

Історичні процеси, що мали місце на Сіверщині в XVI ст., за часів її перебування у складі Московської держави, мало відбилися у синхронних джерелах, що збереглися до нашого часу. Це надає особливої цінності такому інформативному документу, як жалувана грамота Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю. До наукового вжитку її запроваджено в 70-х роках минулого століття публікацією Філарета (Гумілевського) в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» [1]. Грамота є не лише «однією з найважливіших пам'яток для історичної географії Сіверської землі» [2], а й містить дані щодо розвитку економіки регіону, демографічної ситуації тощо. Не дивно, що до неї зверталися майже усі науковці, які досліджували історію Сіверської землі. На сьогодні згадане видання є бібліографічною рідкістю — тож сучасні дослідники, як правило, користуються лише викладом її змісту в роботах своїх попередників [3].

Грамота, датована у Філарета 1552 р. *, є, по суті, підтвердженням двох жалуваних грамот батька Івана IV, Василя III; з них першу, з описом монастирської вотчини, ченці пред'явили царю, а друга, за їх словами, згоріла під час татарського нападу на Новгород-Сіверський **. За формою грамота є типовою для московської канцелярії першої половини — середини XVI ст.: звертає на себе увагу лише докладний опис монастирських володінь, що зближує її з межовими актами [4].

Слід мати на увазі, що документ, опублікований Філаретом, всупереч твердженням щодо його автентичності [5], не є оригіналом грамоти. Це було очевидним ще для О. М. Лазаревського, який слушно відзначив, що «текст її у монастирському списку, що зберігся, дуже зіпсований» [6]. Грамота, як вказує в публікації Філарет, була копією, надісланою до монастиря з Синоду 1761 р. На сьогодні її місцезнаходження невідоме —

---

* «Лета от сотворение мира 7060, сентября 2 дня, а от Рождества Христова 1552 г.» (*Филарет.* Указ. соч.— С. 120). Як бачимо, при переведенні означеної в документі дати на новітнє літочислення якимось пізнім копіїстом було зроблено помилку, і грамоту слід датувати 1551 р. Втім, ця деталь залишилась поза увагою дослідників, що користувалися виданням Філарета; тож в літературі ця грамота фігурує під хибною датою 1552 р. (порівн.: *Лазаревский А. М.* Указ. соч.— С. 214; *Василенко Н. П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины // Русская история в очерках и статьях.— Киев, 1916.— Т. 3.— С. 561; *Андріяшев О.* Зазн. праця.— С. 126).

** Очевидно, йшлося про події 1542 р., коли «приходил царевичь крымьский Имин-Кирей с многыми людми на северьские места, к Путивлю, и к Стародубу, и к Новугороду-Северьскому»; після сутичок з московськими військами татари «повоевав Северу, прочь пошли» (*Патриаршая* или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей.— М., 1965.— Т. 13.— С. 142).

як і місцезнаходження аналогічної грамоти, що у 20-х роках XVIII ст. зберігалася у монастирській скарбниці * і 1728 р. була, разом з іншими актами, скопійована за наказом архімандрита Нила; наприкінці XIX ст. ця копія знаходилася в бібліотеці Чернігівської духовної семінарії у складі рукописної збірки під назвою «Крепосты с подлених, в скарбнице монастыря хранимых, по расказаню ясне в Богу превелебнейшаго Его милосты отца архимандрита новгородскаго, господина Нила, верно скопиеванные в обители всемилостиваго Спаса Новгородка-Северского року 1728, августа первых чисел совершенные» [7].

Щоправда, збереглися інші копії. Одна — у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (ф. 301, № 655 Л., арк. 40—45). Раніше вона знаходилася у фондах Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, куди потрапила разом з іншими документами з історії Чернігівського краю від священика Ф. Хорошунова [8]. Вихідним документом для даної копії була грамота, що належала севському Спаському монастирю. Поява цього акту в Севську пояснюється тим, що після заключення Деулінської угоди, згідно з якою Сіверщина відійшла до складу Речі Посполитої, спаський архімандрит Корнилій, виконуючи царський наказ («очистити» до 2 лютого 1619 р. Новгород-Сіверський і «вывести» з нього «архимаритов, и игуменов, и протопопов, и попов, и дьаконов, и весь духовный чин, и весь духовной причет» [9]), виїхав з ченцями і монастирським майном спочатку до Рильська, а потім — до Севська, де й заснував Новоспаський монастир [10]. Останній утримав за собою і частину земельної власності новгород-сіверського монастиря — Колодезьку волость у Путивльському повіті, який залишився за Москвою; свідченням цього є документи, що стосуються господарської експлуатації бортних угідь Спаського монастиря, «что в Севском остроге» [11]. Право на ці володіння, як і інші привілеї, було зафіксоване в грамоті Івана IV, що зберігалася в монастирі. З неї була зроблена копія для Синоду, яка, в свою чергу, була скопійована і «осведетелствована» у стародубській полковій канцелярії; у рукописному відділі ЦНБ АН України зберігається копія XVIII ст. з цієї останньої грамоти. Час, коли були зроблені дві перші копії, у документі не означений. Але якщо взяти до уваги, що архімандрит волоколамського Іосифова монастиря Варлаам (Синьковський), який засвідчив першу копію, був ігуменом у 1767—1773 рр. [12], а стародубський полковий писар Петро Косач, який підписав другу копію, виконував свої обов'язки протягом 1760—1767 рр. [13], то час копіювання визначається досить точно — 1767 р. Цього року севський Спаський монастир був ліквідований і перетворений на архієрейський дім севських єпископів [14]. Копія з монастирської грамоти була надіслана до канцелярії Стародубського полку, до складу якого входив Новгород-Сіверський; а так як у цей період на території Лівобережжя провадився Генеральний (Рум'янцевський) опис, то цей документ, судячи з грамоти, опублікованої М. Константиновичем [15], був включений до його матеріалів.

---

* На неї є посилання в скарзі спаського архімандрита Іосифа Гугуревича від 8 січня 1724 р., де, зокрема, мовиться, що обитель «прылычными угодьми удоволнена и крепостми обдарована, яже всеблаженной памяти великий князь Василий Иоаннович, также [и его] пресветлый сын, своими грамотами укрипилы» (*Филарет.* Указ. соч.— С. 143—144). На жаль, ця грамота не зафіксована в матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729—1730 рр.: «о селах Киево-Печерского, Новгородского [монастырей] и до катедри Черѣговской надлежащих... слѣдствіа надлежащого не произведено за непоказаниемъ крѣпостей и за недачею от старожиловъ сказокъ» (*Генеральне* слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.— К., 1929.— Т. 1.— С. 66).

Текстуально грамота з фондів ВР ЦНБ відрізняється від Філаретової: у ній відсутні декілька фрагментів і окремих слів, іншим є й написання деяких топонімів («Згонное»-«Въюнное», «Учинки»-«Уванки», «Лучнев»-«Лугаев», «Руга»-«Руса» та ін.).

Ще одна пізня, XVIII ст., копія грамоти знаходиться нині у Кракові, в рукописному зібранні бібліотеки Польської академії наук (№ 265) *. Вона збереглася у складі колекції документів, зібраних у середині XIX ст. по монастирських архівах та бібліотеках Чернігівської єпархії вчителем чернігівської гімназії М. Горшковським [16]. На факт існування даного документа неодноразово звертали увагу дослідники [17], однак ще й досі ніхто не знайомився з ним в компаративному плані. За нашими спостереженнями, текст документа, за винятком двох невеликих купюр, практично збігається з текстом грамоти з фондів ІР ЦНБ; тож очевидно, що краківська копія також походить від грамоти, що в 1760-х роках зберігалася в севському Спаському монастирі. Остання, хоч і фігурує в документах як «подлѣнная» [18], насправді була досить пізньою копією — про що свідчить її порівняння з грамотою, що знаходилася в цьому монастирі у 30-х роках XVII ст. Її 1638 р., під час проведення розмежування між Російською державою та Річчю Посполитою за умовами Поляновського миру (1634 р.), пред'явив межовому судді Григорію Аляб'єву спаський скарбник Іосиф [19]. Це була копія грамоти 1551 р., з якої тоді ж, згідно з наказом царя Михайла Федоровича (копіювати усі «сотенные грамоты, или с писцовых книг выписи старые, или иные какие крепости», що стосувалися спірного на той час с. Олешковичів [20]) був зроблений список. Нині він зберігається у фондах Посольського приказу в Москві [21].

З усіх відомих на сьогодні копій ** ця є найближчою до оригіналу: вона більша за обсягом за будь-яку з них ***і точніша в передачі топонімів; крім того, в цій копії збереглася така риса пам'яток московського походження, як змішування на письмі літер «а» і «о» (напр.: «на старцах, и на их слугах, и но крестьянех на их»; «по речку по Тухин, да по ез. до по Лебежя болота»; «до но речке но Витке на малой оболони»). Текст цієї унікальної пам'ятки, що, до речі, першою документально засвідчує існування новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря ****, вміщено у додатку до публікації за № 1.

---

* Принагідно хочу висловити подяку С. А. Лепявко за можливість ознайомитися з текстом цієї копії.

** Крім перелічених, існує кілька пізніх копій, не зв'язаних походженням із Севськом. Див. їх перелік: *Каштанов С. М.* Хронологический перечень иммунитетных грамот XVI века // Археограф. ежегодник за 1960 г.— М., 1962.— № 657.— С. 138.

*** Слід зазначити, що в усіх згаданих копіях XVIII ст., порівняно з копією 1638 р., випущені одні і ті ж самі фрагменти; з цього, зокрема, випливає, що для київської й краківської грамот вихідною була грамота типу Філаретової.

**** Щоправда, існує потвердна грамота патріарха Максима на ставропігію Києво-Печерському монастирю, датована 1481 р., де останній згадано разом з його «пределами» — київськими Пустинно-Микільським і Михайлівським монастирями, а також «трема монастыры Северское земли, Черниговский, Бранский и Новгородка Сиверского» (*Архив* Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1859.— Ч. 1.— Т. 1.— № 1.— С. 1). Втім, цей документ, хоч інколи й розглядається в сучасних роботах як автентичний, є фальсифікатом початку 1590-х років, що в ньому відбилися історичні реалії цього часу — зокрема, намагання архімандрита Печерського монастиря підкорити своїй владі Пустинський монастир (див. королівський лист Мелетію Хребтовичу від 2 липня 1578 р. із забороною «без жадного права, над привилея и волность их, наданя и фундуши ... монастиру Пустинскому надание ... в повинность владзи и послушенства своего их мети».— *Архив* Юго-Западной России.— Киев, 1883.— Ч. 1.— Т. 6.— № 31.— С. 63—64), а також характерна для політичної ментальності XVI ст. відмова від остаточного визнання переходу Сіверської землі під зверхність Москви і спроби офіційних кіл Польсько-Литовської держави довести свої історичні права на цю територію і домогтися того,

Однак у 30-х роках XVII ст. у ченців севського Спаського монастиря, серед документів, що були «даваны им, как оне были Новагородка Северского в уезде в Спаском монастыре», зберігалася і «подлинная грамота ҎІ [110=1601/02] году, какова дана им при царе Борисе»[22]. Пред'явлена скарбником монастиря Г. Аляб'єву, ця грамота, що дійшла до нас у списку 1638 р. [23], досі залишалась невідомою науковому загалу *. Її текст подано нами у додатку до даної розвідки за № 2.

Згідно з текстом документа, його появу спричинила втрата ченцями грамоти Івана IV; саме тому в лютому 1602 р. їм, на прохання старця Захарія, була дана грамота Бориса Годунова, що являла собою випис з писцевих книг Новгорода-Сіверського 7093 (1584/85) р. і Путивля 7099 (1590/91) р. Зрозуміло, що вона істотно відрізняється від грамоти Івана Грозного, хоча й містить опис одних і тих самих угідь. В комплексі ж обидві грамоти дають досить повне уявлення про монастирську власність у середині та другій половині XVI ст.

При публікації грамот нами збережено літери є, і, ї, ѡ, ѳ, ѯ, ъ, ѣ, ѧ; виносні виділено курсивом. Титла збережені й не розкриті; пояснення слів під титлами та скорочень є в кінці публікації. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. Літерні позначення чисел збережені й розшифровані у квадратних дужках. Пагінація подана на полях напроти знаку закінчення сторінки (//). Текст документів, переобтяжений інформаційно, максимально адаптовано: абзацами його розбито на невеликі смислові фрагменти; пошкоджені місця у грамоті за № 1 реконструйовано за публікацією Філарета й формуляром московських жалуваних грамот цього типу; паралельні місця позначено літерами сучасного українського алфавіту; пасажі, що порушують структуру документа, виділено петитом; пояснення окремих архаїчних слів та виразів подано у «Словнику застарілих слів».

[1] *Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 3: Мужеские монастыри.— Чернигов, 1873.— С. 111—120. Власне, вперше цю грамоту було опубліковано 1861 р. (Черниговские епархиальные известия.— 1861.— № 5.— Приложение), однак, через специфіку видання, вона залишилася невідомою науковому загалу.

[2] *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.— Т. 1: Полк Стародубский.— Киев, 1889.— С. 214.

[3] Зрозуміло, що за цих обставин неважко припуститися помилки. Так, в «Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі» (К., 1985.— С. 109), укладачі якого користувалися статтею О. Андріяшева «Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку» (Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. 20.— С. 126), до володінь Спаського монастиря помилково віднесене с. Порохом.

[4] *Боряк Г. В.* Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI в.: Анализ документальных источников: Дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1987.— С. 43.

[5] На думку Н. Б. Шеламанової, Філаретом була видана оригінальна грамота Івана IV (*Шеламанова Н. Б.* Документы государственных межеваний 30—40-х годов XVII в.// Археографический ежегодник за 1971 год.— М., 1972.— С. 171). Очевидно, дослідниця не мала можливості докладно ознайомитися з цією публікацією — про що, зокрема, свідчить помилка в посиланні на текст Філарета.

[6] *Лазаревский А. М.* Указ. соч.— С. 214.

«ижьбы тот край панства господарьского ... к рукам господарским пришол и так был захован, яко был за славное памяти короля его милости Казимера» (*Акты*, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.— СПб., 1848.— Т. 2.— № 184.— С. 337).

* Щоправда, про неї побіжно згадала у своїй роботі Н. Б. Шеламанова (Указ. соч.— С. 171).

[7] *Лилеев М. И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии.— СПб., 1880.— № 117.— С. 91—92. Найвірогідніше, ця збірка, як і інші рукописи Чернігівської семінарії, загинула під час Великої Вітчизняної війни (*Рогов А. И.* Сведения о небольших собраниях славянорусских рукописей в СССР.— М., 1962.— С. 79).

[8] *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея императорской Киевской духовной академии.— Саратов, 1916.— Т. 1.— № 655.— С. 262.

[9] *РДАДА.*— Ф. 79, оп. 1619 р., спр. 2.— Арк. 3.

[10] *Филарет.* Указ. соч.— С. 43—44.

[11] Див.: *Булгаков М. Б.* Бортничество служилых людей Северской земли в первой трети XVII в.// Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV—XVIII веках.— М., 1989.— С. 139; *Его же.* О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей г. Путивля в первой половине XVII в.// Город и горожане России в XVII — первой половине XIX в.— М., 1991.— С. 84.

[12] *Строев П. М.* Списки иерархов и настоятелей монастырей российския церкви.— СПб., 1877.— Ст. 184.

[13] *Лазаревский А. М.* Указ соч.— С. 92.

[14] *Амвросий.* История российской иерархии.— М., 1815.— Ч. 6.— С. 257; *Строев П. М.* Указ. соч.— Ст. 914—915.

[15] *Константинович Н. А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии.— Вып. 4 : Полк Стародубский.— Чернигов, 1875.— С. 847—857.

[16] Докладніше див.: *Грушевський М. С.* Одна з українських колекцій // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.— 1906.— Т. 71.— Кн. 3.— Miscellanea.— С. 158—160.

[17] *Яневич О. М.* К вопросу о прошлом города Чернигова // Труды Черниговской губ. архив. комиссии.— Чернигов, 1908.— Вып. 7.— Отд. 2.— С. 176; *Щапов Я. Н.* Материалы по истории народов СССР в Польской народной республике // История СССР.— 1971.— № 5.— С. 236; *Его же.* Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях ПНР.— М., 1976.— Ч. 1.— С. 10, 155 (в обох публікаціях Я. М. Щапова Спасо-Преображенський монастир помилково названо путивльським).

[18] *ЦНБ* АН України, ВР.— Ф. 301, № 655 Л.— Арк. 44 зв.

[19] *РДАДА.*— Ф. 79, оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2.— Арк. 293.

[20] *Там само.*

[21] *Там само.*— Арк. 296—306.

[22] *Там само.*— Арк. 293.

[23] *Там само.*— Арк. 307—311.

№ 1

Арк. 296

Списокъ с списка з гсдрвои жаловалнои грамоты слово в слово

Сє яз, црь і великиї кнзь Іван Василевичь всєа Русиї, пожаловал єсми Преобр[а]жениє Гсда Бга Спса ншєг. Исса Хрста [,что] в Новѣгородкє Сѣверском, архимарита Васяна з братєю и[ли хто] по нєм иных [!] архимарит и братя будутъ. Что били онє нам челом и положили перед нами жаловалную грамоту отца ншєг., великог. кнзя Василья Івановича всєа Русиї. В жалованнои грамотє написано вотчина мнстырская в Путивльском уѣздє і в Новгородцком уѣздє.

И была-де у них на тоє [в]отчину блженные памяти отца ншєг. і великог. кнзя Василя Івановича всєа Русиї жалованная грамота, что никоторог. ншєго тягла, ни дани нє давати, никоторыя разметы; та-де в них грамота згорѣла в цркви Петра-чюдотворца въ цар[ев]ичєв приход крымсково.

Да в тои жє их грамотє жалованнои написано, что

охотников [в] ямскую слободу нє давати а двора ямского нє дѣлат, ни намѣсничного;

в городе петма * не давати, а держати свое петмо *;

и емчужное дела не делати, и сору з дворов [к емчужному онбару] не возити;

по всѣмъ городом покупати на мнстырскои обиход безпошлинно, безмытно, перевозов и мостовщины не давати;

ни [в] Навгородцком, ни в Путимском [уѣзде] номѣсничное. ** на старцах, и на их слугах, и но крстьянех на их перевозу не имати;

и целовалников к губным делам и к денежно//му збору не давати, и к тюрмам, и к засекам сторожеи не давати; Арк. 297

и посошных людеи ни в которои в город наш не посылати;

и о судных делех ставитца на Москвѣ в году один срокъ — Ржство Хрстово;

і в мнстырскои вотчине ратным людем не ставитца, кормов, и подвод, и проводников не имати;

и тѣм-де наше бгомоле строилас.

И мы, великиї гсдрь црь і великиї кнзь Иван Василевич, всеа Русиї самодержец, Преображения Спсова, что в Новѣгородке, архимарита Восяна з братею или хто по нем в том мнстрѣ [иные] архимарит и братя будут пожаловали, что

[А] их мнстырская земля около мнстря, пашни сто четвертеи в поле, а в дву по тому ж;

[д]а в Новегородке на посаде в остроге мѣсто дворовая мнстырская;

да за мнстремъ в слоботке мнстырскои сем мѣстъ дворовых;

[Б] да селища, что был починок Офонасов, на рекѣ на Десне;

да деревня, что был починокъ Страчова, на рѣчке на Таре;

да дрвня Новоселки;

да дрвня, что был починокъ Зернова, на рѣчке на Бобрике.

Преображенского мнстря рыбные ловли:

озерцо Жоган закотная на рекѣ на Десне;

[В] на рекѣ на Раме мнстырская мелница немецкоя;

да за рекою Десною рыбная ловля от Грицкова плеса по правои сторонѣ;

половина реки Вити но низ по озерцо по Омыты;

да озерцо Муроги, да озерцо Колодезное, озерцо Готена, Неотиша, озерцо Стюденец;

рѣчка Вит Малая, да на неи же два озерца, два заблиска устья Десны реки;

да по рекѣ Деснѣ плавли волоковыя по старым рубежам;

да в пустои луке но рѣчке но Сверже озерцо Свержь;

[Г] да под Коросевою пристоню еже ***;

до но рѣчке но Витке на малои оболони по обе стороны по Быстрои ровец.

Да к тому же мнстрю бортных // ухожевъ с рыбными ловлями, и з бобровыми гоны, и со веспуды, и с перевеси, со всѣми угоди: Арк. 298

на рекѣ же на Десне два еза, один во Жгани, а другои но Домонтканове;

---

* Перекр. «петна», «петно».

** Перекр. «номѣсником».

*** Перекр. «ез».

[Д] починокъ Березова греда но озерце но Любивли, да селищечка, что был починок Кородекова, а в них живут бортники мнстырския, а ходят бортнои ухожеи Скоробогатцкое, знамя в неи [!] соха, смежна и судерев з бортники де[ревни] Солодогощи, до дрвни Коровекова, до деревни Ананинои, до села Горбова по старым рубежам, от Путимског. перевозу по рекѣ по Деснѣ по пустои луке; к тому ж ухожю рыбных ловел плавли волоковые и звереныя погоны сереновыя по обоим сторонам: по правом. берегу по Мочюлское по малое устья, а по лѣвому берегу по Здобинскои ровец, и по ровцу вверхъ по рѣчку по Тухин, да по ез, до по Лебежя болота дороге [!]; да к тому ж ухожю озерцо вступное из Десны реки Соха, до озерцо Мочюла, озерцо Любивль закотное, да на рекѣ на Деснѣ водли Глушици е[з], да озерцо Воды, озерцо Глушица, озерцо Тухон, озерцо Липицы, озерца Орехова, озерцо Въюное, озерцо Осотнои вступнои, да на усть рѣчки Молотечны [...], два истока на рекѣ на Деснѣ і всякия рыбныя ловли и звереныя по обе стороны, до десет упув [!] *, до уручище во Щирине да в Олешках, и сенные покосы по оболоне;

[Е] починокъ, что был Стонки, на реке на Лозке с пашнею и бортным ухожем; а рубеж тому ухожю вукол от рѣчки Молотечны по Кропивенскую дорогу, да по горы, да по Куземкин ложекъ, да от Мезинскои дороге по рѣчку по Лозку, а по Лозке вверхъ по обе стороны по Черниговскую дорогу, по шлях, а от рѣчки Лозки, от
Арк. 299 Стонков, по Сосницкою дорогу // и по Гнилыя Воды, да по рѣчку по Молотечну, по Сторожевище; [д]а по Молотечне вниз рыбная ловля и бобровые гоны до Коровекова и до десенског. устья по обе стороны, да по рѣчке по Лозке вверхъ от Мезинскои дороги к тому ж ухожю рыбныя ловли, и бобровые гоны, и перевеси, до по рѣчку по Стюденку вверхъ от устья рѣчки Лозки до Мезинског. пруда, да от рѣчки Стюденка по рѣчке по Лозке по обе стороны рыбнои ловли, [да] бобровые гоны от Сторожевище и по рѣчке по Молотечне до реки Десны по обе стороны;

[Є] да против посаду Новагородка ухожеи бортнои за рекою за Десною по старым рубежам: рѣчкою Прыжом, да вниз по рѣчку по Линевку, а Линевкою на низ по Быстрои ровец бобровыи гоны, да от рѣчки от Прыжа от устья рекою Десною бобровыя гоны до Быстрого ровца, да по Отчековскому ручю вверхъ по Прудицкую стежку судерев с Люшинским бортным ухожемъ, а о[т] Прудицкои стежки то [!] околную дорогу, а дорогою околною по Путимскую дорогу; к тому же рыбных ловел: озерцо Званоя, озерцо Оминек, озерцо Муравен, озерцо Лебединец, озерцо Старикова с перевесы;

[Ж] да ухожеи бортнои, знамя крстъ косои, по Десне вниз правым берегам [по] селищя [и] по Янчюковскою дорогу вукол, а от Енчюковскои дороги по рѣчку по Комоню и на поляну [и] Болшую Путимскую дорогу, а дорогою по деревню Красное; да к тому ж бортному ухожю рыбных ловел озерцо // закотное Дробышева; да
Арк. 300 понижe дрени Краснои, за рекою Быстрои ровецъ, а от Краснои деревни, от Быстрог. ровца, *⁻по рекѣ по Деснѣ до Быстро. ровца стороны⁻* до Путивльског. перевозу [у]кол, до в деревне Щеголеве два перевеся, [да] в Забецкои рыбныя ловли [и] всякия угодя;

[З] да ухожеи бортнои за рекою за Десною судерев [с] дрвни Жер-

* Перекр. «вспудов».

⁻ Очевидно, перекр. «по рекѣ по Деснѣ но обе стороны».

н(в :ов, да деревни Вишнина, до деревни Лучников бортники, а знамя крεстъ косои; да х тому ж ухожю рыбныε ловли: озεрцо Мостища да на рекѣ на Дεснѣ εзъ; а владѣют тѣм εзам пополам с Василевыми крстьяны Дурова;
[Й] да в дрвне Конковичεх на рѣчкε на Ивотε да тоε ж дрвни Сносски селищечка пустоε на рѣчкε на Стюденкε в у садище, в пошенної земли, в сенных покосεх, і в бортных ухожεх, і в рыбных ловлех, і в бобровых гонех по реке по Ивоту по обε стороны, і во всякихъ угодях, и в рыбных ловлях четвεртои жεребеи; а знамя в том ухожε прεображенская монатя;
[І] починок Лунчεв на озεрцε на Лунчε, а в неи [!] живут бортники мнстырския, а знамя крεстъ косои, ввεрху тен, вопчѣ со возметневскими крстьяны бортники; до рыбных ловεл: озεрцо Лунча, озεрцо Вεрба, Дεснища, озεрцо Рогъ, на рекѣ на Дεсне εз Тихоε да εз на Бучи; бобровыя гоны по Тихои перебои да вопчѣ рыбныя ловли, бобровыε гоны і всякиε угодѧ;
[Ї] [да ухожεи бортнои ...,] а знамя крεстъ косои, а рубеж тому ухожю по рекѣ по Дεснε правои берег от Ивоцког. устья по селищя Погребки до по реку по Шεстку до устья; по рѣчкε по Ивоту ввεрхъ рыбныя ловли и переввси да два εза // по оболоня[м]; и по рѣчку по Вεлсεчю, и по оболонью по ивотцкому судεрεв со ивотцкими бортники; Арк. 301
[Й] да два знамени бортных в Расаднищине, куря лапа да лук, судεрεв с росядневскими бортникоми и з детми боярскими;
[К] да знамя мотовило, судεрεв с вотчинскими бортники;
[Л] да знамя пояс, судεрεв с росадневскими да с стромоуховыми бортники;
да знамя коса, судεрεв з гиринскими бортники;
[М] да другоε знамя лемеши, судεрεв с павловскими бортники;
[Г] [д]а на рекѣ на Дεснѣ понижε Корасεвои пристани рыбная ловля;
[Н] да в деревне в Сопычε знамя меднедок, а другоε знамя змеика, *—да наимовали [!], на концѣ перεсε[че]на, опурскои [!] болшои дорогε по рѣчку по Вεрсулу околницког. сроку [!]—*, что ѣздят от пруда;
[О] да в Путимском уѣздε Колодεзская волость по рѣчкε по Колодεзю, на мнстырскои землѣ, со крстьяны, и з селищи, и з заимищи, и з бортным ухожемъ, и звериными, с рыбными ловлямы, и з бобровыми гоны, со вспуды, с переввси, со всякими угоди, да по рекѣ по Сεми рыбная ловля и озера со всѣми угоди; а рубеж тои Колодεзскои волости в круг и длину от ордынског. рубежа [..., а] поперекъ от реки от Сεми до рѣчки Крупца, и до рѣчки Ворона, и до новгородцког. рубежа, а за рекою за Сεм по рѣчку Повлу, по ордынскои рубеж, а рѣчкою Сεмю ввεрхъ от ордынског. рубежа до золуцког. рубежа, по Сухую Каменку, а от устья по Облягли, до коло[дε]з Хитръ со озεрцы и с ыстоки; а в том кругу рыбных ловлеи: рѣчка Колодεз с устья и до вεрху, духовая рыба в Прεображенскои мнстыр архимариту з братею, да рѣчка Руса от устья до вεрху во всю волость, по тои рѣчкε рыбная ловля, до озера Тихоя с ыстоки, и с упалыми рѣчками, и с колодεзи, духовая рыбная ловля; //[д]а в тои Арк. 302

— У Філарета: «да знамя вилы, на концѣ пересѣчено, от Путивльской большой дороги по речку по Вербу, да по околницкую дорогу» (Указ. соч.— С. 116).

10—3494

в Колодезномъ [!] * шеснатцат озер с неводовыми тони, а по тѣмъ озерам и по рѣчкам всякия звериныя и рыбныя ловли, бобровыи гоны і вспуды, перевѣси, селищи и починки, пашенная земля, и дикоя поля, и дубровы, и сенныя покосы, пруды; двацат семъ ухожевъ бортных по знаменам, селища Онтипы Тухлова, да селища на рѣчке Норме, да починокъ Семена Дугина, до селища против Перунова городища, да починокъ над озерам над Старичеи, да починок Коренскои.

А хто в тѣхъ селех, і в деревнях, і в починка[х], и на селищах, и на заимищах, и на пустых **, и на диком поле в Новгородцком и в Путимском уѣзде учнут жити людеи и кртьян, и тѣмъ людем и крстьяном не надобе моя црева і великог. кнзя Івана Василевича всеа Русиї дан, и емския денги, примѣтные, посошная служба, ни коня моего не кормити, ни лугов моих не косити, ни повозов моих не возити, мостов не мостят, ни яму с подводами не стояти, и послов не кормят, и с тяглыми людми не тянут ни в какия простори ***, ни в разметы;

и намѣсницы нши новгородцкия, путимския і властели, тиуны і выборныи суди кормов своих не емлють, и не вежжают к нимъ ни по что, и не судят их ни в чом, оприч душегубства и разбою, татбы с поличным;

а случитца суд смѣснои тѣм их людем и крстьяном с новгородцкими **** [людьми] или с волосными, [и] намѣсницы нши, властели, тиуны, выборныи суди судят, [а] архимандрит з братею или

Арк. 303 их приказщикъ // с ними ж судятъ;

а прав ли [будет], виноват ли новгородцкои **** или волоснои человѣкъ, и он в правде, в винѣ намѣснику, властелю их, и тиуномъ, і выборным судямъ;

[а] прав ли будет, виноват ли мнстырскои человѣкъ, и он в правде, в винѣ архимандриту з братею и их приказщику;

а намѣснику [!] і властели, их тиуны і выборные суди в тѣх ихъ мнстырских людеи и крстьян [не вступаютца в] правог. і виноватог.

Такъж есми архимандрита Васяна пожаловал: охотников въ ямскую слободу не давати и двора ямского и намѣснича не дѣлати.

Також есми архимандрита Васяна ***** з братею пожаловал: намѣсницы нши і властели, тиуны і всякия пошлинники въ их мнстырское не вступа[ю]тца петно и петна [и] пропетеня но их мнстырских слугах и но крстьянех не емлют.

Такъж есми архимандрита з братею пожаловал: емъчюжного имъ дѣла, *—ни подати—*, и сору из дворов къ емчюжному онбару не возити.

Такъж есми архамандрита [!] з братею пожаловал: что их мнстырския слуги и крстьяне купят что в котором городе но мнстырскои обиход и что мнстырское продадут, и они с того мыту, и тамги, и перевозов, и мостовщинъ, и готовшин ****** не дают.

* В оригіналі, очевидно, «Колодезскои волости».
** У Філарета «на пустошахъ» (Указ. соч.— С. 117).
*** Перекр. «протори».
**** Перекр. «городцкими», «городцкои».
***** Слово написане над рядком.
— Перекр. «не делати».
****** Перекр. «готовшин».

Такъж есми архимандрита з братею пожаловал: номѣсницы нши новгородцкия, путимския *–по пошлинника–* но мнстырских старъцех, и на слугах, и но крстьянех перевозу не емлют.

Такъж есми архимандрита Васяна з братею пожаловал: целовалников [н]и к губному дѣлу, ни г денежному збору не давати, // и к тюрмамъ, и к засекам сторожеи не давати жь. Арк. 304

[Такъ же есмя архимандрита съ братьею пожаловалъ посошныхъ людей ни въ которой городъ не давать.] *

Такъж есми архимандрита з братею пожаловал: кому будет до архимарита дѣла, или до строителя, или до старцовъ, и[ли] до их мнстырскихъ слуг какое дѣла, и тот пошлет моег., гсдря царя і великог. кнзя Івана Василевича всеа Русиї, даннаг. пристава, которои имъ дан, и он пишет в году единъ срокъ — Ржство Хрстово; а судим мы, великиї гсдрь црь і великиї княз Іван Василевич всеа Русиї, или мои дворецкои Болшег. дворца; [а] оприч тог. срока иных [на них] сроков не наметываетъ; а хто оприч того даннаго пристава, которои имъ дан, дастъ на поруку [а] срокъ на них накинет не по их сроку силна, и [яз] имъ к тому сроку не велѣти ** ѣздити, а хто на них [и] безсудную возметъ, и та безсудная не в безсудную, а пристав ѣзду лишон — оприч тѣх людеи, что есми своим бояром приказал сыскивати лихих людеи, татеи и разбоиников, [и] на которых будет мнстырских слуг и крстьян какое лихое слово вымолвят в татбе і в разбое, и мы, великиї гсдрь црь і великиї княз Іванъ Василевичь всеа Русиї, по тѣх людеи пошлем или кому прикажем.

Такъж есми архимандрита з братею пожаловал: нши ратные люди и присылщики нши въ их мнстырских селех // и деревнехъ не ставеца, и кормовъ, и подвод, и проводников у них не емлют; а станут у них нши ратные люди и присылщики въ их мнстырских селех і в дрвнях, онѣ кормъ себѣ и лошедем купят по ценѣ [, как им продадут]. Арк. 305

А хто з дерева убетца, или в воду утонет, или мертвого водою принесет но мнстырскую землю, или ково сотрет колесо на мелнице, или воз сотрет, или убитым члвком подкинут, или ково звѣрь съѣстъ, или лошед убьет, или обѣситца, или ково гром убетъ, или хто от своих рукъ утеряетца — и [с] тѣх мертвых людеи намѣсницы нши, властели, тиуны головщины не емлют.

А нши крстьяне митрополичи, владычни, мнстырския, княженицкия, боярскии люди и крстьяне въ [!] их мнстрьским крстьяном но пиры, и на братчины, и на свадбы незваны не ходят пити и ясти; а хто к ним незван приѣдет, и они тово вышлют вон безпенно; а не поидет вон, [и учнет у них пити силно], и учинитца какая у них гибел, и тому та гибел платити [вдвое] без суда и без правды ***.

А жалованную грамоту дали есмя архимандриту и строителю з братею і велѣли им тое грамоту держати в мнстрѣ впрокъ.

– Перекр. «и пошлинники».

* *Филарет.* Указ. соч.— С. 118—119.

** Перекр. «велѣл».

*** Перекр. «исправы».

А с сее грамоты велѣли есмя списовати списки слово в слово да посылат списки за мнстырскою печатю по городом и по волостем намѣсником, і властелем, и приказщикомъ // городовымъ, и на
Арк. 306
мыт мытчиком, и присылщиком, в которых городех і в волостех будут тѣ их мнстырския села и дрени, [и] ходити велѣти по тому ж, какъ у них в сеи нашеи жалованнои грамоте написано.

А у ково будет моя, цря і великог. кнзя Івана Василевича всеа Русії, жалованная грамота [н]а грамотчики, а но сию мою грамоту [иные] грамоты нѣт.

А хто имет сеи моеи грамоты ослушатис, и тому от меня, цря і великог. кнзя Івана Василевича всеа Русії, быти в великои опале и продажи.

А коли явят сию мою грамоту намѣсникъ [!] новгородцкиї, путимскиї, или их тиуном, или кому ни буди, и они с *‾нея вси‾* не дают ничево.

Дана сия нша црская грамота жалованная в нашем црьствующем граде Москвѣ лѣта ҂ЗѮ [7060], сентября въ Ѕ [6] де[нь].

РДАДА.—Ф. 79, оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2.— Арк. 296—306. Засвідчена копія.

№ 2

Арк. 307

Списωк з грамоты в слωво в слово

Пω гсдрву црву и великωг. кнзѧ Бориса Федоровича всеа Русии слωву [от] боѧрина и дворецког. Степана Василевича Годунωва в Новгородок Сѣверскωи горωдовому приказщику Гаврилу Псареву да в Путивль горωдовому приказщику Жадъку Милкову.

Бил челом гсдрю црю и великωму кнзю Борису Федоровичю всеа Русии Новагородка Сѣверскωго Спаскωг. мнстря старец Захареи з братею а сказал: данω-де имъ в Спаскои мнстыр в вотчину в Новѣгородке Сѣверскωм:

[Б] селище Афонасωво;

[Д] да к тому селищу починок на Березовои градѣ бес пашни;

[Д] да селище Коредѧкωво на ωзери тѣ на Мачюлищи да на рѣчке на Молотечне;

[Ж] да селища Енчюкωва;

[Е] да укωлецъ, [знамя] косои крстъ, за рѣчкою за Молотечною;

[І] да пωчинок Лунча на рекѣ на Деснѣ;

[И] да четверть селища Кωвтанωвич, а в них четверти те пашни четырнатцат чети в поле, а в дву по тому ж.

[О] Да в Путивльском уѣзде дана волостька Колодежская з бортными ухожаи, и с рыбными ловлями, и со всѣми угоди.

И грамота-де жаловалная блжнные памяти гсдрѧ цря и великωг. кнзѧ Ивана Василевича всеа Русии на ту мнстырскую вотчину была, и та-де жаловалная грамота в том Спаскωм мнстрѣ при архимаритех и при строителех при прежних их нерадѣньем утерялас. И гсдрь црь і великии кнзь Борис Федорович всеа Русии пожаловал бы их, на тое мнстырскую вотчину велѣл дати свою гсдрву црву

‾ Перекр. «с нее явки».

і великог. кнзя Бориса Федоровича всеа Русии грамоту с писцовых книг, по чему им тою вотчиною владѣти.

А в приказе Болшого дворца, Новагородка Сѣверского в писцовых книгах писма и мѣры Смерда Плещѣева с товарыщи ЧГ [93] году написано:

Спског. мнстра, что в Новѣгородкѣ Сѣверском за посадом,
[Б] селцо Афонасово на рекѣ на Десне пусто;
[А] пашни сто чети в поле, а в дву по тому ж, земля добра;
сѣна на болонье триста копен;
лѣсу непашенног. пят десятин;
[В] да Спаского ж мнстра мелница немецкая на рекѣ на Роме;
[Д] да Спског. же мнстра починок Березовои бес пашни; да того ж починка Березова ухожеи бортные Березова града Спаского ж мнстра, а знамя в нем вили, а в ысподи рубежи; да к то//му ж ухожею два перевѣса да десят в[с]пудов; да тово ж ухожея Березовои грады рыбные ловли Спаского ж мнстра: озерко Сухо вступное из реки из Десны, да озерко Любивль закотное, да озерко Вадын, да озерко Глущица, да озерко Тухино, да озерко Липицы, да озерко Орѣхово, да озерко Вконе [!] Вьюне; Арк. 308

[I] да Спаского ж мнстра починок Лунча на рекѣ на Деснѣ бес пашни; да того ж починка ухожеи бортнои мнстырскои же уколнои, а знамя в нем крстъ косои, а в ысподи тень; а ходят тот ухожеи по рекѣ по Деснѣ, и на Буди, да по рѣчке по Губеди по обе стороны; а лѣсу бортног. уколиого, по которому тот ухожеи ходят, в длину от ыстока от Божка до истоку до Студенца по смѣте на три версты, а поперег от реки от Десны до рѣчки до Губеди три ж версты; да тот же ухожеи ходят на борку на Селезеневе судерев с ухожеи Дрини Взметнева; а лѣсу бортног. судеревного, по которому тѣ ухожеи ходят, в длину от дубровы от Спаские до болоту до Малинова по смѣте на две версты, а поперег от лесу от Лунча до рѣчки до Губеди на версту; да того ж ухожея Лунча рыбные ловли: озерко Верба, озерко Деснища, исток Лунчи, половина озерка Рога;

[И] да Спского ж мнстря чет[верть] селища Кояковичь *; да тое ж четверти селища ухожеи бортнои, знамя в нем мотоня, роги кверху, а у лѣвои ноги откосокъ, а меж рог тень; а лѣсу бортног., по которому тот ухожеи ходят, в длину от верху рѣчки Воздеряжни до верху до болота Степенов. по смѣте на дватцать верстъ, а поперег от рѣчки от Студенца до рѣчки до Свѣси на десят верстъ;
[М] ухожеи бортнои дрвни Павлова мнстырскои же, а знамя в нем лемеши, а наверху тень, а на сторонѣ тен же;

ухожеи бортнои Спского ж мнстря укоклин [!] **, а знамя в нем косы, а вверху тень; а ходят тот ухожеи по рекѣ по Шеине; а лѣсу бортног. уколног., по которому тот ухожеи ходятъ, // в длину от рѣчки от Шиньи до болота до Зуя вниз по смѣте на две версты, а поперег на две ж версты; Арк. 309

[Н] ухожеи бортнои Спского ж мнстря, а в нем два знамяни: знамя криуля, знамя медведки; а лѣсу бортного, по которому тот

---

* Перекр. «Ковтановичь».

** Перекр. «уколнои».

ухожеи ходят, в длину от утеса до болота до Кωренева по смѣте на шесть верстъ, а поперег на шесть ж верстъ;

[Е] ухожеи бортнои Спскωго ж мнстрѧ укωлнои, а знамя в нем крстъ кωсои; а ходят тот мнстырскωи ухожеи по дуброве пω пашенної починка Каровякωвскωва;

[Й] ухожеи бортнои дрвни Росаднева мнстырскои же, а в нем два знамяни: знамя кωзи рога да знамя лук с кωсицами;

[Л] ухожеи бортнои дрвни Росаднева Спскωго ж мнстря, а знамя в нем пωяс поперег дерева; а ходят тот ухожеи судеревъ с росадневскими ж с оброчными ухожеи пω которые мѣста в тои судереви тово мнстырскωво ухожея знамя изстари; а лѣс бортнои, пω которому тѣ ухожеи ходят, писан преже сево оброчные дрвни Росаднева;

[К] ухожеи бортнои селца Очкина мнстырскои ж, а знамя в нем мотωвило с откоскωм;

[Є] ухожеи бортнои Спскωго ж мнстря Посад, а знамя в нем лук; а ходят тут ухожеи против пωсаду Новагородка Сѣверскωг. за рекою за Десною по поиме; а лѣсу бортнωг. уколнωго, пω которому тот ухожеи ходят, в длину от реки от Десны до рѣчки до Линевки по смѣте на две версты, а поперег полверсты; да тот же мнстырскωи ухожеи ходят пω другои стωронѣ Десны судерев с пωсадцкими ухож[е]и Новагородка Сѣверскωго; да тово ж ухожея рыбные ловли Спскωго ж мнстря: озерко Званое, озеркω Стеркωво, озеркω Лебединец, озеркω Минецъ, озеркω Муривенка; да на тѣх же озерках четыре перевѣсья;

[Ж] ухожеи бортнои Спскωго ж мнстря уколнои, а в нем два знамени: знамя крстъ кωсои да знамя змеи пωперег дерева; а ходят тот ухожеи по рекѣ по Деснѣ; а лѣсу бортног. уколнωг., по которому // тот ухожеи ходят, в длину от мнстрѧ до селища Ѧнчютωва * по смѣте на три версты, а поперег от реки от Десны до дороги
Арк. 310
до Путивльские на две версты; да того же ухожея лѣсу бортнωг. по рекѣ по Деснѣ по обе стωроны в длину от ровца от Быстрог. до дороги до Путивльские по смѣте на полверсты, а поперег на полверсты ж; да тωт же мнстырскои ухожеи ходят пω лог по перевознои судерев с оброчными ухожеи селца Чюлатова по кωторые мѣста в том судереви тог. мнстырскωг. ухожея знамя изстари; да того ж ухожея рыбная лωвлѧ Спског. же мнстря озерко Лука под дрвнею под Лукою;

ухожеи бортнои Спскωго ж мнстрѧ, знамѧ в нем мотовило, да на кωрени два тны, да протес; а ходят тωт ухожеи по дуброве по Заладѣ, иная дуброва посад Новагородка Сѣверскωг. [?!];

[Ї] ухожеи бортнои Спаского ж мнстря, знамя в нем крстъ косои; ходят тот ухожеи по рѣчке Ивоту да пω рѣчке по Шесткѣ судерев с ухожеи села Ивота по кωторые мѣста в тои судереви товω мнстырскωва ухожея знамя изстари; да Спского ж мнстрѧ на рѣчке на Ивоте два езка;

[З] ухожеи бортнои Спског. же мнстрѧ, а знамя в нем крстъ косои.

А оброк с тѣх со всеи угодеи платѧт в Спаскωи мнстыр.

---

* Перекр. «Ѧнчюкωва».

А в путивльских в писцовых книгах писма Третяка Велямина да подячева Олекꙅя Булычова ЧѲ [99] году написано:

[О] в Путивлском уѣзде Спского мнстря, что в Новѣгородкѣ Сѣверскωмъ за посадом, волостька Колодежская, а в неи двагцать три ухожеев бортных, да четырнатцат озерок, да двѣ трети озера Русы, да ис Колодезя исток, да рѣчка Вѣдба, да рѣчка Тихая; и с тѣх бортных ухожаев, и с рѣкъ, и с озерак, и с ыстоку оброкъ платят в Спаскои мнстыр архимариту з братею.

И как к тебѣ ся грамота придет, и ты б тѣм селищем Афонасовымъ // с починки, и с селищи, і волостьюкою [!] Колодежскою, пашнею, и лугами, и лѣсомъ, і всякими угоди, и мелницами, и бортными ухожеи, и рыбными ловлями, и перевѣси, і всякими угоди, что написано пω писцовым книгам в Новѣгородкѣ Северском і в Путивльском уѣзде в Спаскωи мнстыр, велѣли владѣт Спаскωго мнстря, что в Новѣгородке Сѣверскомъ за посадом, старцом, старцу Захарю з братею, по-прежнему. А прочетчи сеѣ грамоту и списав с нее противен слово в слово, отдали [бы] есте назад в Спаскои мнстыр старцу Захарю з братею, и ωни еѣ держат у себя впред для иных Новагородка Сѣверскωг. и путивльских приказных людеи. Арк. 311

К сеи грамоте боярин и дворецкои Степан Василевичь Годунов печат свою приложил.

Лѣта ҂ЗРІ [7110], февраля въ КА [21] де[нь].

А назади у подлинной грамоты припис діока Тимофѣя Осипова.

Справка подячева Ивана Кнзева.

РДАДА.— Ф. 79. оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2.— Арк. 307—311. Засвідчена копія.

СЛОВНИК ЗАСТАРІЛИХ СЛІВ ТА ВИРАЗІВ

Бессудная грамота — грамота із обвинувальним вироком, видана позивачу без судового розгляду справи

беспенно — без виплати штрафу — «пени»

братчина — святкова учта в складчину

властель (волостель) — управитель волості

волоковый — придатний для ловлі риби «волоком»

веспуды — ями для ловлі диких звірів

гибель — збиток, втрата, шкода

головщина — штраф, плата за вбивство; різновид грошового збору

грамотчик (грамотник) — особа, що за спеціальною грамотою користується певними пільгами

губные дела — справи, що стосуються судово-адміністративної діяльності місцевого самоуправління

духовая рыбная ловля — ловля риби «зимою у придуху» *

ез — споруда для ловлі риби у вигляді частоколу, поставленого поперек течії ріки

жеребей — частка, доля

звериные погоны сереновые — гони звірів по «серену» — насту

знамя — знак власника борті, вирізаний на бортному дереві; борть, частина бортного угіддя, що має певного власника і помічена його знаком

исправа — судове розслідування

колодезь — джерело, ключ

копна — міра площини сінних угідь (0,1 десятини)

круг — область, округ

манатья — мантія, чернече убрання

мостовщина — грошовий збір за проїзд по мосту

перевесье — місце, пристосоване для ловлі птахів спеціальною сіткою — «перевесом»

перевоз — грошовий збір за право користування перевозом

плавли — очевидно, множина від «плавь» — наплавна рибальська сіть

повозы — підводи

примет — різновид податку

пропятенье — штраф за ухилення від сплати «пятна»

---

* *Виноградський Ю.* До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник.— К., 1931.— Т. 4.— С. 136.

проторы — громадські платежі селян

пятно — тавро на конях; грошовий збір за таврування

разметы — громадські платежі і повинності, їх розкладка

смесный суд — суд за участю уповноважених осіб позовників

тамга — грошовий збір за таврування при продажу скота

ухожей — угіддя

четверть (четь) — міра площини (0,5 десятини)

явка — різновид грошового збору

ямчужное дело — виробництво селітри

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ ПІД ТИТЛАМИ І СКОРОЧЕНЬ

Бга — Бога

бгомолє — богомолье

блжнные, блженные — блаженные

Гсда — Господа

гсдрвои — государевой

гсдрву — государеву

гсдрь — государь

гсдрю — государю

гсдря, гсдрѧ — государя

дрвне — деревне

дрвнєю — деревнею

дрвни — деревни

дрвня — деревня

дрвнях — деревнях

Исса — Исуса

кнзь — князь

кнзю — князю

кнзя, кнзѧ — князя

крстьян — крестьян

крстьянє — крестьяне

крстьянех — крестьянех

крстьяном — крестьяном

крстьяны — крестьяны

крстъ — крест

кртьян — крестьян

мнстрємъ — монастырем

мнстрѣ — монастыре

мнстрьским — монастырским

мнстрю — монастырю

мнстря, мнстрѧ — монастыря

мнстыр — монастырь

мнстырская — монастырская

мнстырских, мнстырскихъ — монастырских

мнстырския, мнстырскиѧ — монастырские

мнстырскѡг — монастырского

мнстырскоє — монастырское

мнстырскои, мнстырскѡи — монастырской

мнстырскою — монастырскою

мнстырскоя — монастырское

мнстырскую — монастырскую

ншег., ншєго — нашего

нши — наши

Ржство — Рождество

Спса — Спаса

Спског., Спского, Спскѡг., Спскѡго — Спасского

Спсова — Спасова

Хрста — Христа

Хрстово — Христово

црву — цареву

црєва — царева

цркви — церкви

црь — царь

црьствующєм — царствующем

црю — царю

цря — царя

црская — цесарская

члвком — человеком

М. Г. КРИКУН *(Львів)*

ДО ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА

Козацьке повстання під проводом Северина Наливайка, що прокотилося по Україні в 1594—1596 рр., ось уже понад століття викликає інтерес у дослідників [1]. Проте існує багато прогалин у наших знаннях про нього: надто мало дійшло джерел, що так чи інакше його висвітлюють. Кожне з нововиявлених джерел, в якому ідеться про це повстання, дозволяє заповнювати котрусь із цих прогалин.

До таких джерел належить документ, що публікується нижче. Його знайдено в матеріалах фамільного архіву шляхтичів Пісочинських — складової частини так званого липовецького архіву з колекції Оссолінських, що зберігається у відділі рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України у Львові [2].

Зміст документа стосується спільного виступу населення м. Брацлава і очолюваних С. Наливайком козаків наприкінці вересня 1594 р.

Навесні (а може й раніше) 1594 р. брацлавські міщани вкотре вдалися до «непослушенства» Юрію Струсу, старості брацлавському, вінницькому і звенигородскому [3], що знайшло відображення в скарзі на них Ю. Струса, внесеній у луцьку гродську книгу 6 квітня 1594 р. (її опублікував і докладно проаналізував В. О. Голобуцький) [4], в датованому 13 травня 1594 р. позові люблінської сесії (каденції) коронного шляхетського трибуналу, адресованому мешканцям Брацлава і спричиненому цією скаргою Ю. Струса [5], та в протестації останнього, заявленій проти них же в трибуналі 15 червня того ж року [6].

Міщани, зазначено в позові, відмовилися допомогти старості і спеціально прибулим у Брацлав комісарам покарати («здійснити екзекуцію»), відповідно до королівських декретів, кількох із них, до того ж вони бунтують з кількома тисячами «збройного» люду, зібраного з різних місць, і нанесли шкоди місту і старості на 30 тис. кіп литовських грошів. В протестації зазначено, що ці ж міщани бунтують проти старости «постійно», навіть, зробили спробу захопити брацлавський замок і віддати його «в неприятельські руки»; за таких умов, йдеться далі в протестації Ю. Струса, він не взмозі виконувати свої старостинські обов'язки і змушений їх з себе скласти [7].

Хто вони — ці тисячі «збройних» людей, «неприятельські руки»? Безсумнівно, то були переважно козаки. У 1593—1595 рр. на території Брацлавського воєводства козацький рух значно поширився. За висловом М. С. Грушевського, козаки на той час були тут «повними хазяєвами, де хотіли, збирали контрибуції й припаси на виживлення і взагалі поводилися як у якімсь окупованім краю, а місцеві урядники і пани мусіли тихо сидіти й коритися та запобігати ласки козацьких ватажків... Тут

козаччина служила неустанним ферментом для... опозиційного руху. Головно тут гостив Наливайко з своєю козаччиною» [8].

Ім'я С. Наливайка у зв'язку з подіями в Брацлаві 1594 р. (як і взагалі в Брацлавському воєводстві) згадується у трьох відомих нам виданих джерелах. Одне з них розповідне (хроніка сучасника цих подій Йоахима Бєльського), два інші — документальні. Й. Бєльський повідомляє, що при підтримці міщан Брацлава, котрі «зрадили» Ю. Струсу, козаки захопили місто і замок у ньому; він датує цю подію лише роком (1594), проте з контексту розповіді видно, що вона відбулася десь восени. Хроніст не зв'язує цю подію з ім'ям Наливайка. Однак трохи нижче після повідомлення про неї він пише, що згодом козаки з Брацлавщини попрямували «до Волох» на чолі з Наливайком (і Лободою) [9]. На підставі цих свідчень можна твердити: С. Наливайко був причетний до «перевороту» у Брацлаві — хоч би тим, що здійснений він був його козаками [10].

В листі С. Наливайка до польського короля Сигізмунда III, написаному в січні 1596 р., зазначається, що після організованого ним (Наливайком) походу під Кілію, Тягиню і Білгород [11] він зі своїми козаками «прибув до Брацлава» [12]. Наливайко не вказує, коли цей похід відбувся. На думку М. С. Грушевського, припадає він на літо — першу половину вересня 1594 р. [13].

Заявлена 17 жовтня 1594 р. в луцькій гродській канцелярії («вряді») скарга шляхти Брацлавського воєводства містить розповідь про те, що Наливайко «з своєю дружиною», прибувши «от Килии и Тегинѣ» до Брацлава, зірвали рочки (сесію) брацлавського гродського суду, які розпочалися 6 вересня — до їхнього сюди прибуття; після цього, читаємо в скарзі (далі документ, в якому вона викладена, називатимемо «скаргою»), шляхта воєводства зібралася в Вінниці для обрання депутатів до коронного трибуналу і там постановила провести в Брацлаві чергові осінні роки (сесію) брацлавського земського суду, відкриття яких мало статися наступного дня після дня св. Михайла, тобто 30 вересня [14]. Вирушивши з Вінниці, шляхта розташувалася поблизу Брацлава на ніч, щоб вдень увійти в місто. Але тієї ж ночі («с полночи») на шляхетський табір вчинили напад брацлавські міщани, «маючи собє на помоч... чоловєка нєзбожного Наливайка». Табір було розгромлено і пограбовано, шляхту розпорошено, були серед неї та її слуг вбиті й поранені [15].

Документ, що нами публікується, за змістом є своєрідним додатком до скарги брацлавської шляхти. Він являє собою зізнання возного брацлавського гродського суду (далі називатимемо його «зізнанням») про той самий напад міщан і Наливайка на розташований під Брацлавом шляхетський табір. Зізнання було зроблене в канцелярії цього суду, а матеріалом для нього послужило свідчення, напевно, очевидця нападу — одного з урядників (управителів земельних маєтків) брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського. Останній, перебуваючи зі своїм двором у згаданому таборі, теж потерпів від нападу міщан і козаків, і за його дорученням урядник розповів возному про те, що сталося на місці нападу.

Зізнання дійшло до нас не в складі документів брацлавської гродської книги, куди воно було внесене 7 жовтня 1594 р. (ця, а також земські тодішні, як і раніші й пізніші, книги загинули), а у вигляді «випису» (витягу) з неї, здійсненого одразу після запису зізнання возного в книгу.

З нотатки писаря брацлавського суду Григорія Байбузи видно, що ідеться про впис для Лаврина Пісочинського у брацлавську гродську книгу і випис з неї (нотатка в кінці зізнання — «до книг староства браславского», «с книг» того ж староства; тоді в канцеляріях судів нерідко писали «до книг», «с книг» замість — «до книги», «с книги»). Тим часом на початку цього документа зазначено, що він є виписом «с книг староства

веницкого». Ця розбіжність щодо назви однієї і тієї самої книги не повинна дивувати: коли брацлавський гродський і земський суди, що діяли в Брацлавському воєводстві, з тих чи інших причин не могли функціонувати в Брацлаві, вони на певний час переводилися у Вінницю — другий за значенням політичний центр воєводства. Так сталося й у вересні 1594 р., коли переворот у Брацлаві, здійснений тамтешніми мешканцями спільно з козаками, зробив неможливим функціонування названих судів у цьому місті і судам довелося перебратися у Вінницю. Книги, що велися канцеляріями цих судів у Вінниці, називалися і брацлавськими, і вінницькими, але формально вважалися тільки брацлавськими [16].

Зізнання дозволяє точно датувати напад на шляхетський табір: у ньому зазначено, що стався напад «с полночи с четверга на пєтницу сєнтєбра тридцатого дна». Ці дні тижня 1594 р. припадають на 29 і 30 вересня [17].

Про Наливайка в цьому документі сказано тільки те, що й у скарзі брацлавської шляхти, а саме: він зі своїми людьми («з бурсою; «бурса» тут означає юрбу, гурт, зграю) допоміг брацлавським міщанам в їхньому нападі на шляхту. Залишається гадати, чи тільки до цього зводилася його роль. Не виключено, що Наливайко підбурив міщан до нападу, що, отже, він його безпосередньо спричинив.

У тій же скарзі зазначено, що одразу («зараз») після нападу кожен («кажды») з потерпілої шляхти у вінницькому «вряді» «кривду свою записал и возным и шляхтою освєтчил» [18] (огляд місця, де скоєний був злочин, напад тощо, і вислуховування потерпілої сторони возний проводив там же в присутності кількох, звичайно — двох делегованих для цього шляхтичів, які перебували на службі в суді). Сказане в скарзі про терміновість засвідчення шляхтою у Вінниці підтверджується зізнанням: уже першого жовтня возний оглянув місце нападу і вислухав урядника Лаврина Пісочинського про вчинене міщанами й Наливайком (у документі немає згадки, що зробив це возний разом з «судовими» шляхтичами; можливо, що на цей раз їх при возному не було).

Зізнання містить чимало й інших цікавих відомостей: про те, з якою метою Л. Пісочинський прямував до Брацлава, перш ніж опинився в шляхетському таборі під цим містом, які документи і державно-правові акти він віз з собою, щоб на їх основі вирішувати в Брацлаві свої маєткові справи, про те, якої шкоди і збитків було завдано йому та супроводжуючим його особам під час нападу міщан і Наливайка.

На закінчення слід зазначити, що брацлавські міщани відступили: з датованого 16 березня 1595 р. листа гетьмана польного коронного Станіслава Жулкевського, котрий керував каральною акцією на Поділлі, видно, що двоє головних «бунтівників» вони змушені були йому видати (в тому числі війта) [19], а з датованої 8 червня того ж року їхньої заяви в брацлавській гродській канцелярії,— що вони повернули старості Ю. Струсу замок з усім його спорядженням, повернули й ті з захоплених ними гродських і земських книг, які їм вдалося відшукати; решту книг вони зобов'язалися віднайти й віддати [20]. Брацлавські міщани відступили, напевно, тому, що в першій половині 1595 р. Наливайка і його козаків у Брацлавському воєводстві не було, а польський уряд на той час розпочав рішучу боротьбу з козацтвом на Україні [21].

[1] *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси.— СПб., 1874.— Т. 2.— С. 59, 93—94, 429—434; *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625.— С. 200—238; *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество.— Киев, 1957.— С. 127—146; *Леп'явко С.* Северин Наливайко у Львові // Жовтень.— Львів, 1987.— С. 82—84; *Леп'явко С. А.* Вітчизняна дореволюційна історична література про селянсько-козацьке повстання 1591—1596 років на Украї-

ні // Укр. іст. журн.— 1987.— № 6.— С. 15—21; *Леп'явко С. А.* Польські хроніки І. Бельського і Р. Гейденштейна про повстання 1594—1596 рр. на Україні // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць.— Київ, 1991.— С. 60—73. Див. також науково-популярне опрацювання життєпису С. Наливайка: *Мишко Д. І.* Северин Наливайко.— Київ, 1962.

[2] Липовецький архів склався десь у XIX ст.— в містечку Липовець, яке в останній третині XVI—XVIII ст. входило до Брацлавського воєводства (тепер Липовець — районний центр Вінницької обл.). Процес формування цього архіву невідомий. 1891 р. значна його частина попала в рукописний відділ Бібліотеки Оссолінських у Львові, спадкоємцем якої є Наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України у Львові (далі — ЛНБ) (*ЛНБ, ВР.*— Архів бібліотеки Оссолінських.— Оп. 3.— Од. зб. 7.— Док. L. 126). Протягом кількох наступних років його обробляли, він став доступний дослідникам наприкінці XIX ст. (*Sprawozdanie* z czynności Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich za lata 1898—1899.— Lwów, 1900.— S 9). На цей документ звернув увагу В. В. Грабовецький; він переповідає частину його змісту (*Грабовецький В. В.* Нові архівні документи про повстання міської бідноти Брацлава (кінець XVI — початок XVII ст.) // Архіви України.— 1980.— № 5.— С. 61—62).

[3] Про «непослушенство» брацлавських міщан до цього часу див.: *Гуслистий К.* До історії брацлавського повстання в 90-х рр. XVI століття // Наукові записки Інституту історії і археології України.— Київ, 1943.— Кн. 1.— С. 157—158.

[4] *Гуслистий К.* До історії...— С. 158—161.

[5] *Źródła* dziejowe.— Warszawa, 1894.— T. 21.— S. 396. Про зміст цього позову (сам позов не зберігся) дізнаємося з декрету, що його ухвалив трибунал 16 червня 1594 р. з приводу неявки представників брацлавських міщан на його засідання, яке мало розглядати скаргу Ю. Струса, викладену в названому позові (*Ibid.*).

[6] *Ibid.*— S. 397. Слід відзначити, що цей документ і документ, названий у попередній виносці, до наукового вжитку ще не запроваджувався.

[7] *Źródła* dziejowe.— T. 21.— S. 396—397. У декреті, згаданому в виносці 5, читаємо, що трибунал доручив, за королівським мандатом, покарати брацлавських бунтівників гетьману великому коронному, у його відсутність — гетьману польному коронному або «сусіднім» (przyległym) старостам (тобто тим, хто в прилеглих до Брацлавщини воєводствах володів гродовими маєтками-староствами), або ж — брацлавському земському суду.

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 206, 207.

[9] *Bielski J.* Dalszy ciąg kroniki polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. / W rękopiśmie odkrył i do druku podał oraz historyczno-bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F. M. Sobieszczański.— Warszawa, 1851.— S. 225.

[10] М. С. Грушевський датує похід Наливайка (і Григорія Лободи) «до Волох» (в Молдавське князівство), що про нього згадує Й. Бельський, жовтнем 1594 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 203).

[11] Наливайко має на увазі похід в турецьку провінцію Буджак, яку Порта створила наприкінці XV — на початку XVI ст. із загарбаних нею у Молдавського князівства земель, розташованих між нижніми течіями Дунаю і Дністра. Наприкінці XVI ст. Буджак ділився на три адміністративні області-райї — Акерманську (центром цієї райї було м. Білгород, який турки йменували Акерманом), Кілійську та Ізмаїльську. Тоді ж існувала Бендерська райя, що виникла після окупації Туреччиною м. Тягині, перейменованого нею в Бендери, з оточуючою її на правому березі Дністра територією (*Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма: (От древнейших времен до начала XIX века).— Кишинев, 1964.— С. 213—215). Чи входила Бендерська райя в Буджак, невідомо.

[12] *Zbiór* pomiętników do dziejów polskich / Wydał W. S. hr. de Broel — Plater.— Warszawa, 1858.— T. 2.— S. 214.

[13] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 201—203.

[14] *АЮЗР.*— Киев, 1863.— Ч. III.— Т. 1.— С. 66—67. У скарзі йдеться про «роки земские михалские», але не відзначено, коли вони розпочиналися (*Там само.*— С. 67). Другим Литовським статутом (виданим 1566 р.), що діяв в останній третині XVI—XVIII ст. у Брацлавському (як і в Київському та Волинському) воєводстві, михальські, вірніше святомихальські, роки постановлено було відкривати наступного дня («на завтрєє») після дня св. Михайла «римского» (тобто — католицького) (*Статут* Великого княжства Литовського 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских.— М., 1855.— Кн. 23.— С. 80). День цього святого за григоріанським стилем, яким у державно-земських, в тому числі судових, установах Речі Посполитої користувались з 1583 р. (*Купчинський О.* Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // ЗНТШ.— Львів, 1991.— Т. 222: Праці історико-філософської секції.— С. 256—269), припадає на 29 вересня. Отже, святомихальські роки розпочиналися 30 вересня.

[15] *АЮЗР*.— Ч. III.— Т. 1.— С. 68. Як можна здогадуватися, справжня мета запланованого масового шляхетського вступу в Брацлав полягала в тому, щоб відновити в ньому владу старости, діяльність гродського і земського судів, покінчити з свавіллям міщан, покарати винних з них, вигнати з міста козаків (*В. А.* К истории восстания Наливайка // Киевская старина.— Киев, 1896.— Т. 55.— Отд. II.— С. 2 (*В. А.*— це, напевно, В. Б. Антонович); *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 208).

[16] Слід зазначити, що з 1598 р., згідно з постановою тодішнього варшавського сейму (*Volumina legum*.— Petersburg, 1859.— Т. 2.— S. 375), політичним центром Брацлавського воєводства стала Вінниця, і тільки у ній відтоді (до 1791 р.) діяли гродський і земський суди (*Крикун Н. Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. (воеводства и поветы) / Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— Киев, 1992.— С. 32).

[17] *Горбачевский Н.* Археографический календарь на две тысячи лет (325—2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два (1583—2324) по григорианскому счислению.— Вильна, 1869.— С. 7, 51. В. О. Голобуцький безпідставно твердить, що напад, про який він згадує на основі скарги брацлавської шляхти від 17 жовтня, відбувся 16 жовтня (*Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество.— С. 133).

[18] *АЮЗР*.— Ч. III.— Т. 1.— С. 68.

[19] Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584—1620 / Wydał T. Lubomirski.— Kraków, 1868.— S. 74.

[20] *В. А.* К истории восстания Наливайка.— С. 3—4. Навряд чи міщанам вдалося повернути недостаючі гродські й земські книги: 16 жовтня 1596 р. канцлер коронний і гетьман великий коронний Ян Замойский вніс у книгу коронної метрики («канцлерей нашєє короннєє мєншоє») заяву, з якої видно, що деяких брацлавських книг, що в них, зокрема, містилися документи Я. Замойського (вони стосувалися його маєтків, розташованих у Брацлавському воєводстві), немає, бо козаки «тых недавно прошлых часов», взявши брацлавський замок (Я. Замойський, напевно, мав на увазі напад у вересні 1594 р.), ці книги знищили («показили»), а «некоторые и побрали» (*Грушевський М.* Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // ЗНТШ.— Львів, 1899.— Т. 30/31.— С. 10). Цю заяву Я. Замойський 14 грудня 1596 р. вніс і в брацлавську гродську книгу (*В. А.* К истории восстания Наливайка.— С. 5; *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии.— М., 1900.— С. 15). Принагідно вкажемо на те, що ми не віднайшли будь-яких джерел, котрі б засвідчили діяльність у Брацлаві гродського і земського судів з середини вересня 1594 р. до травня 1595 р. (*ЛНБ*.— Колекція Оссолінських.— Од. зб. 4048 П.— Арк. 8—8 зв., 72—73, 119, 130—130 зв.). Як видається, ці суди у Брацлаві на той час не могли функціонувати з огляду на тодішню політичну ситуацію в цьому місті. Водночас слід наголосити на тому, що не вдалося виявити доказів діяльності тих же судів у Вінниці в період після зізнання возного 7 жовтня 1594 р. до травня 1595 р. Чи не означає це, що у Вінниці на той час вони не працювали?

[21] *В. А.* К истории восстания Наливайка.— С. 3; *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 209; *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество.— С. 134.

1594 р., жовтня 7. Вінниця

Заява Лаврина Плотницького, возного єнерала земського, про огляд ним місця, де брацлавські міщани і Северин Наливайко зі своїм загоном вчинили напад на Лаврина Пісочинського, підкоморія брацлавського, і супроводжуючих його людей, та про свідчення йому (возному) Леонтія Подгаєцького, урядника Л. Пісочинського, щодо шкоди і збитків, завданих під час цього нападу.

Выпис с книг староства веницкого.

Лѣта Бо҃жго нароженıа тисєча пıатсот девєтдесıат четвертого м҃сца юктебра семого д҃нıа.

Передо мною Юрєм Струсом с Комарова [1] старостою браславским, веницким и звиногородским, постановившисе юбличне шлıахетныи Лаврен Плотницкии, єнерал возныи земскии, ку записанıю до книг сознал тыми словы, иж: За приданем и посланємъ в҃м был єсми на справе єго м҃лсти п҃на Лаврєна Песочинског(о) [2], подкоморог(о) браславског(о), в року

тепер идучом девєтдесѧт четвертом мсца ѡктебра первого днѧ на местцу певном, на кгрунте панов Шашков [3] Вышковском [4], неподалеку городища тамошнег(о) над рекою Богом. Там же урѧдникъ пна подкоморог(о) каменогорскии [5], пан Леѡнтеи Подгаецкии, ѡповедил мнѣ, иж пан его, едучи до Браславлѧ длѧ справ своих зъ его млстъю кнзем Ѩнушом Збаразским [6]. воеводою браславскимъ, же пан воевода пану подкоморому повинен был водле декрету трибуналского [7] певную суму пнзеи за кгвалт, пожогу и шкоды его жорнищские [8] на врѧде кгродскомъ браславском на завтрие свѧтог(о) Михала рымског(о) свѧта, то ест мсца сентебра тридцатого д[нѧ] * в року нинешнем девєтдесѧт четвертом, заплатити; к тому маючи потребу и на рокох земских браславских, которые тепер ѡ светом Михале сужоны быти мели; то пакъ в ден свтго Михала с четверга на пѧтницу на том местцу, зъ иншою никоторою шлѧхтою, которые теж справы свое на тых же рокох земских в Браславли мели, неподалеку их становищъ через долину на ѡсобливомъ становиску своем ночовал. И кгды было с полночи с четверга на пѧтницу сентебра тридцатог(о) днѧ, воитъ браславскии Роман Титченко [9] з бурмистры, радцами, лавники и всѣми мещаны, маючи з собою на помоч з розных местцъ многих помочников и голтѧиство, а межи иншими Наливаика з бурсою его, с которыми пан мои ничог(о) приватног(о) николи не мел и причины жадное им не дал, ѡдно, такъ розумею, же колко своимъ злым умыслом, толко з направы безбожных неприѧтел панскихъ, ѩко на станы розные иншое шлѧхты, ѡдных до смерти позабиѧли, а других поранили, с куренев зогнали, зо всее маетности злупили и розбили, такъ и на тот стан пна моего, где его млстъ в обороне против них стал, тым же всѣм воиском по колко[со]т *, моцно натиривали пна моего, наконец с куренѧ вытиснули, аж заледве сам с колко слуг своих з чолом ушолъ. Там же в тот час всю маетност пна моего и слуг его з возов вылупили, напрод шкатулу з многими листы, декреты и справами ѡ имене и кгрунты жорнищские и поступки против его млсти кнзѧ воеводы браславског(о), также справы з стороны Пыкова [10] ѡ имене Ѳедеевку [11] и ѡ кгрунты каменогорские и иншие справы на розные именѧ в тутошнемъ воеводстве Браславском и теж в земли Волынскои, звлаща Кунева [12] и Єсковец [13], и теж в Литве [14] на именѧ пинские Дубенецъ, Ѩстребле и Могилную [15], которые при собе на трибунале мел и там, в Браславли, ѡтправившисе зо всѣм, на помешкане до Жорнищъ ехати был умыслил; и иных листов много розных велице важных сум; торбу з двоими книгами, ѡдны статут стары и новыи [16], привилѧ посполитые, и констытуции литовские [17], и формулѧры розмаитые до ѡтправованѧ справ в Речи Посполитои и в канцелѧрии [18], которых бы пан мои за двесте чирвоныхъ золотых не дал, другие книги вси констытуцыи коронные [19] с тлумоком взѧли; жупан чорныи аксамитныи с кнебликами сребръными, кошулку влоскую чирвоную баволнѧную, кафтаник зелеными китаичаныи, кошул коленских чотыри, хустокъ шестъ, тувални вышиваных едвабем две, ручников два, ѡбрусы два и иншие хусты белые, шапку чорную, соболцами подшитую, цыны полмисков чотыри, талеров дванадцат, котлы два кухонные, кожушокъ попелчии голыи, колдра китаики жолтое, копенѧк модрыи каразѣевыи на дожчъ з кгузиками серебреными, коберец ѡдин, кон панскии вороныи иноходник ** з сед-

* Текст пошкоджений.
** Це слово в тексті повторене як «иноходникъ».

лом, кон плеснивыи з седлом; также речи и слуг панских в тот же час з возов побрано, у Трошки копенюк зелеными каразѣевыи, у Станислава Выцелковског(о) копенюкъ чорныи люнскии, у Гулюлницког(о) и у иньших вси хусты белые: а подданых панских с Каменогорки, которые в подводе ехали, трех, Гринца, юхна и Симы, с конми и зо всѣм взювши, до сего часу нетъ ведома, где поделѝ. Юко ж на тых побоищах людеи побитых и стан пна своег(о) спаленыи и возы полупленые много юбводилъ и юказовал, протестуючисе на воита и мещан браславских с помочники и порадцами их, иж тот розбои, лупъ и мордерство ют них сю безвинне стало, за которымъ розбитемъ и небезпеченством пан подкомории, пан мои, длю тых справ своих ехати не мог. Которое ю ючевистое сознане возног(о) до книг староства браславског(о) записати есми велел, на што и выпис с книг его млсти пану подкоморому браславскому под моею печатю ест выдан. Писан у Вѣници. mp *

Печать. Підпис: Грегореи Баибуза писар [20].

Наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України у Львові.— Колекція Оссолінських.— Од. зб. 4048 II.— Арк. 74—74 зв.

[1] Струс Юрій (р. нар. невід.— 1606) — багаторічний (до смерті) староста брацлавський, вінницький і звенигородський. Рід Струсів походив з території Белзького воєводства. У Брацлавському воєводстві Ю. Струс мав кілька маєтків (*Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: Monografie i wzmianki.— *Brody*, 1911.— T. 1.— S. 210—213).

[2] Пісочинський Лаврин Гнівошович (р. нар. невід.— 1606; в документах також — Песочинський, Пясечинський) — походив з волинського шляхетського роду; маєтки його в основному знаходилися в Брацлавському воєводстві. Брацлавським підкоморієм був у 1583—1606 рр. (*Polski* słownik biograficzny.— Wrocław etc., 1990.— T. 25.— S. 805—808).

[3] Шашки (в однині — Шашко; в документах також Шашковичі, Шашкевичі) — брацлавська українська шляхта (див. згадки про неї щодо кінця XVI ст.: *АЮЗР*.— 1859.— Ч. I.— Т. 1.— С. 268; *Źródła* dziejowe.— T. 21.— S. 389—391, 393, 398, 400, 403).

[4] Ідеться про землі с. Вишківці, розташованого поблизу Брацлава (тепер — село Немирівського р-ну Вінницької обл.). 1594 р. в джерелах подається як Вишківці (*Źródła* dziejowe — T. 21.— S. 390—391, 393) та Старі і Нові Вишківці (*Ibid.*— S. 389). Нові Вишківці 1596 р. названі містечком (*Ibid.*— S. 398), а Старі Вишківці 1598 р.— селом (*Ibid.*— S. 403), проте по суті Старі і Нові Вишківці становили одне поселення. Ним 1594 р. володіли Шашки — хорунжий брацлавський Василь і Тихон (*Ibid.*— S. 390—391).

[5] Слово «каменогорский» в даному випадку виводиться від с. Кам'яногірка, що входило до складу Брацлавського воєводства (тепер — село Калинівського р-ну Вінницької обл.). На початку XVII ст. іменувалося також Стара і Нова Кам'яногірка (*Źródła* dziejowe.— T. 21.— S. 554). 1594 р. належало Л. Пісочинському (*Ibid.*— S. 395, 397).

[6] Збаразький Януш (бл. 1540—1608) — виходець з українського князівського роду, володіння якого були зосереджені у Волинському і Брацлавському воєводствах. Брацлавським воєводою Я. Збаразький був у 1576—1608 рр. Займав також уряди кременецького і пінського старост (*Niesiecki K.* Herbarz Polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. Bobrowicza.— Lipsk, 1845.— T. 10.— S. 117—118; *Dobrowolska W.* Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody bracławskiego).— Przemyśl, 1927.— S. 51—56).

[7] Мається на увазі декрет люблінської сесії коронного трибуналу — вищої шляхетської судової інстанції Польського королівства, створеної 1578 р.

[8] Означення «жорнищские» походить від містечка Жорнище (Жорнища), що в XVI—XVIII ст. було на території Брацлавського воєводства (тепер — село Іллінецького р-ну Вінницької обл.). Як містечко вперше в джерелах це поселення трапляється 1589 р. (*ЛНБ*.— Колекція Оссолінських.— Од. зб. 4047 II.— Арк. 22). 1594 р. належало Лаврину Пісочинському (*Źródła* dziejowe.— T. 21.— S. 395, 397).

* mp — manu propria (лат.). Цей вираз означає — «власноручно» (буквально — «власною рукою»). Стосується він особи підписка гродської канцелярії, рукою якого писаний документ. Написання цих двох літер належить або йому, або писарю Григорію Байбузі, який завідував тією ж канцелярією.

[9] Війт Брацлава в скарзі Ю. Струса, внесеній в луцьку гродську книгу 6 квітня 1594 р.. значиться як Титченко (*Голобуцький К.* До історії... — С. 160—161), в декреті люблінської сесії коронного трибуналу від 16 червня 1594 р.— як Тимченко (*Źródła* dziejowe.— T. 21.— S. 396), у скарзі шляхти Брацлавського воєводства, заявленій в луцькій гродській канцелярії 17 жовтня 1594 р.,— Титкович (*АЮЗР*.— Ч. III.— Т. 1.— С. 68. У цьому виданні помилково надруковано «Тикович». В луцькій гродській книзі, звідки взято цей документ, написано саме «Титкович»; той, хто готував документ до видання, не зауважив виносне «т»; див.: *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 25.— Оп. 1.— Од. зб. 45.— Арк. 1292 зв.); в заяві міщан Брацлава у брацлавській гродській канцелярії 8 червня 1595 р.— Тищенко (*В. А.* К истории восстания Наливайка.— С. 3. Відповідна гродська книга не збереглася; чи не було там написано «Титченко»?), причому в усіх носіїв цих прізвищ, як і в Титченка, одне ім'я — Роман. Скрізь ідеться про одну й ту ж особу, її справжнє прізвище, напевно, Титченко (можливо, Тітченко). Після того, як він був виданий брацлавськими міщанами, С. Жулкевський наказав його, як і другого виданого ними ж головного «бунтівника», покарати «для прикладу». Повідомляючи про це в своєму листі від 16 березня 1595 р., С. Жулкевський називає його «війтом», а імені не подає (*Listy* Stanisława Żółkiewskiego.— S. 74).

[10] Пиків — містечко в Брацлавському воєводстві (тепер — село Калинівського р-ну Вінницької обл.). 1594 р. ним володіли дочки небіжчика Філона Кміти Чорнобильського — Богданна і Зофія Кмітянки, чоловіками і захисниками маєткових інтересів яких були, відповідно, князь Юрій Горський-Друцький і Лукаш Сапєга (*Źródła* dziejowe.— T. 21.— S. 400, 402).

[11] Овдіївка — село в Брацлавському воєводстві. Щонайпізніше з 1589 р. у відомих нам джерелах виступає ще й під назвою «Шепіївка» (*ЛНБ*.— Колекція Оссолінських.— Од. зб. 4046 II.— Арк. 94—94 зв.; Од. зб. 4050 II.— Арк. 94), що в XVII ст. витіснила назву «Овдіївка». Нині Шепіївка входить у Калинівський р-н Вінницької обл. 1594 р. Овдіївка-Шепіївка належала Лаврину Пісочинському.

[12] Кунів — село в Луцькому повіті Волинського воєводства (тепер — село Ізяславського р-ну Хмельницької обл.). 1594 р. ним володів Лаврин Пісочинський (ЛНБ.— Колекція Оссолінських.— Од. зб. 4048 II.— Арк. 103—108).

[13] «Єсковцы» — село Юськівці в Кременецькому повіті Волинського воєводства (тепер — село Ланівецького р-ну Тернопільської обл.). 1594 р. належало Лаврину Пісочинському (ЛНБ.— Колекція Оссолінських.— Од. зб. 4047 II.— Арк. 148—149).

[14] Під «Литвою» тут розуміється Велике князівство Литовське.

[15] Дубенець, Яструбле, Могильна — села Пінського повіту Берестейського воєводства (тепер — села в Беларусі, з яких перше — в Столинському р-ні Брестської обл., інші — в Узденському р-ні Мінської обл.). 1594 р. ними володів Лаврин Пісочинський (*ЛНБ*.— Колекція Оссолінських.— Од. зб. 4044 II.— Арк. 139 зв.).

[16] «Статут старый и новый» — це литовські статути (судебники) 1566 і 1588 рр.

[17] Ідеться про постанови литовського сейму до 1569 р. (відтоді скликались сейми, спільні для Польської корони і Великого князівства Литовського).

[18] «В канцелярии» тут означає, напевно,— в канцелярії канцлера або підканцлера Польської корони.

[19] «Констытуцыи коронные» — постанови сеймів Польського королівства (до 1569 р.) і Речі Посполитої (після 1569 р.).

[20] Байбуза Григорій — довгорічний писар брацлавського гродського суду.— Байбузи — український шляхетський рід у Брацлавському воєводстві.

Н. М. ЯКОВЕНКО *(Київ)*

ПАРОДІЇ І ЖАРТИ В АКТОВИХ КНИГАХ ЖИТОМИРА ТА ЛУЦЬКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Поруч із серйозними творами в давньому українському письменстві побутували гумористичні (інтермедії, травестії, сатири, «нищенські вірші» мандрівних дяків тощо), яким належала суттєва роль у творенні нової жанрово-стильової системи, співзвучної переходові до духовних запитів нового часу. Віршова гумористична спадщина зібрана й вивчена досить повно, тим часом як її прозові варіанти ще чекають і на публікації, і на дослідника. Потреба в розшуках та вивченні прозових гумористичних творів підсилюється неабияким інтересом сучасного літературознавства до дрібних оповідних форм (легенд, притч, фацецій, байок, анекдотів), розвиток яких прискорював секуляризацію української культури, сприяючи виділенню з синкретичної писемності нових літературних жанрів, істотних для дальшої еволюції словесної творчості [1].

Метою цієї публікації є попереднє ознайомлення читача з кількома зразками жартів та пародій, що записувалися їх авторами — канцеляристами — до судово-адміністративних книг * Волині й Наддніпрянщини впродовж першої половини — середини XVII ст. Предметом спеціального дослідження ці пам'ятки досі не були. Єдина публікація одного з поданих нижче жартів (№ 14) з коротким переднім словом здійснена П. Шеболдаєвим 1885 р. на сторінках «Киевской старины» [2]. Зважаючи на певні неточності у передачі тексту, видалося доцільним її повторити. Ще один канцелярський жарт віршованої форми (польською мовою) опублікував у «Киевской старинѣ» О. Левицький, додавши до публікації дещо ширші відомості про тематику пародійної творчості в канцеляріях Правобережної України XVII ст. [3] На жаль, автор, досвідчений архівіст-практик, як ніхто, обізнаний зі складом актових книг, не зазначив місцезнаходження згадуваних ним пам'яток, тож немає певності, що усі з них пощастило відшукати. Тому донині лишається актуальним вичерпне виявлення жартівливих актів, у тому числі й тих, про які згадував О. Левицький [4].

Традиція канцелярських жартів і пародіювання виникла в середовищі, котре з повною підставою можна розцінювати як демократичне. Функції давньої канцелярії, найважливішої складової ланки замкової чи земської адміністрації, не обмежувались вузькою сферою чиновницьких обов'язків, характерних для нормованих канцелярських служб пізніших часів. Канцелярія виконувала роль своєрідного осередку публічного життя конкретного регіону. Крім робіт, пов'язаних з протоколюванням і

* Загальновживана, хоч і не бездоганна з погляду на термінологічну точність назва цих книг — «актові книги».

юридичним оформленням судових процесів, вона виконувала нотаріальні обов'язки, оскільки самі книги мали не лише судовий, але й нотаріальний характер. У зв'язку з цим саме тут, у присутності численних свідків, оформлялися різноманітні майнові угоди. Тут фіксувалися строкаті присяги, що широко супроводжували тогочасний побут; звідси йшла відправа екзекуцій; сюди на офіційне збереження до розслідування й судового розгляду пред'являлися спірні речі та докази («*лице*») злочинців. При канцеляріях зберігалися земські й міські привілеї, передані на схованку обивателями цінні речі, гроші та документи. Сюди ж надходили урядові ухвали оборонного, поборового і привілейного змісту, публічне обнародування яких покладалося на обов'язки замкових урядів. Тобто узагальнено можна сказати, що всі новини, які могли хвилювати шляхетський і міщанський загал, стікалися сюди, проходячи через «перші руки» канцеляристів: писарів, старших підписків (з 40-х років XVII ст. вони починають називатися «регентами»), молодших підписків.

На канцелярських службах, не враховуючи посад земських писарів — представників вищих суспільних прошарків,— шукала засобів до прожиття дрібна шляхта. З кінця XVI ст. вона починає витісняти з канцелярій традиційних дяків давнини — бояр та міщан. Цей процес був тривалим: в інструкціях волинським шляхетським послам на сейм ще 1631 та 1640 pp. значиться вимога спеціальної сеймової постанови про те, щоб підписки гродів і земств були особами шляхетського стану [5]. Це зайвий раз підтверджує, що соціальний склад канцеляристів Волині й Наддніпрянщини до середини XVII ст. залишався строкатим, хоча й очевидна кількісна перевага вихідців із безземельної шляхти. Остання, як відомо, не володіла іншим майном, крім шляхетського титулу і вправного пера. Варто нагадати, що давній канцелярист — це не лише писар, але й особа з певною сумою юридичних знань, яка усну заяву далекої від юриспруденції сторони перетворює на вправний, насичений параграфами Статуту діловий акт. Свої писарські та юридичні «університети» юнаки проходили при тих-таки канцеляріях, починаючи з учнівських обов'язків «*хлоп'яти*» чи «*виростка*» при писарі або досвідченому підпискові й поступово опановуючи «*стилюм канцелярії руської*», що, як цікаво зазначити, перегукується з традиційними етапами учнівства й підмайстрівства в цеховому ремеслі.

Досягши відповідної юридичної кваліфікації, підписки, крім безпосередніх обов'язків при канцеляріях, вели широку адвокатську практику в усіх судових осередках, де діяло литовсько-руське право: у Вінниці, Києві, Луцьку, Кременці та Володимирі, а також на апеляційних процесах руських каденцій Люблінського трибуналу. На кінець XVI — початок XVII ст. припадає й формування перших своєрідних «династій» незаможної шляхти, для яких канцелярський хліб ставав родинною традицією. На Волині, наприклад, це — родини Дворецький, Мисевських, Бруяк, Бобриковичів, Городиських, Божкевичів та ін., на Київщині — Барановських, Васьковських, Верещак, Виговських, Дідковських, Думинських, Невмирицьких, на Брацлавщині — Миньковських і т. д. Поява «канцелярських династій» дає підставу говорити про виникнення специфічного прошарку, засобом існування для якого була розумова праця, не пов'язана з конфесійною сферою. Тобто, саме в канцелярсько-юридичному середовищі (а канцелярія і право в тогочасному розумінні невіддільні поняття) виникає підгрунтя для формування світської інтелігенції. Ця «протоінтелігенція», походячи переважно з дрібношляхетського середовища, не протиставлена низам. Канцеляристи нерідко виступали в ролі вчителів міських шкіл [6]; представники «канцелярських родин» поповнювали лави писарів Війська Запорозького. Серед останніх, наприклад, —

Лаврентій Пашковський, Михайло Миньковський, Данило Думинський, Іван Невмирицький, Миколай Бруяка та ін.

Штат підписків і «*хлоп'ят*» у канцеляріях становив у середньому 5—8 чоловік. Середовище неімущої, освіченої і, зважаючи на шляхетський стан, відносно незалежної молоді, яка однаково вправно володіла пером і шаблею й чия молода енергія потребувала виходу не лише в канцелярській ретельності, мало свої далекі від статечності особливості. Характерними для канцелярського побуту були, наприклад, бійки з обивателями, поєдинки, ризиковані пригоди і, як наслідок, численні скарги старших підписків на молодь, яка лише «*по весіллях їздить, не дбаючи про обов'язок*» [7], або «*волочиться по господах, замість переписувати книги*» [8]. Природними для такого середовища були і «службові розваги», що виливалися в пародіювання стереотипів актової мови. Остання обставина полегшувалась тим, що в зошитах, куди начисто переписувалися судові й майнові акти, часто лишалися незаповненими частини аркушів, недостатні для вписання повного акту.

Пародії і жарти, що публікуються, походять, за єдиним винятком, з житомирської та луцької замкових канцелярій. Вінницькі й київські тогочасні книги не збереглися. Проте вірогідно, що канцелярська творчість розвивалася й тут. Це підтверджує скопійований Й. Єрличем «*дивовижний для читання*», за визначенням автора, акт 1648 р., який пародіює угоду між паном Гожим та паном Нікчемним: Гожий, якому набридли спроби Нікчемного удавати з себе гожого, позиває останнього до суду [9].

Про безсумнівне авторство жартів можна говорити лише для мініатюр під № 5 та 6. Вони належать, як свідчить згадка у мініатюрі під № 5, житомирському підписку Захаріяшу Івановичу Дідковському (точніше — Петровичу-Дідковському). Як підписок Житомирської замкової канцелярії Захаріяш Дідковський зафіксований під 1629 р. [10]; 1635 р. він згадується як адвокат [11], а далі його доля не простежується. Можна хіба додати, що Дідковські, виходці з околичної овруцької шляхти-бояр, складали якраз одну з «канцелярських родин» Київщини. Зокрема, 1617 р. якийсь Дідковський був київським земським підписком [12], а наприкінці XVII ст. уславлений адвокат, регент гродського суду Київського воєводства Стефан Дідковський вів у Варшаві майже 14-річну справу овруцької околичної шляхти проти утисків з боку овруцького королівського старости [13].

«*Товариш і колега*» Дідковського, співучасник серії жартів, датованих 1636 р. *, Адам Чорнолузький, який згодом став київським гродським, а з 1655 р. — володимирським гродським писарем [14]. Кількох Чорнолузьких зустрічаємо на канцелярських посадах у Києві й Кременці, починаючи з 1602 р. [15]

Наступний спалах житомирської канцелярської творчості припадає на 1643 р. Учасниками її були Федір Щербина, автор жартівливої протестації під № 8, та Іван Закусило. Перший з них був племінником київського гродського підписка, потім овруцького замкового писаря (1629—1635) Ваплава Щербини [16]. Іван Закусило з часом став овруцьким замковим підписком (1645—1646) [17]. Далі сліди обох губляться. Обидва походять з київських малоземельних шляхетських родин, зокрема Закусило, як і Дідковський — з овруцької околичної шляхти.

---

* Два опублікованих тут жарти не охоплюють усієї творчості З. Дідковського. У цій же актовій книзі є ще кілька жартівливих заяв, як, наприклад, розписка за борг на три золотих, складена у відповідності з борговим формуляром, вживаним при позичці великих грошових сум. Свідки в цьому документі мають промовисті імена: Спневич і Нестрат.

У жартах Щербини і Закусила фігурують, окрім них самих, ще три персонажі: Явтух Смалевич (Смаль, Смальський), Вацлав Кохнович та Іван (він же Вацлав) Хохольський «*або ж Мужикович*». Що стосується останнього, то схоже, що це — жартівливий криптонім імені Вацлава Кохновича, житомирського бакаляра, приятеля жартівників-канцеляристів. Зайве казати, що села «*Смалі*» і «*Хохоли*», під якими титулуються в жартах «*пан Явтух на Смалях Смальський*» та «*пан Іван на Хохолях Хохольський*», насправді ніколи не існували.

Що стосується жартів луцького походження 1630 р. (№ 4, 5), то однозначно їхнє авторство встановити важко. Актова книга під № 173 за цей рік насичена пародійними записами, в яких у ролі дійових осіб чи свідків фігурує понад 30 осіб. Частина з них наділена явно вигаданими прізвиськами на зразок: Хамуркович, Люлькович, Мирквас Виловський, Дем'ян Юпітер Вилговський, «*Григорій Суминович, обиватель землі Неслиханської*». У інших — пародійно змінені імена при збереженні реальних прізвищ (Ульріх Гуляницький, Гектор Ольшамовський) або спотворені прізвища (наприклад, адвоката Миколу Рожковського жартуни іменують о «*Ражкою*», то «*Ряшкою*» чи «*Рашкою*»). Найхимерніших модифікацій зазнало ім'я адвоката Яна Козловича-Кміти, який виступає у пародіях як «*Генрік Ульріх Козлович Ян Кміта*», «*Ян речоний Гектор Козлович Кміта*», «*Ян Козлякович Пронскович Олицький*», «*Козел Кміта*» (можливо, він же — це «*Герцик Ульріх Мархач*» з акту, що публікується під № 4). Ця обставина разом з тим фактом, що нібито від його імені подано для запису до книги більшість жартів, дозволяє припускати, що саме Козлович-Кміта був їхнім автором. Є згадка, що він походив «*з Городенського повіту, де його матка мешкає*», тобто був виходцем з Гродненщини (Білорусь) [18]. Однак неясно, чи правомірно ототожнювати Козловича-Кміту з тим Кмітою, котрий у 1629 р. як слуга князя Домініка Заславського володів княжим селом Дубівка Степанської волості [19]. Останнє цілком імовірно, бо, не маючи «осілості», тобто землеволодіння, шляхтич не міг провадити адвокатури. З іншого боку, в актах є натяк на зв'язок Козловича-Кміти з князями Пронськими, про що свідчить його жартівливе прізвисько «Пронскович». Автор даної публікації сподівається, що на це та інші питання вдасться відповісти у майбутньому, в процесі підготовки до видання повного корпусу жартівливих актів.

Концентрація пародійної творчості в Луцьку та Житомирі (традиційному «пригородку» Києва) не випадкова. Київ і Луцьк як рівноцінні за значенням адміністративні столиці (Луцьк — для Волині, Київ — для Наддніпрянщини) були центрами нової міської культури, що формувалась наприкінці XVI — на початку XVII ст. Саме тут діють найкрупніші на Правобережжі братські школи, тут концентрується активне духовне життя. З луцького культурного осередку, який із занепадом потужного острозького гуртка стає його замінником на Волині, виходять поети Ян Жоравницький — автор найдавнішої відомої пам'ятки сатиричного українського віршування 1575 р., Степан Полумеркович, Давид Андреєвич, Данило Братковський. Роль Києва як провідного культурного центру загальновідома. Саме тут у першій чверті XVII ст. завдяки діяльності Лаврського вченого гуртка зосереджується не лише шкільна освіта й друкарська справа, але й літературне життя тодішньої України. Природно, що саме в Луцьку та Києві, на тлі нових проявів ментальності виникають і перші спроби відображення дійсності у пародійному ракурсі, навиворіт до її серйозного сприйняття. Таке явище, назване Д. С. Лихачовим «інтелектуальною опозицією духові часу» [20], характерне для багатьох літератур на певній стадії їх розвитку й символізує демократизацію літературного процесу. Пародійна література є демократичною вже п

своїй суті, оскільки переводить у низький план все високе і серйозне з ідеології верхів. Не регламентована етикетом серйозних жанрів, однаково далека як від принципових релігійних і політичних суперечок, так і від філософських роздумів, вона базується на неприхованій вигадці і нічим не стримуваній грі уяви. Її призначення — рекреативне; комічний ефект досягається завдяки прийому перелицювання загальноприйнятої ієрархії цінностей. Саме так, на руйнуванні звичних логічних зв'язків побудовані орації і травестії мандрівних дяків, для яких основним об'єктом жарту служать церковно-релігійні сюжети, зведені до рівня побутових епізодів, насичених комічними ситуаціями [21]. Канцелярська гумористика теж спирається на контраст форми і змісту. Як і для мандрівних дяків, темою жартів є найближчий предмет: там — шкільна премудрість, замішана на церковній історії, тут — публічне життя, процедура судочинства і канцелярський побут. Поєднання документального викладу з відверто неправдоподібними або карикатурно заниженими ситуаціями створює комічний ефект, особливо контрастний на тлі узвичаєного актового формуляра.

До актових книг пародії і жарти записані під заголовками, що відповідали різновидам тогочасної судової документації: «*протестація*», «*оповідання*», «*акт*», «*зиск*» і т. д. Що ж до репертуару жартів, умовно обрамлених стандартними дефініціями, то в ньому можна виділити чотири тематичних групи. Перша, найчисленніша, охоплює гумористичні мініатюри, які обігрують коротенькі забавні епізоди, видаючи їх за цілком достовірні (пор. № 1, 2). Більшість з них присвячено канцелярському побуту. Підписки підсміюються один над другим то за погане володіння польською мовою (№ 8), то за те, що котрийсь, «*геть не пам'ятаючи на право посполите*», зіпсував зошит паперу і цілий день спав (№ 10). Об'єктом гумористичної мініатюри стає сцена жартівливої бійки на ринку між канцеляристом-«*поляшуком*» і місцевим бакаляром (№ 13), пародійна скарга того ж таки бакаляра «*не відати, на кого, і про що, і за що*» (№ 9).

Другу тематичну групу жартів складають алегоричні сюжети, наближені за жанровою ознакою до казок або гумористичних пісень, де в ролі дійових осіб виступають тварини [22]. «Тваринний маскарад», перенесений у повсякденні для тогочасного суспільного побуту ситуації, надає оповіданням комічного забарвлення, що підсилюється строгим канцелярським стилем і парадоксальною гіперболізацією образів. Так, Сова, скаржачись судові нічних птахів на якогось Северина Темерляковича, заявляє, що той зібрав «*своєвільну купу*» з раків, слижів, пугачів та горобців, озброєних «*по-гусарському*» та «*по-козацькому*», і наказав у маєтках Сови «*сіножаті сокирами порубати, ріки, озера, стави ... вогнем попалити, гори, ліси, гаї косами покосити*» (№ 4) [23]. У стилі «тваринного маскараду» викладена й присяга Собачинського-Гривковського на уряд возного, виконана у «*Скотницькому воєводстві*» (№ 7). Конфлікту-диспуту між персоніфікованими предметами (Грошем і Калитою) присвячено алегоричний сюжет вже згаданого жарту під № 14.

До третьої тематичної групи жартів належать пародійні повідомлення («*новини*», в яких цілком серйозно оповідається вигадка або кумедна нісенітниця на зразок того, що «*пан Келишковський*» протягом однієї ночі викрав з льоху «*пана Горілковського*» неймовірну кількість горілки, звареної з кропив'яного насіння (№ 3), або що при таємничих обставинах уночі з садиби канцеляриста зникла «*рушничка*» (№ 11), або що «*купа немалая людей своєвольних чоловіка до двох*» напала на житомирську школу, вимагаючи від бакаляра, щоб той «*забув ходити до Гарашка*» (№ 12). Щоправда, потерпілий, відпросившись за ласкою божою від нападників, «*зостався живий, і далі ходить до Гарашка*».

Нарешті, слід згадати ще один тематичний варіант, представлений, на жаль, лише однією мініатюрою Захаріяша Дідковського (№ 5), який, очевидно, можна віднести до найбільш самостійних жартівливих витворів канцелярської фантазії. За жанровою ознакою ця мініатюра належить до «неправдивих фацецій», тобто небувальщин із завершеним сюжетом. Зміст мініатюри прив'язаний до місцевого житомирського колориту: мельник Васько-Милиневич скаржиться на Дідковського, буцімто той протягом однієї ночі по-злодійському виловив з Тетерева всі оселедці, «*що були в тій річці*», а окрім того, насіяв на річці каміння, чим і призвів «*до убозтва*» бідолашного мельника.

Прагнення містифікувати читача, дивуючи його обманом і викликаючи сміх ефектом невідповідності функціонального призначення змісту написаного, яскраво виявлене в канцелярських жартах, типологічно зближує їх з низовим бароккo — характерним явищем міської культури XVII ст., яке стало, за визначенням О. І. Рогова, «зв'язковою ланкою між високою ученою літературою і народною творчістю»[24]. Глибші жанрові витоки пародійної творчості українських канцеляристів, як здається, можна шукати у совізжальській течії польської демократичної літератури, яка активно функціонувала наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., сприяючи розвитку комічних жанрів, передусім — пародії. Творчість совізжалів розцінюється дослідниками як аналог народної міської культури Заходу[25]. Безпосереднім об'єктом совізжальської пародії був широко розповсюджений у Польщі з середини XVI ст. жанр сенсаційної публіцистики («*новин*»). Прозаїчні мініатюри совізжалів, видаючи абсурдно-фантастичні новини за реальні, багато в чому перегукуються з українськими пародіями і жартами. Зокрема до рис, що вказують на їх можливу генетичну спорідненість, належать: видима гарантія достовірності того, про що оповідається; свідоме змішання правди й вигадки, реальності з містифікацією; рекреативне призначення жарту, в якому відсутні елементи дидактики. Багато спільного є і в стилістичних прийомах совізжалів та жартівників-канцеляристів. Це передусім — прийом пародійного обігрування імен. Пародійні чи промовисто-гумористичні імена мають герої більшості жартів: Петриха Гологузиха, козак Голиш, панове Горілковський і Келишковський, Ян Козел, писар Герцик Ульріх Мархач зі своїм підписком Смаркачем, возний Томаш Махлярович, урядники Фігдерський і Покпинський та ін.[26] До спільних стилістичних прийомів належить підкреслена гіперболізація подій. Так, Анниш Горілковський наварив горілки «*стократ сто тисячей*»; у Тетереві за одну ніч виловлено «*бочок тридцять і десять і чотири*» оселедців; возний складає присягу тримовно — «*руським, польським* і *німецьким язиком*»; канцелярист, зіпсувавши «*секстерн папіру*» (зошит із 6-ти аркушів), заподіяв писарю збитків на 200 злотих[27] і т. п.

Водночас не можна не відзначити й самостійних стилістичних ознак українських канцелярських пародій. На останніх виразно позначений фольклорний струмінь. Потяг до національної основи культури, що складав одну з характерних рис бароккo, проявляється в українських канцелярських жартах у використанні улюблених для народної творчості алегоричних прийомів тваринного маскараду, широкому застосуванні перефразованих народних прислів'їв, влучних порівнянь, вульгаризмів, внутрішньої рими. Так, яскраві приклади просторіччя є в «*Протестації од Малиша на Голиша*», у жартах про викрадення горілки, кривду Сові, таємниче зникнення «*рушнички*», комічний напад на школу тощо.

Закінчуючи цей побіжний огляд, варто зазначити, що канцелярська пародія, озвиваючись на периферії серйозної літератури як малий і

скромний жанр «внутрішнього вжитку», не лишалася, проте, незмінною. У XVIII ст. жарти підписків починають втрачати характерне для них суто рекреативне забарвлення, набуваючи сатиричних ноток. Це переродження простежується одночасно на Правобережній Україні, де в актових книгах з'являються такі своєрідні пародії як скарга св. Петра на віруючих [28], і на Галичині, де в цей час активніше розвивається віршований канцелярський жанр, в тому числі сатиричний [29], але виникають і прозові мініатюри на зразок «Скарги теребовельських гродських книг на шляхту про занедбання», складеної 1728 р. [30] Ймовірно, що аналогічний процес проходив і на Лівобережній Україні, на що вказує можливе канцелярське походження відомого «Слезно-рыдающого доношенія» коропського дидаскала Бреуса [31], оформленого у вигляді скарги до Глухівської сотенної канцелярії.

Видання повного корпусу канцелярських пародій і жартів, що складалися в різних місцевостях України, дало б можливість встановити їх роль у розвитку давньої української літератури, в її «поступовій боротьбі за право на художню «неправду» [32]. Освоєння прийому літературної фікції, характерного для канцелярського жарту, нарівні з іншими явищами художньої творчості доби бароко прискорило трансформацію жанрової структури давнього українського письменства. З розбудовою ж макроструктури стилів і жанрів української літератури розпочинається, як влучно зазначає Д. С. Наливайко, її «поступова перебудова на «загальноєвропейський лад», яка, по суті, означала перехід від середньовіччя до нового часу [33].

* * *

Тексти пародій і жартів транслітеровано за «Правилами видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст.», укладеними М. М. Пещак та В. М. Русанівським (К., 1961). Текст розбитий на слова за сучасними вимогами правопису, велику літеру вжито відповідно до правил сучасної орфографії, аналогічно ж розставлені й розділові знаки. Графічні варіанти кириличних літер транслітеруються сучасним українським шрифтом з додаванням літер: *є, ω, ъ, ѣ*. Надрядкові літери набрано курсивом; титла зберігаються і не розкриваються. Писарські помилки оговорені у підрядкових примітках.

Усі публіковані тексти взято з актових книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

[1] *Крекотень В. І.* Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст.— К., 1983. —С. 9, 40, 41.

[2] *Шеболдаев П.* Вольные литературные упражнения в южнорусских судах XVII ст. // Киевская старина, 1885.— Т. 13, ноябрь.— С. 558—561.

[3] *Л-й О.* Отголоски польско-русской борьбы XVII ст. в мелочах будничной жизни // Киевская старина, 1887.— Т. 17, март.— С. 577—579.

[4] До жартів, згаданих у О. Левицького, серед опублікованих тут належать № 8, 10. Велика кількість пародійних актів міститься в луцьких земських книгах № 173 за 1630 р. (пор. у даній публікації акти №№ 4, 5), № 207 за 1637 р., № 209 за 1637 р., № 257 за 1647 р. та ін. (*ЦДІА* в м. Києві.— Ф. 25, оп. 1, спр. 173, 207, 209, 257).

[5] *Архив* Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР).— Киев, 1861.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 108, 272.

[6] Пор. тісний зв'язок між канцелярією і житомирською школою, який простежується на персонажах опублікованих далі жартів житомирського походження 1643 р.; те ж саме — у акті 1646 р., який не увійшов до публікації (ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 11, спр. 11.— Арк. 506—508).

[7] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 28, оп. 1, спр. 96.— Арк. 188 зв. (1659 р.).

[8] *Dąbkowski P.* Kancelarje i księgi sądowe bełzkie za czasów polskich // Przegląd prawa i administracji.— Lwów, 1918.— S. 98, 102, 107; *ЦДІА* України в м. Києві.—

Ф. 11, оп. 1, спр. 2.— Арк. 233; Ф. 26, оп. 1, спр. 4.— Арк. 143; Ф. 27, оп. 1, спр. 45.— Арк. 239 та ін.

[9] *Latopisiec* albo Kroniczka Joachima Jerlicza / Wyd. K. Wł. Wójcicki.— Warszawa, 1853.— T. 1.— S. 74—75.

[10] *Львівська* наукова бібліотека АН України, ВР.— Ф. Чоловського, 2501/III.

[11] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 11, оп. 1, спр. 2.— Арк. 287.

[12] *Там само.*— Ф. 256, оп. 1, спр. 53.— Арк. 131.

[13] *Antoni J.* Dzieje szlachty okolicznej w Owruckim powiecie // Biblioteka Warszawska.— 1881.— T. 2.— S. 362.

[14] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 28, оп. 1.— Арк. 8 зв.; *Там само.*— Спр. 93.— Арк. 1.

[15] *Там само.*— Ф. 22, оп. 1, спр. 13.— Арк. 292; ЦНБ АН України, IP.— Ф. 2, 4104.— Арк. 306 зв.

[16] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 11, оп. 1, спр. 2.— Арк. 254; Ф. 2070, оп. 1, спр. 28.— Арк. 41; *Архив ЮЗР.*— Ч. 6, т. 1.— С. 88.

[17] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 25, оп. 1, спр. 293.— Арк. 888 зв.; *Архив ЮЗР.*— Ч. 6, т. 1.— С. 26.

[18] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 25, оп. 1, спр. 173.— Арк. 969 зв.

[19] *Баранович Ол.* Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — К., 1930.— С. 34.

[20] *Лихачев Д. С.* Развитие русской литературы X—XVIII вв. Эпохи и стили.— Л., 1973.— С. 136. Про «сміхову культуру» середньовіччя, зокрема, її травестійну природу ширше див.: *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса.— М., 1965 (2-е вид.— М., 1990); *Даркевич В. П.* Народная культура средневековья.— М., 1988.

[21] *Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я.* Давня українська література.— К., 1978.— С. 332.

[22] Пор.: *Махновець Л.* Гумор і сатира наших предків // Давній український гумор і сатира / Упор. Л. Є. Махновця.— К., 1959.— С. 39.

[23] Тваринний маскарад є також одним з популярних сюжетів канцелярських жартів у галицьких книгах. Пор., наприклад, скарги Поросяти на Вовка та Вовка на Канцеляриста в теребовельському запису 1742 р. (ЦДІА України в м. Львові.— Ф. 17, оп. 1, спр. 192.— С. 1450—1453).

[24] *Рогов А. И.* Проблемы славянского барокко // Славянское барокко: Историко-культурные проблемы эпохи.— М., 1979.— С. 9.

[25] *Мочалова В. В.* Гротескно-фантастический жанр *новин* польских совизжалов. Истоки, традиции, значение // Славянское барокко.— С. 231—263. Ширше про творчість совізжалів разом з бібліографією питання див.: *Grzeszczuk S.* Błazeńskie źwierciadło. Rzecz o humorystyce sowizdrzalskiej XVI i XVII wieku.— Kraków, 1970.

[26] Аналогічно обігруються імена й у тих жартах, що не ввійшли до публікації (пор.: *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 25, оп. 1, спр. 407.— Арк. 261 зв.). Деколи гра словом набирає несподіваного повороту: Селевк Антипатор Македонець, наприклад, подає до львівської гродської книги 1658 р. фрагмент «Александрії» (українською мовою у латинській абетці): *ЦДІА* України в м. Львові.— Ф. 9, оп. 1, спр. 406.— С. 287—290).

[27] Перебільшення цілком фантастичне: вартість однієї белі, тобто 4800 аркушів писального паперу, складала у 30—50-х роках XVII ст. від 35 до 80 злотих (*Архив ЮЗР.*— Ч. 1, т. 11.— С. 392—397, 431, 667).

[28] *Там само.*— Ф. 28, оп. 1, спр. 105.— Арк. 512—513 зв.

[29] Пор. непозбавлені художніх якостей «Глузливий вірш на герби» та вірш «На мислі тільки правда божа», записані до львівської книги 1699 р. (*ЦДІА* України в м. Львові.— Ф. 9, оп. 1, спр. 475.— С. 341—342); аналогічного ж сатиричного спрямування — вірші Невенгловського у книзі 1749 р. (*Там само.*— Спр. 557.— С. 2265—2268) та ін.

[30] Опубл.: *Dąbkowski P.* Palestra i księgi sądowe trembowelskie za czasów polskich.— Lwów, 1919.— S. 37.

[31] Опубл.: Українська література XVIII ст. // Бібліотека української літератури.— К., 1983, с. 583.

[32] *Лихачев Д. С.* Развитие русской литературы... — С. 132.

[33] *Наливайко Д. С.* Київські поетики XVII — початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. — К., 1981.— С. 162—163.

№ 1

[*Володимир, 31 вересня 1603 р.*]

Ωповєданє Яцка Бизима на Пєтриху Гологузиху

На врядє кгродском в замку Володимерскомъ пєрєдо мною, Андрєєм Мисєвским, буркграбим и намєстником подстароства Володимерского, постановившисє ωчевисто у книг кгродских володимєрских, сторож замковыи Яцко Бизимъ ωповєдалъ и свѣтчилсє на Пєтриху Гологузиху, иж:

«Тая то Пєтриха, нєпоωднокрот будучи ωт мєнє упоминана частокрот, абы до замку господарского быдла своєго не гонила, кгдыж єст замок поставєн нє для быдла, алє для их мл. п͠нов ωбыватєлєв воєводства Волынского. Которое быдло у замку щодня плюгавит, а ωна, будучи ωт мєнє упоминаная, ωноє быдло завшє пускаєт и до замку гонит. Ωтжє я сє в. мл., яко врядови, ωповєдам, же болшєи на нєє тєрпѣти нє буду, алє, пєвнє, ωному быдлу ноги повтинаю и бєз ног из замку их поскидаю.

Ω которую прошу, абы тая протєстация моя была записана».

Которую я записати казалъ, и єст записана.

Ф. 28, оп. 1, спр. 35.— Арк. 400 зв. Оригінал.

№ 2

[*Житомир, 31 травня 1614 р.*]

Протєстациа ωд Малиша на Голиша

Пришєдши до мєнє, врядъ, славєтнии Хилимон Малишъ, козакъ Воиска Запорозкого, свєдчил на товариша своєго Куцка Голиша ω то, ижъ єго нєпоєднокрот // нєпоєднокрот кривдит в розних пилних справах и потрєбах поважних и шкодливих. Абовєм ωдна кривда намєнъшая — жє за ωдну полницу тот Голишъ ωд Малиша по двє випиваєт, а другая — играючи в карти, тот Голишъ ничого нє ставит, и хоч проиграєтъ, то нє платит; а николи нє порожнюєт: коли нє пєт, то воши бєтъ, хоч сорочъки нєт — то находит, нєбога, да щаслив.

Просил тєди помєнєнии Малишъ, аби тоє єго ωповєданє нєпотрєбноє до книг для скоблєня того аркуша би записано, а с книг никому нє видавано. Што єст записано вовєки.

Ф. 11, оп. 1, спр. 9.— Арк. 405 і зв.

№ 3

[*Житомир, 17 березня 1630 р.*]

Актъ, поданыи ωд пана Кгорзалковского на пана Кєлишковского

На врядє кгродскимъ в замку єго кр. мл. Жытомєрским пєрєдо мною Яномъ Витинским, подстаростим жытомєрским, ставшы ωчєвисто, урожоныи пан Анъныш Кгорзалковскии солєнитєр протєстовалсє и акът заносил напротивко пану Совѣ Кєлишковскому ω украдєнє горєлки, з насєня кропивного и збоиниковых ягод роблєна, зо псимъ ромном приправлєна, котороє было варил стокрот сто тисєчєи. То всє за ωдну ночъ выкрадлъ з лоху, ω чымъ ширша протєстацыя нєωмєшканє будєт подана.

А тєпєр просил ω записанє акту, што ωтримал.

Ф. 11, оп. 1, спр. 8 — Арк. 174 зв. Оригінал.

№ 4

[Луцьк, 24 травня 1630 р.]

Перенесенье выпису зъ книгъ ωшменъскихъ з уписанемъ в немъ протесътации ωд розныхъ на розъныхъ ωсобъ

На вряде кгродъскомъ в замъку его королевъское милости Луцъкомъ передо мъною, Иваномъ Выговъскимъ, будучимъ на тотъ часъ наместъникомъ подстароства Луцъкого, постановивъшисе ωчевисто, панъ Янъ Козелъ Кмита для вписаня до книгъ нинешъних кгродъскихъ луцъкихъ подалъ выписъ з книгъ кгродски[х] * ωшъменъскихъ, автенътыце з книг кгродскихъ ωшъменьскихъ выданыи, з уписанемъ в немъ протесътации, на розъных ωсобъ учиненое, ω чомъ тотъ выписъ // ширеи в собе маетъ, просечи, абы принятъ и до книгъ уписанъ былъ. А так я, врядъ, тотъ выписъ для вписаня до книгъ приимуючи, читалемъ и такъ се в собе маетъ:

«Видимус с книгъ кгродъскихъ замъку господарско[го] ** Ωшъменъского.

Лета ωт зачатья и сотворенъя света, мц̃а скинъдера, нет ведома которого дня.

На вежи над вороти, где стены отколоты, на рочъках ωхътебровыхъ седитъ Пугачъ, судъя, Сычъ, подъсудокъ, Лунин, возныи, Дремъликъ, сведокъ, ночъные птахѣ. Постановивъшисе ωчевисто, жаловала и ωповедала Сова на Хома, ижъ ее вывелъ с лома [?] и пограбилъ шерстю мышатого коня, у Єремы — два бараны, у Колъвеки — чотыри веники, у Ярошa — полъгроша, у Петра — белого вепра. Того жъ, деи, мц̃а и дня Северинъ Темерляковичъ, забывъши змовы и приязни суседъское а зобравъши купу людеи своеволъныхъ немалую, то естъ меновите: полътораста раковъ по-гусаръску, двесте слижовъ з рогатинъками зъ Петигорска по-казацъку, семъ пугачовъ с Пинъского повету для сведоцъства, дванацет вереблов // вереблов передоежджими, ис тыми всими помочъниками своими моцъно квалътомъ наехавъши на власныи двор его, тамъ же на невинъного приятеля своего таковую ωдъповедь и похъвалъку на доброе здоровъе его таковую учинилъ, ижъ его самого на смертъ маютъ запоити, сеножати сокирами порубати, реки, ωзера, ставы, сажавъки вси ωгнемъ попалити, гори, лесы, гаи косами покосити. При которомъ то таковомъ кгвалътомъ наеханъю речеи немало побрали, то естъ меновите: ωнучи, ωбори, лапъти старие, инъших немало, которихъ се тутъ для коротъкосъти часу не меновало.

Затым просилъ, абы принята тая его протестация била и до книгъ записано, што естъ записано. С которыхъ и сесъ выписъ подъ печатъю кгродскою ωшъменъскою естъ выданъ.

Дат у светлици, писанъ с черепици».

У того выпису печать кгродъская ωшъменъская, а подъписъ руки писаръское тыми словы: «Гецърикъ Улърихъ Мархачъ, подисок *** Смаркачъ».

Котории же то выписъ за поданъемъ и прозъбою вышеи менованое его милосъти пана Козъловича Кмити, а за принятъемъ моимъ урядо-

---

* Літера не дописана.
** Закінчення не дописане.
*** подписок

вымъ увес с початъку ажъ до конъца до книг кгродъскихъ луцъкихъ єстъ уписанъ.

Ф. 25, оп. 1, спр. 173.— Арк. 624—625 зв. Оригінал.

№ 5

[*Луцьк, 30 серпня 1630 р.*]

Квитъ ѡтъ пана Алєкъсанъдра Морковича, пану Счоголови служачии

На вървде кгродском в замъку єго кор. млсти Луцъкомь передо мъною, Иваномъ Выговъским, намєстъникомъ подъстароства луцъкого, становъши ѡчєвисто, шляхєтъныи панъ Алєкъсанъдєр Морморъковичъ [!] для записаня до книг нинєшъних кгродъских луцъкихъ сознал тыми словы, ижъ то:

в року тєпєрешънєм 1630, мсца априля 9-го дня, учинил и занєслъ был протєстацию шляхєтъныи панъ Моркович в кгродє Луцъкомъ на пана Чувата Счогола ѡ починєнє розныхъ кривдъ и шкодъ, такъ ѡ посєчєнє, яко и ѡ пограбєнє рєчєи розныхъ на добровольънои дорозє. Напродъ задалъ рану синюю на вєрху чуприны, ажъ волосы злєзли з головы. А потомъ другую, знати тятую пугою калєцъкою,// узломъ мєжи уши, минаючи вєрхъ головы, подлє тоєжъ чуприны. Трєтюю, знати битую, барзо шкодливую бєлую, ѡжогом снати побитую, на лопатъци нєдалєко плєча правого. Такъжє ѡбуховую битую, синюю спухълую на шии. А єсчє счонагоршая, наиболъшии жал и дєспєктъ єго — усъ єму уръвалъ, жє тєпєр знати, бо барзо шкодливє єму вырвалъ, жє ажъ в томъ мєстцу ридко барзо волосы поросли.

До того єсчє сє тым нє конътєнътовал, алє єсчє казал възяти чєляди своєи и, на валу положивъши, постронъком за ноги ѡчєпивъши, волочити и тыє слова мовєчи: «Ѡто ж тобє кумка моя, забудєшъ ти ходити до моєє господы!» А потомъ казал чєлядникови своєму на имє Харкови, яко сє ѡнъ прозывал Хворостовичъ по-шляхоцку, зняти з нєго капътанъ красныи, нитъками перешиваныи, клочъєм напъханыи, пояс ѡрмянъскоє роботы рябыи натыканыи, брыл алияс капєлюшъ роботы ѡшмянъскоє, густъку [!] хорошую вышиваную роботы дорогобузкоє, в которои былъ узєлъ грошии, ѡво згола мовєчи, правдивє было шєляговъ два нє два, алє сємъ было. И инъшиє рєчи, которыхъ сє и памєтати вжє з лиха нє можєт.

Ѡ што протєстация, в кгродє Крємєнєцком учинєная, ширии в собє маєтъ.

Тєды ѡбоя сторона с помєркованя приятєлского и з упожєня [!] сє, такъжє и з оддания рєчии выжєи помєнєныхъ панъ Моркович пана Счогола квитуєтъ вєчъными часы такъ ѡ пограбєнє рєчии, яко и ѡ побитє. С того въсєго вєчъными часы квитуєт и въниvєч ѡборочаєт.

И просил помєнєныи пан Моркович, абы то принято и записано, што ѡтримал.

Ф. 25, оп. 1, спр. 173.— Арк. 1030 і зв. Оригінал.

№ 6

[*Житомир, 30 грудня 1635 р.*]

Актъ на протєстацыю *ѡд* мєлника тєтєрєвъского на пана Захарияша Ди*д*ко*в*ского ѡ виловєнє сєлєдцо*в*

На врядє кгро*д*скимъ в за*м*ку *его* кр. мл. Житомєрски*м* ста*в*шы ѡчєвисто, славєтны*и* Васко Милинєвич, мє*л*никъ и мєсчани*н* житомирски*и* тєтєрєвъски*и*, солєнитє*р* сє свє*д*чылъ и протєстова*л* напротивъко пану Заха*р*ияшови Ди*д*ковъско*му* ѡ то, *иж* року тєпєрєшнєго 1635, саврасяця м҃сца, забу*в* и нє могу спомєтаты, якого дня, наєхавъшы но*ч*нымъ ѡбычаємъ на рєку Тєтєрєвъ, сє*лед*ци, што было в то*и* рєцє, вылови*л*, наловившы бочокъ тридъцатъ и дєсєтъ и чотыры. Єщє мало на тымъ маючи, камєня насиявъшы по рєцє ку вєлико*и* шкодє, жалю и кривдє протєстуючого, кгды до убозтва мусєлъ затымъ при*и*ти. Зачымъ протєстуючыи на того то Ди*д*ковъского солєнитє*р* свє*д*читъсє и протєстує*т*, ѡфєруючысє з ни*м* в судє на*леж*нымъ правнє чынитъ.

Просилъ протєстуючыи, абы то*т* актъ бы*л* до книгъ принятыи и записаны*и*, што ѡ*т*рымалъ.

Ф. 11, оп. 1, спр. 2.— Арк. 265 зв. Оригінал.

№ 7

[*Житомир, 30 грудня 1635 р.*]

Присяга на возновъство шляхе*т*ного Якова Собачинъского-Гри*в*ковъского

На урядє кгро*д*скимъ в замъку єго кр. мл. Житомирски*м* пєрєдо мною, Яномъ Витинъскимъ, по*д*старости*м* жытомиръскимъ, постановивъшысє ѡчєвисто, шляхєтъны*и* Яковъ Собачынъски*и* Гривко*в*ски*и*, ѡдынъ то всє во*з*ны*и* єнєралъ воєво*д*ст*ъв* Києвского, Волынъского и Браславъского, для записанъя до книгъ нинєшнихъ кгро*д*ских житомиръскихъ подалъ пє*р* ѡблятамъ присєгу свою, в кгродє Бутъницъкимъ выконаную, которую мы, уря*д*, при*и*муючи, пытали, такъ сє в собє рускимъ, польскимъ, нємєцъкимъ языкомъ мае*т*: //

«Выписъ с книгъ кгродъскихъ бутъницъкихъ воєво*д*ства Ско*т*ницъкого.

Лѣта Божого нарожєня тисєча шєстъсотъ тридъцать ѡдинадъцатого, саврасяця м҃сца, нє вєдаю, дали Богом присєгаю, Б҃гъ якого тамъ написано дня, приточыласє справа з допусчєня судового на упа*д* в зыску, вздалъ тыми словы.

Пєрєд су*д* нинєшни*и* кгро*д*ски*и* Бутъни*ц*ки*и* пєр*є*д насъ, Миколая Фигдєръского и Яна Покъпинъского, уря*д*никовъ судовыхъ кгро*д*ских бутъницкихъ, ѡбличънє пришєдши, шляхєтъны*и* Яковъ Собачынъски*и* Гривъковъски*и* просилъ насъ, уряду, абысмы потвє*р*дили автєнътыку єго на возновъство. А такъ мы, уря*д*, видєчы тотъ авътєнтыкъ во*д*лугъ права справлєны*и*, которая присєга так сє в собє маєтъ:

«Я, Яковъ, присєгаю пану Богу, во Троицы єдыному, на ты*м*, *иж* будучи вознымъ, маємъ виръне, справє*д*ливє а побо*ж*нє на тымъ урядє заховываты, а позвы справє*д*ливостъ ѡдносити и ѡ*д*даты, и *теж* правъдивє сознаваты тоє, на счо будєтъ посланы*и*; кгвалтъ, бо*и*, раны ѡглєдивъшы, правъдивє до книгъ урядовыхъ сознаваты и вси инъшыє справы справоваты, што належыть урядови моєму, нє за послами ани за приязню, ани

за боязню, *ωд*но ве*д*лє Бога и светоє справе*д*ливости. Так ми, Божє, поможи».

По которымъ таковымъ юраменътє и возны*и*, ставъшы ωчєвисто, шляхєтъны*и* Тома*ш*ъ Махляровичъ рєляцыю свою в тыє слова сознал, жє: «Быломъ на справє и потрєбє шляхєтного Якова Бєсковъского, Собачынъского и Гривъковъского и слухаломъ тоє присєги, и єслы бы нєсправе*д*ливє на тымъ єго урядє нє справовалъсє, тєды языкъ в тылъ головы єго выволо*к*, т[єж] * потрыкротъ навхрєстъ головы пропилялом». //

Што всє справе*д*ъливє быть созънавъшы, просиломъ, абы тая моя рєляцыя была до книгъ кгродъскихъ житомиръскихъ принята и записана, што ωтрымалъ.

Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 264 зв.— 265 зв. Оригінал.

№ 8

[*Житомир, 30 травня 1643 р.*]

Актъ протєстацыи *ωд* пна Счєръбины на пна Ивана Хохолъского

На врядє кгродскомъ в замъку єго кр. мл. Жытомєръскомъ пєрєдо мъною, Маръциномъ Каръвовъскимъ, по*д*старостимъ жытомєръскимъ, становъшы ωчєвисто, шляхєтъны*и* панъ Фєдо*р* Счє*р*бина заносилъ актъ на учинєнє шыръшоє протєстации напротивъкъ урожоному пну Иванови Хохолъскому ω то, ижъ бридитъ и нє умєєтъ говоритъ по-полъску, смєєтъ и важытъсє тоє мовы зажыва*т*.

Што инъ копия ширє*и* ωфєровалъсє подать. А тєпєръ просилъ ω записанє того акъту, што ωтрымалъ.

Ф. 11, оп. 1, спр. 10.— Арк. 16 і зв. Оригінал.

№ 9

[*Житомир, 2 червня 1643 р.*]

Актъ протєстацыи ωд пна Кохъновича на пна Ивана

На врядє кгродъскомъ в замъку єго королєвъскоє милости Жытомє*р*скомъ пєрєдо мъною, Маръциномъ Каръвовъскимъ, по*д*старостимъ жытомєръскимъ, становъшы ωчєвисъто, нє видать и ω што, и що, и якъ єго зовут, заносилъ акътъ на протєстацию нє вєда*т*, на кого и ω што, за шъто, све*д*чи*л* и протєсътовалъсє, офєруючи*с* на копии шыръшую протєсътацию подати.

Ω што на тотъ часъ просилъ ω принятъє того акъту, што ωтрымалъ.

Ф. 11, оп. 1, спр. 10.— Арк. 23.— Оригінал.

№ 10

[*Житомир, 13 червня 1643 р.*]

Актъ протєстацы*и* *ωд* пна Смаля на Счє*р*быну ω попъсованє сєкстє*р*ни и спанє вдє*н*

На врядє кгро*д*ски*м* в за*м*ку єго кр. мл. Жытомє*р*скомъ пєрєдо мъною, Марциномъ Ка*р*во*в*ски*м*, по*д*старо*с*тимъ жытомє*р*ски*м*, стано*в*шы ωчєвисто, шляхє*т*ны*и* Євъту*х* Смалєвски*и* заноси*л* актъ на учинєнє ши*р*шоє

* Текст пошкоджений.

протєстации напротивко Счєрбинє Федорови ѡ то, иж ѡн, нє помънечи ничого на право посполитоє, сєкстєрнъ папиру зопсовал и шкоды пану писару на золотых двєстє учинилъ, и нє писалъ чєрєз цалыи денъ, тылъ спалъ. Єсчє на томъ маючи * и нє контєнтуючисє тым, протєстуючого називаєтъ хлопомъ, чого право посполитоє и констытуцыя заказала. Ѡ што всє с помєнєнымъ пномъ Счєрбиною помєнєныи протєстуючии правомъ чинит нє занєхаєтъ.

Што всє инъ копия ѡфєровалъсє податъ. Што всє для памєти до книг єстъ записано.

Ф. 11, оп. 1, спр. 10.— Арк. 44, зв. Оригінал.

№ 11

[*Житомир, 26 серпня 1643 р.*]

Актъ протєстацыи ѡд пна Закусила ѡ згинєнъє ручничъки

На врядє кгродскомъ въ замку єго кор. мл. Жытомирскомъ пєрєдо мъною, Марциномъ Карвовъскимъ, подстаростимъ жытомиръскимъ, становъши ѡчєвисто, урожоныи пан Иванъ Закусило въ способъ акъту свєдчил и протєстовалъсє нє видатъ на кого ѡ то, ижъ року тєпєрєшнєго 1643, мца авъгуста 18 дня ручъничъку зъ господи въночи зъ чєтъвєрга на пятъницу, коли протєстуючии ходивъ пасти на [зємълю?] коня, пришєдши до госъподи въночи, ажъ тоє ручъничъки нє заставъ. Кинувъся протєстуючии шукати сюди-туди, ажъ ручъничъки ни машъ. А помєнєныи протєстуючии, ухопивъши шабълю, зъ господи поръвавъшисє, розумивъ, што догонитъ, ажъ нє догонивъ.// Прибигъ до господи урожоного пана Вацълава Хохолъского, почавъ ускаръжатисє, што ручъничъку украдєно. А помєнєныи панъ Хохолъскии, нє выслухавши, што протєстуючии мовивъ, хвать киємъ у лобъ ударивъ. И я, далибугъ, нє видаю. Видицъсє, жє протєстуючии нє винєнъ, што и людємъ свидємо. Тєды право захованє с тымъ паномъ Хохолъскимъ, ѡ што помєнєныи панъ Закусило противъко помєнєному Хохолъскому, яко сє вунъ называєтъ Мужикєвичъ алиас Хохолъскии, такъжє и противъко тому, што ручъницку укравъ: въночи нє зъгинула бы тая ручъничъка, алє што [зълєтивъ?] ** с коня, и такъ для того украдєно. Которая ручъничка коштовала золотыхъ 50. Ѡ што и повъторє протєстуєтъсє на Хохолъского и на того, хто ручъничку укравъ.

И просилъ помєнєныи протєстуючыи, абы тотъ акъть былъ принятъ и до книг уписанъ. Я, вряд, тотъ акъ *** приимуючи, записати казалъ, што и ѡтрималъ.

Ф. 11, оп. 1, спр. 10.— Арк. 245 і зв. Оригінал.

№ 12

[*Житомир, 28 серпня 1643 р.*]

Актъ ѡд пана Хохолъского на пана Смалєвского Явтуха

На врядє кгродскомъ въ замъку єго кр. мл. Житомєрском пєрєдо мъною, Марциномъ Карвовъскимъ, подстаростимъ житомирскимъ, становъши ѡчєвисто, урожоныи панъ Иванъ Хохолскии солєнитєр єтъ дєфи-

* Слово повторене двічі. Очевидно, помилково замість «мало маючи».
** Прочитання сумнівне. Виправлено з іншого нерозбірливого слова.
*** Помилково замість «актъ».

ционемъ сведчил и протестовалсе напротивъко шляхетъному Євътуху на Смалях Смалевъскому ѡ то и въ тотъ способъ, ижъ помененыи Смалевъскии року теперешнего 1643, м҃ца авъгуста 5 дня,// зобравъши купу немалую людеи своеволныхъ чоловика до двохъ, а починивъши над ними старшину: неякогосъ Демъяна, полковника, Макъсима, атамана, тамъ, над тыми насланцами, а насланавъши [!] на шъколу, у Житомеру будучую, где протестуючии на тот час былъ, тамъ же тые насланъцы, выповляючи волю того то пана Смалевъского яко старшого своевolника и пулковъника купы своее своеволное, зараз армата манамъ нападши, почали стрелят, битъ, сечи, и зараз протестуючогосе улапили, а улапивши, незносные кривъды чинили, мовечи, би забити таковое матки сына. А протестуючии пакъ мовит:

— Еи, братя! Што я вамъ винен, а вы мене хочете уже забит, такъ молодого!

— А! Чи вже просисся? Ω, ѡ, еще его притисните гараздъ, щобы забыв ходити до Гарашка и к матери своеи!

А такъ тотъ то протестуючии, за ѡдпрошенем у нихъ, за ласкою Божею живыи зосталъ, и еще ходит до Гарашка.

Што въсе для памети до книг ест записано. Слово въ слово, яко се вышеи поменило, такъ то было, такъ и у книги уписано.

Ф. 11, оп. 1, спр. 10.— Арк. 261—261 зв. Оригінал.

№ 13

[*Житомир, 15 вересня 1643 р.*]

Актъ протестацыи ѡд пана Вацлава Кохновича на п҃на Закусила

На вряде кгродском въ замку его кор. мл. Жытомерскомъ передо мною, Марцином Каръвовъским, подстаростим жытомерским, становъши ѡчевисто, шляхетъныи пан Вацлав Кохновичъ протестовалъсе и акт заносилъ на поляшука пана Ивана Закусила ѡ то, ижъ протестуючии шол с канъцелярии, приходить до комор рынъковыхъ, а помененыи поляшук панъ Закусило, выпадши з-за комор, хват шаблею в руку правую — ажъ каликою зосталъ.

Просил, абы тот актъ записано.

Ф. 11, оп. 1, спр. 10.— Арк. 352 зв. Оригінал.

№ 14

[*Луцьк, 13 січня 1655 р.*]

Зыскъ, од п҃на Гроша на Калите ѡтриманыи

На рокахъ судовыхъ земъскихъ луцких назавътрее по Трохъ Кролехъ, святе рымъскомъ, в року звышъ написаномъ припалыхъ и судовне ѡдправовать зачатых, перед нами, Анъдреемъ Линевъским, судею, а Вацълавомъ на Конюхахъ Гулевичомъ, подсудъкомъ, урядниками судовыми земъскими луцкими, кгды се приточила справа з реестру судового за приволанемъ возного, шляхетного Валентого Павловъского, межи цнотливымъ и у людеи великих стану шляхецкого и посполитого месце маючимъ Грошемъ, поводомъ, а Калитъкою без грошеи, мачохою, позваною за позвомъ земским луцъким, ѡт поводовое стороны по позваную на роки теперешние в справе нижеи менованои выданымъ. Теды постановившисе

ѡчевисто у суду умоцованыи стороны поводовое, шляхетне уробленыи Черцовыи Пасъ позваную, иж се за потритнымъ през три дни возного вышъ менованого приволыванемъ до права не становила и ѡ нестаню своемъ судови нинешнему и стороне поводовои жадное ведомости // не дала, зачимъ ѡную яко несталую, а частокротъ ѡд пояса уръваную албо урезаную, з допусченя судового на упад в зыску речи, в позве нижеи инсерованомъ, менованое, з волнымъ ѡднакъ тое справы арештомъ до звыклое годины вздалъ на позовъ, такъ се в собе маючии:

«Тобе у людеи зацных такъ стану шляхецкого, яко и посполитого, грошеи сила маючихъ, месца не маючои Калите з особы твоее, мнеи у людеи великыхъ месце маючое, приказуемо, абыс не толко на термине выш ѡзначономъ, але где толъко потреба укажетъ, на жалобу и правное цнотливого и у людеи вшелякихъ стану свецкого и духовъного, богатых и убогихъ, а наветь у нецнотливых жидов и караимовъ месце маючого п͠на Гроша, которыи тебе позываетъ ѡ то, иж ты з стародавных вековъ, взявши ѡд килъка тисечеи летъ у людеи розных мужское // мужское и белоголовъское плоти у Пояса, пленипотента стороны поводовое, будучи завишена албо привязана, частокротъ през мешкорезовъ урезана бываешъ, а часомъ тежъ, уръвавшися, в болото впадаешъ, зачимъ мешкоризы, костыри и пяницы бынамънеи мене не шануютъ, а в болоте люде и быдлята розными концы на мене плюють. Абысь теды на вшелякомъ термине стала, а болшеи се при пленипотенте моем привязовала. Маетъ повод месце слушное у розное кондиции людеи в шкатулах, а тебе зналезши и марне пяницы и костыри стративши, ходять часовъ в ѡдных кошулях. А жебы повод мелъ тебе в чомъ вздати, шацует собе шкодъ на двакротъ сто тисечеи пинезеи литовъских.

Писан року тисеча шестъсотъ пятъдесятъ пятого».

Которого вздания иж позваная, будучи ѡ годыне звыклои // арештовои до арешту тое справы през того ж возного вышъ менованого приволывана, не арештовала и арештоватъ не хотела, пререченыи умоцованыи стороны поводовое на неи, яко несталои и права посполитого непослушнои, просил и домавялсе.

Прото суд нинешнии земъскии Луцкии, за нестанемъ позваное, а за домовенемъ се и правными поступъками умоцованого стороны поводовое, прихиляючися в том до права посполитого, в далшомъ тое справы поступъку в способъ зыску суму двакрот сто тисечеи пинезеи литовъскихъ поводовои стороне на позванои вшелякихъ добрахъ ее, где-колъвекъ маючихъ, всказуетъ и присужаетъ, а на ѡдправу и моцную и скутечъную екзекуцию до Крыму до п͠на Яна ѡдсылаетъ.

Што все для памети до книг земъских луцких естъ записано.

Ф. 26, оп. 1, спр. 58.— Арк. 69—70 зв. Оригінал. (Опубл.: Киевская старина.— 1885. — Т. 13, ноябрь.— С. 560—561).

ОМЕЛЯН ПРІЦАК *(США; Київ)*

ЩЕ РАЗ ПРО СОЮЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ТУРЕЧЧИНОЮ

I

Дослідження договорів Богдана Хмельницького з кримським ханом та Османським правлінням має значення не тільки для висвітлення зв'язків, але є — як показують дані цієї студії — відправним пунктом для розуміння причин успіху українського повстання пізньої весни 1648 р.

На жаль, документи в Турецькому державному архіві, а саме, щорічно впорядковані протоколи засідань державної ради («дивану») під проводом великого везіря (mühimme) за 1647—1655 рр. згоріли в частих пожежах Істанбулу [1], ще до реорганізації архівної справи наприкінці XIX ст. Вона, як і згорілий в Батурині 1708 р. Український державний архів, забрала з собою свої дорогоцінні тайни.

Залишаються лише розповідні джерела, які треба аналізувати, та окремі документи, що врятувалися в архівних сховищах сусідів.

В пропонованій студії я концентруватиму свою увагу на даних османо-татарських розповідних джерел, як і на свідоцтвах кількох інших сусідніх сучасників, що досі не знайшли належної оцінки в історіографії.

Відправним пунктом для виникнення нового типу османської імперської історіографії був міленійний твір Тāріх-і сене-ї ельф «Історія тисячі років», що був створений у зв'язку з закінченням першого тисячоліття мусульманської ери 1592 р. [2] Османська частина твору побудована на копіях скорочень, зроблених для вжитку султана (telkhïs), рідше на згаданих вище протоколах засідань «дивану», а крім того, на свідоцтвах інформаторів.

На жаль, в оригінальній формі цей твір не дійшов до нас, як і досі не віднайшлася праця одного з перших його продовжувачів (до 1033/1623 р.) [4] — Агмед-Гасан-Бег-зāде (помер 1636 р.). Однак, його твором дуже «ліберально» користувався Шарīг ул-Манāрзāде (див. нижче), головне джерело На'īми.

Перший твір, писаний як свідоме продовження *Тарīх-і сене-ї ельф,* і який дійшов до нас — це «Фезлеке» (дослівно «Продовження») одного з найбільших османських вчених — історика, всесвітнього географа, бібліографа Кāтіб Челебī (Гāдджі-Халīфа, помер 1657 р.), що обіймає роки гіджри 1000—1065, тобто 1582—1654 рр. [5]

У XVII ст. в Османській державі боролися за владу дві головні ідеологічно-політичні течії: консервативно-релігійна та військова — яничарська.

Наступне «Продовження» — це твір репрезентанта релігійної партії Шарīг ӯл-Манāрзāде [6], який помер, як Кāтіб Челебī (і Богдан Хмель-

ницький) 1657 р. Цей твір лише цитується продовжувачами тієї і пізнішої генерації, такими як Кара Челебі-зāде (дійшов до 1657 р.; помер 1658 р.) [7], Веджігī (до 1659 р.; помер 1660 р.) [8], ʻАбд ар-Рагмāн ʻАбдī Пāша (помер 1692 р.) [9] та Мустафā Наʻім, званий Наʻїмою. Наʻїма [10] — державний історіограф, (1617—1703) прихильник яничарської ідеології, був до кінця османської держави хрестоматійним автором, взірцем історичного досліду. Його історія обіймає перші 60 років другого тисячоліття (1592—1660).

Оповідання про початки зв'язків Богдана Хмельницького з Кримом та Османською Імперією увійшло до корпусу продовжуваної «Історії Тисячоліття» і є у двох тільки творах (із, можливо, шести). Тільки початковий епізод (ч. 1 у нашім перекладі) виписав Кāтіб Челебī [11]. Зате Наʻїмā має ще дальші епізоди [12] (ч. 3—5); один епізод (ч. 2) він (або його джерело) опустив і тому цей епізод залишається поза даними корпусу.

Польський османіст (галицько-караїмського роду) Зигмунт Абрагамович видав 1971 р. текст, переклад і коментар (але, на жаль, без індексу) одинокого кримського історичного твору «Історія хана Іслāм Гірея III», авторства Гāджі Мегмед Сенāʻя [13]. На жаль, нам невідомі координати автора, крім інформації, що свій твір він закінчив 1 серпня 1651 р.

Твір Сенāʼі це, власне, панегірик, виконаний на замовлення ханського везіря Сефер Гāзī-ага, з літературними амбіціями, але писаний дуже неталановито, без належного знання джерел і без ясного плану. Цінним там є інформації з діаріїв трьох кримських походів на Україну — двох Іслāм Гірея III (1648, 1649) та одного калги (престолонаслідника) восени 1649 р., в яких є багато дат та чимало топографічного матеріалу.

Для розуміння кроків Хмельницького та Іслāм Гірея у першій половині 1648 р. важливим є хід двох нарад, татарської у Бахчисараї (березень) та козацької у Чигирині (29 червня). Про першу є неопубліковане досі свідоцтво московського толмача Тихона Єргамишева (РДАДА в Москві) [14], а про другу — відоме повідомлення ігумена із Гощі о. Петронія Ласка, довіреного воєводи Адама Киселя [15], а також анонімна молдавська інформація [16].

II

У зв'язку з 300-річчям повстання Богдана Хмельницького еміграційне НТШ видало 1948 р. у Мюнхені присвячений ювілеєві том. У ньому надрукована моя стаття, де проаналізовано дані Наʼїми відносно початків Хмельниччини [17]. Через п'ять років (1953) я повернувся до тієї ж теми. У журналі міжнародного сходознавчого товариства Oriens [18] вміщена моя робота, що є новою, поширеною версією попередньої статті. Оця праця, написана німецькою мовою, знайшла деякий відгук серед істориків, зокрема сходознавців [19]. Вона звернула на себе увагу й Зигмунта Абрагамовича, який до своєї передчасної смерті друком і в листах полемізував зі мною. Минулого року я надрукував в Harvard Ukrainian Studies його статтю, в якій він знову гостро виступив проти моїх висновків [20]. Це примусило мене ще раз повернутися до старої теми, наслідком чого є пропонована робота.

Я дуже жалію, що мій довголітній воюючий друг передчасно помер, і не зможе більше реагувати на мої дослідження. Його світлій пам'яті я присвячую оці рядки.

У своїх працях я намагався зрозуміти терміни, збережені у творі Наʻїми. Основною причиною незгоди поміж Абрагамовичем та мною була інтерпретація терміну Рӯс в османських джерелах XVII ст. Грунтуючись на конкретних джерелах, я вважав (і вважаю,) що османське

rūs — це «українці та заселена ними територія», на відміну від *leh* — «поляки» та *mosqof* — «москалі, росіяни»[21]. Натомість Абрагамович хотів поширити цей термін на «польську адміністрацію на українських територіях», хоч не міг спертися на конкретні джерельні дані.

Моя інтерпретація терміну *rūs* і відповідних інформацій Наʻīми дали мені можливість висунути тезу про те, що, крім договору в березні 1648 р. з Іслāм Гіреєм III, Богдан Хмельницький, після своїх великих перемог, уклав ще в червні того ж року договір з Османською Портою. Складовою частиною писаного договору червня 1648 р. є недатована (саме мабуть з липня 1648 р.) українсько-турецька конвенція, викладена польською мовою[22].

Після ревізії усіх відомих джерельних даних і деяких нових, огляду наукової літератури за останні десятиліття, я не міг себе переконати, що моя теза 1948 р. неправильна. Уточнюю лише дату османсько-українського договору: замість «червня 1648 р.» «липень 1649 р».

III

Почнемо від першого епізоду, що є як у Кāтіб Челебī, так і в Наʻīми. Він показує, як мало ми все ще знаємо про життя і дії Богдана Хмельницького та його козаків до 1648 р.

Іслāм Гірей 25 квітня 1648 р. представляє султану свого нового союзника, запорозьких козаків, подаючи їм такі дві координати: активна участь у Хотинській битві 1621 р. на стороні Польщі та участь козаків у воєнних діях в Дальматії на стороні Венеції 1646 р.

Ця остання інформація на яку дослідники, й у тому числі я, досі не звертали належної уваги, вимагає аналізу.

1645 р. через о. Кріт розгорілася кількадесятилітня війна між республікою Венецією та Османською державою (1645—1669)[23]. Війна концентрувала головні військові сили Османів та узалежнювала їх закордонну політику. Спочатку головним театром війни була Задра в Дальматії (1645—1647), а пізніше дії перенеслися на о. Мальту та на о. Кріт (1648—1669)[24].

Як відомо, польський король Владислав IV був дуже захоплений ідеєю антитурецької ліги, до якої теж включав (через Адама Киселя) Москву[25]. Він мав близькі стосунки з Венецією і взяв на себе вербування найманців, зокрема козаків, на що дістав великі фонди від морської республіки[26]. Але польська шляхта та її уряд були проти такої політики. Вони, перемігши козаків 1638 р.[27], воліли у вже покорених територіях України насолоджуватися «золотим спокоєм». Крім того, вони боялися, що король, маючи сильне лояльне військо міг би обмежити їх «золоту свободу». Утворилася дивна ситуація: уряд короля робив усе, щоб перекреслити войовничі плани свого ж короля, так що останній мусів діяти майже підпільно у своїй власній державі.

Іслам Гірей III зайняв Бахчисарайський престол тільки через два роки після «Озівського сидіння» (1637—1642), у розпал протиріч між двома угрупованнями: бюрократичним та аристократичним. Дійшло до пролиття крові поміж двома сторонами і тільки в травні 1647 р. наступило перемир'я[28]. Партія аристократів перемогла. Один з її керівників, Тугай Бей, Ширинський князь став Перекопським беєм[29]. У час повстання Хмельницького він засвідчений у джерелах як його приятель. На жаль, ми не знаємо, коли та приязнь, розпочалася.

Того ж, 1648, року був мор і голод у Криму, що спричинили дорожнечу навіть на хліб[30]. Спроби походу на московські землі 1647 та в січні 1648 р. були невдалі[31].

У такій ситуації в березні 1648 р. Іслāм Гірей III одержав листа від султана Ібрāгīма, в якому останній вимагав послати кримських воїнів на допомогу у боротьбі за середземноморський о. Мальту [32]. Але того ж місяця також звернувся за поміччю Богдан Хмельницький [33]. Іслāм Гірей III скликав нараду своїх чиновників та провідників кримської аристократії. Було вирішено не посилати допомогу султанові на Мальту, а разом з Хмельницьким боротися з поляками.

Не важко зрозуміти, чому вони зробили такий вибір. Похід на Середземне море не обіцяв здобичі, яка їм була гарантована на землі Речі Посполитої. Причин не бракувало. Поляки чотири роки не платили татарам «упомінків». У зв'язку з венеціанською війною османський уряд збільшив число своїх великих кораблів (katirga), рушійною силою яких були полонені раби. Не дивно, що при великім попиті значно зросли ціни на полонених [34].

На жаль, ми не маємо тексту листа Іслāм Гірея III до султана (через великого везіря Агмед Пāшу) в його оригінальній формі. Все-таки, можливо зреконструювати дві основні думки, що стосуються нашої теми. Ось вони:

1. Запорозькі козаки, досі небезпечні вороги Османської імперії, піддалися ханові за умови, що він допоможе їм у їхній боротьбі проти ляхів [35];

2. Іслам Гірей настільки їх прихилив до себе, що якщо б султан наказав, 30 [тисяч] козаків пішли б морем до Кандії воювати з Венецією [36]. Це був перший звіт Іслāм Гірея Порти (Агмед Пāші) про свої дії та про його нових союзників; На'імā датує цей звіт 25 квітня, отже ще задовго до перемоги під Жовтими Водами (16 травня 1648 р.) та Корсунем (25 травня).

Як вказувалося вище, в джерелі На'іми немає опису епізоду, який я назвав «другим». Тут йдеться про реакцію везіря Агмед Паші на звіт кримського хана. Вона, очевидно, була позитивною, бо інакше хан як ленник султана не відважився б чинити опір, крім того, кінцевий епізод у На'іми свідчить про схвалення акцій хана османським правлінням. Але про те, що хан мав дозвіл султана, (очевидно у відповіді на його звіт від 25 квітня) 1648 р. напасти на Річ Посполиту, стверджував Іслāм Гірей у листі від 12 червня 1648 р. до польського короля Владислава IV: «Dla tej tedy przyczyny, żeście nam czworoletny zaparli trybut, najjasniejszy y najpotężniejszy cesarz nasz, rozkazał nam, abyśmy w waszą krainę wtargnęli» [37].

* * *

На жаль, текст договору Хмельницького з Іслам Гіреєм III від березня 1648 р. не зберігся. Однак, з донесення Р. Жолкевського Глуха до коронного канцлера (із Дубна від 8 червня 1648 р.) [38] та інформацій московських воєвод (севських [39] та путивльських [40]), нам відомо, що татари зобов'язалися не брати в полон українське православне населення (козаків та міщан). Очевидно, ця умова була тяжка до виконання і спричинила, як подано нижче, непорозуміння поміж союзниками [41].

Отже, крім першого, мусів бути другий звіт хана султанові, писаний вже після Корсуня (25 травня), що не було помічено дотепер істориками. Справа в тому, що редактори протоколів везірського дивану два звіти хана (Іслāм Гірея III) у тій самій справі (про союз з Хмельницьким) зіллялли в один, як це не раз роблять канцеляристи усіх країн. Таким чином неточна інформація попала до тих, хто використовував протокол, тобто до На'іми та до інформаторів молдавського воєводи.

inv. et del. Smokowski.

Kardasz Kazagy (Chmielnicki) odmawia z Chanem tatarskim musulmanską modlitwę namaz.

Богдан Хмельницький з Кримським ханом під час мусульманської молитви. Гравюра з видання: Collectanea zdziejopisów tureckich / Przez I. I. S. Sękowskiego.— Warszawa, 1825.— Т. 2.

За даними ітінераря хана, які вживає Сенā'ī, Іслам Гірей III повернувся з походу до Бахчисараю 4 липня [42]. Опісля, згідно з інформацією того ж Сенā'ī, він святкував свою перемогу і відпочивав «багато днів» «піçе еуўāт» [43]. Тому ми вважаємо що Іслāм Гірей III вислав свій другий звіт до Істанбулу десь в середині липня, а посли везіря з відповіддю на звіт хана прибули в Бахчисарай, очевидно, в останнім тижні липня. Тоді на початку серпня теж відбулася гаряча дискусія між ханом та послами з Істанбулу.

Про цю «дискусію» є ще інформації в Сенā'ī та молдавського інформатора.

Головною причиною нападу великого везіря на хана було не те, що Іслāм Гірей відбув похід на Річ Посполиту, а те, що хан взяв у полон «знаменитих невірних псів» (цебто дигнітарів, гетьманів, за викуп яких можна було дістати великі гроші) і не відіслав їх до Істанбулу [44]. Великий везір Агмед Пāшā відзначався хворобливою жадністю до грошей і не хотів допустити того, щоб цей ласий шматок, яким був викуп гетьманів, залишився в хана [45].

IV

Тепер перейдім до наступного питання, хто були Рўси, з якими тільки що Порта уклала договір.

Перевіримо, чи це могли бути репрезентанти польської влади, як вважав Абрагамович.

Після хотинської війни (1620—1621) перемир'я між Польщею і Туреччиною відновлялося кілька років (1623, 1630, 1634, 1646). Останній раз (до 1648 р.) перемир'я було відновлене, як бачимо, 1646 р., якраз у той час, коли король Владислав IV створював антитурецьку лігу й за гроші Венеції вербував найманців для війни з Туреччиною. Власне тоді він вів таємні переговори з козаками, одним з відпоручників яких був Богдан Хмельницький [46].

Між 1646 та 1648 рр. перемир'я не відновлялося ні з боку всієї Речі Посполитої, ні від її частини. Ніякий польський пан з української (*rūs*) території не зносився з Турками. Не був це ані Ярема Вишневецький, що мав у своїм титулі слово «Русь» (як воєвода «руський») [47], ні воєвода брацлавський Адам Кисіль, ні київський воєвода Януш Тишкевич.

Ось як у протоколі дивану (слова хана) описується договірна Русь [48]:

1. Вони своїми чайками пустошать Анатолію.

2. Вони обсадили своїми козаками дві запустілі пограничні з Кримом твердині.

3. Їх договір з Туреччиною був обман: вони нарікають, що татари брали полонених, але ж вони зі своїм «великим гетьманом» їм допомагали.

4. Іслам Гірей III має плани, щоб «короля Русів» назначати османським правлінням [49], це, очевидно, дало б змогу везіреві посилати козацьких моряків на чайках, куди потрібно, спеціально на о. Кріт.

Вистачить тільки у пункті 3 («великий гетьман») і в пункті 4 («король Рўсів») поставити «Богдан Хмельницький» — і ясно буде, що «Рўси», які чайками нападали на Анатолію, та «козаки», які обсаджували пограничні твердині — це українські козаки.

V

Після великих перемог і зустрічі з ханом у Білій Церкві (2 червня 1648 р.) [50], Богдан Хмельницький розпочав своє офіційне листування з польськими панами та сусідніми володарями. У його кореспонденції є листи до короля польського Владислава IV (від 12 червня) [51] та москов-

ського царя Олексія Михайловича (від 18 червня) [52]. Можна припустити, що він також написав листа до османського правління — як союзник хана, васала Порти. Тим більше, що Хмельницький знав турецький світ і підтримував стосунки з ним. Тому дані П. Буцінського про те, що Хмельницький послав одразу після битви під Корсунем посольство до Істанбулу, очолюване Филоном Джаляліем, полковником Кропивни (татарського походження) досить ймовірні [53].

3 червня Іслāм Гірей, за татарським звичаєм, дозволив своєму війську грабувати [54]. І так між 3 та 22 червня татари грабували й палили околиці «у промірі трьох-чотирьох днів дороги», що через них вони переходили» [55]. У запалі вони не могли дотримати свого зобов'язання залишати в спокої православне населення [56]. Татарські насильства викликали обурення населення, й Хмельницький не міг не реагувати. Отже, він через свого посла (Джалялія) поскаржився везіреві на татарів. Звідси в тексті третього фрагменту звіту закид везіря ханові: «Чому хан зробив проти них (рӯсів) похід?» Бо ж вони (рӯси) мали договір з султаном [57].

VI

Тепер я знову повернувся до питання щодо планованої участі Хмельницького у венеціанській війні. Ще в червні-липні 1648 р. козаки Хмельницького були готові йти на море — свідчить очевидець о. Петроній Ласко. Він, як вище згадано, був ігуменом монастиря в Гощі, резиденції Адама Киселя, і власне той державний муж вибрав його вести дуже делікатні переговори з гетьманом Хмельницьким. Отже о. Ласко стверджує, що 29 червня 1648 р. він був на козацькій раді в Чигирині. Там, зокрема, розглядали пропозицію татарського хана від імені султана, а саме, щоб козаки як найманці за добрі гроші йшли на Середземне море воювати з Венецією. Число їх не обмежувалося й могло бути в сто тисяч [58].

Отже, ідея Іслāм Гірея III послати на Середземне море замість своїх татар козаків Богдана Хмельницького набирала реального змісту. Але скоро він був наляканий цим. Одразу після виступу Хмельницького козаки взялися за встановлення своєї адміністративної структури на захопленій території, і 21 травня 1648 р. коли Іслам Гірей переходив границі ханства, то над Дніпром у місцевості Каӣр (-лик) біля замку Шагӣн-Кермāн (Аслан-городок) застав уже козацьку залогу [59].

Якраз українсько-татарська конвенція того часу, але без дати, яку я продовжую зв'язувати з договором Б. Хмельницького з Туреччиною 1648 р. (але датую його тепер не червнем, а липнем 1648 р.), зобов'язувала українську сторону «заложити кілька портових міст понижче порогів аж до устя ріки Богу у Дніпро [турецьке формулювання див. у додатку 2, на початку], звідки торгівля має вестися і безпека на морі буде забезпечена від сваві́льців» (пункт 5 конфенції) [60].

Такі нові порядки, мабуть, настрашали хана, бо це створювало труднощі для виходу його татарів у походи за ясиром. Тепер можна зрозуміти, чому Іслāм Гірей III у суперечці з представником везіря концентрував увагу на Дніпрових твердинях, які тепер зайняли «невірні рӯси» і поповнили їх «войовничими козаками», притому встановили систему — послідовну лінію з більше як двадцяти твердинь. Ці останні хан споглядав, мабуть, коли переходив кордони, повертаючися в Крим 29 червня 1648 р. [61]

* * *

Українсько-турецький союз 1648 р. тривав недовго. Коли відпоручник везіря Агмед Пāші Агмед-ага повернувся до Істанбулу на початку серпня, там уже відбулися великі зміни. 6 серпня внаслідок заговору був

вбитий великий везір, його тіло розшматувала юрба на шматки, так що він увійшов до історії Османської держави як Агмед Па̄ша̄ Геза̄р-па̄ра (hezār pāra — тисяча шматків). Днем пізніше був скинутий з трону султан Ібра̄гім; скоро його теж вбили [62].

Про козацьку участь у венеціанській війні та турецько-український договір забули. Навчений досвідом Ісла̄м Гірей III більше не висував такого плану новим панам Істанбулу — яничарським агам, з якими, до речі, Богдан Хмельницький незабаром зав'язав прямі контакти.

Хоча українсько-турецький договір від липня 1648 р. був короткотривалим і є невдалим епізодом Османсько-Венеціанської боротьби за гегемонію у східній частині Середземного моря, проте нема причин заперечувати його історичного значення.

СКОРОЧЕННЯ

Abrahamowicz. Senai = *Hadży Mehmed Senai z Krymu.* Historia chana Islam Gereja III / Tekst turecki wydał, prezelożył i oparacował Zygmunt Abrahamowicz (Warszawa, 1971).

Abrahamowicz, Katalog = *Abrahamowicz Zygmunt.* Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów osciennych w latach 1455—1672 (Warszawa, 1959).

Babinger = *Babinger Franz.* Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke (Leipzig, 1927).

Naima = Ta'rīkh-i Na'īmā, 3 вид., 6 томів (Istanbul, 1281—1283—1864—1866).

Szajnocha, Dziela = *Szajnocha Karol.* Dziela, t. 9 (Warszawa, 1877).

Thomas, Naima = *Thomas Lewis* V. A Study of Naima, ed. Norman Itzkowitz (New York, 1972).

Воссоединение = Шевченко Ф. П. и др. *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (Москва, 1954).

Грушевський, Історія = *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 1 — 3 (Київ; Львів, 1922).

Новосельский. Борьба = *Новосельский А. А.* Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII века (Москва; Ленинград, 1948).

Смирнов. Крымское ханство = *Смирнов Василий Дм.,* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века (С.-Петербург, 1887).

[1] Див.: Midhat Sertoglu *Muhteva Bamdan Başvekalet Arşivi* (Ankara, 1955).

[2] Про *Ta'pīx-i сене-ї ельф* див.: *Thomas* Naima.— С. 135—136.

[3] Тут треба звернути увагу на те, що *telkhīs-* и досі тільки фрагментарно віднайдені, в більшості ще не видані і майже не вивчені. Див.: *Cengiz Orhonlu.* Osma'nli tarihine âid belgeler: Telhisler (1597—1607) (Istanbul, 1970); див. спеціально с. XVII — XXIV.

[4] Див.: *Babinger.*— С. 174.

[5] Див.: *Babinger.*— С. 195—203. Orhan Şaik Gökyay. «Kātib Çelebi», The Encyclopaedia of Islam. New Edition.— Vol. 4 (Leiden, 1976).— P. 760—762.

[6] Див.: *Thomas.* Naima.— С. 136—138.

[7] Див.: *Babinger.*— С. 204—206. Виданий текст (Булак, 1248—1832) не доходить до нашого періоду. Я користувався рукописом Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Tarih 229/a. У нього немає оповідання про кримсько-козацький союз 1648 р.

[8] Див.: *Babinger.*— С. 208. Його історія не була ще ніколи надрукована. Я користувався рукописом Süleymaniye, Hamidiye 917. На жаль, у Веджігі немає оповідання про союз кримсько-козацький 1648 р.

[9] Його продовження обіймає роки 1648—1682. Про нього див.: *Babinger.*— С. 227—228. Його твір досі не виданий; я користувався рукописом Halet Efendi, 615. У Абд-Паші немає нічого про кримсько-козацький союз 1648 р.

[10] Про На'їму див.: *Babinger.*— С. 245—246, та монографію: *Thomas.* Naima. Остання є добрим внеском у проблеми османської історіографії XVII ст.

[11] Ḥǎǧǧī Khalīfa, Fedleke- i Ta'rīkh (Istanbul, 1286—1287/1869—1870).

[12] Я використовую третє видання (найкраще), друковане в Істанбулі 1280—1863, том 4, с. 279—280, 331.

[13] *Abrahamowicz.* Senai (Варшава, 1971). Можна ще згадати, що існує ще панегірична поема про події, опрацьована частково кримським істориком Османом Акчок-

ракли: «Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслям-Гірея III, спільно з Б. Хмельницьким на Польщу» // Східний Світ.— Харків, 1930.— Ч. 12.— С. 163—170.

[14] *РДАДА*.— Ф. 123, оп. 1, спр. 132. II [1647].— Арк. 138—139. Подаю цей текст в додатку 1.

[15] Надруковане у *Воссоединении*.— М., 1954.— Т. 2.— С. 44—47.

[16] Видав Карло Шайноха у 9-му томі Dzieła (Warszawa, 1877), с. 267—268. Порівняння текстів виявляє, що анонімний молдавський автор реляції мав до диспозиції копію звіту засідань дивану з питань міжнародних відносин. Цікаво, що як у На'їми, так і тут бракує епізоду 2; в обох текстах є та сама кількість днів зворотної дороги істанбульських посланців, і др.

[17] *Пріцак Омелян*. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки НТШ.— Т. 156. Вона вийшла без мого прочитання коректури.

[18] *Pritsak O*. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. (Leiden, 1953).— T. 6.— S. 266—298.

[19] Див. напр.: *E. Hösch*. Der türkisch-kosakische Vertrag von. 1648. Forschunger zur osteuropäischen Geschichte, *t. 27 (Berlin, 1980)*.— S. 239—248.

[20] *Abrahamowicz Zygmund*. Comments on three letters by Khan Islam Girey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies.— 1990.— T. 14.— P. 137—138.

[21] Див. статтю, написану німецькою мовою (прим. 18), с. 292—298.

[22] Див. там само (прим. 18), с. 288—291.

[23] Про цю війну див.: *Zinkeisen Johann Wilhelm*. Geschichte des osmanischen Reiches in Europa.— Gotha, 1856.— T. 4.— S. 538—1003; *Kur. Yzb*. Ziya ve Kur. Yarb Rahmi. Girit seferi 1645—1669.— Istanbul, 1933; *Cessi R*. Storia della Repubblica di Venezia.— Milano, 1944—1946.

[24] Див.: прим. 12.

[25] Див.: *Chapliński Władysław*. Władyslaw IV i jego czasy.— Warszaw, 1972.— S. 353—377; *Sysyn Frank*. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653.— Cambridge, Mas. 1985.— P. 141—159.

[26] Головним ворогом (у справах війни з Туреччиною) був найвищий військовий командувач польського війська, великий гетьман коронний і перший дигнітар корони як «пан» (= kasztelan) краківський — Станіслав Конєцпольський (1593—1646). Через кілька тижнів після його смерті (11 березня 1646 р.), отже, близько 20 квітня 1646 р., король Владислав IV запросив чотирьох представників Війська Запорозького, Богдана Хмельницького, на таємну нараду. Козаки дістали венеціанські гроші на устаткування 60 чайок (100 талярів на 1 чайку). Їх військо мало збільшитися до 12 000, і вони мали йти на море. Див.: *Грушевський М*. Історія.— Т. 8.— Ч. 2.— С. 142—143.

На жаль, ми не знаємо, наскільки цей таємний план короля реалізувався і чи дійсно якийсь відділ запорозьких козаків попав на Адріатичне море і брав участь — як твердить На'īмā — у боротьбі за Задар.

[27] Див.: *Грушевський Михайло*. Історія.— Київ; Відень, 1922.— Т. 8, ч. 2.— С. 3—41.

[28] *Новосельский*. Борьба.— С. 388—391. Там є справедлива критика оптимістичної оцінки Іслам Гірея III як державного мужа, яка належить В. Д. Смирнову в його «Крымском ханстве» (с. 524—537). Про устрій ханату і його внутрішні проблеми див. Alen W. Fisher. The Russian Annexion of the Crimea 1772—1783.— Cambridge, 1970.— C. 6—18.

[29] *Новосельский*. Борьба (у тому числі й с. 391).

[30] Див. звіт білгородського воєводи Тимоша Бутурліна від 7 квітня 1648 р., надрукований у кн.: *Воссоединение*.— Т. 2.— С. 21.

[31] *Новосельский*. Борьба.— С. 394—395.

[32] Див. дод. 1 і прим. 12, а також витяги у кн.: *Новосельский*. Борьба.— С. 390

[33] Про дату приходу послів Богдана Хмельницького до Криму див. звіт очевидця «боярського сина» Микити Гридина у кн.: *Воссоединение*.— Т. 2.— С. 58. Див. також *Грушевський*. Історія.— Т. 8, ч. 2.— С. 176.

[34] *Новосельский*. Борьба.— С. 390.

[35] *На'īмā*, див. дод. 2.

[36] В анонімному молдавському звіті, виданому Шайнохою (*Dzieła*, т. 9, *с*. 1680), який безперечно користувався копією певнішого тексту протоколів дивану (ніж На'īмā), є дуже важливе доповнення, очевидно, як і початок протоколу, зв'язане з проблемами венеціанської війни: «chan twierdził, ze 30.000, kozaków, którzy się szczerze do niego przedali, tak nachylił iż jéliby rozkazanie cesarza otomańskiego nastąpilo, i do Kandiej przeciwko Wenetom morzem pójdą». Про те, що навесні 1648 р. Хмельницький дійсно мав 30 тис. козаків, див.: *Грушевський*. Історія.—Т. 8, ч. 2.— С. 192. Отже, хан, відмовляючи у висланні татарів до участі у Крітській війні, не виявив непослушенства везіреві. Він запропонував тільки переміну одного війська другим.

[37] *Szalnocha*. Dziela.— T. 9.— S. 291.

[38] «Kondycya i druga, że ludzi religii greckiéj nie brali ale Lachy» (*Szajnocha.* Dzieła.— T. 9.— S. 288).

[39] «...а уговор де меж татар с казаками воевать им сопча польские городы и губить поляков, а мелких белорусских людей не воевать и не рубить» (*Воссоединение*, т. 2, с. 22).

[40] «А договор де, государь, у них, у татар, с казаками учинен на том, что де полоняников ляхов и жидов им, татарам, имать, а казаков листровых [= реєстрових] и мещан и всяких белорусцев отдавать полоняников же Хмельницкому с казаки» (*Воссоединение*, т. 2, с. 24).

[41] Про різні труднощі та непорозуміння між татарами та місцевим православним населенням див.: *Грушевський.* Історія.— Т. 8, ч. 2.— С. 191.

[42] *Abrahamowicz.* Senai (с. 30 (турецький текст) = с. 111 (польськ. переклад).

[43] *Abrahamowicz.* Senai (с. 31 (турецький текст) = с. 112 (польськ. переклад).

[44] Див. *Na'īmā*, дод. 2; *Abrahamowicz.* Senai (с. 31 (турецький текст) = с. 112 (польський переклад). У молдавському звіті ще додано: «wezyr... sromotnie i z wielką indygnacyą postańców chanskich ze dwora swego wygnać rozkazał, i miasto kaptanów, ktorych się na znak wdzięczności spodziewali, kijem ich dobrze obłożono» (*Szajnocha.* Dzieła.— T. 9.— С. 268).

[45] Це було трагічним, що в час повстання Богдана Хмельницького 1648 р., в Туреччині, яка могла б відіграти позитивну роль у стабілізації україно-польських взаємин, біля керма державного корабля були два патологічні типи — великий везір Агмед Паша, хоч інтелігентний, але ненаситний грошелюбець, і султан Ібрагім, обмежений та ненаситний розпусник; про грошелюбство везіря див.: *Hammer Josef von.* Geschichte des Osmanischen Reiches (2 вид. Pest.— 1835, T. 3, С. 309—317); про султана Ібрагіма: *Там само.*— С. 305—307, 317—322, а також: Çagatay Uluçay. «Sultan Ibrahim deli mi, hasta mi idi? («Чи султан Ібрагім був божевільний, чи хворий?»); *Tarih Dünyasi*, no. 6/24; *Tayyib Gökbilgin.* Ibrahim (1615—1648) // Islâm Ansiklopedisi.— Istanbul, 1950.— С. 880—885.

[46] Див.: *Czapliński Władysław.* Władysław VI jego czasy.— S. 353—377; *Грушевський.* Історія.— Т. 8, ч. 2.— С. 140—159.

[47] Див. напр.: *Tomkiewicz Władysław.* Jeremi Wisniowiecki (1612—1615).— Warszawa, 1933.

[48] Це все у перекладі Na'īми (див. дод. 2).

[49] Іслāм Гірей III прожив 7 років у Польщі, знав польські настрої і можливості. Крім того, він знав, що в Порті добре слідкують за польскими справами, і писати туди, що він старатиметься, що хтось з польських потентатів (гетьманів, або воєвод) погодиться як «король Русів» бути васалом Порти, було б самогубством, або щонайменше, дурницею. Вже сам той факт робить гіпотезу Абрагамовича несприятливою. Якщо 1647 р. не було ніякої кореспонденції між Річчю Посполитою та Османською Портою, то після Корсуня вона знов відновилася.

Але ж це було не відновлення договорів, чи перемир'я, а скарги з польської сторони на козацько-татарський союз та на уряд султана, про що свідчили лист канцлера Юрія Оссолінського до великого везіря Агмед Паші від 1 червня 1648 р. (= Szajnocha, Dzieła, т. 9, с. 267—270); лист регента Матвія Луб'єнського від 3 липня 1648 р., переданий через молдавського воєводу Василя Люпу (див.: *Corfus Ilie.* Dokumente privatoare la istoria României culese din archivele polone. Secolul al XVII-lea.—Bucureşti, 1983.— С. 156) та османські чемні відповіді з викрутами: відповіді великого везіря Агмеда Паші до канцлера Ю. Оссолінського від 11 червня 1648 р. (Abrahamowicz, *Katalog* 327); відповідь його заступника (каймакама) до гетьмана Миколи Потоцького (*Abrahamowicz.* Katalog 327); відповідь везіря Агмеда Паші до того ж Миколи Потоцького (*Szajnocha, Dzieła*, т. 9, с. 293—294); одночасні відповіді нового везіря Суфі Мегмед Паші (мабуть із серпня 1648 р.) до канцлера Ю. Оссолінського (*Abrahamowicz.* Katalog.— С. 328) та до регента Матвія Луб'єцького (*Abrahamowicz.* Katalog.— С. 329). На тому ця пожвавлена кореспонденція обривається на кілька років. Але, ще раз підкреслюю, це все були лише польські скарги і турецькі відповіді-викрути, але не договори, чи відновлення перемир'я, яке в цей час, як подано вище, не відновлялося після 1646 р.

[50] *Abrahamowicz.* Senai. (С. 28 (тур. текст) = с. 109 (польськ. переклад); див. ще зауваження О. Гурки в Абрагамовича. *Там само.*— С. 173, прим. 298.

[51] Див.: *Крип'якевич Іван, Бутич Іван.* Документи Богдана Хмельницького.— Київ, 1961.— С. 33—36.

[52] *Там само.*— С. 48—49.

[53] *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком.— Харьков, 1882.— С. 114—117; його джерельна база—мемуари «подільського судді» того часу, видані у: Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza (ч. II, с. 54).

[54] *Abrahamowicz.* Senai. (с. 27—30 (тур. текст))= с. 109—111 (польськ. переклад).

[55] *Там само.* (с. 27 (тур. текст)) = с. 109 (польськ. переклад).

[56] *Грушевський.* Історія.— Т. 8, ч. 2.— С. 191—192; *Szajnocha.* Dzieła.— Т. 9.— С. 205.

[57] Абрагамович доводить можливість українсько-турецького союзу в 1648 р. Султан Мегмед IV, син і спадкоємець Ібрагіма, мусив би подати, що це відновлення давнішнього договору (з 1648 р.) (*Harvard* Ukrainian Studies.— 1990.— Т. 14.— С. 137—138). Однак ця теза свідчить, що він цілком не орієнтувався у дипломатичній практиці Османів щодо запорозьких козаків. У випадку дипломатичних взаємин з суверенними європейськими державами Османська Порта дотримувалася, хоч і не завжди, практики, висвітленої Абрагамовичем. Сьогодні в істанбульському архіві зберігаються дипломатичні документи таких держав: Австрія — від 1567 р., Польща — від 1607 р., Франція — від 1634 р., Англія — від 1675 р., і ін. (див.: *Sertoglu*.. Başvekalet Arşivi [див. прим. 1].— С. 13—14). Держава Війська Запорозького 1648 р. тільки творилася. Але й пізніше турки трактували її як ще не усталений політичний утвір. Ось у договорі (nişan) Петра Дорошенка (датований першою декадою місяця мугаррама р. 1080 — 1—10 червня 1669 р.— і буде невдовзі виданий др. Любомиром Гайдою) не згадується його попередник Богдан Хмельницький. Гетьман Пилип Орлик дістав дві грамоти від султана Агмеда III протягом чверті року: нішан, від 28 грудня 1711 р. та наме 16 березня 1712 р. В останньому документі, в якому згаданий Дорошенко, немає посилання на попередній диплом тому ж Орликові з 28 грудня 1711 р., в якому не названі ні Хмельницький, ні Дорошенко. Орликові турецькі документи я видав тепер в Українському археографічному щорічнику.— К., 1992.— Кн. 1 (4).— С. 307—320.

[58] *Воссоединение.*— Т. 2.— С. 45.

[59] *Abrahamowicz.* Senai. (С. 21 (тур. текст) = с. 104 (польськ. переклад).

[60] «*Aby* swawolnych ludzi zahamować, żeby na more nie wypadali, z dokłapem Cesarza Jego Mosci, Wojsko Zaporizskie miast portowych kilka nizej Porohow założy aż do uścia rzeki Bohu w Dniepr, skąd y handle iść maią, y bezpieczeństwo na morzu od swawolnikow ma być przez nich obwarowane» (*O. Pritsak.* Das erste ... // Oriens.— 1953 [див. прим. 18].— С. 290).

Морська конвенція, яку видавці «Собрания государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел» (Москва, 1822.— Т. 2.— С. 444—447) датували «около 1649 года», могла з'явитися тільки 1648 р.: пізніше на неї не було місця й часу. В самій конвенції названі два моря, по яких козацькі купці мали право подорожувати: Чорне та Біле (Середземне). Очевидно, запорозькі козаки не тільки воювали, але й торгували. Тому, щоб їх заохотити воювати на Середземному морі, османське правління видало оцю дуже приманливу торговельну конвенцію. Див. ще мою статтю із 1953 р. (див. прим. 18), с. 288—291 та дод. 3.

[61] *Abrahamowicz.* Senai. (С. 30 (тур. текст) = с. 111 (польськ. переклад.)

[62] Сенā'ī вважає це карою Божою, що везирський службовець Агмед-ага, що так гаряче захищав інтереси везіря, повертаючи якраз в той гарячий час в Істанбул, попав в халепу (*Abrahamowicz.* Senai (с. 32—33 (тур. текст)= с. 113 (польськ. переклад).

[63] *Абрагамович* (а також деякі історики, насамперед Hösch) забагато вірять у щирість офіційної кореспонденції державних мужів того часу. Ми вже вище бачили, що політика Речі Посполитої була в основному спрямована на дотримання мирних договорів, але в час останнього (перед 1648 р.) підтвердження договору вже готувався оборонний союз Польщі з Москвою проти васала Порти, Криму (*Новосельский.* Борьба.— С. 329). Крім того, польський король Владислав IV явно організував (за венеціанські гроші) турецьку лігу і брав на службу кондотієрів (німецьких та козацьких), які мали воювати з Турками. Ще один конкретний приклад. Великий везір Агмед-Паша в листі до великого гетьмана коронного Миколи Потоцького пише: «et quod ipsi etiam Tartari facti sunt una cum Cosacis, est totaliter contra opinionem et voluntatem potentissimi imperatoris nostri (= султана Ібрагіма)» (*Szajnocha.* Dzieła.— Т. 9.— С. 194). Однак ми бачили вище, що Іслам Гірей III у листі до короля Владислава IV підкреслив, що власне султан Ібрагім наказав йому напасти на Річ Посполиту. У листі до великого канцлера Юрія Оссолінського (від 11 червня 1648 р.; відносно дати див. *Dzieła.*— Т. 9.— С. 210, прим.) той же великий везір Агмед-Паша виправдовується, мовляв, напад татарів мав місце якраз в час, коли в Істанбулі розходилися «фальшиві вістки» про польські наміри проти турків; цей лист ще не виданий (писаний по-турецькому); про його зміст див.: *Abrahamowicz*, *Zygmunt.* Katalog.— С. 326—327, 339.

№ 1

Розпитувальні оповідання толмача Тихона Єрґамишева про причину відмови кримського хана Ісля̄м Ґірея III допомагати Османській імперії у війні проти Венеції, так як Ісля̄м Ґірей заключив воєнний союз з українськими козаками проти Польщі

[*30 березня 1648 р.*]

Марта въ 30 *день* сказывал посланникомъ толмач Тихон Ергамышевъ.

Ходил де он въ Яшлов купит(ь) хлѣба и сказывал де ему яшловской татарин Туптар Казы:

Пригнал ис Царягорода в Бакъчисарай от турского царя Ибраим Салтана з грамотою к Исламъ Гирѣю царю чеушь:

Писал турской х крымскому, чтоб прислалъ к нему в Цар(ь)городъ людей, а посылат(ь) де ихъ будет войною на Фрянцужскую землю под городъ Малты.

И Исламъ Гирѣй *де* цар(ь) посылал х Калгѣ царевичю, и Калга у царя был, и думали о томъ з ближними люд(ь)ми и с мурзами по многие дни, послат(ь) ли в Цар(ь)город к турскому царю крымскихъ людей или нѣт?

И приговорили де меж себя и положили на томъ, что в Цар(ь)город людей не посылат(ь), для того, что в Крыме де голод болшой и изнела скудость. Да хотя *б* // крымской цар(ь) в Цар(ь)городъ воинских людей к турскому Ибраимъ салтану учал и посылат(ь), и крымские *б* де люди царя не послушали, и в Цар(ь) бы город не пошли. И цар(ь) де тово чеуша им Крыму отпустил в Цар(ь)городъ, а к турскому царю писал:

Крымскихъ людей к нему не послал для того, присылали де к нему з Днепра запорожские черкасы, чтоб *он их* к себѣ принял * в вѣчное холопство, а у нихъ *де* у черкас н(ы)не бой с ляхи, чтоб прислал к нимъ на помоч(ь) людей, а черкасы *де* с крымскими люд(ь)ми ляхов поб(ь)ют и Литовскую землю повоюют, а за тоѣ ево помоч(ь) и оборони учинит ему служит(ь) вѣчнымъ холопством.

И он де, Исламъ Гирѣй цар(ь), к запорожским черкасомъ на помоч(ь) идет самъ с крымскими и с нагайскими люд(ь)ми бол(ь)шим собран(и)емъ черкас от ляхов оборонит(ь), чтоб ему тѣ черкасы впредки холопством были крѣпки, и на него *б* были надежны, и Литовскую *б* землю с ними воеват(ь). А походу де царева на войни чают после Велика дни вборзе.

РДАДА.— Ф. 123, оп. 1, спр. 132, II (1647 р.).— Арк. 138—139. Оригінал.

№ 2

Наʻі̄ма̄ про початки повстання Хмельницького

[I] **

Першого дня місяця Ребі̄ʻуль-а̄хір (25 квітня, 1648) прибув [до Істанбулу до Великого Везіря] післанець від Кримського Хана [Ісля̄м Ґірея III] [з такими вістями]:

козацький нарід *(qazaq tāifesi)*, що живе в місцях відомих як «Жовті Комиші» (*Sari Qamish* = укр. «Січ») досі були підданими короля Ляхів.

Це ті, що раніше, виходячи на своїх чайках із лиману вод Богу (*Aq Su*), які вони називають водами Дніпра (*Özi*) на Чорне море, нищили і

* Написано основним почерком над рядком.
** Поділ на частини мій *(О. П.)*.

пустошили побережжя [Істанбулу та Анатолії], а також це вони, що під час Хотинської війни [з поляками 1621 р.], прорвавшися у [наш] табір, воювали з ісламским військом.

Тепер яких два роки тому (1646) їх король [Володислав IV, 1632—1648], слідуючи за закликом Венеції про поміч, післав їх до Задри (=Задар у Хорватії над Адріятиком). Одначе, він не тільки що не дав їм [потрібних] провіянтів та запасів, але зрадив їх, піддавши всяким незаконним та болючим податкам. [Наслідком того] згаданий нарід (=козаки) збунтувалися і виповіли послушенство Ляхам.

Опісля вони післали до Кримського Хана (Іслāм Ґірея III) кількох (=трьох) своїх «боярів» [5/16 березня 1648 р.], що говорили таке: «Відтепер ми просимо [вас] прийняти нас під свій покров. Ми цілком пірвали з Ляхами, і будемо тілом і душею служити у ваших походах ради віри Ісламу [напр. у війні з Венецією]. Беріть наших заложників і, будь ласка, заключайте [з нами] писаний договір (*'aqd-i 'ahd-i mezbūri*).

Хан (Іслāм Ґірей III) прийняв прибулих [козацьких] «боярів» із повною пошаною, і після того як він схвалив усі умови і статті (*šürūt ve quyūd*) офіційного писаного договору (*'aqd-i peymānī*), він взяв на себе обов'язок (*der'uhde etdi*) післати поміч для майбутнього походу (*aqin*) татарського війська [проти Ляхів], та обіцяв [козакам] у всьому свою поміч [березень 1648].

[Отже, хан] відповів прибулим [козацьким післанцям], що вони (татари) прийняли рішення у скорому часі вирушити у похід проти Ляхів.

Опісля татарський хан відбув похід (*aqin*) проти невірних [11 травня — 4 серпня 1648 р.], вивів більше як сорок тисяч полонених (*esīr*); він цілковито спалив і знищив [два] укріплення [на долішнім Дніпрі (=Аслам городок, лівий берег; Тягінка, правий берег)] *проклятих Русів* (*rūs-i menhūs*).

[II]

[бракує]

[III]

[Одначе] Великий Везір Агмед Пāшā не подарував почесної одеж його (хана) післанцям, що прийшли із благою вісткою про завоювання підчас [оцеї] славної війни за віру [початок серпня, 1648].

[Везір] сказав: «*Руси* ж заключили були мир з нами (Турками: *rūs bizimle barišiq etmiš edi*). Чому хан зробив проти них похід (*aqin*)? Рішуче, перешліть тих забраних полонених [зокрема, високих достойників, за яких можна б дістати окуп] сюди, а ми їх згідно з договором (*sulha binäen*) випустимо.

[IV]

[У відповідь Везір] післав ще [ханові] наказ та лист (*emir ve mektūb*), що заключав нагану, через ханського амбасадора (*qapu ketkhüdāsi*) Джемшід Чавша, і голову охоронців воріт палацу [в Істанбулі; на ім'я Агмед Ага]. Вони прибули перед лице хана, і після того, як вони передали йому (ханові) послання з наганою (везіря), [хан] Іслāм Ґірей ніяк не виявляючи своїх почувань, сказав: «Ми раби султана. *Невірні Русь* без сумніву вдають, що вони зацікавлені в договорі. Як довго шапка натискає [=польські війська тиснуть] їх голову, вони (Руси/козаки) обманюють, мовляв, хочуть служити справі [Османської держави] (*ṭaraf-i salṭanete išini 'arz etmekle firīb*). Але як тільки найдеться нагода, вони виходять на своїх чайках і пустошать береги Анатолії.

Ось там є дві пусті твердині [на нижнім Дніпрі: Аслам Городок і Тягинка, див. вище]. Я не раз уклінно представляв [Порті] та вказував, щоб заповнити їх гарнізоном: їх можна б удержувати рибним промислом тих берегів. Одначе, [Османське правління] не поцікавилося тим.

Аж накінець *невірні Русь* (=козаки) зайняли оці дві твердині і наповнили їх войовничими *козаками;* вони встановили послідовну лінію із більше як двадцяти твердинь [на основі морської конвенції, параграф V].

Якщо ще чекати цей рік, вони (Руси/Козаки) повністю займуть волость Акерману *(Aq Kerman vilāyeti)*, і повністю оволодіють країнами Молдавії *(Boġdān diyārin)*.

Востаннє *(ākhir)* три тисячі [українських] козаків попаливши свої чайки, стали нам товаришами. Під час нашого [останнього] походу *(aqin)*, безспірно, сорок тисяч [українських=руських] козаків піддалося нам. Разом із одним їх великим гетьманом (=Богданом Хмельницьким) ми вполонили таке [велике] число полонених.

Їх (Русі/Козаків) договір [з везіром] був — чиста хитрість, стратагем *('ahīd mahz-i khud'a edi)*.

Якщо Аллах захоче, мій намір є влаштувати так, щоб король Русі (=гетьман козаків) назначався [османською] владою так, як молдавський воєвода *(ki Rūs qiralini Boġdān gibi taraf-i saltanatdan nasb etdiririm)*».

На тім він (хан) закінчив своє слово.

Цей нетямущий голова охоронців воріт палацу [Агмед Ага] сказав: «Як це є, ви кажете, що ви раби султана, а не виконуєте його наказів?»

В цей момент один [татарський] князь *(mīrzā)* із татарських вельмож відповів таке:

«Султан не має [повної] інформації відносно цих справ. Ви уявляєте собі, що обманлива хитрість невірних *(kuffarüng merk -firīb)* — це мир *(sulh)*.

Оті прокляті (козаки) зруйнували вселенну!

Тут живе понад сто тисяч татар, що не знають ані хліборобства, ані торгівлі. Якщо вони не будуть робити набігів *(aqin)*, то з чого вони будуть жити?

Під сю пору [7 по 22 червня, 1648] їх ексцеленція [*Nūr ad-Dīn*] *Sultān* [*Ghāzi Girey*] зробив наїзд із пятьдесятьма тисячами татар. Це і єсть [правдива] служба і дружба султанові.

Після того оба вси́ли на [свій] корабель із тими відповідями, і повернулися [до Істанбулу].

[V]

Третього дня після вступлення на престол [султана Мегмеда IV, що відбулося 7 серпня 1648 р.; 3 дні пізніше — це 10 серпня, 1648 р.] [ханський амбасадор] Джемшід Чавуш [із Агмед Агою] прибув [до Істанбулу, їдучи] із Кафи після трьох днів подорожі при сприятливих вітрах.

Наїма.— 3 вид.— Т. 4.— С. 279—280.

[VI]

Коли відповідь татарського хана [Іслям Ґірея III] на вище згадану нагану везіра [Агмед Паші, вбитого 6 серпня, 1648 р.] була вручена [новому везірові Суфі Мугаммедові], було послано [у відповідь] татарському ханові [новим султаном Мегмед IV через Беграм Агу] меч та почесну одежу, а разом з тим благу вістку — султанський наказ *(fermān)* [що дозволяв ханові йти] в похід проти невірних.

Наїма.— 3 вид.— Т. 4.— С. 331.

№ 3

Турецько-українська морська торгово-воєнна конвенція від липня 1648 р.*

Pakta z Cesarzem Tureckim, a woyskiem Zaporozskim u narodem Ruskim, takie być maią względem handlow na Czarne morze:

1

Daie wolnoćś Cesarz Jego Mosc Turecki Kozackiemu woysku y źiemi jego żeglowac po morzu Czarnym do wszystkich swoich portow y miast y wysep; także po morzu Białym do wszystkich Państw swoich wysep, y portow ich, y do portow obcych Panow y Państw Chrześćianskich, także po wszystkich rzekach y miastach, z którymi iakie będą chcieli handle y kupiectwa odprawowac maią, przedawać, kupować y zamieniać, wedle woli swey stanąć u portow y wyiachać, kiedy zechcą bez żadnego zahamowania, wstrętu, y trudnośći.

2

Na zapomożenie nowych handlow woyska Zaporozskiego y źiemi iego, Cesarz Jego Mosc Turecki wolnymi czyni ich kupcow od wszelakich ceł, myt y podatkow, także towary ich które kolwiek abo do Państw iego przywozić, albo z Państw iego wywozić zechcą, a to do stu lat (ieśli nie może bye do stu lat, choć do piąćiudźiesiąt, albo namniey trzydźiestu), czego wszytkie urzędy wszędy przestrzegać będą: a po wysćiu, da Pan Bóg, sto lat, nie większymi ciężarami podatkow obciążeni być maią tylko iako sami Turcy.

3

Domy składne miastach y portach Cesarza Jego Mosci Tureckiego, tak nad Czarnym, iako nad Białym morzem będących, pozwala cesarz Jego Mosc woysku Kozackiemu stanowić y tam kupować, y kupcom ich mieszkać ze wszelaką wolnośćią, bez podatkow żadnych do sta lat pomienionych.

4

Resident woyska Zaporozskiego y źiemi iego w Stambule mieszkać będzie w słusznym poszanowaniu ze wszelakim bezpieczęstwem, który Resident wszlakiey sprawiedliwośći dochodzić ma kupcom uktzywdzonym Kozackim: także woysko Zaporozskie Residenta Cesarza Jego Mosci w portowym mieśćie swoim przyimuie, który paszporty dawać ma galerom albo okrętom Kozackim, gdzie kolwiek żeglować zechcą, a od paszportu więcey brać niema nad czerwony złoty ieden, przed którym starszy Pan galery albo okrętu przyśiądź ma, iż żadney zdrady przećiwko Państwam Cesarza Jego Mosci nie uczyni; tenże Resident Cesarza Jego Mosci prawo to, które się teraz pisze językiem Tureckim, każdemu potrzebuiącemu na piśmie dać powinien, s podpisem ręki swey y pieczęćią.

5

Aby swawolnych ludzi zahamować, żeby na morze nie wypadali, z dokładem Cesarza Jego mosci, woysko Zaporozskie miast portowych kilka niżey Porohow założy aż do uscia rzeki Bohu w Dniepr, skąd y handle iść

* Мій український переклад див.: Літературна Україна.— 1992.— Ч. 25 (4486).— 25 черв.

maią, y bespieczeństwo na morzu od swawolnikow ma być przez nich obwarowane.

6

Jeśliby chto swowolny wypadł na morze z woyska Zaporozskiego, z takiego sprawiedliwośćsłuszną uczynic powinno woysko Zaporozskie przy Residencie Cesarza Jego Mosci; a dla tego handlow Kozackich y kupiectwa ich nie zatrudniać, ani hamować nigdzie nikt nie będzie w Państwie Cesarza Jego Mosci.

7

Jeśliby z Donu iaka swawola powstała, skądby na morze wyszli dla rozboiow: spolnie s Tureckimi galerami Kozackie imać swawolne maią y karać, y wzaiem sobie pomocy dodawać, żeby morze było czyste i wolne.

8

Jeśliby galera Kozacka w czym przećiwko prawu Cesarza Jego Mosci (strzeż Boże) wykroczyła, aby starszy tey galery karany był, a ona sama towarami y robotnikami swymi wolna być ma, y insze wolne być maią w towarzystwie z nią będące galery y okręty, aby y niewinnie nie ćierpiały, y zawarty pokoy aby był niczym nienaruszony.

9

Jeśliby galera abo okręt Kozacki rozbił się przy brzegu Cesarza Jego Mosci, aby rzeczy te, które się mogą zachować, sukcessorom zachowane y oddane były.

10

O długi kupieckie, prawo kupcom Kozackim takie być ma, iako Turkom we wszystkim Państwie Tureckim, y sprawiedliwość nieodwłoczna.

11

Galer abo okrętow Kozackich do żadnych potrzeb na żadna posługę Cesarz Jego Mosc Turecki obracać nie pozwoli, ani ich ludzi, ani towarow, ani oręża; ale wolne przesćie y odesćie ze wszystkim, kiedy zechcą, im obiecuie y waruie.

12

Gdyby iaki kupiec umarł w Państwie Cesarza Jego Mosci, lubo na morzu, lubo na lądzie: dobra wszystkie iego należeć będą sukcessorom iego y hamowane ni od kogo być nie mogą; luboby co komu odkazał albo zapisał przy smierci, żadney wagi mieć niema.

13

Więźniow Chrzesćianskich u Turkow iako y Tureckich u Chrzesćianow Kozackim kupcom iawnie wykupować wolno będzie; a iesliby więźień Chrzesćianski w Państwie Cesarza Jego Mosci do galery albo okrętu Kozackiego ućiekł, taić go albo przechowywać starszy nad galerą nie będzie, ale go wydać powinien, wszakże za to żadney szkody albo krzywdy nie poniesie ani on, ani galera iego, ludzie, ani towar iego; gdyby też czeladnik iaki wolny lub niewolnik z galery Lozackiey uciekł, wydać go Turcy powinni bedą Kozakom.

М. Г. КРИКУН *(Львів)*

ЛЮСТРАЦІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.)

Ось уже півтора століття Кам'янець-Подільський * доби феодалізму притягує увагу дослідників. І не дивно: цьому місту судилося відігравати в ті часи неабияку роль в економічному та політичному розвиткові українських земель.

Чимало з тодішньої історії Кам'янця залишається недостатньо вивченим. Зокрема, це стосується житлової забудови міста. Роботи, автори яких так чи інакше зачіпають дане питання, почали з'являтися щойно в 70-х роках; значно більша їх кількість припадає на 80-і, виходять вони і на початку 90-х років [1]. Проте дотеперішні результати розкриття «житлового» минулого Кам'янця надто уривкові, часткові; сукупність їх не дає скільки-небудь цілісного уявлення про житловий фонд міста, тому що, по-перше, погляди вчених переважно звернені на забудову українсько-польського і вірменського центрів Кам'янця, а, по-друге, автори дуже рідко спираються на невикористані рукописні матеріали.

Якоюсь мірою прогалину в наших знаннях про житловий комплекс Кам'янця заповнює його люстрація (опис, перепис) 1734 р. Аналізові її присвячено дану статтю; останню, з огляду на унікальність цього джерела, супроводжуємо його повною публікацією [2].

Поява люстрації пов'язана з перебуванням на посаді коменданта Кам'янця Вацлава Жевуського — представника заможного й політично впливового в Речі Посполитій XVIII ст. магнатського роду Жевуських. Комендантом В. Жевуський став за універсалом, виданим 24 лютого 1734 р. генеральним коронним регіментарем Юзефом Потоцьким [3]. Невдовзі по тому В. Жевуський опинився в Кам'янці: на час складання люстрації (а її датовано 22 березня 1734 р.) він знаходився тут на постої зі своїм двором у двох будівлях (див. додаток, № 246—247; далі в статті номери будівель подаються без зазначення, що вони взяті з додатку, тобто з повного тексту люстрації): щоправда, в самій люстрації ім'я і прізвище не названі, зате він фігурує в ній як польний коронний писар. Мета перебування В. Жевуського в Кам'янці полягала, напевно, в тому, щоб проінспектувати тамтешній гарнізон, обороноздатність усіх наявних військових споруд **.

---

* Далі вживатимемо назву «Кам'янець».

** Слід зазначити, що 27 квітня 1733 р. варшавський конвокаційний (під час міжкоролів'я скликаний) сейм (він відбувся 27 квітня — 23 травня; див.: *Chronologia* sejmów polskich 1493—1793 / Zestawił i wstępem poprzedził W. Konopczyński // Archiwum Komisji Historycznej.— Kraków, 1948.— T. IV.— N 3.— S. 163) призначив комісарів, яким доручив провести люстрацію військово-фортифікаційних споруд Кам'янця і про результати доповісти на наступному, елекційному, сеймі (*Volumina*

Люстрація дійшла до нас у складі документального комплексу, що зберігається в Краківському воєводському архіві; йдеться про «Підгорецький архів Анджея Потоцького» [4]. Комплекс веде свою назву від с. Підгірців (нині в Бродівському р-ні Львівської обл.). Від 1725 р. село на правах власності належало Жевуським, в числі перших його володільців бачимо й Вацлава [5]. Протягом багатьох років в тамтешньому замку нагромадилося чимало документів, які висвітлюють діяльність Жевуських. Тож не дивно, що кам'янецька люстрація 1734 р. опинилася серед них. Вона існує тільки в закінченому, остаточному варіанті: жодних підготовчих матеріалів, покладених в її основу, виявити на вдалося. Обсяг документа — 20 сторінок тексту.

У заголовку (своєрідній преамбулі) люстрації зазначено, що вона містить перепис житлових будівель («кам'яниць, двориків, домів») всього («calego») Кам'янця, здійснений призначеними для цього офіцерами. Але джерело увібрало в себе й відомості про офіцерів і жовнірів, розквартированих на постій у цих будівлях. З люстрації дізнаємося, що офіцери — її укладачі (їх було п'ятеро — капітан, лейтенант і поручники [6]; вони скріпили документ власноручними підписами) належали до кам'янецького гарнізону. Судячи з усього, поставлене перед ними завдання полягало в тому, щоб відобразити проведене до складання люстрації розміщення офіцерів і жовнірів по будівлях. Поява люстрації була, таким чином, викликана обставиною військового характеру. А безпосередній наказ її провести, напевно, був даний В. Жевуським.

Завдання, поставлене перед п'ятіркою офіцерів, зумовило структуру документа. Вона двопланова — подає інформацію про житлові будівлі і розквартироване військо. Відповідно зміст викладається у п'яти і двох вертикальних графах, а також у приміткових записах, зроблених у правій частині кожної сторінки (див. додаток).

Люстрація охопила власне місто, тобто терен, розташований на скелястій височині з її схилами, стиснутий течією Смотрича, лівої притоки Дністра, та підскельні смуги по обох берегах тієї ж річки. Жодне з передмість (Польські Фільварки, Руські Фільварки, Карвасари, Підзамче тощо) у ній не показане; про причини цього можна лише здогадуватися. Навряд чи замовчування передмість означає, що в них 1734 р. військо не було розміщене. Адже, наприклад, 1739 р., згідно з документом, озаглавленим «Розподіл (Dyspartyment) кам'янецького гарнізону, або розквартирування (kwaterunek) війська» (далі цей документ йменуватимемо скорочено «Розподілом»), в будинках Руських Фільварків і Польських Фільварків на постої перебували жовніри [7].

Топографічно люстрація відбила: 1) на скелястій височині площу Ринок, Вірменський ринок, вулиці Татарську, Троїцьку, Зарванську, Довгу, П'ятницьку, частини міста, названі «Підгір'ям над Польською («Лядською») брамою» та «За гауптвахтою»; 2) на підскельних берегах Смотрича «Долину від Польської брами аж до Руської брами» і «За водою».

---

legum.—Petersburg, 1860.—Т. 6.—S. 292), Ні В. Жевуський, ні хто-небудь з п'ятьох офіцерів, які здійснили люстрацію Кам'янця 1734 р., у відповідній сеймовій постанові від 27 квітня серед комісарів не названі. Елекційний сейм відбувся у Варшаві 25 серпня — 28 вересня 1733 р. (*Chronologia* sejmow polskich...— S. 163). На ньому, якщо судити з його постанов (*Volumina* legum.— Т. 6.— S. 301—302), звіт згаданих комісарів про обстеження військово-фортифікаційних споруд не розглядався. Напевно, його на той час, як і в жовтні — грудні 1733 р., здійснено не було. У всякому разі на жодні його сліди в джерелах і літературі натрапити не вдалося. Березнева 1734 р. люстрація Кам'янця навряд чи своїм походженням зобов'язана сеймовій постанові від 27 квітня 1733 р.

1734 р. площа Ринок включала в себе чотири сторони та забудову посередині навколо ратуші. Сторони площі в люстрації сукупно йменуються «circulus civitatis», буквально — «окружність міста» (зрозуміло, йшлося не про власне окружність, а про периметр чотирикутної площі). В багатьох інших джерелах XVIII ст. (майже всі вони, як, до речі, і люстрація 1734 р., полономовні; решта — латиномовні, україномовних нема) терміну «circulus» відповідає назва «cyrkul».

Кожна з сторін площі Ринок у різних джерелах, але не в даній люстрації, зветься «перією» (інше значення цього терміну — сторона вулиці), наприклад, в опису-ревізії Кам'янця 1700 р., складеній після його повернення Речі Посполитій 1699 р. [8], та в «Розподілі помешкань» («Dyspartyment kwater») 1789 р. [9]— документі, що з'явився у зв'язку з розміщенням гарнізону в житлових будівлях Кам'янця. Перії нумерувалися так: в опису 1700 р. південна — першою, західна — другою, північна — третьою, східна — четвертою; в «Розподілі помешкань» 1789 р. західна — першою, північна — другою, східна — третьою, південна — четвертою. В люстрації 1734 р. спершу описано західну сторону, згодом, послідовно,— північну, східну і південну. Судячи з цього, можна вважати, що тодішня нумерація сторін циркулу була такою ж, якою бачимо її 1789 р.[10] Забудований простір навколо ратуші (з погляду на архітектуру його можна іменувати «середньоринковим кварталом») в люстрації названо «meditullium» (буквально — «осереддя»); далі на означення цього кварталу вживатимемо термін «медітуллій») [11].

Вірменський ринок складався лише з розташованих по його сторонах житлових (та інших) споруд [12].

Люстрація 1734 р. подає назви не всіх вулиць міста. З матеріалів кам'янецького українсько-польського магістрату першої половини 1730-х років дізнаємося, що тоді існували ще вулиці Домініканська [13] і Францісканська [14]. Ці та деякі інші вулиці люстрація не згадує тому, що вони були невеличкі [15], а розміщені на них будівлі віднесені до більших, названих люстрацією, вулиць та інших частин Кам'янця.

Підгір'я над Польською брамою являло собою розташований на північному заході масив невуличного типу. Він простягався на захід від вул. Татарської — загалом на пологому скелястому схилі [16].

Частина міста, пойменована в люстрації «За гауптвахтою», знаходилася на південь від Вірменського ринку. Як і Підгір'я, вона вуличною не була. Свою назву ця частина дістала від будинку військового призначення — гауптвахти [17]. Місцезнаходження останньої люстрація не наводить, оскільки гауптвахта не була житловою будівлею міського підпорядкування. Натомість її локалізує план Кам'янця, складений 1797 р., після приєднання 1793 р. території Подільського воєводства (разом з Кам'янцем) до володінь Російської імперії. Гауптвахта, за цим джерелом, «ветхая», розміщена приблизно посередині південної сторони Вірменського ринку [18].

Долина від Польської брами до Руської брами тягнулася по правому березі Смотрича — від північного заходу по ходу годинникової стрілки до південного заходу. В магістратських кам'янецьких матеріалах першої половини 1730-х років Долина фігурує інколи під назвою «Діл» («Dół») [19]. Для північно-західного відрізку Долини (від Польської брами до Вітряної, інакше — Баторієвої, брами) в тих же матеріалах трапилося означення «вулиця» [20], однак у строгому розумінні вулицею Долина не була: вона не мала типової для вулиці двосторонньої забудови.

«За водою» — це простір, де вужчий, де ширший, між лівим берегом Смотрича та прилеглою до даного берега (зліва щодо течії річки) скалою. Цю частину міста називали і дещо інакше —«Заводдям» («Zawodzie») [21] (далі саме так її називатимемо).

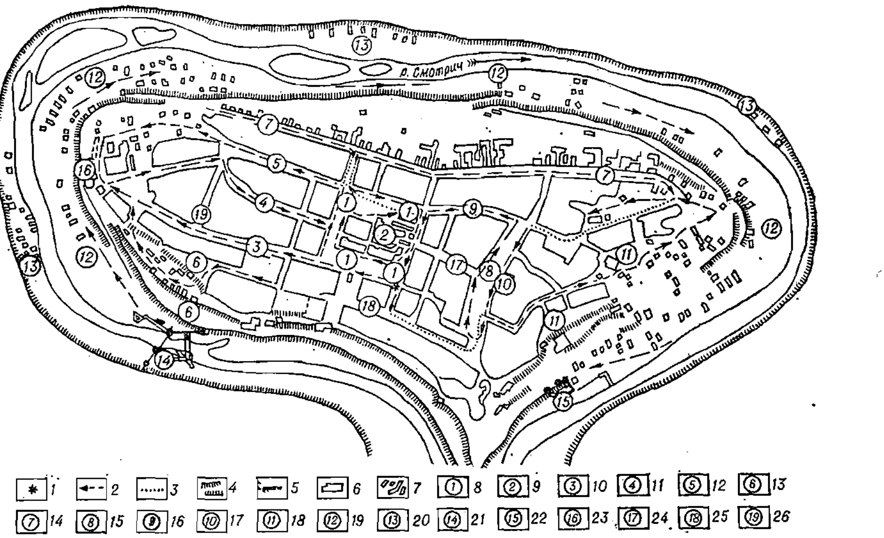

Схема перебігу опису житлових будівель укладачами люстрації Кам'янця-Подільського 1734 р. (нанесена на топооснову плану міста 1773 р.)

1 — початковий момент люстрування; 2 — напрям люстрування; 3 — переходи люстраторів, під час яких будівлі не обстежувались; 4 — скелясті схили; 5 — вали; 6 — міські квартали; 7 — будівлі; 8 — периметр площі Ринок (циркул); 9 — середринковий квартал (медітуллій); 10 — вул. Татарська; 11 — вул. Троїцька; 12 — вул. Зарванська; 13 — Підгір'я над Польською брамою; 14 — вул. Довга; 15 — Вірменський ринок; 16 — вул. П'ятницька; 17 — гауптвахта; 18 — частина міста, розташована за гауптвахтою; 19 — Долина від Польської брами до Руської брами; 20 — Заводдя («За водою»); 21 — Польська брама; 22 — Руська брама; 23 — Вітряна (Баторієва) брама; 24 — вул. Домініканська; 25. — вул. Францісканська; 26 — вул. Зантуська (1700 р.)

З люстрації видно, що люстратори поетапно обходили місто: в цьому переконує топографічна структура документа. Обхід було розпочато від західної перії, після неї люстратори обстежили послідовно вулиці Татарську і Троїцьку, північну перію, вул. Зарванську, Підгір'я, початок вул. Довгої, східну перію, медітуллій, решту вул. Довгої, Вірменський ринок, вул. П'ятницьку, південну перію, частину міста, що за гауптвахтою, Долину і Заводдя.

Зазначений перебіг люстрування міста показано на доданій до статті схемі. Її нанесено нами на план Кам'янця 1773 р., автором якого був поручник коронної артилерії Речі Посполитої Ю. (або Й.) Шіллер (J. Schüller) [22]. Цей план є першим з відомих нам планів Кам'янця XVIII ст., на якому більш-менш достовірно зображено територіальну структуру міста [23]. До того ж ця структура 1773 р. була дуже подібною до тієї структури, що її показує люстрація 1734 р.

Схема візуально переконує, що обхід міста може бути поділений на кілька етапів, кожен з яких позначений безперервністю, а між етапами були часові перерви, заповнювані переходами люстраторів в інші частини міста, коли будівлі не обстежувалися. Перший етап обійняв західну перію, вулиці Татарську і Троїцьку, другий — північну перію і вул. Зарванську, третій — Підгір'я, четвертий — початок вул. Довгої (від місця найбільшого її зближення з вул. Зарванською в південному напрямку), п'ятий — східну перію і медітуллій, шостий — решту вул. Довгої, сьомий — Вірменський ринок, вул. П'ятницьку й південну перію, восьмий — терен «За гауптвахтою». Дев'ятий етап охопив Долину та Заводдя; залишається гадати, як вони були описані — спільно (тобто частинами, паралельно розташованими по обох берегах Смотрича), чи окремо (це означає, що люстратори обійшли спершу Долину, а згодом, перетнувши

Смотрич, у зворотному до обходу Долини напрямі, обстежили Заводдя); більш імовірним видається перший з цих варіантів: надто, судячи з люстрації, мало було залюднене Заводдя, щоб окремо в ньому чинити перепис.

1734 р. Ринкову площу було описано не одним заходом, а перервно: після обходу тієї чи іншої перії люстратори вдавалися до обходу суміжної з нею частини міста, розташованої поза цією площею. За спостереженням В. С. Вуйціка[23], подібне постійно мало місце у Львові щодо площі Ринок і оточуючої її території під час складання в XV — XVIII ст. податкових реєстрів: тут обліковували спершу будівлі західної перії з прилеглими з заходу кварталами, далі північну перію з її кварталами і т. д. Чи не відбила люстрація 1734 р. вплив львівської моделі складання переписної документації? Не виключено, що так; при цьому слід мати на увазі те, що політично-адміністративний устрій Львова був для Кам'янця в XV—XVIII ст. еталоном, а урядові носії його — авторитетом [24]. Правда, в кам'янецькій люстрації не спостерігаємо копії львівської моделі: нелогічним виглядає, з огляду на цю модель, перехід люстраторів з вул. Зарванської на Підгір'я, замість того, щоб Підгір'я описати разом з вул. Татарською, а з вул. Зарванської перейти на вул. Довгу тощо.

Люстрація взяла на облік 475 будівель (а не 463, як показано у п'ятій її графі; справа в тому, що під № 208 згадано дві будівлі, а № 141

План Кам'янця-Подільського першої половини XVIII ст. (РДВІА, ф. Військово-учений архів, спр. 21998)

об'єднує 12 будівель («склепиків»), які знаходяться «під ратушею» у медітуллії).

Перш ніж перейти до аналізу люстраційної інформації про будівлі, необхідно вказати на те, що вона відбила неповно житлову забудову міста. Ступінь неповноти цифрово встановити неможливо, натомість її можна певною мірою уявити шляхом співставлення названих люстрацією імен і прізвищ володільців будівель (щоправда, імена тут наводяться далеко не скрізь) з іменами і прізвищами мешканців Кам'янця, які згадані в тамтешніх магістратських матеріалах 1734 р. На жаль, останніх відомостей про житлові будівлі практично немає, тож і доводиться зіставляти зазначені дані про мешканців. Слід при цьому зауважити, що таке зіставлення можливе лише щодо осіб, які підпорядковувалися міській, магістратській юрисдикції, тобто щодо стану міщан: про осіб духовного і шляхетського станів (а ці особи, як видно з люстрації, були володільцями багатьох будівель; про станову структуру кам'янецьких житлових споруд у 1734 р. див. нижче) у магістратських книгах згадки трапляються надто рідко, щоб на основі співставлення їх з люстраційними відомостями робити якісь висновки.

Співставлення показує, що мешканців-міщан (ідеться про глав родин), названих лише в магістратських матеріалах, 1734 р. було чимало — щонайменше 73 [25] (потрібно принагідно відзначити, що в них не згадано багатьох «люстраційних» міщан). Насправді ж число тільки «магістратських» міщан було більшим, якщо брати до уваги ті ж матеріали за сусідні з 1734 р. роки, тому що в них пойменовані особи, які напевно 1734 р. мешкали в Кам'янці, але тоді ж у магістратських матеріалах не згадані.

Причини невнесення в люстрацію відомостей про значне число міщан були різні, зрештою, про них залишається тільки гадати. Одні з цих міщан, напевно, віддали свої будинки в оренду або заставу, а в таких випадках в люстрації володільцями будинків названо тих, хто їх взяв в оренду або заставу (зокрема, це стосується будівлі № 109, про що йтиметься нижче); міщани могли бути співвласниками «люстраційних» будівель (люстрація ж, за кількома винятками, подає по одному будинковолодільцю, тобто, коли будинок мав співвласників,— одного з них); інші могли мати будинки, спорудження яких на час проведення люстрації не було завершене (в таких будинках військових взагалі на постій не ставили, а значить, не було потреби заносити відомості про них в люстрацію, поява якої, нагадуємо, пов'язана з розквартируванням гарнізону по житлових будівлях); ще інші могли бути погорільцями (таких від постоїв звільняли) тощо. Не виключено, що серед 73 осіб числяться й піднаймачі будинку, а їх не було жодних підстав занотовувати в люстрації. В число 73 входили й ті, котрі були будинковолодільцями і мали бути люстрацією названі. До них, зокрема, належали члени вірменського магістрату — суддя, регент (очолював власне магістрат — так звану раду мужів), віце-регент (заступник регента), інстигатор (наглядач за діяльністю органів вірменського самоврядування), писарі, лавники, а також деякі представники українсько-польської міської адміністрації (лавники, цехові старшини і т. д.). Ці особи складали заможну верхівку міщан, а основою їхньої заможності було володіння нерухомістю, передусім власним будинком. Яка ж причина того, що їх не бачимо в люстрації? Припустити, що вони були звільнені від постою, немає підстав, оскільки будинки ряду інших осіб, які в кам'янецькій правлячо-заможній ієрархії міщан стояли досить високо, підлягали постою і показані в люстрації 1734 р.; правда, в останній назві посад урядів, які займали ці особи, не зафіксовано, про них відносно ряду осіб дізнаємося з магістратських матеріалів 1734 р. (див. наші примітки до № 63, 75, 109, 127, 128—131, 133, 166, 241, 268, 272,

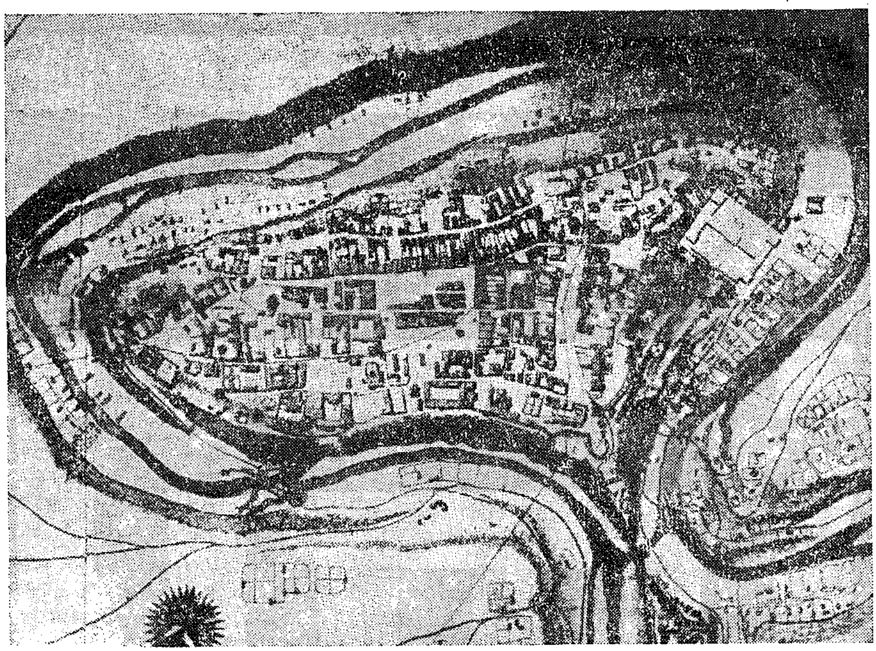

План Кам'янця-Подільського 1773 р. (РДВІА ф. 349, оп. 17, спр. 598).

288). Відсутність цих будинковолодільців в люстрації пояснюється, на наш погляд, тим, що вони різними неправими способами домагалися звільнення від постоїв у своїх будинках, зокрема вдавалися, напевно, до підкупу керівництва кам'янецького гарнізону.

Подекуди в магістратських книгах стосовно 1733—1735 рр. названо міщанські будівлі, яких в люстрації нема. Це стосується, зокрема, дому Еліяша Мойсевича на вул. Зарванській (1733) [26], Кіркора Стефановича (1734, у відповідному документі цей дім топографічно не означено) [27]. Те ж саме стосується домів Томаша Можевського і Андрія Римаря; про них сказано, що сусідять вони з домом міщанина Томаша Голембйовського (1735) [28], а цей останній в люстрації фігурує в західній перії під № 3.

Топографічну розкладку 475 будівель наведено в табл. 1. Кидається в очі нерівномірність в розподілі будівель по частинах міста. Вона зумовлена головним чином величиною тієї або іншої частини та якоюсь мірою ступенем відображення кожної з них в люстрації. Досить повно відбито забудованість площі Ринок — і циркулу, і медітуллія, в чому пересвідчуємося, зокрема, шляхом зіставлення відомостей люстрації і «Розподілу помешкань» 1789 р. Здавалось би, за 55 років кількість будівель на площі Ринок мала помітно збільшитись. Тим часом у циркулі 1734 р. налічувалося 47 будівель, 1789 — стільки ж, в медітуллії відповідно 18 і 22 [29] (1734 р., як зазначено вище, враховано ще 12 склепиків під ратушею; 1789 р. склепиків тут не подано; не виключено, що якась їх кількість там була, проте, на відміну від 1734 р., у них військових не поселено, і тому в тодішній перепис вони не попали). Щодо повноти інформації, що її містить «Розподіл помешкань» 1789 р. (нагадуємо, документ, однотипний з люстрацією 1734 р.), можна висловити кілька зауважень. Однак вважаємо, немає підстав відносити їх до тієї частини даного джерела, яка стосується площі Ринок; надто на видноті була площа, щоб неповно брати на облік її забудованість, тим більше саме тоді, коли в Речі Поспо-

литій суспільно-політичне життя було пронизане духом реформ, прагненням вивести її з тієї безвиході, в якій вона опинилася [30].

Практично неможливо встановити, наскільки вірогідно люстрація відобразила забудову інших частин міста. Гадаємо, що, де більше, де менше, її відповідні кількісні показники по всіх цих частинах не точні. Зважуємо при цьому на те, що, як зазначено вище, не всі «магістратські» міщани, які були будинковолодільцями, зустрічаються в люстрації серед останніх. Так, видається надто заниженою люстраційна кількість будівель у Вірменському ринку. При цьому необхідно вказати, що порівняно невелика кількість будівель на значному просторі, який знаходився за гауптвахтою, не повинна дивувати: є підстави твердити, що на час появи люстрації він був забудований погано. В цьому, між іншим, переконує розгляд дотепер не використаного дослідниками, недатованого анонімного плану Кам'янця, складеного десь у першій половині XVIII ст. [31] На плані місце за гауптвахтою виглядає, як пустир. На 1734 р. він був так-сяк забудований, можливо, навіть більше, ніж його забудованість засвідчила люстрація.

Слід підкреслити, що у першій половині 1730-х років (як, зрештою, і пізніше) Кам'янець продовжував розбудовуватись. Люстратори не могли цього не знати, проте результати даного процесу вони з різних причин врахували неповно. Основою для розбудови служило чимало пустуючих ділянок («грунтів», «плаців») [32]. Про розбудову свідчить, зокрема, продаж українсько-польським магістратом (подібних акцій, вчинених вірменським магістратом, виявити не вдалося) зацікавленим особам (тільки міщанам) «пустих грунтів» для їхнього загосподарювання, очевидно,— і для спорудження на них будинків. Продаж поширювався лише на ті грунти, права на володіння якими ніхто не зголошував [33]. Він був символічним, оскільки плата за куплений грунт залишалась порівняно невеликою. Виручені від такого продажу кошти надходили в магістратську касу. Так, 1734 р. цих грунтів було продано п'ять [34], 1735 р.— сім [35] — на загальну суму 380 злотих (від 20 до 40 злотих за грунт, в більшості випадків — за 30 злотих). Із цих 12 грунтів шість знаходилися на Долі, три — на Підгір'ї, по одному — на вулицях Довгій, Зарванській і Татарській. Інтенсивніше від інших частин міста, як бачимо, в середині 1730-х років заселялися Діл і Підгір'я.

Кожен акт продажу супроводжувався тим, що представники магістрату (бурмистр і райці, загалом звичайно три особи) обмірювали пустий грунт, оцінювали його; по тому з їхнього дозволу магістратський возний трикратно проголошував, чи на даний момент хто претендує на грунт; судячи з магістратських матеріалів, відгуків на ці заклики возних не було (чи не свідчить це про те, що перед кожною такою акцією полагоджувалось все зв'язане з оформленням продажу?); затим бурмистр і райці провадили інтромісію, тобто вводили покупця у володіння грунтом [36].

У кожному акті інтромісії (так умовно зватимемо документ, в якому закріплювалося володіння грунтом) вказувалась ширина пустого грунту— в 12 згаданих випадках вона коливалась у межах 18—34 ліктів (лікоть мав приблизно 60 см [37]), пересічно ж грунт мав 24 лікті (загальна протяжність ширини 12 грунтів становила 289 ліктів). Довжину подано лише раз (65 ліктів) [38], в інших випадках її наведено за топографічною ознакою («від дороги до рову», «від дороги до Смотрича», «від дороги до скали», «від стежки як грунт здавна тягнеться») або й так: «як інші грунти мають (довжину)», «як грунт здавна простягається».

Потрібно відзначити, що люстрація вірно локалізує будівлі в кожній частині Кам'янця. Це видно з тотожності інформації про оточення щодо

забудови тих кількох порівняльних будинків, які названі нею і магістратськими книгами (останніми відносно 1732—1734 рр.) [39].

Будівельне освоєння одержаного грунту не завжди починалося від спорудження будинку. Насамперед ставили халупку — тимчасове приміщення, а через якийсь час, нагромадивши потрібну кількість коштів і будівельного матеріалу, зводили справжній будинок [40].

Люстрація диференціює будівлі за їхньою становою приналежністю та видовою ознакою. Будинки вона ділить на міщанські («міські»), шляхетські і духовні (див. у додатку перші зліва три графи, а також табл. 1 і 3). Міщанських було найбільше — 334 із 475, тобто 70,3 %, причому скрізь, окрім північної перії та вулиць Татарської і Троїцької, вони переважали. У дану групу входили будівлі, які повністю підлягали юрисдикції обох магістратів,— будинки як суто міщан, так і нижчих чинів кам'янецького гарнізону: жовнірів, пушкарів тощо, а також дві будівлі, що перебували в безпосередньому володінні міста (№ 33, 444), і один будинок, що належав місту, але перебував у володінні гарнізону як піднаймача (№ 228).

Серед міщан люстрація 25 (двоє з них мали по два будинки) називає «панами» (скорочено через початкову літеру цього слова). Вона нічим не вмотивовує вживання щодо них даного терміну. Слід підкреслити, що останній не можна ототожнювати з шляхетським терміном «пан», оскільки в люстрації йдеться про міщан ненобілітованих, тобто тих, яким не було надано шляхетської гідності. У магістратських книгах означення «пан» стосовно міщан трапляється дуже рідко. Натомість стосовно правлячої частини цих міщан там подаються означення «шляхетний і славетний» («szłachetny i sławetny») в полономовному варіанті, а в латиномовній передачі — «nobilis et spectabilis» для членів ради на чолі з бурмистром і війтів, «nobilis et honoratus» для лавників), «славетний» («sławetny», «famatus» для членів рад мужів, цехової старшини і майстрів) [41]. Всі інші міщани, за тими ж книгами,— це «поштиві» («uczciwi») [42]. Щодо більшості міщан, названих в люстрації «панами», вживання цього терміну залишається незрозумілим, бо представники даної більшості, як це видно з магістратських матеріалів [43], не входили у правлячу групу. Водночас декотрих міщан, які в неї входили, «панами» люстрація не називає (див. примітки до відповідних номерів у додатку). Міщан Собестіана Правдзінського (№ 1, 2) і Юзефа Секровича (№ 246, 247) люстрація титулує, відповідно, навіть JmcP і JP тобто зовсім по-шляхетському. Ці титули розшифровуються однаково — «його милість (його мость) пан». Чому саме так дані міщани титуловані, встановити не вдалося; можливо, за те, що дуже прислужилися місту, не виключено, що вони були нобілітовані.

Шляхта, серед якої значилися й офіцери гарнізону, посідала помітне місце в міській забудові — їй належало 96 будівель (20,2 % від 475), розташованих по всіх частинах Кам'янця, опріч Заводдя. Повсюдно шляхетські будинки становили меншість, за винятком вул. Татарської, де їх було 50 % (див. табл. 1).

Від 1550 р. шляхта в Польському королівстві, а згодом — у Речі Посполитій, мала право набувати і посідати в містах нерухомості за умови непротидіяння міській юрисдикції і виконання міських повинностей та обов'язків [44]. Коли їй це було вигідно, мешкаюча в місті шляхта використовувала його правові норми в своїх інтересах, значною мірою задля придбання від різних верств міського населення, в першу чергу, як виявилося, від міщан, будинків з садибами та пустих грунтів. Внаслідок цього в містах, хоча, можливо, не в усіх, з часом зростала шляхетська частка в загальному балансі будинковолодінь. У міських властей це викликало занепокоєння і протидію [45].

Кам'янець в цьому відношенні винятком не був. І тут шляхта нагромаджувала в своїх руках грунти і будинки міщан [46], що зумовило зростання незадоволення магістратських властей. Тож не дивно, що в низці документів українсько-польського магістрату, датованих 1734—1735 рр., де фіксувався продаж міщанам пустих або так-сяк забудованих (але безлюдних) грунтів, містилося таке застереження (prekaucya): особи, які грунти купили, в жодному разі не повинні «відчужувати і продавати» їх шляхті та офіцерам — під загрозою проголошення «недійсним» («sub nullitate») вчиненого такого продажу [47]. 1736 р. той же магістрат в одній зі своїх постанов вказав на «великий занепад міста через неслушне і незаконне присвоювання шляхтою грунтів і будинків»; магістрат тією ж постановою ухвалив: «запобігаючи дальшій втраті грунтів, вважаємо за необхідне... вчинити протестацію в гроді або земстві» [48].

Про 20 осіб (вони володіли 19 будинками) з усієї шляхти Кам'янця, яка володіла будинками, в люстрації сказано, що вони посідали той чи той уряд (посаду; уряди займалися за королівськими привілеями). Одні з цих урядів були діючими, інші ж (більшість) — лише титулярними. Загалом кам'янецьку шляхту, що мала уряди, посадово можна поділити на такі групи: 1) сенатори (воєвода і каштеляни), 2) коронний дагнітарій (кухмистр), 3) земські урядники (підкоморій, гродський суддя, земський суддя, земський писар, гродський писар, стольники, підстолій, підчаші, хорунжий, коморник; умовно до останньої групи можна віднести негродових старост).

Окрему службову групу серед кам'янецької шляхти, яка мала будинки, становили офіцери — від генералів до нижчих чинів (разом цих офіцерів було 18, вони мали 21 будинок; було ще два будинки у двох вдів по офіцерах).

За кількома винятками, що були, напевно, результатом недогляду люстраторів, кожен шляхтич іменується «паном» (як і щодо частини міщан, через початкову літеру цього слова). Слід мати на увазі, що в XVIII ст. у Речі Посполитій усіх шляхтичів, окрім чиншової шляхти, шляхтислуг тощо, титуловано терміном «урожоний» («urodzony» — від латинського «generosus»). Цей титул може бути віднесений до всієї кам'янецької шляхти (в тому числі офіцерів) — будинковолодільців. Перед словом «пан» щодо майже всіх «урядницьких» шляхтичів, а також щодо багатьох офіцерів і решти шляхти (неурядницької — не офіцерів) люстрація подає означення Jmc. і J. Вони розшифровуються так само, як зазначено вище відносно двох міщан. В одному випадку (йдеться про смотрицького старосту; № 243) вжито поважнішу від щойно згаданих титулатуру — WJ (тобто — «вельможна його милість»). Тут доречно зазначити, що в документах XVIII ст. щодо «урожоної» шляхти нерідко (а з часом це стало навіть неписаним правилом, правда, не без винятків) вживалося означення «вельможний». В люстрації Воронецького (№ 65) титуловано через J. O. (jaśnie oświecony; це можна передати як «ясновельможний») — з огляду на те, що він був князівського роду.

Кам'янецьких будівель, що належали церкві, було 45 (9,5 % від 475). Представлені вони в усіх частинах міста, за винятком вул. П'ятницької. Відносно найбільше їх було на Підгір'ї, в абсолютній більшості — у Долині. З них 31 належала католицькій церкві, 11 — греко-католицькій, 3 — вірменській. Католицькими володільцями значилися (в дужках подано кількість будівель): єпископ (1), вікарії (помічники єпископа (1), суфраган (заступник єпископа (1), капітул (рада при кафедральному соборі (1), кустош (член капітула — канонік (1), кафедральний собор (1), промотор (керівник) братства св. Трійці (1), пробощ (1); ордени: єзуїтів (6), кармелітів (3), домініканців (3), в тому числі домініканок (1), фран-

цісканців (1), без зазначення (1): йдеться про будинок «panien zakonnych» (чи не про домініканок?), тринітарії (члени братства св. Трійці (4), шпиталь (?; церква?) св. Лазаря (1), шпиталь (?; церква?) св. Григорія (2), не встановлено, чиї будівлі (2); греко-католицькими: священики (8), орден василіанів (1), школи (2); вірменськими: пробощ (1), «ксьондзи» («xięża») (1), без зазначення, кому саме належить (1) (табл. 1).

Як і шляхта, церква намагалася збільшити кількість своїх будівель шляхом привласнення головним чином міщанських нерухомостей. Це теж викликало тривогу у міських властей. Не випадково в документах 1735 р., засвідчуючих дозволи українсько-польського магістрату на виділення міщанам під забудову пустих грунтів, трапляється застереження, що одержавшому такий грунт забороняється його продавати або ж якимось іншим способом відчужувати духовній особі [49]. У зазначеній вище постанові того ж магістрату від 1736 р. було висловлено занепокоєння збільшенням кількості житлових будівель, що належали духовенству католицького і греко-католицького віросповідань («Jaśnie Wielmożnym Nayprzewielebnieyszym Wielebnym utriusque ritus») [50].

Люстрація подає щонайменше 11 випадків, коли одній особі належало два будинки: у п'ятьох з них ідеться про шляхту (номери будинків попарно по володільцях: 10 і 307, 116 і 117, 173 і 382, 175 і 176, а також згаданий вище № 208, під яким значаться дві будівлі, у п'ятьох — про міщан (№ 1 і 2, 127 і 128, 236 і 237, 246 і 247, 406 і 407), в одному — про духовну особу (№ 31 і 32). «Двобудинкових» мешканців у Кам'янці 1734 р., напевно, було більше, але відсутність в люстрації імен при однакових прізвищах не дає можливості встановити повну кількість цих мешканців [51].

На наш погляд, 1734 р. люстратори помилково зафіксували станову приналежність п'яти будівель: № 245 і 261 вони подали як належні міщанам, а насправді ними володіла шляхта, відповідно № 97 показано як міщанський, а він належав духовенству, № 235 подано як шляхетський, а він був міщанський, № 76 названо церковним, а був він шляхетським. У наведену нижче публікацію люстрації нами внесено відповідні поправки, вони враховані, зокрема, в таблицях, складених на основі цього документа.

У видовому відношенні люстрація ділить будівлі на кам'яниці, доми, домики, двори і дворики. Поза цим поділом вона називає резиденції, палац, кілька будівель специфічно функціонального призначення (бурсу, школи, бровари, лазню, садибу, пробоща, склепи і склепики), проте кожна з даних споруд, за винятком хіба що склепів і склепиків, та й то не всіх, може бути віднесена до тієї або іншої з зазначених груп.

В основу видової класифікації люстратори поклали кілька засад-критеріїв: матеріал, що з цього зведено будівлю, її величину та станову приналежність, інколи і функціональне призначення будівлі. Як переконаємося далі, вони не завжди чітко керувалися цими засадами. Не виключено, що в багатьох випадках люстратори відчували труднощі при зарахуванні будівлі до тієї або іншої групи.

До розряду кам'яниць зачисляли, поза сумнівом, будинки муровані, тобто поставлені з каменю або цегли. Частка їх у загальній масі житлових споруд Кам'янця складала щонайменше 8,9 % — щонайменше тому, що кам'яницями могли бути резиденції (№ 6, 96, 239) і палац (№ 294). Більшість кам'яниць була зосереджена на площі Ринок, відчутною була їх наявність у Вірменському ринку; у п'яти топографічних частинах міста не бачимо їх зовсім. Ними переважно володіли міщани (59,5 % від усіх кам'яниць), шляхті належало 26,2 %, а духовенству 14,3 % кам'яниць (див. табл. 1).

Кам'яниці були різних розмірів. Опис 1700 р. серед них виділяє більші («кам'яниці») і менші («кам'янички»). Люстрація такого поділу не знає, але з характеристики у ній помешканевої структури кам'яниць (про що нижче) можна здогадуватися, які з них були «кам'яницями», а які — «кам'яничками».

Кам'яниць було мало тому, що муроване будівництво надто багато коштувало. Великих видатків вимагав частий ремонт, без якого кам'яниця швидко занепадала, руйнувалася [52].

Термін «дім» ужито щодо найбільшої кількості будівель (37,5 % усіх споруд). Розміщені в усіх частинах міста, найбільшу питому вагу вони мали (по низхідній) на вул. П'ятницькій, в Долині, на вул. Зарванській, у Вірменському ринку і на площі Ринок. 89,9 % з них — міщанські, 7,3 % — духовні, 2,8 % — шляхетські (табл. 1).

У наявних відомих нам джерелах не вдалося знайти відомостей про те, з якого матеріалу зводили доми. Але вже те, що їх показано, до того ж — масово, окремо від кам'яниць, свідчить, що в основному їх ставили не з каменю або цегли, а з дерева. Будувалися вони на кам'яному фундаменті. Частина домів могли бути напівмурованими [53]. Є навіть підстави вважати, що кілька домів були муровані, тобто кам'яницями: один і той самий будинок у п'яти випадках люстрація називає кам'яницею (№ 72, 256, 282, 286, 291), тоді як «Розподіл» 1739 р.— домом [54], а в трьох аналогічних випадках люстрація назвала будинок домом (№ 63, 162, 244), а «Розподіл» — кам'яницею [55]. Дуже сумнівно, щоб усі вісім будинків, згаданих 1734 р., протягом наступних років були знесені, а на їх місці спорудили будинки з іншого матеріалу: надто коштовною справою було будівництво. На нашу думку, в обох джерелах ідеться про фізично одні й ті ж споруди, а саме — кам'яниці.

Чим же була викликана така термінологічна метаморфоза щодо одних і тих самих, хоча, можливо, й не всіх з восьми, будинків? О. А. Пламеницька на основі аналізу опису 1700 р. та деяких інших даних вважає, що в Кам'янці доми складалися тільки з житлових приміщень, а кам'яниці до того ж — з приміщень виробничо-торговельних; втрата останніми виробничо-торговельної ознаки супроводжувалася, на думку цього автора, переведенням кам'яниці до розряду мурованих домів і, навпаки,— придбання тієї ж ознаки мурованим домом автоматично призводило до «перетворення» його в кам'яницю [56]. Навряд чи цілком можна погодитись з таким твердженням: існують незаперечні дані про те, що в XVIII ст. у містах на польських землях були кам'яниці, які не мали виробничо-торговельних приміщень, разом з тим були доми, що їх мали [57]; подібне тоді ж, напевно, траплялося в українських містах (в тому числі у Кам'янці), оскільки в них відбувалися процеси, багато в чому схожі з процесами в польських містах.

Жодних труднощів не повинно викликати тлумачення поняття «домик». Домики являли собою дерев'яні будівлі, за розмірами звичайно менші від домів. Вони становили 28,7 % від усіх кам'янецьких будівель. До числа їх відносимо і дві будівлі (№ 423, 457), видова ознака яких не подана: вони знаходяться в оточенні домиків і, напевно, були такими ж. За винятком площі Ринок і Вірменського ринку, домики траплялися в усіх топографічних частинах міста. Майже всі домики належали міщанам (табл. 1) [58].

Двором і двориком у Речі Посполитій називали шляхетську садибу — відповідно більшу і меншу, в вужчому ж розумінні ці поняття означали розташовану посеред садиби будівлю (та інші споруди, зв'язані з нею) [59]. Слід підкреслити, що в міських поселеннях Речі Посполитої двір (дворик) нерідко являв собою другу, побіч з його сільською, садибу — будівлю

шляхтича [60]. В містах двори і дворики були відгороджені від вулиці парканом (це, стосується багатьох тамтешніх домів і домиків та певної кількості кам'яниць). Шляхетські будівлі, що своїми боковими сторонами впритул або майже впритул прилягали до сусідніх будинків і до того ж фасадом виходили на вуличну (перійну) лінію, дворами й двориками звичайно не називалися.

До розряду будівель, охоплених поняттями «двір» і «дворик», входили зрідка духовні, а ще рідше — міщанські будинки. В люстрації всі вісім дворів — шляхетські; шляхетськими там названо 90,5 % двориків, духовними ж — 8,1 %; 1,4 % припадає на один міщанський дворик [61] (табл. 1). Слід підкреслити, що до шляхетських двориків зараховували, поруч з будівлями «цивільної» шляхти, будинки офіцерів.

У Кам'янці двори й дворики були скупчені відносно значною кількістю в північній частині (на вулицях Татарській, Троїцькій, Зарванській), абсолютно ж найбільше їх — на вул. Довгій (табл. 1).

Можна твердити, що як фізична будівля двір — це кам'яниця або дім, дворик — дім або навіть домик. В тому, що двір — це кам'яниця або дім, переконують такі джерельні приклади: в магістратських матеріалах 1735 р. сказано про «дім» оберстлейтенанта Штембаха [62], а в люстрації цей дім фігурує як «дворик» (№ 161); того ж 1735 р. один з міщан Кам'янця свідчив у магістраті, що збудовану його батьком кам'яницю відкупив подільський земський суддя Кароль Крузер, який має в ній свій двір [63] (в люстрації будинок цього судді значиться як двір під № 84).

Двори-доми, напевно, споруди дерев'яні або ж дерев'яно-муровані, тоді як дворики — дерев'яні [64].

Склепи і склепики — то виробничо-торговельні, переважно — торговельні будівлі. Оскільки в них, згідно з люстрацією, квартирували жовніри, то можна вважати, що вони служили їхнім володільцям і за житло. З якого матеріалу їх будували і як вони виглядали, наявні джерела не інформують. Близько половини даних споруд розміщені коло ратуші, а по ній їх найбільше на вул. Довгій. Переважна більшість склепів і склепиків належала міщанам. Певну зацікавленість у тому, щоб мати склепи і склепики, виявляли, як видно з люстрації, і духовні особи та установи (табл. 1). На означення всіх категорій житлових будівель, окрім, можливо, кам'яниць, а також склепів і склепиків, кам'янецькі магістратські матеріали вживають термін «домівство» («domostwo»). Вживання його щодо зауважених люстрацією «домів» і «домиків» [65] за морфологією виглядає цілком природним. Маємо приклад застосування його й до шляхетського дворика [65].

Наведені люстрацією імена і прізвища домовласників дають змогу торкнутися питання про етнічно-національний склад кам'янецького населення на рубежі першої і другої третин XVIII ст. Досить виразно у ній, з огляду на їхню специфічну антропонімію, проглядаються вірмени (майже всі вони — міщани): вірменам належали щонайменше 32 будівлі (стільки ж було їхніх володільців) — щонайменше тому, що виділити всіх «люстративних» вірмен практично неможливо: як доводять магістратські книги, деякі кам'янецькі вірмени мали польські імена і прізвища [67]. За люстрацією, вірмени розселені так: в циркулі — 3 будівлі, в медітуллії — 1, у Вірменському ринку — 5, на вул. Довгій — 15, на вул. П'ятницькій — 4, за гауптвахтою — 1, в Долині — 3. Загалом вони розміщалися в південному і частково в центральному районах міста (зрештою, так само було в XVI—XVII ст.). Серед вірменських будівель кам'яниць налічувалося 6 міщанських і 2 духовні, домів — 14, домиків — 5, склепів і склепиків — 3 міщанських і 1 духовний, до того ж — лазня.

Слід наголосити на тому, що вірменських будинків у Кам'янці 1734 р. було, напевно, більше, ніж подано в люстрації (враховано умовно у цю кількість і будинки тих вірмен, які в люстрації «ховаються» за польськими іменами і прізвищами). Ще 1704 р. у Кам'янці, за підрахунками М. Ф. Владимирського-Буданова на підставі магістратських матеріалів, мешкало вірмен: «iudices» (судця і лавники) — 8, «viri» («мужі» — члени колегії громади) —14, «communitas» (громадяни) — 36, «mlodzieńcy» (молодші) — 15 [68]. Скільки серед них було домовласників? М. Ф. Владимирський-Буданов членів «communitas» вважає саме такими [69]. Судячи з усього, не сумнівався він і в тому, що «iudices» і «viri» були ними. Виходить, таким чином, що вірмен-домоволодільців 1704 р. було більше, ніж їх зауважила люстрація 1734 р. Проте нема підстав вважати, щоб за тридцять років, які минули від 1704 р., вірменського населення у Кам'янці стало менше; навпаки, ніщо не заважало у ньому його збільшенню. У зв'язку з цим потрібно вказати на те, що в магістратських матеріалах 1734 р. вдалося налічити щонайменше 42 імені і прізвища кам'янецьких вірмен (усі вони «славетні»; серед них бачимо, зокрема, високопоставлених у системі вірменського самоврядування осіб), яких в люстрації годі шукати [70]. Принаймні частина, напевно, навіть більшість, їх мали будинки.

Основну частину населення міста становили українці й поляки. Українці — це міщани і духовенство, поляки — так само плюс до того — шляхта. Українсько-польське міщанство являло собою одну самоврядувальну громаду [71]. Люстрація не дає можливості розділити цю громаду за етнічно-національною ознакою — імена її членів вона подає головним чином польські. Подібне бачимо й у магістратських матеріалах. У них натомість натрапляємо на сліди полонізації імен і навіть прізвищ українців. Так, в одному з документів 1733 р. міститься такий власноручний підпис: «Базили Фостик райца» [72], а в документі 1734 р. та ж особа фігурує в списку райців як «Bazyli Fostek» [73]. Первинні ім'я та прізвище цієї особи (в люстрації вона відсутня) напевно були Василь Хвостик. Після їхньої полонізації нелегко (якщо не сказати більше — неможливо), не знаючи цієї метаморфози з ними, побачити в Базилії Фостеку українця, яким, якщо судити по його власноручному кириличному підпису, він був [74].

Серед будинковолодільчих шляхтичів і офіцерів, згаданих люстрацією, нерідко трапляються прізвища непольського походження, які належали головним чином вихідцями з Німеччини або нащадкам вихідців звідти. Нащадки на час складання люстрації були, хоч, можливо, не всі і не остаточно, сполонізовані. Що ж до самих вихідців, то слід підкреслити: більшість їх, як можна здогадуватися, прибули до Речі Посполитої під час правління у ній короля Августа II; в Кам'янці вони перебували на військовій службі.

Люстрація зовсім не подає єврейських імен і прізвищ. Євреям сеймовими конституціями 1598, 1659, 1670 і 1699 рр. було категорично заборонено мешкати в Кам'янці і займатися тут будь-якою діяльністю [75]. Все ж у XVIII ст. вони в цьому місті селилися, причому не без сприяння кам'янецького старости. Август II, зважаючи на прохання польсько-українського магістрату, 1725 р. наказав старості всіляко протидіяти перебуванню євреїв у Кам'янці [76].

Однак видається, що 1734 р. євреї в Кам'янці жили. Правда, маємо тогочасну (в магістратських матеріалах) згадку лише про одного з них, а саме про «старозаконного» тамтешнього орендаря Іцка Аруновича [77].

Замовчування люстрацією євреїв пояснюється, мабуть, тим, що оскільки вони у даному місті перебували незаконно, їхні будинки не підлягали розквартируванню гарнізону, а значить, і документальному облікові.

Особливо цінною є люстраційна інформація при житлові приміщення — помешкання будівель. Вона стосується 438 споруд, топографічна розбивка яких наведена в табл. 4. Співставлення цієї таблиці з табл. 1 дає уявлення про те, для якої кількості будівель і в якій частині міста нема такої інформації в люстрації. Про причини цього не говориться. Відносно 23 склепів і склепиків брак інформації можна пояснити тим, що люстратори не вважали за потрібне вказувати у них помешкання, тому що ці будівлі мали їх звичайно по одному (№ 15, 29, 100, 141, 187, 190, 195, 210, 212, 213, 237, 251); доказом тут може служити наявність в інших трьох склепиках саме по одному помешканню (табл. 2 і 3). Не бачили вони такої потреби і щодо семи будівель, з причини звільнення їх від військового постою (№ 6, 76, 96, 99, 239, 389, 393). Принагідно зазначимо що були в Кам'янці й інші звільнені від постою споруди, проте люстратори подали наявні у них помешкання). Про причини невказання помешкань у решті (з 37) будівель (№ 134, 188, 208, 245, 246, 294) залишається здогадуватися. З цих 37 будівель міщанських було 20, шляхетських — 9, духовних — 8, а за видовою ознакою — кам'яниць 3, домик, шляхетських двориків 3, резиденцій 3, палац, бурса, школа, лазня, згадані 23 склепики і склепи.

Матеріал про помешкання містить відомості про їхню кількість та, значно рідше, про їхні якісні ознаки й розташування. Статистично ці відомості розкриваються в таблицях 2—5. Даних про розміри та внутрішній вигляд помешкань в люстрації годі шукати.

Помешкання діляться загалом на кімнати (izby) і кімнатки (izdebki). Перших налічувалося 541, других — 189. Поза цим поділом було недиференційованих 12 помешкань: одні з них можна було б віднести до кімнат, інші — до кімнаток. В цілому йдеться, отже, про 742 помешкання, пересічно — про 1,7 на будівлю. На 39 кам'яниць припадало 114 помешкань (15,4 % від 742; самі ж ці кам'яниці від 438 будівель становили 8,9 %; далі відсотки в дужках наводимо в тому ж порядку), на 178 домів — 314 (42,3 і 40,7 %), на 135 домиків — 150 (20,2 і 30,8 %), на вісім дворів — 28 (3,8 і 1,8 %), на 71 дворик — 125 (16,8 і 16,2 %), на три склепики — три (0,4 і 0,7 %), на решту будівель (чотири) — вісім (1,1 і 0,9 %). В середньому кам'яниця містила в собі 2,9 помешкання, дім — 1,8, домик — 1,1, двір — 3,5, дворик — 1,8, склепик — одне, кожна з чотирьох решти будівель — 2 (табл. 2 і 3). Як бачимо, питома вага «кам'яничних» і «двірських» помешкань у загальній їхній масі була значно вищою від питомої ваги кам'яниць і дворів у всій кількості будівель. Щодо домів і двориків ця перевага існувала теж, але була вона не такою відчутною. Натомість частка всіх помешкань, наявних у домиках, порівняно сильно поступалася перед часткою домиків.

Із 742 помешкань міщанських налічувалось 487 (65,6 %; у 314 будівлях), шляхетських — 196 (відповідно 26,4 %; 87); духовних — 59, (8 %; 37) (табл. 2). Пересічно в одній міщанській будівлі було 1,5 помешкання, в шляхетській — 2,3, в духовній — 1,6.

Серед 438 будівель ті, що мали по одному помешканню, становили 55,9 %, по два — 29,8 %, по три— 7,8 %, по чотири— 5 %, по п'ять — 0,2 %, по шість—0,9 %, по дев'ять —0,2 %, по десять— 0,2 %. Частка цих будівель у загальній кількості помешкань становила відповідно: 32,9, 35, 13,8, 11,9, 0,7, 3,2, 1,2, 1,3 % (табл. 3). Отже, найбільше було будівель з одним помешканням, але щодо питомої ваги будівель у всьому масиві помешкань їх випереджали будівлі з двома помешканнями. Порівняно значною була кількість будівель з трьома і чотирма помешканнями. В загальній кількості будівель з одним помешканням міщанські становили 78,3 %, шляхетські — 12,3, духовні — 9,4 %; частка тих же

станових груп в будівлях з двома помешканнями складала відповідно 66,1 %, 25,4, 8,5 %, з трьома — 67,6 %, 32,4, 0,0 %, з чотирма — 50 %, 40,9, 9,1 %. В однопомешканевих будівлях відсоток кам'яниць дорівнював 2,1, домів — 34, домиків— 49,2, дворів — 0,0, двориків — 12,7, у двопомешканевих відповідно — 13,9, 49,2, 11,5, 1,5, 23,1, у трьохпомешканевих — 17,7, 58,8, 0,0, 5,8, 17,7, у чотирьохпомешканевих — 27,3, 36,4, 0,0, 9,1, 22,7. Найвищим серед кам'яниць був відсоток двопомешканевих (46,2), серед домів, домиків і двориків — однопомешканевих (відповідно — 46,9, 88,9, 43). Найвищою серед міщанських будівель була частка однопомешканевих (61 %), серед духовних — так само (62,2), серед шляхетських — двопомешканевих (37,9 %) (табл. 3).

Найбільше помешкань знаходилося на площі Ринок — 175; це становило 23,6 % від усіх помешкань, тоді як відсоток тамтешніх будівель (останніх було 63) від загальної їхньої кількості (438) дорівнював 14,4. Порівняно меншою була перевага «помешканевого» відсотку над відсотком «будівельним» у Вірменському ринку, ще меншою — на вулицях Зарванській і П'ятницькій, однакові ці відсотки на вул. Татарській; в інших частинах міста перший з них менший від другого. Пересічно помешкань на одну будівлю найбільше припадало на площі Ринок (2,8). У Вірменському ринку цей показник складав 2,5, а в інших частинах Кам'янця — коливався від одного (Заводдя) до двох (вул. Зарванська) (табл. 4).

У число 742 помешкань входить 169 кімнат і 8 кімнаток, кожна з яких мала по алькиру (табл. 2—4). Алькир (alkierz; від німецького Erker; український народний варіант — ванькир) — це кімнатка (рідше — кімната), котра через стінку (або перегородку), в якій були двері, прилягала до більшої (часто — головної в будівлі) кімнати (або кімнатки), була щодо неї допоміжною, її ніби складовою частиною. В залежності від величини алькир мав або не мав вікон. На відміну від кімнати (кімнатки), при якій він знаходився, алькир звичайно не мав окремого виходу в сіни або з будівлі. Функціональне призначення алькирів різне: вони були жіночими або взагалі спальними покоями, робочими кабінетами, приміщеннями для прийомів [78]. Таке їхнє призначення було характерне для «заможніших» будівель—кам'яниць, домів, дворів і двориків: тут був достатній простір для них. Саме в подібних будівлях були в основному зосереджені кам'янецькі алькири: у 20 кам'яницях, 89 домах, 6 дворах, 31 дворику і лише у 6 домиках (в останніх алькир — це скоріше всього безвіконний закуток, де мешкав хтось з родини господаря або служниця). Із 177 алькирів 114 знаходилися в міщанських будівлях, 55 — в шляхетських, 8 — в духовних (табл. 2 і 3). Алькири траплялися по всіх частинах Кам'янця, крім Підгір'я і Заводдя, де їх люстратори зовсім не зауважили.

Хоч алькири були свого роду допоміжними при кімнатах (кімнатках) приміщеннями, їх, на нашу думку, можна, нехай і умовно, вважати статистично окремими помешканнями. В такому разі є підстава твердити, що в 438 будівлях люстратори налічили 919 помешкань.

Врахування алькирів як окремих приміщень дещо підвищує питому вагу кількості помешкань домів і дворів у загальній масі помешкань, натомість дещо знижує її відносно кам'яниць, домиків, двориків, склепиків та решти (чотирьох) будівель. Разом з алькирами на згадані вище (із 438) кількості будівель припадає помешкань: на кам'яниці — 134 (14,6 % від 919), доми — 415 (45,2 %), домики — 156 (17 %), двори — 37 (4 %), дворики — 166 (18,1 %), склепики — 3 (0,3 %), решту — 8 (0,8 %). У загальній кількості приміщень міщанських було 601 (65,4 %), шляхетських — 251 (27,3 %), духовних — 67 (7,3 %). Пересічно одна

будівля мала 2,1 помешкання, зокрема, кам'яниця — 3,5, дім — 2,3, домик — 1,2, двір — 4,4, дворик— 2,4, склепик — 1, кожна з решти чотирьох будівель — 2.

Поряд з зазначенням наявності кімнат і кімнаток з алькирами люстрація подекуди те або те помешкання називає спільно з прилеглим до нього невеличким приміщенням — напевно тому, що це приміщення використовувалося або могло бути використане як житло; до таких приміщень, з яких деякі, якщо не більшість,— це свого роду алькири, належали комора, коморка, кімнатка (pokój), антресоль (górka). У тому ж документі як окремі помешкання показані комора і кімнатка (pokoik), канцелярія, пекарня, антресолька (góreczka); їх ми умовно відносимо до кімнаток (izdebek) (табл. 2). Інколи там подаються, хоч і надто скупо, характерні ознаки кімнат («кімната велика», «кімната столова», «кімната столова велика», «кімната мурована» (табл. 2).

Люстраційні відомості про розташування помешкань в будівлях надто фрагментарні. Вони зводяться до зазначення помешкань «передніх», «середніх» (центральних), «тильних» (задніх), «долішніх», «горішніх», «протилежних» («через сіни»), «в сінях», «в броварі» (табл. 2). Коли б ці відомості були більш репрезентативні і конкретніші, то можна було б, нехай і вибірково, статистично подати поділ будівель на структурні частини, які охоплювали ширину і довжину будівель. Загалом же існуючі дані свідчать, що структурно будівлі були різні: одно-, дво-, тритрактові, одно-, дво-, тридільні; при цьому слід відзначити, що варіантів дільнотрактового поділу окремих будівель спостерігається чимало (табл. 2 і додаток).

На основі наведених даних про горішні й долішні помешкання стало можливим з 438 будівель виділити 23 понад одноповерхових (табл. 5). Ідеться виключно, або майже виключно, про двоповерхові будинки. Цих будинків 1734 р. в Кам'янці, можливо, було більше 23-х. Скільки б їх не було, є підстави твердити, що Кам'янець в основному на той час у житловому відношенні являв собою одноповерхове місто. Топографічно зазначені 23 будівлі розташовані так: 12—в циркулі, п'ять—в медітуллії, чотири — у Вірменському ринку, одна — на Підгір'ї, одна — на вул. П'ятницькій (табл. 5). Із них кам'яниць налічувалося 16, домів — 5, двір — 1, дворик — 1, а за становою приналежністю: міщанських — 12, шляхетських — 8, духовних — 3 (там само). Отже, понад одноповерхові будинки загалом були зосереджені в двох історичних центрах міста, серед них переважали кам'яниці, більшістю цих будинків володіли міщани. Варто підкреслити, що одноповерховими були всі домики і майже всі двори і дворики.

Важко сказати, наскільки повно люстратори відбили наявність помешкань. Є підстави вважати, що стосовно частини будівель вони це зробили неповно. На таку думку наводить співставлення відповідних даних люстрації та «Розподілу» 1739 р. Оскільки останнє джерело теж складене з нагоди розквартирування військових осіб, то не дивно, що і в ньому міститься інформація про помешкання в будівлях. Проте, з невідомих причин, вона стосується лише 91 будівлі, з яких більшість знаходилася в центральній частині міста (всього ж даний документ взяв на облік в «люстраційних» межах міста 393 будівлі — значно менше, ніж люстрація; до того ж він називає 166 домів і домиків, розміщених в Руських Фільварках і Польських Фільварках)[79]. В обох джерелах вдалося встановити 33 порівняльні стосовно помешкань будівлі (6 кам'яниць, 17 домів, дворик; щодо інших із 33 будівель, то 5 з них в люстрації названі кам'яницями, а в «Розподілі» — домами, 3 — навпаки, одна в люстрації фігурує як домик, а в «Розподілі — як дім). На перешкоді встановленню біль-

шої кількості таких будівель стало те, що імена і прізвища володільців багатьох будинків за п'ять років стали іншими, плюс до того «Розподіл» не враховував значної кількості будинків. До речі, це ж джерело називає щонайменше 12 не названих в люстрації будівель, імена і прізвища володільців яких засвідчені в магістратських матеріалах 1734 р.; очевидно, ці будівлі існували на час складання люстрації [80].

Із 33 зазначених порівняльних будівель тільки для трьох інформація обох документів абсолютно тотожна (в люстрації це № 4, 73, 136, в «Розподілі» відповідно № 7, 19, 20), для 12 вона тотожна щодо кількостей помешкань, натомість щодо якісного означення їх — різна (неоднаково вказано розташування помешкань, в одному документі для окремих будівель алькири згадані, в другому — ні; в люстрації № 1, 3, 46, 72, 126, 127, 130, 153, 160, 163, 270, 291; в «Розподілі» теж відповідно № 1, 3, 161, 18, 30, 28, 81, 60, 86, 117, 75, 82), для п'яти відомості люстрації в тому ж плані повніші (в люстрації № 63, 124, 129, 135, 242; в «Розподілі» № 8, 32, 25, 21, 69), для 13, навпаки, повнішими є відомості «Розподілу» (в люстрації № 2, 68, 148, 162, 235, 244, 255, 256, 272, 280, 282, 286, 288; в «Розподілі» № 2, 13, 57, 29, 36, 42, 90, 87, 71, 38, 4, 51, 45).

Відзначений щойно різнобій в інформації обох джерел міг бути викликаний якоюсь мірою структурними змінами в будівлях, що сталися протягом п'яти років, проте, гадаємо, він головним чином спричинений тим, що люстрація в багатьох випадках, а «Розподіл» рідше подали занижені, проти справжнього стану будівель, відомості про помешкання. Тут доречно вказати, що «Розподіл» згадує щонайменше чотири понад одноповерхові будинки (всі вони — кам'яниці; дві з них знаходяться на площі Ринок, одна — у Вірменському ринку, одна — на вул. Довгій), які в люстрації, судячи з переліку у них помешкань, виглядають як одноповерхові (в люстрації № 148, 235, 244, 280; в «Розподілі» № 57, 36, 42, 38). Можна було б припустити, що одноповерхові будівлі за п'ять років перетворилися, внаслідок їхньої добудови, в двоповерхові. Гадаємо, однак, що скоріше всього люстрація «приховала» двоповерховість цих чотирьох будівель.

Той же «Розподіл» стосовно помешкань містить деякі відомості, що якісно, хоч і вибірково, доповнюють люстрацію. Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до даних щодо вищезазначених 33 порівняльних будівель. Так, з «Розподілу» видно, що значна кількість кімнаток (izdebek) мала господарсько-службове призначення («pro ex officio»); ці кімнатки, зокрема, знаходилися, за свідченням того ж документа, «на подвір'ї, «осібно», «збоку» (№ 1—4, 13, 20, 30, 38, 42, 51, 57, 60, 82, 90, 117, 161). Кімнат (izb) того ж призначення там названо три, причому одна з них мала алькир (№ 28, 36, 81). Те ж джерело «зауважує» такі кімнати: «шинковні» (№ 38, 161), «шинковні з алькирами» (№ 1, 25), «господарську» (№ 3), «в сінях з алькиром» (№ 4, 81), «залу нагорі» (№ 45), а також кімнатку «в сінях з алькиром» (№ 21) і «станцію (кімнату або кімнатку.— *М. К.*) pro ex officio на подвір'ї (№ 25). Деякі з цих відомостей про помешкання цікаві, зокрема, тим, що свідчать: якась кількість помешкань знаходилася біля будинків, до яких вони належали.

Повніше уявлення про те, якими були кам'янецькі будівлі в період складання люстрації, дають тогочасні їхні описи. На жаль, цих описів дійшло до нас дуже мало (тим більшу цінність вони становлять). Вдалося їх виявити три, причому два з них інформують, хоч не зовсім повно, і про садиби, в яких будівлі були розміщені.

Найраніший з трьох описів складено 1731 р. (він міститься в кам'янецькій магістратській книзі, куди його внесено 1732 р.) у зв'язку з віддачею в заставу на два роки лавником Яном Хомичем «дібр своїх влас-

них», а саме — будинку на вул. Довгій лавнику Луці Згуркові. Даний будинок мав у собі: кімнатку тильну дерев'яну з алькиром, склепик під нею для господарських речей («dla sprzętu»), кухоньку «на подвір'ї, кімнатку в сінях, при якій є комора; на тому ж подвір'ї», вказана в опису дерев'яна стаєнка. Перед будинком — «пусте» місце, де колись («quondam») була кімната; тут Я. Хомич дозволив Л. Згурці спорудити дерев'яну кімнату під гонтовим дахом [81]. (Цей самий будинок фігурує в люстрації під № 109 як дім Л. Згурка з двома кімнатами, кожна з яких мала алькир, та кімнаткою. Очевидно, за тих пару років, що пройшли після складання опису, Згурко на згаданому пустому місці спорудив-таки кімнату та ще й з алькиром.)

Значний інтерес викликає будинковий опис, що міститься в візітації (ревізії) кам'янецького римо-католицького діоцезу 1741 р. Тут ідеться про резиденцію кустоша. Будівля показана як «ліплена», «плетена», побілена. Праворуч від входу до неї розміщена простора («dostatnia») тривіконна кімната з кам'яною пічкою, мурованим «коминком» (каміном); через двері у перегородці вхід з цієї кімнати до просторого і побіленого алькиру з кам'яною підлогою і двома вікнами. Через сіни навпроти даної кімнати знаходиться друга кімната — тривіконна, з земляною підлогою, «білою» кахляною пічкою, мурованою «пекарняною» пічкою, у якої «простий» комин; при цій кімнаті є просторий алькир з одним вікном. Сіни невеликі — з кам'яною підлогою, вікном над вхідними до них дверима; у сінях перегородка «для коминів», з яких один — великий і плетений — іде вгору. З сіней нагору ведуть дерев'яні сходи. Перед входом до резиденції — просторий дерев'яний ганок з кам'яною підлогою, над яким знаходиться мала і «добра» дерев'яна альтанка з дощаною підлогою. Зазначені приміщення будинку мають стелі з дощок. Зліва від резиденції — офіцини (флігелі, господарсько-службові приміщення) з гонтовим дахом. Праворуч від входу до них — простора, на два вікна, кімната, де кахляна і пекарняна печі (стеля і підлога у ній дощані); при цій кімнаті алькирик з кам'яною підлогою і вікном. Друга кімната в офіцинах, розташована навпроти першої,— невелика, побілена, у ній стеля з дощок, підлога кам'яна, при ній теж алькирик. Сіни в офіцинах непросторі, з земляною підлогою. Під офіцинами невеличка мурована пивниця, нижче якої ще менша — копана; сходи до більшої з цих пивниць і прохід в другу пивницю муровані. Навпроти офіцин — стайня з гонтовим дахом. Подвір'я просторе, опарканене від вулиці [82]. (В люстрації резиденція кустоша названа «двориком», що на вул. Татарській, це поблизу римо-католицького кафедрального собору. Дворик, за люстрацією, має дві кімнати з алькирами і дві кімнатки; № 11.)

Третій опис за змістом бідніший від перших двох. Він стосується кам'яниці Святовичів. Опис датовано 1712 р., коли кам'яницю було поділено на чотири частини між спадкоємцями померлого Яна Святовича, але зміст опису був актуальний і 1733 р., коли його внесено у львівську магістратську книгу, а здійснений звідти витяг — в кам'янецьку магістратську книгу. Згідно з цим документом, кам'яниця включала в себе велику кімнату (з вікном на вулицю і двома вікнами «в тил») з алькиром (з вікном на вулицю), кімнатку, що біля вказаної кімнати, передній склеп (з вікном на площу Ринок), поруч з ним — другий склеп (з вікном на вулицю), під останнім — пивницю, з під переднім склепом — пивницю з льохом [83]. (В люстрації ця кам'яниця значиться під № 282 — на розі вул. Домініканської і східної половини південної перії. Тут вона має кімнату з алькиром і передню кімнатку.)

Судячи з наведених описів, дім Я. Хомича перед віддачею його в заставу був однодільно-однотрактовим (під час перебування його в руках

Л. Згурка він перетворився на однодільно-двотрактовий); резиденція кустоша без офіцин являла собою дводільно-однотрактову будівлю, а офіцини (в опису не зазначено, чи прилягали вони безпосередньо до власне будівлі, чи стояли окремо поблизу неї) були або дводільно-однотрактовою спорудою (якщо вхід до них, передній чи тильний, був паралельний до входу в резиденцію), або однодільно-двотрактовою (якщо вхід до них був збоку); кам'яниця Святовичів належала до однодільно-двотрактових будинків. Слід відзначити, що при визначенні того, на скільки структурних частин вшир і вглиб поділялися «описові» будівлі, вважаємо алькири не самостійними приміщеннями, хоч, повторюємо, алькири бували порівняно немалими за площею. Потрібно вказати, що, за тими ж описами, кам'яниця Святовичів була дво- або півтораповерхова — залежно від того, чи склепи у ній були надземні чи напівнадземні (а про те, що вони були одними або другими, свідчить наявність в кожному з них по вікну). Дім Я. Хомича і резиденція кустоша були одноповерховими будівлями.

Місце тієї чи іншої житлової споруди в забудові міста проглядається не лише через призму її топографічного розташування, видову ознаку та величину, але й через призму її грошової вартості. Оцінка вартості встановлювалась при продажу або віддачі в оренду або заставу будівлі. Відповідні дані, щоправда, тільки стосовно міщанських будинків, є в магістратських книгах першої половини 1730-х років. Так, згідно з цими книгами, продажна ціна дому в Вірменському ринку 1733 р. становила 900 злотих [84], дому в медітуллії того ж року — 718 злотих [85], дому на вул. Довгій 1734 р. (цей дім продано разом з «халупкою», що стояла поруч з ним; в люстрації він значиться під № 165) — 350 злотих [86], дому на тій же вулиці 1735 р. (в люстрації — № 159) — 150 злотих [87], халупи — «зрубу» на Підгір ї 1735 р.— 104 злотих [88]. З цих даних, нехай і дуже фрагментарних, видно, що будинки площі Ринок і Вірменського ринку оцінювалися значно вище будинків, розкиданих по інших частинах міста: саме знаходження будівлі в історичних центрах Кам'янця робило її коштовною, оскільки вона була вогнищем ремісничо-торговельного життя; коштовності будівлям у цих центрах надавало і те, що володільці будівель змушені економічними інтересами і престижними міркуваннями, вкладати в спорудження і догляд за ними порівняно набагато більше коштів, ніж володільці в інших частинах міста.

Щодо орендної і заставної цін, то виявлені відомості про них поодинокі. Орендна ціна дому в медітуллії 1735 р. (в люстрації — № 150) дорівнювала 70 злотих [89], а заставна ціна дому на вул. Довгій 1731 р. (в люстрації № 109) — 130 злотих [90].

Інтерес викликає також люстраційний матеріал, що стосується розквартирування по будівлях особового складу кам'янецького гарнізону.

Гарнізон в житті Кам'янця XVIII ст. відігравав неабияку роль, тому, зокрема, що порівняно з чисельністю населення міста він був великий. Слід підкреслити, що у фортеці та в інших постійно діючих військових осередках (на гауптвахті, в оборонних комплексах Руської брами, Польської брами тощо) не можна було розмістити весь його контингент. Більшу частину гарнізону мешканців змушували брати до себе на постій — для них дуже обтяжливий і клопітний. Стосунки між містом і гарнізоном на цьому грунті були нерідко напруженими. Ця напруженість помітно поглиблювалась тим, зокрема, що військові широко займалися недозволеною для них перепродажно-перекупівельною діяльністю, шинкуванням тощо, чим істотно зачіпали економічні інтереси кам'янчан, в першу чергу торговців і ремісників. Керівництво ж гарнізону на це, як і на інші зловживання жовнірів і офіцерів, дивилося крізь пальці. Мало того — воно

само не дотримувалося умов співіснування з містом, що визначалися в угодах, укладених комендантом з магістратами міста [91].

Згідно з шостою і сьомою графами люстрації, 1734 р. в Кам'янці було розквартировано 54 офіцери і 1447 жовнірів. Загалом ці військові стояли на постої у 458 будівлях. Поза розквартируванням лишилось 17 будівель (по три на вул. Довгій і в циркулі, по дві в медітуллії, на Підгір'ї, вул. Зарванській і в Долині, по одній у Вірменському ринку, на вул. Троїцькій і за гауптвахтою; чотири міщанських, п'ять шляхетських, вісім духовних; п'ять кам'яниць, дім, домик, чотири дворики, три резиденції, бурса, школа, лазня; № 2, 6, 32, 76, 86, 96, 99, 117, 138, 150, 211, 229, 239, 291, 300, 389, 393): вони були від нього звільнені з тих чи інших причин.

Подані в зазначених графах цифри не враховують усіх вказаних люстрацією військових, котрі належали до гарнізону. Щодо офіцерів, то до згаданої їх чисельності — 54 — слід додати дев'ять володільців будинків (№ 17, 25, 70, 154, 175, 176, 239, 276, 400) (доречно зауважити, що, на відміну від цих дев'яти, дев'ять володільців будинків представлені в офіцерській графі (№ 10, 161, 173, 207, 208, 249, 254, 257, 258), причому про них сказано, що вони самі у себе на постої). Слід також додати трьох офіцерів — неволодільців будинків (вони в офіцерській графі не подані, хоча й перебували на постої (№ 25, 211, 343) і одного з п'яти люстраторів, де Блокке, який до розквартированих не належав, а мешкав у фортеці або якомусь іншому стаціонарному військовому осередку Кам'янця (щодо офіцерів з даної п'ятірки, то троє з них, Ю. Дальке, В. фон дер Брюгген, М. Менцінський, квартирували в міських будівлях (див. відповідно № 276, 278, 129), а С. Арцішевський не числився ні серед володільців будинків, ні серед постояльців, він, до речі, діючим гарнізонним офіцером не вважався, бо був у відставці («abszytowany»), мешкав, напевно, десь у фортеці або ж в одному з передмість).

До 1447 жовнірів додаємо 47 осіб володільців будівель: п'ять капралів (№ 304, 337, 339, 365, 428), каптенармуса (наглядав за зброєю і боєприпасами; № 202), штикельмана артилерії (№ 216), 27 жовнірів (№ 105, 183, 190, 197, 203, 217, 334, 341, 344, 348, 351, 361, 370, 376, 415, 422, 425—427, 435, 437, 438, 452, 453, 456, 458, 463), 13 пушкарів (№ 20—23, 219, 220, 223, 225, 226, 383, 443, 445; під № 22 значаться двоє пушкарів). Слід вказати, що до володільців будинків належали троє відставних осіб, які до відставки входили до складу неофіцерів, серед них бачимо колишніх жовніра і цирульника (№ 193, 194, 251); їх, зрозуміло, до діючих гарнізонних осіб не відносили.

З відзначеними доповненнями набирається особового складу кам'янецького гарнізону 66 офіцерів і 1494 жовніри (до останніх умовно зараховуємо капралів, каптенармуса, штикельмана і пушкарів). Але це не весь склад гарнізону, в чому переконує «Генеральна таблиця кам'янецького гарнізону», складена польською мовою у вересні 1734 р. [92] (далі зватимемо це джерело «Таблицею») теж, напевно, за наказом коменданта В. Жевуського [93]. «Таблиця» ділиться на дві частини. Одна з них подає статистику військових осіб стосовно підрозділів, що складали гарнізон; наведені цією частиною показники стосуються «штабу» і «хоругви», на які ділився кожен підрозділ, проте тут бракує будь-яких відомостей про якісну структуру даних складників. Ці відомості містяться в другій частині «Таблиці», але наводяться лише сумарно до всього гарнізону — без зазначення підрозділів; тут містяться дані про число осіб кожного з офіцерських і неофіцерських чинів, які входили у «штаб» і «хоругву» (з дальшої нашої розповіді стане ясно, що означали ці два поняття). Поділу гарнізону на осіб, розквартированих по житлових будівлях і нерозквартированих, у «Таблиці» немає.

Згідно з «Таблицею», кам'янецький гарнізон якийсь час до її складання налічував 2322 особи (штаб — 103, хоругва — 2219), з нього відійшли (з невказаних «Таблицею» причин) 64, а прибули 8. На час складання «Таблиці», як видно з неї, контингент скоротився ще на 386 осіб (комісовано («kommendiowano») 273, попало в полон (чий?) 113).

Припускаємо, що на час появи люстрації гарнізон нараховував 2322 особи: зміни в його чисельності, про які йдеться в «Таблиці», могли статися протягом того часу, що проліг між складанням люстрації і «Таблиці».

За «Таблицею», 2322 особи несли службу в таких військових підрозділах: 1) коронна артилерія (мала дві особи штабу і 86 — хоругви; 2) регімент імені королеви Ядвіги (ім'я Ядвіги щодо даного регіменту в «Таблиці» не значиться, але воно засвідчене іншими джерелами XVIII ст. [94], відповідно 24 і 513 осіб; 3) регімент великої коронної булави (12 і 485); 4) регімент польної коронної булави (29 і 422); 5) регімент коронної артилерії (25 і 544); 6) лановий регімент (11 і 113); 7) хоругва «людей барських» — «козаків і пахолків» (56 осіб; на штаб і хоругву вони не поділені).

Коронна артилерія і лановий регімент в Кам'янці були представлені одним із своїх загонів — більша частина їхнього складу була розпорошена по інших кутках Речі Посполитої. Хоругва «барських людей» була, мабуть, регіональним, в границях Подільського воєводства існуючим, підрозділом; зваживши на порівняно незначний її у Кам'янці контингент, можна припустити, що значна, коли не більша, її частина перебувала за межами даного міста, отже, до складу його гарнізону по суті не входила.

Інші чотири підрозділи 1734 р. (як, до речі, до і після нього у XVIII ст.) були в Кам'янці представлені усім своїм складом, ніде поза Кам'янцем їх не розміщували [95]. Вони являли собою піші підрозділи іноземного строю [96]. Процес їх створення припадає на кінець XVII — початок XVIII ст., причому виникали вони не синхронно. Остаточна їх структура склалася після 1717 р. [97]

«Таблиця» подає таку структуру посад і чинів контингенту кам'янецького гарнізону в складі 2322 осіб: 1) ш т а б: шефи (тобто регіментарі — командуючі регіментами) — 3, генерал-майори — 2, полковники — 5, оберстлейтенанти (підполковники) — 6, майори — 8, прикомандировані («agregowani») капітани — 20, регіментсквартирмейстери — 3, ад'ютанти — 4, аудитори (члени військового суду) — 3, капелани — 2, регіментсцирульники— 4, підхорунжі— 15, гобоїсти — 14, возові майстри — 2, регіментсдобоші — 4, регіментсфайфри (сопілкарі) — 2, регіментспрофоси (відповідаючі за порядок в обозі, пильнуючі арештантів) — 3, профоси— 3, разом — 103 особи); 2) х о р у г в а: капітани — 19, поручники — 35, цекварти (офіцери, доглядаючі за станом арсеналу) — 3, штик'юнкери (молодші офіцери в артилерії) — 5, хорунжі — 36, ротмистр — 1, унтерофіцери — 232, цирульники —22, файфри — 26, добоші — 70, теслі — 17, пушкарі — 58, гренадери і гемейни (рядові) — 1695, разом — 2219 осіб.

Ці дані свідчать, що у склад штабу входили, поряд з шефами і генералами, офіцери старших, середніх і частково нижчих чинів, особи виключно штабні, ті, хто знаходився в обозі тощо. Хоругву становили частково середні, а загалом — молодші офіцери, унтерофіцери, обозна обслуга, пушкарі і солдати. Частина офіцерів штабу становила командування регіментів, а решта — перебувала в їхньому підпорядкуванні. Натомість офіцери хоругви очолювали кампанії, котрих регіменти нормативно мали по вісім; самі ж кампанії ділилися на капральства і роти [98].

Слід відзначити, що на час складання люстрації шефами регіментів, що знаходилися в Кам'янці, були: граф Йоахім Фрідріх Флеммінг (регімент королеви) [99], київський воєвода (він же тоді — генеральний регі-

ментар) Юзеф Потоцький (регімент польної коронної булави) [100], Ян Клеменс Браніцький (регімент коронної артилерії) [101]. Регімент великої коронної булави напевно очолював Гедимін: в люстрації він значиться як власник дворика і одночасно як регіментар (№ 138; його у виведене з люстрації число офіцерів-володільців будівель ми не внесли); Гедимінове регіментарство не могло мати відношення до ланового регіменту, оскільки, як зазначено вище, даний підрозділ в Кам'янці був представлений меншою частиною свого контингенту, а значить, його командуючий загалом перебував поза Кам'янцем; не міг Гедимін очолювати і кам'янецький загін коронної артилерії, хоча б тому, що нею командував не регіментар, а генерал [102].

Гедимін, безперечно, входив до складу тих шефів, котрі чисельно згадані в «Таблиці» як такі, що значилися в Кам'янці на час її складання; інші двоє шефів — то Й. Ф. Флеммінг і, найбільш імовірно, Я. К. Браніцький. Що ж до згаданого там числа генерал-майорів, то ними, безсумнівно, були «присутні» в люстрації як володільці будівель «генерали» Шилінг (№ 239) і Гольспрінк (№ 276). Інші офіцери, званнями пойменовані люстрацією (в четвертій графі і в приміткових записах, що слідують після «жовнірської» графи справа): полковник, три оберстлейтенанти, шість майорів, аудитор, регіментсфельдшер, 13 капітанів, 11 поручників, цекварт, штик'юнкер, 5 хорунжих, всіх — 43. 13 з них в «Таблиці» віднесено до штабу, решта належала до хоругви (в хоругву зачисляємо всіх 13 капітанів, деяких з них умовно, бо вони могли бути в складі штабу).

Люстрація називає розквартированим в будівлях («на господах») особовий склад коронної артилерії та регіментів обох булав і артилерії. Контингент коронної артилерії розміщувався в районі центральної частини вул. Довгої (за даними «офіцерської» і «жовнірської» граф — у складі 4 офіцерів і 63 жовнірів), регімент польної булави — в південній (більшій) частині вул. Довгої і в Вірменському ринку (9 офіцерів і 158 жовнірів), регімент великої булави — в Долині і на Заводді (офіцер і 511 жовнірів), регімент артилерії — частково в Вірменському ринку, а також на вул. П'ятницькій, у південній перії, за гауптвахтою і трохи в Долині (18 офіцерів і 158 жовнірів). Разом у зазначених частинах міста зі складу коронної артилерії і трьох регіментів було розквартировано 32 офіцери і 890 жовнірів. Слід підкреслити, що ці показники не враховують офіцерів і жовнірів, які були володільцями будинків у тих самих частинах Кам'янця, але залишились поза статистикою «офіцерської» і «жовнірської» граф, і кількох офіцерів, які не володіли будівлями, були там на постої, але з якихось причин в «офіцерській» графі не показані: ці особи могли не числитися у вказаних регіментах і коронній артилерії, і в такому разі могло бути визнано недоцільним подавати їх у двох названих графах.

Північна половина Кам'янця щодо розквартирування офіцерів і жовнірів не «прив'язана» в люстрації до назв жодного з військових підрозділів через недогляд укладачів цього документа. На вказаний район міста (три перії, медітуллій, Підгір'я, вулиці Татарська і Зарванська, початок вул. Довгої) припадало, за даними тих самих двох граф, 22 офіцери (54 — —32) і 557 жовнірів (1447 —890). Можна бути певним, що дані числа включають у себе повністю регімент королеви або частину його і одного чи навіть кількох інших підрозділів, дислокованих у Кам'янці.

Шляхом віднімання від 2322 осіб кам'янецького гарнізону 1560 — виведеної вище величини, що показує, скільки всього офіцерів і жовнірів 1734 р. знаходилося в житлових будівлях міста (нагадаємо, що відповідно 66 і 1494 особи), дізнаємося, що поза цими будівлями мешкали 762 офіцери і жовніри. Співставлення показників військових контингентів,

Таблиця 1. **Структура житлових будівель Кам'янця-Подільського у 1734 р. за їхні**

Частини міста	Кількіст												
	Кам'яниці				Доми				Домики				
	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом	двори шляхти
Площа Ринок													
периметр площі (циркул)													
західна перія					4			4					
північна перія	1	2		3	4	3	1	8					
східна перія	3	3	1	7	6		1	7					
південна перія	12	1	1	14	1			1					
Разом	16	6	2	24	15	3	2	20					
Середринковий квартал (медітул[illegible])	3		1	4	11		1	12					
вул. Татарська					1			1	5			5	
вул. Троїцька					10		2	12	6		1	7	
вул. Зарванська			1	1	9			9	2	1		3	2
Підгір'я над Польською брамою					2			2	3		2	5	
вул. Довга	1		1	2	33	1		34	31		1	32	4
Вірменський ринок	3	3	1	7	8			8					1
вул. П'ятницька		2		2	11			11	1			1	1
За гауптвахтою	2			2	2			2	1		2	3	
Долина від Польської брами до Руської брами					52	1	7	60	45			45	
За водою					6		1	7	35			35	
Разом	25	11	6	42	160	5	13	178	129	1	6	136	8

Таблиця 2. **Структура помешкань в Кам'янці-Подільському 1734 р. за їхньою видовою ознако**

Помешкання	Житлов											
	Кам'яниці				Доми				Домики			
	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом
	Кількіст											
Кімнати (izby)												
кімната	9		4	13	85	1	9	93	121	1	7	129
передня	4			4	6			6				
середня					2			2				
середня мурована					1			1				
тильна		2	2	4	5	1		6	1			1
долішня	2	3	1	6	1			1				
долішня передня		2		2	1			1				
долішня передня мурована	1			1								
горішня	1	7	4	12	1			1				
напроти					1			1				
велика					1		1	2				

розташуванням по частинах міста, видовою ознакою та становою приналежністю

житлових будівель

Дворики: міщан	Дворики: шляхти	Дворики: духовенства	Дворики: разом	Резиденції: шляхти	Резиденції: духовенства	Палац шляхти	Склепи і склепики: міщан	Склепи і склепики: шляхти	Склепи і склепики: духовенства	Склепи і склепики: разом	Садиба пробоща	Бурса духовенства	Школи духовенства	Бровари духовенства	Лазня вірменська	Разом будівель: міщан	Разом будівель: шляхти	Разом будівель: духовенства	Разом будівель: разом
	1		1		1											4	1	1	6
																5	5	1	11
																9	3	2	14
	1		1													13	2	1	16
	2		2		1											31	11	5	47
	2		2				12			12						26	2	2	30
	8	3	11					1		1						6	9	3	18
	17	1	18					1		1						16	18	4	38
	6		6													11	9	1	21
	1		1		1				1	1	1	1				5	1	6	12
1	17		18				5		4	9						71	22	6	99
	3		3	1			1			1						12	8	1	21
	2		2													12	5	—	17
	2		2			1										5	3	2	10
	7	2	9							2			2	2	1	98	8	14	120
																41		1	42
1	67	6	74	1	2	1	18	2	6	26	1	1	2	2	1	334	96	45	475

за видовою ознакою та становою приналежністю будівель (у 438 будівлях)[1]

будівлі

Двори шляхетські	Дворики: міщан	Дворики: шляхти	Дворики: духовенства	Дворики: разом	Склепи і склепики: міщан	Склепи і склепики: духовенства	Склепи і склепики: разом	Садиба пробоща	Школа духовенства	Бровари духовенства	Разом: міщан	Разом: шляхти	Разом: духовенства	Разом: разом

помешкань

2	1	44	3	48	1	2	3		1	3	217	48	29	294
4		5	1	6							10	9	1	20
											2			2
											1			1
1		4		4							6	8	2	16
								2			3	3	3	9
											1	2		3
											1			1
1								2			2	8	6	16
											1			1
											1		1	2

Помешкання	Житлові											
	Кам'яниці				Доми				Домики			
	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом
	Кількість											
велика долішня передня		1		1								
столова												
з алькиром	4		1	5	53		3	56	7			7
передня з алькиром	4		1	5	30	3		33				
середня з алькиром	2			2	1			1				
тильна з алькиром	2			2	3			3				
долішня з алькиром		1		1								
горішня з алькиром	1			1								
велика передня з алькиром		1	1	2								
велика горішня з алькиром	1			1								
столова передня з алькиром												
велика столова передня з алькиром												
столова горішня з алькиром		1		1								
передня з коморою												
з кухнею					1			1				
передня з антресолем (gorką)		1		1								
передня з коміркою												
середня з кімнаткою (pokojem)												
напроти з сінями					1			1				
велика в сінях	1			1								
Разом	32	19	14	65	193	5	13	209	129	1	7	137
Кімнатки (izdebki)												
кімнатка	1	8		9	33	3	2	38	5		1	6
передня	1	1		2	3	1		4	1			1
середня		1		1	1			1				
тильна	11	13	1	25	43			43	4			4
тильна у броварі					1			1				
долішня	3			3								
долішня передня												
горішня	4			4	3			3				
напроти					1			1				
з алькиром									1			1
передня з алькиром									1			1
середня з алькиром					1			1				
тильна з алькиром					3			3				
в сінях					1			1				
середня з коміркою					1			1				
тильна з сінями					1			1				
Разом	20	23	1	44	92	4	2	98	12		1	13
Інші												
покій напроти		1		1								
покоїк												
склепик мурований					1			1				
склепик передній	1	1		2	1			1				
склепик долішній передній мурований		1		1								
комора					1			1				
комора передня					1			1				
антресолька (gureczka) середня					1			1				
пекарня спереду												
канцелярія	1			1								
Разом	2	3		5	5			5				
Всього	54	45	15	114	290	9	15	314	141	1	8	150

будівлі														
Двори шляхетські	Дворики				Склепи і склепики			Садиба пробоща	Школа духовенства	Бровари духовенства	Разом			
	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	духовенства	разом				міщан	шляхти	духовенства	разом
помешкань														
												1		1
		1		1								1		1
3		25	2	27							64	28	6	98
3		6		6							34	12	1	47
1		1		1							3	2		5
											5			5
												1		1
											1			1
		2		2								3	1	4
											1			1
2												2		2
1		1		1								2		2
												1		1
		1		1								1		1
											1			1
												1		1
			1	1									1	1
1												1		1
											1			1
											1			1
19	1	90	7	98	1	2	3	4	1	3	356	134	51	541
		10	3	13							39	21	6	66
											5	2		7
											1	1		2
7		6	1	7							58	26	2	86
											1			1
											3			3
		1		1								1		1
											7			7
		1		1							1	1		2
		1		1							1	1		2
											1			1
											1			1
		2		2							3	2		5
1		1		1							1	2		3
											1			1
											1			1
8		22	4	26							124	57	8	189
												1		1
1												1		1
											1			1
											2	1		3
												1		1
											1			1
											1			1
											1			1
		1		1								1		1
											1			1
1		1		1							7	5		12
28	1	113	11	125	1	2	3	4	1	3	487	196	59	742

Таблиця 3. **Структура будівель у Кам'янці-Подільському 1734 р. за кількістю у них по**

Кількість помешкань в будівлях	Кількість												
	Кам'яниці				Доми				Домики				двори шляхетські
	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом	
1	3 (3)		2 (1)	5 (4)	72 (26)	2 (2)	10	84 (28)	115 (3)	1	4	120 (3)	
2	14 (5)	1	3 (1)	18 (6)	59 (36)	2 (1)	3 (2)	64 (39)	13 (3)		2	15 (3)	2 (1)
3	4 (3)	2 (1)		6 (4)	19 (13)	1 (1)		20 (14)					2 (2)
4	3 (3)	3 (1)		6 (4)	8 (7)			8 (7)					3 (2)
5					1			1					1 (1)
6		1	1 (1)	2 (1)	1 (1)			1 (1)					
9		1		1									
10		1 (1)		1 (1)									
Разом: будівель	24 (14)	9 (3)	6 (3)	39 (20)	160 (83)	5 (4)	13 (2)	178 (89)	128 (6)	1	6	135 (6)	8 (6)
помешкань	55 (14)	45 (3)	14 (3)	114 (20)	289 (94)	9 (4)	16 (3)	314 (101)	141 (6)	1	8	150 (6)	28 (9)

Таблиця 4. **Структура будівель у Кам'янці-Подільському 1734 р. за кількістю помеш**

Частини міста	Кількість		
	1	2	3
	Кількість		
Площа Ринок			
циркул			
західна перія		2 (1)	1
північна перія	2 (1)	3 (1)	3 (3)
східна перія		3 (2)	6 (6)
південна перія	4 (3)	7 (4)	2 (1)
Разом	6 (4)	15 (8)	12 (10)
Медітуллій	3 (1)	10 (4)	4 (3)
вул. Татарська	9 (1)	5 (1)	2 (2)
вул. Троїцька	23 (6)	11 (6)	2
вул. Зарванська	8 (4)	7 (6)	3 (3)
Підгір'я над Польською брамою	6	1	1
вул. Довга	53 (12)	29 (13)	4 (2)
Вірменський ринок	4 (2)	8 (6)	1 (1)
вул. П'ятницька	8 (4)	5 (4)	1
За гауптвахтою	5 (2)	3 (1)	
Долина від Польської брами до Руської брами	79 (8)	35 (16)	4 (2)
За водою	41	1	
Разом	245 (44)	130 (65)	34 (23)

кань і розташуванням у частинах міста (в дужках — у тому числі з алькирами)

помешкань в будівлях					Разом	
4	5	6	9	10	будівель	помешкань
будівель						
1 (1)		1 (1)			5 (3)	17 (6)
1 (1)			1	1 (1)	11 (7)	40 (8)
2 (2)	1	1			13 (10)	43 (10)
3 (1)					16 (9)	36 (9)
7 (5)	1	2 (1)	1	1 (1)	45 (29)	136 (33)
1 (1)					18 (9)	39 (10)
1 (1)					17 (5)	29 (8)
1 (1)					37 (13)	55 (14)
2 (2)					20 (15)	39 (21)
1					9	15
3 (2)					89 (29)	134 (35)
2 (1)		2 (2)			17 (12)	43 (13)
3					17 (10)	33 (11)
1 (1)					9 (4)	15 (5)
					118 (26)	161 (27)
					42	43
22 (16)	1	4 (3)	1	1 (1)	438 (152)	742 (177)

мешкань стосовно видової ознаки будівель (в дужках — у тому числі з алькирами)

будівель										Разом							
Дворики				Склепи і склепики			Садиба пробоща	Школа духовенства	Бровари духовенства	будівель				помешкань в будівлях			
міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	духовенства	разом				міщан	шляхти	духовенства	разом	міщан	шляхти	духовенства	разом
1	27	3	31	1	2	3		1	1	192	30	23	245	191	30	23	244
	(9)		(9)							(32)	(11)	(1)	(44)	(32)	(11)	(1)	(44)
	28	2	30						1	86	33	11	130	172	66	22	260
	(16)		(16)							(64)	(18)	(3)	(65)	(48)	(22)	(4)	(74)
	6		6							23	11		34	69	33		102
	(3)		(3)							(16)	(17)		(23)	(19)	(12)		(31)
	3	1	4				1			11	9	2	22	44	36	8	88
	(2)	(1)	(3)							(10)	(5)	(1)	(16)	(14)	(8)	(2)	(24)
										1			1	5			5
										1	2	1	4	6	12	6	24
										(1)	(1)	(1)	(3)	(1)	(1)	(1)	(3)
											1		1		9		9
											1		1		10		10
											(1)		(1)		(1)		(1)
1	64	6	71	1	2	3	1	1	2	314	87	37	438	487	196	59	742
	(30)	(1)	(31)							(103)	(43)	(6)	(152)	(114)	(55)	(8)	(177)
1	113	11	125	1	2	3	4	1	3								
	(39)	(2)	(41)														

Таблиця 5. **Понадоднopоверхові житлові будівлі в**

Структура помешкань в будівлях	Номери будівель в люстрації	Циркул			
		кам'яниці		доми	дворики
		міщан	шляхти	міщан	шляхти
Кімнатка надолі, кімнатка нагорі	277,146	1			
Кімнатка надолі, кімната нагорі	148				
Кімната надолі, кімната нагорі	3,147			1	
Кімната надолі, кімната нагорі	291	1			
Кімната надолі, кімната з алькиром нагорі	284	1			
Дві кімнати надолі, дві — нагорі	249,95				
Кімната передня і кімнатка тильна надолі, кімната нагорі	276		1		
Кімната передня і три кімнатки тильні надолі, кімната нагорі	129			1	
Кімната велика передня і сім кімнаток тильних надолі, кімната столова з алькиром і напроти покій нагорі	66		1		
Кімната з алькиром надолі, кімнатка нагорі	150				
Кімната з алькиром передня і кімнатка тильна надолі, дві кімнатки нагорі	288	1			
Кімната з алькиром передня і кімнатка тильна надолі, дві кімнати нагорі	261				
Кімната з алькиром передня і кімнатка тильна надолі, кімнатка нагорі	145				
Кімната з алькиром передня і дві кімнати тильні надолі, три кімнати нагорі	248				
Кімната передня, кімната тильна і напроти кімната з алькиром надолі, кімната передня і дві кімнатки тильні нагорі	243				
Склепик мурований передній, кімната середня і п'ять кімнаток тильних надолі, дві кімнати нагорі	65		1		
Кімната мурована передня і кімнатка тильна надолі	278	1			
Дві кімнати і кімнатка передні, кімнатка тильна надолі	290				1
Кімнатка передня і кімната тильна надолі	238				
Дві кімнатки тильні надолі, кімната велика з алькиром нагорі	124	1			
Разом	23	6	3	2	1

									1					
		1									1			
								1						
							1		1					
		1									1			
				1						1				
					1								1	
									1					
								1						
														1
			1						1					
								1						
2	1	2	2	1	1	1	1	8	6	2	4	1	1	1

Кам'янці-Подільському за люстрацією 1734 р.

Частини міста														
Медітулляй			Вірменський ринок			Підгір'я	вул. П'ятницька	Разом						
Будівлі														
кам'яниці		доми	кам'яниці		двори	доми	кам'яниці	кам'яниці			доми		двори	дворики
міщан	духовенства	міщан	шляхти	духовенства	шляхти	духовенства	шляхти	міщан	шляхти	духовенства	міщан	духовенства	шляхти	шляхти
1								2						
1								1						
	1									1	1			
								1						
								1						
			1			1			1			1		
									1					
											1			

наведених люстрацією і «Таблицею», дає підставу вважати, що в дане число входили: якась частина коронної артилерії, частина регіментів польної булави, артилерії і ланового, кілька офіцерів регіменту великої булави, хоругва «людей барських» та, можливо, частина регіменту королеви.

Антоні Й. (Ролле), добре обізнаний з історією Кам'янця XVIII ст., зазначає, що тоді у фортеці було дислоковано близько 600 військових осіб [103]. Припускаємо, що таким же був гарнізон фортеці 1734 р. На інші постійно діючі гарнізонні осередки припадає близько 160 осіб (762 — ≈ ≈ 600). 1728 р. на гауптвахті числилося 97, в Руській брамі і Польській брамі — по 36, разом — 169 офіцерів і жовнірів [104]. Гадаємо, що 1734 р. щойно вказані близько 160 осіб були розміщені в тих же осередках.

На закінчення розповіді про відбиття в люстрації кількісно-якісного складу кам'янецького гарнізону потрібно розглянути окремі зауваження-примітки її укладачів, що стосуються даних «офіцерської» графи. Вислів «або офіцер» загалом означає, що замість поданого у відповідній графі числа жовнірів можна призначити на постій офіцера — недарма ж бо в «офіцерській» графі майже проти кожної такої фрази немає відмітки про наявність офіцера. В кількох випадках (№ 4, 63, 129, 309) той же вислів супроводжується записом, що не лише жовніри, а й офіцер є в даній будівлі на постої. Щодо цих випадків значення слів «або офіцер» встановити не вдалося. Слова «для офіцера» (їх варіант «для капітана») слід тлумачити так: будівля, до якої вони відносяться, призначається для постою саме офіцера, причому в «офіцерській» графі відбито його перебування в цій будівлі. В одному випадку (№ 248), правда, в тій же графі офіцера не згадано, напевно тому, що офіцер на квартирування ще не прибув. А вислів «і офіцер», як видається, означає те саме, що й слова «для офіцера»: біля нього в «офіцерській» графі засвідчено наявність офіцера, за одним винятком (№ 25), де позначки про наявність офіцера в будівлі немає; і це можна пояснити неприбуттям офіцера на постій.

Сказане переконує в тому, що люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. — джерело багатопланове та інформаційно дуже містке. Вона дозволяє істотно торкнутися питань, які в українській історіографії залишаються по суті білою плямою. Засади проведення опису міста, структура житлових будівель щодо їхнього топографічного розміщення, станово-етнічної приналежності, видової ознаки і помешкань, склад гарнізонного контингенту та статистика його розквартирування в тих будівлях—ось коло цих питань. Одні з них люстрація розкриває більше, інші — менш повно. Вона дає змогу глибше пізнати історію українського міста XVIII ст.

Наведена нижче публікація люстрації містить її повний текст. Вона передає оригінал буквально. Оригінал увібрав у себе характерні для багатьох канцелярських документів першої половини XVIII ст., писаних польською мовою, текстуальні особливості (відсутність діакритичних знаків над *o*, *n*, *s*, *c*, *z*, передача *j* через *i* в середині і в ряді випадків на початку слова, а в кінці слова в родовому відмінку однини — через *y*, сполучника *i* через *y*, інколи в середині слова *ó* (в люстрації насправді— *o*) через *u*; вживання великих літер у словах, що означають посади шляхетських і духовних осіб, офіцерські звання — чини та професії міщан, в абревіатурно переданій шляхетській і частково міщанській загальноприйнятій шанобливій титулатурі). Як виняток, в текст люстрації (в графу четверту) нами внесено пунктуацію (коми, крапки), якої тут майже, окрім кількох крапок, немає; подекуди у слова вставлені літери, механічно люстраторами пропущені.

Люстрація писана однією особою, за винятком окремих записів у правій частині сторінок. Імовірно, що цією особою був один з люстраторів — поручник Міхал Менцінський: характер письма його власноручно-

го підпису і тексту люстрації дуже схожий, якщо не сказати більше — тотожний.

Публікація супроводжується нашими примітками, завдання яких — подати імена і прізвища тих шляхетських і духовних осіб, яких люстрація називає лише посадово (урядово). Примітки стосуються й деяких міщан — володільців будівель: вони вказують (тільки на основі матеріалів українсько-польського магістрату 1734 р.) який уряд у системі міського самоврядування ці міщани посідали. Інші примітки розкривають абревіатурні позначення тощо.

[1] *Дашкевич Я. Р.* Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV—XVIII вв.) // ИФЖ.— Ереван, 1987.— № 2 (117).— С. 63—85; *Ківільша Г. Б.* Дослідження житлової забудови на Центральній площі в Кам'янці-Подільському // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії дожовтневого періоду).— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 77—78; *Крикун М. Г.* Про житловий фонд Кам'янця-Подільського у XVIII ст.// Тези доповідей V-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1980.— С. 89—91; *Пельговский Ю. А.* Историко-архитектурные исследования заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов.— Киев, 1974.— С. 90—94; *Нельговский Ю. А.* О древней застройке города Каменца-Подольского // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины.— Киев, 1979.— С. 88—95; *Осетрова Г. О.* Опис Кам'янця-Подільського 1789 р. як джерело вивчення забудови міста // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (Секція історії дожовтневого періоду). Тези доповідей.— Кам'янець-Подільський, 1987.— С. 57—59; *Петров М. Б.* До питання про соціальну топографію Кам'янця-Подільського у другій половині XV — 60-х роках XVII ст.// Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії дожовтневого періоду).— С. 74—75; *Пламеницкая О. А.* К вопросу исследования средневековой застройки Каменца-Подольского // Вопросы формообразования в современной архитектуре : Сборник.— Киев, 1983.— С. 104—108; *Пламеницкая О. А.* К вопросу об эволюции планировочной структуры Каменца-Подольского // АН.— М., 1990.— 37.— С. 48—57; *Пламеницкая О. А.* Новые данные о средневековой жилой застройке Центральной площади Каменца-Подольского // Памятники архитектуры Украины (Новые исследования) : Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР.— Киев, 1986.— С. 211—217; *Пламеницкая О. А.* Особенности планировки древнего Каменца-Подольского: К вопросу регенерации заповедника // Строительство и архитектура.— М., 1987.— 10.— С. 19—20; *Пламеницкая О. А.* Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // АН.— 1985.— 33.— С. 52—61; *Пламеницкая О. А.* Средневековая жилая застройка Каменца-Подольского // АН.— 37.— С. 223—233; *Пламеницкая О. А.* Средневековое жилище Восточной Европы XIII—XVII вв. // Теория и история архитектуры и градостроительство : Система архитектурного образования.— М., 1990.— Вып. 2.— С. 16—19; *Пламеницька С. М.* Дослідження двох житлових будинків у м. Кам'янці-Подільському // II Республіканська конференція з історичного краєзнавства. — К., 1982.— С. 266—268; *Пламеницька О. А.* Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. як джерело до вивчення середньовічної забудови міста // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії дожовтневого періоду).— С. 68—69; *Пламеницька О. А.* Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // Укр. іст. журн.— 1987.— № 3.— С. 128—134; *Тюпич А., Хотюн Г.* Армянские сооружения Каменец-Подольского // Второй международный симпозиум по армянскому искусству : Сб. докладов.— Ереван, 1981.— Т. 2.— С. 423—435; *Халпахчьян О. Х.* Сооружения армянской колонии в Каменец-Подольском // АН.— 1980.— 28.— С. 133—149.

[2] Коротке повідомлення про це джерело див.: *Крикун М. Г.* Зазн. праця.— С. 89—90.

[3] *Kronika* Podhorecka.— 1706—1779 / Ułożył L. hr. Rzewuski.— Kraków, 1860.— S. 19—20, 133. Генеральний коронний регіментар призначався королем на пост командуючого польськими військами на час, коли посади коронних великого і польного гетьманів вакували. Київський воєвода Ю. Потоцький став, щоправда, регіментарем внаслідок не королівського призначення, а передачі йому у вересні 1733 р. цієї посади Станіславом Понятовським (який дістав її від Августа II), невдовзі після обрання на польський престол Станіслава Лещинського, але останній його на цій посаді затвердив (*Ibid.*— S. 18—19; *Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytnej.— T. 2: 1648—1795.— Warszawa etc., 1936.— S. 196—198; *Polski* Słownik Biograficzny (далі — PSB).— Wrocław etc., 1983—1984.— T. 27.— S. 475.— T. 28.— S. 66—67). У міжусобній боротьбі, що точилася в Речі Посполитій після смерті 1733 р. Августа II

між прихильниками майже одночасно обраних на королівський престол С. Лещинського і Августа III (Про їх обрання див.: *Герье В.* Борьба за польский престол в 1733 году: Историческая диссертация, составленная по архивным источникам.— М., 1862.— С. 445—469; *Askenazy Sz.* Przedostatnie bezkrolewie // Ibid. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i przyczynki.— Warszawa, 1901.— T. 1.— S. 127—141), *Ю. Потоцький* довший час (до лютого 1735 р.) (*Schmitt H.* Dzieje Polski XVIII i XIX wieku.— Kraków, 1866.— T. 1.— S. 86) тримався першого з них. Так само поводився В. Жевуський. Призначаючи його комендантом, Ю. Потоцький мав на меті через нього встановити свій контроль над Кам'янцем, де верховна влада від початку XVIII ст. належала коменданту. При цьому він спирався на підтримку С. Лещинського шляхтою Подільського воєводства, політичним центром якого Кам'янець був (*Konopczyński W.* Op. cit.— T. 2.— S. 208). Такий контроль видавався тим більше можливим, що до і після призначення В. Жевуський був коронним польним писарем: даний уряд в ієрархії військових достойників Речі Посполитої за значенням числився одразу після посад обох коронних гетьманів, отже, коронний польний писар посадово був залежний від цих гетьманів, а в разі вакування їхніх посад — від генерального коронного регіментаря. Принагідно зазначимо, що кам'янецьким комендантом В. Жевуський пробув десь до весни 1735 р. На той час Ю. Потоцький уже встиг перейти на бік Августа III. 22 лютого 1735 р. він наказав кам'янецькому гарнізону присягнути цьому королю (*Schmitt H.* Op. cit.— T. 2.— S. 86). В. Жевуський відмовився перейти на службу до Августа III, хоча його С. Лещинський звільнив від даної ним йому присяги, і виїхав за кордон (*Kronika* Podhorecka.— S. 55—56). У червні 1735 р. кам'янецьким комендантом стає подільський воєвода Стефан Гумецький, який до початку того ж року перебував на боці С. Лещинського, а відтоді — на боці Августа III (*PSB.*— T. X.— Wrocław etc., 1962—1964.— S. 102). Потрібно сказати, що в присутності С. Гумецького 18 травня 1735 р. (feria quinta post Dominicam Rogationem) в кам'янецькому гроді (in castro camenecensi) обидва магістрати Кам'янця (польсько-український і вірменський) присягнули на вірність Августу III (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 59.— Арк. 329—330; Спр. 61.— Арк. 23 зв.— 24) — у відповідь на рескрипт останнього від 1 лютого того ж року, що закликав їх це вчинити (*Там само.*— Спр. 59.— Арк. 328 зв.— 329; Спр. 61.— Арк. 22 зв.— 23).— Після того, як С. Лещинський 1736 р. зрікся польського престолу, В. Жевуський перейшов на службу до Августа III, за що по смерті того ж року С. Гумецького був призначений подільським воєводою.

[4] *Archiwum* województwa Krakowskiego.— Archiwum Podhoreckie A. Potockiego.— N VII, 1/4.— (далі — AWK — AP).

[5] *Kronika* Podhorecka.— S. 13 i nast.

[6] Іноземний чин «лейтенант», яким йменується люстратор Вільгельм фон дер Брюгген, німець за походженням, відповідає польському чину поручника. До речі, той же Брюгген в люстраційному переліку кам'янецьких будівель значиться постояльцем у кам'яниці Гойзлера (№ 278) в чині поручника (під прізвищем Brigin).

[7] *Бібліотека* ім. В. Стефаника у Львові АН України.— Колекція А. Чоловського.—Од. зб. 2248 II (далі—ЛНБ). Зазначимо також, що і 1789 р., за тодішнім переписом житлових будівель Кам'янця, на тих же передмістях і в Карвасарах було локовано військо (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 126.— Арк. 119—123 зв.).

[8] *АЮЗР.*— Киев, 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 559, 560, 562.

[9] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 126.— Арк.— 111—111 зв.

[10] Цей висновок посередньо знаходить своє підтвердження в тому, що, за авторитетним усним запевненням знавця топографії давнього Львова В. С. Вуйціка, у податкових реєстрах цього міста XV—XVIII ст. перелік житлових будівель тамтешньої площі Ринок звичайно відкривається західною перією, за нею завжди йдуть одна за одною північна, східна і південна перії, причому в тій же послідовності перії нумеровані. Принагідно зазначимо, що, за вимірами О. А. Пламеницької, з XVI ст. західна і східна перії площі Ринок у Кам'янці мали довжину по 177, а північна і південна перії — по 158 м (*Пламеницкая О. А.* Особенности средневековой застройки ... — С. 61).

[11] В опису Кам'янця 1700 р. медітуллій виступає під назвою «circumferentia (тобто оточення — *М. К.*) ratusza» (*АЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 564), а в «Розподілі помешкань» 1789 р.— як «środek (*центр.— М. К.*) miasta» (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 126.— Арк. 111 зв.).

[12] Середні розміри Вірменського ринку становили 35 × 220 м (*Халпахчьян О. Х.* Указ. соч.— С. 141).

[13] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 164.— Арк. 1098.

[14] *Там само.*— Спр. $60^{а}$.— Арк. 318. В опису Кам'янця 1700 р. вул. Францісканська зветься Великою Єзуїтською (*АЮЗР.*— Ч. 7.— Т. 1.— С. 574). Той самий опис згадує вул. Зантуську (*Там само.*— С. 573); про неї пізніші джерела мовчать.

[15] В одній з кам'янецьких магістратських книг стосовно 1726 і 1733 рр. згаду-

ється одна з таких вуличок (її назви джерело не подає, і встановити цю назву не вдалося); вона, сказано в книзі, тягнеться «прямо» («recte») від дівочого монастиря до вул. П'ятницької (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60ª.— Арк. 368 зв.). Тут ідеться про вуличку, яка прямувала від вул. Домініканської до вул. П'ятницької і відокремлювала східний квартал південної перії від кварталу, що на південному сході прилягає до Вірменського ринку; в південно-західній частині цього останнього кварталу знаходився Домініканський костьол, при якому існував зазначений дівочий монастир. В магістратських матеріалах 1735 р. названо іншу безіменну «вуличку» — вона відокремлювала кафедральний католицький собор від дому Єви Чулакевичівни — вдови міщанина Павла Герарда (*Там само.*— Спр. 61.— Арк. 58). В люстрації 1734 р. цей дім значиться під № 7 на початку (якщо йти від площі Ринок) вул. Татарської.

[16] Описом 1700 р. цей масив, принаймні частково, віднесений до складу «вулиці, що від замку понад скалою» (*АЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 576—577), а в «Розподілі помешкань» 1789 р. він же значиться як «доми понад скалою, що тягнуться від Польської брами» (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 126.— Арк. 116).

[17] Гауптвахта — тут приміщення для солдат, які несуть сторожову службу, головну варту (*Энциклопедический* словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Єфрона.— СПб., 1892.— Т. 8.— С. 182; *Słownik* języka polskiego / Pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedzwiedzkiego.— Warszawa, 1904.— T. 3.— S. 678).

[18] *Російський* державний архів військово-морського флоту (С.-Петербург).— Ф. 3, оп. 24, спр. 41. Опис 1700 р. частину терену «За гауптвахтою» включив до складу «вулиці від Руської брами до Вірменського костьолу» (*АЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 582—583), а «Розподіл помешкань» 1789 р.— до складу «вулиці від ронделю (тобто башти-укріплення.— *М. К.*) поза Тринітаром (Тринітарським костьолом.— *М. Г.*)» (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 126.— Арк. 113.

[19] *ЦДІА* України в Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60ª.— Арк. 317 зв.— 318; Спр. 61.— Арк. 45—45 зв., 67, 69—69 зв.

[20] *Там само.*— Спр. 61.— Арк. 33 зв. У цій згадці, правда, не сказано, що даний відрізок — частина Долини: тут тільки подано, що грунт, який дається українсько-польським магістратом для забудови, знаходиться між домами-садибами Яна Білоуса і Дмитра Олійника. Проте з люстрації 1734 р. видно, що ці доми-садиби розташовані в Долині порівняно неподалік від Польської брами (№ 309, 314).

[21] Напр., у «Розподілі кам'янецького гарнізону» 1739 р. (*ЛНБ.*— Кол. А. Чоловського.— Спр. 2248 II.— С. 10, 11). В літературі на Заводдя звернув увагу лише Антоній Й. (Ролле) (*Antoni J.* Zameczki podolskie na kresach multańskich.— Warszawa; Kraków, 1880.— T. 2.— S. 20).

[22] РДВІА.— Ф. 349, оп. 17.— Спр. 598.

[23] Північну і центральну частини плану 1773 р., щоправда, не буквально, подали: *Пламеницкая О. А.* К вопросу об эволюции... — С. 53; *Халпахчьян О. Х.* Указ. соч.— С. 137.

[24] *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал министерства народного просвещения.— СПб., 1868.— Ноябрь.— С. 524 и др.

[25] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 59.— Арк. 266 зв. —307 зв.; Спр. 60а.— Арк. 296—315.

[26] *Там само.*— Спр. 60а.— Арк. 286, 287.

[27] *Там само.*— Арк. 308.

[28] *Там само.*— Спр. 61.— Арк. 39 зв.— 40. У магістратській книзі зазначено, що дім Т. Можевського знаходиться між домами Т. Голембйовського і Андрія Римаря. Дім Голембйовського, за люстрацією, стоїть між міщанськими домами Правдзінського (№ 2) і вдови Тумиловичової (№ 4). Західна перія в середині та другій половині XVIII ст. мала практично ту ж кількість житлових будівель, що її подає люстрація 1734 р. (в останній їх 6 — стільки ж, скільки показано на згаданому вище плані Кам'янця 1773 р.; за «Розподілом помешкань» 1789 р., там числилось 7 житлових будівель (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 126.— Арк. 111). Зваживши на ці показники забудови західної перії, доходимо висновку, що доми Можевського та Андрія Римаря були розташовані поза цією перією. В такому разі залишається розмістити їх за задньою, тильною стороною дому Голембйовського — на вул. Францісканській.

[29] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 126.— Арк. 111—112 (1789 р.).

[30] Висновок про те, що люстрація 1734 р. досить повно відобразила забудованість площі Ринок, можна підкріпити і описом Кам'янця 1700 р.; згідно з ним, циркул мав 49, а медітуллій 18 будинків і «пустих» місць (плаців, грунтів), де раніше знаходилися будівлі; до того ж, у медітуллії значилося 23 цілих і «пустих» крами (склепи) і якась кількість «крамиків» (*АЮЗР.*— Ч. VII.— Т. 1.— С. 557—566). Співставивши дані опису й люстрації і прийнявши умовно пусті місця 1700 р. за будинки, легко переконатися в тому, що циркульні показники обох джерел майже повністю, а медітуллійні — повністю співпадають. Це не має дивувати: є підстави вважати, що

опис 1700 р. достовірно в ретроспективному плані відбив забудову площі Ринок на час загарбання Кам'янця Туреччиною (1672). Після 1700 р. пусті місця були забудовані, так що площа Ринок на 1734 р. за кількістю будівель майже досягла свого «дотурецького» стану. Що ж до крамів, то їхня кількість не була постійною. Ось чому відповідні показники опису і люстрації помітно різні (абстрагуємося при цьому від того, що 1700 р. ряд крамів були «пустими»).

[31] РДВІА.— Ф. Військово-учений архів.— Спр. 21 998. Припущення, що план створено у першій половині XVIII ст., засноване ось на чому. На плані є складений французькою мовою запис, в якому згадано роки загарбання турками Кам'янця (1672) і повернення його Польщі (1699). Це означає, що план з'явився тоді, коли пам'ять про ці події була ще свіжа, тобто десь у першій половині XVIII ст.

[32] Про те, що пустих грунтів, а також покинутих, безлюдних будинків у 1730-х роках в Кам'янці було багато, можна, зокрема, судити з датовано о 5 квітня 1739 р. рескрипту короля Августа III комісарам, яких він призначив для організації проведення в даному місті ревізії всіх будівель і пустих плаців, забудови плаців та заселення пустуючих будинків (*АЮЗР*.— 1869.— Ч. V.— Т. 1.— С. 331—332). Загальне уявлення про кількість пустих грунтів в Кам'янці 1734 р. можна виробити на основі співставлення відомостей цьогорічної люстрації міста з відомостями перепису його, здійсненого у вересні 1672 р. (невдовзі після окупації міста Османською імперією) чаушем Ельхаджем Мехмедом. Згідно з даним переписом (дуже докладним, він має 143 сторінки) Кам'янець налічував 553 доми, що мали власників (sahibli), 351 дім, переданий у власність держави (miri), 123 плаци (грунти), які так само стали державною власністю; поза тим у місті, за переписом, було 120 крамниць (dukagin), 18 плаців на місці крамниць (zemin-i dukagin), 20 монастирів (manastiran), 7 млинів (asiyabha), порохівня (karhane-i baruthane), фортеця, фонтан (ayazma) // *Istanbul*. Başbakanlek Arşivi.— Maliyeden Müdevver.— N 709). Автор висловлює глибоку вдячність співробітнику Варшавського університету д-ру Даріушу Колодзєйчику за надання наведених відомостей турецького перепису. Про Кам'янець часів турецької його окупації див.: *Fisher A. W.* Ottoman Kamanets — Podolsk // Journal of Turkish Studies.— Vol. 8.— 1984.— P. 55—83.

[33] У згаданому в попередній примітці рескрипті Августа III зазначено: чимало плаців пустує, а будинків безлюдних тому, що через різні записи, розпорядження («dyspozycye») і заповіти сум, які на них лежать, та затримані чинші ніхто не відважується ці плаци і будинки зайняти. Комісарам король наказав перевірити всю документацію, яка стосується цих об'єктів, і в разі, коли такі плаци і будинки не мають спадкоємців чи будь-яких інших на них претендентів, вжити все для їх освоєння, причому тих осіб, що будуватимуться на згаданих плацах, було дозволено звільняти на чотири роки від податків та міських тягарів (*АЮЗР*.— Ч. V.— Т. 1.— С. 331—332).

[34] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 311 зв.—312, 318—319 зв.

[35] *Там само*.— Спр. 61.— Арк. 26 зв., 33—33 зв., 45—45 зв., 67, 69—70.

[36] У магістратських матеріалах 1734 р., що засвідчують виділення міщанам під забудову пустих грунтів, вказувалося: оплата за них має бути внесена в міську касу протягом трьох років (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Ар . 312, 317—319 зв.). В магістратських матеріалах 1735 р. про цей трирічний строк ані разу не згадано; тут стосовно одних, хто дістав грунт, зазначено, що вони внесли в касу за нього суму, яка вимагалася (*Там само*.— Спр. 61.— Арк. 26, 45—45 зв., 69 зв.—70), стосовно інших — що вони повинні це зробити одразу по інтромісії (*Там само*.— Арк. 33—34, 67—67 зв.). Зміна строку оплати наступила після прийняття 1735 р. українсько-польським магістратом постанови, яка була результатом обговорення в ньому питання про стан внесення міщанами в касу грошових залеглостей за одержані грунти. Постанова зазначила, що чимало з цих міщан, навіть ті, кому грунти дані давно, так і не спромоглися їх оплатити. Магістрат, сказано у ній далі, призначив чотиричленну омісію, якій доручено скласти і представити йому список всіх боржників (*Там само*.— Арк. 30—30 зв.). У зв'язку з цією постановою інтерес становлять свідчення члена названої у ній комісії регента Міхала Тужиловського, дані «перед урядом і актами» магістрату 1735 р. З них дізнаємося, що комісія ереглянула видані до 1735 р. магістратом дозволи («konsensy») на одержання міщанами пустих грунтів і стан оплати за них. Ті ж свідчення містять відомості про сплату М. Тужиловському за такі грунти залеглостей; до речі, найдавніша з останніх охо ила від 1705 р. (*Там* само.— Арк 39—45). Слід вказати на те, що такса сплат за одержаний від магістрату грунт від початку XVIII ст. до 1730-х років залишалася загалом незмінною.

[37] *Ісаєвич Я*. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст.// Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР.— К., 1961.— № 2.— С. 4.

[38] У магістратських матеріалах 1735 р. зустрічаємо ще дві згадки про довжину пустого грунту, але них ідеться про грунти, виділені під забудов міщанам задовго до цього року. Один з цих грунтів (на вул. Татарській) довжиною 60 ліктів (шири-

ною 18) (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 61.— Арк. 69 зв.), другий (в районі максимального зближення вулиць Зарванської і Довгої) — 52 лікті (шириною 20) (*Там само*.— Арк. 42).

[39] Див. № 8, 91, 109, 366 в люстрації і відповідно до цих номерів у магістратських книгах: *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 270 (1733 р.); Спр. 61.— Арк. 43 зв.— 45 (1735 р.); Спр. 164.— Арк. 985 зв. (1732 р.).

[40] Тільки так, видається, можна зрозуміти те місце в одному з магістратських документів 1734 р., де мовиться про продаж одночасно халупки і нового дому («домівства»), які знаходяться на одному грунті (*Там* само.— Спр. 60а.— Арк. 308).

[41] 1735 р. в українсько-польській раді мужів числилося 24 особи (*Там* само.— Спр. 61.— Арк. 7 зв.).

[42] *Там само*.— Арк. 3 зв.— 7 зв.

[43] *Там само*.— Спр. 60а.— Арк. 296—316.

[44] *Volumina* legum.— 1859.— Т. 2.— S. 8; *Zielińska T*. Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.— Warszawa; Łódź, 1987.— S 20.

[45] *Zielińska T*. Op. cit.— S. 18—20, 27.

[46] Ось приклади переходу домів і грунтів кам'янецьких міщан у шляхетське володіння, причому і за посередництвом українсько-польського магістрату: 1728 р. або незадовго до цього шляхтич Міхал Яновський купив «від міста за інтромісією і міськими правами» дім (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 164.— Арк. 1104 зв.; цей дім в люстрації значиться під № 38); десь перед 1734 р. шляхтич (він же хорунжий) Кароль Гірпкор купив «перед урядом (магістрату.— *М. К*.) з інтромісією грунт «славетного» Томаша Григоровича — майстра шевського цеху (згодом, 1734 р., Гірпкор перепродав цей грунт шляхтичу Франціщку Залевському (*Там* само.— Спр. 60а.— Арк. 318); 1735 р. 96-річний «славетний» Теодор Константинович (він же Кіміануш) перед магістратом зізнав, що його кам'яницю купив (не зазначено, коли саме) і володів нею подільський земський суддя Кароль Крузер (*Там* само.— Спр. 61.— Арк. 21; в люстрації це будівля № 84).

[47] *Там само*.— Спр. 60а.— Арк. 312, 318; Спр. 61.— Арк. 26 зв., 33 зв.— 39, 43 зв.— 44, 67 зв.

[48] *Там само*.— Спр. 58.— Арк. 16.— Під «гродом» і «земством» слід розуміти кам'янецькі громадський і земський суди. На жаль, книги цих установ за XVIII ст. не збереглися, тому ми не маємо змоги пересвідчитися, чи згадану протестацію магістрат заявив в гроді або земстві.

[49] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 61.— Арк. 39—39 зв.— 43 зв.— 44.

[50] *Там само*.— Спр. 58.— Арк. 16.

[51] Щодо будинків під № 281 і 282, то, хоч і називаються вони володільчо однаково («святовичівськими»), проте це не означає, що в них був один власник. Кожен з них знаходився в руках кількох нащадків Адама Святовича, якому вони належали на початку XVIII ст. (за описом Кам'янця 1700 р., він був війтом і райцею українсько-польської громади; *АЮЗР*.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 558). Після смерті А. Святовича обидва будинки 1712 р. було поділено між його спадкоємцями; правда, відомості про це вдалося віднайти тільки щодо одного з будинків (його було поділено на чотири частини; *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 164.— Арк. 1098). З даного акту поділу та люстрації 1734 р. видно, що цей будинок був розташований на розі вул. Домініканської та східної половини південної перії. Той же акт 1733 р. було вписано в магістратську книгу м. Львова на прохання вдови А. Святовича, причому в тамтешню магістратську канцелярію його заявив львівський віцебургграбій Ян Святович, напевно, син А. Святовича. Того ж, 1733 р., витяг з львівської магістратської книги, що містив цей документ, було внесено в кам'янецьку магістратську книгу.

[52] *Zielińska T*. Op. cit.— S. 47—48.

[53] *Gloger Z*. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce.— Warszawa, 1907.— T. 1; *Tomkowicz S*. Domy i mieszkania w Krakowie w pierwszej połowie XVII w.— Lwów, 1922.— S. 4; *Ciołek G*. Budownictwo drewniane XVII i XVIII w.— Warszawa, 1965; *Miks-Rudkowska N*. Wnętrza mieszkalne w miastach polskich Δ 2 połowie XVII i w XVIII wieku // Dom i mieszkanie w Polsce (druga polowa XVII—XIX w.).— Wrocław etc., 1975.— S. 68.

[54] *ЛНБ*.— Кол. А. Чоловського, спр. 2248 II.— № 18, 89, 4, 51, 82 (відповідно до номерів «люстраційних» будівель).

[55] *Там само*.— № 8, 29, 42.

[56] *Пламеницька О. А*. Середньовічна житлова забудова... — С. 133, 134; *Пламеницкая О. А*. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского...— С. 56—57.

[57] *Miks-Rudkowska N*. Op. cit.— S. 68—69 i nast.

[58] В магістратських матеріалах 1735 р. міститься згадка про халупу-зруб («zrąb») (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 61.— Арк. 26 зв.— 27). Чи не про домик тут ідеться?

[59] *Miks-Rudkowska N.* Op. cit.— S. 105.

[60] *Ibid.* Про двори і дворики в Подільському воєводстві див.: *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji / Red. Baranowski A. J.— Warszawa, 1990.— T. 7ª: województwo podolskie.

[61] То був дворик «штикельмана від артилерії» Садовського (в люстрації № 216). Штикельман — неофіцерський чин.

[62] ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 61.— Арк. 26.

[63] *Там само.*— Арк. 21.

[64] *Gloger Z.* Op. cit.— T. 1; Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach.— Kraków, 1974.— S. 70 i nast.; Bystroń J. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI—XVIII / Wyd. trzecie.— Warszawa, 1976.— T. 2.— S. 398; *Ciołek G.* Op. cit.; *Zielińska T.* Op. cit.— S. 55.

[65] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 290—290 зв. (1733 р.); Спр. 61.— Арк. 27 зв.— 28 (1735 р.); Спр. 164.— Арк. 1065 (1733 р.).

[66] Так у магістратській книзі під 1734 р. названо будівлю (*Там* само.—Спр. 164.— Арк. 1104 зв.), яка в люстрації значиться як дворик (№ 38).

[67] *Там само.*— Спр. 59.— Арк. 266 зв.— 307 зв. (1734 р.) (напр., Кшиштоф Курилович, Філіп Миколаєвич, Гжегож Гжибовський та ін.).

[68] *Владимирський-Буданов М.* Указ. соч.— С. 556.

[69] *Там само.*

[70] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 59.— Арк. 266 зв.— 307 зв. Потрібно вказати, що в книгах вірменського магістрату XVIII ст. біля згаданих ними імен і прізвищ вірмен помічено: «кам'янецький міщанин вірменського народу» (в оригіналі — «mieszczanin kamieniecki nacyi ormiańskiey», частіше абревіатурно — MKNO; слід зазначити, що книги цього магістрату, так само як книги українсько-польського магістрату, у XVIII ст. велися польською мовою).

[71] Про українсько-польське, як і про вірменське, міське самоврядування в Кам'янці див.: *Владимирский-Буданов М.* Указ. соч.— С. 518—585.

[72] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 58.— Арк. 11.

[73] *Там само.*— Спр. 60а.— Арк. 296.

[74] В люстрації 1734 р. згадка про В. (Б.) Хвостика (Фостика, Фостека) не подається. А ось приклади інших власноручних кириличних підписів, що засвідчують полонізацію українських імен: «Мѣхаль Пѣлѣкъ» (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 286 зв.; 1733 р.), «Базилей Чулякѣвичъ» (*Там* само.— Спр. 164.— Арк. 1127 зв.; 1734 р.). В люстрації ці дві особи значаться відповідно під № 270 і 39.

[75] *Volumina* legum.— T. 6.— S. 35.

[76] *АЮЗР.*— Ч. V.— Т. 1.— С. 314—315.

[77] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 59.— Арк. 292.

[78] *Дашкевич Я. Р.* Указ соч. // ИФЖ.— № 2 (117).— С. 71, 76; *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana / Ze wstępem J. Krzyżanowskiego.— Warszawa, 1978.— T. 1.—S. 40, 278; *Łoziński W.* Op. cit.— S. 78. Ю. А. Нельговський твердить, що алькир — це темна коморка, комірчина (*Нельговский Ю. А.* О древней застройке города... — С. 90). Це твердження правомірне лише частково. Слід зазначити, що про алькири в Кам'янці мовиться і в опису 1700 р., і в «Розподілі кам'янецького гарнізону» 1739 р., але лише для порівняно незначної кількості будівель.

[79] *ЛНБ.*— Кол. А. Чоловського, спр. 2248, II.— Арк. 1—15.

[80] Серед володільців цих 12 будівель бачимо, зокрема, вірмен Ісаака Амировича, Домініка Асламовича, Петрову Мельконовичову, Мельконовича, Шимоновича, Кшиштофа Вартановича, Деркапрелевича, Теодора Лукашевича (*ЛНБ.*— Кол. А. Чоловського, спр. 2248, II.— № 17, 41, 44, 53, 73, 74 та ін; *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 59.— Арк. 266 зв.— 307 зв.).

[81] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 164.— Арк. 985 зв.— 986.

[82] *Biblioteka* Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.— Oddział rękopisów.— N 2002. — K. 90—91.

[83] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 164.— Арк. 1098. Див. також виноску 51 даної статті.

[84] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 164.— Арк. 1065.

[85] *Там само.*— Спр. 60а.— Арк. 290—290 зв.

[86] *Там само.*— Арк. 308.

[87] *Там само.*— Спр. 61.— Арк. 30 зв.

[88] *Там само.*— Арк. 26 зв.— 27.

[89] *Там само.*— Спр. 60а.— Арк. 316.

[90] *Там само.*— Спр. 164.— Арк. 985 зв.— 986.

[91] Про відносини між гарнізоном і містом у XVIII ст. див.: *Владимирский-Буданов М.* Указ. соч.— С. 575 и др.

[92] AWK — AP.— N VII, 1/9.

[93] Про кам'янецький гарнізон ідеться також в інших датованих 1734 р. докумен-

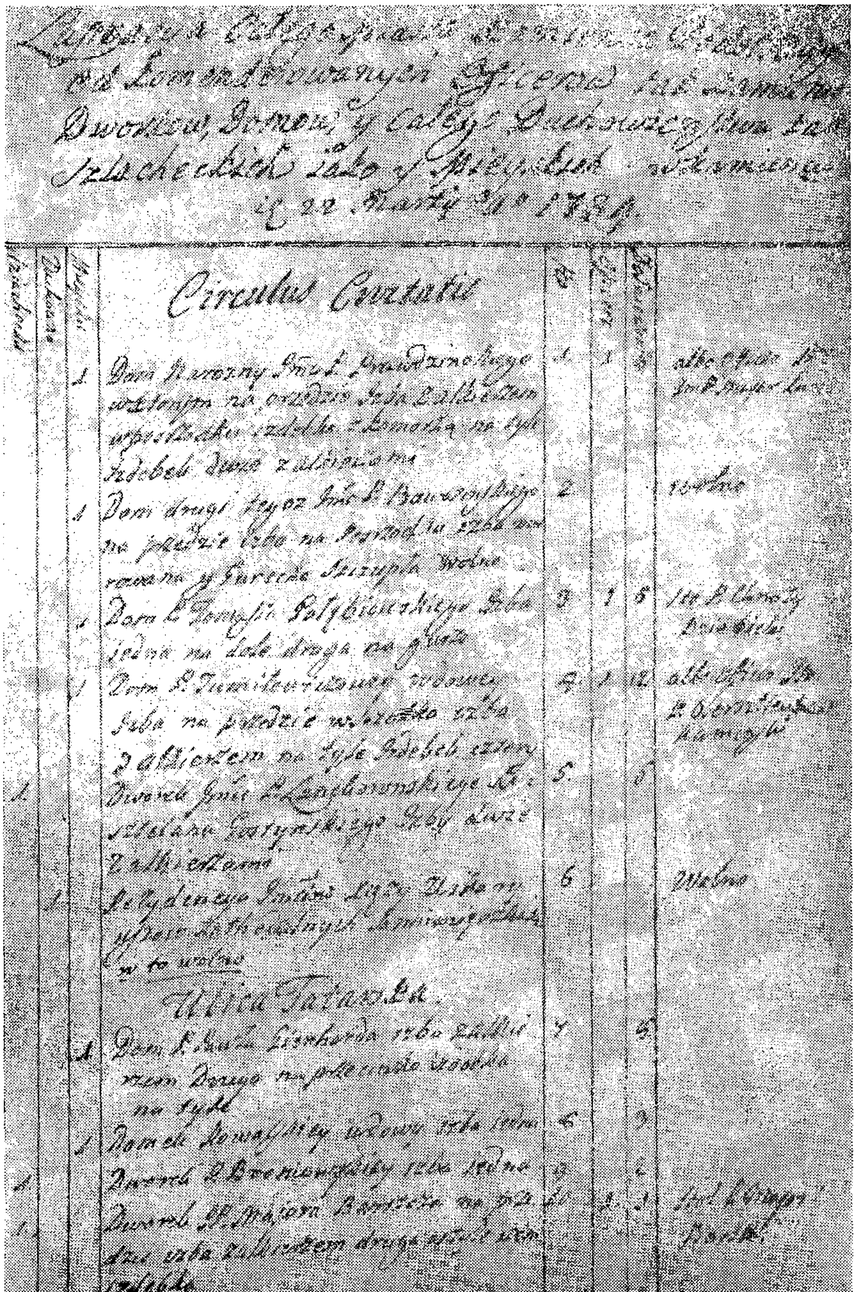

Перша сторінка люстрації Кам'янця-Подільського 1734 р.

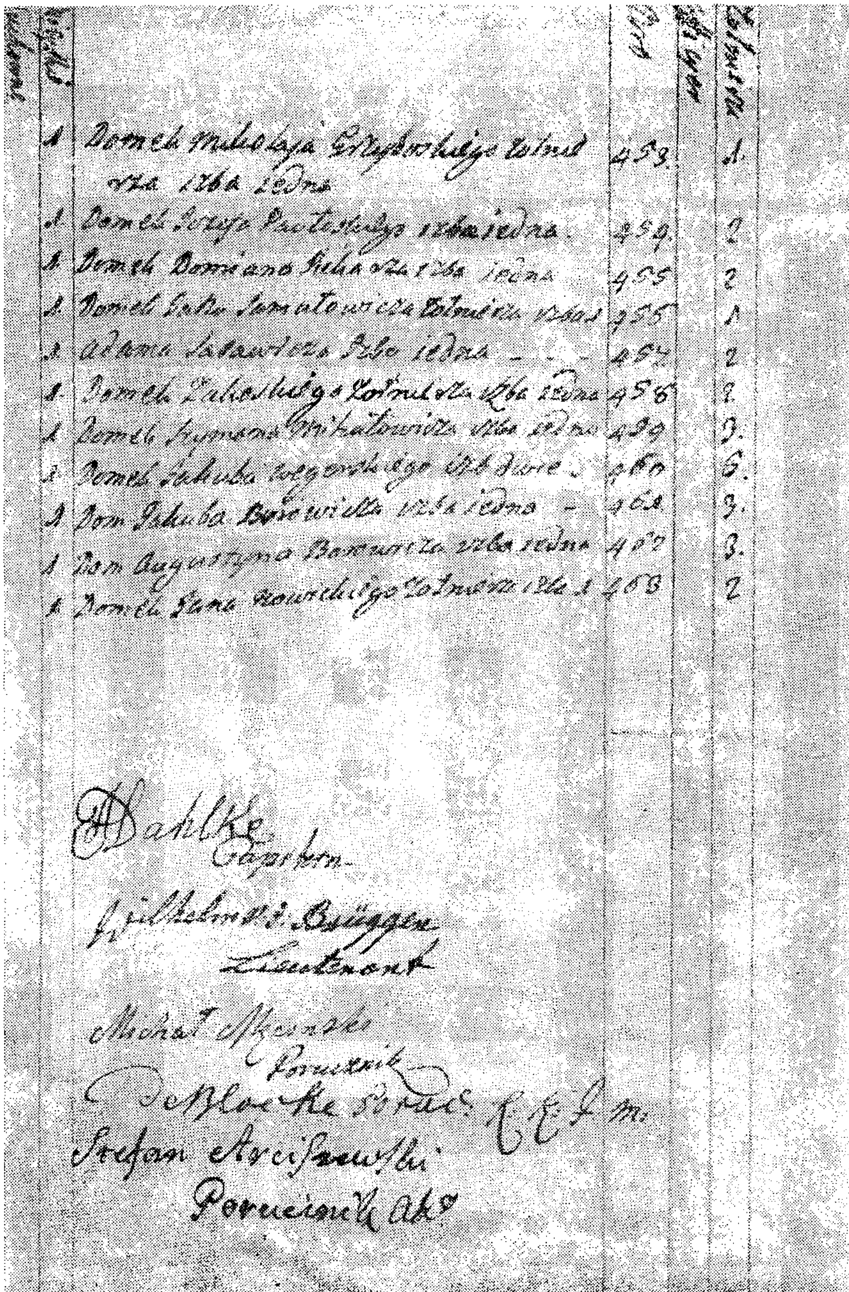

1	Domek Mikołaja Grzybowskiego Zołnierza izba iedna	453	1
1	Domek Jozefa Pastelskiego izba iedna	454	2
1	Domek Domiana Kuha izba iedna	455	2
1	Domek ... Samatowicza Zołnierza izba 1	455	1
1	Adama Jasawicza izba iedna	457	2
1	Domek Zaleskiego Zołnierza izba iedna	458	2
1	Domek Szymona Michałowicza izba iedna	459	3
1	Domek Jakuba Węgierskiego izb dwie	460	6
1	Dom Jakuba Borowicza izba iedna	461	3
1	Dom Augustyna Baranicza izba iedna	462	3
1	Domek Jana Nowickiego Zołnierza izba 1	463	2

Dahlke Capitain

Wilhelm v. Brüggen Lieutenant

Michał ... Porucznik

Stefan Arciszewski Porucznik

Остання сторінка люстрації Кам'янця-Подільського 1734 р.

тах, що, як і люстрація та «Генеральна таблиця», відкладалися в Підгорецькому архіві (*AWK* — AP.— N VI, 3/3, VII, 1/1—2, VII, 1/5, VII, 1/7, VII, 1/8, VII, 1/11, VII, 1/13, IX, 3/7). Див. також: *Tyszkowski K.* Archiwum hetmańskie w Podhorcach // Przeglad Historyczno—Wojskowy.— Warszawa, 1929.— T. 1.— S. 270).

[94] Див., напр.: *Gembarzewski B.* Rodowody pułkow polskich i oddziałów równorzednych od r. 1717 do r. 1831.— Warszawa, 1925.— S. 26.

[95] Щоправда, 1734 р. регіменти королеви і обох булав були недоукомплектовані: 1718 р., відповідно до постанови варшавського сейму 1717 р., встановлено такий їхній чисельний склад: регіменту королеви — 604 чол., регіменту великої коронної булави — 612 чол., регіменту польної коронної булави — 620 чол. (*Górski K.* Historia piechoty polskiej.— Kraków, 1893.— S. 70). Натомність регімент коронної артилерії 1734 р. мав особовий склад більший, ніж йому було визначено його 1717 р. (544 чол.; *Ibid.*)

[6] Регімент коронної артилерії нічого спільного з артилерією як такою не мав; він лише обслуговував артилерію, зокрема забезпечував її конвоєм.

[97] *Górski K.* Op. cit.— S. 67; *Zarys* dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. —T. 2: 1648—1864.— Warszawa, 1966.— S. 162.

[98] *Korzon T.* Dzieje wojn i wojskowości w Polsce / Wyd. drugie, przejrzane i uzupełnione. — T. 3: Dokończenie epoki przedrozbiorowej.— Lwów; Warszawa; Kraków, 1923.— S. 116; *Górski K.* Op. cit.— S. 70; *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku.— Warszawa, 1965.— S. 291—292; *Zarys* dziejów wojskowości... — T. 2.— S. 162.

[99] *Górski K.* Op. cit.— S. 93; *Gembarzewski B.* Op. cit.— S. 26.

[100] *Górski K.* Op. cit.— S. 94; *Gembarzewski B.* Op. cit.— S. 29.

[101] *Górski K.* Op. cit.— S. 94; *Gembarzewski B.* Op. cit.— S. 39.

[102] *Wimmer J.* Op. cit.— S. 315. Потрібно зазначити, що регіменти великої і польної булав були підпорядковані, через їхніх шефів, відповідно гетьманам великому і польному коронним, а в період, коли ці посади вакували,— генеральному коронному регіментарю.

[103] *Antoni J.* Op. cit.— T. 1.— S. 288.

[104] *Górski K.* Historia artyleryi koronnej.— Warszawa, 1902.— S. 319, 320.

Lustracya całego miasta Kamienca Podolskiego od komenderowanych officerow tak kamienic, dworkow, domow y całego duchowienstwa, tak szlacheckich, iako y mieyskich w Kamiencu (d)ie 22 Marty a°. 1734

Szlacheckie	Duchowne	Mieyskie		№	Officer(ow)	Zolnierzow	
1	2	3	4	5	6	7	8
			Circulus civitatis				
		1	Dom narozny JmcP. Prawdzinskiego, w ktorymna przedzie izba z alkierzem, w posrzodku izdebka z komorką, na tyle izdebek dwie z alkierzami	1	1	8	albo officer, stoi JmP. Major Lwo(...)
		1	Dom drugi tegoz JmcP. Prawdzinskiego, na przedzie izba, na posrzodku izba murowana y gurecka szczupła, wolno	2			wolno

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom P. Tomasza Gołębiowskiego, izba iedna na dole, druga na gurze	3	1	6	sto(i) P. Chorązy Dzierbicki
		1	Dom P. Tumiłowiczowey wdowey, izba na przedzie, w srzodku izba z alkierzem, na tyle izdebek cztery	4	1	12	albo officer, stoi P. Oberzstleutnant Kaminski
1			Dworek Jmci P. Lanckoronskiego Kasztelana Gostynskiego, izby dwie z alkierzami	5		6	
	1		Rezydencya Jmciow. Xięzy Wikaryuszow kathedralnych, sami mieszkaią, w to wolno	6			wolno
			Ulica Tatarska				
		1	Dom P. Pawła Gierharda, izba z alkierzem, druga naprzeciwko, izdebka na tyle	7		8	
		1	Domek Kowalskiey wdowy, izba iedna	8		3	
1			Dworek P. Broniowskiey, izba iedna	9		2	
1			Dworek JP. Majora Barszcza, na przedzie izba z alkierzem, druga w tyle, item izdebka	10	1	1	stoi P. Major Barszcz
	1		Dworek Jmci Xiędza Kustosza, izby dwie z alkierzami, item izdebek dwie	11		4	
			Dworek Jmci Xiędza Buczkowskiego Promotora Bractwa S. S. S. Troycy, izba na przedzie, mieszka JmcP. Makowiecki Czesnik Podolski, w drugiey tenze Jmc Xiądz Promotor z dziadkiem rezyduie	12		2	
	1		Dworek do S. Łazarza należący, rezyduie w nim Xiądz Szuffra-	13		6	

1	2	3	4	5	6	7	8
			gan [1], izba na przedzie z komorką, na tyle izdebka				
1			Dworek JP. Humieckiego Podczaszego Podolskiego, izba iedna	14		2	
1			Sklepik dolny szlachecki, Zołnierka mieszka	15		1	
1			Dworek JmcP. Halecki, izba iedna	16		1	
1			Dworek P. Porucznika Lesiowski, izba na przedzie, druga w srzodku z alkierzem	17		4	albo officyer
1			Dworek JmcP. Podfidipskiego, izba iedna, na przedzie piekarnia	18		2	
1			Dworek Rysieckiego, izba iedna, w drugiey izbie meszka P. Mokinowa	19		4	
		1	Domek Barłowskiego Puskarza, izba iedna, sam nie mieszka	20		1	
		1	Domek Hebanowskiego Puskarza, izba iedna	21		3	
		1	Domek PP. Lachowiczow Puskarzow dwoch, izba iedna pod rundelem	22		3	
		1	Domek Muszczynskiego Puskarza, izba z alkierzem	23		2	
1			Dworek P. Grodzienskiego, izba iedna	24		1	
			T r o j e c k a u l i c a				
1			Dworek JP. Kapitana Drohomiereckiego, izba z alkierzem, stoi P. Cymerman Sztykjunkier od artyleryi y Puskarz ieden	25		1	y officyer, stoi P. Sztykjunkier Cymerman
		1	Domek Domanowskiego, izba iedna	26		2	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Domek Krzanoskiego Zołnierza, izdebka z alkierzem, izdebka na tyle	27		4	
		1	Domek Piotra Onufriewicza, izdebka iedna	28		3	
1			Sklepik dolny JmcP. Łepkoskiego	29		2	
		1	Dom Theodora Pikuły, izby dwie	30		6	albo officer
	1		Dom Oyca Czaykoskiego y brata iego, izba z alkierzem, druga naprzeciwko	31		6	
	1		Domek drugi tegoz Oyca, izdebka iedna, rezyduie Jmc X. Dziekan Tylninski z Kapelą Koscielną, wolno	32			wolno
		1	Domek mieyski na podskalu, izba iedna	33		2	
1			Dworek JmcP. Bogusza Podczaszego Halickiego, izba wielka z alkierzem naprzeciwko izdebka, item dwie izdebki	34		4	albo officer
1			Dworek Małyszewicza, izba iedna z alkierzem	35		3	
1			Dworek JmcP. Jełowickiego Stolnika Pinskiego, izba iedna	36		1	
			Dom Jana Niedzwiedzczucha, izba iedna	37		2	
1			Dworek P. Janowskiego, izby dwie	38		4	
			Dom Ba. Czułakiewicza, izba z alkierzem, na tyle izdebka	39		6	albo officyer
		1	Domek P. Krzysztofowicza, mieszka Dymitro Piekarz, izba iedna	40		2	
1			Dworek opustoszały Jmci P. Baykoskiego, izba iedna	41		2	
1			Dworek JP. Łuckiego Komornika Ziemskiego, izba iedna z alkierzem	42		2	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom P. Alexandra Krzyształowicza, na przedzie, druga na tyle	43		8	albo officyer
1			Dworek P. Choieckiego, izby dwie, na tyle izdebka	44		3	
		1	Dom Ilasza Ułaszanowicza, izba z alkierzem	45		4	
		1	Dom Dymitrego Krakowieckiego, izba z alkierzem, osobno izba z kuchnią	46		8	albo officyer
	1		Dworek Jmci Xiędza Suffragana, izdebka iedna	47		2	
		1	Domek Błazeja Stawięskiego, izba iedna	48		3	
1			Dworek JP. Bajkowskiego, izba na przedzie, druga na tyle	49		2	
		1	Dom Mikołaja Fostowieckiego, izba z alkierz(em)	50		6	
1			Dworek Jmw. PP. Włodkowskich, izba z komorą, item izba druga, na tyle izdebka	51		4	
1			Dworek JmPP. Kaczkoskich, izba iedna	52		1	
1			Dworek JP. Peszczynskiego, izba y izdebka	53		4	
1			Dworek JP. Balickiego, izba iedna	54		1	
	1		Dom Oyca Krakowskiego, sam mieszka, izba iedna duchownego	55		3	
1			Dworek JP. Paszynkowskiego, izba iedna	56		2	
1			Dworek JP. Cekwartowey Elentowy, na przedzie izba z alkierzem, na tyle izdebka	57		4	
1			Dworek P. Rudkowskiego, izba iedna	58		2	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom Jozefa Zoszczynskiego, izba z alkierzem	59		4	
1			Dworek Jmci P. Gidymina Podstol. Buskiego, izba przednia z alkierzem, izdebka druga	60		4	
		1	Dom Rawskiego Kotlarza, izba iedna	61		3	
		1	Dom Fedora Dankiewicza, izba iedna	62		4	
			Continuatio circulum civitatis				
		1	Dom P. Baranowicza [2], izba z alkierzem, izdebka niedokonczona na komorę obrocona, posrzodku izdebka z alkierzem, na tyle izdebka	63	1	6	albo Kapitan
1			Dom JP. Hodakoskiego, izba z alkierzem	64		4	
1			Kamienica J. O. Xięcia Woronieckiego, na gorze izby dwie, na dole sklepik murowany, item na dole izba, na tyle izdebek pięc	65	1	12	stoi P. Porucznik Błotnicki
			Kamienica JP. Telefusa Chorązego Podolskiego, na gorze izba stołowa z alkierzem, ex oposito pokoy, na dole izba wielka, na tyle izdebek siedm	66		12	
			Dom Jasiowskiego Mularza, izba na przedzie z alkierzem, na tyle izba y izdebka	67	1		dla Kapitana
		1	Dom Orłowskich, na przedzie sklepik murowany, ex oposito izba z sienią	68	1		dla officyera

1	2	3	4	5	6	7	8
1			Dom JmcP. Starosty Uszyckiego [3], na przedzie izba z alkierzem, item izdebek dwie	69		5	
1			Dom P. Wekera Cekwarta, izba na tyle, izdebka na przedzie	70		6	
		1	Dom Kraza Rymarza, na przedzie izba z alkierzem, item posrzodku izba, na tyle izdebka z sienią	71	1		dla Kapitana
		1	Kamienica P. Prawdzinskiego, na przedzie kancellarya, na srzodku izba z alkierzem	72		5	
			Dom OO. Karmelitow, izba z alkierzem	73		4	
			Ulica Zarwanska				
		1	Dom P. Kaczkoski wdowy, izba z alkierzem, item druga izba z alkierzem, item na tyle izdebek 2	74	1	6	stoi P. Kapitan Zoryglic
		1	Dom Painkiewicza [4], izba z alkierzem, item na tyle izba druga	75	1	4	stoi P. Kapitan Henthszel
1			Dworek JP. Maszkiewicza, tam kancellarya grodzka, wolno	76			
		1	Dom Hunczaka, izba y alkierz	77		5	
		1	Dom Sobestyana Woskoboynika, izba z alkierzem	78	1		dla Kapitana
		1	Dom Nizienskiego, izba iedna	79		3	
		1	Dom Jana Demkowicza, izba z alkierzem y na tyle izdebka, w srzodku izba	80		6	
1			Dworek JmcP. Starzynskiego, izba z alkierzem, na tyle izdebek dwie z alkierzami	81		6	

1	2	3	4	5	6	7	8
1			Dworek JmcP. Podkomorzego Podolskiego [5], izba przednia z alkierzem, druga z alkierzem, item izba stołowa, item na przedzie izba z alkierzem	82	1	2	dla officyera
		1	Dom Artymiaka Kusznierza, izba z alkierzem, na tyle izdebka	83		6	
1			Dwor Jmci P. Sędziego Ziemskiego Podol. [6], izba stołowa z alkierzem, item pokoik na tyle y izba z alkierzem,	84		5	
1			Dwor JmcP. Swirskiego Pisarza Latyczewskiego [7], izba przednia, naprzeciwko izba z alkierzem	85		1	
	1		Kamienica OO. Bazylianow, izba iedna z alkierzem	86			wolno
1			Dworek JP. Gruszeckiego, izba wielka z alkierzem y izdebka	87		5	
1			Dworek JP. Siekirzynskiego, izba iedna	88		3	
1			Dworek JP. Rogowskiego, izba przednia z alkierzem y druga z alkierzem	89		6	
		1	Dom Zawadoskiego, izba z alkierzem	90		2	
		1	Domek Jana Ciechowicza, izba iedna, ex oposito izdebka zła	91		3	
		1	Domek Nazarkowey wdowy, izba z alkierzem y izdebka	92		4	
		1	Dom P. Martyszewicza, izba iedna	93		2	
1			Domek JP. Poniatowskiego, izba iedna	94		1	

1	2	3	4	5	6	7	8
			Podgorze nad Lacką Bramą				
	1		Probostwo Jm. X. Lasowskiego, na gurze izby dwie, na dole izby dw(i)e, ale same baby mieszkaią	95		5	
	1		Rezydencya Jmc. X. Biskupa Kamienieckiego[8], tam Syminarystowie mieszkaią, wolno	96			wolno
	1		Domek nad skałą, izba iedna, tam mieszka Koscielny Farski	97		2	
		1	Dom Eliasza Gryglewicza izba y izdebka y druga	98		5	
	1		Bursa OO. Jezuitow, wolna	99			bursa
	1		Sklepik dolny OO. Jezuitow za konwiktem	100		2	
		1	Dom Fryglewicza Tkacza, izba iedna	101		2	
		1	Domek Michała Kuczynskiego, izba iedna	102		2	
	1		Domek Jana Gockiego Bursaka, izba iedna	103		2	
		1	Domek Koroczkiewicza Mularza, izba iedna	104		3	
		1	Domek Briklewicza Zołnierza, izba iedna	105		2	
1			Dworek JP. Bielewicza, izby dwie	106		3	
			Ulica Dluga				
		1	Dom Kazimierza Pawłowicza, izba z alkierzem	107		4	
		1	Domek Mikołajowy Bilikowy, izdebek dwie	108		2	
		1	Dom Łukasza Zgurki[9], izba z alkierzem y druga z alkierzem, item izdebka	109		3	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom Matyasza Ordynskiego, izba iedna z alkierzem	110		4	
		1	Dom Jana Lewickiego, izba iedna z alkierzem	111		2	
		1	Dom Jendrzeja Sołtowskiego, izba iedna	112		4	
		1	Domek Kulpinskiego Szewca, izdebka iedna	113		2	
		1	Domek Tomasza Marczewskiego, izba iedna	114		2	
		1	Domek Broczowskiego Rymarza, izba iedna	115		3	
1			Dworek Jmci P. Gurowskiego Stolnika Podolskiego, izby trzy	116		3	
1			Dworek drugi tegoz Gurowskiego, izba z alkie(rzem)	117			wolno
		1	Dom Jana Ordynskiego, izba y izdebka	118		4	
		1	Dom Michała Ordynskiego, izba y izdebka	119		3	
		1	Domek Piotra Dukli, izba iedna	120		3	
		1	Dom Jozefa Ordynskiego izba y izdebka	121		4	
		1	Dom P. Axentowicza, izby dwie	122		8	albo officer
			Continuatio circulum civitatis				
1			Kamienica W°. JP. Łosia Chorążego Czerwonogrodzkiego, mieszka jego arendarz, izba wielka z alkierzem, izdebka posrzodku y na tyle izba	123		4	
		1	Kamienica P. Axentowicza, izba wielka y alkierz na gorze, na tyle izdebek dwie	124		2	

1	2	3	4	5	6	7	8
	1		Kamienica Jm. Panien Zakonnych, izba wielka z alkierzem, na tyle izdebka	125		4	
	1		Dom Karmelitanski, izba wielka y druga takze	126		6	albo officer
		1	Dom Pawła Szeina [10], izba z alkierzem y izdebka, item na tyle izdebek dwie	127		6	albo officyer
		1	Dom drugi tego Szeina, izba iedna, item izba z alkierzem, na tyle izdebka	128		6	albo officyer
		1	Dom P. Bakałowicza [11], na dole izba, na gorze izdebka, na tyle izdebek trzy	129	1	6	albo officer, stoi P. Porucznik Męcinski
		1	Dom Opuszęka [12], izba z alkierzem, na tyle izdebek dwie	130		4	
		1	Kamienica Jozefa Wilczka [13], izba z alkierzem, na tyle izdebek dwie	131	1	4	y officyer
		1	Kamienica Jendrzeja Wilczka, na przedzie izba y sklepik, posrzodku izba z alkierzem, na tyle izdebka	132		6	albo officyer
		1	Dom P. Jarockiego [14], izba z alkierzem, w srzodku izdebka, izba na tyle	133		4	albo officyer
1			Kamienica zastawna, stoi P. Kapitan Greben	134	1	1	stoi P. Kapitan Greben
1			Kamienica JP. Dębickiego, na przedzie sklepik, izba na tyle, item izdebek cztery	135	1	2	y officyer, stoi P. Chorązy Jakubowski
		1	Dom Andrzeja Gruszki, izba z alkierzem, izdebka osobno	136		6	albo officyer
			M e d i t u l l i u m m i a s t a				
		1	Dom Hodorskiego, izba z alkierzem y izdebka	137	1	3	stoi P. Porucznik Miłaszewki

1	2	3	4	5	6	7	8
1			Dworek JmcP. Gidymina, izba z alkierzem, w sieniach izdebka y na tyle izdebka, wolno	138			wolno, stoi JP. Regimentarz Giedymin
		1	Dom P. Toslika, izba z ałkierzęm, izdebka na tyle	139	1	2	stoi P. Auditor b. w[15]. koronney
		1	Dom Woyciecha Sabkiewicza, izba na przedzie z alkierzem, na tyle izdebek trzy	140	1	3	y officyer
		1	Pod ratuszem sklepikow dwanascie, w kazdym zołnierzow dwoch stac moze	141		24	
		1	Dom Jacętego Brodzianskiego, izba iedna	142		3	
		1	Kamienica P. Poczmaystra, izby trzy	143	1	4	y officyer
		1	Dom Antoniego Liszewicza, izba z alkierzem, na tyle izdebka	144	1	1	y officyer
		1	Dom P. Stachurskiego, izba z alkierzem, na tyle izdebka y na gorze izdebka	145		8	
		1	Kamienica Oszczynski wdowy, na dole izdebka, na gurze druga	146		6	
	1		Kamienica OO. Dominikanow, izba na dole, druga na gurze	147		6	
		1	Kamienica Grzegorza Szeykowskiego, na gurze izba, na dole izdebka	148		4	
		1	Dom Jendrzeja Bakałowicza, z alkierzem izba	149		4	
		1	Dom Adamowey Stypulski, izba z alkierzem, izdebka na gurze	150			cordegarda
		1	Dom Rozanowskiego, izba na przedzie, na tyle izdebka	151		4	
		1	Dom Bogdana Rzeznika, izby dwie	152		6	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom narozny Brodzianskich, izba z alkierzem, druga takze z alkierzem, na tyle izdebka	153		6	albo officyer
1			Dworek JP. Majora Finka [16], izba na przedzie, druga na tyle	154		2	
	1		Dom Kathedralny, izba iedna, mieszka Kantor od Fary	155		2	
			Gospody dla artyleryi				
			Continuatio ulica Dluga				
		1	Domek Stanisława Alczyca izby dwie	156		4	
		1	Dom Munasza Ormianina, izba z alkierzem, druga na tyle	157	1	3	y officyer
		1	Domek Pawła Duszenkiewicza, izba z alkierzem	158		2	
		1	Domek Staszowy Kozacki wdowy, izba iedna	159		3	
		1	Domek Alexandra Dolskiego Kowala, izba iedna	160		2	
1			Dworek JmP. Obersztleutnanta Sztembacha, izba iedna z alkierzem, izdebka dla czeladzi	161	1	1	stoi P. Obersztleutnant Sztembach
		1	Dom P. Seffera, izba alkierzem y izdebka	162		1	Underoff(i)cer
		1	Dom Szymona Zwirzinowicza, izba y izdebka	163		2	
1			Dwor JmcP. Kasztelana Zakroczymskiego [17], izba na przedzie z alkierzem, na tyle dwie izdebki y we srzodku ex oposito pierwszey takze izba z pokoiem	164		3	
		1	Dom Jacętego Janowicza, izba iedna	165		4	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom Antoniego Krzysztofowicza [18], izba iedna	166		4	
		1	Dom Owanesa Mirzika, izba z alkierzem, takze na tyle izdebka	167		5	
1			Dworek JP. Bleszczynskiego, izba iedna	168		1	
		1	Domek Kirkora Pokotyłki, izdebek dwie	169		4	
1			Dworek JmcP. Lękiewicza, izba z alkierzem, item izba	170		4	
		1	Dom Janowy Krzysztofowiczowy, izba z alkierzem, item, izdebka	171		4	albo officyer
1			Dworek JP. Gutorowskiego, izba z alkierzem y izdebka	172		4	
1			Dwor Jmci P. Obersztleutnanta Glowera izba stołowa z alkierzem, item izba, na tyle izdebka, w posrzodku dworku izba z alkierzykiem	173	1	1	stoi P. Obersztleutnant Glower
		1	Domek Kasprowy wdowy, izba iedna	174		1	
1			Dwor JmP. Kapitana Rakowskiego, izba stołowa z alkierzem, druga takze z alkierzem, na tyle izba	175		1	stoi JmP. Starosta Białocerkiewski [19]
1			Dwor drugi tegoz samego Kapitana, izby dwie	176	1	1	stoi JP. Kapitan Rypczynski
		1	Dom Jozefa Płoszczynskiego, izba z alkierzem	177		4	
		1	Dom Stefana Federowicza, izba y izdebka	178		4	
			Gospody dla regimentu bulawey polney koronney				
		1	Sklepik dziada Kazubaja, izba iedna	179		1	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Domek Tomasza Łączynskiego, izba iedna	180		2	
		1	Dom Jendrzeja Malarza, izba z alkierzem y izdebka	181		4	
		1	Domek Bazylego Nasterynskiego, izba z alkierzem y izdebka	182		4	
		1	Domek Makowieckiego Zołnierza, izba iedna	183		1	
1			Dworek JP. Petrykoskiego, izba z alkierzem	184		4	
		1	Dom Alexandra Markiewicza, izby 2 z alkierzem	185		6	albo officer
		1	Dom Domerackiego, izba iedna	186		2	
		1	Sklepik ziemny Kiryakiewiczowy wdowy	187		1	
		1	Domek pod murem Eustafiego Powroznika	188		1	
1			Domek JP. Wybranowskiego, izby dwie	189		6	
		1	Sklepik Zuba Zołnierza	190		1	
		1	Dom Daniela Sosnickiego, izba z alkierzem	191		2	
		1	Dom Antoniego Pilikiewicza, izba iedna	192		2	
		1	Domek Jendrzeja Jankowskiego, abszytowany, izba 1	193		1	
		1	Dom Jestmunta Zołnierza, abszytowany, izba 1	194		1	
	1		Sklep Dominikanski	195		3	
		1	Dom Jacętego Ostankiewicza, izba iedna y komora	196		3	
		1	Dom Podgurskiego Zołnierza, izba iedna	197		2	
		1	Domek Federowskiey wdowy, izba iedna	198		3	
		1	Domek Jurczęskiego, izba z alkierzem	199		5	
		1	Domek Pawła Ganczarza, izba iedna	200		2	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Domek Kazimierza Ciechanowskiego, izba 1	201		2	
		1	Domek Nowickiego Kapitenarmusa, izba 1	202		2	
		1	Domek Trojanoskiego Zołnierza, izba iedna	203		2	
		1	Domek Szymona Merzika, izba iedna	204		2	
1			Dworek JP. Kucharskiego, izba iedna	205		2	
		1	Dom Melikowy wdowy, izba z alkierzem	206		2	
i			Dworek JP. Kapitana Gierszdorfa, izba z alkierzem y izdebka	207		1	stoι sam P. Kapitan
1			Dworek JP. Kapitana Bukowskiego własny, item drugi dworek	208		2	stoi sam P. Kapitan
		1	Dom Sarnickiego, izba iedna	209		2	
		1	Sklepik Krzysztofa Czaykowskiego	210		1	
	1		Kamienica do Xięzy Ormianskich należąca, stoi w niey Regimensfeliczer Kin za pieniądze, izbie dwie	211			wolno
	1		Sklepik pod Nayswiętszą Panną Zwiastowania	212		3	
	1		Sklepik Xięzy Ormianskich	213		3	
	1		Sklep OO. Trynitarzow, izba iedna	214		4	
1			Dworek JP. Makowieckiego, izba iedna	215		1	
		1	Dworek Sadoskiego Sztykielmana artyleryi, izba 1	216		2	
		1	Dom Jagielskiego Zołnierza, izba iedna	217		2	
1			Dworek JP. Bleszczynskiego, izby dwie y alkierz	218		4	
		1	Domek Woyciecha Krasnodębskiego Puskarza, izba 1	219		3	
		1	Domek Surmackiego Puskarza, izba iedna	220		1	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom Wierbickiego, izby trzy	221		3	
		1	Domek Surmacki wdowy, izba iedna	222		2	
		1	Domek Szymona Rolki Puskarza, izba iedna	223		2	
		1	Domek Stanisława Dziada, izba iedna	224		1	
		1	Domek Marcina Rolki Puskarza, izba iedna	225		2	
		1	Domek Łukasza Tuczynskiego Puskarza, izba 1	226		1	
		1	Domek Jana Lubkoskiego, izba iedna	227		2	
		1	Dom do artyleryi należący na rundelu, mieszka P. Kapitan Szornel	228	1	1	stoi P. Kapitan Szorne
1			Dworek JP. Bogusza, izba z alkierzem, wolno	229			wolno
1			Dom JP. Drochomereckiego, izba y izdebka	230		3	
		1	Dom Łukasza Laszczynskiego, izba z alkierzem, na tyle izdebek trzy	231		5	albo officyer
1			Dworek JP. Barickiego Palestranta [20], izba z alkierzem	232		4	
1			Dworek JmcP. Wrzyszcza, izby dwie, alkierz ieden, stoi Porucznik Lipczynski od altylery(i)	233	1	1	stoi P.Porucznik Lipczynski
	1		Domek OO. Franciszkanow, izbow dwie	234		3	
		1	Kamienica P. Krzysztofowicza Patrona, izbow dwie	235		1	
		1	Domek Gwizdaka, izba iedna	236		2	
		1	Sklepik tegoz Gwizdaka	237		2	
			O r m i a n s k i r y n e k				
1			Kamienica JP. Szylickiego, izba na dole y na przedzie izdebka	238		2	

1	2	3	4	5	6	7	8
1			Rezydencya W°. JP. Generała Szylinga	239			wolno
		1	Dom Leszkiewicza, izba iedna	240		2	
		1	Dom Alexandra Hanowicza [21], izba z alkierzem, w sieniach izdebka, na tyle w browarze izdebka druga	241	1	1	sto(i) P. Porucznik Tabell
			Dom Misierowicza, (i)zba z alkierzem, na tyle izdebka z alkierzem	242	1	1	dla officera
1			Dwor W°. JP. Starosty Smotryckiego [22], na przedzie izba, obok druga, ex oposito izba z alkierzem, na gurze izba, na tyle izdebek dwie	243		4	
		1	Dom Grzyboski wdowy, izba z alkierzem, na przedzie izdebka	244	1	1	dla officyera
1			Kamienica JP. Kuchmistrza Koronnego [23]	245		2	
		1	Kamienica JP. Josefa Sekrowicza, stoi w nim JWJmcP. Pisarz Koronny [24]	246		1	stoi JWJmP. Pisarz Koronny
		1	Dom drugi tegoz samego, izba z alkierzem, przeciwko izdebka, na tyle dwi(e), wolno	247		1	stoi dwor JWJP. Pisarza Koron.
	1		Kamienica Jmc Xiędza Proboszcza Ormianskiego, izba z alkierzem, na gor(z)e izby trzy, na tyle dwie	248		2	dla officera
1			Kamienica JP. Kapitana Dossena, izb dwie na dole y na gurze dwie	249	1	1	stoi P. Kapitan
		1	Dom Jana Seferowicza, izba z alkierzem, na tyle izdebka	250	1	6	stoi P. Chorązy Kicinski
		1	Pusty sklep na przedzie, a na tyle mieszka reg. cyrulik [25] obszytowany	251		1	

1	2	3	4	5	6	7	8
			Gospody dla regimentu artyleryi koronney				
		1	Dom Wazylego Antoniewicza, izba z alkierzem, izdebka na tyle	252	1	1	dla officera
		1	Dom Fedora Udimowicza, izba z alkierzem, na tyle izdebka	253	1	4	stoi Pan Chorązy Dębski
1			Dworek JP. Porucznika Druszkoskiego, izba z alkierzem, jego własny	254	1	2	sto(i) P. Porucznik Druszkoski
		1	Kamienica Dawida Szadbaja, izba iedna	255		3	
		1	Kamienica Marderosza, izba y izdebka	256	1	4	dla officera
1			Dworek JP. Majora Wyrwicza, izba z alkierzem, iego własny	257	1	1	sto(i) JP. Major
1			Dworek JP. Pułkownika von der Mulbe, izba z alkierzem, izdebka na tyle	258	1	1	stoi sam. JmcP. Pułkownik
			Ulica Pietnicka				
		1	Domek Sachakowny, izba iedna	259		1	
		1	Dom Josefa Pokotyłki, izba z alkierzem, na tyle izdebka	260	1	4	dla officera
1			Kamienica JP. Markowskiego Pisarza Ziemskiego Podolskiego, izba na dole z alkierzem, na gurze izby dwie, item izdebka	261		2	
1			Dworek JmcP. Popławskiego Sędziego Latyczewskiego Grodzkiego, izba z alkierzem y izdebka z alkierzem	262		4	
		1	Dom Bogdana Werteroszowicza, izdebka 1	263		2	
		1	Dom Kaszandra, izba z alkierzem y na przedzie izdebka	264		3	

1	2	3	4	5	6	7	8
1			Dwor JP. Kaweckiego, izba z alkierzem, izdebka w sieniach, a na tyle izdebek dwie	265	1	4	stoi P. Chorązy Tyszynski
		1	Dom Woytikoskiego Pisarza Mieyskiego, izdebka iedna	266		1	
		1	Dom P. Łozięskiego, izba z alkierzem	267	1	4	dla officyera
		1	Dom P. Brodzianskiego [26], izba z alkierzem, na przedzie sklepik	268		4	
		1	Dom Kasprowy wdowy, izba z alkierzem	269		3	
		1	Dom Michała Pilika, izba iedna	270		4	
		1	Dom Janowicza, izba z alkierzem	271		4	
		1	Dom Grzegorza Piotrowskiego [27], izba z alkierzem	272		4	
1			Dworek JP. Kawieckiego, izby dwie	273		5	
		1	Dom Szlachetkowy wdowy, izba iedna, na tyle izdebek dwie	274		4	y officyer
1			Kamienica JP. Łomzynskiego, izba z gurką, na tyle izdebek trzy	275		6	
			C o n t i n u a t i o c i r c u l u m c i v i t a t i s				
1			Kamienica JP. Generała Holsprinka, izba na dole, izba na gurze, na tyle izdebka	276	1	1	stoi P. Kapitan Dalke
		1	Kamienica Panien Niedzwiedziowych, izdebka na dole y na gurze druga	277	1	1	P. Kapitan Łabank
		1	Kamienica P. Heuzlera, izba na dole murowana, na tyle izdebka	278	1	2	sto(i) P. Porucznik Brigin [28]
	1		Kamienica Kapitulna, izba iedna	279		3	
		1	Kamienica Mikołaja Czaykowskiego, izba z alkierzem, na tyle izdebka	280		4	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Kamienica Swiatowiczoska, izba z alkierzem, na przedzie izdebek dwie, na tyle izdebka 1	281	1	3	sto(i) P. Porucznik Chlebowski
		1	Kamienica druga Swiatowiczoska, izba z alkierzem, na przedzie izdebka iedna	282		3	
		1	Kamienica Piotrowy wdowy, izba z alkierzem, na tyle izdebek dwie	283	1	4	sto(i) P. Porucznik Zabrodowski
		1	Kamienica Grzybowskiego, na dole izba, na gurze izba z alkierzem	284	1	6	dla officyera
		1	Kamienica Dobka, na przedzie izby 2, w sieniach trzecia wielka, naprzeciwko na tyle izdebka	285	1	8	stoi P. Porucznik Wiszowaty
		1	Kamienica Stanisława Baranowicza, izba z alkierzem	286		4	
		1	Kamienica Pawliczoska, izba na przedzie, item izba z alkierzem	287		2	
		1	Kamienica Nikołaja Pawlicza [29], izba z alkierzem, na tyle izdebka, na gurze dwie	288	1	1	y officer
		1	Dom Nazarkowy wdowy, izba z alkierzem	289		5	
1			Dworek JP. Łomzynskiego, izby dwie, item izdebka na dole, a druga na tyle	290		1	
		1	Kamienica Augustyna Bogdanowicza, izba na dole, na gurze izdebka, stoi JP. Starosta Licki [30]	291			stoi JP. Starosta Licki
			Za haubtwachem				
		1	Kamienica Pierdziadowy, izby 4 y alkierz	292		12	

1	2	3	4	5	6	7	8
1			Dworek JP. Pułkownikowey Duryniny, izby dwie, alkierzy dwa	293		3	
1			Pałac JW°. JP. Wojewody Podolskiego [31]	294		1	
		1	Domek Michała Gidla, izba iedna	295		1	
		1	Dom Alexandra Marderowicza, izba iedna	296		1	
		1	Dom Joseffa Sefferowicza, izba z alkierzem	297		1	stoi dwor JW° JP. Wojewody Podol.
	1		Domek nalezący do S°. Grzegorza, izba 1	298		1	
	1		Domek na cmentarzu S°. Gregorza, izb 2	299		1	
		1	Kamienica Filipa Siedmiujęzyka, izba z alkierzem	300			wolno
1			Dworek JP. Majora Krasnowskiego, izb 2	301		1	
			Dolina od Lacki Bramy az do Ruski Bramy				
		1	Dom Andrzeja Jachowicza, izba z alkierzem y izdebka	302		6	
		1	Dom Piwnicznego, izby dwie	303		4	
		1	Dom Woydeckiego Kaprala, izba y izdebka	304		3	
			Gospody dla regimentu wielkiey buławy koronney				
	1		Dom OO. Trynitarzow, izba iedna	305		3	
		1	Dom Jacętego Lewickiego, izba z alkierzem y izdebka	306		6	
1			Dom JP. Majora Barszcza, izba z alkierzem	307		1	
		1	Dom Jozefa Borowicza, izba iedna	308		2	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom Jana Białowąsa, izba z alkierzem, izdebek dwie	309	1	9	albo officer
		1	Dom Nikofora Onufriewicza, izba z alkierzem	310		6	
		1	Dom Bodrychy stary, izbow dwie	311		3	
		1	Dom Bazylego Ososkiego, izba z alkierzem, na tyle izdebka	312		6	
		1	Dom Jana Kuzminskiego, izb trzy y alkierz	313		6	
		1	Domek Dymitra Oleynika, izbow dwie	314		4	
		1	Domek Bazylego Kozika, izb dwie	315		4	
		1	Domek Iwana Jarosiewicza, izba na przedzie, izdebka	316		4	
		1	Dom Romana Podręka, izba iedna	317		2	
	1		Dom OO. Jezuitow, izbow dwie, alkierz 1	318		8	albo officer
1			Dworek JP. Hodaliskiego, izba iedna	319		2	
		1	Dom Jana Dudkiewicza, izbow dwie	320		6	albo officer
		1	Dom Jacętego Pawłowicza, izba z alkierzem y izdebka	321		6	
		1	Dom Antoniego Jackiewicza, izbow trzy	322		8	
		1	Dom Janowy Poturnaczki, izba, izdebka y alkierz	323		4	
	1		Browar OO. Jezuitow, izby dwie	324		2	
		1	Dom Bazylego Alexandrowicza, izba, izdebka y alkierz	325		6	
		1	Dom Stefana Ososkiego, izbow trzy	326		8	albo officer
		1	Dom Andrzeja Ososkiego, izba y izdebka	327		4	
		1	Dom Stefana Tychowicza, izba y izdebka	328		4	
			Dworek JmP. Finka, izba, izdebka y alkierz	329		6	

3	4	5	6	7	8
1	Domek Jana Rogulskiego, izba iedna	330		3	
1	Dom Jana Jachowicza, izba iedna	331		3	
1	Dom Jozefa Łopatkiewicza, izba, izdebka y alkierz	332		4	
1	Dom Woyciech(a) Piskalskiego, izba iedna	333		3	
1	Dom Zołnierza Kaczmarskiego, izba iedna	334		3	
1	Dom Marcina Samborskiego, izba z alkierzem y izdebka	335		6	
1	Dom Sowięskiego, izba iedna	336		3	
1	Dom Jozefa Gureckiego Kaprala, izba iedna	337		3	
1	Dom Matfia Melnika, izba z alkierzem y izdebka	338		8	albo officer
1	Domek Winiarskiego Kaprala, izba iedna	339		3	
1	Dom Stefana Juszkiewicza, izba iedna	340		3	
1	Dom Zołnierza Grabowskiego, izba iedna	341		2	
1	Dom Dymitra Jasinskiego Ganca(r)za, izba 1	342		4	
1	Dom Slusarki wdowy, izba y izdebka	343		6	sto(i) Rotmistrz od Pachołkow
1	Domek Stefanskiego Zołnierza, izba iedna	344		2	
1	Domek Jana Sokalskiego, izba iedna	345		2	
1	Domek Bazylego Chrihrowicza, izba iedna	346		2	
1	Dom Marszałkowy wdowy, izba iedna	347		3	
1	Domek Hermanoskiego Zołnierza, izba iedna	348		3	
1	Domek Jana Oleynika, izba iedna	349		3	
1	Domek Jana Poliwki, izba iedna	350		3	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Domek Szinickiego Zołnierza, izba iedna	351		3	
		1	Domek Łamkoskiego, izba iedna	352		3	
		1	Dom Antoniego Horowicza, izba z alkierzem y izdebka	353		6	albo officer
	1		Dom OO. Jezuitow, izba iedna	354		3	
		1	Dom Matyasza Sikorskiego, izba iedna	355		4	
		1	Domek Stefana Federowicza, izba iedna	356		3	
		1	Dom Jącetego Federowicza, izba z alkierzem y druga z alkierzem	357		8	
		1	Domek Brzeszkowy wdowy, izba z alkierzem	358		5	
		1	Dom Jana Wigury, izba y izdebka	359		8	
		1	Dom Woyciecha Kmecinskiego, izba z alkierzem	360		4	
		1	Domek Wisniowskiego Zołnierza, izba 1	361		3	
		1	Dom Laurentowy Motyczynski, izba z alkierzem y izdebka	362		6	
		1	Dom Jozefa Szydłoskiego, izba z alkie(rzem)	363		4	
		1	Dom Alexandra Rybaka, izba z alkie(rzem)	364		4	
		1	Dom Kaprala Jaskoskiego, izba, izdebka y alkierz	365		6	
		1	Dom Grechora Mosięznego, izba iedna	366		3	
		1	Dom Matyasza Melnika, izba iedna	367		3	
	1		Dom Oyca Zielinskiego, izdebek 2	368		1	
	1		Szkoła S°. Spasy, izba iedna	369		2	
		1	Domek Zołnierza Kwiatkoskiego, izba 1	370		1	
		1	Domek Oslickiey wdowey, izba iedna	371		1	

1	2	3	4	5	6	7	8
	1		Browar OO. Karmelitow, izba iedna	372		2	
	1		Dom Oyca Szyszowskiego, izba iedna	373		4	
		1	Domek Halki wdowy, izba iedna	374		3	
		1	Domek Tomana Tabacharnika, izby dwie y alkierz	375		4	
		1	Domek Kutnickiego Zołnierza, izba 1	376		3	
		1	Domek Bazylego Szymanowicza, izba 1	377		3	
		1	Domek Batkowskiego, izba iedna	378		3	
		1	Domek Kaminskiego, izba iedna	379		4	
		1	Domek Jana Osypowicza, izba iedna	380		3	
		1	Domek Leszka Czarnohoskiego, izba 1	381		4	
1			Dworek JmcP. Obersztleutnanta Glowera, izbow dwie	382		4	albo officyer
		1	Domek Puskarza Sikorskiego, izba 1	383		2	
		1	Domek Forosa Tabacharni, izba iedna	384		2	
		1	Domek Piotra Kitrzynskiego, izba iedna	385		2	
		1	Domek Fedora Sarneckiego, izba iedna	386		2	
		1	Domek Andrzeja Wysockiego, izba 1	387		3	
		1	Domek Ostafiego Michałowicza, izba 1	388		3	
		1	Łaznia Ormianska, wolna	389			wolno
			Domek Stefana Płoszynskiego, izba iedna	390		3	
		1	Domek Michała Płoszynskiego, izba 1	391		2	
	1		Dom Oyca Płoszynskiego, izba iedna	392		1	
	1		Szkoła Ruska, wolno	393			wolno
	1		Dom Oyca Płoszynskiego młodego, izba 1	394		1	
		1	Dom Grehora Młodawskiego, izb dwie	395		4	
1			Dworek JP. Dębickiego, izba iedna	396		2	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Domek Pełczychy wdowy, (i)zba iedna	397		2	
		1	Domek Kanikowskiey, izba iedna	398		1	
	1		Dworek Trynitarski, izba iedna	399		2	
1			Dworek JP. Majora Altyna, izb dwie	400		1	
		1	Dom Michała Markiewicza, izba z alkie(rzem)	401		4	albo officer
		1	Domek Pliszoskiego, izba iedna	402		3	
		1	Dom Bazylego Demkowicza, izba iedna	403		2	
		1	Dom Jana Płoszynskiego, izba z alkie(rzem)	404		5	
		1	Dom Piotra Mroczka, izb(a) iedna	405		1	
		1	Dom Pawłoskiego Pisarza, izb 2	406		4	
		1	Dom drugi Pawłoskiego, izba iedna	407		2	
1			Dworek JP. Litynskiego, izba iedna	408		2	
	1		Dworek Panien Dominikanek, izba iedna	409		2	
	1		Sklep Trynitarski, izba iedna	410		2	
		1	Domek Jerzego Trzcinskiego, izba iedna	411		1	
1			Dworek JP. Tauza, izba iedna	412		1	
		1	Domek Jendrzeja Szlachety, izba iedna	413		2	
		1	Dom Krysztofa Radzikiewicza, izba z alkie(rzem)	414		6	
		1	Domek Sawickiego Zołnierza, izba iedna	415		2	
		1	Domek Matyasza Hayskiego, izba iedna	416		2	
		1	Domek Stefana Konstankiewicza, izba 1	417		2	
		1	Domek Parobkiewicza, izba iedna	418		2	
		1	Domek Taubowy wdowy, izba iedna	419		1	
		1	Domek Łukaszowey wdowy, izb dwie	420		1	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Dom Szymona Kozaka, izba wielka y izdebek dwie	421		8	
			Za wodą				
		1	Domek Fedora Płoszynskiego Zołnierza, izba 1	422		2	
		1	Grechora Ciesielskiego, izba iedna	423		3	
		1	Domek Łukasza Cybulskiego, iedna izba	424		1	
		1	Domek Gurskiego Zołnierza izba iedna	425		3	
		1	Domek Strachannoskiego Zołnierza, izba 1	426		2	
		1	Domek Jozefa Grzybowskiego Zołnierza, izba 1	427		2	
		1	Domek Kaprala Plewakoskiego, izba 1	428		3	
		1	Domek Piotra Mularza, izba iedna	429		2	
		1	Domek Mikołaja Murkiewicza, izba iedna	430		3	
		1	Dom Kazimierza Pawłowskiego, izba iedna	431		4	
		1	Domek Piotra Gotuszewskiego, izba iedna	432		2	
		1	Domek Adama Kozłowskiego, izba iedna	433		3	
		1	Domek Rucki Zołnierki, izba iedna	434		2	
		1	Domek Tomasza Polikoskiego Zołnie(rza), izba 1	435		2	
		1	Domek Jana Buzyckiego, izba iedna	436		3	
		1	Domek Jozefa Wojewodzkiego Zołnierza, izba 1	437		3	
		1	Domek Zołnierza Zakrzeskiego, izba iedna	438		2	
		1	Domek Franciszka Załuckiego, izba iedna	439		4	

1	2	3	4	5	6	7	8
		1	Domek Matyasza Kozłoskiego, izba iedna	440		4	
	1		Dom Oyca Krakowieckiego, izba iedna	441		3	
		1	Domek Andrzeja Gutyszynskiego, izba 1	442		2	
		1	Domek Terleckiego Puskarza, izba iedna	443		2	
		1	Dom skarbowy, izba iedna	444		3	
		1	Dom Sobryiskiego Puskarza, izba iedna	445		4	
		1	Domek Jana Jurkowicza, izba iedna	446		3	
		1	Domek Tomasza Alexandrowicza, izba 1	447		4	
		1	Domek Jendrzeja Wasileskiego, izba 1	448		5	
		1	Domek Andrzeja Krzesaka, izba iedna	449		3	
		1	Dom Gawelskiego, izba iedna	450		2	
		1	Domek Kozłowskiey wdowey, izba 1	451		2	
		1	Domek Muszewicza Zołnierza, izba iedna	452		2	
		1	Domek Mikołaja Grzyboskiego Zołnierza, izba iedna	453		1	
		1	Domek Jozefa Pawłoskiego, izba iedna	454		2	
		1	Domek Domiana Piekarza, izba iedna	455		2	
		1	Domek Jana Samułowicza Zołnierza, izba 1	456		1	
		1	Adama Sasawicza, izba iedna	457		2	
		1	Domek Zakoskiego Zołnierza, izba iedna	458		2	
		1	Domek Szymona Mihałowicza, izba iedna	459		3	
		1	Domek Jakuba Wegerskiego, izb dwie	460		6	
		1	Dom Jakuba Borowicza, izba iedna	461		3	
		1	Dom Augustyna Borowicza, izba iedna	462		3	

1	Domek Jana Nowickiego Zołnierza, izba 1	463	2

J. Dahlke Capitan Wilhelm v. d. Brüggen Lieutenant Michał Męcinski Poruçznik de Blocke Porucz. R. K. J. M.[32] Stafan Arciszewski Porucznik abs.[33]

Archiwum województwa Krakowskiego.— Archiwum Podhoreckie A. Potockiego.— N VII, 1/4.

[1] Адам Оранський (*Rodzina*. Herbarz szlachty polskiej.— Warszawa, 1915.— T. 12.— S. 372; *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 61.— Арк. 70) (див. також № 47).

[2] Ян Баранович — райця (проконсул) (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 296). Будинок Я. Барановича стояв на тому місці, де перед зайняттям Кам'янця турками 1672 р. знаходився, як засвідчує опис 1700 р. (*АЮЗР*.— Ч. VII.— Т. 1.—С. 560), дім тамтешнього райці Ципріана Томашевича— автора панорамного виду Кам'янця, виконаного десь у 1673—1679 pp. (*Дашкевич Я. Р.* Зазн. праця.— № 2.— С. 71).

[3] Францішек Юзеф Межеевський (*Rodzina*...— 1914.— Т. 11.— S. 28—29).

[4] Панкевич — лавник (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 296).

[5] Ян Павел Пепловський (*Rodzina*...— 1916.— Т. 13.— S. 273).

[6] Максиміліан Кароль Крузер (*АЮЗР*.— 1910.— Ч. II.— Т. 3.— С. 756, 765; *Herbarz* Polski.— Warszawa, 1909.— Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.— T. 12.— S. 372; *Rodzina*...— 1911. — T. 8.— S. 103).

[7] Пйотр Свірський — летичівський гродський писар і мечник земський (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 286, 287).

[8] Адам Августин Вессель (*Niesieki K*. Herbarz Polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych // Wyd. przez J. N. Bobrowicza.— T. 1.— Lipsk, 1839—1846.— S. 81).

[9] Лавник (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 296).

[10] Павел Шагін — райця (*Там само*) (див. також № 128).

[11] Стефан Бакалович — війт (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 296).

[12] Ян Опутченко — райця (*Там само*).

[13] *Лавник (Там само)*.

[14] Григорій Яроцький — райця *(Там само)*.

[15] B(uławy) w (ielkiej) — великої булави.

[16] Самуель Фінк — підчаший гостинський (*Там само*.— Арк. 327).

[17] Валенти Казімеж Межеевський (*Niesiecki K*. Op. cit.— T. 1.— S. 328; Rodzina...— T. 11.— S. 27).

[18] Лавник (*ЦДІА* України в Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 296).

[19] Станіслав Вінценти Яблоновський (*Herbarz* Polski.— Cz. I.— 1906.— T. 8.— S. 109, 110).

[20] Палестрант — судовий працівник, правознавець.

[21] Оганович — лавник (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 296).

[22] Анджей Малаховський (*АЮЗР*.— Ч. II.— Т. 3.— С. 756; *Rodzina*...— 1913.— T. 10.— S. 177; *Zielińska T*. Op. cit.— S. 23).

[23] Ян Цетнер (*Herbarz* Polski.— Cz. I.— 1901.— T. 2.— S. 329; *Zielińska T*. Op. cit.— S. 75—76, 164).

[24] Вацлав Жевуський — польний коронний писар, у 1734—1735 pp. і комендант Кам'янця-Подільського (*Kronika* Podhorecka.— S. 133; *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 59.— Арк. 270 зв. (див. і № 247).

[25] Reg(imens) cyrulik — цирульник регіменту.

[26] Ян Бродзянський — лавник (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 296).

[27] Лавник *(Там само)*.

[28] Один із укладачів люстрації (за власноручним підписом у ній — Вільгельм фон дер Брюгген).

[29] Райця (*ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 39, оп. 1, спр. 60а.— Арк. 296).

[30] Ім'я і прізвище встановити не вдалося.

[31] Стефан Гумецький (див. і № 297).

[32] R(egimentu) K(róla) J(ego) M(ości) —регіменту його королівської милості.

[33] Abs(zytowany).

В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ *(Київ)*

НЕЗНАНА РАННЯ ПРАЦЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО З РУСИСТИКИ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Одним з найменш досліджених періодів біографії та наукової діяльності М. С. Грушевського є час його навчання та передмагістерських студій на історично-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира (1886—1894). Однак саме тут формувалися не лише основні інтереси, напрями наукових пошуків, коло проблем, але й методика дослідження та роботи з джерелами майбутнього історика.

Біографи М. С. Грушевського вважають, що в університеті «він розпочав свою наукову працю під керівництвом Володимира Антоновича, провідного українського історика і громадського діяча... Молодий історик мав двох «хрещених батьків»: Антоновича — в науковій праці і Кониського — в суспільно-громадській діяльності. Вони обидва мали головний вплив на формування історіософічного і громадського світогляду Михайла Сергійовича в ранньому періоді його наукової і громадської праці» [1]. Основним «духовним провідником і патроном» Грушевського на терені україністики цілком справедливо визнається В. Б. Антонович. Однак при цьому не розглядаються інші напрями наукових інтересів та занять молодого історика. Вважається також, що двома першими значними студентськими працями М. С. Грушевського, написаними саме під керівництвом В. Б. Антоновича, були досліди про українські замки XVI ст. (1887—1890) та історію Київської землі середини XI — кінця XIV ст. (1888—1890) [2]. Врешті, сам вчений у автобіографії відзначає лише ці головні праці університетської доби та ідейно-науковий вплив Антоновича. Зокрема, в автобіографії сказано, що на третьому курсі історик взяв запропоновану В. Б. Антоновичем тему про історію Київської землі XI—XIV ст., яка дала йому золоту медаль і наукове ім'я [3].

Аналізом двох зазначених опублікованих праць і обмежуються біографи та дослідники раннього етапу наукової діяльності студента М. С. Грушевського. На цій підставі робиться висновок: «Ранні історичні студії Грушевського тематично були обмежені до обласного досліду окремих частин української землі і хронологічно охоплювали часи українського середньовіччя, литовсько-руську добу і козацьку добу. Цей тематично-хронологічний обсяг праць М. Грушевського вказував на його широке зацікавлення історією України» [4].

Така ситуація (особливо щодо зарубіжних україністів) цілком зрозуміла з огляду на те, що інші студентські доробки М. С. Грушевського не були видруковані або хоча б зафіксовані у відомих бібліографіях ученого [5].

Однак детальне вивчення творчої спадщини М. С. Грушевського вимагає звернутися також до праць, які не були опубліковані, щоб з'ясу-

вати більш докладно наукове середовище Київського університету, його вплив на молодого історика, значення у формуванні його творчого методу тощо. В університеті М. С. Грушевський слухав курси, відвідував семінари і писав наукові реферати під керівництвом не тільки В. Б. Антоновича, але й інших відомих учених, таких як М. Ф. Владимирський-Буданов, П. В. Голубовський, І. В. Лучицький, Ф. Я. Фортинський.

У даній замітці на прикладі нововіднайденої роботи Грушевського на терені русистики, що була виконана у першому семестрі третього курсу (перед історією Київської землі), ми спробуємо показати розвиток його ранніх джерелознавчих студій і вплив на молодого історика видатного фахівця на терені російського джерелознавства та історіографії В. С. Іконникова. Поданий нижче текст реферату М. С. Грушевського показує, яке велике значення мали його джерелознавчі аналітичні вправи під керівництвом В. С. Іконникова: вони давали історику високий академічний рівень і досвід всебічного аналізу джерел. В. Б. Антонович звертав меншу увагу на текстологію та комплексне джерелознавство, орієнтуючи учнів на кількісну документалістику, накопичення джерел і використання якомога більшого числа документів. Робота М. С. Грушевського про опис майна боярина М. І. Романова свідчить, що засадничі підстави детального і всебічного аналізу кожного історичного джерела були закладені до наукової методики молодого історика в процесі його занять з першокласним джерелознавцем В. С. Іконниковим.

Реферат М. С. Грушевського під назвою «Роспись имущества Н. И. Романова и представляемые ею бытовые данные» був поданий в остаточному варіанті керівникові 7 листопада 1888 р. Чернетки і підготовчі матеріали до нього збереглися в особистому архіві М. С. Грушевського [6]. Повний відредагований автографічний текст знаходиться у фонді В. С. Іконникова. Цей текст і публікується нижче [7].

Робота побудована за класичною фундаментальною схемою всебічного аналізу джерела як такого, його інформації та дотичних до нього питань. Теоретично зазначивши основні напрями діяльності сучасників та історичні реалії, матеріал про які може дати опис майна, М. С. Грушевський послідовно ілюструє свої засадничі ідеї конкретним матеріалом.

Спершу, як того вимагає логіка дослідження, автор подає коротку біографічну довідку про власника описаного майна — боярина Микиту Івановича Романова. При цьому він дуже тонко і вдало відзначає, як опис дозволяє підтвердити чи спростувати ті або інші характеристики М. І. Романова, що наводяться сучасниками та пізнішими дослідниками. Особливу увагу М. С. Грушевський звертає на схильність боярина до західної цивілізації, його зв'язки з іноземцями та участь у політичній діяльності.

Далі автор зупиняється на зовнішній характеристиці самого джерела: відзначає, що це не повний опис майна, а лише записи про видатки з нього в 1655—1657 рр. по смерті бездітного М. І. Романова та опис окремих речей і предметів. Розпис він розчленяє на три частини і дає загальні характеристики їх змісту, роблячи висновок про безперечну неповноту та вибірковість опису речей.

Затим М. С. Грушевський детально аналізує зміст розпису і групує його матеріал за предметно-тематичним принципом. З огляду на це дослідник виділяє спочатку предмети домової церкви Знамення Богородиці, відзначаючи західні (католицькі) й розмірковуючи про їх функції та походження: говорить про релігійний, світогляд, ментальність, благочестя, церковні реліквії, шанування місцевих російських і загальнохристиянських святих.

Окремо виділені згадані в розпису книги, репертуар яких дає підстави автору говорити про інтелектуальні інтереси та духовні спрямування

М. І. Романова. При цьому окремо зазначаються латинські, польські, німецькі книги, історичні матеріали, родоводи, копії історичних документів. М. С. Грушевський робить висновок про інтерес боярина до церковної словесності, разом з тим — відзначає потяг до західної вченості, генеалогії та політичних новин.

Блоком виділені також портрети, малюнки, інші зображальні матеріали. Детально аналізуються відомості розпису про меблі, їх матеріал, форми, місце виготовлення, ціни, значення розповсюдження в побуті. Затим ідуть предмети розкоші та оригінальні речі (годинники, дзеркала, підзорні труби, прилади для вимірів, лікарський посуд, посуд взагалі (утилітарний і декоративний).

Автор докладно розглядає усі перелічені в розпису види одягу і робить висновок, що більшість предметів одягу виготовлялась власними кравцями боярина. Опис кінської збруї (лаштунків) та холодної і вогнепальної зброї містить зіставлення східних і західних впливів, цін та кількісних характеристик.

Дослідження завершується висновками про поширення в Росії XVII ст. певних видів предметів побуту як західного, так і східного походження, автор визначає в яких галузях промисловості чи товарів яка тенденція переважала, аналізує дані про стан господарства та соціальний склад дворових людей М. І. Романова. Робота закінчується загальним зіставленням цін.

У процесі аналізу М. С. Грушевський постійно порівнює і уточнює дані розпису майна М. І. Романова з розписом майна інших діячів першої половини XVII ст., зі спогодами сучасників та іноземців, актовими та іншими джерелами, що дає необхідне конкретно-історичне тло і поглиблює як виклад, так і кінцеві висновки.

На окрайцях рукопису збереглися олівцеві примітки В. С. Іконникова, який пропонував автору посилити порівняльний аспект з описом майна інших діячів (царя Івана IV, патріарха Никона, кн. В. Голіцина — тит. арк., 10 зв., 11 зв.), спогадами та зауваженнями сучасників (Авраамія Паліцина, Івана Тимофєєва, подорожніх до Святої Землі — арк. 8, 9); надати більшої конкретики порівнянням (співставити рельєфні зображення і постави католицьких та православних ікон — арк. 8 зв.). В. С. Іконников пропонував не зводити до простого перерахування зображальні предмети, а спробувати пояснити їх походження та призначення (портрети шведського короля — арк. 10); не змішувати різнорідних предметів за формальним принципом (книги іноземні, книги вкладні, газета-куранти — арк. 10). В окремих випадках В. С. Іконников уточнює дані М. С. Грушевського (порівняння грошових систем — арк. 10 зв., 16 зв.; про кравецькі майстерні — арк. 14; значення слова тулумбаз — турецький бубон — арк. 15 зв.), чи доповнює їх (відомості про вимірювальні прилади; астролябію — арк. 11 зв.), рекомендує додаткову літературу (праці В. О. Ключевського, В. Савваітова — арк. 16).

Отже, опублікована нижче робота М. С. Грушевського репрезентує його спробу проявити себе на терені русистики та джерелознавства й засвідчує високий професійний рівень студента третього курсу. Вона також показує, що під керівництвом В. С. Іконникова М. С. Грушевський пройшов серйозну школу конкретно-історичного, порівняльно-аналітичного джерелознавства, що стало основою його творчого методу в подальшому. Це дає підставу також твердити, що М. С. Грушевський навіть на третьому курсі мав широкий спектр інтересів і не обмежувався українознавством. Дана думка підтверджується спогадами А. Маршинського, який писав, що на початкових курсах у Київському університеті (1886—1888) Грушевський тримався осторонь українства і навіть В. Б. Антонович «в перші

роки перебування Грушевського в університеті не знав, чи належить до українства»[8].

Відзначимо, що й пізніше М. С. Грушевський підтримував наукові стосунки з В. С. Іконниковим: постійно з ним консультувався, користувався опікою та протекцією вченого, рекомендував йому своїх товаришів. Про це свідчать листи М. С. Грушевського до В. С. Іконникова за 1890—1892 рр. Так, в листі від 19 червня 1890 р. М. Грушевський повідомив, що почав працювати над статтею з волинського питання 1097—1100 рр. (осліплення кн. Василька, Любецький з'їзд, війна 1098—1099 рр., Мономах-Святополк) і просив порекомендувати літературу[9]. Ці матеріали пізніше лягли в основу статті М. С. Грушевського для першого тому «Записок НТШ» у Львові. В лютому 1891 р., працюючи в московських архівах, М. Грушевський просив саме В. С. Іконникова зробити йому протекцію для роботи в архіві Міністерства іноземних справ. Тоді молодий дослідник шукав документи до роботи про Барське староство. Між іншим, в цьому листі він передає професору вітання від батька і подяку за пам'ять[10]. Це засвідчує, що Грушевські були знайомі з В. С. Іконниковим вже давно і співпраця студента з професором була обумовлена, крім наукових інтересів, ще й цією обставиною. Того ж року вийшов друком «Очерк истории Киевской земли ...» (К., 1891), у вступі до якого М. С. Грушевський складав подяку не лише В. Б. Антоновичу, але й В. С. Іконникову та П. В. Голубовському.

Навесні 1892 р. М. С. Грушевський знову працював у московських архівах завдяки рекомендації В. С. Іконникова. Професор добився від університету[11] грошової допомоги молодому досліднику. Очевидно, стосунки початкуючого науковця і маститого вченого були досить близькими. М. Грушевський неодноразово просив В. С. Іконникова допомогти товаришам (зокрема Добровольському знайти уроки репетитора).

24 травня 1894 р. на прилюдному захисті в стінах Київського університету магістерської дисертації Грушевського «Барское староство, исторические очерки» В. С. Іконников був офіційним опонентом поряд з В. Б. Антоновичем[13].

Високо цінував М. С. Грушевський діяльність свого вчителя як голови Археографічної комісії. Почувши про обрання В. С. Іконникова головою АК, вчений надіслав йому вітального листа й просив не забувати надсилати йому нові томи документів, навіть ті, що ще без передмов[14].

Після смерті В. С. Іконникова, повернувшись на Україну, М. С. Грушевський посів по ньому місце голови Археографічної комісії і відкрив своє перше засідання словом вшанування пам'яті «високозаслуженого вченого В. С. Іконникова»[15].

Наведені вище факти наукового і побутового, людського спілкування М. С. Грушевського з професором В. С. Іконниковим поряд з поданим нижче результатом їх наукової співпраці є свідченням значного впливу досвідченого вченого джерелознавця на формування в Грушевського аналітичного підходу до роботи з джерелами, порівняльно-текстологічного методу дослідження. Спілкування з В. С. Іконниковим також сприяло перейманню молодим колегою наукової і людської етики від вченого.

Серед ранніх невідомих праць М. С. Грушевського даний реферат не єдиний. Майже всі перші студентські роботи історика залишаються неопублікованими[16] і, на жаль, не стали об'єктом аналізу дослідників творчості видатного вченого, які в основному працюють за кордоном і не мають доступу до архівних матеріалів. З огляду на це було б цілком слушним у рамках запланованого проекту публікації наукової спадщини М. С. Грушевського видати окремий збірник «Ранні історичні праці».

Подаємо аналізований вище реферат М. С. Грушевського мовою оригіналу із збереженням основних її особливостей. Скорочення розкриваються в квадратних дужках, система посилань та цитування подаються за оригіналом.

[1] *Винар Любомир.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934).— Мюнхен, 1986.— С. 9; *Його ж.* Молодість Михайла Грушевського.— Мюнхен, 1967.— С. 11; *Його ж.* Життя і наукова діяльність М. Грушевського // Український історик.— 1966.— Ч. 1/2 (9/10).— С. 26—27; *Антонович М.* О Кониський і М. Грушевський // Там само.— 1984. № 1/4.— С. 48—50; *Оглоблін О.* Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934) // Там само.— 1966.— № 1/2.— С. 7; *Міяковський В.* До біографії М. Грушевського // Там само.— 1976.— Ч. 1/4.— С. 118—120.

[2] *Грушевский М. С.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк // Университетские известия.— Киев, 1890.— № 2.— С. 1—33; *Его же.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века // Там же.— 1891.— № 3—5, 7, 9, 10, 12; Киев, 1891.— 520 с.

[3] *Винар Любомир.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року.— Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981.— С. 10.

[4] *Його ж.* Ранні історичні праці М. Грушевського і київська школа В. Антоновича // Український історик.— 1966.— Ч. 3/4.— С. 26—32.

[5] *Левицький І.* Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському.— Львів, 1906.— С. 1—64; [*Балика Д. А. та ін.*]. Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905—1928 рр. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського.— К., 1929.— Т. 3.— 104 с.; / *Wynar Lubomyr R.* / Mykhailo Hrushevs'kyi 1866—1934. Bibliographic Sources.— N. Y., 1985.— P. 5—203.

[6] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1. —Спр. 101.

[7] *ЦНБ* АН України, І. Р.— Ф. 46, од. зб. 694.— Арк. 2—19 зв.

[8] *Маршинський А.* Спомини 1884—1888 // Дніпро. Календар-альманах.— Львів, 1923.— С. 100—101.

[9] *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. 3, од. зб. 48 683.— Арк. 1—2 зв.

[10] *Там само.*— Од. зб.— 48 682.— Арк. 1—1 зв.

[11] *Там само.*— Од. зб. 48 681.— Арк. 1—1 зв.

[12] *Там само.*— Од. зб. 48 680.— Арк. 1—1 зв.

[13] *Грушевский М. С.* Барское староство. Исторические очерки.— Киев, 1894.— 310 с.

[14] *ЦНБ* АН України, ІР.— Ф. 3, спр. 48 678.— Арк. 1.

[15] *Там само.*— Ф. 10, од. зб. 10 722.— Арк. 31. Див. також листи В. С. Іконникова до М. С. Грушевського за 1895—1904 рр.— *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 1235.— Спр. 504.

[16] Див.: *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 1235: гімназичні роботи — «Русская история до воцарения Романовых» (1880 р., спр. 99), «О схоластическом направлении» (1884 р., спр. 99); студентські реферати — «Древности», «Русские древности», «Брак» (1888 р., спр. 100), «Гельм-Гольд и его «Славянская хроника» (1888—1889 рр., спр. 101), «Супрасльський літопис» (1895 р., спр. 205), «Нестор і літопис» (1898 р., спр. 205); переклади на українську мову — «Житіє Олексія Чоловіка Божого» (1888 р.), «Житіє св. праведного Філарета Милостивого» (1888 р.). Див. огляд: *Гирич І. Б.* Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України.— 1989.— № 4.— С. 53—63.

М. С. ГРУШЕВСКИЙ

РОСПИСЬ ИМУЩЕСТВА Н. И. РОМАНОВА И ПРЕДСТАВЛЯЕМЫЕ ЕЮ БЫТОВЫЕ ДАННЫЕ

Предметом настоящей работы служит «Роспись всяким вещам, деньгам и запасам, что остались по смерти боярина Никиты Ивановича Романова и дачи по нем на помин души», издан[ные] в «Чтениях Общества и[стории] и др[евностей] Р[оссийских]», 1887, кн. 3. Описи имущества занимают видное место среди источников для изучения быта и вообще внутренней жизни народа. Они представляют и данные антикварно-археологические в своих описаниях одежды, вооружения, утвари, и данные экономические (о промышленности, хозяйстве, ценах), и данные о разнообра-

зии и характере потребностей современной культуры, о степени ее самобытности и заимствования, наконец, на обиходе отражается развитие, склонности хозяина и подробная опись может служить иногда источником для определения развития и духа общества.

Кроме такого общего интереса, рассматриваемый документ возбуждает еще специальный — личностью владельца имущества. Никита Иванович Романов сын Ивана Никитича, родного брата патриарха Филарета приходился двоюродным дядей ц[арю] Алексею Михайловичу, занимал должность государева дворецкого и был одним из крупных представителей московского боярства (Олеарий называет его «знатнейшим и богатейшим из бояр после царя» и в его списке бояр Н[икита] И[ванович] занимает второе место, после Морозова [1]. Видной политической роли боярин не играл, сведений о нем имеется довольно мало, но и эти немногие дают ему своеобразный облик: он, как видно, пользовался большою популярностью в народе, являлся в народном представлении земским деятелем, врагом ненавистных притеснителей бояр; было ли причиною такого представления благодушие боярина, или, как полагает Соловьев, его действительная или предполагаемая вражда к непопулярному Морозову, конечно, сказать трудно. Во время московского бунта 1648 г. царь высылает для переговоров и успокоения возмутившегося народа Никиту Ивановича, который с непокрытой головой выезжает к народу, «принявшему его с должной почтительностью и называвшему его своим отцом» [2]. В сопровождении его же является царь и после возмущения, обещает народу прекращение злоупотреблений и прося за Морозова [3]. Возмутившиеся псковичи (1650) тайком посылают Ник[ите] Ив[ановичу] челобитную, где просят разных льгот, а в челобитной к царю просят для подлинного сыску прислать во Псков Ник[иту] Ив[ановича] Романова, «который государю радеет и о земле болит» (царь на это отвечал: «написали вы это по воровскому заводу, нам он боярин, наш холоп, служит с своею братьею вместе, а недоброхота между боярами никакого нет» [4]). В Москве по поводу мер, принятых против закладчиков (1649), слышались такие толки: государь молодой и глядит все изо рта бояр Морозова и Милославских. Боярина Як[ова] Куденстов[ича] Черкасского хотели сослать и подводы под него были готовы, но не сослали его, боясь нас, для того, что весь мир качается; как его станут посылать, и боярин Никита Иванович Романов хочет выехать на лобное место и станет миру говорить, и мы за него всем миром станем, а бояр Морозова и Милославских побъем и т. п. [5] Схваченный самозванец Тимофей Анкудинов (в конце 1653) объявил, что расскажет правду всю одному боярину Никите Ива[новичу] Романову [6]. «Желалось бы знать больше об этом подстрекающем любопытство лице,— замечает Соловьев — но отсутствие известий доказывает или недостаток у него личных средств играть более видную роль, или то, что ему нарочно загораживали дорогу, а сам боярин был так осторожен, что не пробивался через полагаемые преграды» [7]. По отзывам современников, это был человек добродушный, разумный, благотворительный, веселый нравом, любитель, что любопытно, польско-немецкой культуры, несколько вольнодумец для того времени. Между тем как современное боярство в большинстве обходилось с иностранцами грубо, Ник[ита] Иван[ович] показывал им всякое расположение, так что Олеарий называет его другом немцев [8]; такой отзыв подтверждается отчасти находящимся в «Росписи» письмом Ник[иты] Иван[овича] к одному московскому торговому иноземцу, очень любезным [9]. По рассказам, он сделал себе немецкое и польское платье и ездил иногда в нем на охоту, одел в иноземные ливреи своих слуг, несмотря на неудовольствие патриарха [Никона], который будто бы выпросил наконец эту одежду, якобы для образца, и уничтожил [10]. Н[икита] Иванович любил

также немецкую музыку и забавлялся ею, хотя музыкальные инструменты в Москве преследовались и по приказу патриарха, были отобраны и сожжены [11]. Олеарий прибавляет еще, что Никита Ив[анович] препирался с патриархом по поводу своих «антирелигиозных поступков и отвечал ему коротко и резко» [12]. Олеарий вообще в восторге от Ник[иты] Иван[овича], он часто о нем вспоминает, называет «наилучшим между всеми, наиболее приносящем пользы, украшением русских» и под. [13]

Из «Росписи» мы узнаем, что Никита Иванович сопровождал государя в литовский поход 1654-го г.; в июне он пишет оттуда, а в декабре его уже не было в живых. Уже после смерти имя его фигурировало в истории петровской реформы — как известно, найденный среди имущества Н[икиты] Ив[ановича] Романова в селе Измайлове бот внушил Петру охоту к корабельному делу; Ник[ита] Ив[анович] таким образом и по смерти как бы участвовал в прогрессивном движении московской жизни, представителем которого он был после жизни.

Обстоятельная опись имущества Ник[иты] Ив[ановича] Романова могла бы многое прибавить к характеристике и этой своеобразной и интересной личности, и современного московского общества и его культурного движения. К сожалению, о рассматриваемом документе далеко нельзя сказать того же. Собственно это не есть полная опись всего имущества, а преимущественно запись того, что отпускалось разновременно из его имущества по смерти его. Имущество это было выморочное [14] и поступило в распоряжение государя: были розданы пожертвования в церкви и монастыри, часть денег и припасов была роздана тюремным сидельцам, стрельцам и слугам покойного, разные вещи жаловались царем и патриархом отдельным лицам, многое было взято во дворец, на двор патриарший, в разные приказы; из позднейшего времени мы знаем, что часть рухляди была сложена в амбар в с. Измайлове, где Петр и нашел свой знаменитый бот.

Рассматриваемая роспись обнимает собою выдачи с февраля 1655-го г. по апрель 1657-го г. Кроме пометок и оправдательных документов о выданных предметах, в роспись входит несколько отдельных, разновременно составленных описей: священых предметов, денег, продовольственных припасов, посуды, однако не полных (исключая разве описи денег), их можно иногда пополнять из заметок о выдачах; существовали, как видно, другие, более полные описи, но они не вошли в «Роспись» [15].

Роспись не составляет одного целого, но распадается на три отдельные отмеченные в самом документе части, в большей части повторяющие друг друга и составленные довольно небрежно; встречаются, например, места, где один документ прерывается другим и продолжается снова после перерыва [16]. Извлечение материала затрудняется тем, что одни и те же предметы встречаются то в описях, то в заметках о выдаче и не всегда возможно установить точно, имеем ли мы дело с новым предметом или нет [17]. Я вкратце изложу состав и отношение отдельных частей.

1-ая часть (стр. 3—63) заключает в себе документы о выдаче разным лицам вещей и денег, приводятся просьбы царю и патриарху о пожаловании «из животов» Никиты Иван[овича], довольно характерные [18], резолюции на них, расписки получателей; эти данные повторяются за незначительными исключениями (как на стр. 10, 24, 28) во второй части, обыкновенно в сокращенном виде. Особенность 1-й части составляет: опись приказов (стр. 6), которую необходимо пополнить заметками о более ранних выдачах, опись оружия и сбруи (47—56) и заметки о ценах (30, 47); опись посуды (43—47) входит как часть в опись второй части (стр. 77), а опись припасов (стр. 62) тождественна с описью 108 стр.

зии и характере потребностей современной культуры, о степени ее самобытности и заимствования, наконец, на обиходе отражается развитие, склонности хозяина и подробная опись может служить иногда источником для определения развития и духа общества.

Кроме такого общего интереса, рассматриваемый документ возбуждает еще специальный — личностью владельца имущества. Никита Иванович Романов сын Ивана Никитича, родного брата патриарха Филарета приходился двоюродным дядей ц[арю] Алексею Михайловичу, занимал должность государева дворецкого и был одним из крупных представителей московского боярства (Олеарий называет его «знатнейшим и богатейшим из бояр после царя» и в его списке бояр Н[икита] И[ванович] занимает второе место, после Морозова [1]. Видной политической роли боярин не играл, сведений о нем имеется довольно мало, но и эти немногие дают ему своеобразный облик: он, как видно, пользовался большою популярностью в народе, являлся в народном представлении земским деятелем, врагом ненавистных притеснителей бояр; было ли причиною такого представления благодушие боярина, или, как полагает Соловьев, его действительная или предполагаемая вражда к непопулярному Морозову, конечно, сказать трудно. Во время московского бунта 1648 г. царь высылает для переговоров и успокоения возмутившегося народа Никиту Ивановича, который с непокрытой головой выезжает к народу, «принявшему его с должной почтительностью и называвшему его своим отцом» [2]. В сопровождении его же является царь и после возмущения, обещает народу прекращение злоупотреблений и прося за Морозова [3]. Возмутившиеся псковичи (1650) тайком посылают Ник[ите] Ив[ановичу] челобитную, где просят разных льгот, а в челобитной к царю просят для подлинного сыску прислать во Псков Ник[иту] Ив[ановича] Романова, «который государю радеет и о земле болит» (царь на это отвечал: «написали вы это по воровскому заводу, нам он боярин, наш холоп, служит с своею братьею вместе, а недоброхота между боярами никакого нет» [4]). В Москве по поводу мер, принятых против закладчиков (1649), слышались такие толки: государь молодой и глядит все изо рта бояр Морозова и Милославских. Боярина Як[ова] Куденстов[ича] Черкасского хотели сослать и подводы под него были готовы, но не сослали его, боясь нас, для того, что весь мир качается; как его станут посылать, и боярин Никита Иванович Романов хочет выехать на лобное место и станет миру говорить, и мы за него всем миром станем, а бояр Морозова и Милославских побъем и т. п. [5] Схваченный самозванец Тимофей Анкудинов (в конце 1653) объявил, что расскажет правду всю одному боярину Никите Ива[новичу] Романову [6]. «Желалось бы знать больше об этом подстрекающем любопытство лице,— замечает Соловьев — но отсутствие известий доказывает или недостаток у него личных средств играть более видную роль, или то, что ему нарочно загораживали дорогу, а сам боярин был так осторожен, что не пробивался через полагаемые преграды» [7]. По отзывам современников, это был человек добродушный, разумный, благотворительный, веселый нравом, любитель, что любопытно, польско-немецкой культуры, несколько вольнодумец для того времени. Между тем как современное боярство в большинстве обходилось с иностранцами грубо, Ник[ита] Иван[ович] показывал им всякое расположение, так что Олеарий называет его другом немцев [8]; такой отзыв подтверждается отчасти находящимся в «Росписи» письмом Ник[иты] Иван[овича] к одному московскому торговому иноземцу, очень любезным [9]. По рассказам, он сделал себе немецкое и польское платье и ездил иногда в нем на охоту, одел в иноземные ливреи своих слуг, несмотря на неудовольствие патриарха [Никона], который будто бы выпросил наконец эту одежду, якобы для образца, и уничтожил [10]. Н[икита] Иванович любил

также немецкую музыку и забавлялся ею, хотя музыкальные инструменты в Москве преследовались и по приказу патриарха, были отобраны и сожжены [11]. Олеарий прибавляет еще, что Никита Ив[анович] препирался с патриархом по поводу своих «антирелигиозных поступков и отвечал ему коротко и резко» [12]. Олеарий вообще в восторге от Ник[иты] Иван[овича], он часто о нем вспоминает, называет «наилучшим между всеми, наиболее приносящем пользы, украшением русских» и под. [13]

Из «Росписи» мы узнаем, что Никита Иванович сопровождал государя в литовский поход 1654-го г.; в июне он пишет оттуда, а в декабре его уже не было в живых. Уже после смерти имя его фигурировало в истории петровской реформы — как известно, найденный среди имущества Н[икиты] Ив[ановича] Романова в селе Измайлове бот внушил Петру охоту к корабельному делу; Ник[ита] Ив[анович] таким образом и по смерти как бы участвовал в прогрессивном движении московской жизни, представителем которого он был после жизни.

Обстоятельная опись имущества Ник[иты] Ив[ановича] Романова могла бы многое прибавить к характеристике и этой своеобразной и интересной личности, и современного московского общества и его культурного движения. К сожалению, о рассматриваемом документе далеко нельзя сказать того же. Собственно это не есть полная опись всего имущества, а преимущественно запись того, что отпускалось разновременно из его имущества по смерти его. Имущество это было выморочное [14] и поступило в распоряжение государя: были розданы пожертвования в церкви и монастыри, часть денег и припасов была роздана тюремным сидельцам, стрельцам и слугам покойного, разные вещи жаловались царем и патриархом отдельным лицам, многое было взято во дворец, на двор патриарший, в разные приказы; из позднейшего времени мы знаем, что часть рухляди была сложена в амбар в с. Измайлове, где Петр и нашел свой знаменитый бот.

Рассматриваемая роспись обнимает собою выдачи с февраля 1655-го г. по апрель 1657-го г. Кроме пометок и оправдательных документов о выданных предметах, в роспись входит несколько отдельных, разновременно составленных описей: священых предметов, денег, продовольственных припасов, посуды, однако не полных (исключая разве описи денег), их можно иногда пополнять из заметок о выдачах; существовали, как видно, другие, более полные описи, но они не вошли в «Роспись» [15].

Роспись не составляет одного целого, но распадается на три отдельные отмеченные в самом документе части, в большей части повторяющие друг друга и составленные довольно небрежно; встречаются, например, места, где один документ прерывается другим и продолжается снова после перерыва [16]. Извлечение материала затрудняется тем, что одни и те же предметы встречаются то в описях, то в заметках о выдаче и не всегда возможно установить точно, имеем ли мы дело с новым предметом или нет [17]. Я вкратце изложу состав и отношение отдельных частей.

1-ая часть (стр. 3—63) заключает в себе документы о выдаче разным лицам вещей и денег, приводятся просьбы царю и патриарху о пожаловании «из животов» Никиты Иван[овича], довольно характерные [18], резолюции на них, расписки получателей; эти данные повторяются за незначительными исключениями (как на стр. 10, 24, 28) во второй части, обыкновенно в сокращенном виде. Особенность 1-й части составляет: опись приказов (стр. 6), которую необходимо пополнить заметками о более ранних выдачах, опись оружия и сбруи (47—56) и заметки о ценах (30, 47); опись посуды (43—47) входит как часть в опись второй части (стр. 77), а опись припасов (стр. 62) тождественна с описью 108 стр.

2-я часть (63—120) начинается описью священных предметов (63—66) (наиболее раннего из приводимых — 22 декабря 163 (1654), однако неполного — см. стр. 10), затем идет опись денег (67—69) дорогих вещей (69—74) (в последней не упоминается много вещей, пожалова[н]ных кн. Воротынскому и друг.), следуют записи об отпуске вещей, согласных с помещенными в первой части, но без оправдательных документов. Особенности более крупные, кроме начальных описей: список посуды, наиболее подробный (77—84), хотя все-таки не полный, список служителей, которым были розданы деньги, наконец, список вещей, присланных из Вязьмы, где Никита Ив[анович] находился во время похода — к сожалению, это в большинстве или ненужная рухлядь, брошенная Ник[итою] Ив[ановичем], или выборки, оставленные при расхищении, последнее отчасти подтверждается тем, что остались образа и книги и что замки всех сундуков были попорчены (мелкие заметки па стр. 74, 77, 103).

3-я часть (121—128) не представляет ничего нового сравнительно с первыми двумя и состав ее очень странный. Ее начало (см. слова «Да по указу...» стр. 121) тождественно со стр. 77 (23), затем примечание, которое может относится к приводимому ниже списку посуды, затем список предметов, упомин[аемых] на стран[ицах] 64—65, наконец следует список посуды, тождественный со списком 77—84 стр. (и с той же датой), но с перестановками и без конца. Не буду гадать о причине такого состава, о происхождении отдельных частей документа; это трудно без данных о самой росписи и ее виде [19].

При таком характере документа нельзя никоим образом быть уверенным, что все предметы обихода вошли в опись, вследствии этого на основании ее можно только утверждать существование того или другого, отрицать же существование чего бы то ни было нельзя, следовательно, нельзя дать и полной характеристики той или другой стороны быта. Были еще посторонние причины, которые умаляют значение рассматриваемого документа; выше указано, что Ник[ита] Ив[анович] был бездетный вдовец. Таким образом обиход его должен был быть неполон; далее, перед смертью он довольно долго не был дома, был в походе, это должно б[ыло] отразиться отчасти на домашнем хозяйстве; наконец, его смерть совпала со страшным мором, истребившим прислугу московских бояр (об этом ниже). Тем не менее, относительно некоторых сторон быта роспись представляет довольно подробные сведения, которые я и постараюсь теперь собрать и сгруппировать.

Несмотря на свои симпатии к западной культуре, Ник[ита] Иван[ович], как видно, не изменял старорусскому благочестию. «На дворе» у него упоминается по обыкновению [20] своя церковь — Знамения Богородицы, при церкви состоит полный штат духовенства: два священника, диакон, дьячек и просфорня, на содержание которых отпускается «боярское жалование годовое и хлебом и молебенные деньги, и празничное», выдавалось также вино и свечи; размер жалования не указан; некоторое представление может быть могут дать дачи по смерти Никиты Ив[ановича]: на помин души 30 руб., да 10 четв. муки ржаной, 10 пудов соли — на 1655 год, а на 1656 — 20 четв. муки ржан[ой], 3 четв. пшеничной, 3 четв. крупы, 5 ч[етверте]й солоду и мясо из боярского запаса. Прихожан посторонних, по словам притча, церковь не имела. Духовником боярина был, однако, сторонний священник некий поп Феофилакт (24). Из утвари церковной в росписи упоминаются богатые, шитые жемчугом покровы, облаченье священников и диакона бархатное, шитое жемчугом, с дробницами, т. е. нашивными серебряными иконками (56).

Образов домашних в росписи упоминается сравнительно немного —

ок[оло] 15, в серебряных окладах преимущественно; некоторые образа в киотах, осыпаны драгоценными камнями; золотых окладов не упоминается; в числе привезенного из Вязьмы боярского походного имущества оказалось 7 икон и 3 складня, в том числе некоторые «лятцкие», между прочим, образ Ченстоховской Богоматери (118); последние могли впрочем и не составлять предметов почитания для боярина, а достаться случайно во время войны — в Москве католические иконы почитать считалось грехом — см. Дело Ивана Хворостинина об образах римского письма и окончательный приказ — «тебе впредь образов и книг латинских не держать» [21]. Отмечу, что некоторые образа упоминаются в нескольких экземплярах — так упоминается 3 образа Богородицы Одигитрии, 2 образа Богородицы Владимирския — это может указывать на особую распространенность и уважение к ним. Кроме образов перечисляется несколько (3) золотых панагий и крестов золотых и серебряных с частицами мощей в середине (7), в таком кресте находилось по нескольку частиц; частицы мощей упоминаются также и отдельно, в бумажках, мешочках. Кроме мощей были и другие предметы благочестивого почитания, получавшиеся обыкновенно при посредстве паломников и восточного духовенства, приезжавшего за милостынею, таковы: камень Вифлеемской горы, часть невелика животворящего гроба, земля пещеры, где родился Иоанн Предтеча, 2 меры гроба Господня, часть шапки св. Пафнутия, млеко Богородицы (может быть, беловатый камень одной из пещер, по преданию, ставший таким от нескольких упавших капель млека Богородицы), некоторые имеют характер апокрифический своего рода, как мощи св. Иоанна Предтечи, часть купины неопалимой, часть жезла Моисеева [22]. Из русских святых упоминаются новгородские еп. Иоанн и Никита, Варлаам Хутынский, св. Сергий, Печерские чудотворцы, Анна Кашинская [23]. Всего перечислено более 50-ти святостей, которые встречаются в 2-х экземплярах, что также указывает на распространенность (частицы Никиты Новгородского, Иакова Персского, Георгия Победоносца, млека Богородицы, купины, жезла Моисеева, Вифлеемской земли). Среди рухляди упоминается 20 четок (янтарные, сердаликовые, костяные и пр.) и 3 лестовки (ременные четки), по которым молились и клали поклоны (ср. Забелин, 207).

Свидетелем об умственном развитии и интересах боярина могла бы служить опись его библиотеки, к сожалению, она не вошла в роспись [24]. В разных местах упоминаются церковные книги: 2 триоды, цветная и постная; минеи (11 книг). Устав большой московской печати, также Трефолой львовской печати, Ермолой, Псалтырь, Требник киевский, 3 [по]требника малых — последние оказались в числе походного имущества; далее упоминается: Шестоднев Василия Великого, книга Григория Богослова, книга Кирилла Иерусалимского, книга о вере [25]. Иоанна Дамаскина: Изображение о жизни Варлаама пустынника и Иоасафа царевича (74, 75, 118) [26]. Затем упомянуто о «книге печатной на латинском языке» (104), 2 книгах польских (118), книгах немецких (108), далее книги вкладные [?], «с курантов перевод, а у него головы нет», перевод с посольского письма, как женился Владислав-король на цесаревне» (т. е. на сестре императора Цицилии-Ренате 1637) [27], родословия Сабуровых и Годуновых (72). «2 выписочки родословных суздальских и новгородских князей», список с духовной князя Симеона Звенигородского, выписка из разряду псковских бояр и воевод 7088, 94-го и 3-го годов (72), роспись судным делам (60) и вотчинные книги, о которых ниже. По дошедшему судить о целом трудно; можно, однако, указать и по дошедшему на интересы к церковной словесности, с одной стороны, с другой — на интересы к западной учености, к генеалогиям и политич[еским] новостям. Роспись

упоминает далее рисунки «лица человеком» [104], 3 парсуны да герб, в том числе «порсуна свейскаго Густава Адольфа короля да свейские королевы Христины» (60)[28]. Переходя затем к меблировке и убранству комнат, и здесь мы находим значительное число предметов, которых не знал старорусский быт, предметы эти частично иноземного происхождения, преимущественно немецкого, частично, хотя в меньшем количестве, делаются уже и московскими мастерами в подражание западным образцам. Так упоминается «печь образцов лощатых мурамленых немецкого дела» (34), кровать «немецкое дело, дерево чебань с завесом, тафта зелена» (чебань — эбень, черное дерево, очень дорогое тогда [29]), кресла немецкие (60), которые были новостью сами по себе — в старорусском обиходе употреблялись лишь лавки да стольцы (табуреты) [30]; «шкап большой дерево индейское, а в нем всякие разныя снасти лекарственнаго дохтурства, куплена та шкатула у немец, дана 950 руб.» — сумма огромная; тогдашний рубль по количеству металла превосходил современный приблизительно в 2 $^1/_2$ раза (при Алексее Михайловиче чеканилось из фунта 921—1024 копейки, между тем как теперь чеканится 2220 коп.), покупательная же сила тогдашего рубля относительно, например, хлеба превосходила современный приблизительно в 12 раз и больше, так как около рассматриваемого времени четверть ржи стоила ок[оло] 40 коп., между тем как теперь она стоит около пяти рублей [31]. В другом белом шкафе хранилась высокая горлатная шапка боярина. Упоминаются «столы с доски расписными писаны городы и реки и суды с парусы, а на углах написано имяна Дмитрия, Василия да сына его Тимофея Ладыгиных» [32] (вер[оятно]), живописцев; (таких два стола), стол с доскою из черного камня (76) (такие расписные и мраморные столы упоминаются и в современном царском обиходе [33]), 2 доски шахматных кизилбашских (персидских), писаны по празелени золотом (шахматная игра была довольно распространена *). Перечисляется несколько часов (6). Большие часы медные золоченые, башнею, куплены у гречан за 70 руб. (71), другие: олень на шкатуле, а в олене часы персона (77), часы медные золоченые, на верху петушок, часы с шандалы (подсвечниками), 2 часов «серебряны невелики, часы песошные литорные»; конечно, большинство из них, вероятно, не ходили, а береглись в качестве редкостей [34]. В постельной палате находилось зеркало большое во влаголище белого железа — зеркала тогда еще не употреблялись в качестве украшений **, далее два зеркала хрустальных московского дела, два зеркала на слюде. Несомненно иностранного происхождения 2 трубки смотрительных (зрительных) — серебряная и жестяная, 2 яблока немецких большие, писано на них землемерие, на стояках, 21 кольцах медяных (37, может быть, глобусы), 2 готоваленки немецких (с предметами туалета или письменным прибором), шкатулка с цымбалы и с часами писаная (цымбалы — клавикорды), арганы немецкие (60), упомяну кстати и о 2-х сурнах (трубы) немецких [35]. Было довольно (6—7) шкатулок немецкого дела для разных предметов — лекарственные (1), с судками (3), с дорогими вещами; некоторые были из эбенового дерева, инкрустированы раковинами, одна — расписана. Для хранения более крупных предметов употреблялись коробки и сундуки, гладкие или оббитые кожею или железом, некоторые немецкой работы; один описан подробно — порезан снаружи по черни раковинами, прибиваны медными гвоздями, внутри наведено чернью, а в кровле написаны травы да две птицы. В числе походного имущества упомин[ается] 7 ковров стенных «в виницеское дело» (119).

Современная Москва щеголяла главным образом роскошью нарядов и внешнего убранства домов; выше было отмечено несколько драгоценных

предметов убранства; далее роспись перечисляет множество дорогой серебряной посуды — ок[оло] 50 кубков (из них 22 весят более фунта, а самый большой — более 4-х фунтов), 8 кружек и 30 братин, 26 стаканов, 20 чарок, 17 ковшей, 2 бо. ь ые стопы в 6 и 7 фунтов, 8 кружек, 12 рассольников; всего ок[оло] 240 предметов, весом около 5 $^1/_2$ пудов, что на тогдашние деньги стоило 1 $^1/_2$ тысячи рублей (фунт серебра ценился в 7 рублей — стр. 47). Кубок и прочая посуда чаще всего «ложчатая», также чеканная и гладкая, белая и золоченая, кубки обыкновенно с крышкой; обыкновенный орнамент — травка белая, травка с елочкою, встречаются человеческие фигуры — «мужички» разного вида; есть «мужичек с крыльями и с луком (купидон)», «мужичек с крыльями и с парусом», происхождения, конечно, западного. Перечислю более своеобразные сосуды: пара кубков «из яиц строкамиловых (страусовых) обложены серебром золоченым, на кровле мужичек», «кубок раковинный, обложен серебром золоченым, на кровле мужичек, в руках кольцо, поддон зверь морской», «кубок корабликом с парусом и прапором на колесах», «ведерко маленькое с душкой вместо винное чарки», кубок яблоком, орехом [36]. Отмечу два золотых ковша с надписями, на одном царя Бориса, на другом Василия Шуйского, и солонку царевича Федора Иоанновича. Золотой посуды вообще мало — кроме упомянутых ковшей упоминается еще две чарки, одна украшенная камнями, другая финифтью. Сравнительно с многочисленными сосудами для питья, столовая собственно посуда упоминается в весьма небольшом количестве; кроме судков и солонок упоминается дюжина серебряных вилок и ложек, дюжина ножей и затем во «влагалище жестяном» 12 блюд серебряных, 6 торелей, 11 ложек. Есть известие, что есть на серебре было привилегиею царя [37], впрочем, как я отметил, делать отрицательных суждений на основании рассматриваемого документа нельзя. Напомню еще слова современника (Олеарий, стр. 193), что москвичи небрежно обходились со своею дорогою посудою и зачастую послам подавали на почерневшей и нечищеной посуде. В росписи еще упоминается посуда оловянная, медная, железная, «каменная», «дорожное веко» с железною посудою: торелки угольчатые (31), блюда (18), миса, блюдечка (3), стаканы (6), шендалы (подсвечника — 2) (76). Из другой утвари: шкатулочка серебряная с перегради на пряныя зелья, ароматница серебряная, 2 серебряных рукомойника, один в виде кита, две серебряные лохани и такое же ведро. Не обозначено в большинстве случаев, какого происхождения была эта посуда; русские мастера изготовляли изящную, не уступавшую заграничной, по отзывам иностранцев [38]; с большим вероятием разве можно считать заграничными сосуды с такими украшениями как «крылатые мужички» и тому под.

Перейдем теперь к одежде; из отдельных перечней составляется гардероб роскошный и богатый; богатыми нарядами щеголяли в старой Москве, как упомянуто выше; на эту роскошь, между прочим, жалуется и Крижанич [39]. Перечислю статьи гардероба; упоминается: 2 становых кафтана — камчатый и атласный, обшитые золотым кружевом, 7 кафтанов — суконные и атласные, 2 зипуна атласных, 3 ферязя (род длинного кафтана без перехвата) — бархатные и атласные, 2 платка (верхнее платье, надевавшееся поверх станового кафтана) и бархатные и золототканное, 10 охабней (верхняя одежда с четвероугольным воротником и прорезными рукавами) — объяринные (моар) и изуфные [?], 9 чуй (то же, что охабень, но без ворота) — бархатные и атласные, 1 суконная, 7 однорядок, опашень (верхняя летняя одежда), кажан лосиный, 2 кабата (стр. 85) [?] — атласный и камчатый, епанча, насов, 11 шуб, из них 5 соболиных, потом лисьи, песцовые, беличьи, кроме того шесть горовых мехов.

Меха подбирались тщательно — целый мех составлялся из «черев» или «горл»; шуба покрывалась камкою, парчею, также сукном и тафтою (беличьи и песцовые); спереди вертикально нашивалась парчевая или шелковая полоса, ожерелья (воротники) — бобровые, соболиные, черных лисиц; одна шуба — беличья нагольная. Пояса упоминаются металлические и тканые. Кроме горлатной шапки упоминается тафья атласная, шитая золотом, и несколько колпаков. В одежде преобладают цвета яркие и светлые, особенно красный (червчатый — пурпуровый, вишневый, малиновый), затем зеленый, лазоревый, желтый, золотой, белый, гораздо реже цвета серые и темные (дымчатый, коричневый, черный). Платье украшалось кружевами, прошвами, дорогими пуговицами, иногда украшенными камнями, вышивалось золотом и серебром; роспись не дает указаний на ценность костюмов, но принимая во внимание стоимость материи (патриарх Никон покупал, например, сукно по 1—4 $^1/_2$ руб. аршин, бархат — по 3 р., камку — по 1 р., тафту — 75 к.— Брикнер), драгоценные украшения, принимая во внимание и покупательную силу современного рубля, получим цены очень высокие. Платье это приготовлялось, если не все, то в значительной части, вероятно, дома; в описи упоминаются куски бархату, камки, кружев и под.[40]; в числе служителей упоминается 7 портных *. Находим в росписи также много других вещей — запястья, застежки (запоны) с камнями, много перстней и колец (26 шт.), золотые цепи, 13 изумрудных булавок, много дорогих пуговиц с камнями (57 золотых и 53 серебряных), 5 пар серег, венец с кистями, шитый жемчугом («какой носят боярыни на походных шляпах»), много отдельных камней в оправе и неоправленных, крупных и мелких-искорок (300 изумрудных, 80 яхонтовых), пуд серебра в слитках (77), 170 золотников жемчугу. Последний употреблялся в большом количестве; им украшали иконы, церковные облаченья; им вышивали и одежды, сбрую; в год смерти боярин Никита, как видно из приведенного выше письма, купил 24 золотника крупного жемчугу, по 4 р. за золотник. Относительно орнамента, отмечу запану и 2 кольца с орликами, колечко с часами. Среди драгоценных камней упоминаются и т. н. жобики — окаменелый зуб рыбы зубарки.

Такою же роскошью и разнообразием, как гардероб боярина, отличаются и конские уборы — есть дорогие мундштуки (8) с наперстьями, полосами, проходящими по груди лошади, и плащами, узды (12), дорогие удила, седла (6), чепраки (7), агарки («седельный прибор» — 3), чалдарь — лошадиный панцырь из металлических пластинок, тебенки — четвероугольные куски кожи, которыми обвешивался конь, покровцы, войлоки, снимальники; большинство сбруи типа и приготовления восточного, как показывают самые названия; есть, впрочем, предметы немецкой работы — удила, седла, более простые; упоминаются перья цветные немецкие, укрепляющиеся на голове лошади, вероятно. Все эти предметы отличались роскошью — приготовлялись из шелка, серебра, украшались золотым шитьем, кружевами, жемчугом, камнями и стоили сравнительно очень дорого; так мундштуки с прибором стоят 65, 45, 40, 20 р., между тем как немецкие, простой работы — 50 коп., чепраки — до 55 руб., чалдарь — 55 руб., узды до 35 руб. (между тем упоминается узда попроще — в 2 р.), седла от 5 до 15 р. (а простое немецкое — полтора рубля). Большая часть сбруи поступила в конюшенный приказ и оценена была почти в тысячу рублей (987 р. 70 к.), притом это была сбруя подержанная уже, новая же она стоила дороже еще. Вспомним опять покупательную силу современного рубля, чтоб оценить эту роскошь [41]. О дорогих особенно экипажах в росписи нет речи; упоминается лишь «возок боярский, крашен

киноварью, обит железом», да «Колымага боярыни Ульяны Федосеевны, нацвечена разными красками, колеса обиты железом» — они стояли в каменной конюшне, да сани вяземские большие, с красными хомутами.

Много перечисляется оружия, огнестрельного и холодного,— упоминается 171 мушкет «с жагры» — помещеньями для фитиля, 22 карабина, 2 мушкетика (короткий ствол с раструбом), 7 пищалей (о 3-х и о 2-х стволах), «пищаль большая звериная», 2 винтовки птичьи, более 50-ти пистолетов (обыкновенно парных, в атласных и бархатных чехлах), и сотня необделанных стволов; больших и малых. Оружие различалось устройством замков (различаются замки колесные (более дорогие, по-видимому), барабарские и шкоцкие); пистолеты оценены были от 3—4 р. пара (барабарские замки), до 8—10 (колесные), карабины — 2—4 р. штука, пищали — 5—10, пара мушкетов — 8 р.; цена обусловливалась, кроме устройства внешнею отделкою — позолотою, насечкою и под. Между оружием очень многое «немецкого дела», но было, вероятно, оружие и свое — пометки о немецком изготовлении при многих предметах нет, а в Московском государстве в то время приготовлялось оружие [42]. Из холодного оружия упоминаются сабли, шпаги, мечи, тесак, палаш, кортеля, кинжалы, нож; клинки работы частию восточной, частию немецкой; цены означены не везде; тесак с серебряною рукоятью и поясом в 20 руб.; шпага немецкая — 3 р., восточные клинки — 2, 6, 7 руб., но есть две шпаженки железных — цена 10 алтын, полосишко русское — 2 алтына; тут, впрочем, много было старого, негодного уже оружия. Кроме того, оказалось несколько батожков нибейского дерева, несколько восточных луков и 32 гнезда стрел тростяных, самострел стальной, буздуган серебряный (топорик?), булава железная, тулумбас седельный (барабан) — Олеарий говорит, что седок ударял в такой барабан, чтоб заставить народ расступиться [43].

Попробуем обобщить представляемые росписью данные. В предметах обихода замечаются два иноземные течения — западное и восточное, частию конкурирующие, частию стоящие рядом друг с другом. Западные предметы преобладают в обстановке комнат и утвари (часы, зеркала, мебель, музыкальные и другие инструменты, отчасти и посуда и драгоценные вещи), запад снабжал огнестрельным, отчасти холодным оружием. При этом западные предметы шли из немецких земель, менее из Южной Европы, непосредстве или при посредстве греческих купцов. Восточные предметы (турецкие и персидские) преобладают в одежде (шелковые и бумажные ткани, сафьян, но упоминаются уже и немецкие ткани, напр[имер], обьяр), в конской сбруе; восток снабжал также холодным оружием (посолы турские и теврицкие), также пряными и мускательными товарами [44].

При этом, как бывает обыкновенно, усвояются те иноземные предметы как комфорта, так и еще более, предметы, поражающие своею необыкновенностью, или роскошью, как причудливая посуда, изукрашенная мебель, пестрые конские уборы и т. п. Наряду с иноземными течениями показываются, хотя и в небольшом количестве, и местные подражания иноземным образцам; я отмечал зеркала, расписанные столы местного приготовления.

Остается еще обозреть данные, которые представляет роспись относительно состояния хозяйства и двора боярина Романова. По смерти его наличными деньгами оказалось у него 22 453 руб. 1279 золотых и 55 ефимков; деньги хранились в отдельных многочисленных коробках и мешочках с приложенными реестрами и означениями источника; эти мешочки и коробки были сложены в сундуки, стоявшие в казенке и постельной

палате. Относительно поместий боярина, числа крестьян в росписи указаний нет; видно однако, что хозяйство велось с отчетностью, существовали «вотчинные книги» (42), хранившиеся в особом писчем чулане. Упоминаются, например, тетради «сенному укосу» отдельных годов; тетради о посеве и уборке хлеба, тетради записные оброчным деньгам, тетрадь привозная всякому обиходу, тетрадь хлебному привозу, и т. п.; эти записи, видимо, отличались обстоятельностью, например, тетрадь «ужинному и [...] умолотному хлебу 160-го г. и посеву озимому хлебу» заключает 11 тетрадей в 4-ку.

При доме находились обильные запасы всяких продуктов в амбарах, клетях и погребах, а зерновой хлеб был сложен на «загородном житнем дворе за Яузой». Роспись дает такие цифры запасов: муки пшеничной 18 четвертей, ржаной 700—800, зернового хлеба 570 четвертей, круп гречневых и овсяных — 175 чтв., толокна и солоду — 257 чтв., конопель 38 чтв., гороху 16, ветчины 831 полть, утячих и гусиных полотков — 100, соли 20 больших рогож, до 50-и пудов в рогоже, водки — 40 бочек, по 40 ведер и больше [45]. Напитки, кроме водки и меду, упоминаются: реи[н]ское и романея, пиво немецкое мом[молг?], какое-то питье «питье Петра Симона», упоминаются морсы — яблочный, вишневый, терновый, черемховый, яблоки и вишни в порохе, 150 лимонов, орехи, брусника. Вино и пиво приготовлялись дома в широких размерах; упоминается котел в пивоварне, вмещавший до 140 ведер, 3 маленьких — 16—24 вед[ра], 21 куб винный перегонный. О широком хозяйстве свидетельствуют 16 телег и 60 тележных ящиков, оказавшихся на дворе при описи.

О количестве дворни боярина роспись дает некоторые указания; бывшим служителям боярина — «людям его наделу» [?] б[ыли] выданы деньги из его имущества. Роспись перечисляет в разных местах около 240 (246) таких людей, в том числе упоминается несколько татар [10], турчинов [2], немчинов — [2], поляк — если впрочем это в некоторых случаях не прозвище; упоминаются и бедные дворяне-жильцы, жившие при дворе боярина. Относительно некоторых служителей указано их занятие; перечисляется таким образом: конюхов дворных — 44, стадных — 35, сокольников — 12, псарей — 4, рыбаков — 4, поваров — 9, помясов (заведывавших мясным обиходом) — 8, хлебников — 2, басманника — 3, истопника — 3, водовоз — 1, судовщик — 1, шатерник — 1, бронник — 1, портных — 7, каменщиков — 2, кузнец — 1, оконичник — 1, седельник — 1, станошный мастер — 1, скатертник — 1, трубачей — 1, муштучник — 1; при всем разнообразии ремесленников не хватает некоторых, как, например, отсутствуют дровосеки, столяры, плотники, слесаря, сапожники; они могли б[ыть] опущены, или не означено ремесло, но могло и не быть совсем их. Известно, что за год перед тем в Москве был сильнейший мор, что из 486-и челов[ек] дворовых людей боярина Никиты умерло 352 [46]; убыль, вероятно, не была восполнена совершенно. Судя по указаниям росписи, можно думать, что в обыкновенное время все почти нужды боярского обихода исправлялись своими же людьми.

Роспись говорит, что этим служителям велено было выдать «против их окладу, что им давано годового жалованья до службы, вдвое» [87] и затем перечисляет, кому сколько было выдано. Максимум выдачи — 15 руб.— «столповому прикащику», 1 портной (прочие от 2 до 4-х р.), хлебник, повар (от 1 $^1/_2$ до 5 р.) — по 8 р.; 1 конюх и псарник по 6 р., кузнец, седельник, сокольник, бронник, сушильный ключник — по 5 р., прочие конюхи дворные и рыбаки — по 4, стадные конюхи, исключая 4-х, получивших по 4 р., по 2 р.; жильцы получили по 4 рубля, водовоз, оконичник и истопники — по 3 р., столько же получили и патриаршие

подьячие, говорившие псалтырь по покойнику, 8 руб. было дано на помин души и сорокоуст. Некоторые получили выдачи совершенно странные — так два малые помяса получили: один — 1 р. 20 коп., другой — 30 коп., 3 сокольника — по 20 коп. (другие от 2 р. до 5 р.); если принять это за двойное жалование, получим по 60 к. и по 10 коп. Конечно, сверх этого все служители получили хлебное жалование. Столповой прикащик кроме своих 15-ти рублей получил еще 6 чтв. муки, 5 четверт. круп, 3 полтя ветчины, 5 ф. масла. Сушильный ключник получал в 163 и 164 гг. и после по четверти ржаной муки, четверти круп, мясо, масло; но этого, конечно, мало. Вообще в этих данных трудно выделить собственно жалование и пожалованье из имущества покойника.

В заключение приведу еще несколько данных о ценах. Я уже упоминал о цене жемчуга (4 р. зол[отник]), серебра (7 р. фунт); золото ценилось по 1 р. золотник. Водка б[ыла] по 10 алтын ведро, овчины выделанные оценены по 6 р. за сотню, невыделанные по 3 р. 50. В двух последних случаях мы имеем подтверждение общего политико-экономического закона, что вообще между тем как сырые продукты дорожают, обработанные сравнительно с ними дешевеют и вообще обрабатывающая деятельность ценится дешевле. Ведро водки оценено в 30 коп., между тем как четверть ржи стоит ок[оло] 40 к., теперь, как я слышал, ведро водки стоит, исключая акциз, около 2-х рублей, след[овательно] ок[оло] — $^{2}/_{5}$ стоимости четверти ржи; водка, следовательно, подешевела сравнительно с рожью наполовину. Выделка овчины обходится теперь около 20-ти коп., около $^{1}/_{5}$ стоимости овчины, тогда как в то время невыделанная овчина была почти вдвое дешевле выделанной (30/65).

Вот те данные, которые я сумел извлечь из «росписи» имущества боярина Романова.

Киев. 7 ноября 1888.

ЦНБ АН України, IР.— Ф. 46, од. зб. 694.— Арк. 2—19 зв. Автограф.

1 Подробное описание путешествия голштинского посольства, составленное Адамом Олеарием / Пер. Барсова.— СПб., 1870.— С. 164, 283.

2 *Там же*.— С. 274.

3 *Там же*.— С. 277.

4 *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен до наших дней.— Т. 10.— СПб., 1880.— С. 166.

5 *Там же*.— С. 194.

6 *Там же*.— С. 341. Олеарий (с. 254): Он сказал, что он никого не считает достаточно достойным, чтобы говорить с ним, кроме великого Господина и Боярина Ник[иты] Иван[овича] Романова (боярин этот давно уже был известен ему своею храбростью и снисходительностью). Ср. Соловьев, т. 10, с. 341. Анкудинов мог, впрочем, говорить так и для того, чтобы поддержать свой престиж.

7 *Соловьев С. М.* История.— Т. 12.— С. 348.

8 *Олеарий*. Подробное описание... — С. 174, 344.

9 Привожу это письмо, которое мне кажется характерным и для личности боярина, и для современно[ого] общества, вот оно: «Господину Якову Павловичу Никита Романов челом бьет, пожалуй Яков Павлович вели ко мне написать о своем здоровье, как тебя Бог милует, а про меня похошь ведать и я на государеве цареве и великаго князя Алексея Михайловича всея России службе за Дорогобужем отщед двенадцать верст июня в 21 день, жив до воли Божией, да что у тебя взял Афанасий Бурцов жемчугу большого двадцать четыре золотника, а за золотник по четыре рубли, и тот жемчуг со мною на службе, а деньги тебе за тот жемчуг не плачены и пожалуй Яков Павлович не подосадуй о том, что тебе за тот жемчуг деньги не заплачены, а буде Бог даст службы, буду в Москве вскоре и я тебе за тот жемчуг заплачу, а я тебе челом бью. Господину Якову Павловичу (Вестову)», стр. 40. Деньги эти были заплачены уже после смерти Ник[иты] Иван[овича] из его имущества по распоряжению государя.

10 *Олеарий*. Подробное описание... — С. 164, также 347. *Карамзин*. О Московском мятеже, с. 409, Русская старина, с. 512 (Изд. Смирд. 1843, т. 1). Карамзин называет патриарха Иосифом.

[11] *Олеарий.*— С. 344. По его словам, Ник[ита] Иван[ович] имел у себя «позитив и всякого рода другие музыкальные инструменты»; в описи упоминаются цымбалы (клавикорды), орган и сурмы (трубы) немецкие; см. ниже.

[12] *Олеарий.* Подробное описание... — С. 164.

[13] *Там же.*— С. 174.

[14] Упоминается в описи боярыня Ульяна Федоровна, вероятно, жена покойника; Александр, Лев и Михаил Никитичи, вероятно, сыновья; все они умерли раньше и погребены были, как и сам Ник[ита] Ив[анович], в Спасском монастыре. Роспись, стр. 86; см. также стр. 6.

[15] Напр., стр. 121: да по росписям и книгам не объявилось на лицо... (следует перечень); речь идет не о росписи посуды (стр. 76), ибо упоминаемых на стр. 121 сосудов в последней нет (кружка 3 ф. 36 з. кажется тождественна с отданною в церковь, см. стр. 75). На стр. 84 (в самом большом реестре посуды): неописного чашка продолговата и пр. стр. 108 (42): описаны те книги в посольском приказе.

[16] См., напр[имер], стр. 32 внизу: отчет о деньгах помещен среди росписи припасов, выданых стрельцам. На стр. 121 роспись дач на Спасову церковь (см. стр. 77) прервана, начало ее смотри внизу: «да по указу вел[икого] государя и пр.»..., а 2-я половина — в начале отдела.

[17] Дача Неплюеву отмеч[ена] в 1-ой ч[асти] два раза — стр. 31 и 34.

[18] Напр[имер], челобитная Извольского (стр. 24): Великому государю святейшому Никону патриарху (последний, как известно, в отсутствии государя тогда управлял государством) московскому и всея великия и малыя России бьет челом Стенька Федоров сын Извольской, жил я у боярина, государь, у Ивана Никитича блаженные памяти, а после государь его жил я у Никиты Ивановича блаженные памяти, поили государь меня и кормили, обували государь меня и одевали, а ныне государь указано мне жить на Москве, а сынишка государь мой в государевом полку в Смоленске, а пошел государь на его государеву службу без поместьев и вотчин, и без жалованья, а за мною государь государева жалованья поместейца в Резане тридцать пять четей, а крестьянских государь, и бобыльских всего за мною два бобылишка и те государь пошли с сынишком моим на государеву службу, да я ж государь за грех за свой погорел без остатку, а ныне государь, живучи здеся на Москве, помираю голодной смертию, а взять государь негде, закупить государь нечто, а привести государь некому и нечево; милосердный государь святейший Никон патриарх Московский и всея великия и малыя России пожалуй меня бедного и безпомощного, вели государь мне выдать свое государево жалованье запасу и винца, чему тебе великому государю Бог по сердцу положит из двора государь боярина Никиты Ивановича Романова; государь смилуйся. См. челобитную другого жильца Неплюева, стр. 30, челобитную подьячего Астафьева (29) и др.

[19] Укажу соотношение сходных мест 1-ой и 2-ой части, что может облегчить справки:

I часть стр.	II часть стр.	I часть стр.	II часть стр.	I часть стр.	II часть стр.
3—4	69—70, 72	31—33	102		
4 (о 1000 р.)	68	33	104	56—62	111—117
4—5	75—77	34	104	62—63	108—109
6—7	87	34—37	89, 91—92		
9	87—102	37—38	105—106		
10	74, 86, 103	39	106		
11—23	92—100				
24	100, 103, 101	39—41	106—107		
25	101	41—43	107—108		
			110—111		
15—26	85	43	86		
27	101	43—47	77—84		
30—31 (34)	104				

[20] Олеарий.— [С.] 343: «каждый вельможа, хотя и с небольшим состоянием, устраивает себе собственную свою часовню, которая, равно, как и церкви, большей частью каменные»; Олеарий насчитывает ок. 2000 церквей в Москве.

[21] *Соловьев С. М.* История.— Т. 9.— С. 459; боярин мог также и вольнодумствовать, но утверждать трудно то или другое.

[22] Смотри подобный перечень из царского обихода у Забелина. Домашний быт русских царей.— 2-е изд.— М., 1872.— Т. 1.— С. 204.

[23] В двух бумажках перст и часть гроба великие княгини Анны Кашинские, стр. 66 росписи.

[24] «В сенях в казенке (шкаф, наглухо приделанный к стене) книги церковныя и немецкия, и вотчинныя, а описаны те книги в Посольском приказе» (42).

[25] Книга Кирилла Иерус[алимского] мож[ет] быть «Кириллова книга», изд[анная] в 1644, приписываемая Михаилу Рогову, протоиерию черниговскому. Книга о вере — может быть книга о вере единой (изд. 1648), переделка малорусской книги «О вере единой, святой, соборной и апостольской церкви», изд. в 1619. *Филарет* Ист[ория] русской церкви.— М., 1857.— Ч. 4.— Прим. 201, 330, 333—334.

[26] Это сочин[ение] не принадлежит Иоанну Дамаскину, в одних списках автором назв[ано] Иоанна, путешествовавшего по Эфиопии, в других — Иоанна, архимандр[ита] монаст[ыря] св. Саввы. *Филарет.* Историческое учение об отцах церкви.— Т. 3.— С. 270.

[27] *Соловьев С. М.* История.— Т. 9.— С. 257.

[28] Это сравнительно немного; портреты, картины и литографии в описях имущества Матвеева и Голицына считаются десятками; см.: *Забелин.* Домашний быт.— Т. 1.— С. 178; литографии в Москве делаются известными с конца XVI в. *Забелин.* Там же.— С. 176.

[29] Фунт — 20 алт. *Забелин.* Там же.— С. 162.

[30] *Там же.*— С. 164.

[31] *Брикнер.* Расходная книга Никона // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП).— 1875.— Т. 4.— С. 225—226.

[32] *Забелин Е.* Указ. соч.— С. 267.

[33] *Там же.*— С. 160—164; расписной и мраморный столы оказ[ались] у В. В. Голицына.

* *Забелин.* Там же.— С. 321.

[34] Сравни часы царск[ого] обихода.— *Забелин.* Там же.— С. 181 сл.; в имуществе В. В. Голицына ока[залось] 15 штук часов, но много было и у Матвеева (184).

** *Там же.*— С. 167.

[35] Большое количество музыкальных инструментов оказалось в имуществе князя Голицына — 4 органа, клавикорды, виолончели, сурма деревянная. *Забелин.* Там же.— С. 186.— Органный игрец был выписан в Москву еще в 1490 г.

[36] Перечислен[ие] подобной причудливой посуды из царского обихода.— *Забелин.*— Там же.— С. 198.

[37] У Карамзина и «Русской старине».

[38] *Олеарий.* Ук[аз]. соч.— С. 199.

[39] У Брикнера (Журнал Мин-ва народного просвещения. 1875.— Т. 4.— С. 222).

[40] Ср.: *Брикнер.* Расходная книга ... — С. 219.

* На «немецкое» платье, о котором говорят современники, в росписи указаний нет, исключая разве «шляпенко черное немецкое» (49), да среди хламу, привезенного из Вязьмы, оказались некоторые предметы костюма литовской работы; между прочим «шапенка-езувицкая» (119), может быть выше указанные «кабаты» иноземн[ого] происх[ождения].

[41] Сбруя доходила до цен гораздо более высоких; так армянин Сарадок предлагал сделать для государя чепрак в 50 тыс. руб. (*Соловьев С. М.* История.— [Т.] 9.— С. 281).

[42] В 1653 г. перед войной закупали в Москву пистолеты и карабинные замки, к которым приделывали потом стволы и ложа. *Соловьев С. М.* Там же.— Т. 9.— С. 351.

[43] *Олеарий.* Подробное описание... — С. 287.

[44] Приведу перечень персидских товаров 30-х годов 17-го в.; кроме мускательных товаров ввозились: крашенные шелка, бархаты, камка персидская золотая и шелковая, дорога (полосатая бумажная материя на подкладку) всякая, кухня всяких цветов, зенденей, киндяки, сафьяны, миткали, кисея, бязь, кумачи всякие, выбойки, кушаки, несколько персидских поясов упоминается в росписи) ... нашивка, пояса шелковые, сабли, полосы, ножи, тулумбасы, луки ядринные и мышецкие, поручи и доспехи всякие, ковры, попоны, шатры, палатки, полсти (*Соловьев С. М.* История.— Т. 9.— С. 269). Этот перечень весьма совпадает с данными росписи; упоминается, например, камка, нашивки кизилбашские (персидские), а также кафтаны, ферези, полотенца турецкие.

[45] Из припасов боярина было роздано на помин души в московские женские монастыри 640 четвертей разных припасов; затем часть припасов б[ыла] роздана в стрелецкие полки. Приведу цифры тех и других. Монахинь оказалось: в Никитском монастыре 40, Ивановском — 100, Рождественском — 44, Варсонофьевском — 25, Страстном Новодевичьем — 105, Савинском (где «старицы киевленки») — 40, Зачатийском — 75, Георгиевском — 53, Алексеевском — 103, Дионисивском мужском — 14 монахов. Стрельцов: московских — 3184 в 7-и приказах (Соловцова, Астафьева, Образцова, Полтева, Елдагурова, Капустина, Волкова); городовых 250 (Михайловских — 79, Гремячевские — 27, Елецкие — 42, Веневские — 29, Талецкие — 50, Болховских — 12, Коломнич — 11) — стр. 9.

[46] Вот цифры дворни других бояр, представляемые известием о море 1654 г.: У Морозова — 362; А. Н. Трубецкого—278, Як. Куд. Черкасского — 533, Одоевского— 310. *Соловьев С. М.* История.— Т. 9.— С. 371.

В. М. РИЧКА, П. А. ГОРІШНІЙ *(Київ)*

НЕОПУБЛІКОВАНА СТАТТЯ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА «ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА В ЧАСИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»

Стаття видатного українського вченого Івана Петровича Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» зберігається в Інституті рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України (Ф. X, спр. 15 298—15 299).

Вона являє собою рукописний автограф (написаний і виправлений автором на окремих аркушах формату учнівського зошита) та його машинописну копію. При підготовці тексту до друку остання до уваги не бралася через брак у ній перших шести сторінок та її неповну адекватність рукопису.

Стаття підготовлена на замовлення Комісії для Полудневої (або Степової) України, що була створена 1925 р. при кафедрі «Історія українського народу нової доби» академіка М. С. Грушевського. Тоді велася підготовка до друку серії районних, або територіальних збірників, запропонованих М. С. Грушевським Державному Видавництву України восени 1924 р. З наміченої програми було реалізовано видання тільки двох збірників, присвячених Києву з околицями та Чернігову з Північним Лівобережжям. Підготовлений ще в 1925—1926 рр. збірник Полудневої України був переданий до видавництва лише наприкінці 1930 р. До книги увійшли статті академіка Тутковського, проф. Пархоменка, Петруня, Кравцова та інших відомих українських вчених. Передмову до збірника під назвою «Степ і море в історії України: Кілька слів щодо плану і перспектив сього досліду» написав М. С. Грушевський. Та збірник не був надрукований. Вміщені матеріали розпорошились по рукописних відділах різних бібліотек та архівах.

Публікуючи статтю І. П. Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького», упорядники, передусім, прагнули заохотити наукову громадськість України до пошуків усіх статей, що складали збірник, і видання його.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА В ЧАСИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

І. Межі колонізації за польської влади (до 1648 р.)

Від початку козацького повстання 1648 р. по перших побідах Богдана Хмельницького, польська влада уступила з придніпрянської України; козацька держава, вже в перші часи своєї організації могла зайняти цілу південну полосу в тих межах, які займала Польська Річпосполита, тобто аж до кордонів Туреччини і держав, що належали до Турецької держави.

Куди переходили всі державні кордони, се вказує Боплан на своїх картах України [1].

На південному заході був кордон з Молдавією, він переходив р. Дністер. В низу Дністра на південь від р. Ботни (Bodena) означена у Боплана округа без назви, до якої належало сім осель *. Ще дальше на південь, по правому боці Дніпра, при самому його гирлі аж до Чорного моря, є турецька округа (Акерману) (Білгорода).

По лівому боці нижнього Дністра аж по Інгулець і гирло Дністра сягає турецька область Джаркрименда [?] з столицею в Очакові. Північний кордон сеї області від Брацлавщини, означений у Боплана лінією від броду Маяк на Дністрі (тепер місто Маяки), через р. Куяльник, на північний край озера Телігул, в половині через (Чичиклею, до р. Буг) в сьому місці, де до Буга входить р. Мертві Води; дальше, мабуть, Мертвими Водами, через Верхній Інгул, Нерубай (тепер с. Нерубайка), південним його краєм до джерел Інгульця під Чорним лісом, і на південь, мабуть, самим Інгульцем [2].

Від Криму Боплан уважав кордонною межою р. Дніпро — від моря вгору аж по р. Осокорівку; дальше кордон переходив цією річкою до Муравського шляху, що ішов тут вододілом між притоками Самари та річками Азовського моря.

Південні кордони України йшли, як виходить з карт Боплана, дуже нерівною лінією: на Дністрі сходили вниз ріки, на Інгульці піднімались далеко на північ на його верхові, на Дніпрі знов були глибоко на полудні на низу ріки.

Але сі державні кордони мали здебільше тільки теоретичне значення: вони йшли пустими просторами, «дикими полями» і колонізація ** до них не доходила.

Про південні межі заселення України за польської влади знаходим докладні вказівки на генеральних картах Боплана, а з інших джерел можна ці дані провірити й доповнити.

Між Дністром та Бугом

Над Дністром, в самім гирлі ріки, оселі сягають найдальше на південь. Починаємо від Ямполя, що означений як замок; дальше долів рікою оселя названа Perdzianiecr — відповідає положенням Янкулові Косниця Kouczeniecz замок і Кісерняк, мабуть, теперішній Кузьмин Кам'янка замок, Рашків замок, Строїнці [3] [нерозбірл.], не названа оселя по правому боці устя р. Молокиш — мабуть, теперішнє с. Молокиш; не названа оселя по правому боці устя р. Рибниці,— мабуть, теперішня Рибниця. Нижче вже осель немає, зазначено тільки деякі ріки [4].

Між Дністром та Бугом оселі уступають значно дальше на північ. На лівобічних притоках Дністра найдальше на південь ідуть оселі: Кошарівка між р. Яланцем і Марківкою; Вербка або Краснополя на р. Марківці; Горячківка (Oreskowa albo Hanielpole) і Ольшанка на р. Ольшанці, Хрестища і Дмитрашівка на р. Кам'янці. Дальше на схід, вододілом між Кам'янкою та Дахною і Савранкою, притоками Бугу, переходив Кучманський шлях. Тут не було осель, а тільки ліси й урочища. На захід від шляху позначено ліс Коробіс [?] і Турій ліс (по обох боках р. Кам'янки, на північ від Хрестищ), джерело Голуб'яче (тепер

* І. П. Крип'якевич вживає слово «оселя» в значенні «поселення».

** Всюди у тексті автор користується цим терміном у значенні «заселення», «освоєння» (нових земель).

село цієї назви), на захід від нього ліс Високополе; на схід від шляху ліси Кобилій (Kobule las), Тернів (тепер с. Тернівка)і інші до півночі.

З правобічних приток Бугу найдальші оселі на південь є на р. Савранці: Марківка (тепер Марківці), Вербка, Чечельник, зазначений як замок, Демківка, Піщаний брід (тепер Піщана), Ягубець, Байбузівка, і замок Новий Конецполь, Устя Саврані (тепер Саврань). Ще дальше на південь Боплан зазначає дві оселі на р. Саврань (мабуть, тепер Бритавка): одна оселя названа Саврань, другої назва попсована Urwizrodka. Ще одна оселя, на жаль без назви, зазначена ще по лівому боці р. Сорочинки, притоки Бугу. Мало знаємо про життя сеї окраїни перед Хмельниччиною. Боплан у своєму «Описі України» згадує про початки Нового Конецполя: «Устя Саврані, або Новий Конецполь се остання оселя, котру мають поляки зі сторони Очакова й основу котрої поклав в 1634—1635 рр. Тут я побудував королівський замок і думаю, що в цьому місці можна устроїти прегарний арсенал проти турків».

Про ці оселі над Савранкою маємо також згадку в діярії * Станіслава Освенціма, що був у цій стороні з гетьманом Станиславом Конецпольським 1643 р. Марківка зветься тут «Слобода і містечко», так само Вербка, Крикливе (Крикливці — урочище і слобідка), Чечельник — теж містечко. Тому що були вісті про намірений напад буджацьких татар, на приказ Конецпольського з'їхались до нього в кільканадцять сот коней люди, «котрі по тутешніх окраїнних містах його милості (Конецпольського) для оборони їх від інкурсій ** татарських мешкають» [5].

Оселі над Савранкою творили південний край заселеної території Браславщини; на сході заселення спинилося на середньому Бузі (від устя Удича по устя Савранки). Над середнім Бугом Боплан значить оселі: Шумилів, Березки (двічі), Дмитропіль — незвісна тепер оселя між Овсіївкою та Ольшанкою, Козавчин.

Між Бугом та Горішнім Тикичем

Над середнім Бугом оселі переходили на правий бік ріки і доходили до р. Удич. Боплан значить на Удичі або біля неї такі оселі: Орадівка, Ягубець, Станіслав (невідомий положенням, десь біля Кам'янки), Мишарівка, Раківка, Хмарівка.

На південний схід від Ягубця був значніший ліс Переволока, а на схід від нього вододілом між Удичем та Уманькою переходив Чорний шлях.

Дальше на схід, над самим шляхом були оселі: містечко Умань, Кочубіївка і містечко Кристополь (тепер Христинівка).

Умань лежав найдальше на південь. Сусідні від нього оселі уступають на північ і північний схід: Краснопіль (тепер Краснополка), Бабани, Мошів (тепер Мошурів). Умань вже перед Хмельниччиною розвинулася у значніше місто, і, як свідчить Павло Алепський, «сей город був центральним і столичним при ляхах і має багато їх княжих двірців» [6].

Між Горішнім Тикичем та Дніпром

Над Горішнім Тикичем остання південна оселя Шавулиха; в області Гнилого Тикича—Ольховець, Кальниболото, дещо на схід — Капустина Долина. На південь Неберибіс, оселя не відома тепер під цим іменем (десь в околиці Гуляйполя).

---

* щоденнику
** набігів — від лат. incurgio

На схід звідси переходить знов Чорний шлях, друга східня його віднога. Шлях в'ється серед лісів, імена яких Боплан зазначив: Ромозин, Вербич (на північ від Капустиної Долини), і на північ.

Дальше у східному напрямі оселі знов уступають на північ, в області р. Тясмин. У Боплана зазначені: Орліїв (тепер Орловець), Баклій, Костянтинів (тепер Костянтинівка), Сміла укріплена, Голов'ятин, Жаботин, далі три укріплені городки — Медведівка, Чигирин і Крилів.

На південь від цих осель великі ліси: на джерелах Інгульця Чорний Ліс (тепер оселя Чорноліска), Нерубай (тепер оселя Нерубайка), Бавдис (тепер оселя Бавтишка), Мотрин ліс (Мотронинський монастир), Лебедин, Орлій, Мліїв (біля теперішніх осель сих назв).

У 1643 р. оселі над Тясмином переїздив Станіслав Освєнцім. Дорога йшла з Корсуня на Мліїв, Орловець, названий «містечко-слобода», «містечко Гаклий, слободу Костянтинів, Тясмин (Смілу) — се було теж — (містечко-слобода», свіжо засаджене і біля нього став, «дуже могутній і великий, на дві милі заливаючий, ново засаджений» Конецпольськи м. Дальше до містечка Жаботина їхали «шляхом татарським і дичинами»; Медведівка теж «містечко-слобода». Півмилі звідси, в напрямку на Черкаси дорога ішла через «мости великі і довгі на річці Тясмині і болотах, довкола нього розлитих, будовані» [7].

По лівому боці Дніпра. На самому Дніпрі найдальше на південь Кременчук з укріпленнями. На Лівобережжі південно-східна межа осель іде рікою Ворсклою; тут у Боплана зазначені оселі Вольне, Ахтир, Опішня, Полтава, Тодошка, Новий Санжарів, Кобиляки [8].

II. Межі колонізації за Хмельниччини

Повстання 1648 р. змінило основно господарські і соціальні відносини центральної і східної України і мало великий вплив також на проблему колонізації. Для нас важно ствердити, які зміни заселення прийшли спеціально тут, на південних окраїнах. Головним джерелом для пізнання цього питання є Реєстри Запорізького війська 1649 р. [9] та опис городів України 1654 р. [10]

А. Між Дністром та Бугом. Реєстри Запорізького Війська дають нам адміністраційний поділ України на полки і сотні. Оселі між Дністром та Бугом належали на сході до полку Браславського, на заході входив у сі межі теж полк Уманський. Крайні південні сотні були: в Браславськім полку — Ямпіль (108 козаків), Вербка [11] (40), Вільшанка (50), Горячівка (99, з того в Кусноньках 18), Александрівка, до якої належали крайні оселі Жабокрики (19 козаків) і Криклівське (19), Чачальник (146, в тому числі з Коташина 15); в Уманському полку — Романівка (239 козаків), Бершадь (188) [12].

В описі городів 1654 р. з південної окраїни виказані: село Янкулово (під Ямполем), містечко Косниці, містечко Кам'янка Дністрова, город Рашків. Дальше до півночі на р. Кам'янці городи Хрестище й Кам'яниця Димитрашкова, містечко Христовий й невідоме положенням містечко Серчинська.

На схід над р. Савранкою города Чечельник, Демівка, містечко Піщане; дальше на південь містечко Стратіївка. Невідоме положення містечка Нове і Кобиля [13]. В Уманському полку на р. Бершаді були поряд Бершадь, містечко Кириївка, Маньківка Устя [14].

Коли порівняємо ці виказзи * 1649—1654 рр. з картою Боплана, бачимо, що крайні оселі майже ті самі,— колонізація не пішла дальше на

* Свідчення (джерел).

південь. Можемо сконстатувати тільки появу першої оселі Христової на р. Кам'янці і Крикливець при Кучманськім Шляху (в 1643 р. се було тільки слобідкою *). Важніша зміна є в тому, що більше число осель має укріплення — про се будемо говорити окремо.

Живий образ осель на сій окраїні знаходимо в описі подорожі патріарха Макарія в 1654 р., складенім Павлом Алепським [15]. Рашків се дуже великий город, писав Алепський, має укріплений замок і сім церков; патріарха стрічало тут сім священиків з хрестами, хоругвами і свічками, сотник, отаман і військо. На Успенія Богородиці був тут ярмарок; з Молдави доставляли туди виноград, гарбузи і інші овочі. Дмитрашівка, укріплений город, дуже людний: «як пішли ми вулицями города, побачили многі тисячі чоловіків, жінок і дітей у такій незлічимій кількості, що зачудувалися їх числом»; була тут церква. В Горячківці є церква, в Мястківці [16] замок і дві церкви; в Жабокричі також замок і дві церкви. Ободівка укріплена високим замком мала три величаві церкви. Баланівка — значніший город, з широким дерев'яним замком, зі стінами, ровом і пішками. В Сомівці три укріплення, церква.

«Ті містечка лежать в недалекій віддалі одно від другого,— і так по всій землі козаків. О, яка це блажена сторона! Не вспієш перейти дороги, рівної віддалення між Алеппо і ханос Туман, як зустрічаєш по дорозі десять, вісім або п'ять осель. Так при більших дорогах — а що направо і наліво від них — годі улічити»,— захоплюється Павло Алепський. Він дає теж інтересну картинку господарства тих сторін: «Наша дорога в сей день і дальше ішла дубовим [?] лісом. Ляхи за своєї влади мали в ньому свою силу, користувалися ним для будови кріпостей, городів і осель. Козаки, як заволоділи сею країною, поділили землі між себе і тепер той ліс рубають, випалюють коріння і засівають землю зерном». «Поблизу кожного города або оселі буває безумовно великий став, який творить дощова вода або пливучі ріки, він називається «халистао» [17], тобто ставок на рибу. Посередині він має дерев'яну греблю, на котрій лежать в'язки хворосту, покриті навозом і соломою; під нею пливуть протоки — що крутять млини, так що мешканці мають разом і воду, і рибу, і млини, і нічого їм недостачає. Все те є безумовно при кожнім містечку і малій оселі. Улаження яких зони вживають для порушування млинів чудні — ми бачили млин, який вправляла в рух пригорща води». «Всі дороги переходять через середину городів і сіл, так що подорожній виїздить в одні ворота, а виїздить другими,— а потайних доріг поза городами нема; се велика охорона» **.

Павло Алепський не раз підносить, що цей розквіт України прийшов щойно під козацькою владою. Так між іншим пише: «Нам доводилося відвідувати величаві церкви, зимові й літні, з многочисленими скляними вікнами, що радують серце,— всі вони побудовані недавно, від часу управи Зиновія Хмельницького. Число грамотних збільшилося особливо від часу появи Хмельницького (дай йому, Боже, довго жити!), що освободив ті сторони і вибивав сі мілійони безчисленних православних від ярма ворогів віри, проклятих ляхів» [18].

Ся країна була у такім блискучім розцвіті, не вважаючи на те, що за ці місця зачіпали не раз татари. Зимою 1648-1649 рр. була тут на землі орда Тогайбея: «Тогайбей на Саврані і Чечельнику панує», говорить сучасник; так само на Саврані бачимо татар 1650 р. [19] Але під залізною рукою Хмельницького татари не сміли нищити українських осель, вдовольнилися «стацією» ***, яку діставали з городів на приказ гетьмана. Щойно

* Тобто не окремим поселенням, а частиною одного з них.
** Тобто захист (від лихих людей).
*** Натуральна повинність на утримання військ.

зимою 1654-1655 рр. знищили ганебно цю околицю татари спільно з поляками [20]. Князь Дмитро Вишневецький приводив до послуху підданих в Ободівці, Багланівці, Бершаді. Польський гетьман Лянцкоронський під Котошином розбив і віддав під шаблі табір, в якому було кілька тисяч людей

Щоб приєднати полякам поміч кримської орди, Лянцкоронський добував містечко за містечком і населення безпощадно віддавав у ясир татарам. Так, в Бершаді видав мурзам 10 000 [?] люду; Дмитрашівку польний гетьман добував гарматами, і хоч мешканці вийшли йому на стрічу і просили милосердя,— пішли у татарський полон. Так само Чечельник був пограбований і спалений татарами — а скільки ще окраїнних осель, про які не дійшли до нас вісті. Польський історик не вагається за це знищення Браславщини робити винуватим Богдана Хмельницького!..

Б. Між Бугом та Тикичем. В 1649 р. ся полоса належала до Уманського полку. Крайні сотні на полудень були: Соболівка (154 козаків), Івангород (201), Кочубіївка (204), Умань (295), Бабані (198), Іванка (248). В описі городів 1654 р. зазначені останні південні оселі: город Соболівка, містечко Мончулка, Мшарова, Стражгородок, Ягубець, Орадівка, Кочубіївка, города Умань, Бабані, Іванка — все те оселі, відомі вже Боплановi. Тільки на південь від Умані, вже за Чорним Шляхом, вперше згадуються Сушнівка і Псарівка, названі містечками [21]. В околиці Умані були теж якісь «слободи», котрих імен не знаємо [22]. Також виринає на татарськім шляху Торговиця, яку Боплан зазначив як Пусте городище (1655 р.) — це вже сильний город, що оперся татарському нападові [23]

Ці сторони також 1654 р. звидів Павло Алепський. Умань була тоді великим містом з сильним потрійним укріпленням, з гарними будовами. «Доми його високі і гарні, більша частина належала до ляхів; жидів і вірмен; вони з многими круглими вікнами з ріжнобарвного скла над котрими висять ікони. Міщани прибрані в дуже гарні одяги. В місті є дев'ять величавих церков з високими куполами». Архідиякон описує подрібно одну з цих церков [24]. Також в наших джерелах Умань виступає як центр торгівлі і сильна твердиня — про це дальше в замітках про торгівлю і оборонну систему.

І ці сторони стали жертвою польсько-татарської руїни зимою 1654-1655 рр. Умань, що була головною метою польського походу, відбилася від наступів, але сусідні оселі були знищені і спалені. Павло Алепський бачив згарища Ягубця (Обозівки), Талалаївки, Орадівки [25]; інші джерела згадують знищення Іван-города, Кочубіївки і ін. [26]

В. Між Тикичем та Дніпром. В цій області 1649 р. є густі козацькі оселі.

З Корсунського полку є сотні в Лисниці (121 козак), у Вільшанці (209), у Млієві (151); з Чигиринського полку в Орлівці (100 козаків), Баклію (80), Смілі (221), Головатині (101), Жаботині (174), Медведівці (261), в Чигирині (467), в Крилові (148) [27]. В 1654 р. в Корсунськім полку є крайні городи Гуляйполе (97 козаків і 41 міщан[ин]), Кальниболото (318 коз[аків] і 62 міщ[ан]), Капустина Долина (208 коз[аків] і 88 міщ[ан]). В'язівок (250 коз[аків], 51 міщ[анин]) [28].

В Білоцерківському полку була сотня в городі Шавулисі — числено в ній 103 козаків і 193 міщан [29].

З цих осель вперше стрічаємо тут назву Гуляйполе.

Як розвивалося тут козацьке землеволодіння, це бачили з маєтностей самого Богдана Хмельницького. Окрім старого батьківського Суботова гетьман мав «слободу» Новосільці (біля Суботова), «містечка або городки» — Медведівку і Жаботин, слобідку Кам'янку, ліси Бовтиш і Нерубай, а заміряючи по Чорний Ташлик і дальше». До сього він думав ще прилучити «пряму пустиню» на південь від Чигирина; що простяглася

«від пасіки колись старого Хмельницького, через Інгулець і Чорний Ліс до устя річки Бершков і до Байраків, а з другої сторони від устя річки Камінки, на річку Кам'янку, що впадає в Інгул» [30]. Із пригаданих згадок московських послів знаємо, що Хмельницький мав у Суботові двір з 10 дворикамн, тримав тут турецькі коні, під наглядом окремого конюшого, в околиці були пасіки, які гетьман часто відвідував [31]. В Кам'янці, «самім україннім городі», полковник Павло Тетеря 1654 р. мав переговори з Келмамет-Мурзою [32]. Значним і людним городом став Чигирин, гетьманська столиця,— описові його належиться окрема монографія *.

Г. По лівому боці Дніпра. Реєстри 1649 р. на південно-східній стороні Лівобережжя виказують такі сотні: в Чигиринському полку — Кременчуг (150 козаків), в Полтавськім полку — Кобеляки (101 козак), Полтава — 3 сотні (258, 199 і 99 козаків, разом 556), Опішня (159), Куземин (49) [33].

В описі городів 1654 р. є крайні оселі: город Кобеляки (131 козак і 108 міщан), слобідка Нові Санжари (172 коз[ака] і 51 міщ[анин]), город Старі Санжари (168 коз[аків] і 90 міщ[ан]), город Полтава (473 коз[аки], 862 міщ[ан]), город Опішня (337 коз[аків], 316 міщ[ан]), місто Котельва (187 коз[аків] і 102 міщ[ан]), місто Куземин (120 коз[аків] і 176 міщ[ан]) [34].

Як з нашого огляду видно, межа української колонізації за Хмельниччини сягала на полуднє до лінії, яку значать головні оселі Рашків — Умань — Чигирин — Полтава. Се приблизно та сама лінія, що була перед повстанням 1648 р.

Чи оскільки зросла тут колонізація [за] десятиліття Хмельниччини, 1648—1657 р.?

Можемо відразу сконстатувати, що давні оселі, які знаємо з часів польської влади, зросли значно щодо числа людності. Доказом сього може бути оповідання архидиякона Павла Алепського, що безнастанно дивується густоті людності на полудні України і подає про се вістки, що виглядають аж пересадні **, як напр. про Дмитрашівку, що там патріарха зустріли «многі тисячи чоловіків, жінок та дітей, у такій незлічимій кількості, що ми зачудувалися їх числом». Але польські джерела говорять те саме. Під час польських наступів на Браславщину 1653—1654—1655 [рр.] навіть у незначних городках, як Дмитрашівка, Бершадь, Ягубець було зібраних по кілька тисяч людей. Важніші ж міста, як Умань, Чигирин в сі часи стають справді великими людними центрами. На зріст населення вже в саму епоху Хмельниччини вказують нам статистичні цифри, які маємо в Полтавщині у двох переписах 1649 і 1654 рр.: у всіх майже погра..ччних оселях бачимо збільшення числа козаків: Кобиляки в 1649 р. має 101 коз[ака], в 1654 р. 131 козака; Опішня з 159 козаків зростає на 337; Куземин з 49 на 120; в Полтаві 1649 [р.] є 556 коз[аків], в 1654 р. козаків 473, але міщан 862 [35].

Щодо нових осель на окраїнах, то можемо зазначити появу тільки кількох нових назв, невідомих перед 1648 р.: Хрустова, Криклівці в Браславщині, Сушківка і Псарівка на південь від Уманя, Торговиця і Гуляйполе на схід від Уманя, Новосільці і Кам'янка під Чигирином. Але зрозуміла річ, що не всі нові оселі згадуються в джерелах. Принагідно тільки дізнаємось про існування дрібних осель під більшими городами: так напр. при облозі Уманя 1653 р. чуємо, що в городі було козаків 10 000, а «хлопства, що збігло з ріжних слобід, далеко більше». Такі слободи поставали головно ближче оборонних городів,— але позатим населення проникало

* Тобто окремий екскурс.
** Перебільшені.

і глибше у «дикі поля», за різними промислами, або шукаючи безпечного захисту,— до сього ще вернемося дальше.

Колонізація на південних окраїнах безперечно зросла за Хмельниччини і мала тенденції поширятися дальше на південь,— але напади поляків 1653—1655 рр. і наїзди татар не дозволяли їй розвинутися на більшу міру, тільки сильніші оборонні городи, що давали захист в небезпеці, остоялися * і зросли в число населення.

III. Оборонна система

Забезпечення осель укріпленнями, се була найважніша умова успішного розвитку колонізації. Україна в XVII в. се така сама «Країна городів», як була колись у перші слов'янські часи. Особливо ж на південній межі, з огляду на татарські набіги, могли існувати тільки сі оселі, що мали добрі укріплення.

На південній окраїні була розбудована оборонна система вже в часи перед козацькою революцією, головно в 1630—1640 рр. За гетьманства Хмельницького число укріплених міст збільшилося значно й оборонні лінії стали більш густі і сильні.

Між Дністром та Бугом в області Кучманського Шляху, за польської влади були такі укріплення [36]:

З приток Дністра сильно була укріплена р. Мурахва. Боплан зазначує укріплення в чотирьох місцях: Мурахва (подвійний замок), Чернівці, Грушка, Буша. Другий ряд укріплень, ближчий до степу, був на р. Русаві: Комаргород, Томашпіль (тепер Прокопинці), Стіна (або Янгород) — укріплення напевні, Ямпіль. Але обі лінії були далеко віддалені від степової границі.

Ліпше був укріплений Буг та його правобічні протоки. Над самим Бугом був Браслав і Ладижин; на захід від Браслава — Красне. На р. Сільниці і її притоках — Копіївка, Тульчин, Клебань, Тимонівка. На р. Тростянці — Александрівка і Тростянець. На Бершаді і притоках — Новгород (Верхівка), Ободівка, Багланівка, Бершадь. Врешті на Саврані — Чечельник і Нове Конецполе.

Як виглядала справа оборони цієї полоси між Дністром та Бугом за Хмельниччини, про це інформує нас подрібно опис Браславського полку 1654 р. Не знаходимо тут згадок про городи на Мурахві і Русаві; Красне — город «пустий» — знищений; не згадані Бершадь і Нове Конецполе. Зрештою всі наші городи, які означив Боплан, є не нарушені. Але до їх числа прийшло ще десять **нових городів**. І так на притоках Бугу: на р. Тростянці є Демківка; дещо на південь, над Бугом, Сомівка; в области Бершаді Сарапанівка, Соколівка, Тарканівка; над Савранкою Демівка. На притоках Дністра: на р. Шумицівці М'ясківка і Вербка, на Кам'янці Хрестища і Кам'янка Дмитрашкова. Замітне се, ще більша частина тих нових городів є на **півдні** Брацлавщини, близько степової границі. Ще більше замітне, що дуже густо скупчилися сі нові укріплення над самим **Кучманським Шляхом:** на захід М'ястківка, Вербка, Хрестища, Кам'янка Дмитрашкова, на схід — Сарапанівка, Соколівка, Тараканівка. Се було найбільш небезпечне місце, ворота, якими татари вдиралися на Брацлавщину; за польської влади населення при шляху було цілком не забезпечене,— тепер в часи татарського набігу людність тих околиць мала хоч захист у цих городках.

Другі татарські ворота — вододіл між Бугом та Горішнім Тикичем мав за польських часів такі оборонні лінії. На р. Соб був цілий ряд укріп-

* вистояли

лень — Ілинці, з боку Бабин, Кальник, з боку Городок, Кізляк, Гайсин, Куна. На Тикичі були укріплені, побіч себе, Зубриха, Бузівка, Зелена (Зелений Ріг), Воронка, Охматів, на південь Соколівка, дещо дальше Буки. Між тими двома лініями, посередині, були тільки одні Монастириська, на південь від них Кублич та Івангород. В часи татарського нападу не боронено зовсім південних осель,— татари доходили без перешкоди аж до горішнього Тикича. Приклад того маємо при набігу Тогай-бея в січні 1645 р.: гетьман Конецпольський допустив татар аж до Воронного й Охматова і тут розпочав з ними бій [37].

За Хмельниччини і тут бачимо важні зміни. Давні городи в описі полків 1654 р. згадані не всі; не зустрічається Городок, Кізляк, Гайсин, Зубриха, Воронівка, Охматів. Зате маємо дев'ять нових городів: два на заході, в області Соба,— Вербич і Соболівка; інші на південному сході: Босівка, Верхівка, Цимерманівка, Маньківка, Іванка, Бабані і сильно укріплена Умань.

Положення останніх сімох городів заслуговує на окрему увагу. Вони всі лежали між Горішнім Тикичем та Чорним Шляхом,— разом творять одну систему, трикутник укріплень, що стереже околиці від татарського наступу. Сю лінію скріплювали ще положені на лівому боці Горішнього Тикича городки Буки, Кам'янка і Шавулиха. З другого боку шляху, на захід, укріплення рідші — Нова Соболівка і Вербич, разом зі старим Івангородом і Кубличем не давали ще потрібної забезпеки,— Соб дальше був головною оборонною лінією.

Між Горішнім і Гнилим Тикичем та Дніпром, в полосі, куди переходило східнє рам'я Чорного шляху, за польської влади укріплення були рідкі. Найдальше на південь ішла лінія Тясмина: Сміла, Медведівка, Чигирин,Крилів і в сьому ж напрямі при самім шляху, з двох боків, були Вільшанка і Лисянка. Друга лінія, з густими замками, була на Росі: Біла Церква, Рокитна, Вільшана, Богуслав, Корсунь, Острів, Межиріч. Здовж Дніпра ішли городки Мошни, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронівка.

За Хмельниччини число укріплень в сій полосі зросло ще більше, як у двох інших. В області Гнилого Тикича є нові городи: Боярка, Кам'янобрід, Бодяники, Медвин, Звенигородка, Тарасівка, Кальниболото, Гуляйполе, Капустина Долина. В області Тясмина: В'язовок, Мліїв Старий, Мліїв Новий, Орловець, Баклій, Костянтинівка, Жаботин, Суботів. Серед них Чигирин став нездобутою твердинею.

Як виглядали сі пограничні городи, про се широко оповідає Павло Алепський:

«Кожний город обов'язково має три дерев*ляні* укріплення, що утримуються в порядку: зверхня * стіна зв'язана з окремих частин, щоб кіннота не могла вдертися, дві другі, з ровами між ними, є внутрі города. Обов'язково замок має пушки, так що на випадок, як неприятель побідить жителів і перейде через всі три укріплення, вони можуть заховатися в замку і в ньому оборонятися. Під укріпленням города знаходиться велике озеро з водою, на подобу величезного рову, і дорога переходить через нього по вузькім мості; при великій небезпеці міст руйнують і тому бояться ворога. Більша частина сих укріплень була побудована тільки із страху перед татарами, що появляються в сій стороні несподівано...» [38].

Про деякі городки архид[и]якон Павло згадує ще окремо:

«В Рашкові є укріплення і замок з пушками. Дмитрашівка має знамениту дерев'яну кріпость», — обладнана стінами з воротами. В М'ясківці є також дерев'яні укріплення і замок: «тепер копають рови довкола

---

* зовнішня

сих городів зі страху перед тим, що вчинили Ляхи вночі перед Великоднем» (був тоді польський напад на Браславщину). Ягубець «був гарно укріплений», так що туди хоронилися мешканці сусідніх осель, але під час польського нападу згоріли укріплення і замок. Також в Орадівці укріплення були спалені [39].

Також в польських джерелах стрічаємо принагідні згадки про сі укріплення, так наприклад Ягубець 1653 р.— «містечко оборонне, замочок добре уфортифікований»,— були тут вали й паркани, так при замку як і біля «пригородка»; три польські полки добували се містечко безуспішно півтора дня, але як прийшла більша підмога, добуто замок [40]. В описі полків 1654 р. ближче описані укріплення в Шавулисі, Уманського повіту: «довкола слобід стоїть паркан, до сього паркану прилучений другий город зі стоячим парканом, в тому паркані переїздна башта і троє воріт. В городі зброя: дві піщалі залізні з кулями на 2 гривеньки та обривок залізної пищалі; пороху й олива нема» [41].

Найславніші на південній окраїні були два замки: Чигирин і Умань. Про Чигирин Павло Алепський пише: «Його цитадель не має рівної собі у всій козацькій країні, щодо висоти, величини підвищення, на якому вона побудована, своєї обширності й обильності вод і болот, що її окружають. З цієї причини вона дуже сильна, але в теперішній час знаходиться в занепаді. Внутрі її багато урвищ. Вона має декілька чудово гарних пушок, що є такі лискучі, що світять як золото; всі вони привезені гетьманом з країни Ляхів, на всіх них написи, герби й інші знаки. В іншим місці: «Цитадель висотою й будовою своєю подібна до кріпості в Алеппо,— видно її зі значної віддалі» [42].

Умань по опису Павла «се великий город, розділений на три кріпості, кожна з іншої сторони. Третє з цих укріплень се велика цитадель на вищому місці, її в теперішній час укріплюють наново, копають рови, укріплюють сильними баштами, забезпечують пушками» [43]. Так само в польських джерелах Умань виступає як недобутий * город: «не можливо штурмом взяти таку могутню фортецю»,— пише польський офіцер. Поляки двічі, 1654 і 1655 р., пробували добути Умань, але все безуспішно [44].

Південні замки в часи небезпеки утримували постійно зв'язок між собою, від одного города до другого переїздили сторожі, що подавали вістки про рухи ворога. Живу картину такого поготівля ** від татар дає 1653 р. Царські посли Стрешнєв і Бредихин, що настрічу гетьманові переїздили цею країною, «приїхали в город Маньківку, а город Маньківка запертий. І Маньківський отаман сказав: сього ж часу прибігли їх маньківські сторожі з города Синиці, що були поставлені для повідування татарського приходу і сказали: «Нинішнього дня приходили до города Синиць татари і під Синицями в полон людей піймали, а інших порубали... Як переїхали біля Іванкова, зустріли двох чоловік іванківських козаків, що були вислані з Іванкова в город Буки для сторожі від татар, і козаки [сказали]: сього ж дня і години приходили до города Буків татари многі люди, а кілько, того докладно не знають, і близько города Буків піймали людей в полон, а інших порубали... Порубали до города Кам'янки. А город Кам'янка запертий, і міщани стоять з топорами, з рогатинами і з палками. І як ми до города Кам'янки приїхали, город відчинили. І в городі Кам'янці козаки, і сього ж дня і часу приходили до Кам'янки татари, і під городом в слободі тутешнього кам'янського товмача Тимофея зарубали, дітей його й інших людей в полон взяли і худобу погнали....». Того ж дня поїхали з города Кам'янки до города Шаву-

* неприступний
** готовності

лихи. А з города Шавулихи зустрів Родіона і Мартеміяна за городом шавулинський сотник Максим Пушкар і говорив: «Ведуть Вас сюди не просто, а тут оселя окраїнна і мала і безлюдна, і сьогодні приходили татари і піймали у полон людей і худобу погнали, вам тут і ночувати небезпечно; город Шавулиха стоїть на татарському шляху, по обох сторонах города іде татарський шлях; нехай татаре з города Шавулихи візьмуть його і дізнаються про це, що ви в Шавулисі, то прийдуть з великими людьми, не буде можна борониться, саме се бачите. А й їхати вам з такими людьми від татар страшно; вже третій день татари ідуть без перестану і стоять тепер на Царевім Броді, вам треба їхати біля Царського Броду і минути вам його не можна...». На прохання послів сотник згодився відвести їх дальше. «Що є в Шаулисі козаків, я всіх зберу, і переведу вас до города Ольхівця через татарський шлях сам; а що у деяких козаків, що прийшли з військом нема коней, то я візьму їм коней у міщан, а перед собою вишлю козаків, прикажу їм розглянутися по татарському шляху; а й до Ольхівця вишлю наперед, щоби ольхівський сотник зібрався з козаками і виїхав вам на стрічу». Посли виїхали наперед і по боках стежі 5-6 козаків, — і так щасливо доїхали до Ольхівця і звідти до Звенигородки [45].

IV. «Дикі Поля» і степові шляхи

Назвою Диких Піль Боплан означає пусті простори від межі заселених околиць на півночі до Чорного моря на полудні — від Дністра на заході, поза лівий бік Дніпра на сході. Назва Диких Піль вживалася і в сучасних актах, напр[иклад] у королівських привілеях для Хмельницького [46]. На цих безлюдних просторах на картах Боплана означені тільки «татарські шляхи», а при них виступають тут і там назви урочищ, островів, бродів та дуже нечисленні оселі.

Головний татарський шлях виходив з Перекопу і прямував до нижнього Дніпра. Тут Боплан вказує на своїй карті три татарські переправи через Бургунку, Козацький Острів і Тавань [47]. В «Описі України» він згадує переправи на Бургунку, Тавань, Носаківку, Каїр і Космаху. Три перші він описує точніше. Переправа на Носівку «дуже невигідна, бо має більше чим три чверті милі в ширину, переповнена островами і тростником, що утримує переправу через численні канали; крім сього татари бояться козаків, котрі звичайно знаходяться недалеко від сих місць і уладжують їм засідки». Таванська переправа «більше вигідна, особливо через те, що є віддалена всього на один день від Криму і має всього два канали — перший Кінські Води, котрі в сім місці легко перейти в брід, і потім Дніпро, котрий тут не дуже широкий, хоч має [і] 500—600 кроків в ширину — через нього треба переправлятись вплав»; 5) Бургунка «менше вигідна чим попередня; вона має три дуже широкі русла для переходу: Кінську Воду і двічі Дніпро, всі три не мають броду».

Деколи татари переправлялися і вище порогів у двох місцях: перше між Будилівським і Таволжанським — «Татари можуть переходити ріку вплав, тому що береги тут дуже доступні»; друга — на Кичкасі, вище Хортиці «се найголовніша й найбільша вигідна татарська переправа, тому, що в сьому місці русло ріки має не більше, як 150 кроків в ширину, береги дуже доступні і місце відкрите, так що тут не треба лякатись засідки».

Приклад, як татари вживали різних переправ, маємо [звістки] зперед Хмельниччини, з походу Тогай-бея в січні 1644 р.: «Орда, не можучи переправитися у Тавані, пішла до Каїра; і там не знайшла переправи, пішла до Носаківського перевозу; але що й там Дніпро не станув, пішли в гору до Кичкасова [перевозу]» [48]. В часи Хмельницького чуємо тільки про

Таванську переправу; туди переправлялася не тільки татарська Орда, але прямувала туди й звичайна комунікація, наприклад переїздили туди козацькі посли. При Тавані на лівому, південному березі Дніпра, стояв татарський замок Іслам Кермен (Ослам городок, Аслангород); в 1653 р. Хмельницький дозволив татарам побудувати тут нові укріплення [49].

Від Тавані шлях вів вододілом між Інгульцем і Саксаганею, з одного боку, та Базавлуком і Кам'янкою — з другого [50]. Не знаємо ближче етапів сеї дороги,— може при докладнішому розсліді топографій цих околиць відкриються якісь сліди татарських кочовищ. Мабуть, на верхів'ях Базавлука з головним шляхом лучилася його Кичкаська відногa, що ішла десь крутим вододілом між Тамаківкою й Базавлуком на півдні та Сурою на півночі; Боплан її не зазначує.

В околиці, де сходився Кичкаський шлях з Чорним, десь на верхів'ях Базавлука, було місце, про яке на карті Радзивілла зазначено: «Як їздці сюди приїдуть, уважають себе забезпеченими від усіх небезпек» [51]. Тут шлях повертав на захід, тут починалися більше відомі околиці. Боплан значить на своїй карті Княжі Байраки [52], пам'ятні першою побідою Хмельницького, а недалеко — **Жовті Води**, притока Інгульця, славні тим самим боєм; тут залюбки кочували татари, як про се маємо звістки 1648 і 1650 рр. [53] Чи не тут десь було урочище **Телячий Брід** [54], якого місця не вміємо означити. Дальше найчастіше згадуване коч[о]вище татарське — **Чорний Ліс**, на верхів'ях Інгульця (тепер оселя Чорноліська). Се був справді великий ліс — так його малює Боплан на своїх картах [55]; на карті Радзивілла зображене тут серед лісу городище [56] — пізніше про нього не чуємо нічого. В Чорному лісі кочували татари, які чекали на звістку від гетьмана іти у похід; так були [вони] тут перед пилявицьким походом 1648 р., перед зборівською кампанією 1649 р. і по скінченій війні восени 1649 р., також 1653 р. і 1654 р. [57] Мабуть від Чорного Лісу пішла назва Чорного Шляху. Недалеко від Чорного Лісу при самім шляху були ще ліси **Нерубай** і **Бовтиш** (тепер оселі Нерубайла і Бовтишка) — згадані в привілеях Хмельницького [58]; зазначені і на карті Боплана.

На захід від Чорного Лісу Чорний Шлях ділився на два рамена. Одно рамено звертало на північний захід та переходило вододілом між Гнилим Тикичем на заході та Тясмином і Вільшанкою на сході. Шлях ішов тут попри західний край лісу Лебедина (тепер оселя), двома відногами обходив ліси **Ромодин** (чи Роможин) і **Вербич** з оселею в Капустині й Долині (тепер Капустина), дальше переходив між лісами **Кириловим** (Шевченкова Кирилівка), **Майдановим** (тепер с. Майданівка) і **Качки** [?]. Чорний Шлях ішов дальше в глибину заселених околиць між притоками Бугу на півдні та притоками Дніпра, Прип'яті на півночі і прямував на захід до Львова.

Друге рамено Чорного Шляху при джерелах Інгула повертало на південь до джерел ріки Вись; звідти на захід попри р. Кагарлик (по дорозі є тепер оселя Шляхова) і перетинало р. Бись під Торговицею [59]. **Торговиця** у Боплана зазначена як городище; за Хмельниччини вона стає, як вже було згадано, городком і 1655 р. борониться успішно перед наступом татар [60]. Від Торговиці шлях ішов дальше прямо під **Умань** — звідки його назва **Уманський шлях** [61], на захід від Умані вдирався між оселі і там лучився з першою відногою на джерелах р. Роськи.

Від сеї південної відноги Чорного Шляху на джерелах Висі віддалився **Кучманський Шлях** [62]. Він переходив вододілом між Сугаклеєю та Тапликом на верхів'я Мертвих Вод, над правим берегом сеї ріки і доходив до Бугу на Піщаний Брід — «дуже вигідний для переходу, бо ріка має тут не більше як три стопи глибини, вузька, береги легко доступні, так,

що можна б переправити навіть легку артилерію»,— пише Боплан [63]. Від Піщаного Броду шлях ішов вододілом між р. Кодимою на півночі та Чичиклеєю, Тилігулом, Ягорликом, Рибницею, Молокишею (притоками Дністра) на полудні і заході. На вододілі Кам'янки (притока Дністра) та Савранки Кучманський Шлях входив між оселі Браславщини. При шляху було тут багато лісів; деякі з них Боплан називає по імені — хоч назви не всі точно відомі: Коробіс, Кобулє (?), Торнів (теп. Тернівка), Толпачів, Куниче [64]. Кучманський Шлях прямував на дежерела Мурахви і дальше на верхів'я Бугу, де лучився з Чорним Шляхом.

Описані вище татарські шляхи, се були головні комунікаційні лінії від Криму до Київщини і Браславщини,— знаємо їх завдяки картам Боплана. Але окрім тих головних степових артерій були ще другорядні шляхи й дороги, про які стрічаємо тут і там глухі звістки, а деколи і згадок про них нема, а тільки можемо догадуватися про їх існування з конфігурації терену.

Перейдемо сі дороги, починаючи від заходу.

З Молдави ішли дороги до Браславщини через Дністер, на переправи при важніших містах по обох боках ріки. Дорогою на Ямпіль переходив Богдан Хмельницький з військом при повороті з Молдави у вересні 1650 р. [65] Куди входив у Молдову певно не знаємо, може на Сороку [66]. Також 1652 р. бачимо Хмельницького під Ямполем [67]. Дорога з Молдови на **Косницю** згадується 1648 р.: верталися нею донські козаки з полону, з Молдови — ішли дальше на Погребище і Київ [68]. З Косниці Боплан значить дорогу попри Ямпіль, на Чернівці, Шаргород до Бару [69]. На Шаргород з Молдови вертався один московський бранець 1649 р. [70] Оживленим перевозом на Дністрі був також **Рашків;** туди ішла дорога і з Яссів, столиці Молдави. Патріарх Макарій переправлявся тут човном через ріку.

З Рашкова Патріарх їхав через Дмитрашівку, Горячківку, Мястківку, Жабокрич, Ободівку, Баланівку, Сомівку (на Бузі), Соболівку, Мочулку, Степанівку, Важну, Янів, Обозівку (Ягубець), Талалаївку, Орадівку до Уманя, звідси дальше настрічу гетьману [71]. Се була, мабуть, найголовніша дорога з Молдови до Уманя і Чигирина; на сій дорозі бачимо Богдана Хмельницького 1653 р.— в Степанівці і Соболівці [73]. Сим шляхом переважно, мабуть, [возили] сіль з Молдавських копалень на Україну: 1651 р. шведський посол Йоган Маєр зустрів біля Soccib [назва нерозбірлива] купців з сіллю, що прямували до Умані [73].

Важні дороги ішли на **Бендери** (Тягиню). В маю 1651 р. збиралися тут добруджські татари, що мали іти на підмогу Хмельницькому. Тоді ж переїздив на Бендери посол волоського господаря, що їхав до кримського хана [74]. Ся дорога з Бендер до Криму ішла, ймовірно, берегом моря на Ходжабей і Очаків,— їхав сюди 1651 р. шведський агент Маєр з Бахчисараю до Акерману [75].

Друга дорога ішла з Бендер на північ, на Україну. З 1654 р. переїздив туди турецький караван, що ішов з Царгорода, а прямував на **Чачальник;** дорога з Бендер до Чачальника тривала 4 дні [76]. Можемо здогадуватися, що ся дорога вела вододілом між р. Кучурганом та Ягарликом, на джерелах Ягарлика входила у Кучманський шлях, трималася його десь до джерела р. Бритавки і там скручувала на Чачальник. З Чачальника переходила, мабуть, на Ободівку або Баланівку і там лучилася з дорогою Рашків — Умань.

Але та сама дорога вела теж від Бендер до Кучманського шляху і сим шляхом на схід, на **Піщаний Брід** на Бузі, і дальше на північ до Чорного шляху під Чигирин — про сю дорогу згадує пізніше, 1677 р. Петро Дорошенко [77].

Нижче Бендер був на Дністрі брід **Маяк** (теп. м. Маяки), а недалеко городище Чорне [78]. Може, тут була переправа буджатських татар. Звідси дорога на північ могла вести вододілом між Кучургваном та Куяльником і також доходила до Кучманського Шляху.

В джерелах з часів Хмельниччини не стрічаємо ніяких звісток про дорогу до лиманів **Куяльницького і Телігульського.** В описі України Боплан пише про них: «Озеро Телігул має коло 8 миль на довжину і 1,7 або 1,8 милі на ширину, і зі сторони морського берега є природний перепис, що загороджує перехід між морем та озером; воно до такої міри переповнене рибою, що вода псується, не маючи ні течії, ні відпливу. Озеро Куяльник віддалено на 2000 кроків від моря і так само багате рибою, як і попереднє. До сих озер приходять каравани більше як [за] 50 миль для риболовлі; тут попадаються коропи і щуки незвичайної величини». В часи Хмельницького рибальство на лиманах певно велося дальше; може, туди їздили і за сіллю. Дороги з лиманів, певно, також доходили до Кучманського шляху.

Без сумніву, був теж прямий шлях від **Очакова** на Україну. Очаків, як його описує Боплан, був доволі значним городом, мав сильно укріплений замок, пристань для кораблів,— число мешканців раховано до 2000. До Очакова ішла дорога з Криму, означена на картах Боплана. Через очаківський лиман вела переправа широка «на добру французьку милю». «Татари переправляються через неї таким способом: вони мають дуже плоскі човни, впоперек їх прикріпляють жердки, до котрих прив'язують коні, рядом одного за одним в однаковій кількості з обох сторін лодки, щоби удержати рівновагу; потім кладуть в лодку свій багаж і починають переправу: прив'язані коні пливуть таким способом, і спокійно перепливають лиман; коні, очевидно, вибиваються з сил, але прив'язані коротко до жердок, що їх тримають, при повільному русі човна, перепливають ріку легко; розуміється, це можливе тільки в гарну тиху погоду». З нашого джерела знаємо, що тут «над Лиманом», переправлявся кримський хан 1651 р. [79] На цю переправу з Кінбурна до Очакова їхав 1651 р. шведський посол Йоган Маєр [80]. З Очакова татари йшли на Україну, очевидно, прямим шляхом між Бугом та Березанею. При Бузі Боплан знає деякі урочища, але по лівому боці ріки [81]: **Семенів Ріг,** острів (чи радше коса), три милі вище від Очакова — **Виноградна Круша,** «джерело над обривом, прегарне й дуже вигідне місце для поселення, як із-за обильності лісу, так і тому, що тут можна б построїти млини»,— в околиці теперішнього міста Миколаєва. Вище на Бузі був Андріїв острів, «коло півмилі на довжину і чверть милі на ширину, весь покритий лісом».

Проти сього городища, по правому боці Бугу, Боплан значить на своїй карті оселю **Андріїв** — мабуть теперішня Андріївка. Інші джерела вказують тут «городище Андрин Острів зване» — тут зимою 1654/1655 р. шукали захисту селяни з Браславщини після руїнницького нападу польських військ [82]. На усті р. Чичиклеї до Бугу Боплан знає городище Чичиклею; в сій околиці був десь «пустий» замок «пустий Балаклій» [83]. Недалеко устя р. Чортолаг до Бугу була теж оселя, але на карті Боплана назва її, очевидно, перекручена — Chryzkieszemi [84].

Шлях із Очакова ішов десь попри сі оселі і доходив до Кучманського шляху біля Піщаного Броду.

Таким способом, у полосі між Дністром та Бугом Кучманський Шлях був головною комунікаційною артерією, до котрої від півдня приходило кілька бічних важних шляхів. Але маємо теж вказівки, що сі дороги продовжувалися й по другому боці Кучманського Шляху — на півночі.

Вказують на се численні броди, які Боплан означує на Бузі та його притоках [85]. На самому Бузі є броди: **Красненький,** біля теперішнього

села Красненьке, Кайнари; неясна назва Skielka; **Витовтів Брід** — тепер оселя сеї назви. На р. Савранці знаємо оселю Піщаний Брід (тепер Піщане). На р. Кодимі є броди Бобровицькі (мабуть тепер Бобрик (Криве Озеро); **Берізки** — тепер оселя сеї ж назви; **Піски.** Кодима пливе рівнобіжно до Бугу і броди на ній відповідають Буговим бродам: напр., брод Криве лежить на тій самій лінії, що Красненький, Берізка рівнобіжно до Витовтового броду. Можна здогадуватися, що на сі паристі броди ішли дороги з півночі на південь. Знаходимо на се прямий доказ з часів перед Хмельниччиною: 1629 р. татарське військо, що ішло від Умані, переправлялося через Буг на Витовтовий міст (тобто Витовтів Брід), а через Кодиму вище Берізок, потім пішло на Чичиклею [86]. На Кайнари вертала Орда 1655 р. з-під Маньківки біля Умані [87].

Маємо тут, отже, продовження описаної вище дороги з Очакова на Чичиклею; вона ішла Кучманським шляхом, переходила через Кодиму (біля Берізова), через Буг (на Витовтів Брід) і дальше вододілом між Синицею та Ятранею до **Умані.** Ся дорога могла служити і для торгівлі: 1651 р. шведський агент Маєр зустрів в Очакові шляхтича Крижановського з Умані, що приїхав сюди за сіллю [88],— шляхтич-купець певно їхав з Умані до Очакова сею прямою дорогою.

Вище була вже згадана дорога від Кучманського шляху на Чачальник; татари не раз сходили на сю дорогу і нищили оселі на Саврані і Чачальнику [89]. Є також броди, що вказують на дороги в напрямку від заходу на схід. На Бузі, нижче Витовтового Броду Боплан значить броди **Гладенький, Нижчий, Романівський** (біля р. Романівки); сі броди скорочували значно дорогу, дозволяли минати довгий закрут, яким ішов Кучманський шлях на Піщаний Брід (на Бузі).

У зв'язку з цими бродами на Бузі треба згадати теж Бугові острови, яких Боплан знає кілька: Чавсів (біля теп[ерішнього] с. Чавси), Корабельний (біля річки сеї ж назви), Мігий (?), Кривий, Пробитий, Довгенький, Крем'янчук. Про останній Боплан пише: «Крем'янчук — се продовгуватий острів коло 1500 кроків на довжину і 100 кроків на ширину, північний берег його високий і обривистий, має 20—25 [стіп] висоти, південна частина його низька. Ліс до будови знаходиться не більше, як півмилі в напрямку до Очакова; на північ від названого острова знаходиться на суші місце, окружене глибокими, обривистими долинами, дуже відповідне * на будову замку або укріплення».

На Синіх Водах (Синюсі) є у Боплана броди з характеристичними назвами: «На шляху Дніпровому» (Na szlachu Dnieprowyn), «Що по рибу ходить» (co po rybe chodzy). Один з сих бродів віднаходимо у назві теперішньої оселі Синюхін Брід. На сі Броди ішла, очевидно, віднога описаної вище дороги з Уманя (між Синицею та Ятранею),— звідти від Уманя приходили ті, «що по рибу ходять». На сході, по лівому боці Синиці, від сих бродів ішов, очевидно, перехід до Кучманського шляху, між Чорним Тошанком та верхів'ями р. Карабельної. На Синіх Водах стрічаємо деколи татарський кіш,— весною 1648 р. був тут Тогай-Бей [90], восени 1650 р.— інші татари [91]. Але куди продовжувався дальше сей напрямок «по шляху Дніпровому» — чи окружною дорогою на північний схід до Головного Чорного Шляху, чи прямо на схід, якимись іншими переходами й бродами в напрямі Запоріжжя,— важливо вияснити.

Від Чорного Шляху ішли деякі відноги у північно-полудневому напрямку, але ми знаємо їх небагато.

Була, мабуть, ще дорога, що вела між Інгулом та Інгульцем на гирло Бугу і на її існування вказує оселя Верблюже (Wielbladzie) на р. Верблю-

* схоже

жці, притоці Інгульця — вона зазначена на карті Радзивілла 1613 р. [92] Що сі околиці не були цілком безлюдні й не відомі, се бачимо також з того, що Хмельницький добув собі привілеї на землю аж до Кам'янки (Інгульської) та Бережка [93].

Від Запорізької Січі, що була на **Микитиному Розі,** вела на північ дорога вододілом між річками Чортомликом й Томашівкою та лучилась з кичкаською віднегою Чорного Шляху.

Інша дорога в Запоріжжя ішла від **Малої Хортиці** до **Чигирина.** Переїздив нею 1594 р. австрійський агент Еріх Ляссота. Він вертався з Січі на Базавлуці зразу Дніпром човном від Малої Хортиці, тут причалив до берега і дальше дорогу відбував верхи: «5 липня верхи переїхали через незаселене **Дике поле** і ріку **Суру** і поснідали і покормили коней, переїхавши всього 5 миль; замітили стоячий на шляху маяк або кам'яну статую чоловіка, яку поставлено на кургані або могилі, поїхали до неї і оглянули. Після обіду переїхали біля 3 милі до підвищеного місця і тут переночували біля одної могили.

6 липня знов переплили **Суру** і річку Самоткане [нерозбірл.] і прийшли до другої річки (біля 4 милі); тут кормили коней, а перед тим зустріли медведя і застрілили його. Після обіда перебралися через річку **Домоткань** [нерозбірл.], перейшли ще біля 2 милі і знов кормили коней. До цього місця степ майже цілком голий і дерев ніде не видати; але тут знов починаються чагарники, відомі у них під назвою байраків, а разом з тим поверхня стає дещо гориста. Переправлялися під вечір через **Омельник Воркальський,** дійшли на віддалі біля 2 і не багато більше миль до однієї печери і тут переночували. Потім переправились через дві річки і переїхали ще 5 миль. Покормили біля останньої річки коней, вечером переїхали ще одну милю, підіймаючись вгору, 8 липня приїхали до річки Конотопа (Konotopie) — біля 3 миль, де покормили коней і потім до **Чигирина,** королівського города на річці Тясмині, в старостві корсунськім, що підлягало тоді пану Даниловичу — 2 милі [94]». Разом дороги було, по обчисленню Ляссоти, 30 миль, а переїхали її протягом 4 днів. Ся дорога вела, мабуть, рівнобіжно до Кичкаського шляху,— може, і йшла самим тим шляхом. Частіше звістки про Січовий шлях маємо в джерелах пізнішого часу [95].

В часи Хмельницького з Чигирина на південь, у степи, їхали на **Крилів.** Коли 1654 р. московський висланник Кутлумамет Уста-Касимов мав їхати до Криму, гетьман відіслав його з Чигирина до Крилова і там приказав взяти проводирів до Іслам-городка [96]. На Крилів вертаються теж 1649 р. бранці з Запоріжжя [97]. До Крилова 1649 [р.] приходять ногайські і азовські татари, що їхали на поміч Богдану Хмельницькому [98].

По лівому боці Дніпра Боплан зазначив **Муравський шлях.** Він ішов з Перекопу вододілом між річками Азовського моря та лівобічними притоками Дніпра: на верхов'я Самари, Орелі, Ворскли, до Московщини. Від цього шляху Боплан зазначує бічні рамена в напрямі Дніпра на Будилівську і Кичкаську переправи [99]. Муравським шляхом ішов 1650 р. Тиміш Хмельницький у похід на підмогу кримському ханові проти черкесів: з Полтави на Орчик, Берестову, Орель, Самару, Вовчі Води, Медвежі Води, Тернівки, Колиш, Кримки — на Міюс [100].

Татарські улуси кочували звичайно ближче Азовського моря від Перекопа, до моря, до Калміюса і до Керчі [101], [також] на Молочних Водах [102]. Але деколи, особливо як саранча поїла там трави, татари переходили на північ, на Вовчі Води (1650 р.) [103], або й під українські оселі, Полтаву, Гадяч і ін. [104]

V. Запоріжжя

Про Запоріжжя за Хмельниччини є так мало вістей, що маємо враження, немов Низ став цілком безлюдний. Населення на Запоріжжі зменшилось значно по невдачнім повстанні 1637—1638 рр., коли польська влада всіма силами старалась перепинити відплив людності у степи. Потім, у початку повстання Богдана Хмельницького, великі «пластуни, луковники, лисичники» [105] увійшли у козацьке військо і багато з них вже певно на Запоріжжя не вернулось. У пізніші часи, коли пограничне населення було перевтомлене війною з поляками, знов, певно, почалося переселення у степи. Коли зимою 1654—1655 рр. поляки з татарами безпощадно знищили південну Брацлавщину, чуємо, що селяни з окраїн шукають захисту аж на Андрієвому острові, на Бузі [106], певно, тоді і на Дніпро пішло більш переселенців. Але джерельних звісток про се маємо мало [107]. У переговорах з Московщиною 1654 р. козацькі посли згадують, що «запорожські козаки, небагаті люди, ходять на промисли для рибної і звіриної ловлі на Низ і тим кормляться,— і на ті ж промисли ходять і міщани з українських городів» [108]. Тоді ж згадується, що до маєтностей Трахтемирівського монастиря належала р. Самара [109], тобто уходи на ній. Принагідно довідуємося, що козак Дмитро Матвіїв був на Запоріжжі «для свого промислу» 1654 р. [110]

Де знаходилася Січ в час Хмельницького, про це не маємо цілком певних відомостей. В 1620—1630-х роках була Січ на Микитиному Розі, на місці теперішнього Никополя [111]. Так, 1628 р. козаки рушили на татар з Микитиного Рогу [112]. В 1637 р. Павлюк пише листа «з коша проти Микитиного Рогу» [113].

По невдачнім козацькім повстанні 1637—1638 рр. Запоріжжя [було] обсаджене залогою з реєстрових козаків під проводом польських полковників,— ріжні поляки [полковники] мали повнити тут службу по черзі. Ся постанова залишалася в силі, аж до повстання 1648 р.— на Січі все була залога під польською командою. Через те Богдан Хмельницький, як починав повстання, не відразу мав Січ в руках, а з початку укріпився на острові Буціву чи Бучках (на устю Базавлука до Дніпра) [114] — «город собі готовить і фортифікує», «сильно фортифікується палями і фосами» [115].

Щойно 4 лютого 1648 р. Хмельницький вперше ударив на Січ, забрав харчі та всі човни, а 9 лютого опівночі зробив наступ на табір реєстрових и присилкував полковників утікати [116] — тим самим Січ перейшла в його руки. Але де саме була тоді Січ, на се сучасні джерела не дають ніяких вказівок,— тільки пізніше «Краткое описаніє Малороссіи» згадує Микитин Ріг» [117].

Про стан Січі за гетьманства Хмельницького маємо одну докладнішу звістку в актах переговорів з Московщиною 1654 р. На закид московських бояр, що цареві не складали присяги «Запорізькі козаки», що живуть в самім Запоріжжі» — козацькі посли відповідали: «На Запоріжжі живуть козаки малі [нечисленні] люди, і то з війська перемінні, і на них нема чого звертати уваги; а й кошового старшину посилає туди гетьман» [118]. Потім посли просили, щоб цар назначив плату на тих козаків, «що за порогами коша бережуть... бо не можна його самого без людей оставляти» [119]. І ще що «з Запоріжжя на кошових козаків хлібні запаси, оливо і кулі посилають», — треба розуміти, що посилають з тих полків, в яких є там залога, так само як на Кодак,— «а гармати в тих обох місцях, з Кодаку і Запоріжжя, єсть» [120].

Це оповідання відкриває принцип політики Хмельницького супроти Запоріжжя. На Січі була залога з реєстрового війська, по черзі з різних

полків, під кошовим, котрого назначував гетьман: амуніцію і всякі запаси залога діставала з полків.

Січ, отже, не мала тої свободи і незалежності, як в давні часи запорізького панування, а у всьому була залежна від гетьмана, підлягала прямо гетьманським приказам. В той спосіб Хмельницький міг мати нагляд над неспокійним населенням Запоріжжя. Такий догляд був потрібний з двох причин,— щоби не допустити до зачіпок з татарами, поки Крим був союзником України, та щоби не дозволити своєвільним елементам організувати тут на Запоріжжі проти гетьмана.

Про напади запоріжців на татар, в ті часи не чуємо зовсім, видно, довелось стримати охочих до набігів на татарські улуси. Проби виступів проти гетьмана на Запоріжжі були, але також знищено їх без великого труду. З початком 1650 р. маємо вістку, що на Запоріжжі «якийсь Гудзький» обізвався бути другим гетьманом, але його ув'язнено і Хмельницький покарав його смертю; потім на Запоріжжя мала іти військова експедиція «очистити зборище сваволля й осадити Запоріжжя вірною старшиною» [121].

Від 1654 р. Запоріжжя починає мати важнішу роль супроти того, що зірвано союз з Кримом, і татари почали напади на Україну. Січ стоїть тоді в живих зносинах з Чигирином. Тодішній кошовий Пашко пересилав до Чигирина вісті про переправу татар, і Виговський посилає йому доручення прислати «язика»; на Запоріжжя висилається військо водним шляхом від Кодака проти татар [122]. Також в липні 1657 р. гетьман вислав на Запоріжжя приказ, «щоби взявши Бога всемогучого на поміч і за молитвами пресвятої Богородиці промисл над Кримом чинили» [123].

Побіч Січі другим місцем, де стояла козацька залога на нижньому Дніпрі, був Кодак. Добутий козацьким військом 1648 р., Кодак залишився дальше пограничним замком з козацькою залогою. Богдан Хмельницький уладив тут пристань для козацького флоту. 1649 р. було там приготовлено 300 човнів, а гетьман приказав ще побудувати 200 човнів [124]. Про залогу на Кодаку козацькі посли в Москві 1654 р. дали таку реляцію: «Король Володислав устроїв на устю Дніпра город Кодак для того, щоби запорізьким козакам не було можна ходити на Чорне море, а тепер до того города Кодака гетьман посилає для сторожі 400 козаків. І щоби государ приказав давати тим козакам свою плату, гроші і хліб, тому що вони там на Україні без плати не можуть прожити... В город Кодак збирають і посилають запас хліба й посилають козаків» [125]. В липні 1654 р., коли була небезпека від татар, гетьман вислав під Кодак військо водяним шляхом [125].

VI. Південна торгівля України

Деякі звістки про торгівлю подали ми вище, при огляді степових шляхів. Тут бажаємо ці натяки доповнити іншими матеріалами і разом обговорити.

Торгівля з **татарами** велася, оскільки знаємо, в дуже невеликих розмірах. Маємо принагідні згадки, що татари приїздять за торгом до пограничних городів. Так, сам Хмельницький в розмові з московськими послами 1653 р. згадує про Умань, що се окраїнний город. «Татари в ньому для торгівлі і своїх діл бувають безнастанно» [127].

Ті самі посли оповідають, що татари, котрі кочують 20—30 верстов в степу, «приїздять щоденно під Чигирин і до Чигирина з жінками торгувати» [128] — потім, з невідомої причини, гетьман видав приказ «ні для яких справ не пускати татар до Чигирина і до інших городів і продавати їм нічого не велів» [129].

На Лівобережній Україні 1650 р. татари з кочовищ на Орелі, Ворсклі та Пслі заїздять до пограничних городів Полтави, Максимівки, Хорола, Лубен, Лохвиці, Глинська, Миргорода, Ромна — купувати хліб [130]. Так само 1653 р. татари, що кочували біля українських осель, приїздили купувати всякі запаси [131].

Що саме татари привозили на Україну, про це не маємо ніяких вказівок — можемо припустити, що із степу ішли головно коні. Чи татари посередничали також у привозі турецького і орієнтального * краму, про це не можна нічого певного сказати. Не знаємо також, чи до Криму їздили купці з України — можливо, що при численних поїздках послів і післанців від гетьмана до хана, продирались туди і купці.

До турецьких володінь, під Очаків і на лимани, їздили купці з України за сіллю. Згадували ми вже шляхтича Крижановського, що 1651 р. їздив до Очакова купувати сіль [132]. Секретар короля Яна Казимира Пінночі нотує такі відомості про торгівлю очаківською сіллю: «Сіль збирається на одному морському боці за Очаковим, по правій руці, хвилі викидають її на берег купами. Але треба за неї битися з татарами, що також для сеї солі їдуть до тих піль, де вона знаходиться. 1650 р. ся сіль загинула і не стягалася, як перед тим,— через те козаки дуже терпіли і пухнули, бо привикли дуже солоно їсти» [133].

Маємо теж принагідну згадку, що з Очакова купці приїздили на Україну, до Умані [134].

Але очаківська торгівля, так само як кримська, не мала великого значення. Головний торговий шлях з України йшов в іншому напрямі — до Малдови й Константинополя. З молдавських соляних куп привожено на Україну сіль, шведський агент Маєр 1651 р. зустрів біля Ясів 150 козацьких возів, навантажених сіллю, що їхали до Уманя [135] — мабуть, шляхом на Рашків. Через Малдову переходили на Україну дороги з Туреччини. В 1654 г. з Бендер до Чачальника переїздив великий турецький караван, що ішов з Царгорода, «а возів у них з крамом було сто» [136].

Який крам приходив на Україну з Туреччини, про це інформує нас точніше цлова ** тарифа установлена універсалом Богдана Хмельницького 21 квітня 1654 р. Чужоземні купці,— греки, вірмени і турки мали платити: «від товарів турецьких — від шовків, коверців, килимів, завоїв, поясів, мусульбесів, кинтаків і інших дрібних і різних товарів, від ста талярів битих — по левкових (таляри) два битих і від кожної кипи габи по леву; також хто провадив з землі нашої золото, срібло, дороге каміння, перли і від тих товарів від ста талярів — по золотих п'ят» [137].

Зріст торгівлі з Україною чомусь був невигідний для Молдови: весною 1654 р. молдавський воєвода Степан вислав на кордон 300 чоловік сторожі і приказав грабити купців, що їхали з крамом до Москви або з Москви. Але цей приказ зустрівся з таким невдоволенням населення, що воєвода забрав назад сторожу [138]. Як привід цих репресій наше джерело подає це, що купці мали везти крам до Московщини.

Але можна б припустити й іншу причину: молдавський воєвода міг бути нездоволений цловою політикою українського уряду,— на ті часи приходить згаданий універсал Хмельницького про цло на «турецькі товари»,— і почав таку «митну війну», щоби добути собі корисніші торгові умови.

Пізніше сі непорозуміння поладнено, комунікація була ще більше жива, як вперше. В серпні чи вересні 1654 р. генеральний писар Іван Виговський склав в Чигирині умови з молдавським послом Строєску, сара-

* тут східного
** митна

цьким старостою, про постійні почтові зносини; «щоби їм між собою посилки держати про всякі вісті на обі сторони, а для пересилки умовилися поставити на границі з обох сторін Дністра почти» [139].

VII. Союз з Кримом та його вплив на полудневу Україну

Для розвитку України в ті часи рішаюче значіння мав союз Богдана Хмельницького з Кримом.

Союз з татарами був для козаків політичною й військовою конечністю *. Супроти війни з Польщею було необхідно забезпечити собі охорону від степу,— козаки не могли рушити проти поляків, коли не були певні, що татари не нападуть на них із тилу. До того козакам була потрібна підмога татар, козацьке військо було відоме як добра піхота,— зате козацька кавалерія була слаба і до воєнних операцій на широких просторах України треба було користуваться швидкою татарською кіннотою. Крим міг також дати підмогу Україні і в дипломатичних комбінаціях: се був природний посередник між Україною й Туреччиною, а також і в переговорах з Польщею слово кримського хана, підперте татарськими чамбулами, мало своє значіння.

Богдан Хмельницький трактував союз з Кримом як нерозривне єднання і старався зробити його тривким і популярним. При різних нагодах він підносив щиру приязнь союзників: «Вічна з ними (татарами) наша козача приязнь,— світ її не розірве»— говорив [гетьман] перед польськими послами в Переяславі в лютім 1649 р. [140]

Адам Кисіль в січні 1651 р. цитував слова гетьмана: «З кримським ханом таку маю приязнь, що її ніхто — до божої волі — хоч би й пробував, не розірве» [141]. І навіть пізніше, до зради татар під Берестечком, Хмельницький уважав союз з татарами політичною кінечністю і уважав неможливим його розірвати. Свої погляди на се гетьман висказав у розмові з Коринфським митрополитом Гаврилом в липні 1651 р.

«Сам він, гетьман, знає, що людям православної християнської віри не годиться держати з бусурманами братства і великої поради; тільки за гріхи нам, православним християнам, такий час прийшов — з бусурманами держати братство й об'єднання поневолі. Вони, православні християни, держать з ними братство для того, щоби святі божі церкви і православну християнську віру висвободити з польських єретичних рук. А бусурмани держать з ними братство для того, щоб всюди на війнах за їх головами велику користь собі добувати і як приходять на підмогу, роблять нам, православним, всяку велику шкоду». Гетьман оповідав, як хан зрадою захопив його під Берестечком і через те прийшло до катастрофи. «Така велика шкода прийшла через зраду кримського царя,— який же приятель кримський хан гетьманові? Але й за ту велику шкоду гетьман не довів до роздору — і дальше **до часу не можна чинити роздору** і треба терпіти всякі обиди від нього. А се тому, як гетьман приведе до роздору з кримським царем, то він, кримський цар, об'єднається з польським королем і почне з ними війну,— через те кримський цар для них страшний». Коли б прийшло до союза з Московщиною, тоді гетьман не терпів би вже обид татар і не тримав би з ними союзу, а, противно, «промисл над ними Дніпром учинив» [142].

Для нас на сьому місці важне питання, оскільки союз з татарами мав вплив на піднесення південної України — вплив позитивний чи негативний.

---

* необхідністю

Перша справа, яку приходилося тут розглянути, се питання граничних кордонів. Не дійшли до нас автентичні акти договорів України з Кримом і не знаємо певно, чи кордони між обома державами були докладніше унормовані.

Правдоподібно полишено їх в такому виді, як вони були перед 1648 р. Доказом може служити се, що татарські кочевники залишилися на давніх місцях, на південь від долішнього Дніпра. Коли ж татари з яких небудь причин бажали перевестися у місця, ближчі до українських земель, то на се був потрібний дозвіл гетьмана. Се бачимо 1653 р. В Москві питано козацьких послів, для чого ногайські татари кочують близько українських городів. Посли вияснили се так: «Ногайці почали кочувати в сих місцях тому, що під Кримом, на старих їх кочовищах, на Молочних Водах, саранча поїла пашу для коней; і до гетьмана приїздили мурзи з сих улусів бити чолом,— і гетьман на їхнє прохання велів їм на сих місцях кочувати» [143]. Зрештою Богдан Хмельницький не раз відмовляв татарам такого дозволу і орда вертала на свої давні місця. Так 1650 р. зачуваємо, що татар під Чорним Лісом немає — гетьман «велів їм далеко від нього кочувати» [144]. Або 1651 р. сам Хмельницький пише до царя: «До сеї орди так буджацької, як і іншої, що тут поблизово кочувала, посилав я моїх посланців, щоби на свої давні кочовища уступила,— вона зараз пішла в глибину своєї землі» [145].

З пограничних питань звертає увагу справа Іслам Кермена (Аслан-городка). Се був давній татарський замок при Таванській переправі, важний через те, що туди переходив головний комунікаційний шлях з України до Криму. Сей замок з початком повстання був в руках козаків,— яким способом се сталося, про се не знаємо більше, як тільки згадку, «що взяли вони передше у кримського хана городок Іслам». Потім дізнаємося, що Богдан Хмельницький 1653 р. відпустив Іслам город назад Кримові на прохання хана: «а для того кримський хан у гетьмана той городок випросив, що йому під тим городком вигідно перевозитися через ріку Дніпро з своїми людьми».

Хан відбудував і укріпив сей замок («построил гораздо»), і просив гетьмана дати йому пушок,— гетьман дав дві пушки. Козаки були невдоволені з відбудовання Іслам Кермену,— «ходити їм на море сей городок велика перешкода» [146].

Ся справа Іслам Кермену вказує, що в перші роки гетьманства Хмельницького козацькі залоги стояли місцями по лівому боці долішнього Дніпра,— що кордон з Кримом посунувся на південь на користь України. Хмельницький зрікся сеї важної позиції, очевидно, під пресією * хана, в ті часи, коли хан — під польськими намовами — думав зірвати союз з козаками і ставив чимраз більші жадання до своїх союзників. Хмельницький, що уважав політичною конечністю як найдовше удержати сей союз, погодився на таку дорогу ціну, як втрата степової твердині.

Хоч татари залишилися здебільше на давніх кочовищах і не підходили своїми улусами під українські оселі,— то все-таки населення України не було вповні забезпечене перед ними. Татари як союзник були рівно грізні як ворог,— прихід їх на підмогу приносив окраїнним оселям таку саму небезпеку, як їх ворожий набіг. Інтересно прослідити, якими способами Богдан Хмельницький старався запобігти таким «мировим» татарським знищенням.

Перед кожним походом Хмельницький робив умову з ханом передусім про те, що татарам не вільно брати ясиру на козацькій території. Так вже на початку повстання, мабуть, перед походом на коронні війська під Кор-

---

* тиском

сунь, гетьман поклав в умову, «щоб людей грецької релігії не брали, тільки ляхів» [147]. Перед зборівським походом 1649 р. татари зобов'язались не брати полону по Костянтинів [148], тобто до межі Волині і Поділля. Перед Берестецькою війною 1651 р. була умова гетьмана з ханом, що по Львів «не вільно брати в полон руських людей» [149].

Татари деколи додержували таких зобов'язань.

Так, наприклад, в першім поході весною 1648 р., як загналися під Бердичів, на диво усім, не брали нічого, «і найменшої речі не взяли — кpадькома часом мали Русина» [150]. Але в пізніших походах, коли татар була велика армія, вони грабили все, не пам'ятаючи на обітниці. В поході літом 1649 р. в околицях Пилявець, «татари крадькома козаків на переїздах у полон беруть, стада коней відганяють,— козаки бережуться і побоюються, що татари стають від козаків сильніші» [151].

В 1653 р., йдучи на підмогу, татари забрали таку силу ясиру з козацьких городів, що сам гетьман відкупив від них власними «грошима шість тисяч» [152].

Знаючи сі звичаї Орди, гетьман заздалегідь, ще перед приходом татар, остерігав перед ними населення окремими універсалами. Так, напр[иклад], з початком повстання 1648 р. він вислав на Лівобережжя універсали, щоби «люди береглися від татар і втікали до міст з жінками і дітьми» [153]. Знов 1652 р., при повороті в бік Кам'янця, татари домагалися від гетьмана, щоби віддав їм на ясир міста Калиновського і Конецпольського; Хмельницький ніби дав згоду, але зараз вислав універсали по містах і приказав «оборонитися перед Ордою, як перед ворогом» [154].

Щоби заховати * населення від татарської руїни, Хмельницький сам особисто доглядав переходу орди через козацькі волості або доручав се своїм полковникам. Перед походом на поляків 1649 р. він ще завчасу пише до хана і салтана-калги, щоби дали йому знати про свій похід наперед, «щоби ми проти вашої милості вислали» — і вказує дорогу, якою татари можуть іти, шляхом під Умань [155]. Коли хан наближався, гетьман виїхав настрічу йому під Чорний Ліс, вже в асистанції ** великого війська — з трьома полками [156] — очевидно, щоби пильнувати татар при переході. Потім, по скінченні зборівської кампанії, гетьман чим скоріше відіслав татар додому, але знов у товаристві двох чи трьох козацьких полків,— проводили татар полковники Нечай і Небаба. Але й ця обережність не помогла — татари у повороті знищили 30 городів [157].

Щоби татари самі не грабили українських осель, гетьман забезпечував татарському війську довіз харчів і призначав їм «стацію» з означених городів. Так, зимою 1648—1649 рр. татари перебували на Лівобережжі в маєтностях, що належали передше князеві Вишневецькому, і діставали стацію з городів; так само на Правобережжі, татари стояли на Саврані і Чачальнику та діставали харчі з Уманя [158].

Всі ті різнородні міри не забезпечували вповні населення на окраїнах від татарської небезпеки. Справжню охорону давали тільки укріплені городи. І тому в ті часи так сильно зростають укріплення на південній межі від степу, так багато постає нових городків. Як видно з прикладів, які навели в розділі про оборону, навіть нові і невеличкі оселі, як Торговиця, Шавулиха чи Кам'янка зі своїми населенням і залогами могли успішно оборонятися перед наступом татар. Не маємо ні одного прикладу, щоби татари самі, своїми силами добули який замок, у 1654—1655 рр. допомогала їм в тому польська артилерія.

---

* зберегти
** в супроводі

Семилітній мир з татарами — хоч який він був непевний і зрадливий — приніс деякі користі для української колонізації в степах. Татари не могли робити несподіваних набігів, також кочувати по просторах, близьких до осель, не відважувалися без дозволу гетьмана — все те ішло на руку українським поселенням, яких притягали степи. Вже вище сконстатували ми, що українські оселі в десятилітті Хмельниччини пересунулися дещо на південь. Повстало кілька городів і багато «слобід», є вже проби поселюватися глибоко в степу, як на Андрієвському острові на р. Бузі.

Які були погляди Богдана Хмельницького на колонізацію степів, яку політику провадив він у цій справі,— про се можемо тільки здогадуватися. Сам Хмельницький мав свої землі на степовій окраїні, господарює у них пильно і намагався поширити своє хозяйство далеко в «дикі поля». Мав він, певно, розуміння степової колонізації. Але з другого боку — він неохотно відносився до надмірного заселення Запоріжжя. Мабуть, не уважав корисним, щоби відпливали туди сили, потрібні до скріплення козаччини на «волості», боявся, щоби Запоріжжя не стало свідком сваволля та щоби не нарушило мира з татарами.

Утримати мир і союз з Кримом, се була вихідна точка політики Хмельницького. З сього погляду він оцінював теж справи південної України — для утримання приязні з союзником він жертвував Іслам Кермен, для сеї ж цілі він обмежував зріст колонізації на Запоріжжі. За се гетьман мав надію добути інші користі, і військово-політичні, і торгові. Південна торгівля за Хмельниччини розвивалася успішно, відкривалися нові дороги, ішов значний караванний рух. Були перспективи, що Україна стане посередником між Царгородом та Москвою. Хмельницький передбачав, що торговий рух України може обняти й Чорне море і дальші моря на Півдні. В проекті торгової конвенції з Туреччиною він домагається, щоби султан дозволив українським купцям «плавати по Чорному морю до всіх своїх портів і міст й островів; також по Білому (Середземному) морю до всіх островів своєї держави і до портів їх, також до портів чужих володарів і держав християнських, також по всіх річках і містах, з котрими бажатимуть відправляти яку торгівлю і купецтво...» По всіх портах турецької держави козаки можуть утримувати складові доми. В Стамбулі буде проживати резидент Запорізького війська для охорони торгових інтересів України; резидент султана буде урядувати в однім з українських портів. У зв'язку з тим Запорізьке військо має заснувати кілька портових міст нижче порогів аж до устя ріки Буг у Дніпро, звідки і торгівля має іти і безпеченство на морю «від своєвільників має бути від них забезпечене...» [159]

Такі були наміри Хмельницького. З розвитком торгівлі лучились плани колонізації побережжя Чорного моря,— Запоріжжя, наведене в порядок, мало стояти на сторожі морської торгівлі України...

Але союз з Кримом не удержався. Коли Хмельницький наблизивсь до Москви, татари зірвали приязнь з Україною і перейшли на сторону Польщі. Почалися завзяті татарсько-польські набіги, що безпощадно знищили південну Україну. Те, очевидно, спинило й степову колонізацію і торгівлю. Богдан Хмельницький в останні роки гетьманства мусив напружувати всі сили, щоби охоронити степове пограниччя перед недавнім союзником.

[1] Кордт В. Матеріал по історії руської картографії.— К., 1910.— Вип. 2.— Карти V, IX; порівн. «Опис України» Боплана — коментарі у російських перекладах: *Мельник Катерина*..; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Киев, 1896.— Вып. 2; *Ляскоронский В*. Гильомъ-Левассеръ-де-Бопланъ и его историко-географические труды относительно Южной России.— Киев, 1901.

[2] В оригінальних картах Боплана кордон на Інгульці не зазначений, але таку межу вказують пізніші копії Боплана в атласах Шенка і Піта, пор.: *Ляскоронский В.* Гильомъ Левассеръ-де-Бопланъ и его историко-географические труды.— Генеральна карта України.

[3] *Кордт В.* [Зазн. праця.] Карта V.

[4] *Кордт В.* Карта IX.

[5] *Oświęcima St.* Dyarysz Wyd. W. Czemak // Scriptores rerum Polonicarum.— Cracoviae.— T. XIX.— S. 11—12.

[6] *ЧОИДР.*—1897.— Т. 4.— С. 22.

[7] Scriptores rerum Polonicarum.— Т. XIX, s. 15—16.

[8] *Кордт В.* [Зазн. праця.] Карта I.

[9] Реєстри всього війська Запоріжського / Вид. О. Г. Дниський [?] // ЧОИДР.—1874—1875 і окрем.

[10] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР).—СПб., 1878.— Т. 10.— С. 291—305, порівн. С. 239—240; *Белокуров С. А.* Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках // ЧОЙДР, 1905.— Т. 2.

[11] Що Вербська сотня була у цій Вербці біля Вільшанки, на се вказують прізвища козаків, що були з сусідніх осель, як Ямпільський, Ярузький; друга Вербка в сій стороні є біля Чачальника.

[12] Реєстра С. 140—141, 149—151, 164—178.

[13] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 305; *ЧОИДР.*— 1905.— Т. 2.

[14] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 295; *ЧОИДР.*— 1905.— Т. 2.— С. 30.

[15] *ЧОИДР.*— 1897.— Т. 4.— С. 14—16; 1898.— Т. 4.— С. 195.

[16] Марківка — не Мясківка, як думав перекладач Павла Алепського.

[17] Угорсько-румунська назва.

[18] *ЧОЙДР.*— 1897.— Т. 4.— С. 2, 16.

[19] *Michalowski J.* Ksiega pamiętnicza.— Krakow, 1864.— S. 365, 375, 391.

[20] З неопублікованих джерел Л. Кубаля: *Kubala L.* Wojna Moskiewska. R. 1654—1655 // Szkice historyczne, serija III.— Warszawa, 1910.— C. 189—206.

[21] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 295; ЧОИДР.— 1905.— Т. 2.— С. 29—30.

[22] *Памятники.* — К., 1899.— Т. 3 отд. 3.— С. 43.

[23] Б. Хмельницький (в листі) до царя [від] 22 [0] 1 1655 р.: АЮЗР.— 1889.—Т. 14.— С. 525.

[24] *ЧОИДР.*— 1897.— Т. 4.— С. 20—22.

[25] *ЧОИДР.*— 1897.— Т. 4.— С. 19.

[26] *Kubala Y.* Wojna Moskiewska ...— S. 169.

[27] *Реєстра* С. 1—27, 78—106.

[28] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 295—296, пор. [с.] 239.

[29] *Там же.*— С. 795.

[30] *Привілей* Яна Казимира Б. Хмельницькому: АЮЗР.— Т. 10.— С. 462—470

[31] *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 498—505; Т. 8.— С. 306, 31—33.

[32] *АЮЗР.*— Т. 14.— С. 31—33.

[33] *Реєстра* С. 279—303.

[34] АЮЗР.— Т. 10.— С. 300—301.

[35] *Памятники.*— Т. 3, отд. 3.— С. 43. Принагідно згадується слобода під Кам'янкою коло Уманя: *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 107.

[36] Джерелом служать нам карти Боплана.

[37] *Scriptores* rerum Polonicarum.— Т. 19.— S. 41.

[38] *ЧОЙДР.*— 1897.— Т. 4.— С. 18.

[39] *Там же.*— С. 1, 14—15.

[40] *Памятники.*— Т. 3, отд. 3.— С. 41—42.

[41] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 795.

[42] *ЧОИДР.*— 1898.— Т. 3.— С. 192.

[43] *ЧОИДР.*— 1897.— Т. 4.— С. 21—22.

[44] *Памятники.*— Т. 3, отд. 3.— С. 42—50; АЮЗР.— Т. 10.— С. 405, 590; Т. 14.— С. 581, 643.

[45] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 105—108.

[46] «Отъ поль дикихъ за Чигириномъ»: *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 464.

[47] *Кордт В.* [Зазн. праця.] Карти IX, XI.

[48] *Oswiencima St.* Dyarysz.— S. 38.

[49] Про переправу на Тавань і Іслам-городок: *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 555, 562, 587; Т. XIV.— С. 110—111 (про дорогу козацьких послів); про відбудову замку.— Т. 10.— С. 57 — над сим спинимося ще нижче.

[50] *Кордт В.* [Заз. праця.] Карта IX.

[51] *Там же.*

[52] *Корд В.* [Зазн. праця.] Карта XVII.

[53] *Корд В.* [Зазн. праця.] Карта IX. Згадка про татар на Княжих Байраках в маю 1648 р. *АЮЗР.*— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 191.

[54] *Там же*. [АЮЗР.] — С. 216; СПб., 1875.— Т. 8.— С. 355.
[55] *АЮЗР*.— Т. 3.— С. 210.
[56] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта III.
[57] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта XVII.
[58] *АЮЗР*.— Т. 3.— С. 233, 322, 331, 358; Т. 3, доповн. С. 121; Т. 8.— С. 297, 315; пор. 355; Т. 10.— С. 46—47; Т. 14.— С. 34; Т. 10.— С. 463—464.
[59] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта V.
[60] Лист Б. Хмельницького до царя від 22 січня 1655 р.: *АЮЗР*.— Т. 14.— С. 525.
[61] *АЮЗР*.— Т. 3.— С. 432.
[62] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта III, IX.
[63] Піщаний брід згадується теж у поході татар 1606 р. // Там же.— С. 467.
[64] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта V.
[65] *АЮЗР*.— Т. 3.— С. 133; *Памятники*.— Т. 2.— С. 57—63.
[66] Згадується лист Б. Хмельницького до хана в Сороки: *Michałowski I*. Ksiega pamietnicza.— S. 583. А. КиСіль в універсалі з 1/X 1650 р. повідомляє, що Запорізьке військо пішло на Рашків.— Памятники.— Киев, 1897.— Т. 2.— С. 38.
[67] *Michałowski J*.— Op. cit.— S. 661.
[68] *АЮЗР*.— Т. 8.— С. 279.
[69] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта V.
[70] *АЮЗР*.— Т. 8.— С. 284.
[71] *ЧОИДР*.— 1897.— Т. 4.— С. 1; 1898.— Т. 4.— С. 196.
[72] *АЮЗР*.— Т. 10.— С. 42, 51.
[73] *Архив* Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 26 (далі — Архив ЮЗР). В пізніші часи ся дорога змінила напрямок: з Молдови ішла на Ладижин, Кальник: АЮЗР.— Т. 8.— С. 259; Т. 9.— С. 447, 586, 588, 589, 657; Т. 11. [—С.] 74, 152, 294, 299, 323, 327 й ін.
[74] *Архив* ЮЗР.— Т. 3.— Ч. 4.— С. 19—21.
[75] *Там же*.— С. 14—19.
[76] *АЮЗР*.— Т. 8.— С. 378.
[77] *АЮЗР*.— Т. 13.— С. 92.
[78] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта IX.
[79] *Памятники*.— Т. 2, отд. 3.— С. 92—93.
[80] *Архив* ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 6.— С. 14.
[81] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта IX.
[82] *Kubala G*. Wojna Moskiewske.— S. 193; *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта IX.
[83] Положення цього замку описує Ст. Жолкевський: 1614 р. турецький беглербек «там над полем, де річка Чайчаклей від поля і Триша (Trzysza) є шість миль вище Очакова, хотів реставрувати замок пустий, давно колись зруйнований, називають його «пустий Балаклей»: *Żolkiewski St*. Pisma.— С. 517, пор. 303). Про замок на Чапчаку згадка також в 1627 р. Див.: Жерела до історії України.— Т. 8.— С. 313.
[84] І тут, на Чортольній, турки мали ставити замок 1614 р.: Див.: Zolkiewski St. Pisma.— S. 303.
[85] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта III.
[86] [Посилання нерозбірливе]. Біля Витивтового Мост названий тут ще Канівський Брід на Бузі.
[87] *АЮЗР*.— Т. 14.— С. 525. Кайнар звалася теж правобічна притока сих Вод.
[88] *Архив* ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 4.— С. 14.
[89] В листопаді 1654 р. (*АЮЗР*.— Т. 14.— С. 74, 120).
[90] *Szajinocha K*. Dwa lata dziejow naszych.— Warszawa, 1900.— S. 362.
[91] *Grabowski A*. Ojczyste spomniki.— Kraków, 1845.— L. II.— S. 68.
[92] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карта XVII.
[93] *АЮЗР*.— Т. 10.— С. 462—470.
[94] *Tadebuch* des Erich Lassota.— Halle, 1866.— S. 225.
[95] *АЮЗР*.— Т. 3.— С. 179, 184; [Т.] 12.— С. 13, 345—350, 362—363, 423; Т. 14.— Ч. 385.
[96] *АЮЗР*.— Т. 14.— С. 111.
[97] *АЮЗР*.— Т. 8.— С. 285, 288.
[98] *АЮЗР*.— Т. 3.— С. 307.
[99] *Кордт В*. [Зазн. праця.] Карти I, IX і згадки про Муравську «сакму»: АЮЗР.— Т. 8.— С. 282; Т. 10.— С. 597.
[100] АЮЗР.— Т. 8.— С. 330.
[101] *Там же*.— С. 355.
[102] АЮЗР.— Т. 3.— С. 487.
[103] АЮЗР.— Т. 8.— С. 355.
[104] АЮЗР.— Т. 8.— С. 287, 289 (1649 р.); Т. 3.— С. 486-7 (1653 р.).
[105] Лист з Балабанівки від 16/II—1648 р.: *Z Dziejow* Ucrainy.— С. 497.

[106] *Kubala L.* Wojna Moskiewska.— S. 192—193.

[107] *Костомарів М.* Богдан Хмельницький.— Т. 3.— С. 88 (вид. 1884 р.) подає під 1653 р., подання джерела звістку, що із-за татарських спустошень і неврожаю «до 12.000 народу пішло на Низ».

[108] АЮЗР.— Т. 10.— С. 441.

[109] *Там же.*— С. 442.

[110] *Там же.*— С. 591.

[111] *Яворницкий Д.* Вольности запорожскихъ казаковъ.— С. 105—106.

[112] *Грушевский М.* Історія України-Руси.— Т. 8.— С. 56.

[113] *Там же.*— С. 245.

[114] *Яворницкий Д.* Вольности запорожскихъ козаковъ.— С. 182.

[115] Z dziejow Ucrainy.— Kijow, 1912.— S. 497.

[116] [Посилання нерозбірливе].

[117] *Летопись* Самовидца.— К., 1878.— С. 219.

[118] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 442.

[119] *Там же.*— С. 452.

[120] *Там же.*— С. 476.

[121] Ім'я Гудзького подає Костомаров: Богдан Хмельницький, вид. 1884 р.— Т 2.— С. 224; про кару смертю на безіменного самозванця пише Адам Кисіль в 1650 р.: *Памятники.*— Т. 2, отд. 3.— С. 20.

[122] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 599, 668, 670, 697.

[123] Б. Хмельницький до царя 10/VII—1657: *АЮЗР.*— Т. 11.— С. 716.

[124] *АЮЗР.*— Т. 8.— С. 313.

[125] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 441, 452, 476, 484.

[126] *Там же.*— С. 697.

[127] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 129, пор. 84.

[128] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 60.

[129] *Там же.*— С. 80.

[130] *АЮЗР.*— Т. 8.— С. 335.

[131] *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 486—487.

[132] *Архив* ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 6.— С. 14.

[133] [Посилання нерозбірливе].

[134] *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 84.

[135] *Архив* ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 6.— С. 26.

[136] *АЮЗР.*— Т. 8.— С. 378.

[137] *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 507—508.

[138] *АЮЗР.*— Т. 8.— С. 379.

[139] Редакція Ржевського зі слів Виговського: *АЮЗР.*— Т. 14.— С. 38.

[140] *Michalowski J.* Op. cit.— S. 375—376.

[141] *Ibid.*— S. 604. В іншому місці 1650 р. Кисіль пише: «з обох сторін закохалися в собі народи, що живляться здобичею і грабіжжю»; *Michalowski J.*— Op. cit.— S. 549.

[142] Реляція Гр. Богданова: *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 464—465.

[143] *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 487.

[144] *АЮЗР.*— Т. 8.— С. 355.

[145] *Памятники.*— Т. 2.— Отд. 3.— С. 151.

[146] З оповідання військового товмача Яська, що був у посольстві у хана, *АЮЗР.*— Т. 10.— С. 57.

[147] Лист М. Жолкевського від 8.VI.1648: *Michalowski J.* Op. cit.— S. 35.

[148] З оповідання козацького посла, що їздив до хана: *АЮЗР.*— Т. 8.— С. 294—295.

[149] Оповідання грека Іллі Мануїлова: *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 455.

[150] Лист Жолкевського: *Michalowski J.* Op. cit.— S. 35.

[151] Донесення сільських (січових) воєвод: *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 331.

[152] *Michalowski I.* Op. cit.— S. 665.

[153] *АЮЗР.*— Т. 8.— С. 210.

[154] Лист Яскульського з Кам'янця 24.VI.1652. Grabowski A. Ojczyste spomniki.— Т. 2.— S. 84.

[155] *Памятники.*— Т. [?].— С. 365; *Michalowski J.* Op. cit.— S. 391.

[156] *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 331; Т. 8.— С. 297; порівн. *Graboski A.*— S. 55, 84.

[157] *АЮЗР.*— Т. 3.— С. 343, 350.

[158] *АЮЗР.*— Т. 8.— С. 287, 289; Т. 3, доп.— С. 36.— *Michalowski I.* Op. cit.— S. 365.

[159] *Pakta* z cezarem Tureckim a Wojskiem Zaporozskim i narodem Ruskim takie ligi maja w zdledem handlow na Czorne morze. [Без дати] — Собраніе государственных грамотъ и договоровъ, ч. 3.— Москва, 1822.— С. 444—447. Пора було б відшукати копію, з якої опубліковано сі «пакти» перед століттям [вірогідність] і видати сей важний акт в новім догіднім виданню.

О. П. ДАНИЛЬЧЕНКО *(Київ)*

ГОЛОД 1921—1923 рр. НА УКРАЇНІ
Нові архівні документи

Голод 1921—1923 рр. на Україні, на відміну від багатьох інших подій перших років радянської влади, не належить до «білих плям» її історії. Ця проблема давно привертала увагу фахівців і громадськості й висвітлена в статтях та монографіях. Видані або готуються до друку й документальні збірники [1]. Однак далеко не всі цінні й цікаві документи, спроможні пролити світло на окремі питання, суттєво доповнити або навіть допомогти переосмислити усталені погляди на цю проблему, потрапили до рук дослідників. Про це свідчить ретельне вивчення документальних матеріалів ЦДАВО України, зокрема, його першого фонду. Серед інших, тут зосереджені звіти губернських та повітових органів про становище на півдні республіки в 1921 і наступних роках [2]. Вони містять численні документальні свідчення того, що катастрофічна посуха — не єдина причина голоду, а державна допомога його жертвам на Україні, не була позбавлена протиріч і помилок, що спричинилися до тяжких наслідків.

Посуха сталася невдовзі після закінчення громадянської війни і охопила губернії, що традиційно були житницею не тільки України, а й Росії: Запорізьку, Катеринославську, Одеську, Миколаївську, частково Донецьку та деякі райони інших. Проте справжні масштаби стихійного лиха на Україні були усвідомлені керівництвом країни далеко не одразу: тривалий час в центрі уваги була посуха в Поволжі. Тому в надзвичайно тяжких умовах господарської розрухи, незважаючи на перші грізні ознаки посухи і неврожаю в степових губерніях України, «тримаючись старих традицій продрозкладки і піддавшись загальному федеративному завданню, що продподаток повинен бути зібраний за будь-яку ціну, продоргани України, не звертаючи уваги ні на що, навіть на те, що межувало з руйнуванням сільського господарства, продовжували продподаток стягувати, бо треба було рятувати Поволжя — житницю РСФРР» [3]. Слід лише додати, що продподаток на Україні 1921 р. запроваджувався формально і практично не відрізнявся від продрозкладки ні розмірами, що подекуди перевищували врожай, ні методами його стягнення.

Продовольство з врожайних губерній України протягом тривалого часу направлялося переважно в голодуючі райони Поволжя. Це призвело до надмірного вивозу хліба з України і зумовило катастрофічне поширення голоду, що супроводжувалося на півдні України значним скороченням посівних площ, поголів'я худоби, а згодом масовою смертністю й міграцією населення з неврожайних районів. Лише тоді степові губернії України були визнані голодуючими, але реальну допомогу від держави вони одержали з великим запізненням — тільки влітку 1922 р. До того

ж, вона була вкрай недостатньою: якщо в Поволжі державна допомога охоплювала 60—80 % голодуючих, то на півдні України — лише 9,7 % [4].

Все це, а також повторна посуха 1922 р. спричинилась до нового неврожаю і рецидивів голоду на півдні України 1922, а подекуди і 1923 р. Лише після врожаю 1923 р. становище поступово змінилось.

Центром неврожаю і голоду з усіма їх страхітливими наслідками були Одеська й особливо Запорізька губернії. Наведена нижче телеграма ілюструє становище в Запорізькій губернії взимку 1922 р. Документ друкується із збереженням орфографії оригіналу.

ТЕЛЕГРАМА ЗАПОРІЗЬКОГО ГУБВИКОНКОМУ ДО ВУЦВК ПРО ГОЛОД В ГУБЕРНІЇ ТА ЗАХОДИ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ

18 лютого 1922 р.

Харьков. ВУЦИК. Копия ЦК Помголода

Продовольственное снабжение рабочих и служащих, а также губкомпомголода катастрофическое. За февраль и январь не дано ничего. Местных ресурсов нет. Соворганы на местах разваливаются. Государственные предприятия приостановили работу. Обсуждаем метод помощи голодающим. Есть две точки зрения. Первая помогать трудоспособным и более сильным остальных оставить произвол судьбы. Вторая поддерживать детей организовать медпункты сдерживая число смертей. Как первый так и второй подход крайне жесток. Но другого выхода у нас нет так как обещаные Вами 90 тысяч пудов это выражает 25 процентов нашей потребности, а так как мы из обещаного получаем не более 10 процентов, то вопрос о помощи сводится к нулю. Прибегнуть к такому методу нас заставил результат статистики помголода. Из тысячи умирающих приходится 950 на иждивенцев помголода, получается, что помогаем всем, но не спасаем никого. На получение реальной помощи ужасом голода в нашей губернии мы потеряли всякую надежду. Кстати следует сказать, что не получено ни одного ответа от ЦК Помголода на наши телеграммы. 18 февраля 1922 года. пр. 182.-Зампред губисполкома Гаврилов, секретарь Середа.

ЦДАВО України.— Ф. 1, оп. 2, спр. 897.— Арк. 172 зв., 173. Оригінал.

[1] Історіографію проблеми див.: *Мовчан О. М.* Голод 1921—1923 років на Україні // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.— С. 38—45; № 12.— С. 30—36.

[2] Див. напр.: ЦДАВО України.— Ф. 1, оп. 2, спр. 441, 453, 897, 1430, 1433 та ін.

[3] *Там само.*— Спр. 897.— Арк. 177.

[4] *Там само.*— Арк. 178.

РОМАН СЕРБИН *(Канада)*

ДОКУМЕНТИ ПРО ВИВІЗ ЗА КОРДОН УКРАЇНСЬКОГО ЗБІЖЖЯ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921—1923 рр.

В архівах Кий д'Орсий (Міністерства закордонних справ Франції зберігаються численні документи про перший голод в радянській Україні. Зокрема особливої уваги заслуговує промова, виголошена в Москві 15 листопада 1922 р. миколаївським робітником Романчуком. Французьке посольство в Стокгольмі роздобуло текст промови і переслало його, разом із супровідним листом, до Парижа [1]. Мені не відомо, щоб ця промова коли-небудь публікувалася повністю. Уривки документа були надруковані в українській канадській газеті «Канадийський фармер», але без подання джерела [2].

Хто був Романчук і яка його пізніша доля, я не знаю. Але його промова цінна, бо вказує на деякі малознані факти голодомору. Хоча голод 1921—1923 рр. офіційно визнавався радянськими властями і згадувався в радянській літературі, проте висвітленням цієї теми автори займалися принагідно, залишаючи поза увагою багато важливих аспектів проблеми. Тому сьогодні історики, які бажали б досліджувати цю трагічну сторінку історії, знайдуть великий, майже не використаний матеріал.

Великий масив цінних документів про голод в Україні 1921—1923 рр. зберігається також в архівах інших країн. Оскільки в двадцяті роки до голодуючого населення радянських республік була допущена допомога з Заходу, то приватні архіви організацій, що надавали допомогу, так само як і державні архіви країн, звідкіля ця допомога йшла, зібрали цінні документи не лише про рятункову акцію, але й про сам голод. В одному лише фонді Американської рятункової адміністрації (А. Р. А.— American Relief Administration), що зберігається в Станфордському університеті, в Каліфорнії, осіло понад 300 пачок матеріалу, з якого четверта частина стосується України. Допомогових агентств тоді було багато: Міжнародний комітет Червоного Хреста, національні комітети Червоного Хреста різних країн, Комісія д-ра Ф. Нансена, Міжнародний союз допомоги дітям, різні комітети української та еврейської еміграції тощо.

Друга важлива група джерел про голод — це преса та періодичні видання голодних років. Газети країн Заходу висвітлювали передусім голод у Поволжі й лиш побіжно — в Україні. Більшу увагу останній присвячували українські еміграційні часописи, такі як канадські «Українські робітничі вісти» і «Канадийський фармер» та американські «Народна воля» і «Свобода». В кращих державних та університетських бібліотеках Канади й Америки можна знайти мікрофільми найважливіших радянських газет двадцятих років (московські «Правду» й «Известия», харківські «Вісті ВУЦВК» і «Коммунист», київський «Більшовик») та деякі видання радянських комітетів допомоги голодуючим.

Що нового вносять ці матеріали в історію? Вони доповнюють інформацію, подану історичною літературою, і виправляють помилки, які вкралися в традиційну інтерпретацію цієї трагедії. Наведу три приклади.

Всупереч загальноприйнятій думці, голод, що охопив майже повністю п'ять південних губерній — Одещину, Миколаївщину, Запоріжжя, Донеччину, Катеринославщину — та південні частини Полтавщини, Харківщини й Кременчуччини, не закінчився жнивами 1922 р., а тривав до весни 1923. Тому Захід надавав допомогу до літа цього ж року. Про те, що вона була конче необхідною видно зрадянської преси*. У київському «Більшовику» від 4-го березня 1923 р. читаємо: «До Миколаївського виконкому знов почали надходити відомості про жахливі картини голоду. В Клиновському повіті голод набув жахливих розмірів, нараховується 14 випадків смерти від голоду. Голодує 70 % людности. В селі Пересадовці людність голодує цілком, вся допомога АРА та Українського Червоного Хреста незначна, задовольняє лише 10 %. Потрібна негайна допомога» [3].

Подібні дописи повідомляють про голод на Одещині, Єлисаветградщині, Запоріжжі й Катеринославщині [4].

Фікцією є вигадана взаємна допомога українського й російського народів у часи голоду. Україна була примушена рятувати Росію коштом свого власного народу. Працівники західних допомогових організацій, добре ознайомлені з трагічною ситуацією в Україні, не могли зрозуміти, як уряд України міг відсилати численні транспорти українського збіжжя, щоб рятувати голодуючих в далекім Поволжі, тоді, коли у себе вдома, в південній Україні, лютував голод [5]. Своїх читачів «Українські робітничі вісти» заохочували складати пожертви на допомогу поволжанам, а про голод в Україні до початку 1922 р. майже не згадували. Натомість, газета надрукувала цинічну заяву Ауссема, голови української місії в Німеччині: «Велику поміч дає Україна голодуючому Приволжу. Цілий експортний збіжевий фонд, а саме 60 міліонів пудів зерна [харч на цілий рік для 5 мільйонів людей.— *Р. С.*] передала Україна Наркомпр. Р. С. Ф. С. Р. Україна взяла на себе обовязок виживлення великого числа дітей... Жнива на Україні відбулись доволі добре. Мались-мо середний урожай. Тільки окремі округи потерпіли від посухи в Запорожській, Миколаївській і Одеській губерніях, але загалом ті губернії прокормляться самі зі своїх ресурсів і дадуть навіть якусь часть для загального фонду» [6].

Невдовзі виявилося, які «ресурси» мали до диспозиції голодуючі губернії. «Українські робітничі вісти» передрукували 8-го лютого 1922 р. промову, що виголосив 8 грудня 1921 р. на VI українському з'їзді Рад X. Раковський, голова українського уряду: «Я не стану описувати перед вами всі факти, які я бачив на власні очи, коли тиждень тому ми обїздили всі повіти Олександрівщини, були в волостях і бачили ту жахливу картину, що тепер там істнує; там живе біля 150 тисяч селян тільки з державної допомоги, але тому що державне піклуванє фіктивне, вони живуть тільки з випадкових поступлень. Вони голодують. Єдиною їхньою поживою — сурогати...» [7].

Після такої заяви X. Раковський дійшов дивовижного висновку: «Товариші, [...] не повинні ми забувати про негайне завданє, а власне про збір продподатку, якого ми зібрали вже біля 50 міл. пудів. Крім того слід нам помагати Росії. [...] Коли ми не подамо допомоги Росії, то ми самі можемо опинитися перед великими міжнародними труднощами» [8].

Таким чином, Україна продовжувала годувати Росію, тоді як в Україні люди вмирали з голоду.

---

* Всі цитати з українських газет подані за орфографією оригіналу.

1922 р. в Україні був другий неврожай підряд, але вона не лише продовжувала допомагати Поволжю, а й почала експортувати збіжжя на Захід. Чи не дивно було киянам читати в «Більшовику» в березні й квітні 1923 р. наступні повідомлення про голод, коли ще 16 грудня 1922 р. московська «Правда» повідомляла: «Экспорт хлеба. Харьков, 14 декабря. Хлебопродукт приступает к вывозу заграницу через Одессу двух милл. пуд. хлеба и 1 милл. пуд. через Новороссийск. Экспортируемый хлеб — высокого качества и содержит ничтожный процент примеси. Первые суда с хлебным грузом отойдут из Николаева еще до закрытия навигации» [9].

А 28 лютого 1923 р. «Більшовик» хвалився, що «перший транспорт Українського експортного хліба, в кількості одного мільйона пудів жита продано в Гамбурзі» [10].

Про намір експорту збіжжя радянська делегація повідомила світові ще під час Гаазької конференції в червні 1922 р. Тоді заява М. Литвинова викликала загальне обурення й протести західних допомогових організацій. За промовою Романчука, не було задоволене цим рішенням і населення голодуючих губерній України. Деякі документи в західних архівах свідчать: під час підготовки відповідними комісаріатами збіжжя на експорт поширилися страйки робітників та саботаж на залізницях. Врешті, у квітні 1923 р. в Миколаєві було підпалено зерновий елеватор [11].

* * *

В Кий д'Орсий уцілів лише французький переклад промови Романчука, що в оригіналі мусила бути написана російською мовою. Нижче поданий переклад українською мовою, зроблений з французького тексту і взорований на українських уривках, друкованих в «Канадийському фармері».

№ 1

СУПРОВІДНИЙ ЛИСТ ФРАНЦУЗЬКОГО ПОСОЛЬСТВА В СТОКГОЛЬМІ

Стокгольм, 11 грудня 1922 р.[12]

Таємне

№ 401

Представництво
Французької республіки у Швеції.
Політичний відділ. Європа.

П. Делаво, представник Франції в Стокгольмі, до його екселенції П. Пуанкаре, голови Ради [міністрів], міністра закордонних справ, Париж.

Таємні більшовицькі документи.
Протест робітників проти вивозу російського збіжжя за кордон.

Маю честь подати Вашій Екселенції копію промови, виголошеної 15 листопада у Всеросійському центральному виконавчому комітеті товаришем Романчуком, представником робітників будівельних підприємств Миколаєва.

Цю промову, яку з огляду на її зміст не передано більшовицькій пресі, керівники Російської комуністичної партії мусіли вважати настільки важливою, що розіслали її закордонним секціям партії. Мені здається, що можна вбачати в цьому факті новий доказ, якщо такого ще потрібно, наявності зростаючої опозиції послідовних комуністів проти політики більшовиків напряму Брюханова і Красіна. Промова Романчука категорично заперечує експорт російського [тобто українського] збіжжя, про який від деякого часу совітські агенти на заході так гучно говорять.

Озброєний цифрами й документами, Романчук доказує беззмістовність цих проектів. Висвітлення ним голоду, який спустошує південну Росію [чит.: Україну], та безгосподарності совітських урядовців справляє сильне враження. Щоб не допустити підтримки ВЦВК проектові експорту збіжжя за кордон, Романчук не відмовляється навіть від погроз, які проливають цікаве світло на настрій робітників в Росії та незадоволення, викликане більшовицькою бюрократією.

Делаво

№ 2

ПРОМОВА ДЕЛЕГАТА РОМАНЧУКА

[*Москва, 15 листопада 1922 р.*]

Інформаційний відділ Політичного бюро
Комуністичної партії Росії
До голів делегацій Російської комуністичної партії
за кордоном.

Додається промова, виголошена товаришем Романчуком, депутатом робітників будівельних підприємств Миколаєва, на пленарному засіданні ВЦВК 15 листопада 1922 р.

18 листопада 1922 р.

Керівник відділу експедиції
М. Горенберг

Суворо таємне

Товариші.

Проект вивозу за кордон 500 мільйонів пудів збіжжя широко дебатувався не лише на загальних зборах партійних осередків у нас на провінції, але, мабуть, також в столицях. Можливо, в центрі краще розуміють проблеми високої політики, але, вірте мені, товариші, в найбільш глухих закутках провінції найкраще видно, що справді потрібно населенню, що може йому забезпечити в майбутньому користь або нанести йому відразу смертельний удар.

Без сумніву, в наших міністерствах, тобто в наших комісаріатах, користуються цифрами у всеросійському масштабі. Не мені судити про точність цих даних. Вже досить говорилось про нашу статистику, і ми знаємо вартість офіційних цифр. Коли я і мої товариші по партії познайомилися з проектом, виробленим товаришем Брюхановим у справі вивозу збіжжя, то цей проект, сказавши правду, спершу викликав у нас веселий настрій. Справа в тому, що цей проект з'явився тоді, коли були лише перші паростки посівів і можна було писати цифри, які подобалися, й додавати стільки нулів, скільки хто бажав, встановлюючи заздалегідь чистий прибуток Комісаріату заготівель на цей рік. Але що ми побачили після жнив? Якщо порівняємо цифри нашої офіційної статистики з правдивими, думаю, що порівняння не вийде на користя авторам офіційної статистики, ні, тим більше, прибічникам проекту вивозу збіжжя. Все-таки нам подано на розгляд цей проект, правда зі змінами в деяких цифрах.

Може, в ситій Москві можна писати проекти про вивіз, але в нас у колись багатій, а тепер голодній Херсонщині, не тільки не можна серйозно говорити про це, але я б сказав небезпечно питати про це думки селян, а особливо міських робітників. За державною роботою, за партійними засіданнями автори проекту забули про число голодних на нашому, колись багатому, Півдні. Проте, хліб піде з Півдня; його везтимуть через ті місцевості, де голодує 4 мільйони людей, яким, мабуть, не вдасться вижити до весни. Навантажувати хліб будуть портові вантажники, а приймати його будуть робітники й моряки, родини яких не мають що їсти.

Очевидно, можна давати накази, і ці накази мають бути виконані, бо така воля Республіки, але які будуть наслідки цієї політики, над тим варто серйозно задуматись.

Авторові цього проекту доручили розв'язати проблему, і він цю розв'язку виклав на папері. Він відповідає лише перед Раднаркомом. Але ми відповідаємо перед нашими виборцями, перед цілим народом. Тому ми мусимо подумати про те, як ми могли б йому пояснити нашу поведінку.

Товариші, ви знаєте, що робітники Донеччини страйкують через брак зарплати та пайок. Відоме число робітників, які потребують негайної допомоги, і ви знаєте, що це число збільшується з дня на день. Я почуваю себе зобов'язаним сказати вам, що проект експорту збіжжя, про який населення довідалося якраз перед виборами до Рад, багато спричинився до виборчої поразки нашої партії на півдні Росії й України. Селяни вимагали від своїх депутатів перешкодити вивозові навіть одного пуда зерна, бо бояться браку насіння на посів. В заводах, в фабриках, навіть в осередках комуністів всі товариші погоджуються в тому, що треба протестувати проти експорту. Робітники й моряки Миколаєва засудили цей проект як крадіжку останнього шматка хліба у голодного робітника й тут же постановили не випускати ані одного зерна з елеваторів. Ось, товариші, правдивий голос народу, народу, який, можливо, не знає, що Республіка потребує проявити себе в торгівлі, але який знає, що ця демонстрація спричинить сотні тисяч нових могил.

Замість того, щоб забирати готовий хліб з елеваторів, треба було б подбати про збереження того продподатку, який тепер лежить на станціях прямо під дощем і якого зберегти Комісаріат заготівель очевидно не вміє. Зі сльозами в очах я бачив по дорозі сюди гори уже зігнилого збіжжя, навколо яких товариші червоноармійці тримали охорону — абсолютно на марно, бо на місці збіжжя був вже лише гній. Якщо б ці колосальні запаси були правильно використані, то може б ми й справді мали 500 000 000 пудів для експорту. Але поки Комісаріат не навчиться діяти як треба, я заявляю від імені робітників Олександрівського залізничного вузла, Катеринославських майстерень, Миколаївського, Маріупольського і Херсонського портів, що про жодний вивіз не може бути й мови. А коли накажуть вивозити, буде недобре. Начальство, яке не спроможне врятувати збіжжя, що гниє на місці, повинно добре оцінити свою здібність протистояти народному гнівові. А гнів цей вибухне, він вже вибухає.

Гратись у високу політику це, без сумніву, велика державна справа. Робітники півдня Росії це дуже добре розуміють, але вони не дозволять, щоб забрали останній кусок хліба від їхніх жінок і дітей в ім'я високої політики.

Ось чому, товариші, від імени моїх виборців, я вас прошу вивчити з найбільшою увагою проект, який пропонується, та мою декларацію, щоб обминути трагічні наслідки. Праця селянина й так досить тяжка, і він відчуває, як нагромаджується в нього злість. Не треба штовхати робітника й селянина до крайності. Страйк в Донецьку вже мав серйозні наслідки для державного постачання. Буде набагато небезпечніше, якщо залізниці й порти також припинять роботу.

Немає сумніву, що інтереси партії нам дорогі. Немає сумніву, що треба показати капіталістам, що пролетаріат вміє управляти, але не за таку високу ціну.

Зважте добре наслідки вашого рішення не лише для закордону, але й для Республіки, де ситуація не краща як минулого року і, можливо, на весну стане ще гіршою.

Archives du Ministère des Affaires Etrangères Russie, Dossier 400.

№ 3

КОМУНІСТ ПРО ВИВІЗ ЗБІЖЖЯ ЗА КОРДОН

Російським комісаріятом продовольчих справ вироблений законопроєкт про вивіз закордон 500 міліонів пудів збіжжа, який був розглянутий й прийнятий ВЦІК.

При обговоренню сього проєкту на пленумі ВЦІК представник миколаївських робітників комуніст Романчук виступив з промовою, в якій між іншим зазначив слідуюче:

«Коли я і мої товариші по партії уперше ознайомились з сим проєктом, він лише викликав у нас веселий настрій ... Я не знаю, може бути в ситій Москві можна писати проєкти про вивіз, але в нас, в колись багатій, а тепер голодній Херсонщині не тільки не можна серіозно говорити про се, але я би сказав навіть небезпечно питати про се думки селян, а особливо міських робітників. За державною роботою, за партійними засіданнями, автори проєкту забули про число голодних на нашому, колись багатому полудні... Проєкт про хлібний вивіз, який був одержаний нами перед виборами в совіти, дуже й дуже спричинився до провалу нашої партії на виборах по цілому полудню Росії і на Україні ... Робітники і матроси Миколаїва формували сей проєкт, як крадіж останнього шматка хліба у голодного робітника й тут же постановили не випускати ані одного зерна з елєваторів... Наркомпроду замість того, щоб брати готовий хліб з елєваторів, треба було би подбати про збереження того продподатку, який тепер лежить на станціях прямо під дощем і якого зберегти комісаріят харчевих справ очевидно не вміє. Від імені робітників Олександрівського вузла, катеринославських майстерень, маріюпольського, херсонського і миколаївського портів заявляю, що про жодний вивіз не може бути й мови. А коли накажуть вивозити, буде недобре. І без того працьовник є озлобленим. І без того селянин притаївся й так само нагромаджує злобу. Не треба доводити до крайности» *.

Канадийський фармер.— 1923.— 8 лют.— С. 1.

[1] *Archives* du Ministére des Affaires Etrangères. Russie, Dossier 400.

[2] *Комуніст* про вивіз збіжжя за кордон // Канадийський фармер.— 1923.— 8 лютого.— С. 1.

[3] *Голод* на Миколаївщині // Більшовик.— 1923.— 4 берез.— С. 2.

[4] *Голод* на Запоріжжю // Більшовик.— 1923.— 7 берез.— С. 2; *Голод* на Одещині // Більшовик.— 1923.— 11 берез.— С. 2.

[5] *Fisher H. H.* The Famine in Soviet Russia: 1919—1923: The Operations of the American Relief Administration.— New York, 1927.— P. 262—263.

[6] *Завдання* Місії У.С.Р.Р. в Німеччині і положенє на Україні // Українські робітничі вісти.— 1921.— 26 лист.— С. 3.

[7] *Промова* Раковського на Шестім Всеукраїнськім з'їзді рад // Українські робітничі вісти.— 1922.— 8 лютого.— С. 3.

[8] *Там само.*

[9] *Экспорт* хлеба // Правда (Москва).— 1922.— 16 декаб.— С. 5.

[10] *Зовнішний* торг // Більшовик.— 1923.— 28 лют.— С. 2. Усього, за офіційними даними, Україна експортувала більше 16 млн. пудів збіжжя за 1922—23 рр. (Україна. Статистичний справочник.— Харків, 1925.— С. 308).

[11] *Пожежа* в Елеваторах у Миколаїві // Вісті ВУЦВК.— 1923.— 19 квіт.— С. 3; *Коммунист* (Харків).— 1923.— 18 апр.— С. 1.

[12] *Печатка* Шефа кабінету Міністерства закордонних справ: документ одержано 24 грудня 1922 р.

Ю. А. ЧЕРЧЕНКО *(Київ)*

ДОКУМЕНТИ ПРО ТЕРОР ОРГАНІВ НКВС ПРОТИ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Події 1940-х років у Західній Україні давно вже привертають увагу дослідників і широкого загалу. До недавнього часу джерельна база цих досліджень в республіці була обмеженою. В різні ювілейні роки публікувалися збірники документів, присвячені західним областям УРСР. Умовно їх можна поділити на дві групи: 1) тематичні збірки документів, що охоплювали весь західний регіон республіки; 2) публікації матеріалів про розвиток економіки і культури в окремих областях. Звичайно документи для цих збірок відбиралися тенденційно, відповідно до концепції «побудови соціалізму» в СРСР. Інші документи, а особливо з таких «закритих» тем, як, наприклад, збройна боротьба проти радянської влади чи виступи селян проти колективізації, практично не видавалися дослідникам.

У такій ситуації важливого значення набувають публікації документів, що останнім часом здійснювалися за кордоном. Передусім йдеться про 18 томів «Літопису УПА», що містять документи про діяльність УПА та підпілля ОУН, причому це документи як УПА, так і її супротивників, спогади учасників УПА і підпілля.

Поданий нижче інформаційний бюлетень, мабуть, випадково потрапив до опису документів, що вільно видавалися дослідникам в партійному архіві колишнього Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині — Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1 (ЦК КП(б)У), оп. 30 (організаційно-іструкторський відділ ЦК КП (б)У), спр. 183, арк. 26—39). Він являє собою 14 сторінок машинопису, надрукованих російською мовою. За якістю відбитку можна зробити висновок, що це 3-й або 4-й примірник. Титульною сторінкою є перша сторінка спеціальної картонної обкладинки рожевого кольору, на якій українською мовою надруковано високим друком: «Організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У. Сектор партійної інформації. Інформаційний бюлетень №», а також два слова внизу: «Надруковано» і «Розіслано». Інші написи на титульній сторінці зроблені російською мовою на друкарській машинці: гриф «Совершенно секретно», прізвище завідуючого відділом ЦК КП(б)У, якому призначався цей примірник, «Тов. Зленко А. И.», тема бюлетеня «Вопросы западных областей», дата «13 января 1945 г.», кількість примірників «4 экз.», а також прізвища секретарів ЦК КП(б)У, яким були надіслані інші примірники, «тт. Хрущеву Н. С., Коротченко Д. С., Кириченко А. И., Литвину К. З.» Правок в оригіналі тексту бюлетеня немає. Орфографія поданого нижче документа повністю збережена.

В бюлетені йдеться про терор щодо місцевого населення західноукраїнських областей з боку органів НКВС та інших представників радянсь-

кої влади. Наведені в ньому приклади інтерпретуються як окремі випадки «порушення соціалістичної законності». Проте фіксувати ці «порушення» було не в інтересах того ж НКВС, тому логічніше припустити, що це лише мала частка злочинів каральних органів. Тим більше, що подібна інформація зустрічається і в деяких інших справах цього ж опису. На цій підставі можна стверджувати, що в радянських державних і відомчих архівах (не кажучи вже про архіви НКВС) зберігається багато важливих матеріалів, що проливають світло на трагічні події в Західній Україні, Північній Буковині та Закарпатті після возз'єднання з УРСР у складі СРСР. Пошук цих матеріалів і підготовка спеціальної збірки дуже необхідні для об'єктивного висвітлення історії України у XX ст.

«О фактах нарушения революционной законности в западных областях УССР»
(Інформаційний бюлетень сектору партійної інформації організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У. 13 січня 1945 р.)

Волынская область

25 октября 1944 г. участковый уполномоченный милиции Порицкого района Воротников получил задание от начальника РО НКВД задержать в селе Ляхово гр-на Парфенюк, якобы дезертировавшего из Красной Армии. Взяв 4-х бойцов из местной охраны общественного порядка, Воротников в 8 часов вечера окружил дом Парфенюка и ворвался в квартиру. В доме находилась семья Парфенюка — жена, два сына, три дочери, из них одна 3-х месячного возраста. Не обнаружив Парфенюка, Воротников застрелил его жену, 15-летнего сына, трех дочерей, в том числе 3-х месячного ребенка. В живых остался только младший сын, который спрятался на печке.

Расстреляв семью Парфенюка, Воротников с целью скрытия своего преступления, поджог сарай и дом Парфенюка, но последний был спасен жителями села. Возвратившись в районный центр, Воротников в объяснение своих поступков доложил, что «из дома Парфенюка в него стреляли бандиты». При расследовании Воротников был уличен оставшимся в живых сыном Парфенюка и сознался в совершении преступления. Установлено, что гр-н Парфенюк находится в Красной Армии и никогда из нее не езертировал.

* * *

27 октября 1944 г. начальник Озютического РО НКВД Исаев и оперуполномоченный Шейка, находясь в селе Ворончино для производства выселения семей участников банд, напились пьяными и открыли стрельбу из автоматов по крестьянам, собравшимся у здания сельсовета. После этого, зайдя в помещение сельсовета, они учинили допрос секретарю сельсовета гр-ке Савенюк Марии (1924 г. рождения), предъявляя ей обвинение в воровстве автомата у Исаева.

Во время допроса Исаев и Шейка сильно избили гр-ку Савенюк, издевались над ней, предлагали ей в доказательство своей невиновности застрелить священника, а после раздели, вывели из помещения сельсовета и окровавленную поставили под стражу в присутствии крестьян.

* * *

Заместитель председателя исполкома Седлищанского райсовета депутатов трудящихся Чернобой и председатель правления райпотребсоюза Станченко, напившись пьяными, в 12 часов ночи вломились в квартиру учительницы Марусовой, вытащили ее и повели в лес, якобы на расстрел. Затем посмеявшись, отпустили домой.

Секретарь Озютичского РК КП(б)У по кадрам т. Леонов, будучи в одном селе, после проведения собрания, вместе с председателем и секретарем сельсовета зашли обедать к дьяку, напились самогона и в пьяном виде подняли стрельбу. В результате был убит секретарь сельсовета.

30-го декабря 1944 г. заведующий Головнянского райотдела связи — Сумцов Б. Ф. и председатель райсовета Осоавиахима — Жданов М. П. выехали в село Городно, этого же района, для проведения массово-политической работы среди населения. Будучи в селе, они в пьяном состоянии зашли на квартиру гр-ки Фоменчук М. Т. и начали требовать от нее самогон. Когда та отказала им, они объявили ее бандеровкой и избили. У гр-ки Фоменчук перебит нос, выбит глаз, она находится в тяжелом состоянии. Сумцов и Жданов арестованы.

* * *

22 сентября 1944 г. при производстве операции по ликвидации бандгруппы в районе Светячских хуторов, Шацкого района, в доме гр-на Заец Моисея Анисимовича были задержаны 3 вооруженных бандита, которые скрывались от преследования бойцов 58-го погранотряда. По приказанию старшего группы — лейтенанта Чередниченко семья Заец и задержанные бандиты были расстреляны, а дом сожжен. Всего было расстреляно 10 человек. в числе их трое детей возрастом от 5-ти до 7-ми лет. Из числа расстрелянных 4 человека были расстреляны лично лейтенантом Чередниченко. Данный факт командованием отряда никому не был сообщен. Расследование закончено и представлено на утверждение начальника погранвойск генерал-лейтенанта т. Бурмак.

* * *

Радист облуправления НКВД Присяжный Федор Иванович, беспартийный, будучи в служебной командировке в гор. Камень-Каширске, познакомился с гр. Шумик Прасковьей, с которой имел интимную связь. В результате этой связи Присяжный заразился венерической болезнью и, желая отомстить, решил убить гр-ку Шумик.

7-го ноября 1944 г. в 11 час. 30 мин. утра Присяжный зашел с автоматом на квартиру Шумик, выпустил в нее обойму и убил насмерть. Присяжный осужден на 8 лет лишения свободы.

* * *

27 ноября 1944 г. милиционер Теремковского райотдела НКВД Катюшкин Александр Матвеевич, в числе других сотрудников райотдела НКВД, выехал в с. Котово для расследования обстоятельств убийства 4-х членов семьи гр. Иосифова Терентия Кирилловича.

В числе убитых бандитами оказалась знакомая Катюшкина — Иосифова Анна Терентьевна. В убийстве семьи Иосифовых Катюшкин заподозрил гр-ку Иосифову Любовь Феофановну. Не проверив своих подозрений, Катюшкин зашел в дом Иосифовой Л. и застрелил ее. Катюшкин привлекается к суду Военного Трибунала.

* * *

11-го ноября 1944 г. Гуль Иван Федорович — конюх Владимир-Волынского горотдела НКВД, находясь в служебной командировке в селе Смелово, зашел в сельсовет, арестовал председателя сельсовета т. Куцарюк и произвел обыск, заявив, что он сотрудник НКВД.

Под угрозой оружия Гуль вывел из помещения сельсовета т. Куцарюка для расстрела. Возле здания школы Гуль начал расстреливать Куцарюка, но по счастливой случайности только тяжело ранил его. Расследованием установлено, что Гуль подобные действия совершал неоднократно и, что он является участником УПА. Дело закончено и передано Военному Трибуналу.

Ровенская область

21 августа 1944 г. секретарь Морочновского райкома КП(б)У тов. Костиков проводил собрание крестьян в селе Железница, где работником оперргруппы райотдела НКВД были задержаны члены ОУН — Ленвич и Доманец.

Секретарь райкома партии тов. Костиков объявил крестьянам, что бандиты будут публично повешены и сейчас же организовал над ними суд, на котором сам выступил в качестве прокурора. После вынесения приговора, бандиты были повешены на площади села. Ровенский обком КП(б)У этот факт обсудил только через 3 месяца.

* * *

В ночь на 30-е октября 1944 г. в село Смордве была направлена группа работников Млиновского РО НКВД под руководством милиционера Шваб и участкового уполномоченного Клименко с заданием — установить посещают ли бандиты дом священника Прибытовского.

Прибывшая группа, вместо продуманного выполнения задания, подошла к дому священника и открыла беспорядочную стрельбу, в результате чего зажгли сарай. Войдя в дом, прибывшие нанесли несколько ударов священнику Прибытовскому и разбили всю мебель. Не успокоившись на этом, участковый уполномоченный Клименко и милиционер Шваб вывели на улицу священника Прибытовского, его жену, сына 11-ти лет, отца 70-ти лет и дочь, поставили их на колени перед горящим сараем, а сами в это время забрали всю одежду и ценности. После всех этих издевательств, участковый уполномоченный Клименко отвел в сторону священника Прибытовского и расстрелял его. Клименко и Шваб арестованы и преданы суду.

7-го декабря 1944 г. при проведении операции по ликвидации бандгруппы в селе Борбино, Острожецкого района, была задержана гр. Устимчук Мокрина Иосифовна. Как выяснилось позже, Устимчук — мать 11-ти детей, причем три сына ее находятся в Красной Армии, а муж работает в оборонной промышленности.

Задержанная Устимчук была доставлена в РО НКВД. Начальник РО НКВД старший лейтенант милиции Пиканов, будучи пьян, того же дня вечером, не разобравшись с делом, приказал бойцу войск НКВД Логвиненко вывести Устимчук в лощину вблизи почты (в центре местечка Острожец) и расстрелять ее. Логвиненко выполнил этот приказ. При расследовании установлено, что Устимчук к ОУН-УПА никакого отношения не имела. Пиканов от работы отстраняется и предается суду Военного Трибунала.

31 октября 1944 г. бывший зав. райконторой «Заготскот» Залещицкого района Ивашков возвращался из с. Синько, вместе с работниками райотдела НКВД Ерофеевым и Конобеевым. Будучи в нетрезвом состоянии, они задержали трех женщин из села Костельники, которые работали в поле и расстреляли их. У одной из убитых муж находился в Красной Армии.

* * *

Участковый инспектор Белобожницкого райотдела НКВД Бондаренко Д. Н., находясь в с. Звинич, поджог 4 дома — граждан Зинюк, Школьного, Попыль и Вольского. В огне сгорели хлеб, скот и все имущество. Кроме того, Бондаренко убил гр-ку Зинюк, сын которой находится в Красной Армии. Из 4-х сожженных хозяйств, 3 являются хозяйствами семей военнослужащих.

4-го ноября тот же Бондаренко, находясь с группой бойцов истребительного батальона в с. Скоморошa, взломал дверь в доме гр-ки Пиц Марины Адамовны. Когда она начала протестовать против его незаконных действий, Бондаренко приказал бойцам истребительного батальона поджечь дом. Дом сгорел. Муж гр-ки Пиц находится в Красной Армии.

21 октября 1944 г. в село Кривеньки, Пробежнянского района прибыла группа в составе 15-ти человек для выселения семей активных членов ОУН и участников УПА. В селе группа была обстреляна находившейся там бандой. Потеряв 3-х человек убитыми, группа возвратилась в райцентр.

Утром 22 октября для ликвидации банды в село из города Чорткова прибыли бойцы войск НКВД в количестве 60-ти человек во главе с майором Полянским и представителем УНКВД младшим лейтенантом Молдовановым. Однако банды в селе уже не было.

Находясь в нетрезвом состоянии, бойцы по приказанию майора Полянского и младшего лейтенанта Молдованова учинили дикий разгром села. Так, были расстреляны 10 жителей этого села в возрасте от 60-ти до 80-ти лет, сожжено 45 домов со всеми надворными постройками, домашним имуществом и большим количеством намолоченного хлеба. В числе расстрелянных 5 человек являются членами семей военнослужащих (Капустянник В., Поломарь И., Остапчук И., Савуляк А., Киевский П.). Из 45 сожженных хозяйств 20 являются хозяйствами красноармейскими.

Присутствовавшие при поджоге домов и расстреле граждан нач. райотдела НКГБ Беляев, нач. райотдела НКВД Костин, райвоенком Кондрашкин не приняли никаких мер к прекращению провокационных действий майора Полянского и младшего лейтенанта Молдованова. Бюро обкома КП(б)У за непринятие мер к прекращению провокационных действий в селе Кривеньки сняло с работы нач. райотдела НКВД Костина и нач. райотдела НКГБ Беляева. Вопрос о партийной ответственности Беляева и Костина решено рассмотреть после окончания следствия.

Поручено начальнику облуправления НКВД т. Сараеву и начальнику облуправления НКГБ т. Малинину привлечь к ответственности участников поджога дворов и расстрела граждан. Секретарю Пробежнянского райкома КП(б)У т. Шинкаренко предложено оказать помощь в приобретении леса для постройки домов семьям красноармейцев, дома которых сожжены.

* * *

26 октября 1944 г. начальник РО НКВД Велико-Борковского района Костылев с группой бойцов истребительного батальона приехал в хутор Рождня для ликвидации банды. Банды в хуторе не оказалось. Тогда Костылев распорядился поджечь дома и надворные строения. В результате сгорело 14 хозяйств, из которых 8 являются хозяйствами семей военнослужащих. Убито 3 мирных жителей.

2-го ноября 1944 г. в Мельницо-Подольском районе работник райотдела НКВД Крыхин вместе с бойцами истребительного батальйона взяли из квартиры рабочего лесничества Гуцулюка Николая и в лесу расстреляли.

В ноябре 1944 г. в селе Юшковцы, Лановецкого района, зам. зав. пунктом Заготзерно Ратушко и заместитель райуполнаркомзага Романский плетьми избили двух стариков за то, что они якобы выдали одну семью бандитам. Проверкой эти обвинения не подтвердились. Ратушко и Романский арестованы.

* * *

30 декабря 1944 г. в селе Кирятка, Велико-Борковского района, участковый уполномоченный райотдела НКВД Мирошников с группой бойцов разграбили 5 хозяйств. Все изъятые ценности были разделены между собой. Протестовавший против незаконных действий секретарь сельсовета был избит. 27-го декабря 1944 г. этот же Мирошников, находясь с группой бойцов истребительного батальона в селе Козовка, зашел в здание сельсовета, где проходило собрание крестьян (присутствовало более 60 человек). Мирошников вывел из собрания около десятка человек и поставил их под стенку, объявив, что он расстреливает их за то, что они бандеровцы. От испуга все разбежались.

Черновицкая область

Набор рабочей силы для Донбасса и набор в школы ФЗО и ремесленные училища проходит без проведения глубокой разъяснительной работы, путем административных методов. Так, в гор. Черновцах органы милиции устраивали ночные облавы, во время которых отбирались жители для отправки в Донбасс. Имели место случаи, когда людей забирали прямо с улиц города.

* * *

Начальник Сторожинецкого РО НКВД ст. лейтенант Голубец издал приказ, в котором предупреждал участников УНРА и УПА, что за невыход из леса до 1 октября «все будут расстреляны», и этот приказ начал приводить в исполнение.

17 октября с. г. на окраине города Сторожинец был произведен публичный расстрел трех жителей окраины: Бортник Иван, Федоряк, Алексюк. Арестованных поставили на колени, согнали всех жителей — женщин, детей и в том числе детей и родственников арестованных, после чего арестованные были расстреляны и трупы оставлены на улице. Арестованные Бортник, Федоряк, Алексюк для расстрела были взяты из камеры предварительного заключения при НКВД, причем задержанные находились в КПЗ с 13 октября с. г. под арестом, следствие не велось и обвинение не было предъявлено. В прокуратуре имеются заявления мест-

ных жителей, указывающих, что один из расстрелянных Алексюк в бандах не был, косил сено для совхоза и задержан был случайно.

Указанный расстрел был произведен без участия и санкции прокурора города. Городской комитет КП(б)У об указанном не был поставлен в известность. Как следствие этого расстрела и в силу его незаконности получилось массовое бегство населения этой окраины города в Румынию. За время с 17 октября по 20 ноября 1944 г. убежало 16 семей.

Станиславская область

Работники Кутского райотделения НКВД: Иванов — начальник райотделения, Белов — сотрудник райотдела и Левченко — уполномоченный милиции прибыли 10 октября 1944 г. в село Ридны с группой бойцов истребительного батальона. Не обнаружив бандитов, они убили 7 жителей и сожгли 7 крестьянских дворов. Из сожженных домов, три дома принадлежали жителям, которые никакого отношения к бандеровским бандам не имели. Среди убитых: двое детей 6—12 лет и две женщины 50—55 лет. Убийцы преданы суду Военного Трибунала.

* * *

Нарсудья Тисменецкого района, член ВКП(б) Галич, получив от РК КП(б)У задание — провести работу по призыву молодежи в школу ФЗО г. Тисманец, передоверила это задание беспартийному судисполнителю Глуговскому (по национальности поляк), который из автомата застрелил подростка 15-ти лет Степанкова Владимира, не пожелавшего итти в школу ФЗО.

Измаильская область

Начальник Арцызского райотделения НКГБ, член ВКП(б) Шарафутдинов, будучи в служебной командировке, напился пьяным, вызвал рабочего — ткача суконной фабрики и стал требовать от него керосина, а когда последний отказал ему в этом, он вывел рабочего во двор, избил его, а потом расстрелял.

Кандидат в члены ВКП(б) — пом. оперуполномоченного НКВД — Ноздрачев, будучи в служебной командировке, напился пьяным, зашел в сельсовет и стал делать допрос одному гражданину, в которого затем в присутствии других граждан выстрелил.

Заведующий сектором партийной информации
оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У *Вищун*

С. І. КОТ *(Київ)*

НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ДОЛЮ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ, ПЕРЕДАНИХ З МУЗЕЇВ РСФРР НА УКРАЇНУ

Понад два століття історично-культурні реліквії українського народу вивозилися до Москви і Петербурга — столиць Російської імперії. Початок цьому процесу був покладений ще Петром І. Зокрема, відомий його указ про вилучення з арсеналів міст Києва і Батурина захоплених «у султанов турецьких и у королей польского и свейского на боях» гармат, які мали «в Москве в новостроенном Цехаузе для памяти и на вечную славу поставить». А 1707 р. йому були відіслані монети зі скарбу, знайденого в Києві [1]. Розгромивши Запорозьку Січ, Катерина II наказала перевезти до Петербурга в якості трофеїв козацькі прапори і зброю, а військову скарбницю прилучити до казни. Тоді ж князь Потьомкін вирішив розграбувати січову церкву. Та особливо значних масштабів вивезення історично-культурних цінностей з України набуло в XIX ст., коли увагу громадськості та науковців привернули давньослов'янські та давньоруські старожитності й скарби.

Невдовзі після жовтневого перевороту, 16 листопада 1917 р., РНК РСФРР розглянула питання про передачу українському народові його історичних реліквій і оголосила заяву, за якою передача мала відбутися після консультацій з Центральною Радою [3]. Однак вже 1 грудня 1917 р. у постанові РНК РСФРР «Про передачу трофеїв українському народові» зазначалося, що переговори про строки і порядок передачі реліквій будуть вестися виключно з українською фракцією ВЦВК [4].

Коли і яким чином ця постанова була втілена в життя? Які саме історичні та культурні реліквії були передані Україні і яка їх доля? Протягом декількох десятиріч ці питання хвилюють істориків і музеєзнавців, широку громадськість України. Проте перша грунтовна публікація з даної проблеми побачила світ лише на початку 70-х років. У статті В. О. Сидоренко на основі ретельного вивчення архівних джерел, фондів музейних установ України, Москви і Ленінграда переконливо доводилося, що передача культурних цінностей з музеїв РСФРР на Україну відбулася протягом 1930—1932 рр. З цією метою була створена Паритетна комісія, до якої увійшли представники Всесоюзної академії наук, Головнауки та Третьяковської галереї, від УСРР — представники Укрнауки, музейних установ Києва та Одеси. На підставі ухвал згаданої Комісії вже 1930 р. з Оружейної палати в Москві Україні було передано два козацьких прапори, напрестольний хрест та євангеліє Петра Калнишевського, з Державної Третьяковської галереї — 14 картин відомих художників. Наступного року з Державного історичного музею у Москві за різними актами було передано 57 одиниць зберігання з розділів «Рукописи» та «Побутова ілюстрація» (зокрема 25 краєвидів Києва художника М. М. Са-

жина), зразки тканин, 11 археологічних комплексів, визолочену булаву, прикрашену смальтою. Та особливо багато експонатів (1771 од. зб.) 31 січня 1932 р. прийняв з фондів Державного Ермітажу представник Наркомосвіти України К. Г. Червяк. Серед них стародавні скарби, в різний час знайдені на Україні (457 од. зб.), знахідки в курганах (8 од. зб.) та випадкові знахідки коштовних речей (41 од. зб.), експонати еліно-скіфського відділу (1190 од. зб.), 12 козацьких прапорів (з 14 описаних раніше М. О. Макаренко), портрети гетьманів, літографії, гравюри, графічні твори, зразки прикладного мистецтва тощо [5].

Однак подальша доля переважної більшості цих раритетів залишалася невідомою. Їх сліди загубилися у трагічні роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Нещодавно виявлені у фондах ЦДАВО України нові документи дозволяють відновити деякі сторінки історії, пов'язані з втраченими культурними цінностями українського народу та спробами їх розшуків.

У фонді Міністерства культури УРСР (Ф. 5116) зберігається копія доповідної записки начальника Державної інспекції по охороні пам'яток історії та мистецтва Міністерства культури УРСР О. Вікторова на ім'я секретаря ЦК КПУ І. Д. Назаренко, у якій повідомляється про наслідки розслідування обставин передання та з'ясування подальшої долі повернутих в Україну пам'яток (оп. 10, спр. 16, арк. 61—65). Документ не датований. Зберігається серед матеріалів 1953 р., пов'язаних з підготовкою до відзначення 300-річчя Переяславської ради, що дозволяє встановити орієнтовний час його написання. Із змісту документа випливає, що історичні та культурні цінності, передані в Україну на початку 30-х років, зосереджувалися переважно у тодішній столиці республіки м. Харкові — в Харківському історичному музеї ім. Г. С. Сковороди, Харківській державній картинній галереї та Державній галереї творів Т. Г. Шевченка. Під час війни фонди історичного музею майже повністю були втрачені. Розграбованою та знищеною виявилася й переважна частина фондів Харківської картинної галереї. Проте деякі експонати цих музеїв та фонди Державної галереї творів Т. Г. Шевченка все ж вдалося евакуювати до східних районів СРСР. Серед них були й пам'ятки, отримані Україною з музеїв РСФРР. У доповідній записці наводяться дані про місцезнаходження окремих з них.

Деталізувати обставини подій Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. пов'язані з історією харківських музеїв дозволяють інші документи ЦДАВО України, що зберігаються у фондах Міністерства культури УРСР, Наркомату освіти УРСР (Ф. 166), Управління в справах мистецтв при РНК УРСР (Ф. 4763), Комітету в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР (Ф. 4762). Частина з них наводиться у даній публікації (док. № 2—8).

З початком війни гостро постало питання про екстрений вивіз з прифронтових районів країни у глибокий тил історичних та культурних цінностей. За вказівкою Ради по евакуації був опрацьований загальний план евакуації музеїв СРСР. Ним передбачалося, що фонди музеїв, які підлягали вивезенню, мали поділятися на 3 групи залежно від їх історичної та художньої цінності, що визначало першочерговість відправки. Керівництво евакуацією центральних та республіканських музеїв покладалося на музейні відділи наркомосвіт та управлінь у справах мистецтв союзних республік, а музеїв обласного та районного значення — на місцеві відділи народної освіти, управління в справах мистецтв, відомчі організації [1].

На жаль, на практиці розроблена система евакуації музеїв далеко не завжди спрацьовувала належним чином. Одним з трагічних прикладів

її провалу стала доля музеїв м. Харкова. Передусім привертають увагу запізнілі строки початку вивезення музеїв міста, що здійснювалося вже за складних воєнних обставин, у лічені дні перед захопленням Харкова німецькою армією. Очевидною була й безпорадність та безправність відповідальних працівників Наркомосвіти УРСР і Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, які практично не мали змоги реально впливати на хід евакуації музейних цінностей, і не уявляли чітко — куди і як треба вивозити музеї. Крім того, високопоставлені партійні, радянські та військові керівники виявилися абсолютно байдужими до долі унікальних історично-культурних цінностей. Своєю бездіяльністю вони прирекли їх на розграбування та знищення. Отже, справа евакуації музеїв Харкова була повністю перекладена на плечі їх працівників.

Такі висновки переконливо підтверджуються копією доповідної записки директора Харківської державної картинної галереї П. В. Кривня до Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР, де пояснюються обставини евакуації її фондів (ЦДАВО України.— Ф. 4763, оп. 1, спр. 2.— Арк. 39—40 зв.; див.: Док. № 2). Документ не датовано, але наявність у справі пов'язаних з ним інших матеріалів, дозволяє визначити орієнтовним терміном його написання кінець січня — лютий 1942 р. За свідченням П. В. Кривня, співробітники галереї вчасно підготували до евакуації понад 39 тис. експонатів, які були упаковані в 54 ящиках. Крім того, у приміщенні галереї перебували експонати Державної галереї картин Т. Г. Шевченка та київського Центрального музею Т. Г. Шевченка. Підготовка до евакуації завершилася ще в серпні 1941 р., але всі звернення музейних працівників до відповідальних інстанцій щодо своєчасного вивезення культурних цінностей не мали наслідків. Більше того, колектив галереї був звинувачений у «панічних настроях». Наприкінці вересня П. В. Кривень наважився надіслати до обкому КП(б)У відчайдушного листа. Звертаючись за допомогою до першого секретаря обкому О. О. Єпішева, він, зокрема, писав: «Цей факт є нечуваним в історії ігноруванням народної духовної культури... Ми не можемо допустити, щоб не знайшлося можливості вивезти з Харкова ці цінності» [6]. Але й цього разу не було вжито жодних практичних дій для врятування музейних фондів. Без відповіді залишалася й телеграма П. В. Кривня до голови Управління в справах мистецтв при РНК СРСР М. Храпченко.

Фактично самотужки директор галереї домігся надання одного (замість 3—5) вагону-теплушки залізничниками за умови негайного завантаження. 1 жовтня 1941 р. у глибокий тил була відіслана лише незначна частина експонатів галереї (4,4 тис.), що вмістилися у 28 ящиках і двох великих тюках. Разом з ними було евакуйовано 1177 експонатів Державної галереї творів Т. Г. Шевченка та понад 500 експонатів Центрального музею Т. Г. Шевченка [7].

Та поневіряння музейних працівників на цьому не закінчилися. Виявилося, що всупереч виданим їм посвідченням про відрядження, в кінцевому пункті призначення — м. Красноярську — українські музеї ніхто не чекав. Їх переправили в м. Абакан, де поява музейних фондів з Харкова також була несподіваною. Унікальні реліквії були розміщені в непридатному для цього приміщенні. Викликана за ініціативою П. В. Кривня комісія Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР на чолі з директором Державного музею західного мистецтва І. М. Оськіним 24 січня 1942 р. визнала неприпустимим подальше зберігання харківських музеїв в Абакані й ухвалила перевезти їх до Новосибірська та розмістити разом з фондами Третьяковської галереї [8]. На жаль, у висновках комісії вся вина за неповну евакуацію фондів Харківської картинної галереї покладалася особисто на П. В. Кривня, хоч порівняно з іншими українсь-

кими художніми музеями він врятував чи не найбільше експонатів. Його було звільнено з посади директора.

Та особливо трагічними були обставини евакуації Харківського історичного музею ім. Г. С. Сковороди. На початку жовтня 1941 р. для евакуації його фондів і фондів Центрального музею революції УРСР було надано два вагони. Їх завантаженням керували, відповідно, І. Яблочник та С. Компанієць — директори музеїв. Із фондів історичного музею, що налічували близько 100 тис. експонатів, для вивезення були обрані лише вироби з дорогоцінних металів та інші коштовності, колекції медалей та монет, деякі археологічні та етнографічні збірки, прапори, твори живопису тощо. 2 жовтня 1941 р. ешелон вирушив з Харкова. Та вже 10 жовтня о десятій годині ранку на станції Олексіївка Білгородської області він потрапив під бомбардування. Прямим влучанням німецької авіабомби один з вагонів з пам'ятками був повністю знищений. Загинули і директори обох музеїв. Деякі предмети старовини та твори мистецтва, за розпорядженням військового коменданта станції, були зібрані бійцями винищувального батальйону й відіслані до Уфи. Залишки обох музеїв містилися у 8 ящиках. Значна частина з них, як згодом виявилося, була пошкодженою, «перетворилась у безформну масу» [9].

Архівні документи переконливо свідчать, що під час перебування в евакуації, залишки вивезених раритетів Харківського історичного музею зазнали нових втрат. Вони прибули до Уфи без супроводу, в розтрощених вагонах і декілька місяців простояли в тупику під дощем та мокрим снігом. За свідченням працівників Уфімського держбанку, багато картин та інших пам'яток були розкидані біля вагонів, значна частина історичних та культурних цінностей виявилася розкраденою (див.: Док. № 4). Але завдяки зусиллям банківських працівників 27 грудня 1941 р. частина експонатів все ж попала на зберігання до Башкирського художнього музею, а частина залишалася в приміщенні банку. Проте під час інвентаризації експонатів, що протягом 1941—1944 рр. зберігалися в Уфімській конторі Держбанку СРСР, було зафіксовано недостачу 19 кг 165 гр срібла. Це зазначається в одному з актів інвентаризації майна Харківського історичного музею, складених 1944 р. Вони наводяться у даній публікації повністю (див.: Док. № 6—8). Матеріалів розслідування цих фактів не виявлено.

1944 р. співробітниця Харківського історичного музею Л. Ткаченко перевезла залишки евакуйованих фондів з Уфи до Києва. До Харківського історичного музею вони потрапили 5 листопада 1944 р. Реєстр реевакуйованих пам'яток не зберігся. Деякі з експонатів були реставровані протягом 80-х років. Серед них вдалося ідентифікувати давньоруські срібні браслети і колти зі скарбу, знайденого 1908 р. в с. Стара Буда Звенигородської волості Київської губернії, що 1932 р. були передані з фондів Державного Ермітажу до історичного музею в Харкові [10]. Протягом 1944 р. були реевакуйовані й фонди художніх музеїв міста.

Яка ж доля спіткала музейні цінності, що не були евакуйовані з Харкова? За свідченнями співробітників музеїв, зафіксованими в актах збитків, звітах про роботу музеїв у перші роки після визволення міста, музейні цінності розграбували німецькі загарбники. З історичного музею ім. Г. Сковороди вони вивезли 17 автомашин з експонатами, а все, що лишилося, 18 серпня 1943 р. спалили перед відступом разом з будинком музею [11]. Пограбуванням картинної галереї керували працівники мюнхенської Пінакотеки і берлінського музею. До Німеччини були відправлені 1109 картин російських і українських художників, 20 картин і 219 ескізів західноєвропейських майстрів XV—XIX ст., 332 вироби декоративно-прикладного мистецтва [12]. Можливо, кількість пограбованих експонатів

галереї була дещо іншою, ніж вказується в акті про збитки, завдані німецькими загарбниками, через віднесення до них експонатів, доля яких невідома. Але в цілому факт пограбування галереї підтверджується й німецькими документами, за якими її фонди разом з фондами художніх музеїв Києва були розміщені в маєтках Ріхау і Вільденгоф у Східній Пруссії [13]. 18 серпня 1943 р. приміщення галереї було спалене німцями разом з цінностями, що залишилися в ньому [14].

Згідно із звітом Харківського історичного музею за 1945 р., в серпні цього року музею були повернуті експонати, вивезені нацистами до м. Цеденін, що розташоване в 45 км південніше Берліна. Переважно це зразки кераміки й посуду зі Старо-Салтівського могильника, Донецького городища, інших пам'яток Харківщини — всього 98 експонатів [15]. Доля інших цінностей музею, як і експонатів Харківської галереї, пограбованих окупантами під час війни, поки що не з'ясована. Пошуки відповідних документів продовжуються.

[1] *Разгон А. М.* Охрана исторических памятников в России / (XVIII в.— перв. пол. XIX в.) // Очерки истории музейного дела в СССР.— М., 1971.— Вып. 7.— С. 301.
[2] *Аркас М.* Історія України-Русі.— К., 1990.— С. 357.
[3] *Сидоренко В. О.* З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Укр. іст. журн.— 1972.— № 2.— С. 67.
[4] *Культурне* будівництво в Українській РСР: Зб. документів.— К., 1959.— Т. 1.— С. 8—9.
[5] *Сидоренко В. О.* Зазн. праця.— С. 68—69.
[6] *ЦДАВО* України.— Ф. 4763, оп. 1, спр. 2.— Арк. 41.
[7] *Там само.*— Арк. 33—34, 41—42.
[8] *Там само.*— Арк. 33—35 об.
[9] *Там само.*— Ф. 166, оп. 11, спр. 502.— Арк. 9, 108; Ф. 5116, оп. 10, спр. 16.— Арк. 63; *Мінжулін О.* Дол кладу // Культура і життя.— 1989.— 10 вересня.
[10] *Мінжулін О.* Зазн. праця.
[11] *ЦДАВО* України.— Ф. 5116, оп. 10, спр. 16.— Арк. 63; Ф. 4762, оп. 1, спр. 15.— Арк. 33; Ф. 4762, оп. 1, спр. 144.— Арк. 53.
[12] *Там само.*— Ф. 4763, оп. 1, спр. 15.— Арк. 73—182.
[13] *Преступные* цели — преступные средства : Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. 1941—1945.— М., 1963.— С. 296.
[14] *ЦДАВО* України.— Ф. 4762, оп. 1, спр. 144.— Арк. 53.
[15] *Там само.*—Арк. 41—42.

№ 1*

[*1953 р. Київ*]

Секретарю Центрального Комитета КП Украины
товарищу Назаренко И. Д.

Выполняя Ваше указание о розыске реликвий украинского народа, переданных Украинской ССР — Российской Советской Федеративной Социалистической Республике, мною установлено:

1. Распоряжение Рабоче-Крестьянского правительства от 16 декабря 1917 года «О передаче трофеев украинскому народу» в 1917 году не выполнено.

В декабре 1917 года за получением ценностей прибыли представители буржуазно-националистической контрреволюционной Центральной Рады.

Советское правительство отказало в выдаче реликвий украинского народа представителям Центральной Рады, перенесло сроки передачи и обусловило, что выдачу ценностей произвести только по договоренности Центрального Исполнительного Комитета Украины.

Архивными документами и подтверждением ряда музейных работ-

* Орфографію документів, що публікуються, збережено.

ников установлено, что большое количество ценностей Российская федерация передала Украине в 1932 году.

Если среди архивных документов 1925—1930 гг. совершенно отсутствуют какие-либо материалы о получении реликвий украинского народа, то в делах Народного Комиссариата просвещения УССР обнаружена копия мандата от 16.XII 1931 г. № 701-13 на имя представителя Наркомпроса УССР — Начальника музейной группы отдела науки Червяка, в котором говорится, что ему доверяется получить культурные ценности из музеев Москвы и Ленинграда на основании списков, рассмотренных паритетной комиссией и утвержденных Наркоматом просвещения РСФСР. В этом же мандате Наркомпрос УССР просит выделить из фондов русского музея материалы об Украине и Западной Украине.

В делах за 1932 г. обнаружено постановление Заместителя Наркома просвещения УССР по докладу заместителя начальника отдела науки Наркомпроса об работе паритетной комиссии по возвращению культурных ценностей из РСФСР и УССР.

В делах Харьковского исторического музея имеется письмо директора Эрмитажа т. Артамонова от 3 марта 1953 г., в котором он запрашивает музей, нет ли у них экспонатов не вошедших в акт от 31 января 1932 года на переданные музеям Украины ценности по решению паритетной комиссии. В Харьковском тресте «Донбассэнергомонтаж» работает архивариусом гражданка Данковская Раиса Сергеевна, которая с 1920 по 1929 гг. была директором Всеукраинского Исторического музея Слободской Украины им. Сковороды. Гр-ка Данковская утверждает, что с 1920 по 1929 г. никаких ценностей Харьковский музей не получал.

В Харьковском художественном институте работает преподавателем художник т. Беседин С. Ф., который с 1929 по 1938 г. работал художником Всеукраинского исторического музея Слободской Украины. Тов. Беседин сообщил, что до 1932 г. музеи Харькова никаких ценностей не получали. В 1931 г. была создана паритетная комиссия, которая произвела отбор и обмен ценностями между РСФСР и УССР.

В 1932 году было получено очень много ценностей, среди которых были: знамена, бунчуки, булава и сабля Богдана Хмельницкого, бывшие казацкие вещи, много живописи, графики и документов.

Научный работник Харьковского исторического музея т. Назаренко рассказала, что до Великой Отечественной войны в экспозиции и фондах было много казацкого оружия, среди них сабля и булава Богдана Хмельницкого, знамена, перначи, бунчуки, бытовые вещи, много картин и акварелей, казацкая и крестьянская одежда и документы. Во время Великой Отечественной войны музейные ценности не были эвакуированы. В 1943 г. немецко-фашистские захватчики вывезли из музея 17 автомашин экспонатов, а здание и все остальные ценности сожгли. Об этом рассказывает бывший научный сотрудник фондов музея гр-ка Столбина Н. Л. и другие. Харьковский исторический музей эвакуировал только экспонаты из драгоценных металлов, но на ст. Алексеевека в 1941 г. во время бомбардировки в вагон попала авиабомба. Директор музея был убит, а ценности уничтожены, сохранилась лишь незначительная их часть.

Таким образом, можно считать установленным, что Российская Советская Социалистическая Республика передала в 1932 г. Украине принадлежавшие ей музейные ценности, которые были переданы Всеукраинскому историческому музею им. Сковороды в г. Харькове.

В 1932—1933 гг. по указанию Центрального исполнительного Комитета и Народного Комиссариата просвещения были переданы произведения искусства (живопись, графика, скульптура) Харьковскому художественному музею и музею Т. Г. Шевченка.

В годы Великой Отечественной войны эти музеи эвакуировали свои ценности и спасли их от уничтожения.

Из возвращенных ценностей РСФСР Украине в настоящее время остались:

а) *В Харьковском историческом музее:*

1. Знамя запорожских казаков 17 в.
2. Картина художника Ланского — Князь Черниговский в ставке хана.
3. Потир (небольшая ваза). Золотая работа 1686 г., принадлежавшая гетьману Самойловичу.
4. Колты золотые — периода Киевской Руси.
5. Бляшки золотые — периода Скифского времени.
6. Церковная утварь из серебра и др.
7. Головка обгоревшей гетьманской булавы.

б) *В Харьковском музее украинского искусства:*

1. Коллекция рисунков акварелей художника Л. М. Жемчужникова в количестве 350 шт., среди которых имеются произведения К. П. Брюлова, А. О. Орловской, Л. М. Жемчужникова, Л. Ф. Лагорио.

Живопись:

1. Лосенко А. П. «Авель».
2. Боровиковский В. Л. «Портрет Павла I».
3. Репин И. Е. «Запорожцы пишут письмо турецкому султану» и другие.

В Киевском музее Т. Г. Шевченка:

1. Портрет Жуковского — работа художника Брюлова — за вырученные деньги от продажи был выкуплен Т. Г. Шевченко.
2. Портрет Т. Г. Шевченко — работы художника Крамского.
3. Картины, гравюры, рисунки Т. Г. Шевченко.
4. Документы о Шевченко.

Начальник Государственной инспекции
по охране памятников истории и искусства
Министерства культуры Украинской ССР *А. Викторов*

ЦДАВО України.— Ф. 5116, оп. 10, спр. 16.— Арк. 61—65. Копія.

№ 2

[*1942 р. Новосибірськ*]

Комитету по делам искусств
при СНК СССР

Докладная записка
директора Украинской народной галлереи
Кривень П. В.

На предложение Главного Управления учреждениями изобразительных искусств Комитета по делам искусств при СНК СССР, а также предложение Комиссии, посланной Комитетом в г. Абакан, для исследования состояния вывезенных из Харькова художественных ценностей, в данной докладной записке даю краткое изложение условий и порядка эвакуации художественных музеев гор. Харькова.

Уже в начале текущей Отечественной войны дирекция галлереи, наряду с проведением оборонных мероприятий в здании галереи, предприняла меры к эвакуации экспонатов галлереи. Предполагалось эвакуировать все ценности 1-й и 2-й категории, как экспозиционный материал, что составляло до 39 000 экземпляров живописи, графики, производственных

прикладных украинских народных искусств. По ориентировочным расчетам для эвакуации этого количества необходимо было 5 вагонов. Дирекция галереи обратилась к местным организациям и Украинскому управлению искусства, находящемуся в то время в г. Харькове, за получением указаний об эвакуации и получением указанного количества вагонов, но за это обращение местные организации обвинили дирекцию в панических настроениях, а Украинское управление искусства не только не дало указаний об эвакуации галереи, а выразило неудовольствие, что дирекция галереи обращается к нему по этому вопросу. Зам. начальника управления тов. Пащенко А. С. и также начальник тов. Компаниец Н. П.. буквально избегали разговаривать с представителями Харьковских музеев по делам эвакуации. Все же, несмотря на это, можно сказать нелегальным путем, проводилась в галерее подготовка к эвакуации. В первой половине августа были изготовлены ящики для упаковки, а к концу августа была закончена упаковка намеченных к эвакуации ценностей.

Всего было упаковано 54 ящика: живописи 1-й и 2-й категории 3264 экземпляра, гравюр, рисунков и акварелей 1-й и 2-й категории 30 301 экспонат, прикладных искусств (керамики) 1500 экспонатов. Кроме того, было упаковано Украинское народное искусство (ковры, вышивки, ткани) в количестве 25 тюков до 4200 экспонатов. Были также подготовлены к эвакуации все инвентарные книги и наиболее ценные научные архивные материалы. Наиболее ценные экспонаты упаковывались в порядке первых последующих №№ ящиков с тем, чтобы на случай недополучения требуемого количества вагонов можно было вывезти хотя бы наиболее ценных произведений искусства.

После того, как было заявлено представителями организаций, проводивших эвакуацию, что галлерее 5 вагонов не будет представлено, дирекция галлереи предъявила требование на представление 3-х вагонов, рассчитывая вместить в них упакованный материал. Однако шли дни и недели, а вагоны не представлялись. Эвакуировалось большинство харьковских учреждений. Представляли вагоны для различного имущества учреждений (мебель, инвентарь), а для эвакуации ценностей искусств вагонов не давали. 20-го сентября была объявлена эвакуация из Харькова населения. Фронт приближался к Харькову, который подвергался беспрерывной бомбардировке. Работники Украинского управления искусств, отвечающие за сохранность народных ценностей искусства, бездействовали по части эвакуации этих ценностей. Вся их деятельность в этом направлении заключалась лишь в том, что были выданы директорам музеев командировочные удостоверения на сопровождение музейных материалов, но без вагонов.

Когда мною был задан тов. Пащенко вопрос — существует ли план эвакуации? Имеются ли решения по этому вопросу правительственных органов? Куда должны быть эвакуированы харьковские музеи? Тов. Пащенко назвал Уфу, затем через несколько дней ответил, что харьковские музеи будут направлены в Иркутск, а удостоверение командировочное выдал в Красноярск. Из этого я вынес заключение, что Украинское управление искусств не имело никакого плана эвакуации не только харьковских, а и всех украинских музеев, не имело никакого правительственного решения по этому вопросу.

25 [сентября] эвакуировался из Харькова аппарат Управления искусств, выехал также из Харькова и тов. Пащенко, не обеспечив предварительно эвакуации музейных ценностей. В Харькове остались лишь тов. Ткаченко и т. Компаниец, который был занят другими делами по поручению Украинского правительства.

Оказавшись в положении абсолютной безучастности в деле эвакуации музейных ценностей, я обратился 24/IX — с личным письмом по этому вопросу к I секретарю обкома КП (б) У, в котором просил оказать содействие (копию письма при этом прилагаю).

На письмо я был вызван в обком КП (б) У к 3-у секретарю тов. Максимову, который высказал мне лишь свое сочувствие. Тогда я обратился 27/IX — с телеграммой в Комитет Искусств Союза тов. Храпченко (копию телеграммы прилагаю). На мою телеграмму ответа из Комитета не последовало. Чтобы исчерпать все возможности, была приложена личная инициатива в получении вагонов в Управлении жел. дорог в конечном счете, с помощью Уполномоченного Наркомата Советского контроля, с помощью находившегося в то время в Харькове депутата Совета Союза тов. Корнейчука, и в результате каждодневного оббивания порога мною и директором галлереи Шевченко тов. Зориным у начальника Южных дорог, был дан один вагон для эвакуации двух галлерей: Украинской государственной картинной галлереи и Галлереи картин Т. Г. Шевченко.

Ст. Харков — Ливада 1/X — объявила нам о предоставлении вагона с предложением немедленной погрузки.

При отсутствии в то время в Харькове транспорта нужно было срочно погрузить вагон, иначе он был бы занят другой организацией. Были погружены лишь те ящики в количестве 28 штук, в которых находились наиболее ценные произведения художников, в количестве: живописи — 353, графики и акварели — 4087 и отдельные, наиболее характерные образцы украинского народного искусства в количестве 146-и экземпляров, а также все инвентарные книги. В тот же вагон, кроме экспонатов галлереи картин Шевченко, было погружено 7 ящиков Киевского Центрального музея Шевченко. При этой поспешной суматохе мною были позабыты приготовленные наиболее ценные архивные научные материалы, каталоги и путеводители галлереи, а также копии списков-спецификаций, погруженных в вагоны экспонатов. В Харькове остались неэвакуированными 34 600 экспонатов, из них живописи 1-й и 2-й категории 2901, графики — 26 214, прикладных искусств (керамики) — 1400, украинских народных искусств — 4100. Поскольку командировочные удостоверения как мне, так и директору галлереи Шевченко т. Зорину были выданы в г. Красноярск, пришлось адресовать вагон в Красноярск. Вагон сопровождали сотрудник Украинской галлереи т. Яковенко, директор галлереи картин Т. Г. Шевченко т. Зорин и его два сотрудника, а также один член семьи сотрудников галлереи Шевченко.

Эшелон, в котором находился наш вагон был отправлен в направлении Курска, но вследствие разрушенных путей и мостов был возвращен в Харьков, после чего последовал в направлении Красного Лимана и ст. Лихой. Ж. д. линия, по которой следовал эшелон с нашим вагоном, подвергалась непрерывной неприятельской бомбардировке. Однако, наш вагон повреждений избежал, перегрузок в пути не было. По истечении месяца пути, 1-го ноября на ст. Петропавловск, я намеренно отстал от эшелона с тем, чтобы установить место пребывания утерянной мною, ранее эвакуированной из Харькова семьи, заранее договорившись с директором галлереи Шевченко тов. Зориным и своим сотрудником тов. Яковенко об обеспечении охраны ценностей в дальнейшем пути следования вагона. Я рассчитывал догнать оставленный эшелон в пути до момента прибытия его на место, но от простуды в пути заболел и прибыл в Красноярск, когда вагон уже был отправлен из Красноярска в Абакан.

Для Красноярских организаций прибытие вагона с экспонатами украинских музеев было неожиданностью, так как никакой договоренности, или хотя бы предварительного извещения со стороны Украинского

Управления искусств не было. Поэтому помещения для размещения украинских музеев не оказалось и поэтому по устному распоряжению зам. председателя крайисполкома т. Старовойтова вагон был отправлен в г. Абакан и прибыл туда 14 ноября.

Для абаканских организаций прибытие украинских музеев было так же неожиданным. Соответствующего помещения для размещения прибывших материалов так же не оказалось и в г. Абакане, поэтому абаканским горсоветом было предоставлено помещение в жилом деревянном доме летчиков, в двух небольших комнатах рядом с кухней. Условия в этом доме для хранения ценностей были невозможными, никаких противопожарных оборудований не существует. Директор галлереи картин Т. Г. Шевченко т. Зорин, сразу же по прибытии в гор. Абакан, сложивши в комнате свои экспонаты, которая не закрывалась на замок, сразу же поступил на работу в областной отдел искусств. Мне при выезде из Абакана (в Томск) приходилось оставлять привезенные фонды галлереи под надзором одного сотрудника.

При прибытии 20 ноября в г. Абакан и убедившись в невозможности дальнейшего пребывания в таких условиях вывезенных ценностей, я уехал в г. Томск, чтобы доложить Комитету искусств об этих условиях и просить содействия о переводе их в другой город, где найдутся лучшие условия для их сохранения.

Директор Укр. к. г. *(Кривень)*

ЦДАВО України.— Ф. 4763, оп. 1, спр. 2.— Арк. 39—40 зв. Копія.

№ 3

Акт *

4 февраля 1942 года
в г. Уфа Башкирской АССР составлен настоящий акт
комиссией в составе:

1. Маслина А И.— Зам. Председателя СНК Башкирской АССР.
2. Усманова — Секретаря обкома ВКП(б) БАССР.
3. Судакова — и. о. Начальника Управления по делам искусств.
4. Шаронова М. А.— Профессора, научного руководителя Киевского музея.
5. Казанской Л. В.— и. о. директора Уфимского художественного музея.
6. Иванова — Председателя УПО НКВД БАШ. АССР.
7. Масалкиной А. И.— Представителя Комитета искусств СНК СССР.
8. Пронина С. И.— Замдиректора Третьяковской галлереи.
9. Капцова Б. И.— Главного художника Третьяковской галлереи.

На основании специального задания Комитета по делам искусств при СНК СССР Комиссия произвела всестороннее обследование эвакуированных художественных ценностей, находящихся в г. Уфе, Уфимском художественном музее в следующем порядке:

1. Киевский музей Украинского искусства.
2. Киевский музей Русского искусства.
3. Киевский музей Западно-Восточного искусства.
4. Полтавский художественный музей.
5. Одесский музей западного искусства.

* Друкується в скороченому вигляді.

6. Одесский художественный музей русского искусства.

7. Курский художественный музей и картины Харьковского исторического музея [...].

Картины Харьковского Исторического музея прибыли без сопровождающего лица. Экспонаты не в ящиках, на все были составлены акты от 27 декабря 1941 года. Среди них картины художников Левицкого, Репина, Боровиковского, Маковского, Самокиша и др. Вследствие катастрофы, бомбежки в пути они были разбиты, смяты. Большая часть из них пришла в негодность, а часть нуждается в реставрации (см. прилагаемые выписки по акту).

Члены комиссии:

А. Маслин, Усманов, Судаков, Шаронов, Казанская, Масалкина, Пронин, Капцов

ЦДАВО України.— Ф. 4763, оп. 1, спр. 2.— Арк. 6. Завірена копія.

№ 4

[1942 р. Уфа]

Выписка
из актов по приемке художественных ценностей
эвакуированных музеев

[...]

Харьков

Экспонаты художественным музеем получены 27 декабря 1941 г. из Уфимского Госбанка от представителей зам. управляющего Лугинина Д. Н. и зав. кладовой Госбанка Каташева П. В. в исключительно испорченном виде.

Со слов представителей Госбанка, вагоны, в которых находились картины, были разбиты, картины были выброшены, попали под дождь, долго валялись в сырости, частью были расхищены, очень небольшая их часть попала 27 декабря в художественный музей г. Уфы без всякой упаковки — отдельными картинами.

1. *Васильковский.* «Украинский пейзаж». Подрамник поломан, холст продавлен, царапины и два прорыва.

2. *Трутовский.* «В саду». Подрамник расшатан, угол разбит, холст ослаблен с прорывами. В центре большая осыпь краски и грунта, царапины, потертости, вздутие краски по всей картине.

3. *Кившенко.* «В базарный день». По поверхности картины 4 прорыва, проколы, царапины, краски сильно потрескались, холст продавлен. На обороте водяные затеки.

4. *Трутовский.* «Крестьяне за завтраком». Акварель, сильно загрязнена, паспорту испорчено совершенно.

5. *Смирнов.* «Портрет Левицкого в старости», царапины по поверхности акварели.

6. *Боклевский.* «Коробочка — Настасья Петровна» (Гоголь. «Мертвые души»), картон порван, паспорту загрязнено и в пятнах сырости.

7. *Маковский К.* Женский портрет. Холст без подрамника, от свертывания в трубку по горизонталям трещины и осыпь краски, в грязных пятнах.

8. *Боровиковский.* Мужской портрет. Х. М.— на правой щеке прорыв холста вертикальный 1,5 см, еще два прорыва с осыпью краски в правом нижнем углу. Осыпь краски по краю, потертость и царапины по поверхности. Затеки с обратной стороны.

9. *Левицкий.* Женский портрет. Возле правой щеки и плеча прорывы углом, осыпи краски на брови, сыпь краски до грунта, на обороте следы подтеков воды.

10. *Неизвестный художник.* Портрет Алексея Михайловича (парсуна). На обороте весь покрыт зеленой плесенью.

11. *Неизвестный художник* итальянской школы. Женский портрет, прорыв холста углом на лбу в 4 см, над головой прорыв вертикальный в 5 см, гвоздевой прокол, царапины и потертости лака, выпады краски.

12. *Виллевальде Г.* «Сцена с офицером». Х. М. Вся поверхность холста в трещинах, «царапинах», мелкие выпады краски.

И. о. Директора *Л. Казанская*

ЦДАВО України.— Ф. 4763, оп. 1, спр. 2.— Арк. 23—24. Завірена копія.

№ 5

Акт

2 мая 1942 р. Уфа. БАССР.

Мы, нижеподписавшиеся уполномоченный музейных фондов НКП УССР тов. Пестун В. К., научный работник тов. Фраерман Т. В. и сотрудники тт. Сегаль П. М. и Кушнир Е. Т., с одной стороны, и зам. управ. Башкон. Госбанка тов. Лугинин Д. И.— с другой стороны, составили настоящий акт в том, что музейные фонды НКП УССР принимают, а Башкирская контора Госбанка сдает вещи, принадлежавшие музеям НКП УССР, принятые временно на хранение.

Ящик № 1 (порядковый)

Досчатый без подписи с плотной упаковкой. При вскрытии в ящике оказалось знамен 81 шт., из них шелковых 17 шт., остальные сатиновые разные. Многие повреждены, некоторые изорваны и не хватает частей.

Ящик № 2

Сундук забит гвоздями, при вскрытии оказались следующие предметы: портретов на шелку 16 шт., знамен разных 51 шт. Суконные знамена изъедены молью, некоторые изорваны и испорчены.

Ящик № 3

Досчатый плотно упакованный, при вскрытии оказался с оружием, винтовок разных 36 шт., из них одна поломана, стволы отдельные 2, обрезы винтовочные 9 шт., пистолет сломанный 1 шт., штыки 3 шт., сабельные лезвия без ножен поломанные 4 шт., сабли с ножнами разные 5 шт., металлический нагрудник 1 шт. Многие вещи повреждены. Всего в ящике 61 предмет.

Ящик № 4

Досчатый плотно упакованный без надписи при вскрытии оказался в основном с историческими документами, которые ввиду их хаотического состояния и огромного количества отдельных листов в данных условиях описать подробно было невозможно.

Многие документы изъедены мышами, изорваны и испорчены. Кроме документов в ящике имелись следующие вещи:

1. Папки с адресами и грамотами в кожаных переплетах — 6 шт.
2. Лента бескозырки с надписью «Князь Потемкин Таврический» — 1 шт.
3. Альбом для патефонных пластинок — 1 шт.

4. Несколько нарукавников шелковых, изъеденных мышами.

5. Крест серебряный, изломанный с испорченными украшениями — 1 шт.

6. Икона овальная металлическая с эмалевой плакеткой испорчена — 1 шт.

7. Евангелие в серебряном обкладе с 14 гравированными украшениями — без начала — 1 шт.

8. Угол обклада евангелия белого металла 1 шт.

9. Иконка белого металла 1 шт.

10. Маленький сосуд в форме чаши с ручкой из белого металла 1 шт.

11. Часть подсвечника.

12. Фотографий разных сильно испорченных 7 шт.

13. Фотография Фролова с припечатанным кольцом в золотой оправе.

14. Часы без механизма.

15. Медали разные 37 шт.

16. Монета, пятак 1778 г., 1 шт.

17. Кресты нагрудные разные 6 шт.

18. Иконы деревянные 2 шт.

Ящики № 5, 6, 7

Досчатые плотно упакованные с подписями «Харьковский исторический музей».

При вскрытии ящики оказались с металлическими вещами церковного характера. Все ящики сильно повреждены, очевидно, во время бомбардировки, т. к. на многих вещах имеются следы пробоин осколками снарядов.

От некоторых вещей остались только части, многие сплющены и превращены в бесформенную массу, поэтому комиссия решила принять эти вещи по весу.

Ящик № 5 общий вес вещей		116,665 кг.
Ящик № 6	»	124,800 кг.
Ящик № 7	»	88,615 кг.

Ящик № 8

При вскрытии оказался с кусками парчи и риз в количестве 12 шт. (служивших упаковкой для бюста Александра I и переданного по акту от 27/XII. 41 г. тт. Шаранову и Батарщеву.

Члены комиссии:

Уполномоченный музфондов НКП УССР *Пестун*

Научный работник *Фраерман*

Сотрудники *Сегаль, Кушнир*

Зам. управляющего Башконторы Госбанка *Лугинин*

ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 11, спр. 502.— Арк. 100—101 об. Оригінал.

№ 6

Наркомпрос УССР
Музейные фонды
13 февраля 1944 г.
г. Уфа

Акт

При вскрытии для приемки ящика № 7, ранее принятого музейными фондами НКП УССР от госбанка в г. Уфе 9/V — 1942 г., в ящике оказались металлические предметы церковного характера. Все предметы сильно повреждены, очевидно, во время бомбардировки, т. к. на многих вещах

имеются пробоины осколками снарядов. От некоторых предметов остались только части, многие сплющены и превращены в бесформенную массу. Поэтому ценности можно принять только по весу. При взвешивании предметов в ящике № 7 оказалось 88,615 кг (восемьдесят восемь клг. 615 грамм). Как видно из надписи на старом ящике, ценности принадлежат Харьковскому историческому музею. Ящик — тара заменена новой и МФУ НКП УССР зарегистрирован под номером 69.

Приняли:

Уполномоченный НКП УССР *Кирса*
Научные работники *Сегаль, Фраерман*

ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 11, спр. 515.— Арк 107.

№ 7

Наркомпрос УССР
Музейные фонды
15 февраля 1944 г.
г. Уфа

Акт

При приемке музейных ценностей от т. Пестуна в ящике № 6, полученном из Госбанка г. Уфа по акту от 9 мая 1942 г., при взвешивании металла, находящегося в нем, оказалось 128 клг (сто двадцать восемь клг. 300 грамм).

По акту приемки от Госбанка значится в этом ящике (№ 6) 124 клг. 800 гр. Таким образом, в ящике оказалось на четыре клг. 500 гр. больше.

Ящик отремонтирован, укреплен, выложен частично диктом и зарегистрирован МФУ НКП УССР за № 70.

При упаковке экспонатов, выявленных нами, мелкие предметы и среди них экспонаты «Киевская Русь» и проч. завернуты в двух пакетах.

Принял:

Уполномоч. НКП УССР *Кирса*
Научные работники МФУ *Сегаль, Фраерман*

ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11, спр. 502.— Арк. 107. Оригінал.

№ 8

Акт

1944 г. февраля 16 дня

Мы, нижеподписавшиеся, вновь назначенный уполномоченный музфондов НКП УССР в г. Уфе т. Кирса в присутствии научных работников музфондов тт. Сегаль П. М., Фраерман Т. Б., коим было поручено т. Пестуном В. П. передача ценностей, находящихся в ящике № 5, принятого фондами в свое время (9/VI. 1942 г. из Госбанка в г. Уфа) по весу. В акте значится вес металла в этом ящике (№ 5) сто шестнадцать клг. 665 г (116—665). При вскрытии и взвешивании металла в ящике оказалось девяносто семь клг. 500 грамм (97—500). Таким образом, недостает девятнадцать клг. 165 грамм металла (19—165).

Тара, в коей хранился металл (ящик) имел щели, но был крепко забит гвоздями.

После капитального ремонта этого ящика в него снова был вложен металл и зарегистрирован под № 71 МФУ НКП УССР.

Уполномоченный НКП УССР *Кирса*
Научные сотрудники МФУ НКП УССР *П. М. Сегаль, Т. Фраерман*

ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 11, спр. 515.— Арк. 106. Оригінал.

4

БІБЛІОГРАФІЯ
КРИТИКА
ІНФОРМАЦІЯ

І. Б. ГИРИЧ *(Київ)*

ПУБЛІКАЦІЇ С. О. ЄФРЕМОВА В ГАЗЕТІ «НОВА РАДА», 1917—1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця)

> «Люде уміраують — ідеї вічні, і хоча б скільки жертв людських коштували нам нові пригоди, але ідея воскресення українського народу вічна — і вона справдиться».
>
> *С. Єфремов*
>
> На своїх місцях // Нова Рада.— 1919. 4 лют. (№ 25).— С. 1.

Так в одному з останніх номерів «Нової Ради» С. Єфремов, стверджуючи невмиручість української ідеї, підкреслював своє кредо публіциста — служіння справі відродження України. До Києва підходили більшовики, кінець української влади був очевидний. Але віра в майбутню перемогу, оптимізм людини, впевненої у своїй правоті, не залишали Сергія Олександровича: перемога рано чи пізно прийде.

С. Єфремов — публіцист. Про це говориться незаслужено мало. Блискучий полеміст він відгукувався на кожну новину українського життя й антиукраїнські випади чорносотенців та російських лібералів; прекрасний знавець літератури, він володів багатою афористичною, образною мовою. С. Єфремов умів гостро відповісти своїм опонентам, вразити переконливими доводами й залізною логікою; водночас був об'єктивним і стриманим, обережним і толерантним до протилежних думок і поглядів. Публіцистична спадщина С. Єфремова — класичний еталон для української журналістики, й сучасники, безперечно, повинні повертатися до його величезного доробку, вчитися на досконалих зразках публіцистичного мистецтва.

«Нова Рада» — орган української партії соціалістів-федералістів, за відгуками багатьох, навіть неприхильників української справи, вважалася найсоліднішою й поважнішою українською щоденною газетою з огляду на її об'єктивність, поступовість, відсутність крайніх позицій і оцінок, рівень журналістської професійності. І цим вона в першу чергу завдячувала діяльності С. Єфремова. Саме його статті визначали обличчя газети. Разом з редактором і близьким товаришем А. Ніковським Сергій Олександрович заповнював, принаймні, половину газети, що складалася з 4 сторінок великого формату. У майже 500 числах газети вміщено близько 1000 публікацій С. Єфремова, тобто на одне число в середньому припадало 2 єфремівські публікації. У 1917—1918 рр. відповідно в 49-у і 41-у числах не було статей Сергія Олександровича. Очевидно, це можна пояснити його відпочинком (по тижню в липні і серпні 1917 р.). Решту часу С. Єфремов не писав, бо займався політичною діяльністю (як секретар у міжнаціональних справах Центральної Ради в травні 1917 р. від'їздив до Петрограда на переговори з Тимчасовим урядом). У червні 1918 р. він також відпочивав три тижні.

Загалом його статті не публікувалися в таких числах: 1917 р.— Ч. 9 (8 квіт.), Ч. 34—44 (8—23 трав.), Ч. 46 (25 трав.), Ч. 76 (29 —30 черв.), Ч. 85—89 (10—17 лип.), Ч. 97—102 (26 лип.— 2 серпн.), Ч. 139—140 (17—18 верес.), Ч. 142—155 (21 верес.— 6 жовт.), Ч. 185—186 (13—15 лист.), Ч. 188—191 (17—22 лист.), Ч. 195—196 (26—28 лист.); 1918 р.—

Ч. 74 (12—13 трав.), Ч 89—101 (31 трав.— 16 черв.), Ч. 103—109 (19 — 26 черв.), Ч. 168 (19 верес.), Ч. 172—173 (25—26 верес.), Ч. 184 (10 жовт.), Ч. 201—202 (31 жовт.— 1 лист.), Ч. 205 (4—5 лист.), Ч. 211 (11—12 лист.), Ч. 235—246 (12—31 груд.). В усіх 27 числах газети за 1919 р. уміщено статті С. Єфремова.

Як правило, Єфремов готував поточну експрес-інформацію про тогочасні події. Нею відкривалася «Нова Рада». Таких статей-передовиць було одна, частіше дві. Майже в кожному номері він подавав аналітичну або полемічну статтю, що часто складалися з двох — п'яти частин. Значно рідше Сергій Олександрович готував огляди преси й епізодично давав замітки в розділі хроніки.

Лідер партії есефів С. Єфремов на перших порах стояв на виразних автономно-федералістських засадах, боронячи інтереси України. Він бачив її у складі нової, федеративної Росії, й тому дуже негативно оцінював Тимчасовий уряд та його унітариську позицію щодо колишніх національних окраїн [1]. І все ж у перші місяці після лютневої революції він не полишав надії на взаємовигідну домовленість урядів України й Росії. Навіть до світової війни його ставлення було досить стримане, з певним розумінням й відносною підтримкою політики Тимчасового уряду [2], хоча особисті настрої Сергія Олександровича були, безперечно, пацифістськими.

Внутрішньому становищу в Україні С. Єфремов приділяв чимало уваги. Гідну відсіч він давав російським шовіністам, і насамперед ідеологам газети «Киевлянин» А. Шульгину та іншим, хто намагався створити новий антиукраїнський рух «южноpоссов» [3]. Вже з квітня 1917 і впродовж наступних років Сергій Олександрович та П. Мазюкевич порушували питання створення української автокефальної церкви [4]. С. Єфремов постійно звертав свій погляд на Галичину, жодна з її проблем не залишалася поза його увагою: це і насильства російських окупаційних військ, депортація українського населення, передусім інтелігенції, на Східну Україну; діяльність галицьких партій, що виборювали самостійність Західної України.

Домагаючись запровадження українського судочинства, заснування українських середніх і вищих шкіл, створення української армії, разом з тим не сприймав місцевих рецидивів шовінізму й дуже несхвально ставився до українських самостійників, вважаючи, що останні своїми крайніми гаслами дискредитують українську справу [5]. Національно-визвольний рух напередодні жовтневих подій ще раз висвітлив стару аксіому, що політичний радикалізм не завжди збігається з радикалізмом у національному питанні. Російські ліберали в Києві, які гуртувалися навколо газети «Киевская мысль», негативно поставилися до українських автономістичних домагань, але Сергій Олександрович принципово й безкомпромісно відстоював саме цю позицію [6].

Однак чим ближче було до жовтневих подій, тим ясніше ставало, що вибороти справжню федерацію неможливо, імперська засліпленість кадетсько-меншовицького керівництва Росії не дозволить вирішити питання української автономії. В хід були пущені брехня, наклепи, антиукраїнські плітки, звинувачення в численних «зрадах». С. Єфремов пояснює суть цієї проблеми в низці статей [7], закликає самостійно розв'язувати питання майбутнього устрою країни, проводить думку про необхідність власних, українських установчих зборів, котрі б самі, без аналогічних російських зборів, вирішували долю України.

Але сталося інакше. Більшовицький переворот у Петрограді прискорив прозріння багатьох українських політичних діячів, зокрема й С. Єфремова. Він радісно вітав III універсал Центральної Ради, сподівався, що

конституційними заходами вдасться вийти з нової кризи й хаосу, куди все глибше занурювалася Україна. Альтернативи незалежності України вже не було.

До діяльності більшовиків Сергій Олександрович з самого початку зайняв різко негативну позицію. Він був противником будь-якого насильства, особливо коли воно прикривалося блюзнірськими гаслами про народну користь. Ще напередодні жовтневого путчу С. Єфремов виступив в газеті про неприпустимість ототожнювання українського національно-визвольного руху з більшовизмом [8], а події 25 жовтня кваліфікував як «нову авантюру» [9].

Перші ж заходи більшовиків: закриття преси, нагінки на інакомислячих, терор проти інтелігенції й підприємців показали їх антинародну сутність, на чому постійно наголошував С. Єфремов. Щодо національного питання, то більшовики свої великодержавні, імперські цілі маскували під облудними гаслами самовизначення. Особливо це виявилося на прикладі України. Російські більшовики звинуватили Центральну Раду в буржуазності й готували інтервенцію проти УНР. С. Єфремов закликав до згуртованості в скрутний час, до збройної відсічі агресорам [10], але слабкість української демократії, більшовизація українських міст і армії, неминуче наближали нову українську руїну.

С. Єфремов звинувачував противників більшовицької партії в зраді загальнонародним інтересам, обурювався фактами розстрілу більшовиками мирних маніфестацій на підтримку розігнаних всеросійських Установчих зборів, порівнюючи цей акт з кривавою неділею 9 січня 1905 р. Він писав: «Крівавий Ленін знайде в цьому злочинстві свій кінець, як знайшов його вже кривавий Микола. І це буде тим швидше, що злочинство крівавого комісара далеко більше. Він зважився на саме святая святих народної віри, і це безкарно не минеться ... самодержці з Смольного інституту розстріляли ту віру в Установчу Раду, якою жили маси з самого упадку самодержавія, розстріляли віру в лад і добрий спокій, за якими тужать серця, розстріляли, нарешті, віру в соціалізм та його творчі сили. Знеславлені і збесчещені лежать тепер у поросі революційні знамена, пошматовані насильниками. Тепер у нас не лишилося нічого» [11].

Відмобілізувати Україну на відсіч більшовицьким нападникам з Росії С. Єфремову й газеті «Нова Рада» не вдалося. Нехіть, інерція, байдужість народних мас сприяли більшовицькому загарбанню. Свобода, принесена «на вістрях штиків» [12], проявилася в нечуваних, жахливих терористичних акціях. В час першої більшовицької окупації Києва Сергій Олександрович гнівно засуджував авантюрну фінансову політику нової влади [13], безпорадне економічне хазяйнування, тощо. Він був у небезпеці, щохвилини йому загрожувала смерть, але роботу не припиняв, на компроміси не йшов.

У березні 1918 р., в останні дні перебування більшовиків у Києві, редакція «Нової Ради» пережила справжній збройний штурм на Інститутській вулиці. Майже півсотні озброєних людей намагалися захопити папір, розбити друкарські приладдя й т. ін., аби припинити вихід газети. Знаючи про скорий прихід німецько-українського союзного війська, мешканці будинку разом з членами редакції вдалися до збройного опору, кілька годин відстрілюючись від нападників, і наступ було відбито. Цілком можливо, що серед захисників газети був і С. Єфремов.

До Києва повернулася Центральна Рада. Надії на те, що правляча сила — партії українських есерів і есдеків зроблять відповідні висновки зі своїх попередніх помилок, не виправдалися. Соціалістичний уряд продовжував політику соціалізації землі, експропріації приватної власності. С. Єфремов був рішучим противником державної власності на землю;

відстоюючи принципи приватної власності, він закликав есерів не провадити абсурдну соціалізацію, котра остаточно підірве сільське господарство. «Соціалізація ... землі,— писав С. Єфремов,— це утопія, якої за наших обставин не сила здійснити, але утопія, за яку люди готові головами покладати, жертвовати і своє й чуже життя, добро, волю, честь»[14].

У цей час відбулася переорієнтація партії соціалістів-федералістів. Принцип всеросійського федералізму тепер трансформувався у всеєвропейський федералізм. Україну С. Єфремов бачив федерованою не в демократичній Росії, а у спілці вільних народів Європи. Тобто, накреслювався шлях до федерації через незалежність. Свою думку з цього приводу, відповідаючи на закиди у зраді федералістичній ідеї, він виклав у вересні 1918 р.: «...думаю, що не одинцем з своїми думками стою і не самотою йду тим шляхом до справжньої вільної спілки народів через самостійність, як перше йшов через російську унітарність і централізм»[15]. Відзначаючи факт зростання федералістичних настроїв у російських політиків, він писав: «...Мимоволі виникає думка, що в російських кругах тільки тому так багато федералістів наплодилося, що з України самостійна держава»[16].

Гетьманський переворот С. Єфремов зустрів негативно. Але саме такий хід подій він передбачав і про це не раз попереджав на шпальтах газети. Підтримуючи діяльність есерів, він з гіркотою зауважував: «Хотілося зарадити керманичів нашої держави тією трівогою за нашу будучину, хотілося дзвонити на гвалт, щоб сполохати й збудити серце країни і примусити його забитись такою ж трівогою. На жаль, серце міцно спало. Мозок був спаралізований»[17].

До уряду Скоропадського С. Єфремов також був у опозиції. Консервативну політику Ради міністрів він постійно критикував. Але тепер проти газети була застосована гетьманська цензура, з якою С. Єфремов боровся, як міг. Зоборонені статті й окремі місця він потім домагався публікувати в наступних номерах: звертався до урядовців, тиснув на цензора, а іноді попри заборону всеодно друкував матеріал. В серпні він написав статтю «За білу пляму» (заборонені статті вилучалися й залишалися порожні місця). Цензор О. Нікольський її не пропустив, але С. Єфремов не скорився цьому. На полі власного примірника газети він записав: «Цензура цю статтю, як і вступну була викинула, та я звелів таки друкувати»[18].

Крах гетьманщини був теж закономірний. С. Єфремов уважно слідкував за діяльністю Національного союзу, за розгортанням протигетьманського повстання, але майже всі матеріали про це заборонялися цензурою. Сергій Олександрович збирав їх у відбитках і вкладав або клеїв на відповідних білих плямах «Нової Ради». Але коли прийшов до влади С. Петлюра, С. Єфремов і його газета знову не стала офіціозом нової, на цей раз справді української влади. Після перших днів радісного захоплення перемогою на сторінках газети з'являються протести проти неправильних дій Директорії. С. Єфремов засуджує несправедливі насильства, примусову українізацію, не схвалює заборону російських опозиційних газет[19]. Особливо його обурила безглузда боротьба з російськомовними вивісками. «Ворог напевне тріумфує,— писав публіцист,— поки що по закутках. На його це млин вода. А мені — мені гнітюче й боляче на душі, червона краска лице заливає, сором очі випікає, що доводиться в такий час говорити про вивіски»[20]. Але про цей його біль, на жаль, читачі не дізналися, вже республіканська цензура заборонила друкувати цю статтю.

Розуміючи всі вади Директорії, С. Єфремов все ж переконував читачів «Нової Ради», що нова влада є єдиною силою, здатною врятувати

Україну від її найбільших ворогів — Денікіна й більшовизму. Але сили вже були нерівні, час для протидії втрачений, більшість населення деморалізована. Нові заклики до оборони батьківщини майже зовсім не знаходили співчуття у киян, навіть навпаки, з наближенням більшовиків почалася паніка. «То сором несвіцький,— обурювався С. Єфремов,— міліонове місто, повне здорових, сильних людей, б'ється, мов слаба жінка в істериці, в тій безглуздій, безудержній паніці, якої навіть пояснити до ладу неможна» [21]. 7 лютого 1919 р. більшовики вдруге захопили Київ. Цього ж дня «Нова Рада» припинила своє існування.

Під назвою «Рада» газета відновила свою діяльність у вересні 1919 р., за денікінщини. Нова влада попри свій зоологічний антиукраїнізм виявилася значно толерантнішою за більшовиків. Наприкінці вересня газета отримала нову назву «Промінь» і до чергового приходу більшовиків, тобто до грудня цього ж року, з'явилося всього 56 чисел газети. С. Єфремову знову довелося працювати в жорстких лещатах цензури, але, розуміючи вагу майже одинокої української щоденної газети, він робив усе, щоб вона в умовах руїни і фінансової кризи продовжувала виходити.

Останньою ластівкою вільної преси Києва було «Громадське слово», що виходило за часів перебування у Києві польської військової залоги й петлюрівських військ у травні-червні 1920 р. С. Єфремов майже відійшов від активної роботи в газеті. В «Громадському слові» Сергій Олександрович умістив лише спогади про третю більшовицьку окупацію міста [22], дуже влучно порівнявши це хазяйнування з мертвою рукою: все до чого торкалися більшовики, мертвіло й руйнувалось.

Залишається дивуватися мужності С. Єфремова. Переконаний ворог більшовиків, він не поїхав на еміграцію, а залишився зі своїм народом. Розправа над ним була запрограмованою, потрібний був лише слушний момент. Він настав через 10 років. Сергій Олександрович тужив за журналістикою; не маючи вільної преси та можливості відкрито боротися словом, він завів щоденник, де неодноразово згадував про «Нову Раду» — останній ланцюжок, що з'єднував його з українським народом.

* * *

В науково-дослідній бібліотеці державних архівів України в Києві зберігаються унікальні, повні комплекти газет «Нова Рада» за 1917—1919 рр. [23], що відклалися в особистому архіві видатного українського публіциста й літературознавця С. О. Єфремова. Ця збірка цікава, насамперед, тим, що С. Єфремов в кожному числі газети відмічав і підписував ті статті, котрі в оригіналі не мали авторського підпису. Головним чином йдеться про передовиці, які, як правило, готував Сергій Олександрович.

Практично кожна стаття має авторські виправлення тексту, в деяких місцях додані навіть цілі речення. В часи існування політичної цензури (скоропадщина, петлюрівщина, денікінщина) ціла низка статей С. Єфремова та інших співробітників «Нової Ради» вилучалися або виходили із значними цензурними купюрами.

Вилучені цензурою фрагменти поновлювалися С. Єфремовим власноручно чорнилом або вклейками на порожні місця друкарських відбитків матеріалів. В деяких числах статті вилучалися повністю й тому архівний примірник С. Єфремова — єдине джерело для вивчення публіцистичної спадщини відомого літературознавця.

С. Єфремов підписував лише великі статті аналітичного характеру. Передовиці, огляди газет і журналів, хронікальні замітки підписів не мали; а саме ця категорія публікацій становить переважну частину в публіцистичному доробкові Сергія Олександровича. Найновішим і ледве

не єдиним на сьогодні є покажчик праць С. Єфремова, що готував він сам, коли обирався в академіки ВУАН по кафедрі красного письменства [24].

Згідно з покажчиком, С. Єфремов у «Новій Раді» за 1917—1919 рр. опублікував відповідно: 52, 85 і 12 статей [25]. Але, як зазначалося, список складався лише з найголовніших публікацій. За покажчиком, що подається нижче, відповідно названо 333, 433, 49 публікацій.

До пропонованого покажчика включені також статті, що виходили в газетах «Рада» (15 публікацій), «Промінь» (81 публікація), «Громадське слово» (8 публікацій). Ці газети мали той самий штат співробітників, і в усіх, крім «Громадського слова», провідним публіцистом був С. Єфремов. Тобто за фактично три роки (1917—1920) Сергій Олександрович надрукував власне в одному органі 926 публікацій [26].

Варто зазначити також, що окремі числа газет мають наклейки з адресою С. Єфремова (Київ, вул. Гоголівська, 27, пом. 2). Крім великої кількості поміток і автографів Сергія Олександровича є написи, зроблені рукою В. Дурдуківського — відомого українського педагога, шварга С. Єфремова, що мешкав разом з ним [27] в одному будинку. Крім трьох нових підшивок, до бібліотеки С. Єфремова, очевидно, належали й інші примірники «Нової Ради», де епізодично трапляються автографи літературознавця [28]. А наявність примірників «Літературно-наукового вісника» з криптонімом «С. Є.» на палітурці, а також його поміток на сторінках цих журналів і деяких книг з штемпелем особистої бібліотеки Сергія Єфремова дозволяють зробити висновок, що велика частина власної бібліотеки вченого після його арешту потрапила не тільки в ЦНБ, але й у сховища бібліотеки держархівів.

Пропонований покажчик має анотації майже на всі статті С. Єфремова, крім тих, назва яких цілком відбиває зміст публікації. Нами частково використані анотації автора з покажчика 1919 р. Всі анотації подаються у квадратних дужках, археографічні примітки — курсивом. Покажчик складено за хронологією. Ті з статей, що не мають підпису в оригіналі і лише в авторській підшивці підписані червоним або синім олівцем, в покажчику позначаються «б/п». Статті, підписані повним ім'ям та прізвищем або лише ініціалом та прізвищем, позначені криптонімом — «С. Є.». Інші варіанти прізвища та його псевдоніми зазначаються повністю (у статтях, підписаних псевдонімами, С. Єфремов на своєму газетному примірнику також ставив свій автограф). У покажчик внесені різноманітні помітки на газетних статтях, зроблені С. Єфремовим власноручно. Відзначені також публікації, що мають багато коректурних авторських виправлень. Якщо стаття друкувалася на першій сторінці, то остання в покажчику не вказується.

Наявність підписів С. Єфремова навіть під періодичними хронікальними замітками є підставою для висновку про те, що покажчик включає в себе повний доробок С. Єфремова в газеті «Нова Рада». Безперечно, покажчик знадобиться для видання в майбутньому публіцистичної спадщини академіка, а, можливо, й повного зібрання творів С. Єфремова.

[1] *Єфремов С.* Народи Росії і державний централізм // Нова Рада.— 1917.— Ч. 24. 27 квіт.— С. 1; *Його ж.* В суточках // Там само.— Ч. 29.— 29 квіт.— С. 1.

[2] *Єфремов С.* Позичка волі // Там само.— № 12.— 12 квіт.— С. 1.

[3] *Єфремов С.* Нова національність // Там само.— Ч. 8.— 7 квіт.— С. 1.

[4] *Єфремов С.* На роспутті // Там само.— 1917.— Ч. 19.— 21 квіт.— С. 1.

[5] *Єфремов С.* Чадний огонь // Там само.— Ч. 55.— 4 черв.— С. 1; *Його ж.* Не по дорозі // Там само.— Ч. 57.— 7 червн.— С. 1.

[6] *Єфремов С.* Африканська фантазія.// Там само.— Ч. 68.— 20 черв.— С. 1; Дешеві лаври // Там само.— Ч. 74.— 27 черв.— С. 1; Українська справа й російська

демократія // Там само.— Ч. 73.— 25 черв.— С. 1; Вимийте руки // Там само.— Ч. 93.— 21 лип.— С. 1.

7 *Єфремов С.* Як це робиться // Там само.— Ч. 163.— 15 жовт.— С. 1; *Його ж.* — Без більшості // Там само.— Ч. 168.— 21 жовт.— С. 1; *Його ж.* Коли тому правда ... // Там само.— Ч. 165.— 18 жовт.— С. 1.

8 *Єфремов С.* Недоречна аналогія // Там само.— Ч. 167.— 20 жовт.— С. 1.

9 *Єфремов С.* Нова авантюра // Там само.— Ч. 171.— 25 жовт.— С. 1.

10 *Єфремов С.* Каїнове діло // Там само.— Ч. 202.— 6 груд.— С. 1; *Його ж.* Єдиними грудьми // Там само; *Його ж.* Вони обвинувачують // Там само.

11 *Єфремов С.*— 9 січня — 5 січня // Там само.— 1918.— Ч. 5.— 9. січ.— С. 1.

12 *Єфремов С.* На вістрях штиків // Там само.— Ч. 16.— 20 (7), лют.— С. 1.

13 *Єфремов С.* Твердий голос.// Там само.— Ч. 23.— 28 (15). лют.— С. 1; *Єфремов С.* Большевики і державний банк// Там само.—Ч. 24.—17 лют. (23 берез.)—С. 1.

14 *Єфремов С.* Не з того кінця // Там само.— Ч. 42.— 26 (13) берез.— С. 1.

15 *Єфремов С.* В пустині velелюдній. III // Там само.— Ч. 159.— 7 верес. 26 серп.— С. 1.

16 *Там само.*

17 *Єфремов С.* Інтермедія // Там само.— Ч. 71.— 9 трав.— (26 квіт.).— С. 1.

18 *Єфремов С.* За білу пляму // Там само.— Ч. 134.— 7 серп.— С. 1—2.

19 *Єфремов С.* На стару тему // Там само.— 1919.— Ч. 10.— 16 берез.— С. 1.

20 *Єфремов С.* Одна дрібниця і один трюїзм // Там само.— № 5.— 5 січ.— С. 1.

21 *Єфремов С.* Паніка // Там само.— Ч. 20.— 28 січ.— С. 2.

22 *Єфремов С.* Недобрі спомини. I—V // Громадське слово.— 1920.— Ч. 2, 5, 7, 9, 10.— 11—20 трав.

23 НДБ держархівів України в м. Києві, інв. № 2131, 2135, 2137. З єфремівського архіву походять також повні комплекти «Ради» за 1906—1914 рр. (інв. №№ 2443, 2447, 4938, 2447, 2448, 2559, 2560—2562).

24 *Спис* праць С. О. Єфремова // ЗІФВУАН.— К., 1923.— Кн. 2/3.— С. 49—92.

25 Не рахувалися, як окремі, публікації з продовженням.

26 Цікаво, що за «Списом праць С. Єфремова» за 1895—1919 рр. налічується 956 публікацій. А. Є. Кримський в «Життєписі і літературній діяльності С. О. Єфремова» пише про наявність понад 3000 позицій в його бібліографії (ЗІФВУАН.— К., 1923.— кн. 2/3.— С. 45 розд. паг.). Як бачимо, це навряд чи відповідає дійсності й, очевидно, треба називати щонайменше вдвічі більшу цифру.

27 Будинок на вул. Гоголівській належав Дурдуківським. Сергій Олександрович був одружений з сестрою В. Дурдуківського.

28 НДБ держархівів України в м. Києві, інв. № 10210 (за 1917 р.), № 2138 та 10251 (за 1918 р.).

«Нова рада», 1917 р.

1.	«До українського громадянства. Заклик». [Про підтримку УЦР від імені ТУПу], б/п.	Ч. 1 (25 берез.)
2.	«На порозі майбутности».	Ч. 1 (25 берез.), с. 2.
3.	«На святі волі», С. Є.	Ч. 1 (25 берез.), с. 4.
4.	«Промова секретаря Ради ТУП С. Єфремова на з'їзді 25 березня» [коротка історія створення ТУПу].	Ч. 2 (28 берез.), с. 2.
5.	«Од комісії, що розбірає діла Київської жандармської Управи» [біографії провокаторів та співробітників з архіву КЖУ], б/п.	Ч. 3 (29 берез.)
6.	«Од комісара в справах печати» [про розбір архівних матеріалів цензурного комітету в Києві], С. Є.	Ч. 3 (29 берез.), с. 4.
7.	«Урядови заяви про війну», [з приводу виступу П. Мілюкова з виправданням загарбницьких цілей Росії щодо Царгорода], б/п.	Ч. 4 (30 берез.)
8.	«Українські домагання» [про українізацію освіти й судочинства], б/п.	Ч. 4 (30 берез.), с. 3.
9.	«Київ, 31 березня 1917 року. З'їзд партії народної свободи», б/п.	Ч. 5 (31 берез.)
10.	«Оновлення органів місцевого самоврядування», б/п.	Ч. 5 (31 берез.)
11.	«До української людности. Громадяне!» [звернення від імені Центр. Ради про підтримку], б/п.	Ч. 6 (2 квіт.), с. 4.
12.	«Київ, 6 квітня 1917 року. Тиждень з'їздів», б/п.	Ч. 7 (6 квіт.)
13.	«Розвіяні страхи» [про напружені стосунки між Радою робітничих і солдатських депутатів і Тимчасовим урядом], б/п. [*Суттєві правки.*]	Ч. 7 (6 квіт.)

14. «Заява московських українців», б/п. — Ч. 7 (6 квіт.)
15. «Нова національність» [про «южноруссов» В. Шульгина], Ромул. — Ч. 8 (7 квіт.)
16. «До питання про автономію», С. Є. — Ч. 8 (7 квіт.), с. 1—2.
17. «На партійні теми. I—II» [про історію створення й розвитку українських політичних партій], С. Є. [*Суттєві правки.*] — Ч. 10 (9 квіт.)
18. «Радикально-демократична партія», б/п. — Ч. 10 (9 квіт.), с. 2.
19. «Київ, 11 квітня 1917 р. Початок нової доби», б/п. — Ч. 11 (11 квіт.)
20. «Організація громадських сил», б/п. — Ч. 11 (11 квіт.)
21. «Київ, 12 квітня 1917 року. Голос народа» [про земельну і національну справу], б/п. — Ч. 12 (12 квіт.)
22. «Позичка волі» [про позичку Тимчасовому уряду на війну], б/п. — Ч. 12 (12 квіт.)
23. «Київ, 13 квітня 1917 р. Чергова справа» [про заснування «Просвіт»], б/п. — Ч. 13 і 14, (13—14 квіт.)
24. «Звістки з Галичини», б/п. — Ч. 13 і 14 (13—14 квіт.)
25. «На партійні теми. III», С. Є. — Ч. 13 і 14 (13—14 квіт.)
26. «Київ, 15 квітня 1917 р. Ще про «українську небезпеку», б/п. [*З правками.*] — Ч. 15 (15 квіт.)
27. «Київ, 15 квітня 1917 р. Вигляди на замирання» [переговори про закінчення війни], б/п. — Ч. 15 (15 квіт.)
28. «Київ, 18 квітня 1917 р. Робітницьке свято» б/п. — Ч. 16 и 17 (18 квіт.)
29. «Київ, 18 квітня 1917 р. Заклик правительства до сільських господарів». — Ч. 16 і 17 (18 квіт.)
30. «М. Канів (на Київщині)» [допис про нову земську управу та заходи щодо шевченкової могили], б/п. — Ч. 16 і 17 (18 квіт.), с. 3.
31. «Київ, 20 квітня 1917 р. Перед Установчою Радою», б/п. — Ч. 18 (20 квіт.)
32. «Сіль в оці», [полеміка з В. Шульгиним з приводу висвітлення «Киевлянином» національного конгресу], С. Є. — Ч. 18 (20 квіт.)
33. «Співробітники Київської жандармської управи. Список № 4-й», б/п. [*З правками автора.*] — Ч. 18 (20 квіт.), с. 1—2.
34. «Київ, 21 квітня 1917 р. Ще про галицькі справи», б/п. — Ч. 19 (21 квіт.)
35. «На роспутті» [про з'їзд духовенства Київщини в справі автокефалії української церкви], Ромул. — Ч. 19 (21квіт.)
36. «Київ, 22 квітня 1917 р. Голод на книжку», б/п. — Ч. 20 (22 квіт.)
37. «Київ, 22 квітня 1917 р. Невиразне становище» [з приводу позиції міністра П. Мілюкова не припиняти війни], б/п. — Ч. 20 (22 квіт.)
38. «Київ, 23 квітня 1917 р. Міністерський кризис», б/п. — Ч. 21 (23 квіт.)
39. «Дві правди» [про формування українських військових частин], С. Є. — Ч. 21 (23 квіт.)
40. «Київ, 25 квітня 1917 р. Про спілки та товариства», б/п. — Ч. 22 (25 квіт.)
41. «Київ, 25 квітня 1917 р. Ліквідація астрофильства» [український рух в Галичині і Наддніпрянщині], С. Є. — Ч. 22 (25 квіт.)
42. «Київ, 26 квітня 1917 р. Новий закон про міське самоврядування», б/п. — Ч. 23 (26 квіт.)
43. «Київ, 27 квітня 1917 р. Народи Росії і державний централізм», б/п. — Ч. 24 (27 квіт.)
44. «Київ, 27 квітня 1917 р. Нові заходи до замирання», б/п. — Ч. 24 (27 квіт.)
45. «Київ, 28 квітня 1917 р. Новий закон правительства», б/п. — Ч. 25 (28 квіт.)
46. «Старим слідом», С. Є. [*З правками.*] — Ч. 25 (28 квіт.)
47. «Київ, 29 квітня 1917 р. До міських виборів», б/п. — Ч. 26 (29 квіт.)
48. «Київ, 30 квітня 1917 р. Коаліційне міністерство», б/п. — Ч. 27 (30 квіт.)
49. «Київ, 2 травня 1917 р. Велична зустріч» [у Державній Думі], б/п. — Ч. 28. (2 трав.)
50. «Вільне слово», С. Є. — Ч. 28 (2 трав.)
51. «Київ, 3 травня 1917 р. Одставка військового міністра», б/ п. — Ч. 29 (3 трав.)

52. «В суточках» [про необхідність української державності у формі автономії в демократичній Росії], С. Є. — Ч. 29 (3 трав.)
53. «В непевному сусідстві» [про «Демократический союз деятелей русской культуры на Украине»], С. Є. — Ч. 30 (4 трав.)
54. «Київ, 5 травня 1917 р. Нове міністерство», б/п. — Ч. 31 (5 трав.)
55. «Київ, 5 травня 1917 р. Волосне земство», б/п. — Ч. 31 (5 трав.)
56. «Київ, 6 травня 1917 р. Слово німецького правительства», б/п. — Ч. 32 (6 трав.)
57. «Мойсеєві українського народу. Пам'яті Івана Франка», С. Є. [*З правками.*] — Ч. 32 (6 трав.)
58. «Київ, 7 травня 1917 р. Декларація нового міністерства», б/п. — Ч. 33 (7 трав.)
59. «Київ, 7 травня 1917 р. На слизькому» [про ставлення до українського питання петроградських соціал-демократів], б/п. — Ч. 33 (7 трав.)
60. «На початку другого акту». — Ч. 33 (7 трав.)
61. «З-над Невських берегів. 1», С. Є. [*Продатовано автором 16.V.1917 р.*] — Ч. 45 (24 трав.)
62. «З-над Невських берегів. Лист другий», С. Є. — Ч. 47 (26 трав.)
63. «З-над Невських берегів. Лист третій», С. Є. [*Продатовано автором 21.V.1917 р.*] — Ч. 48 (27 трав.)
64. «Київ, 27 травня 1917 р. Перед финалом галицької епопеї», б/п. — Ч. 48 (27 трав.)
65. «Київ, 28 травня 1917 р. Поворот до ладу», б/п. — Ч. 49 (28 трав.)
66. «З-над Невських берегів. І». С. Є. 23.V.1917 р. — Ч. 49 (28 трав.)
67. «Київ, 30 травня 1917 року. Де шлях до порозуміння» [українська автономія і російські соціал-демократи й газета «Киевская мысль»], б/п. — Ч. 50 (30 трав.)
68. «Київ, 30 травня 1917 року. Битись чи миритись», б/п. — Ч. 50 (30 трав.)
69. «Київ, 31 травня 1917 року. Нова перемога федералізму», б/п. — Ч. 51 (31 трав.)
70. «Київ, 31 травня 1917 року. Непевними манівцями», б/п. — Ч. 51 (31 трав.)
71. «Київ, 1 червня 1917 р. Чорні хмари», б/п. — Ч. 52 (1 черв.)
72. «Співробітники Київської жандармської управи. Список № 5», б/п. — Ч. 52 (1 черв.)
73. «Київ, 2 червня 1917 р. Одним шляхом» [про Всеукраїнський селянський з'їзд], б/п. — Ч. 53 (2 черв.)
74. «Київ, 2 червня 1917 р. Провокація та самоправство» [К. Оберучев і справа українського війська], б/п. — Ч. 53 (2 черв.)
75. «Київ, 3 червня 1917 р.» б/п. — Ч. 54 (3 черв.)
76. «Київ, 4 червня 1917 р. Дрібниця тимчасового», б/п. — Ч. 55 (4 черв.)
77. «Київ, 4 червня 1917 р. Усі однакові», б/п. — Ч. 55 (4 черв.)
78. «Чадний огонь» [про український шовінізм у книжках видавництва «Вернигора»], С. Є. — Ч. 55 (4 черв.)
79. «Київ, 6 червня 1917 р. Кілька запитаннів» [Тимчасовий уряд і українська автономія], б/п. — Ч. 56 (6 черв.)
80. «Київ, 7 червня 1917 р. Не по дорозі» [про мітинг за самостійність України], б/п. — Ч. 57 (7 черв.)
81. «Київ, 8 червня 1917 р. Майте ж міру», б/п. — Ч. 58. (8 черв.)
82. «Київ, 8 червня 1917 р. До спільної мови», б/п. — Ч. 58 (8 черв.)
83. «Ірландська справа», С. Є. — Ч. 58 (8 черв.)
84. «Київ, 9 червня 1917 р. Правдивим шляхом», б/п. — Ч. 59 (9 черв.)
85. «Київ, 10 червня 1917 р. Військовий з'їзд», б/п. — Ч. 60 (10 черв.)
86. «Київ, 11 червня 1917 р. Хай мерці ховають своїх мерців» [про Державну Думу], б/п. — Ч. 61 (11 черв.)
87. «Литовські справи», С. Є. — Ч. 61 (11 черв.)
88. «Київ, 13 червня 1917 р. Заклик до творчої роботи», б/п. — Ч. 62 (13 черв.)
89. «Київ, 14 червня 1917 р. Голос організованого українства», б/п. — Ч. 63 (14 черв.)
90. «Київ, 14 червня 1917 р. Непотрібний акт» [про чутки, що Тимчасовий уряд хоче поставити А. Шептицького на київського митрополіта], б/п. — Ч. 63 (14 черв.)

91. «Київ, 15 червня 1917 р. З'їзд українських правників», б/п. [*Підпис олівцем витерто.*]	Ч. 64 (15 черв.)
92. «Київ, 15 червня 1917 р. Перші голоси» [реакція петроградської преси на I Універсал], б/п. [*Підпис олівцем витерто.*]	Ч. 64 (15 черв.)
93. «Київ, 15 червня 1917 р. Трівожні хвилини», б/п [*Підпис витерто.*]	Ч. 64 (15 черв.)
94. «Київ, 16 червня 1917 р. Національна справа на з'їзді всеросійської демократії», б/п.	Ч. 65 (16 черв.)
95. «Київ, 16 червня 1917 р. Нові заходи в земельній справі», б/п.	Ч. 65 (16 черв.)
96. «Київ, 17 червня 1917 р. Установча Рада», б/п.	Ч. 66 (17 черв.)
97. «Київ, 17 червня 1917 р. Стара мова, стара хода, старі звички», б/п.	Ч. 66 (17 черв.)
98. «Київ, 18 червня 1917 р. Перед новою помилкою» [про маніфест Тимчасового уряду до братнього українського народу], б/п.	Ч. 67 (18 черв.)
99. «Київ, 18 червня 1917 р. Голос села», б/п.	Ч. 67 (18 черв.)
100. «Київ, 20 червня 1917 р. До ділової програми», б/п.	Ч. 68 (20 черв.)
101. «Африканська фантазія» [полеміка з редактором «Киевской мысли» К. Василенко з приводу створення Генерального секретаріату ЦР], С. Є.	Ч. 68 (20 черв.)
102. «Київ, 21 червня 1917 р. Початок операцій на фронті», б/п.	Ч. 69 (21 черв.)
103. «Київ, 22 червня 1917 р. До сучасного моменту», б/п.	Ч. 70 (22 черв.)
104. «Шляхи до Риму. Кілька уваг до листа професора Яснопольського», С. Є.	Ч. 70 (22 черв.)
105. «Київ, 23 червня 1917 р. З'їзд польських організацій», б/п.	Ч. 71 (23 черв.)
106. «Київ, 23 червня 1917 р. Нова спроба порозуміння» [делегація Центр. Ради до Тимчасового уряду], б/п.	Ч. 71 (23 черв.)
107. «Опізнився ти, козаче!» [про москвофільську діяльність Дудикевича], С. Є.	Ч. 71 (23 черв.)
108. «Київ, 24 червня 1917 р. Голос російської демократії», б/п. [*Ціле речення дописане від руки на місці друкарського браку.*]	Ч. 72 (24 черв.)
109. «Про азбуку» [відповідь на лист лікаря С. Я.], підпис «Автор статті «Не по дорозі».	Ч. 72 (24 черв.), с. 2.
110. «Київ, 25 червня 1917 р. Українська справа й російська демократія», б/п.	Ч. 73 (25 черв.)
111. «Київ, 27 червня 1917 р. Чорносотенна агітація», б/п.	Ч. 74 (27 черв.)
112. «Дешеві лаври» [відповідь на протиукраїнські випади «Киевской мысли»], С. Є.	Ч. 74 (27 черв.)
113. «Конференція Радикально-демократичної партії», б/п.	Ч. 74 (27 черв.), с. 3.
114. «Київ, 28 червня 1917 р. Декларація Генерального секретаріату», б/п.	Ч. 75 (28 черв.)
115. «Київ, 1 липня 1917 р. Плани порозуміння», б/п.	Ч. 77 (1 лип.)
116. «Київ, 1 липня 1917 р. Просвітні справи», б/п.	Ч. 77 (1 лип.)
117. «Київ, 2 липня 1917 р. На черзі» [про перетворення ЦР з національного на краєвий орган], б/п.	Ч. 78 (2 лип.)
118. «Київ, 1 липня 1917 р. Про галицькі справи», б/п.	Ч. 78 (2 лип.)
119. «Київ, 4 липня 1917 р. В Німеччині», б/п.	Ч. 79 (4 лип.)
120. «Київ, 4 липня 1917 р. Оригінальне «самоозначення» [про кадетський централізм], б/п.	Ч. 79 (7 лип.)
121. «Київ, 5 липня 1917 р. Друга революція», б/п.	Ч. 80 (5 лип.)
122. «Київ, 5 липня 1917 р. Брат на брата» [про розстріл демонстрації в Петербурзі], б/п.	Ч. 80 (5 лип.)
123. «Київ, 6 липня 1917 р. Божевільна авантюра» [про збройний виступ полку ім. Полуботка у Києві], б/п.	Ч. 81 (6 лип.)
124. «Київ, 7 липня 1917 р. Кріваві жнива», б/п.	Ч. 82 (7 лип.)

125. «До історії соціалізму на Україні» [про перетворення укр. радикально-демократичної партії в партію соціалістів-федералістів], С. Є. — Ч. 82 (7 лип.), с. 1—2.
126. «Київ, 8 липня 1917 р. Відокремлення Фінляндії», б/п. — Ч. 83 (8 лип.)
127. «Київ, 9 липня 1917 р. Керенський і Церетелі», б/п. — Ч. 84 (9 лип.)
128. «Київ, 9 липня 1917 р. Трофеї» [Жертви розстрілу демонстрації в Петербурзі], б/п. — Ч. 84 (9 лип.)
129. «Київ, 9 липня 1917 р. Старим шляхом», б/п. — Ч. 84 (9 лип.)
130. «Од Комісії, що розбірає архив жандармської Управи», б/п. — Ч. 84 (9 лип.), с. 2.
131. «Київ, 18 липня 1917 р. Про волю віри», б/п. — Ч. 90 (18 лип.)
132. «Київ, 19 липня 1917 р. Світова пожежа», б/п. — Ч. 91 (19 лип.)
133. «У вагоні» [враження офіцерів про розклад у армії], С. Є. — Ч. 91 (19 лип.), с. 2.
134. «Київ, 20 липня 1917 р. Ганебні роковини», б/п. — Ч. 92 (20 лип.)
135. «Київ, 20 липня 1917 р. На підмогу революційному правительству», б/п. — Ч. 92 (20 лип.)
136. «Київ, 21 липня 1917 р. Назад!» [про Державну Думу»], б/п. — Ч. 93 (21 лип.)
137. «Київ, 21 липня 1917 р. Вимийте руки» [про антиукраїнський випад «Киевской мысли»], б/п. — Ч. 93 (21 лип.)
138. «Київ, 22 липня 1917 р. Розпуск фінляндського сойму», б/п. — Ч. 94 (22 лип.)
139. «Київ, 23 липня 1917 р. Небезпечна хвилина», б/п. — Ч. 95 (23 лип.)
140. «Київ, 23 липня 1917 р. Основи особистої волі», б/п. — Ч. 95 (23 лип.)
141. «Київ, 25 липня 1917 р. А ні на ступінь!» [про українських засланців з Галичини й Холмщини], б/п. — Ч. 96 (25 лип.)
142. «Київ, 2 серпня 1917 р. Заслужена ганьба» [розбій російської армії в Галичині], б/п. — Ч. 103 (2 авг.)
143. «Київ, 2 серпня 1917 р. Соціальна небезпека», б/п. — Ч. 103 (2 авг.)
144. «Київ, 3 серпня 1917 р. Стара політика в новій одежі», б/п. — Ч. 104 (3 авг.)
145. «Секретні співробітники. Список восьмий», б/п. — Ч. 104 (3 авг.), с. 2.
146. «Київ, 4 серпня 1917 р. До світла» [про діяльність «Просвіт»], б/п. — Ч. 105 (4 авг.)
147. «Київ, 4 серпня 1917 р. Кому вигода?» [українське питання в Бессарабії], б/п. — Ч. 105 (4 авг.)
148. «На поворотці. І», С. Є. — Ч. 105 (4 авг.)
149. «Київ, 5 серпня 1917 р. Перед новою сесією», б/п. — Ч. 106 (5 авг.)
150. «На поворотці. II», С. Є. — Ч. 106 (5 авг.)
151. «Київ, 6 серпня 1917 р. Інструкція Генеральному секретаріятові», б/п. — Ч. 107 (6 авг.)
152. «Київ, 6 серпня 1917 р. Знов «пруські марки», б/п. — Ч. 108 (6 авг.)
153. «На поворотці. III», С. Є. — Ч. 108 (6 авг.), с. 1—2.
154. «Київ, 8 серпня 1917 р. Крамарська рада», б/п. — Ч. 108 (6 авг.)
155. «Київ, 8 серпня 1917 р. Імперіалістична хвиля», б/п. — Ч. 108 (8 авг.)
156. «Київ, 9 серпня 1917 р. Перед рішучим моментом», б/п. — Ч. 109 (9 серп.)
157. «Київ, 9 серпня 1917 р. Як фабрикуються протести?» [протести проти українізації у «Киевлянине»], б/п. — Ч. 109 (9 серп.)
158. «Київ, 9 серпня 1917 р. З вогню да в полум'я», б/п. — Ч. 109 (9 серп.)
159. «З газет та журналів. Одгуки на інструкцію» [про управління Української ЦР], б/п. — Ч. 109 (9 серп.), с. 2.
160. «З газет та журналів. Хто винен?», б/п. — Ч. 109 (9 серп.), с. 2.
161. «Київ, 10 серпня 1917 р. Ліквідація безправности», б/п. — Ч. 110 (10 серп.)

162. «Київ, 10 серпня 1917 р. Ще один голос про згоду», б/п. — Ч. 110 (10 серп.)
163. «З газет та журналів. Тепла компанія» [протиукраїнські статті Парфаняка в «Русской мысли» та В. Шульгина], б/п. — Ч. 110 (10 серп.)
164. «З газет та журналів. Знов Україна та Бессарабія», б/п. — Ч. 110 (10 серп.)
165. «Київ, 11 серпня 1917 р. Шляхом порозуміння», б/п. — Ч. 111 (11 серп.)
166. «Київ, 11 серпня 1917 р. Про московську нараду», б/п. — Ч. 111 (11 серп.)
167. «Київ, 11 серпня 1917 р. Перед бурею тиша» [на ризькому фронті], б/п. — Ч. 111 (11 серп.)
168. «З газет та журналів. Негарний дух» [О. Саліковський про антиукр. виступ київської професури], б/п. — Ч. 111 (11 серп.)
169. «Київ, 12 серпня 1917 р. Свідоцтво убожества» [небажання київської професури українізувати вищу освіту], б/п. — Ч. 112 (12 серп.)
170. «З живого джерела. Про «Зближення культур» [відповідь професору Л. Яснопольському], С. Є. — Ч. 112 (12 серп.), с. 1—2.
171. «Київ, 15 серпня 1917 р. Мова цифр» [кількість депутатів-федералістів у майбутніх Установчих зборах Росії], б/п. — Ч. 113 (15 серп.)
172. «З газет та журналів. Українство і контрреволюція. Як це робиться. Незручна оборона» [огляд статей з петербурзьких «Новой жизни», «Русского слова», «Русских ведомостей» про О. Скоропис-Йолтуховського, В. Винниченко], б/п. — Ч. 113 (15 серп.), с. 2.
173. «Київ, 17 серпня 1917 р. До роботи», б/п. — Ч. 114 (17 серп.)
174. «Київ, 17 серпня 1917 р. Організація опозиції», б/п. — Ч. 114 (17 серп.)
175. «Жест розпачу» [фінансова криза Тимчасового уряду], С. Є. — Ч. 114 (17 серп.)
176. «Київ, 18 серпня 1917 р. Сухомлинівщина», б/п. — Ч. 115 (18 серп.)
177. «Патока й отрута лютая» [нарада правих сил у Москві], С. Є. — Ч. 115 (18 серп.)
178. «Київ, 19 серпня 1917 р. Проклята спадщина» [російська армія і Галичина], б/п. — Ч. 116 (19 серп.)
179. «Київ, 19 серпня 1917 р. З великої хмари та малий дощ» [перекручення російською пресою інтерв'ю В. Винниченка французькій газеті], б/п. — Ч. 116 (19 серп.)
180. Од редакції [пояснення на лист солдата М. Довгополого щодо публікацій «Киевлянина»], б/п. — Ч. 116 (19 серп.), с. 4.
181. «Київ, 20 серпня 1917 р. Знову те ж саме» [Бессарабія й Україна], б/п. — Ч. 117 (20 серп.), с. 1—2.
182. «Київ, 20 серпня 1917 р. Чи не пізно?» [російський уряд і уніатська церква], б/п. — Ч. 117 (20 серп.), с. 1—2.
183. «З газет та журналів. До спільної мови. Нема спільної мови. Коли двоє говорять одно» [про статті В. Короленка та Кускової в російських часописах], б/п. — Ч. 117 (20 серп.), с. 2.
184. «Київ, 22 серпня 1917 р. Людський документ» [Центральна Рада й російські виселенці на Україні], б/п. — Ч. 118 (22 серп.)
185. «Київ, 22 серпня 1917 р. Під страшною погрозою» [страйк російських залізничників], б/п. — Ч. 118 (22 серп.)
186. Примітка від редакції до публікації перекладу статті Жана Пелісьє «До всесвітньої федерації», б/п. — Ч. 118 (22 серп.)
187. «Київ, 23 серпня 1917 р. Про «Союз визволення України», б/п. — Ч. 119 (23 серп.)
188. «Київ, 23 серпня 1917 р. Генеральний секретаріат», б/п. — Ч. 119 (23 серп.)
189. «Київ, 23 серпня 1917 р. На слизький шлях [хибність вчинку Малої Ради ЦР, котра обговорювала статтю проти неї в «Киевской мысли»], б/п. — Ч. 119 (23 серп.)

190. «Київ, 24 серпня 1917 р. За хлібом насущним» [розрухи в російському селі], б/п. Ч. 120 (24 серп.)
191. «Київ, 24 серпня 1917 р. Голос людности» [виступи Східної і Південної України за включення їх під юрисдикцію Центральної Ради], б/п. Ч. 120 (24 серп.)
192. «Київ, 25 серпня 1917 р. Двосічне визволення» [російські війська на Буковині й Галичині], б/п. Ч. 121 (25 серп.)
193. «Київ, 25 серпня 1917 р. Кінець мировим заходам», б/п. Ч. 121 (25 серп.)
194. «Київ, 25 серпня 1917 р. Рижська операція», б/п. Ч. 121 (25 серп.)
195. «Київ, 26 серпня 1917 р. Спільна одповідальність», б/п. Ч. 122 (26 серп.)
196. «З газет та журналів: «Один народ», «Поступ! Публіцистика по телеграфу» [огляд протиукраїнських статей в «Народной беседе» та в «Русском слове»], б/п. Ч. 122 (26 серп.)
197. «Київ, 27 серпня 1917 р. Тяжким шляхом», б/п. Ч. 123 (27 серп.)
198. «Півроку. I» [підсумки піврічної революції], С. Є. Ч. 123 (27 серп.)
199. «Київ, 29 серпня 1917 р. Контрреволюційний замах» [корниловщина[, б/п. Ч. 124 (29 серп.)
200. «Київ, 29 серпня 1917 р. Симптоматична спілка» [протиукраїнські провокації рос. преси], б/п. Ч. 124 (29 серп.)
201. «Півроку. II», С. Є. Ч. 124 (29 серп.)
202. «Київ, 30 серпня 1917 р. Брат на брата» [корниловщина], б/п. Ч. 125 (30 серп.)
203. «Київ, 30 серпня 1917 р. Знов учена колегія» [київська професура й українізація університетської освіти], б/п. Ч. 125 (30 серп.)
204. «Київ, 31 серпня 1917 р. До сучасного становища», б/п. Ч. 126 (31 серп.)
205. «Київ, 31 серпня 1917 р. Ціна на хліб», б/п. Ч. 126 (31 серп.)
206. «В тумані» [корниловщина], С. Є. Ч. 127 (31 серп.)
207. «Київ, 1 вересня 1917 р. На роздоріжжі», б/п. Ч. 127 (1 верес.)
208. «Корнилівщина», С. Є. [*З правками.*] Ч. 127 (1 верес.)
209. «Київ, 2 вересня 1917 р. Нове міністерство», б/п. Ч. 128 (2 верес.)
210. «Київ, 2 вересня 1917 р. Відродження революційних органів», б/п. Ч. 128 (2 верес.)
211. «Карпенко-Карий (в десяті роковини смерти)», С. Є. Ч. 128 (2 верес.)
212. «Київ, 3 вересня 1917 р. Затвердження Генерального секретаріяту», б/п Ч. 129 (3 верес.)
213. «Київ, 3 вересня 1917 р. Гарантії незайманости», б/п. Ч. 129 (3 верес.)
214. «Київ, 5 вересня 1917 р. Політичне становище і генеральний секретаріят», б/п. Ч. 130 (5 верес.)
215. «Київ, 6 вересня 1917 р. На дорозі до міцної власти», б/п. [*З правками.*] Ч. 131 (6 верес.)
216. «Київ, 6 вересня 1917 р. Нові права фінляндського сенату», б/п. Ч. 131 (6 верес.)
217. «Київ, 7 вересня 1917 р. Хрестовий похід» [здичавіння народних мас], б/п. Ч. 132 (7 верес.)
218. «Київ, 7 вересня 1917 р. Німеччина і Польща», б/п. Ч. 132 (7 верес.)
219. «Київ, 8 вересня 1917 р. До вільної Спілки вільних народів» [національний конгрес народів Росії у Києві], б/п. Ч. 133 (8 верес.)
220. «Київ, 10 вересня 1917 р. Давно час!» [меморандум ЦР до військового міністра про бранців-галичан], б/п. Ч. 134 (10 верес.)
221. «Київ, 10 вересня 1917 р. Міністерський кризис у Франції», б/п. Ч. 134 (10 верес.)
222. «Біля початків федерації» [київський федералізм на поч. XIX ст.), С. Є. Ч. 134 (10 верес.)
223. «Київ, 12 вересня 1917 р. Помилкова постанова» [відмова Малої Ради створити коаліцію з буржуазними партіями], б/п. Ч. 135 (12 верес.)
224. «Київ, 12 вересня 1912 р. Відповідь центральних держав», б/п. Ч. 135 (12 верес.)

225.	«Власними руками» [небезпека для демократії з боку більшовизму], С. Є.	Ч. 135 (12 верес.)
226.	«Київ, 13 вересня 1917 р. До культурної роботи», б/п.	Ч. 136 (13 верес.)
227.	«Сором» [захист К. Оберучева від наскоків українців], С. Є.	Ч. 136 (13 верес.)
228.	«Секретні співробітники. Список дев'ятий», б/п.	Ч. 136 (13 верес.), с. 2—3.
229.	«Київ, 14 вересня 1917 р. Вигляд на замирення», б/п.	Ч. 137 (14 верес.), с. 2.
230.	«На бенькеті народів», підп. Z.	Ч. 137 (14 верес.), с. 2.
231.	«Київ, 16 вересня 1917 р. В чому примус», б/п.	Ч. 138 (16 верес.)
232.	«Так, ви перешкоджали!» [про демократичну нараду з російськими партіями], С. Є. [*з правками: автором перекреслено олівцем і згори дописано «заважали»*]	Ч. 141 (20 верес.)
233.	«Київ, 7 жовтня 1917 р. Перемога централізму» [вихід київських кадетів з Центральної Ради], б/п.	Ч. 156 (7 жовт.)
234.	«Київ, 8 жовтня 1917 р. На заслужене місце» [про крайню революційну демагогію], б/п.	Ч. 157 (8 жовт.)
235.	«Київ, 10 жовтня 1917 р. Рада російської республіки», б/п.	Ч. 158 (10 жовт.)
236.	«Київ, 11 жовтня 1917 р. Вигадки і правда» [українізація армії і російська преса], б/п.	Ч. 159 (11 жовт.)
237.	«Київ, 12 жовтня 1917 р. Українська Установча Рада і неукраїнська демократія», б/п.	Ч. 160 (12 жовт.)
238.	«Київ, 12 жовтня 1917 р. Репетиція» [часткова демобілізація війська], б/п.	Ч. 160 (12 жовт.)
239.	«Київ, 13 жовтня 1917 р. Апологія» [промова О. Ф. Керенського], б/п.	Ч. 161 (13 жовт.)
240.	«Київ, 14 жовтня 1917 р. Самостійництво чи федералізм?» [литовська конференція в Стокгольмі й звинувачення російської преси на адресу Ц. Ради в самостійності], б/п.	Ч. 162 (14 жовт.)
241.	«Київ, 15 жовтня 1917 р. Старим шляхом», б/п.	Ч. 163 (15 жовт.)
242.	«Київ, 15 жовтня 1917 р. Чудні чутки» [протиросійські й протиєврейські провокації], б/п.	Ч. 163 (15 жовт.)
243.	«Як це робиться» [поширення в армії пліток про зв'язки Ц. Ради з німецькою розвідкою], б/п.	Ч. 163 (15 жовт.)
244.	«Цинизм» [передвиборча компанія й протиукраїнські публікації «Киевской мысли»], С. Є.	Ч. 164 (17 жовт.)
245.	«Київ, 18 жовтня 1917 р. Коли тому правда...» [резолюція кадетського з'їзду в українській справі], б/п.	Ч. 165 (18 жовт.)
246.	«Достукався» [П. Б. Струве і «Киевлянин», С. Є.	Ч. 166 (19 жовт.)
247.	«Київ, 20 жовтня 1917 р. Недоречна аналогія» [недоречність порівняння українського руху з більшовизмом], б/п.	Ч. 167 (20 жовт.)
248.	«Шляхом розважности» [українсько-російські стосунки], С. Є.	Ч. 167 (20 жовт.), с. 1—2.
249.	«Київ, 21 жовтня 1917 р. Без більшости» [безперспективна робота «Передпарламенту»], б/п.	Ч. 168 (21 жовт.)
250.	«З глибокого льоху» [всеслов'янська нарада в Москві], С. Є.	Ч. 168 (21 жовт.), с. 1—2.
251.	«Київ, 22 жовтня 1917 р. Повітова політика», б/п.	Ч. 169 (22 жовт.)
252.	«Не Господи, не помилуй...» [Українська Установча Рада й російська преса], «Ромул». [*З правками.*]	Ч. 169 (22 жовт.), с. 1—2.
253.	«Київ, 24 жовтня 1917 р. З військових подій», б/п.	Ч. 170 (24 жовт.)
254.	«Київ, 25 жовтня 1917 р. Нова авантюра» [більшовицький переворот у Петрограді], б/п.	Ч. 171 (25 жовт.)
255.	«Київ, 25 жовтня 1917 р. Південно-східна спілка», б/п.	Ч. 171 (25 жовт.)
256.	«Очищений — Шульгин», С. Є.	Ч. 172 (26 жовт.)
257.	«Київ, 27 жовтня 1917 р. На вазі історії» [негативне ставлення до більшовицького перевороту], б/п. [*Олівцем написано «без кінця».*]	Ч. 173 (27 жовт.)

258. «Шварц — гельбери» [про панування реакції], С. Є.	Ч. 173 (27 жовт.), с. 1—2.
259. «Дитяча легковажність, чи щось гірше?» [II з'їзд Рад в Петрограді], б/п.	Ч. 174 (28 жовт.)
260. «Київ, 29 жовтня 1917 р. Анархія», б/п.	Ч. 175 (29 жовт.)
261. «Київ, 29 жовтня 1917 р. Безславний початок» [закриття більшовиками «Русских ведомостей»], б/п.	Ч. 175 (29 жовт.)
262. «Останній бій» [про більшовицьку тактику], С. Є.	Ч. 175 (29 жовт.), с. 1—2.
263. «Київ, 3 листопада 1917 р. Перед іспитом» [про перехід влади в Києві до Центр. Ради], б/п.	Ч. 176 (3 лист.)
264. «Київ, 3 листопада 1917 р. Аксіома», б/п.	Ч. 176 (3 лист.)
265. «По крівавому непорозумінні. I», С. Є.	Ч. 177 (4 лист.)
266. «По крівавому непорозумінні. II», С. Є.	Ч. 178 (5 лист.)
267. «Київ, 7 листопада 1917 р. Перші наслідки», б/п.	Ч. 179 (7 лист.)
268. «Мов по писаному» [про заборону більшовиками свободи слова], С. Є.	Ч. 180 (8 лист.)
269. «Київ, 9 листопада 1917 р. III-ій універсал», б/п.	Ч. 181 (9 лист.)
270. «Київ, 10 листопада 1917 р. Крики розпачу» [про селянські «Просвіти»], б/п.	Ч. 182 (10 лист.)
271. «Київ, 11 листопада 1917 р. Замирення», б/п.	Ч. 183 (11 лист.)
272. «По інерції», С. Є. [*З правками.*]	Ч. 184 (12 лист.)
273. «Голосування та галасування» [виборча компанія на Полтавщині і більшовики], С. Є.	Ч. 187 (16 лист.)
274. «Сліпі вибори. I» [вибори до Всеросійської Установчої Ради], С. Є.	Ч. 192 (23 лист.)
275. «Сліпи вибори. II», С. Є.	Ч. 193 (24 лист.)
276. «Сліпі вибори. III», С. Є.	Ч. 194 (25 лист.)
277. «Своїм судом» [про селянські заворушення], С. Є.	Ч. 197 (29 лист.)
278. «Київ, 30 листопада 1917 р. Погромна хвиля», б/п.	Ч. 198 (30 лист.)
279. «Київ, 1 грудня 1917 р. Останні позиції» [розгін Установчої Ради в Петербурзі], б/п.	Ч. 199 (1 груд.)
280. «Київ, 30 листопада 1917 р. «Самосудія», б/п.	Ч. 199 (1 груд.)
281. «Київ, 3 грудня 1917 р. Час розплати» [початок громадянської війни], б/п.	Ч. 200 (3 груд.)
282. «Київ, 3 грудня 1917 р. Большевицькі Колумби» [лайка в більшовицькому лексиконі], б/п.	Ч. 200 (3 груд.)
283. «Всесвітній попихач» [стан преси], Ромул.	Ч. 200 (3 груд.)
284. «Київ, 5 грудня 1917 р. Наука з виборів», б/п.	Ч. 201 (5 груд.), с. 1—2.
285. «Панські жарти» [про більшовицький терор], С. Є.	Ч. 201 (5 груд.), с. 1—2.
286. «Київ, 6 грудня 1917 р. Каїнове діло» [оголошення російськими більшовиками війни Центральній Раді], б/п.	Ч. 202 (6 груд.)
287. «Київ, 6 грудня 1917 р. Єдиними грудьми» [мобілізація відсічі більшовикам], б/п.	Ч. 202 (6 груд.)
288. «Вони обвинувачують» [спростування більшовицьких звинувачень на адресу українського уряду], С. Є.	Ч. 202 (6 груд.)
289. «Київ, 8 грудня 1917 р. Самодержавною стежкою» [більшовицький ультиматум Україні], б/п.	Ч. 203 (8 груд.)
290. «Київ, 8 грудня 1917 р. На яку ступити?», б/п.	Ч. 203 (8 груд.)
291. «Київ, 8 грудня 1917 р. Чи правда?» [українська справа в Галичині], б/п.	Ч. 203 (8 груд.)
292. «Бібліографія. Молієр-Тартюф. Комедія в 5 діях. Переклад В. Самійленка. Вступна стаття М. Вороного. Вид. т-ва «Вернигора». С. XI—87, К. 1917», С. Є.	Ч. 203 (8 груд.)
293. «Київ, 9 грудня 1917 р. Безкровна перемога» [поразка більшовиків на виборах в українські ради робочих і солдат. депутатів], б/п.	Ч. 204 (9 груд.)
294. «Київ, 9 грудня 1917 р. Голоси з того берега» [російська демократія в питанні про оголошення війни Центр. Раді], б/п.	Ч. 204 (9 груд.)
295. «Руїнницькою стежкою», С. Є.	Ч. 204 (9 груд.)
296. «Київ, 10 грудня 1917 р. Чергове завдання» [про тимчасове примирення більшовиків з Центральною Радою], б/п.	Ч. 205 (10 груд.)

297.	«Київ, 12 грудня 1917 р. На слизькому» [виступ Л. Троцького на мирних переговорах в Бресті], б/п.	Ч. 206 (12 груд.)
298.	«Київ, 12 грудня 1917 р. Війна чи не війна?», б/п.	Ч. 206 (12 груд.)
299.	«Київ, 13 грудня 1917 р. Большевицька дипломатія», б/п.	Ч. 207 (13 груд.)
300.	«Київ, 13 грудня 1917 р. На увагу галицькому комітетові», б/п.	Ч. 207 (13 груд.)
301.	«Товариш Клюк» [розбишака і революціонер], С. Є. [*З правками.*]	Ч. 207 (13 груд.)
302.	«Київ, 14 грудня 1917 р. Нове становище — нові завдання», б/п.	Ч. 208 (14 груд.)
303.	«Київ, 15 грудня 1917 р. Перед голодною смертю» [результати безвідповідальної політики більшовиків в Росії], б/п.	Ч. 209 (15 груд.)
304.	«Київ, 15 грудня 1917 р. Большевицька «перемога» [захоплення більшовиками Харкова], б/п.	Ч. 209 (15 груд.)
305.	«Київ, 16 грудня 1917 р. Харківський «маніфест»», б/п.	Ч. 210 (16 груд.)
306.	«Київ, 16 грудня 1917 р. Марні заходи» [невдала спроба української фракції в Харківських радах порозумітися з більшовиками], б/п.	Ч. 210 (16 груд.)
307.	«Київ, 17 грудня 1917 р. Перед миром» [більшовики і Центральна Рада на мирних переговорах в Бресті], б/п.	Ч. 211 (17 груд.)
308.	«Лавина» [дезертири з Румунського фронту насуваються на Україну], Ромул.	Ч. 211 (17 груд.)
309.	«Київ, 19 грудня 1917 р. До праці» [по сесії Центральної Ради], б/п.	Ч. 212 (19 груд.)
310.	«Київ, 19 грудня 1917 р. Перелицьований соціялізм» [про більшовицькі декрети], б/п.	Ч. 212 (19 груд.)
311.	«Пам'яти Євгена Олесницького» [+ 26 жовтня 1917 року], С. Є.	Ч. 212 (19 груд.), с. 2.
312.	«Київ, 20 грудня 1917 р. Остання сесія», б/п.	Ч. 213 (20 груд.)
313.	«Київ, 19 грудня 1917 р. Відповідь на мирові умови», б/п.	Ч. 213 (20 груд.)
314.	«На оборону Установчої Ради!» [звернення до мешканців Києва], б/п.	Ч. 213 (20 груд.), с. 3.
315.	«Київ, 21 грудня 1917 р. Звідки звірства?», б/п.	Ч. 214 (21 груд.)
316.	«Київ, 21 грудня 1917 р. Стуччина юстиція» [нарком юстиції Стучка і самосуди], б/п.	Ч. 214 (21 груд.)
317.	«Київ, 22 грудня 1917 р. Хижа лапа» [більшовицька дипломатія в Бресті], б/п.	Ч. 215 (22 груд.)
318.	«До нових ланцюгів» [соціалізація], С. Є.	Ч. 215 (22 груд.)
319.	«З газет та журналів: З радощів, чи на гвалт? Большевицька історія» [огляд більшовицьких газет «Правда» та «Известия» про мирні переговори та щодо Центральної Ради], б/п.	Ч. 215 (22 груд.)
320.	«Київ, 23 грудня 1917 р. На межинародній шлях», б/п.	Ч. 216 (23 груд.), с. 2.
321.	«З газет та журналів: Про мирну конференцію. Поєднання сил», б/п.	Ч. 216 (23 груд.), с. 2.
322.	«Київ, 24 грудня 1917 р. До миру та згоди», б/п.	Ч. 217 (24 груд.)
323.	«До осяйної брами» [ідея свободи], С. Є.	Ч. 217 (24 груд.)
324.	«Київ, 29 грудня 1917 р. Одклад виборів», б/п.	Ч. 218 (29 груд.)
325.	«Київ, 29 грудня 1917 р. Перед світовими завданнями», б/п.	Ч. 218 (29 груд.)
326.	«На кладовищі» [самодержавство і більшовизм], С. Є.	Ч. 218 (29 груд.)
327.	«Київ, 30 грудня 1917 р. «Священна війна» [про продовження більшовиками війни з німцями], б/п.	Ч. 219 (30 груд.)
328.	«Тихомирна розмова» [більшовицькі ультиматуми донському козацтву], Ромул.	Ч. 219 (30 груд.)
329.	«З газет та журналів: Під большевицькою довбнею. Без голови» [огляд більшовицьких газет Харкова «Нова громада» та «Юг»], б/п.	Ч. 219 (30 груд.)
330.	«Київ. 31 грудня 1917 р. Нота призидента Вільсона», б/н.	Ч. 220 (31 груд.)

331. «З газет та журналів: Од нестями» [оцінка «Киевской мыслью» виступу Вільсона], б/п. — Ч. 220 (31 груд.), с. 2.
332. «Київ, 1 січня 1918 р. На щастя, на здоровля!», б/п. — Ч. 220 (31 груд.)
333. «На роздоріжжі. (1917-й рік у Росії)», Ромул. — Ч. 220 (31 груд.)
334. «На вершку національних досяганнів (1917 рік на Україні)», С. Є. — Ч. 220 (31 груд.), с. 3.

«Нова рада», 1918 р.

335. «Київ, 3 січня 1918 р. Слова Троцького й діла Криленкові» [виступи Л. Троцького на Брестській мирній конференції на користь самостійної України, й військові дії проти неї з боку Криленка і Антонова], б/п. — Ч. 1 (3 січ.)
336. «Серед невідомости» [небезпечна година для України], С. Є. — Ч. 1 (3 січ.)
337. «Київ, 4 січня 1918 р. Офіціяльне лицемірство», [про фарисейство більшовицького уряду Росії відносно України], б/п. — Ч. 2 (4 січ.)
338. «Київ, 4 січня 1918 р. На дорозі руїнницької хвилі» [розвал німецького фронту більшовиками], б/п. — Ч. 2 (4 січ.)
339. «З газет та журналів. Справжня історія» [реальний погляд на українські події в статті з газети «Власть народа» (Москва)], б/п. — Ч. 2 (4 січ.)
340. «Київ, 4 січня 1918 р. Початок перевертання» [українська мова на сторінках «Киевлянина»], б/п. — Ч. 2 (4 січ.)
341. «Київ, 5 січня 1918 р. До виборів» [про Українську Установчу раду], б/п. — Ч. 3 (5 січ.)
342. «Київ, 6 січня 1918 р. Не по конях...» [розкладова фінансова політика більшовиків], б/п. — Ч. 4 (6 січ.)
343. «З партійного безладдя» [пробільшовицькі настрої серед членів УСДРП], С. Є. — Ч. 4 (6 січ.)
344. «Київ, 9 січня 1918 р. Непотрібний туман» [про необхідність виголошення Української самостійності], б/п. — Ч. 5. (9 січ.)
345. «Київ, 9 січня 1918 р. 9 січня — 5 січня [розстріл більшовиками в Петербурзі демонстрації в підтримку Установчих зборів], б/п. — Ч. 5 (9 січ.)
346. «Київ, 10 січня 1918 р. Утоптаною стежкою» [про розстріл більшовиками маніфестацій підтримки Установчих зборів], б/п. — Ч. 6 (10 січ.)
347. «Атавизм» [звірства більшовиків, розстріл міністрів Тимчасового уряду Кокошкина і Шингарева], С. Є. [*З правками.*] — Ч. 6 (10 січ.)
348. «Київ, 11 січня 1918 р. Установча рада й федерація» [рішення Установчих зборів про федеративний устрій Росії], б/п. — Ч. 7 (11 січ.)
349. «Київ, 11 січня 1918 р. Спокуса» [пропозиція В. Леніна українським есерам міністерських портфелів в харківському уряді], б/п. — Ч. 7 (11 січ.)
350. «З газет та журналів. Большевики «до Конотопа» [стаття з газети «Власть народа» про протибільшовицькі настрої у війську, що готувалося наступати на Україну], б/п. — Ч. 7 (11 січ.)
351. «Київ, 12 січня 1918 р. Декларація прав нації» [законопроект Центральної Ради про національно-територіальну автономію], б/п. — Ч. 8 (12 січ.)
352. «Київ, 12 січня 1918 р. З мирної конференції», б/п. — Ч. 8 (12 січ.)
353. «Київ, 13 січня 1918 р. IV Універсал» [про помилковість його прийняття через порушення принципу федеративності], б/п. — Ч. 9 (13 січ.)
354. «Агонія. I» [деморалізація і розклад війська], С. Є. [*З правками.*] — Ч. 9. (13 січ.), с. 1—2.

355. «З газет та журналів. Назад по всій лінії» [стаття з «Киевской мысли» про безпринципність більшовицької політики], б/п. — Ч. 9 (13 січ.), с. 2.
356. «Київ, 14 січня 1918 р. Петербурзьким шляхом» [міністерська криза в Центральній Раді], б/п. — Ч. 10 (14 січ.)
357. «Київ, 14 січня 1918 р. В гарячій атмосфері» [напруження в засіданнях Центральної Ради»], б/п. — Ч. 10 (14 січ.)
358. «Агонія. II» С. Є. [*З правками.*] — Ч. 10 (14 січ.)
359. «Київ, 16 січня 1918 р. На початку сесії [Центральної Ради]», б/п. — Ч. 11 (16 січ.)
360. «Агонія. III», С. Є. — Ч. 11 (16 січ.)
361. «Київ, 17 січня 1918 р. За рідний край!» [заклик до організованої відсічі більшовицькій навалі], б/п. — Ч. 12 (17 січ.)
362. «В світовому масштабі» [війна Румунії з більшовиками], Ромул. — Ч. 12 (17 січ.)
363. «З газет та журналів. Пилатовою та Юдиною стежками» [про нейтралітет деяких українських частин в війні з більшовиками], б/п. [*З правками.*] — Ч. 12 (17 січ.)
364. «Київ, 24 січня 1918 р. Чорний тиждень» [більшовицький терор в Києві], б/п. — Ч. 13 (24 січ.)
365. «Події в Київі 16—23 січня» [*до 22 січня написані С. Є.*], б/п. — Ч. 13 (24 січ.)
366. «Київ, 17 (4) лютого 1918 р. Перед нами», б/п. — Ч. 14 (17/4 лют.)
367. «Слово до живих» [про пережите і майбутнє], С. Є. [*З правками.*] — Ч. 14 (17/4 лют.)
368. «З газет та журналів. До історії облоги Києва» [про статтю В. Леніна в «Известиях»], б/п. — Ч. 14 (17/4 лют.)
369. «Події в Київі. (23—26)» [про наслідки гарматного обстрілу більшовиками], б/п. — Ч. 14 (17/4 лют.)
370. «Київ, 19 (6) лютого 1918 р. «Ва-банк»» [більшовицька дипломатія й мирна угода], б/п. — Ч. 15 (19/6 лют.)
371. «Київ, 19 (6) лютого 1918 р. Тікають» [протибільшовицькі настрої в Харкові], б/п. — Ч. 15 (19/6 лют.)
372. «Лист без конверта. До «командуючого українським військом», та «народного секретаря» Ю. Коцюбинського», С. Є. [*продатоване автором 28.1.1918 р.*] — Ч. 15 (19/6 лют.)
373. «Чутки» [нібито про V Універсал УР, виданий у Житомирі], б/п. — Ч. 15 (19/6 лют.), с. 2.
374. «Київ, 20 (7) лютого 1918 р. Центр власти» [спроби більшовиків створити на Україні альтернативні ЦР органи влади], б/п. — Ч. 16 (20/7 лют.)
375. «На вістрях штиків» [більшовицький терор і грядуща реакція], С. Є. — Ч. 16 (20/7 лют.)
376. «По-суворовському» [фінансова політика більшовиків у харчовій справі], Ромул. — Ч. 16 (20/7 лют.), с. 1—2.
377. «Київ, 21 (8) лютого 1918 р. Стара байка» [протиукраїнські заходи В. Затонського в галузі культури], б/п. — Ч. 17 (21/8 лют.)
378. «Київ, 21 (8) лютого 1918 р. Гній і вічність» [більшовицька заборона на вільне слово], б/п. — Ч. 17 (21/8 лют.)
379. «Київ, 22 (9) лютого 1918 р. А що тепер буде?» [про згоду більшовиків підписувати Брестський мир на німецьких умовах], б/п. — Ч. 18 (22/9 лют.)
380. «Фельдфебель у Вольтерах» [література під пресом офіційних друкованих більшовицьких органів], С. Є. — Ч. 18 (22/9 лют.)
381. «Київ, 23 (10) лютого 1918 р. Морока» [більшовики й сепаратний мир з німцями], б/п. — Ч. 19 (23/10 лют.)
382. «Київ, 23 (10) лютого 1918 р. Чужа інтрига» [більшовицький київський «Вістник» про тяжке економічне становище України], б/п. — Ч. 19 (23/10 лют.)
383. «Не для себе» [більшовики і анархізм], С. Є. — Ч. 19 (23/10 лют.)
384. «Київ, 24 (11) лютого 1918 р. На охорону міста», б/п. — Ч. 20 (24/11 лют.)

385.	«Київ, 26 (13) лютого 1918 р. В стані облоги» [агонія більшовицької влади в Києві], б/п.	Ч. 21 (26/13 лют.)
386.	«Київ, 27 (14) лютого 1918 р. Суд іде» [сепаратна угода більшовиків з Німеччиною], б/п.	Ч. 22 (27/14 лют.)
387.	«Порохня сиплеться» [руїнницьке хазяйнування більшовиків у Києві], С. Є. [*З правками.*]	Ч. 22 (27/14 лют.)
388.	«Догнивають» [з приводу промови В. Леніна перед агітаторами], Ромул.	Ч. 22 (27/14 лют.)
389.	«З газет та журналів. Паморoки одбило» [«Вісник УНР» про Брестський мир], б/п. [*З правками.*]	Ч. 22 (27/14 лют.)
390.	«З газет та журналів. Картярі» [меншовицька «Рабочая жизнь» про Брестський мир], б/п.	Ч. 22 (27/14 лют.)
391.	«Київ, 28 (15) лютого 1918 р. Дві умови» [угода більшовиків та УНР з Німеччиною], б/п.	Ч. 23 (28 (15) лют.)
392.	«Київ, 28 (15) лютого 1918 р. Твердий голос» [фінансова політика більшовиків у Києві], б/п.	Ч. 23 (28 (15) лют.)
393.	«Київ, 2 березня (17 лютого) 1918 р. По визволенні» [втеча з Києва більшовиків], б/п.	Ч. 24 (17 лют./2 берез.)
394.	«З останніх днів у Київі», Ромул.	Ч. 24 (17 лют./2 берез.)
395.	«Большевики і державний банк» [пограбування державного банку], б/п.	Ч. 24 (17 лют./2 берез.)
396.	«Київ, 3 березня (18 лютого) 1918 р. До ліквідації лихоліття», б/п.	Ч. 25 (18 лют./3 берез.)
397.	«Київ, 3 березня (18 лютого). Цікава деталь» [на відміну від України, Росія в Брестській угоді не названа «народною республікою»], б/п.	Ч. 25 (18 лют./3 берез.)
398.	«Підрахунки. І» [більшовицьке панування в Києві], Ромул.	Ч. 25 (18 лют./3 берез.)
399.	«Муравйов» [характеристика «героя»], С. Є.	Ч. 25 (18 лют./3 берез.), с. 3.
400.	«Проти всього світу» [нарада дипломатів у американського представника в Петрограді], Ромул.	Ч. 25 (18 лют./3 берез.), с. 4.
401.	«Київ, 5 березня (20 лютого) 1918 р. Шляхом законности» [безпідставні чутки про єврейські погроми в Києві], б/п.	Ч. 26 (5 берез./20 лют.)
402.	«Підрахунки. II» [результати більшовицького панування в Києві], Ромул.	Ч. 26 (5 берез./20 лют.)
403.	«Київ, 6 березня (21 лютого) 1918 р. Мир і війна» [ухвала німецького парламенту німецько-української угоди в Бресті], б/п.	Ч. 27 (6 берез./21 лют.)
404.	«Підрахунки. III», Ромул.	Ч. 27 (6 берез./21 лют.)
405.	«Київ, 7 березня (22 лютого) 1918 р. Установча Рада», б/п.	Ч. 28 (7 берез./22 лют.)
406.	«Київ, 7 березня (22 лютого) 1918 р. Зброя часу» [розшук загиблих під Крутами юнаків], б/п.	Ч. 28 (7 берез./22 лют.)
407.	«Київ, 8 березня (23 лютого) 1918 р. Єдиний ворог» [народна неосвіченість і більшовизм], б/п.	Ч. 29 (8 берез./23 лют.)
408.	«Київ, 9 березня (24 лютого) 1918 р. Що ж далі?» [перспективи Росії після Брестського миру і більшовизм], б/п.	Ч. 30 (9 берез./24 лют.)
409.	«Соціалізація думки» [більшовицька постанова про монополію на видання художніх творів російських письменників], С. Є.	Ч. 30 (9 берез./24 лют.)
410.	«Київ, 10 березня (26 лютого) 1918 р. Більшовицькими слідами» [більшовицькі методи керування в українському уряді УНР], б/п.	Ч. 31 (10 берез./26 лют.)
411.	«На роковини» [роковини революції], С. Є.	Ч. 31 (10 берез./26 лют.)
412.	«На Шевченкову тему» [гріхи сучасності], С. Є.	Ч. 31 (10 берез./26 лют.), с. 3.
413.	«Київ, 13 березня (28 лютого) 1918 р. Доброї політики» [меморіал промислових та сільськогосподарських організацій України], б/п.	Ч. 32 (13 берез./28 лют.)
414.	«Голоси з льоху» [відповідь на анонімні звинувачення в «Рабочей жизни» в неприхильності до неукраїнської людності], С. Є.	Ч. 32 (13 берез./28 лют.)
415.	«Шляхом розпаду. I» [розпад Російської імперії], С. Є.	Ч. 33 (14/1 берез.)

416.	«Київ, 15 березня 1918 р. Легкою дорогою» [про міністра фінансів в українському уряді], б/п.	Ч. 34 (15/2 берез.)
417.	«Київ, 16 (3) березня 1918 р. Романтика чи реакція?» [про спроби встановлення гетьманату на Україні], б/п.	Ч. 35 (16/3 берез.)
418.	«Київ, 16 (3) березня 1918 р. Блазенський жест» [протинімецькі протести російських дипломатів], б/п.	Ч. 35 (16/3 берез.)
419.	«Шляхом розпаду. II», С. Є.	Ч. 35 (16/3 берез.)
420.	«Біля кризису. I» [кризис політики есерівського уряду], С. Є. [*З правками.*]	Ч. 36 (19 (6) берез.)
421.	«Біля кризису. II» С. Є. [*З правками.*]	Ч. 37 (20 (7) берез.)
422.	«Дорогою ціною. Ясній пам'яті Володимира Шульгина», С. Є.	Ч. 37 (20 (7) берез.)
423.	«Київ, 21 (8) березня 1918 р. За досвідом віків» [до річниці створення Центральної Ради], б/п.	Ч. 38 (21 (8) берез.)
424.	«Київ, 21 (8) березня 1918 р. Знаменний ювилей», б/п.	Ч. 38 (21 (8) берез.)
425.	«Київ, 22 (9) березня 1918 р. Пора заговорити» [насильства німецького війська на Україні], б/п.	Ч. 39 (22 (9) берез.)
426.	«Київ, 23 (10) березня 1918 р. Перед кінцем» [перед закінченням війни], б/п.	Ч. 40 (23 (10) берез.)
427.	«Біля кризису. III», С. Є.	Ч. 40 (23 (10) берез.)
428.	«Київ, 24 (11) березня 1918 р. Освідомлювання» [неознайомленість села з останніми подіями та політикою українських урядовців], б/п.	Ч. 41 (24 (11) берез.)
429.	«Біля кризису. IV», С. Є.	Ч. 41 (24 (11) берез.)
430.	«Київ, 26 (13) березня 1918 р. Єдиний документ» [наказ міністра юстиції про виконання лише постанов українського уряду], б/п.	Ч. 42 (26) (13) берез.)
431.	«Не з того кінця» [недоречності в законі про українську державну мову та в земельній політиці українських есерів], С. Є.	Ч. 42 (26 (13) берез.)
432.	«Київ, 27 (14) березня 1918 р. Старим курсом» [незмінність позиції есерівського кабінету міністрів В. Голубовича], б/п.	Ч. 43 (27 (14) берез.)
433.	«Київ, 28 (15) березня 1918 р. Державне розмежування» [західні кордони України й Холмщина], б/п.	Ч. 44 (28 (15) берез.)
434.	«На тимчасовий бюджет. I» [вибори до Української Установчої Ради], С. Є.	Ч. 44 (28 (15) берез.), с. 1—2.
435.	«На тимчасовий бюджет. II» [криза політики Центральної Ради], С. Є.	Ч. 45 (29 (16) берез.)
436.	«Київ, 29 (16) березня 1918 р. Воєнні події» [події на фронтах світової війни], б/п.	Ч. 45 (29 (16) берез.)
437.	«Київ, 31 (18) березня 1918 р. Розпачливий крик» [винищення поляками українців в Холмщині], б/п.	Ч. 46 (31 (18) берез.)
438.	«Дві безодні» [крайнощі української національної політики], С. Є.	Ч. 46 (31 (18) берез.)
439.	«Київ, 2 квітня (20 березня) 1918 р. Фатальна політика» [новий міністр внутрішніх справ М. Ткаченко і заборона демонстрацій], б/п.	Ч. 47 (2 квіт./20 берез.)
440.	«Київ, 2 квітня (20 березня) 1918 р. Миролюбні заходи» [переговори з російським урядом], б/п.	Ч. 47 (2 квіт./20 берез.)
441.	«Київ, 3 квітня (21 березня) 1918 р. В тісному куті» [урядові наради й відсутність конкретних постанов], б/п.	Ч. 48 (3 квіт./21 берез.)
442.	«Пам'яти Івана Левицького», С. Є.	Ч. 48 (3 квіт/21 берез.), с. 1—2.
443.	«Київ, 4 квітня (22 березня) 1918 р. Ще про Установчу Раду», б/п.	Ч. 49 (4 квіт./22 берез.)
444.	«Київ, 4 квітня (22 березня) 1918 р. Назад?» [Л. Троцький і створення нової російської армії], б/п.	Ч. 49 (4 квіт./22 берез.)
445.	«Неминучим шляхом. I» [про український імперіалізм], С. Є.	Ч. 49 (4 квіт./22 берез.)

446. «Київ, 5 квітня (23 березня) 1918 р. За двома зайцями» [більшовицький уряд Донецько-Придніпровської республіки], б/п.	Ч. 50 (5 квіт./23 берез.)
447. «Київ, 5 квітня (23 березня) 1918 р. З большевицького раю» [про ширення відомостей серед українського населення про наслідки господарювання більшовиків в Росії], б/п.	Ч. 50 (5 квіт./23 берез.)
448. «Неминучим шляхом. II», С. Є. [*З правками.*]	Ч. 50 (5 квіт./23 берез.)
449. «Київ, 6 квітня (24 березня) 1918 р. Державна мова і міністерство» [про випадки відмови відповідати на російськомовні запити], б/п.	Ч. 51 (6 квіт./24 берез.)
450. «Київ, 7 квітня (25 березня) 1918 р. Націоналістичний терор» [про випадки арештів за розмову російською мовою], б/п.	Ч. 52 (7 квіт./25 берез.)
451. «Київ, 7 квітня (25 березня) 1918 р. Старим шляхом» [більшовицький централізм і самовизначення народів Кавказу], б/п.	Ч. 52 (7 квіт./25 берез.)
452. «Неминучим шляхом. III» [державне будівництво на Україні: самостійність і федералізм], С. Є.	Ч. 52 (7 квіт./25 берез.), с. 1—2.
453. «Київ, 9 квітня (27 березня) 1918 р. Делікатна справа» [німецьке військо й укр. уряд], б/п.	Ч. 53 (9 квіт./27 берез.)
454. «Київ, 10 квітня (28 березня) 1918 р. Привіт Народній Республіці Білоруській», б/п.	Ч. 54 (10 квіт./28 берез.)
455. «Київ, 10 квітня (28 березня) 1918 р. Бойова атмосфера» [напруження в засіданнях Малої Ради], б/п.	Ч. 54 (10 квіт./28 берез.)
456. «Гальванізація трупа» [відродження російського націоналізму; відповідь на відкритий лист О. Єлачича з приводу статті С. Єфремова «Дві безодні»], С. Є.	Ч. 54 (10 квіт./28 берез.) с. 1—2.
457. «Київ, 11 квітня (29 березня) 1918 р. Україна і Румунія» [територіальні суперечки щодо Буковини], б/п.	Ч. 55 (11 квіт./29 берез.)
458. «Київ, 12 квітня (30 березня) 1918 р. Під гарячим сонцем» [невдалий земельний закон], б/п.	Ч. 56 (12 квіт./30 берез.)
459. «Київ, 12 квітня (30 березня) 1918 р. Визволення Харькова», б/п.	Ч. 56 (12 квіт./30 берез.)
460. «Живі тріски» [демобілізація війська й економічна криза], С. Є.	Ч. 56 (12 квіт./30 берез.)
461. «Київ, 13 квітня (31 березня) 1918 р. Захватним шляхом» [окупація Румунією українських етнічних територій в Бесарабії], б/п.	Ч. 57 (13 квіт./31 берез.)
462. «Київ, 13 квітня (31 березня) 1918 р. Большевицькі жарти [твердження російського уряду, що війну з УНР ведуть самі українські війська], б/п.	Ч. 57 (13 квіт./31 берез.)
463. «Київ, 13 квітня (31 березня) 1918 р. Промовистий приклад [конфлікти більшовиків з робітниками], б/п.	Ч. 57 (13 квіт./31 берез.)
464. «Гнила дошка» [невдалі вибори до Української Установчої Ради], С. Є.	Ч. 57 (13 квіт./31 берез.)
465. «Київ, 14 (1) квітня 1918 р. Ще про большевицьку політику» [справа мирного договору між Росією та УНР], б/п.	Ч. 58 (14 (1) квіт.), с. 1.
466. «Жнива» [українська влада і селяни], С. Є.	Ч. 58 (14 (1) квіт.)
467. «Київ, 16 (3) квітня 1918 р. Чуже втручання і власна безпорадність» [міністр хліборобства та земельне законодавство], б/п.	Ч. 59 (16 (3) квіт.)
468. «Київ, 17 (4) квітня 1918 р. Протест і реальні заходи» [протест Малої Ради проти втручання німецької військової влади у вирішення земельного питання], б/п.	Ч. 60 (17 (4) квіт.)
469. «Київ, 18 (5) квітня 1918 р. Росія та союзники», б/п.	Ч. 61 (18 (5) квіт.)
470. «Київ, 19 (6) квітня 1918 р. Парламентська незайманість» [закон Центральної Ради], б/п.	Ч. 62 (19 (6) квіт.)
471. «Київ, 19 (6) квітня 1918 р. Ліквідація союзів» [зловживання ліквідаційних комісій по скасуванню земських та міських союзів], б/п.	Ч. 62 (19 (6) квіт.)

472. «Новітній централізм. I» [занепад провінційних «Просвіт»], С. Є. — Ч. 62 (19 (6) квіт.)
473. «Київ, 20 (7) квітня 1918 р. Треба рішучих заходів» [насильства українського війська над мирним населенням Полтавщини], б/п. — Ч. 63 (20 (7) квіт.)
474. «Київ, 20 (7) квітня 1918 р. Логіка подій» [невирішення земельної проблеми й криза есерівської влади на Україні], б/п. — Ч. 63 (20 (7) квіт.)
475. «Новітній централізм. II» [занедбаність місцевого самоврядування], С. Є. — Ч. 63 (20 (7) квіт.)
476. «Київ, 21 (8) квітня 1918 р. З головної виборчої комісії» [недійсність виборів й скликання Установчої Ради], б/п. — Ч. 64 (21 (8) квіт.)
477. «Київ, 23 (10) квітня 1918 р. Спільною мовою» [зносини між українським та білоруським урядами], б/п. — Ч. 65 (23 (10) квіт.)
478. «Київ, 24 (11) квітня 1918 р. Польське військо на Україні», б/п. — Ч. 66 (24 (11) квіт.)
479. «Київ, 25 (12) квітня 1918 р. Політичне крутійство» [претензії уряду народних комісарів в Москві], б/п. — Ч. 67 (25 (12) квіт.)
480. «Київ, 25 (12) квітня 1918 р. Гомруль» [політична автономія Ірландії], б/п. — Ч. 67 (25 (12) квіт.)
481. «Київ, 26 (13) квітня 1918 р. Мобілізація проти темноти» [шкільна компанія міністерства освіти], б/п. — Ч. 68 (26 (13) квіт.)
482. «Вселюдне голодування», С. Є. — Ч. 69 (27 (14) квіт.), с. 1—2.
483. «Київ, 28 (15) квітня 1918 р. З Холмщини» [заведення польських порядків], б/п. — Ч. 70 (28 (15) квіт.)
484. «Генеральська історія» [про український ура-патріотизм; шовіністичне «Як жив український народ»], С. Є. — Ч. 70 (28 (15) квіт.)
485. «Київ, 9 травня (26 квітня) 1918 р. Наша позиція» [негативне відношення газети й соціалістів-федералістів до гетьманського перевороту], б/п. — Ч. 71 (9 трав./26 квіт.)
486. «Інтермедія» [тенденції до поправіння державного життя України], С. Є. — Ч. 71 (9 трав./26 квіт.), с. 1—2.
487. «Хрестною путтю. До історії страстного тиждня» [останній тиждень існування Центральної Ради], С. Є. — Ч. 71 (9 трав./26 квіт.), с. 2.
488. «Київ, 10 травня (27 квітня) 1918 р. Одгуки з Європи», б/п. — Ч. 72 (10 трав./27 квіт.)
489. «Парадоксальне міністерство» [неукраїнськість першого кабінету міністрів П. Скоропадського], С. Є. — Ч. 72 (10 трав./27 квіт.)
490. «Київ, 11 травн. (28 квітня) 1918 р. Думки гетьмана і заяви прем'єра», б/п. — Ч. 73 (11 трав./28 квіт.)
491. «Київ, 11 травня (28 квітня) 1918 р. Символічне призначення» [про призначення в директори українського телеграфного агентства москвофіла Лабенського]. [*Через всю замітку рукою С. Єфремова написано: «Цензура заборонила»*], б/п. — Ч. 73 (11 трав./28 квіт.)
492. «Zu spät» [*пізно*], [причини перевороту та неможливість співпраці з міністрами П. Скоропадського], С. Є. — Ч. 73 (11 трав./28 квіт.)
493. «Київ, 14 (1) травня 1918 р. Слова та діла» [діяльність гетьманського уряду], б/п. — Ч. 75 (14 (1) трав.)
494. «Селянська трагедія» [поміщицька політика гетьманського уряду], С. Є. — Ч. 75 (14 (1) трав.)
495. «Київ, 15 (2) травня 1918 р. Старовина в новину» [повернення цензури], б/п. — Ч. 76 (15 (2) трав.)
496. «Київ, 15 (2) травня 1918 р. УТА, або загадка» [російськомовність Українського Телеграфного Агентства], б/п. — Ч. 76 (15 (2) трав.)
497. «Київ, 16 (3) травня 1918 р. Чорні круки» [анархія й чорносотенство], б/п. — Ч. 77 (16 (3) трав.)
498. «Б'ють» [терор населення з боку провінційної міліції], С. Є. — Ч. 77 (16 (3) трав.)

499. «Київ, 17 (4) травня 1918 р. Політичний курс і капіталісти» [готовність міністрів-капіталістів іти курсом самостійності України], б/п.	Ч. 78 (17 (4) трав.)
500. «Одгадка на загадку» [неукраїнськість УТА], Ромул. [*Цензурні купюри.*]	Ч. 78 (17 (4) трав.)
501. «Пам'яти А. Ляхоцького» [працівник друкарні М. Драгоманова в Женеві], С. Є.	Ч. 78 (17 (4) трав.), с. 4
502. «Київ, 18 (5) травня 1918 р. Робітнича політика», б/п.	Ч. 79 (18 (5) трав.)
503. «Київ, 18 (5) травня 1918 р. Забезпечення друкованого слова» [необхідність закону про пресу], б/п. [*Цензурні купюри.*]	Ч. 79 (18 (5) трав.)
504. «Київ, 19 (6) травня 1918 р. Дипломатичні хитрощі» [відмова Румунії визнавати захоплення українських етнографічних територій в Бессарабії], б/п.	Ч. 80 (19 (6) трав.)
505. «Пам'яти Л. М. Драгоманової», С. Є.	Ч. 80 (19 (6) трав.)
506. «Київ, 21 (8) травня 1918 р. З каламутних джерел» [антиукраїнський випад в газеті «Vossische Zeitung»], б/п.	Ч. 81 (21 (8) трав.)
507. «Од Сильвестра до Антонія» [обрання київським митрополитом Антонія Храповицького й справа автокефалії української церкви], С. Є. [*Уточнення (P. S.) до статті про Л. М. Драгоманову.*]	Ч. 81 (21 (8) трав.)
508. «Київ, 22 (9) травня 1918 р. Без логики» [скасування національних міністерств], б/п.	Ч. 82 (22 (9) трав.)
509. «З курсу мнемоніки» [повернення старих порядків], С. Є.	Ч. 82 (22 (9) трав.)
510. «Київ, 24 (11) травня 1918 р. На початку порозуміння» [початок російсько-українських переговорів], б/п.	Ч. 83 (24 (11) трав.)
511. «Київ, 24 (11) травня 1918 р. Консисторським шляхом» [боротьба з українським автокефальним церковним рухом], б/п.	Ч. 83 (24 (11) трав.)
512. «Київ, 25 (12) травня 1918 р. На хвилі безладдя» [безпорадність українського села і аграрний терор], б/п.	Ч. 84 (25 (12) трав.)
513. «Київ, 26 (13) травня 1918 р. Централістична федерація» [більшовицьке тлумачення поняття федерації і справа мирних переговорів з Україною], б/п.	Ч. 85 (26 (13) трав.)
514. «Київ, 28 (15) травня 1918 р. Ще і ще раз ...» [безладдя в справі арештів], б/п.	Ч. 86 (28 (15) трав.)
515. «З шуму життя. I» [організація влади та перспективи, з нею пов'язані], С. Є.	Ч. 86 (28 (15) трав.)
516. «Київ, 29 (16) травня 1918 р. Туга за большевизмом і дійсність» [ілюзії селян, що більшовики віддають в Росії землю у селянську власність], б/п.	Ч. 87 (29 (16) трав.)
517. «З шуму життя. II», С. Є.	Ч. 87 (29 (16) трав.)
518. «Київ, 30 (17) травня 1918 р. Щасливий куточок» [цензурний терор], б/п.	Ч. 88 (30 (17) трав.)
519. «Українці на чужині» [утиски українців в Росії], Ромул.	Ч. 88 (30 (17) трав.)
520. «Нові люде. I» [крадіжки грошей на вокзалі], С. Є.	Ч. 101 (16 (3) черв.)
521. «Нові люде. II» [повернення українців-військових з-за кордону], С. Є.	Ч. 102 (18 (5) черв.)
522. «Київ, 10 липня 1918 р. До політичного становища» [лист гетьмана П. Скоропадського до прем'єр-міністра Ф. Лизогуба про незгоду з політикою кабінету], б/п. [*Стаття була недопущена цензурою, але вирізану пробну відбитку С. Є. наклеїв на свій примірник газети.*]	Ч. 110 (10 лип./27 черв.)
523. «Київ, 10 липня 1918 р. Кінець наближається» [повстання лівих есерів у Москві], б/п.	Ч. 110 (10 лип./27 черв.)
524. «Пам'яти Хв. Кондр. Вовка», С. Є.	Ч. 110 (10 лип./27 черв.), с. 2.
525. «Київ, 11 липня 1918 р. Закон про громадянство», б/п.	Ч. 111 (11 лип./28 черв.)

526. «Біла пляма» [гетьманська урядова цензура], С. Є.	Ч. 111 (11 лип./28 черв.)
527. «На руїнах. І. З сільських враженнів», С. Є.	Ч. 111 (11 лип./28 черв.), с. 2.
528. «Київ, 12 липня 1918 р. До первістного стану» [закон про національно-персональну автономію], б/п.	Ч. 112 (12 лип./29 черв.)
529. «На руїнах. II», С. Є.	Ч. 112 (12 лип./29 черв.)
530. «Київ, 13 липня 1918 р. Нове ярмо» (II сесія всеукраїнського церковного собору], б/п. [*У трьох місцях — цензурні купюри, текст в них поновлено рукою С. Є.*]	Ч. 113 (13 лип./30 черв.)
531. «Київ, 13 липня 1918 р. «Хліб» [голод в Холмщині], б/п.	Ч. 113 (13 лип./30 черв.)
532. «Як воно дбає...» [вивіз співробітниками міністерства харчових справ продуктів за кордон], С. Є. [*Цензурна купюра заклеєна С. Єфремовим друкарською відбиткою тієї частини статті, якої бракує в оригіналі*].	Ч. 113 (13 лип./30 черв.), с. 2 .
533. «Київ, 14 липня 1918 р. Од економії до збитків» [справа української школи]. [*Одна цензурна купюра заповнена текстом С Єфремовим.*]	Ч. 114 (14 (1) лип.)
534. «Київ, 16 (3) липня 1918 р. Старі латки» [діяльність губерніальних та повітових старост], б/п. [*Дві цензурні купюри; текст поновлено автором.*]	Ч. 115 (16 (3) лип.), с. 1.
535. «На руїнах. III» С. Є.	Ч. 115 (16 (3) лип.), с. 2.
536. «З останніх хвилин Хв. Вовка», Р-л.	Ч. 115 (16 (3) лип.), с. 2.
537. «У Києві: монархічний з'їзд», б/п.	Ч. 115 (16 (3) лип.), с. 3.
538. «У Києві: чутки з-за кордону» [польський вплив на австрійську політику], б/п.	Ч. 115 (16 (3) лип.), с. 3.
539. «Київ, 17 (4) липня 1918 р. Між молотом і ковадлом» [війна більшовицької Росії з інтервентами], б/п.	Ч. 116 (17 (4) лип.)
540. «Реформи навпаки» [безпорадність внутрішньої політики гетьманського уряду], С. Є. [*Вся стаття була конфіскована цензурою. Автором на цензурну купюру наклеєно пробний відбиток.*]	Ч. 116 (17 (4) лип.)
541. «Київ, 18 (5) липня 1918 р. На мертвій точці» [переговори між Україною і Росією], б/п. [*Цензурою викинуто половину статті, автором відновлено текст приклеєнням пробного відбитка.*]	Ч. 117 (18 (5) лип.)
542. «Caeterum censeo» [про цензурні купюри в «Новій Раді»], С. Є.	Ч. 117 (18 (5) лип.)
543. «Київ, 19 (6) липня 1918 р. Перед небезпекою культурі» [брак паперу для преси], б/п. [*Цензурна купюра відновлена автором відбитком відповідного місця статті.*]	Ч. 118 (19 (6) лип.)
544. «Теплі» [російські чиновники на службі у гетьманського уряду], С. Є. [*2 цензурні купюри відновлено автором частково рукописно, а головне наклеєними відбитками.*]	Ч. 118 (19 (6) лип.)
545. «Київ, 20 (7) липня 1918 р. Офіціальне слов'янофільство» [чеська політика проти самовизначення українців в Галичині й Росії], б/п.	Ч. 119 (20 (7) лип.)
546. «Суддя у власній справі» [про цензуру преси], С. Є. [*Видруковане місце з статті «Теплі», яке було заборонено цензурою, див. позиц. № 544.*]	Ч. 119 (20 (7) лип.)
547. «На руїнах. IV» [втручання німецького війська в справи села], С. Є.	Ч. 119 (20 (7) лип.), с. 2—3.
548. «Київ, 21 (8) липня 1918 р. Ревизії» [втручання МВС в справи органів місцевого самоврядування], б/п.	Ч. 120 (21 (8) лип.)
549. «Політичне комівояжерство» [відповідь на звинувачення Л. Цегельським С. Єфремова в політичній кризі на Україні], С. Є.	Ч. 120 (21 (8) лип.), с. 1—2.
550. «З газет та журналів. Байки» [подається текст статті Л. Цегельського в «Українському слові»], б/п.	Ч. 120 (21 (8) лип.), с. 2

551. «Ревизія губерніяльного земства» [київське земство, головою якого був С. Петлюра], б/п. Ч. 120 (21 (8) лип.), с. 2
552. «Київ, 23 (10) липня 1918 р. Залізничний страйк і правительственні сфери», б/п. [*Одна цензурна купюра відновлена в тексті автором наклеєним відбитком, в другій така вклейка втрачена.*] Ч. 121 (23 (10) лип.)
553. «Мудра політика» [страусина поведінка кабінету міністрів], С. Є. Ч. 121 (23 (10) лип.)
554. «Київ, 24 (11) липня 1918 р. Культ царизму» [панахиди по вбитому царю й пропаганда ідеї єдиної Росії], б/п. Ч. 122 (24 (11) лип.)
555. «З газет та журналів. Легким скоком» [неправомірність звинувачення газетою «Наша думка» М. Грушевського у приниженні галичан на противагу придніпрянцям], б/п. [*Підпис олівцем стоїть лише під другою статтею цієї рубрики, але оскільки вона подається в розрізі продовження теми, зачепленої Л. Цегельським, а також перегукується у висловах з другою, підписаною, статтею, очевидно, також належала перу С. Єфремова.*] Ч. 122 (24 (11) лип.)
556. «З газет та журналів. Грація» [натяки «Киевской мысли» про зростання австрофільських настроїв серед українців], б/п. Ч. 122 (24 (11) лип.), с. 1—2.
557. «Київ, 25 (12) липня 1918 р. Становище в Галичині», б/п. Ч. 123 (25 (12) лип.)
558. «Київ, 25 (12) липня 1918 р. Автономія Індії», б/п. Ч. 123 (25 (12) лип.)
559. «Глас вопіющого в пустині» [газета й урядові несправедливості], С. Є. Ч. 123 (25 (12) лип.)
560. Хроніка. «На Україну» [про прибуття ешелону утікачів з більшовицької Росії], б/п. Ч. 123 (25 (12) лип.), с. 3.
561. «Київ, 26 (13) липня 1918 р. Кабінетський кризис в Австрії» [справа ратифікації Брестської угоди й питання поділу Галичини на польську й українську території], б/п. Ч. 124 (26 (13) лип.)
562. «Київ, 26 (13) липня 1918 р. Ганебна справа» [німецький суд у справі викрадення банкіра Доброго], б/п. Ч. 124 (26 (13) лип.), с. 1—2.
563. «Київ, 27 (14) липня 1918 р. Про зміни в кабінеті міністрів» [продовження старого реакційного курсу кабінетом Ф. Лизогуба]. [*Стаття була повністю заборонена цензурою, але в авторському примірникові цілком відновлена наклеєною пробною відбиткою.*] Ч. 125 (27 (14) лип.)
564. «З газет та журналів. Нашим порадникам» [відповідь газеті «Киевская мысль» про австрійську орієнтацію українців], б/п. Ч. 125 (27 (14) лип.), с. 1—2
565. «Київ, 28 (15) липня 1918 р. Боротьба з зловживаннями» [зловживання в міністерстві харчових справ], б/п. Ч. 126 (28 (15) лип.)
566. «Київ, 28 (15) липня 1918 р. На тім самім місці» [австрійська поступка польським домаганням в справі Галичини], б/п. Ч. 126 (28 (15) лип.)
567. «На руїнах. V» [відсутність української влади на селі], С. Є. Ч. 126 (28 (15) лип.), с. 1—2.
568. «Арешт С. Петлюри» [*замітка ця заборонена цензурою, на цензурній купюрі — лише підпис С. Єфремова*], б/п. Ч. 126 (28 (15) лип.), с. 3.
569. «Київ, 30 (17) липня 1918 р. Серед межинародної гри» [польський курс нового австрійського кабінету], б/п. Ч. 127 (30 (17) лип.)
570. «В першу чергу» [необхідність скасування цензури], С. Є. Ч. 127 (30 (17) лип.)
571. «З газет та журналів. До нового курсу в Австрії» [характеристика нового голови кабінету міністрів Гусарека в львівському «Ділі»], б/п. Ч. 127 (30 (17) лип.)
572. Хроніка. «В совітській республіці» [протибільшовицькі повстання в Росії], б/п. Ч. 127 (30 (17) лип.), с. 3.

573.	Хроніка. «Не може мовчати» [про відмову В. В. Шульгина проти українського підданства], б/п.	Ч. 125 (30 (17) лип.), с. 3.
574.	Хроніка. «Нові газети» [перенесення до Києва російських газет з Петербурга й Москви], б/п.	Ч. 127 (30 (17) лип.), с. 3.
575.	Хроніка. «За москвофильську орієнтацію» [про скинення подільського єпископа Пимена], б/п.	Ч. 127 (30 (17) лип.), с. 3.
576.	Хроніка. «За патріярха» [антимосковські настрої селян Лохвицького повіту], б/п.	Ч. 127 (30 (17) лип.), с. 3
577.	«Київ, 31 (18) липня 1918 р. Гнилизни дух» [чорносотенці в установах Української Держави], б/п. [*Повністю заборонена цензурою; відновлена цілком наклеєною відбиткою*].	Ч. 128 (31 (18) лип.)
578.	«Київ, 31 (18) липня 1918 р. Замах на фельд. Ейгорна», б/п.	Ч. 128 (31) (18) лип.)
579.	«За північним кордоном» [антибільшовицька боротьба в Росії], Ромул.	Ч. 128 (31 (18) лип.)
580.	«З газет та журналів. Не на ту адресу» [відповідь «Dziennik'у Kijowsk'ому», про загарбницькі плани польських кіл щодо України], б/п.	Ч. 128 (31 (18) лип.)
581.	«Київ, 1 серпня (19 липня) 1918 р. В чому провина?» [безпідставне звинувачення українських автокефалістів у вбивстві митрополита Володимира], б/п.	Ч. 129 (1 серп./19 лип.)
582.	«Четверті роковини» [про світову війну], С. Є.	Ч. 129 (1 серп./19 лип.), с. 2
583.	«За кордоном» [постанова української парламентської фракції з приводу польського курсу в австрійському парламенті], б/п.	Ч. 129 (1 серп./19 лип.), с. 4
584.	«Київ, 2 серпня (20 липня) 1918 р. На початку п'ятого року» [п'ятий рік світової війни], б/п.	Ч. 130 (2 серп./20 лип.)
585.	«Авгури» [справа власних помешкань для українських київських гімназій], С. Є.	Ч. 130 (2 серп./20 лип.)
586.	Хроніка «В рідній землі» [тяжке становище українців-солдат, що вернулися з полону], б/п.	Ч. 130 (2 серп./20 лип.), с. 3.
587.	«Київ, 3 серпня (21 липня) 1918 р. Єдина дата» [фінансова заборгованість Російської імперії й Українська держава], б/п.	Ч. 131 (3 серп./21 лип.)
588.	«Пам'яти Ів. М. Стешенка», С. Є.	Ч. 131 (3 серп./21 дип.), с. 2.
589.	«Київ, 4 серпня (22 липня) 1918 р. Грюкання дверима» [терор більшовиків у Росії], б/п.	Ч. 132 (4 серп./22 лип.), с. 2.
590.	«З газет та журналів. З Кузьми Ефимовського» [відповідь на виступ Ефимовського в «Голосе Киева», що пов'язував вбивство Ейгорна з антиросійською політикою українського уряду], б/п.	Ч. 132 (4 серп./22 лип.), с. 2.
591.	«Київ, 6 серпня (24 липня) 1918 р. Новий конфуз» [звільнення члена ревізійної комісії міністерства внутрішніх справ Іозефі], б/п. [*Останні 2/3 статті сконфісковано цензурою; відновлено автором наклеєнням пробного відбитку.*]	Ч. 133 (6 серп./24 лип.)
592.	«Київ, 7 серпня (25 липня) 1918 р. Про політику «твердої руки» [полеміка з Донцовим про необхідність твердої влади, а не політики «ежових рукавиць»], б/п. [*Під статтею — напис С. Єфремова синім олівцем: «Цензура викинула, та я не послухав».*]	Ч. 134 (7 серп./25 лип.)
593.	«За білу пляму» [поновлення тексту про виступ Іозефі, що був викинутий цензурою у № 128], С. Є. [*Запис простим олівцем С. Єфремова на полі біля заголовку*: «Цензура цю статтю, як і вступну була викинула та я звелів таки друкувати. С. Єфремов».	Ч. 134 (7 серп./25 лип.), с. 1—2.
594.	«Київ, 8 серпня (26 липня) 1918 р. Нова війна» [негативна оцінка інтервенції проти Росії на Півночі], б/п.	Ч. 135 (8 серп./26 лип.) с. 1—2.
595.	«Київ, 8 серпня (26 липня). «То же самое» [з приводу статті в газеті «Киевская мысль» — «Политиканы»], б/п.	Ч. 135 (8 серп./26 лип.)

596. «Київ, 9 серпня (27 липня) 1918 р. У веселій столиці» [криза місцевого самоврядування в Києві], б/п. — Ч. 136 (9 серп./27 лип.)
597. «З газет та журналів. Про спекуляцію й хабарництво» [стаття І. Галанта в «Русском голосе» про урядові зловживання в продовольчій сфері], б/п. — Ч. 136 (9 серп./27 лип.)
598. «Київ, 10 серпня (28 липня) 1918 р. Українські науки в середній школі» [закон про обов'язкове вивчення української мови, літератури, історії і географії та поголоски про «примусову українізацію»], б/п. — Ч. 137 (10 серп./28 лип.)
599. «Газетна Ноздревщина» [звинувачення газети «Киевская мысль» в антиросійській агітації на шпальтах «Нової Ради»], б/п. — Ч. 137 (10 серп./28 лип.)
600. «Київ, 11 серпня (29 липня) 1918 р. Залізничний страйк», б/п. — Ч. 138 (11 серп./29 лип.)
601. «Київ, 13 серпня (31 липня) 1918 р. Лицарі на годину» [зловживання провінціальних адміністраторів], б/п. [*Два останніх абзаци заборонено цензурою: відновлено автором наклеєним пробним відбитком.*] — Ч. 139 (13 серп./31 лип.)
602. «До одного типу» [політика царату в галузі народної освіти], Ромул. — Ч. 139 (13 серп./31 лип.)
603. «З газет та журналів. Історичний документ» [газета «Подольський край» про відшкодування збитків поміщикам], б/п. — Ч. 139 (13 серп./31 лип.), с. 1—2.
604. «З газет та журналів. 3000!!!» [газета «Киевская мысль» про продовольчі посилки та умови мирної угоди в Бресті], б/п. — Ч. 139 (13 серп./31 лип.), с. 1—2.
605. «З газет та журналів. З погляду пекаря» [газета «Голос юга» (Харків) про національно-державне самовизначення народів Російської імперії], б/п. [*Підпис олівцем С. Єфремова стоїть в кінці всієї рубрики, але за змістом видно, що, очевидно, всі замітки писані ним.*] — Ч. 139 (13 серп./31 лип.), с. 1—2.
606. «Київ, 14 (1) серпня 1918 р. Краєчок завіси» [діяльність каральних загонів проти селян], б/п. — Ч. 140 (14 (1) серп.)
607. «Світовий скандал» [немає помешкань для українських гімназій в Києві], Ромул. — Ч. 140 (14 (1) серп.)
608. «Київ, 15 (2) серпня 1918 р. На острові» [чутки про перенесення більшовицької столиці у Кронштадт], б/п. — Ч. 141 (15 (2) серп.)
609. «Тією ж дорогою» [утиски українських гімназій], С. Є. — Ч. 141 (15 (2) серп.)
10. «Київ, 16 (3) серпня 1918 р. Скора робота» [важке становище міського господарства], б/п. [*Останній абзац заборонено цензурою; відновлено автором наклеєним пробним відбитком.*] — Ч. 142 (16 (3) серп.), с. 2
611. «З газет та журналів. Ліквідація Союза визволення України» [відозва А. Жука про самоліквідацію «СВУ» в зв'язку з досягненням її мети з 1 липня 1918 р.], б/п. — Ч. 142 (16 (3) серп.)
612. «Київ, 17 (4) серпня 1918 р. Од «самоопрѣдѣленія до отступного» [російсько-українські переговори і справа виплати компенсації за відокремлення України], б/п. — Ч. 143 (17 (4) серп.)
613. «По-біблейському» [реквизиції помешкань українських установ у Києві під житло гетьманських урядовців], С. Є. — Ч. 143 (17 (4) серп.)
614. «З газет та журналів. До економічного єднання» [«Наша думка» про допомогу галицької кооперації економіці Великої України], б/п. [*Підпис олівцем С. Єфремова стоїть лише під другою заміткою цієї рубрики.*] — Ч. 143 (17 (4) серп.)
615. «Київ, 17 (4) серпня 1918 р. Унія на Україні» [«Наша думка» й «Українське слово» про українську автокефальну церкву], б/п. — Ч. 143 (17 (4) серп.), с. 1—2.

616. «Київ, 18 (5) серпня 1918 р. Замах на демократичне земство» [про новий законопроект], б/п. — Ч. 144 (18 (5) серп.)
617. «Київ, 18 (5) серпня 1918 р. Допомога бранцям і удовина лепта» [заборона земством збирати кошти для полонених], б/п. — Ч. 144 (18 (5) серп.)
618. «В тихій пристані» [реакційність «Уставу про учот населення в містах і міських оселях Української Держави], С. Є. — Ч. 144 (18 (5) серп.)
619. «Київ, 21 (8) серпня 1918 р. До старих рук» [реакційність проекту закону про вибори до міських дум], б/п. — Ч. 145 (21 (8) серп.)
620. «Київ, 21 (8) серпня 1918 р. Чи міцний терпець?» [в справі приміщень для українських гімназій Києва], б/п. — Ч. 145 (21 (8) серп.)
621. «З газет та журналів. Небезпека з сходу» [стаття в «Народній Волі» про «жовту небезпеку»], б/п. [*Перша замітка цієї рубрики не ає підпису Сергія Єфремова.*] — Ч. 145 (21 (8) серп.)
622. «Київ, 22 (9) серпня 1918 р. Широкий розмах» [всеукраїнський з'їзд губерніальних старост], б/п. — Ч. 146 (22 (9) серп.)
623. Хроніка «Кооперативна школа ім. В. Доманицького» [в Звенигороді], б/п. — Ч. 146 (22 (9) серп.), с. 3.
624. «Київ, 23 (10) серпня 1918 р. До приватної допомоги» [збір коштів на помешкання українських гімназій в Києві], б/п. — Ч. 147 (23 (10) серп.)
625. «З газет та журналів. Українознавство» [О. Єфименко про українську державу та українознавчі курси], б/п. — Ч. 147 (23 (10) серп.), с. 2.
626. «З газет та журналів. З пальця виссав» [вигадки «Киевской мысли» про інтерв'ю О. Яблоновського «Новій Раді»], б/п. [*Підпис С. Єфремова стоїть лише під другою статтею цієї рубрики.*] — Ч. 147 (23 (10) серп.), с. 2.
627. «Київ, 24 (11) серпня 1918 р. В раю української державності» [інтерв'ю Ф. Лизогуба берлінським газетам не на користь українській самостійності], б/п. — Ч. 148 (24 (11) серп.)
628. «Київ, 25 (12) серпня 1918 р. Штрихи до майбутньої картини» [вислови німецького міністра Зольфа про підтримку новоутворених країн на Сході Європи], б/п. — Ч. 149 (25 (12) серп.)
629. «Київ, 27 (14) серпня 1918 р. Нова ілюстрація» [спротив російської делегації на мирних переговорах з Україною визнавати незалежність Дону], б/п. — Ч. 150 (27 (14) серп.)
630. «І. В. Лучицький. Посмертна згадка», С. Є. — Ч. 150 (27 (14) серп.), с. 2.
631. «Київ, 28 (15) серпня 1918 р. Навіщо поспішатись?» [російські націоналісти в органах місцевого самоврядування Києва], б/п. — Ч. 151 (28 (15) серп.)
632. «Ташкентці» [кар'єристи нової доби], С. Є. — Ч. 151 (28 (15) серп.)
633. «Національна бібліотека в Києві», б/п. — Ч. 151 (28 (15) серп.), с. 2.
634. Хроніка «Лепта од малечи» [кошти на українські гімназії], б/п. — Ч. 151 (28 (15) серп.), с. 3.
635. Хроніка. «Допомога в'язням» [в'язні-українці в Лук'янівській тюрмі], б/п. — Ч. 151 (28 (15) серп.), с. 3.
636. «Київ, 30 (17) серпня 1918 р. Туча з Заходу» [відкладення ратифікації Брестського миру в австрійському парламенті], б/п. — Ч. 152 (30 (17) серп.)
637. «Київ, 31 (18) серпня 1918 р. Не хочуть» (небажання більшовиків підписувати мир з Україною], б/п. — Ч. 153 (31 (18) серп.)
638. «Київ, 1 вересня 1918 р. Пани б'ються» [самостійність Чехії і політика союзників відносно Росії], б/п. — Ч. 154 (1 верес./19 серп.)
639. «Старі міхи» [сучасне політичне становище], С. Є. [*В трьох місцях цензурні купюри, поновлені автором пробним відбитком.*] — Ч. 154 (1 верес./19 серп.)
640. «Київ, 3 вересня 1918 р. Азбука» [оголошення про червоний терор в Росії], б/п. — Ч. 155 (3 верес./21 серп.)

641. «Київ, 4 вересня (22 серпня) 1918 р. Держава в державі» [міністр юстиції про «примусову українізацію], б/п. — Ч. 156 (4 верес./22 серп.)
642. «Київ, 5 вересня (23 серпня) 1918 р. На льохах з порохом» [вибухи порохових льохів в Одесі], б/п. — Ч. 157 (5 верес./23 серп.)
643. «В пустині велелюдній. I» [повчання українців від російської київської преси хорошому літературному тону], С. Є. — Ч. 157 (5 верес./23 серп.)
644. «Київ, 6 вересня (24 серпня) 1918 р. Утоптаною стежечкою» [небажання проводити земельну реформу], б/п. — Ч. 158 (6 верес./24 серп.)
645. «В пустині велелюдній. II», С. Є. — Ч. 158 (6 верес./24 серп.)
646. «Київ, 7 вересня (25 серпня) 1918 р. Імперіалізм у червоному плащі» [додаткова угода між більшовицьким урядом Росії й Німеччиною й незалежність України], б/п. — Ч. 159 (7 верес./25 серп.)
647. «В пустині велелюдній. III», С. Є. — Ч. 159 (7 верес./25 серп.)
648. «Київ, 8 вересня (26 серпня) 1918 р. Запитання» [реквизиції помешкань], б/п. — Ч. 160 (8 верес./26 серп.)
649. «В пустині велелюдній. IV», С. Є. [*Цензурою заборонено один абзац, котрий нововлено вгорі газети друкарською відбиткою.*] — Ч. 160 (8 верес./26 серп.), с. 1—2.
650. «Київ, 10 вересня (28 серпня) 1918 р. «Остання» війна» [мілітаризм країн Європи й Америки], б/п. — Ч. 161 (10 верес./28 серп.)
651. «Київ, 11 вересня (29 серпня) 1918 р. Задля вигоди бюрократії» [українська мова в офіційних установах], б/п. — Ч. 162 (11 верес./29 серп.)
652. «Київ, 13 вересня (31 серпня) 1918 р. В оборону «Просвіт», б/п. — Ч. 163 (13 верес./31 серп.)
653. «Серед темних людей. I» [брак освітніх кадрів й здичавіння села], С. Є. [*Багато виправлень у тексті. На окремому аркуші вміщено приписку P. S., сконфісковану цензурою.*] — Ч. 163 (13 верес./31 серп.)
654. Хроніка «Тенденційне свято» [святкування дня св. Олександра Невського], б/п — Ч. 163 (13 верес./31 серп.), с. 2.
655. Хроніка. «За Українську мову українською мовою» [про заборону українському священику Бутвиненко правити службу, написану митрополитом Антонієм українською мовою], б/п. — Ч. 163 (13 верес./31 серп.) с. 2
656. Київ, 13 вересня (31 серпня) 1918 р. «Демонстрація беззаконства» [реквизиції помешкань], б/п. [*Було конфісковано цензурою. Уміщено в кінці номера на окремому аркуші разом з іншими конфіскатами.*] — Ч. 163 (13 верес./31 серп.),
657. «Київ, 14 (1) вересня 1918 р. За високим муром» [новий закон про боротьбу з спекуляцією], б/п. — Ч. 164 (14 (1) верес.)
658. «Серед темних людей. II» С. Є. [*В шістьох місцях — цензурні вилучення; вилучені місця подані в друкарських відбитках на окремомуаркуші після газетного номеру.*] — Ч. 164 (14 (1) верес.)
659. «Серед темних людей. III», С. Є. — Ч. 165 (15 (2) верес.)
660. «Київ, 17 (4) вересня 1918 р. На крайній межі» [червоний терор більшовиків в Росії], б/п. — Ч. 166 (17 (4) верес.)
661. «Серед темних людей. IV», С. Є. — Ч. 166 (17 (4) верес.)
662. «Київ, 18 (5) вересня 1918 р. Нова спроба замирення» [австрійська пропозиція про закінчення світової війни], б/п. — Ч. 167 (18 (5) верес.)
663. «Серед темних людей. V», С. Є. [*Один абзац конфісковано цензурою, поновлено згори приклеєною друкарською відбиткою, в двох місцях дописано автором від руки.*] — Ч. 167 (18 (5) верес.)
664. «Образи і луб'я. I» [відповідь Б. Манжосу на звинувачення в політичній непослідовності], С. Є. — Ч. 169 (20 (7) верес.), с. 1—2.
665. «Київ, 21 (8) вересня 1918 р. До мирової спроби», б/п. — Ч. 170 (21 (8) верес.)
666. «Образи і луб'я. II», С. Є. — Ч. 170 (21 (8) верес.)
667. «Київ, 24 (11) вересня 1918 р. Україна і Крим», б/п. — Ч. 171 (24 (11) верес.)

668. «В міністерствах. Державний контролер про українську мову», б/п.	Ч. 174 (27 (14) верес.), с. 2.
669. «В міністерствах. В сенаті», б/п.	Ч. 174 (27 (14) верес.), с. 2.
670. «В міністерствах. Міністерство юстиції й українська мова», б/п.	Ч. 174 (27 (14) верес.), с. 2.
671. «Київ, 29 (16) вересня 1918 р. Не за своє діло» [недопустимість виконання постанови міністерства ісповідань про боротьбу з католицтвом і уніяцтвом], б/п.	Ч. 175 (29 (16) верес.)
672. «З історичних паралелів» [постанова Троцького й Криленка про щоденну страту 500 «контрреволюціонерів» і заява Раковського на переговорах], С. Є.	Ч. 175 (29 (16) верес.)
673. «Київ, 1 жовтня (18 вересня) 1918 р. Фарисейські крики» [брехні про «примусову українізацію»], б/п. [*Повністю заборонена цензурою. Уміщена друкарською відбиткою на окремому аркуші за 176 числом газети.*]	Ч. 176 (1 жовт./18 верес.)
674. «Ще про луб'я». С. Є.	Ч. 177 (2 жовт./19 верес.)
675. «Київ, 3 жовтня (20 вересня) 1918 р. Старі господарі вертаються» [державна ревізія і кінець справжнього самоврядування й демократичних органів], б/п.	Ч. 178 (3 жовт./20 верес.)
676. «Новий закон» [більшовицький закон про страту 150 «білих» за смерть одного більшовика], С. Є.	Ч. 179 (4 жовт./21 верес.)
677. «Київ, 5 жовтня (22 вересня) 1918 р. Кінець комедії [небажання більшовиків заключати мир на російсько-українських переговорах], б/п.	Ч. 180 (5 жовт./22 верес.)
678. «Київ, 6 жовтня (23 вересня) 1918 р. Українська армія», б/п.	Ч. 181 (6 жовт./23 верес.)
679. «З адміністративної «Вампуки» [українські гімназії в Києві], С. Є.	Ч. 182 (8 жовт./25 верес.)
680. «Во ім'я Людськості» [перемир'я в світовій війні], С. Є.	Ч. 183 (9 жовт./26 верес.)
681. «Хроніка. В турецькому посольстві», б/п.	Ч. 183 (9 жовт./26 верес.), с. 2.
682. «Хроніка. Серед ка-детів» [неминучість розколу в зв'язку з німецькою орієнтацією лідерів], б/п.	Ч. 183 (9 жовт./26 верес.), с. 2.
683. «Хроніка. Засідання ЦК кадетської партії», б/п.	Ч. 183 (9 жовт./26 верес.), с. 2.
684. «В Москві» [більшовицькі розстріли на Петровському майдані], б/п.	Ч. 183 (9 жовт./26 верес.), с. 3.
685. «Київ, 11 жовтня (28 вересня) 1918 р. До питання про спокій у державі» [проект створення національної гвардії], б/п.	Ч. 185 (11 жовт./28 верес.)
686. «Хроніка. За наклеп і брехливий донос» [про притягнення до судової відповідальності А. Стороженка (голову «Союза приходских советов») за звинувачення української церковної ради у вбивстві митрополита Володимира], б/п.	Ч. 185 (11 жовт./28 верес.), с. 3.
687. «Київ, 12 жовтня (29 вересня) 1918 р. Що краще» [переслідування єврейської культури з боку місцевих старост], б/п.	Ч. 186 (12 жовт./29 верес.)
688. «Київ, 13 жовтня (30 вересня) 1918 р. В хаосі чуток», б/п.	Ч. 187 (13 жовт./30 верес.)
689. «Честь» [захоплення військовими української бурси державної гімназії в Катеринославі], С. Є.	Ч. 187 (13 жовт./30 верес.)
690. «Київ, 16 (3) жовтня 1918 р. Мертві душі» [зібрання членів бувшої Державної Думи в Києві], б/п.	Ч. 188 (16 (3) жовт.)
691. «Напередодні. І» [мирний конгрес і Україна], С. Є. [*Два цензурних конфіската поновлено у друкарській відбитці на окремому аркуші.*]	Ч. 189 (17 (4) жовт.)
692. «Розпуста» [кадетський центризм і підпирання Єфимовського], Ромул. [*Два рядки конфісковано цензурою; відновлено автором на окремому аркуші відбитки й дописано рукою у статті.*]	Ч. 189 (17 (4) жовт.), с. 1—2.
693. «Київ, 18 (5) жовтня 1918 р. Треба поспішатись»	Ч. 190 (18 (5) жовт.)

[народне представництво, зміна політичного курсу], б/п.

694. «Київ, 18 (5) жовтня 1918 р. Нагальна справа» [про відновлення дипломатичних зносин з державами Антанти], б/п. — Ч. 190 (18 (5) жовт.)

695. «На передодні. II», С. Є. — Ч. 190 (18 (5) жовт.)

696. «Київ, 19 (6) жовтня 1918 р. У своїй хаті» [робота Установчої ради Українських земель Галичини, Буковини й Угорщини], б/п. — Ч. 191 (19 (6) жовт.)

697. «Київ, 19 (6) жовтня 1918 р. Федерація в Австрії» [акт про розподіл Австрійської імперії на чотири держави, в тому числі й Українську], б/п. — Ч. 191 (19 (6) жовт.)

698. «Слово» [переслідування українського друкованого слова], С. Є. — Ч. 191 (19 (6) жовт.)

699. «Київ, 20 (7) жовтня 1918 р. Академизм у політиці» [з приводу записки десятьох міністрів], б/п. — Ч. 192 (20 (7) жовт.)

700. «Київ, 20(7) жовтня 1918 р. Непотрібна робота» [нова, права, Київська земська управа], б/п. — Ч. 192 (20 (7) жовт.)

701. «Шукають поживи» [київський з'їзд хліборобів проти української державності], Ромул. — Ч. 192 (20 (7) жовт.)

702. «Хроніка. До історії міністерської записки», б/п. — Ч. 192 (20 (7) жовт.), с. 2

703. «Київ, 22 (9) жовтня 1918 р. Нове культурне огнище» [відкриття Кам'янець-Подільського українського університету], б/п. — Ч. 193 (22 (9) жовт.) с. 1—2.

704. «Київ, 23 (10) жовтня 1918 р. З установчої ради за кордоном», б/п. — Ч. 194 (23 (10) жовт.)

705. «Під стягом науки» [про антиукраїнські випади В. Чаговця щодо відкриття українського університету в Кам'янці], С. Є. — Ч. 194 (23 (10) жовт.)

706. «Київ, 24 (11) жовтня 1918 р. Перед катастрофою» [Англія і Франція зривають мирні переговори], б/п. — Ч. 195 (24 (11) жовт.)

707. «Київ, 25 (12) жовтня 1918 р. Культура і некультурність» [невиконання судовими установами закону про державність української мови], б/п. — Ч. 196 (25 (12) жовт.)

708. «Туга за субсидією» [«Протофіс» і новий політичний курс], Ромул. — Ч. 196 (25 (12) жовт.)

709. «Київ, 26 (13) жовтня 1918 р. На вістрі меча» [переговори президента Вильсона з Німеччиною], б/п. — Ч. 197 (26 (13) жовт.)

710. «Київ, 27 (14) жовтня 1918 р. Перший ступінь» [кінець міністерської кризи], б/п. — Ч. 198 (27 (14) жовт.)

711. «Київ, 29 (16) жовтня 1918 р. «Симптоми» [репресії денікінців проти української ради на Кубані], б/п. — Ч. 199 (29 (16) жовт.)

712. «Київ, 30 (17) жовтня 1918 р. Старе і нове» [політичний курс нового кабінету міністрів], б/п. [*Стаття має багато авторських виправлень; в трьох місцях — цензурні конфіскати, на окремому аркуші текст конфіскатів поновлено.*] — Ч. 200 (30 (17) жовт.)

713. «Київ, 30 (17) жовтня 1918 р. Непоправні фантасти» [польські зазіхання на всю територію України], б/п. — Ч. 200 (30 (17) жовт.)

714. «Київ, 2 листопада (20 жовтня) 1918 р. Єврейство в Галичині й на Україні», б/п. — Ч. 203 (2 лист./20 жовт.)

715. «Київ, 3 листопада (21 жовтня) 1918 р. Небезпечна теорія [пункти президента Вільсона і справа незалежної України], б/п. — Ч. 204 (3 лист./21 жовт.)

716. «Київ, 6 листопада (24 жовтня) 1918 р. Орієнтація на зубра» [другий з'їзд хліборобів-власників], б/п. [*Два цензурних конфіскати поновлено автором відбиткою на окремому аркуші, частково дописано від руки.*] — Ч. 206 (6 лист./24 жовт.)

717. «Київ, 6 листопада (24 жовтня) 1918 р. Кров» [польсько-українська війна в Галичині], б/п. — Ч. 206 (6 лист./24 жовт.)

718. «Київ, 7 листопада (25 жовтня) 1918 р. З орла- — Ч. 207 (7 лист./25 жовт.)

ми, чи проти них?» [заклик до України допомогти Галичині], б/п.

719. «Тиртей українства. Пам'яти Миколи Лисенка», С. Є. — Ч. 207 (7 лист./25 жовт.), с. 1—2.

720. «Київ, 7 листопада (25 жовтня) 1918 р.) На стару тему» [про цензуру], б/п. [*Повністю була заборонена цензурою; цілком уміщений друкарський відбиток на окремому аркуші.*] — Ч. 207 (7 лист./25 жовт.)

721. «З весни відродження. Дмитро В. Маркович», С. Є. — Ч. 208 (8 лист./26 жовт.), с. 1—2.

722. «Київ, 9 листопада (27 жовтня) 1918 р. Шлях до згоди» [тимчасове перемир'я в польсько-українській війні в Галичині], б/п. — Ч. 209 (9 лист./27 жовт.)

723. «Серед зубрів» [з'їзд хліборобів], Ромул. — Ч. 209 (9 лист./27 жовт.)

724. «Київ, 10 листопада (28 жовтня) 1918 р. Стихійне нещастя» [небезпека стихійної демобілізації], б/п. — Ч. 210 (10 лист./28 жовт.)

725. «Київ, 13 листопада (31 жовтня) 1918 р. Кінець війни», б/п. — Ч. 212 (13 лист./30 жовт.)

726. «Чужими руками» [оборона кадетами «єдиної» Росії руками німців на Україні], С. Є. — Ч. 212 (13 лист./30 жовт.)

727. «Київ, 14 (1) листопада 1918 р. Шляхом демократичних реформ», б/п. [*Одне речення, конфісковане цензурою, дописане від руки поряд із статтею.*] — Ч. 213 (14 (1) лист.)

728. «Київ, 15 (2) листопада 1918 р. Політичний торг» [нові російські організації на Україні і Національний союз], б/п. — Ч. 214 (15 (2) лист.)

729. «Ілюзії і правда. I» [російська преса Києва проти української самостійності], С. Є. [*Одна цензурна купюра заповнена текстом рукою автора.*] — Ч. 214 (15 (2) лист.)

730. «Ілюзії і правда. II», С. Є. — Ч. 215 (16 (3) лист.)

731. «В міністерствах. На останньому засіданні», б/п. — Ч. 215 (16(3) лист.), с. 2

732. «Київ, 16 (3) листопада 1918 р. Перефарбовані» [антантофільство нового кабінету міністрів та його новий антисамостійницький курс], б/п. [*Повністю заборонена цензурою; подана відбиткою на окремому аркуші.*] — Ч. 215 (16 (3) лист.)

733. «Ілюзії і правда. III», С. Є. [*Повністю заборонена цензурою, подана на окремому аркуші.*] — Ч. 216 (17 (4) лист.)

734. «Замісць передової» [«Русский голос» та «Киевская мысль» про очікування союзників], б/п. — Ч. 217 (20 (7) лист.)

735. «Замісць передової», б/п. [*Повністю заборонена цензурою, подається відбиткою на окремому аркуші.*] — Ч. 218 (21 (8) лист.)

736. «Замісць передової», б/п. [*Дві великі цензурні купюри поновлені відбитком на окремому аркуші.*] — Ч. 219 (22 (9) лист.)

737. «Хроніка. Тихо ходять» [про отримання через 2 роки Є. Чикаленком дозволу на видання «Нової Ради»], б/п. — Ч. 219 (22 (9) лист.)

738. «З газет та журналів. Плач Пиленко» [стаття у «Голосе Киева» про брак російського патріотизму], б/п. — Ч. 220 (23 (10) лист.), с. 2.

739. «Київ, 24 (11) листопада 1918 р. В Галичині» [закон про державну самостійність], б/п. — Ч. 221 (24 (11) лист.)

740. «З газет та журналів. Порядок» [«Киевская мысль» про союзників], б/п. — Ч. 221 (24 (11) лист.)

741. «З газет та журналів. Трошки філософії» [Єфимовський з газети «Голос Киева» про брак патріотизму], б/п. — Ч. 221 (24 (11) лист.)

742. «З газет та журналів. Порядок. Ще трошки філософії» [розумування в газеті «Відродження»]. [*Вся рубрика має в кінці статей один олівцевий автограф С. Єфремова*], б/п. — Ч. 221 (24 (11) лист.)

743. «Хроніка. Вісти з Галичини. Нота Укр. Нац. Ради до през. Вільсона. Військовополевий суд у Львові. Текст присяги», б/п. — Ч. 221 (24 (11) лист.), с. 2.

744. «Замісць передової» [великоросійський шовінізм київських газет], б/п. [*Половина статті заборо-* — Ч. 222 (26 (13) лист.)

нена цензурою, подається відбиткою на окремому аркуші.]

745. «Замісць передової» [київська російська преса про свій народ], б/п. — Ч. 223 (27 (14) лист.)
746. «Запізнена спроба» [статут Всеукраїнського союзу Хліборобів-власників], Р. — Ч. 223 (27 (14) лист.)
747. «Замісць передової» [Александров («Наш путь») і В. Шульгин про українську справу], б/п. — Ч. 224 (28 (15) лист.)
748. «Пам'яти Н. Д. Ніковської. II», С. Є. [Додаток до замітки О. Саліковського.] — Ч. 224 (28 (15) лист.), с. 2.
749. «Київ, 29 (16) листопада 1918 р. Виборчий закон» [закон про Український Сойм], б/п. — Ч. 225 (29 (16) лист.)
750. «Хто вона?» [програма «Украинской народной громады»], С. Є. — Ч. 225 (29 (16) лист.)
751. «Замісць передової» [київська російська преса з приводу «Национального русского съезда Южной России»], б/п. — Ч. 226 (30 (17) лист.)
752. «Замісць передової» [київська російська преса: «Голос Киева» про набір добровольців; на церковному соборі; Є. Болховітінов і мощі св. Павла Тобольського; «Киевская мысль» про Д. Донцова і «Нову Раду»], б/п. — Ч. 227 (1 груд./18 лист.), с. 1—2.
753. «На розпутті» [більшовизація Німеччини], Ромул. — Ч. 227 (1 груд./18 лист.), с. 2.
754. «Замісць передової», [київська російська преса: «Наш путь» та «Свободные мысли» про федералізм], б/п. — Ч. 228 (3 груд./20 лист.)
755. «Джентельмен і його помічники» [більшовизм у Німеччині], С. Є. [*Останній абзац, конфіскований цензурою, поновлений відбитком на окремому аркуші.*] — Ч. 228 (3 груд./20 лист.)
756. «Замісць передової» [київська російська преса про монархічно-кадетську спілку], б/п. — Ч. 229 (4 груд./21 лист.)
757. «Дикарі вищої культури» [польський терор проти українців в Галичині], Ромул. [*Останній абзац, конфіскований цензурою, відновлено відбитком на окремому аркуші.*] — Ч. 229 (4 груд./21 лист.) с. 2.
758. «Бібліографія. Лесь Мартович. Забобон. Повість. Накладом Укр. Видавничої спілки. Стор. VIII + 336. Львів, 1917». С. Є. — Ч. 229 (4 груд./21 лист.), с. 3.
759. «Замісць передової» [полеміка з київськими російськими газетами про розуміння федералізму], б/п. — Ч. 230 (6 груд./23 лист.)
760. «Ілюзії і правда. VI» [абсолютизм і реакція та демократизм], С. Є. [*Останній абзац, заборонений цензурою відновлений відбитком на окремому аркуші.*] — Ч. 230 (6 груд./23 лист.), с. 2.
761. «Замісць передової» [Київська російська преса: «Киевская мысль» про порозуміння з українцями], б/п. — Ч. 231 (7 груд./24 лист.)
762. «Неситі апетити» [польсько-українська війна в Галичині], Ромул. — Ч. 231 (7 груд./24 лист.), с. 2.
763. «Бібліографія. Антін Крушельницький. Рубають ліс. Повість. Видавниче товариство «Книжка». Т. 1, стор. 198, т. II, стор. 183, у Львові, 1918 р.», С. Є. — Ч. 231 (7 груд./24 лист.), с. 3.
764. «Замісць передової» [монархісти «рятують Росію»; «Голос Києва» про українців; «Слово» про уніатські співи»], б/п. — Ч. 232 (8 груд./25 лист.)
765. «Виборчий закон» [вибори до Українського сойму], Ромул. — Ч. 232 (8 груд./25 лист.), с. 2.
766. «Замісць передової», б/п [київська російська преса і українська справа: «Киевская мысль» про «Протофіс», самовизначення та відносини України з союзними державами]. [*В двох місцях невеликі цензурні купюри; відновлені у відбитку на окремому аркуші.*] — Ч. 233 (10 груд./27 груд.)

767. «Замісць передової» [київська російська преса й українська справа: М. Чубинський про російську демократію на Україні; «Наш путь» про розкол Директорії, «Киевская мысль» про Росію], б/п. — Ч. 234 (11 груд./28 лист.)
768. «Шило в мішку» [єврейський погром у Львові й польське офіційне повідомлення], Ромул. — Ч. 234 (11 груд./28 лист.), с. 2.

«Нова Рада», 1919 р.

769. «Скоропадщина. Замісць новорічного огляду. I», С. Є. — Ч. 1 (1 січ./18 груд.)
770. «З документів недавнього часу», [лист С. Єфремова до міністра внутрішніх справ І. Кістяківського зі скаргами на цензурні конфіскати матеріалів про польсько-українську війну в Галичині], б/п. — Ч. 1 (1 січ./18 груд.), с. 2.
771. «Безгосподарна спадщина» [з приводу записок одного «оборонця гетьманщини»], С. Є. — Ч. 2 (2 січ./19 груд.), с. 1—2.
772. «Скоропадщин. II». [*Багато олівцевих авторських виправлень*], С. Є. — Ч. 3 (3 січ./20 груд.), с. 1—2.
773. «Світоч єднання. Пам'яти Олександри Єфименкової». [*Багато авторських правок олівцем.*] — Ч. 3 (3 січ./20 груд.), с. 3—4.
774. «Скоропадщина. III», С. Є. — Ч. 4 (4 січ./22 груд.), с. 1—2.
775. «Одна дрібниця і один трюїзм» [критика рішення Директорії про заборону у Києві російськомовних вивісок на усіх крамницях], С. Є. [*Цілком заборонено цензурою. На друкарському відбитку цензурних конфіскатів № 5 С. Єфремовим написано:* «Республіканська цензура викинула з Ч. 5.»] — Ч. 5 (5 січ./23 груд.)
776. «Скоропадщина. IV», С. Є. [*Багато авторських виправлень олівцем.*] — Ч. 6 (7 січ./25 груд.), с. 2—3.
777. «В чаду. Замісць різдвяного оповідання» [завуальована критика заходів Директорії та Винниченка], Ромул. — Ч. 6 (7 січ./25 груд.), с. 3.
778. «Скоропадщина. V», С. Є. [*Багато авторських правок олівцем.*] — Ч. 7 (11 січ./29 груд.), с. 2.
779. «Київ, 12 січня 1919 р. На оборону» [заклик до народа дати відсіч більшовицькому наступові з Росії], б/п. — Ч. 8 (12 січ./30 груд.)
780. «Київ, 14 січня 1919 р. Боротьба за право», [наказ Директорії про покарання учасників єврейських погромів], б/п. — Ч. 9 (14 (1) січ.), с. 2.
781. «Земельний закон», Ромул. — Ч. 9 (14 (1) січ.), с. 2.
782. «На стару тему» [цензура преси за Директорії], С. Є. [*В двох місцях — цензурні конфіскати по одному реченню; відновлені С. Єфремовим чорнилом в самій газеті.*] — Ч. 10 (16 (3) січ.)
783. «Київ, 17 січня 1919 р. Азиятська дипломатія» [відмова В. Чичеріна визнавати, що з УНР воює більшовицька Росія], б/п. — Ч. 11 (17 (4) січ.)
784. «Київ, 17 січня 1919 р. Про фінансову «реформу» [критика рішення Директорії скасувати російські гроші], б/п. — Ч. 11 (17 (4) січ.)
785. «Пошесть» [єврейські погроми в Житомирі і Бердичеві], С. Є. — Ч. 11 (17 (4) січ.), с. 1—2.
786. «Київ, 18 січня 1919 р. Сон справдився» [об'єднання двох Україн], б/п. — Ч. 12 (18 (5) січ.), с. 1—2.
787. «Доля жандармської спадщини. Замісць звідомлення» [Архів Київської губернської жандармської управи в 1917—1918 рр.], С. Є. — Ч. 12 (18 (5) січ.), с. 3—4.
788. «Київ, 19 січня 1919 р. На іспиті» [міжнародне становище України], б/п. — Ч. 13 (19 (6) січ.)
789. «Київ, 19 січня 1919 р. На селі» [грабіж і терор на селі], б/п. — Ч. 13 (19 (6) січ.), с. 1—2.
790. «Про те ж саме» [цензура], С. Є. — Ч. 13 (19 (6) січ.), с. 2.

791. «Київ, 21 січня 1919 р. Без бюджета» [тяжке фінансове становище України], б/п. — Ч. 14 (21 (8) січ.)
792. «В середині» [терор на селі і справа Трудового конгресу], С. Є. — Ч. 14 (21 (8) січ.), с. 1—2.
793. «Київ, 22 січня 1919 р. На свято поєднання» [день соборності України], б/п. — Ч. 15 (22 (9) січ.), с. 2.
794. «Київ, 24 січня 1919 р. Політика і фінанси» [про необхідність правильної фінансової політики Директорії], б/п. — Ч. 16 (24 (11) січ.)
795. «Початок протрезвіння» [поєднання російської демократії й реакційних кіл в боротьбі за відновлення єдиної Росії], Ромул. — Ч. 16 (24 (11) січ.), с. 1—2.
796. «На комерсі» [зустріч з галицькими українцями в Українському клубі»], б/п. — Ч. 16 (24 (11) січ.), с. 3.
797. [«Київ, 25 січня 1919 р. Сумні роковини»] [річниця більшовицького захоплення Києва], б/п. [*Підпис олівцем стоїть лише під другою передовою статтею.*] — Ч. 17 (25 (12) січ.)
798. «Київ, 25 січня 1919 р. З трудового конгресу», б/п. — Ч. 17 (25 (12) січ.)
799. «Дух віків» [відзначення у міському театрі свята соборності України], С. Є. — Ч. 17 (25 (12) січ.)
800. «Київ, 26 січня 1919 р. Ворог під брамою» [Трудовий конгрес та загальнодержавні інтереси], б/п. — Ч. 18 (26 (13) січ.), с. 1—2.
801. «Пам'яти М. І. Туган-Барановського», С. Є. — Ч. 18 (26 (13) січ.), с. 2.
802. «Київ, 28 січня 1919 р. Досить фраз» [доповідь голови Директорії на Трудовому конгресі про відносини з більшовиками], б/п. — Ч. 19 (28 (15) січ.), с. 2.
803. «Київ, 29 січня 1919 р. Старим шляхом» [закінчення Трудового конгресу; знову управлінське безладдя], б/п. — Ч. 20 (29 (16) січ.), с. 2.
804. «Київ, 29 січня 1919 р. Одеська робота» [протиукраїнська пропаганда], б/п. — Ч. 20 (29 (16) січ.), с. 2.
805. «Паніка» [поширення панічних чуток по Києву], С. Є. — Ч. 20 (29 (16) січ.), с. 2.
806. «Київ, 30 січня 1919 р. Польсько-українські стосунки», б/п. — Ч. 21 (30 (17) січ.)
807. «Звірь і людина» [причини паніки], С. Є. — Ч. 21 (30 (17) січ.)
808. «Київ, 31 січня 1919 р. По Конгресі», б/п. — Ч. 22 (31 (18) січ.)
809. «Київ, 31 січня 1919 р. Громадські діячі» [панічна втеча діячів земської управи], б/п. — Ч. 22 (31 (18) січ.)
810. «Націоналістичне ліквідаторство» [конфлікт в Національній бібліотеці між Є. Перфецьким і В. Вернадським], С. Є. — Ч. 22 (31 (18) січ.), с. 1—2.
811. «Київ, 1 лютого 1919 р. До наради на Принцевих островах» [міжнародна нарада президента Вільсона і майбутнє України], б/п. — Ч. 23 (1 лют./19 січ.)
812. «Київ, 1 лютого 1919 р. «Waffen nieder» [велика війна розмінялася на десятки малих війн], б/п. — Ч. 23 (1 лют./19 січ.)
813. «Хто дужчий? До психології революційного часу» [перевага нападника над оборонцем], С. Є. — Ч. 23 (1 лют./19 січ.), с. 1—2.
814. «Київ, 2 лютого 1919 р. Чутки і дійсність» [знову цензура], б/п. — Ч. 24 (2 лют./20 січ.)
815. «Київ, 2 лютого 1919 р. Джентельменське поводження» [розклеювання антиросійських плакатів], б/п. — Ч. 24 (2 лют./20 січ.)
816. «Ще про ліквідаторство» [звільнення Директорією з посад служачих пошт і телеграфів, призначених за гетьманщини], С. Є. — Ч. 24 (2 лют./20 січ.), с. 2.
817. «Київ, 4 лютого 1919 р. На своїх місцях» [більшовики під Києвом], б/п. — Ч. 25 (4 лют./22 січ.)
818. «Київ, 4 лютого 1919 р. Україна і Антанта», б/п. — Ч. 25 (4 лют./22 січ).
819. «Київ, 5 лютого 1919 р. Елементарний обов'язок» [заклик до влади не вести бойових дій у Києві, аби не постраждало мирне населення], б/п. — Ч. 26 (5 лют./23 січ.)
820. «З адміністративних анекдотів» [з приводу наказу одеського градоправителя про заборону у школі української мови], С. Є. — Ч. 26 (5 лют./23 січ.)

821. «Київ, 6 лютого 1919 р. Власним голосом» [російські «об'єдинителі» на міжнародній нараді на Принцевих островах], б/п. — Ч. 27 (6 лют./24 січ.)
822. «Перед невідомим завтра» [місто, в переддень приходу більшовиків], Ромул. — Ч. 27 (6 лют./24 січ.)

«Рада», 1919 р.

823. «Київ, 3 (16) вересня 1919 р. Перед невідомим завтра» [закриття М. Щорсом «Нової Ради» в лютому: більшовизм Щорса і генерала Іванова], б/п. — Ч. 1 (28) (3 (16) верес.)
824. «Київ, 3 (16) вересня 1919 р. На старих позиціях» [денікінська заборона української школи], б/п. [*Неякісний відбиток, змазаний текст, очевидно, цензурна робота; поновлено автором чорнилом. За числом додається друкарська матриця.*] — Ч. 1 (28) (3 (16) верес.)
825. «Фенікс (1769—1919)» [до 150-річчя з дня народження І. Котляревського], С. Є. — Ч. 1 (28) (3 (16) верес.), с. 2.
826. «Пам'яти В. П. Науменка.+ 8.VII. 1919», С. Є. — Ч. 1 (28) (3 (16) верес.), с. 3.
827. «Київ, 4 (17) вересня 1919 р. Чергове завдання» [створення єдиного національного фронту українських партій], б/п. — Ч. 2 (29) (4 (17) верес.)
828. «Київ, 5 (18) вересня 1919 р. За соломинку» [об'єдинителі» децентралізовують адміністративний устрій України], б/п. — Ч. 3 (30) (5 (18) верес.)
829. «Київ, 6 (19) вересня 1919 р. Народньою тропою» [відзначення ювілею І. Котляревського у Полтаві], б/п. — Ч. 4 (31) (6 (19) верес.)
830. «Непримиренні. І» [російсько-українські стосунки й неминучість самостійності], С. Є. — Ч. 4 (31) (6 (19) верес.), с. 1—2.
831. «Київ, 7 (20) вересня 1919 р. Обтрусіть порох» [в оборону української школи], б/п. — Ч. 5 (32) (7 (19) верес.)
832. «Непримиренні. II», б/п. — Ч. 5 (32) (7 (19) верес.)
833. «Київ, 8 (21) вересня 1919 р. По селах» [реквізиції у селах], б/п. — Ч. 6 (33) (8 (21) верес.)
834. «Непримиренні. III», С. Є. — Ч. 6 (33) (8 (21) верес.)
835. «Київ, 10 (23) вересня 1919 р. Наскок на книгу» [реквізиція українських книжок у книгарні «Киевская старина»], б/п. — Ч. 7 (34) (10 (23) верес.)
836. «Непримиренні. IV», С. Є. — Ч. 7 (34) (10 (23) верес.), с. 1—2.
837. «Київ, 11 (24) вересня 1919 р. Боротьба за освіту», б/п. — Ч. 8 (35) (11 (24) верес.)

«Промінь», 1919 р.

838. «Книжка в небезпеці» [конфіскація українських видань денікінською комісією Будиловича], б/п. — Ч. 1 (14 (27) верес.)
839. «Київ, 17 (30) вересня 1919 р. З того самого місця» [робота південноруської конференції в Новочеркаську й майбутній устрій України], б/п. — Ч. 2 (17 (30) верес.)
840. «Старовина і новина» [в справі українських парафій в Києві], Ромул. — Ч. 2 (17 (30) верес.), с. 3.
841. «Київ, 18 вересня (1 жовтня) 1919 р. Іржавою зброєю [з приводу політиканства митрополита Антонія], б/п. [*В одному місці — авторське виправлення чорнилом, кінцеве речення, викинуте цензурою, поновлено від руки*] — Ч. 3 (18 верес./1 жовт.)
842. «Київ, 19 вересня (2 жовтня) 1919 р. Не по конях, так по оглоблях» [невдалий суд київського вчительства над українською школою], б/п. — Ч. 4 (19 верес./2 жовт.)
843. «Вічний попихач» [денікінська цензура], б/п. — Ч. 4 (19 верес./2 жовт.)
844. «Київ, 20 вересня (3 жовтня) 1919 р. З формального погляду» [закон про скасування всіх постанов з листопада 1917 р.], б/п. — Ч. 5 (20 верес./3 жовт.)
845. «Київ, 22 вересня (5 жовтня) 1919 р. «найкраща» реалізація» [російські домагання на україн- — Ч. 7 (22 верес./5 жовт

ські землі у меморандумі до мирної конференції], б/п.

846. «Підпанки» [плани «єдиної» Росії і фактична неможливість їх реалізації], С. Є. — Ч. 7 (22 верес./5 жовт.)

847. «З газет та журналів. Китайські дракони» [«Киевская жизнь» про причини голоду], б/п. — Ч. 7 (22 верес./5 жовт.), с. 2.

848. «Київ, 24 вересня (7 жовтня) 1919 р. З високо авторитетних джерел» [французський капітан про німецьку інтригу замість українського руху та газети «Киевская жизнь» та «Южное слово» в цьому зв'язку»], С. Є. [*В газеті в двох місцях чорнилом зроблені рукописні вставки до тексту.*] — Ч. 8 (24 верес./7 жовт.)

849. «Не некролог» [попереднє рішення денікінського уряду про ліквідацію Української Академії наук], С. Є. — Ч. 9 (25 верес./8 жовт.)

850. «Київ, 26 вересня (9 жовтня) 1919 р. В тісному куті» [кооперація за більшовиків], б/п. — Ч. 10 (26 верес./9 жовт.)

851. «Київ, 27 вересня (10 жовтня) 1919 р. До земельної справи» [новий денікінський міністр Білімович і земельна реформа], б/п. — Ч. 11 (27 верес./10 жовт.)

852. «Сліпого часу. I» [політичний огляд], С. Є. — Ч. 11 (27 верес./10 жовт.)

853. «Сліпого часу. II», С. Є. — Ч. 12 (28 верес./11 жовт.)

854. «Київ, 12 жовтня (29 вересня) 1919 р. З двох боків» [польська нота Р. Дмовського з приводу Галичини], б/п. — Ч. 13 (29 верес./12 жовт.)

855. «З старовини» [земельне питання на Україні в XVII—XVIII ст. і сучасність], С. Є. [*Один абзац конфісковано цензурою; поновлений автором наклеєним відбитком.*] — Ч. 13 (29 верес./12 жовт.)

856. «Київ, 1 (14 жовтня) 1919 р. Просто» [денікінський урядовець про українську мову, школу і академію], б/п. — Ч. 14 (1 (14) жовт.)

857. «Без клопоту» [скасування обов'язкових курсів українознавства у школах], С. Є. — Ч. 14 (1 (14) жовт.)

858. «Київ, 6 (19) жовтня 1919 р. Чорні дні» [бої за Київ між більшовиками і добровольцями], б/п. — Ч. 15 (6 (19) жовт.)

859. «Непропаща сила», Ромул. — Ч. 15 (6 (19) жовт.)

860. «Червоний і чорний» [терор більшовиків переходить на противєврейський терор], С. Є. — Ч. 16 (8 (21) жовт.)

861. «З того боку: «за обрусеніе»; Український синод; церковні справи; церковні бібліотеки; українська книжка; в Кам'янецькому університеті; народний університет в Кам'янці; українська капела за кордоном; американський Червоний хрест на Україні», б/п. — Ч. 17 (9 (22) жовт.), с. 3.

862. «Київ, 10 (23) жовтня 1919 р. Лицарі провокації» [спростування випадків стрілянини євреїв з будинків у добровольців], б/п. — Ч. 18 (10 (23) жовт.)

863. «Митрофан Простаков» [В. Шульгин в провокуванні єврейських погромів], С. Є. — Ч. 18 (10 (23) жовт.)

864. «Київ, 11 (24) жовтня 1919 р. Вбоге копіювання» [ростовський денікінський уряд про майбутнє України], б/п. — Ч. 19 (11 (24) жовт.)

865. «Київ, 12 (25) жовтня 1919 р. Боротьба з культурою» [заборона на українські книжки та їх нищення], б/п. — Ч. 20 (12 (25) жовт.)

866. «Старозавітний бог» [антисемітизм В. Шульгина], С. Є. — Ч. 20 (12 (25) жовт.)

867. «Київ, 13 (26) жовтня 1919 р. Біля Петербургу» [наступ Юденіча на Петербург; більшовизм, як кара за колишні гріхи], б/п. — Ч. 21 (13 (26) жовт.)

868. «Київ, 15 (28) жовтня 1919 р. До економічного становища», б/п. — Ч. 22 (15 (28) жовт.)

869. «Пам'яти А. Г. Вязлова», С. Є. — Ч. 22 (15 (28) жовт.)

870. «Київ, 16 (29) жовтня 1919 р. На іспиті» [самофінансування української школи], б/п. — Ч. 23 (16 (29) жовт.)

871. «Один з паліятивів» [голод серед української інтелігенції], С. Є. — Ч. 23 (16 (29) жовт.)

872. «З газет та журналів. Ексцеси сучасности» [з «Слова» про виключення В. Садовського з УСДРП], б/п. — Ч. 23 (16 (29) жовт.), с. 3.

873. «З. К. Левицька. Посмертна згадка». Р-л. — Ч. 23 (16 (29) жовт.), с. 3.

874. «Київ, 17 (30) жовтня 1919 р. Цензурні перспективи», б/п. [*В двох місцях — цензурні конфіскати поновлені автором: в першому наклейкою відбитку забороненого місця, в другому — чорнилом від руки.*] — Ч. 24 (17 (30) жовт.)

875. «Непримиренна суперечність (історична справка)» [українська школа і закон від 1.VII.1914 р.], Ромул. — Ч. 24 (17 (30) жовт.)

876. «З газет і журналів. «Решительно выгнать». [«Нежинские ведомости» проти української школи], б/п. — Ч. 24 (17 (30) жовт.)

877. «З газет і журналів. В мертвій точці» [«Слово» про неможливість спиратися лише на В. Шульгина й А. Савенка для налагодження порядку], б/п. — Ч. 24 (17 (30) жовт.)

878. «Київ, 18 (31) жовтня 1919 р. Звідки апатія?» [байдужість у громадянстві], б/п. — Ч. 25 (18 (31) жовт.)

879. «Київ, 19 жовтня (1 листопаду) 1919 р. Навпростець і манівцями» [відомості про адмірала Колчака], б/п. — Ч. 26 (19 жовт./1 лист.)

880. «Київ, 20 жовтня (2 листопаду) 1919 р. Ілюзії з двох боків» [криза в київській міській управі], б/п. — Ч. 27 (20 жовт./2 лист.)

881. «З історичних паралелів» [як приватна Київська братська школа стала державною Києво-Могилянською академією], С. Є. [*В трьох місцях рукою автора — вставки до тексту.*] — Ч. 27 (20 жовт./2 лист.), с. 1—2.

882. «Київ, 22 жовтня (4 листопаду) 1919 р. Доля Галичини» [тимчасовий мандат Польщі на володіння Галичиною], б/п. — Ч. 28 (22 жовт./4 лист.)

883. «Київ, 24 жовтня (6 листопаду) 1919 р. Делікатна справа» [звільнення членів судової палати за співробітництво з Директорією], б/п. [*Два абзаци пошкоджено цензурою; відновлені автором від руки чорнилом.*] — Ч. 29 (24 жовт./6 лист.)

884. «В порожній атмосфері» [культ сили й брак законності], С. Є. [*Заборонена цілком цензурою. Автор наклеїв друкарський відбиток.*] — Ч. 29 (24 жовт./6 лист.)

885. «Київ, 25 жовтня (7 листопаду) 1919 р. Безнадійне становище» [В. Шульгин про долю Галичини], б/п. — Ч. 30 (25 жовт./7 лист.)

886. «Київ, 26 жовтня (8 листопаду) 1919 р. До роз'єднання [південноросійська конференція в Ростові про централізм], б/п. — Ч. 31 (26 жовт./8 лист.)

887. «Київ, 27 жовтня (9 листопаду) 1919 р. З пророчого натхнення» [зацікавленість російського громадянства Галичиною], б/п. — Ч. 32 (27 жовт./9 лист.)

888. «Втрачений секрет» [розділ України між Росією і Польщею», С. Є. — Ч. 32 (27 жовт./9 лист.)

889. «Київ, 29 жовтня (11 листопаду) 1919 р. Економічні перспективи» [руїна на транспорті, в промисловості і сільському господарстві], б/п. — Ч. 33 (29 жовт./11 лист.)

890. «Київ, 30 жовтня (12 листопаду) 1919 р. Політична лекція» [д-р Крамарж щодо орієнтації на Антанту], б/п. — Ч. 34 (30 жовт./12 лист.)

891. «Київ, 31 жовтня (13 листопаду) 1919 р. Серед руїни [два роки більшовизму в Росії], б/п. — Ч. 35 (31 жовт./13 лист.)

892. «Київ, 1 (14) листопаду 1919 р. Шляхом до вияснення» [арешт Л. Бича й репресії проти українського уряду на Кубані], б/п. — Ч. 36 (1 (14) лист.)

893. «Неначе з «Ревизора» [консул самозванець Енко], С. Є. — Ч. 36 (1 (14) лист.)

894. «Субсидія, рептилія і українська преса» [з при- — Ч. 37 (2 (15) лист.)

воду книги А. Савенка «Украинцы или Малороссы?», де «Нова Рада» звинувачувалась в гетьманських субсидіях], С. Є. [*Є багато авторських правок у тексті статті.*]

895. «Субсидія, рептилія і українська преса» [продовження], С. Є. — Ч. 38 (3 (16) лист.)

896. «Київ, 5 (18) листопаду 1919 р. Державні установи й українська мова», б/п. — Ч. 39 (5 (18) лист.)

897. «Київ, 7 (20) листопаду 1919 р. Централістичні вихватки» [російський шовінізм проти українців Кубані], б/п. — Ч. 41 (7 (20) лист.), с. 2.

898. «З газет та журналів. Спеціяльний кореспондент» [ростовські газети про міфічний петлюрівський напад на Київ у жовтні], б/п. — Ч. 41 (7 (20) лист.), с. 2.

899. «З газет та журналів. Інтерв'юер» [інтерв'ю А. В. Пешехонова в «Приазовском крае» про українців], б/п. — Ч. 41 (7 (20) лист.), с. 2.

900. «Пропагандист-романтик. Пам'яти Л. М. Жебуньова», С. Є. — Ч. 41 (7 (20) лист.), с. 2.

901. «Київ, 8 (21) листопаду 1919 р. Слова та діла» [Крамарж про небезпеку українського руху і чесько-словацький антагонізм], б/п. — Ч. 42 (8 (21) лист.)

902. «Київ, 9 (22) листопаду 1919 р. Голос перестороги» [чесько-українські відносини і доктор Крамарж], б/п. — Ч. 43 (9 (22) лист.)

903. «Ледача робота. I. «И шило бреет» [з приводу виходу з «Киевлянина» А. Савенка та С. Грушевського і заснування ними газети «Киевская Русь»], С. Є. [*Цілком заборонена цензурою; в газеті наклеєний відбиток. У підшивці є ще одна гранка статті, де цензором написано:* «Ничего не имею против полемики с «Киевской Русью» и «Киевлянином», но не могу пропустить статью в таком непристойном тоне».] — Ч. 43 (9 (22) лист.), с. 1—2.

904. «Київ, 10 (23) листопаду 1919 р. Кризис лібералізму» [криза всередині партії кадетів], б/п. — Ч. 44 (10 (25) лист.)

905. «Пам'яти вчителя. Захар Ів. Краковецький, +30.X.1919», С. Є. — Ч. 45 (12 (25) лист.)

906. «Для конкуренції», С. Є. [*Стаття цілком заборонена цензурою; на відміну від інших місць, текст автором не відновлено.*] — Ч. 46 (13 (26) лист.), с. 1—2.

907. «Київ, 14 (27) листопаду 1919 р. Ліга націй», б/п. — Ч. 47 (14 (27) лист.)

908. «Київ, 15 (28) листопаду 1919 р. Без позиції» [крах російського лібералізму], б/п. — Ч. 48 (15 (28) лист.)

909. «Київ, 16 (29) листопаду 1919 р. Логика подій» [реакційність — логіка революцій], б/п. [*Перший і останній абзаци конфісковані цензурою; поновлені автором наклеєнням друкарських відбитків.*] — Ч. 49 (16 (29) лист.)

910. «Київ, 17 (30) листопаду 1919 р. Англійський песимизм та його коментатори» [Ллойд-Джордж про неможливість лише збройно перемогти більшовизм], б/п. — Ч. 50 (17 (30) лист.)

911. «Київ, 19 листопаду (2 грудня) 1919 р. В Польщі» [загарбницькі апетити польської політики], б/п. [*Одне речення конфісковане цензурою; порожнє місце заповнено чорнилом автором від руки.*] — Ч. 51 (19 лист./2 груд.)

912. «Пам'яті товариша — друга.+ Ф. П. Матушевський», С. Є. — Ч. 51 (19 лист./2 груд.)

913. «Київ, 20 листопаду (3 грудня) 1919 р. Мрії й проза» [анархія в тилу у денікінців], б/п. — Ч. 52 (20 лист./3 груд.)

914. «Пам'яти товариша — друга.+ Ф. П. Матушевський» [закінчення], С. Є. — Ч. 52 (20 лист./3 груд.)

915. «Київ, 21 листопаду (4 грудня) 1919 р. Тернистим шляхом» [громадянство і українська школа], б/п. — Ч. 53 (21 лист./4 груд.)

916. «Київ, 23 листопаду (6 грудня) 1919 р. Політичне Плюшкинство» [російське громадянство й українське питання], б/п.	Ч. 54 (23 лист./6 груд.)
917. «Од редакції» [про неможливість через дорожнечу дальшого видання газети], б/п.	Ч. 55 (24. лист./7 груд.)
918. «Під хмарним небом» [роздуми над минулим і майбутнім України], С. Є.	Ч. 55 (24 лист./7 груд.), с. 1—2.

«Громадське слово», 1920 р.

919. «Недобрі спомини. I» [більшовики у Києві], С. Є.	Ч. 2 (11 трав.), с. 2.
920. «Недобрі спомини. II», С. Є.	Ч. 5 (14 трав.), с. 1—2.
921. «Київ, 16 травня 1920 р. На черзі дня» [українське державне будівництво], б/п.	Ч. 7 (16 трав.)
922. «Недобрі спомини. III. Мертва рука» [пам'ятник Л. Троцькому і В. Леніну на Софійському майдані; більшовицьке руїнництво], С. Є.	Ч. 7 (16 трав.), с. 1—2.
923. «Недобрі спомини. IV. Мертва рука» [економічна руїна у державі; перебігання до більшовиків], С. Є.	Ч. 9 (19 трав.), с. 1—2.
924. «Недобрі спомини. V. Мертва рука» [самоорганізація і дисципліна для недопущень повороту більшовиків], С. Є. [*Багато олівцевих авторських виправлень тексту.*]	Ч. 10 (20 трав.), с. 1—2.
925. «Шляхом досвіду» [С. Петлюра і українська державність], С. Є.	Ч. 12 (23 трав.)
926. «В початках державности» [більшовицька державність на Україні], С. Є.	Ч. 18 (30 трав.), с. 1—2.

Т. Б. АНАНЬЄВА, О. В. ТОДІЙЧУК *(Київ)*

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК 1927—1931

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

В «Списку видань Академії наук, знищених у 1930-х роках», уміщеному в книзі Н. Полонської-Василенко «Українська Академія наук (Нарис історії)» [1], у другій позиції по Історично-філологічному відділу значиться «Історично-географічний збірник», т. 5, за редакцією О. С. Грушевського. Книжкові desiderata можна (якщо це слово доречне, коли йдеться про втрати) поповнити ще трьома томами «Історично-географічного збірника», які практично були підготовлені до видання, але не надруковані. І цим, на жаль, втрати не обмежуються. Книги зазнали репресій разом з авторами, науковими ідеями та академічними інституціями.

Архівні матеріали історично-географічної комісії, створеної в УАН 1919 р., зберегли коротку, але дуже динамічну, типову для 20—30-х років і водночас неповторну історію плідної діяльності невеликої групи вчених, які спробували втілити у життя величезну програму комплексного вивчення історичної географії України і на її основі укласти Історично-географічний словник українських земель. Як відомо, такий словник не існує й досі. Комісію, як і загалом академічну науку в 1930-х роках, спіткала нещаслива доля — вона була знищена. Чотири томи «Історично-географічного збірника» — все, що було видано Комісією. Перед бібліографічним покажчиком до цього видання ми пропонуємо коротку хроніку створення «Збірника».

Перше засідання Постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель відбулося 23 квітня 1919 р. У вступній промові академік Д. І. Багалій повідомив про затвердження І Відділом УАН персонального складу Комісії з професором О. С. Грушевським на чолі [2].

Через тиждень, 30 квітня 1919 р., член Комісії приват-доцент Українського університету Євген Перфецький на черговому засіданні виступив з пропозицією «постійно обмінюватися думками з приводу не тільки технічних і організаційних питань, але і з приводу результатів своєї роботи і спірних моментів». Комісія ухвалила провадити «пленарні збори» спеціально для прослуховування «пробних монографій» [3] (таку назву отримали доповіді й реферати). Таким чином, створювався реальний науковий потенціал Комісії — майбутні статті, але за обсягом вони значно перебільшували словникові.

Наприкінці травня 1919 р. О. Грушевський запропонував залучити до роботи в Комісії історика й бібліографа, завідуючого університетською бібліотекою Олександра Сагарду. Саме Сагарда, вперше з'явившись на засіданні Комісії 9 липня 1919 р., зробив коротку доповідь «про потребу видавання «Вісника історично-географічної Комісії», невеличкого жур-

нала аркушів на два»[4]. Дивно, але цю ідею рішуче відкинув Д. І. Багалій. Можливо, його заперечення грунтувались на усвідомленні того, що недавно створена Комісія на витримає за складних умов 1919 р. битви за папір, друкарню, фінансування видання. Але якщо Д. І. Багалій вважав справу «неможливою для здійснення», то О. Грушевський запропонував «одсунути її розгляд на пізніші часи». Можна було б додати — на значно пізніші, бо в серпні обставини примусили навіть перенести дати проведення засідань. Відкриваючи засідання 30 числа, Грушевський попередив, що, «зважаючи на надто трівожне становище в Київі, стан облоги, близькість бою й заборону населенню з'являтись на вулицях по 8-ій годині, спокійна робота Комісії, слухання й обміркування рефератів, що мають бути поданими, навряд чи може одбутись»[5]. Наголосимо, що реферати вже були готові, хоча Комісія працювала всього чотири місяці. 17 вересня ініціатор пленарних зборів Є. Перфецький зробив доповідь про Олесько, що на Галичині[6]. А 29 вересня, підбиваючи перші підсумки роботи, О. Грушевський повідомив: «Комісія має від своїх постійних членів по аркушу і більше матеріалу»[7].

З протоколів засідань Комісії видно, що видавнича справа також не була поза її увагою. Оскільки матеріал нагромаджувався так інтенсивно, то постала проблема уміщення його в невеликих за обсягом словникових статтях. Розв'язання цієї проблеми ставилося в залежність від майбутнього наукового видання, яке відкривало б «можливість зсилок на готові вже спеціальні статті, які знайдуть для себе місце в науковім загальнім органі І В[ідділу] Академії, чи — може — окремім органі Комісії»[8]. Влітку 1921 р., розповідаючи про завершення першого розділу своєї роботи «Степове пограниччє», О. Грушевський відзначив, що розділ «може ввійти як окрема стаття в намічений збірник праць по іст[оричній] географії України»[9]. Поки ж свого видання не було, обговорювалося питання про публікацію матеріалів Комісії (на засіданні І Відділу ВУАН вони були представлені як реферати) у виданнях Історично-філологічного Відділу ВУАН. 12 листопада нова інформація про плани видання: «... для видавання свойого органу чи певного відділу в органі І Відділу треба докладніше зазначити сферу наукового розроблення І[сторично] Г[еографічної] Комісії, близькі для неї теми»[10]. Такими темами на межі інтересів І Відділу в цілому та Історично-географічної комісії могли стати історія окремих поселень та історія колонізації певних регіонів України. Через два тижні члени Комісії знову повернулись до цього питання. Але подальший хід подій змусив тимчасово відкласти турботи про публікації.

На одному з перших засідань Комісії 1922 р. першим пунктом порядку денного значилось: «Справа скорочення Комісії. Докладено, що справа скорочення стала реальним фактором, в Комісії залишено лише одного штатного співробітника, голову, отже Комісія, як була, перестала існувати». Подальшу частину цього документа, написаного рукою О. Грушевського, важко назвати протоколом, на папір прорвався невеликий монолог. Трьохлітня праця, зусилля, плани, надії — все, здавалося, під загрозою знищення. Однак Грушевський був впевнений, що «праця, розуміється, не припиниться, але окрім матеріального боку,— нагадував (і нагадує), він,— важний ще моральний: добре налажені студії по історії заселення України, початі в широких рамцях та на науковій базі вважаються зайвими і лехким рішенням збавлені реального грунту для поширення: ***історикам треба пам'ятати*** про се (тут і далі фрагменти цитат виділені нами.— *Авт.*), щоб розуміти добре, як мало ще цінять підготовчу наукову працю, без якої не може бути нормального вироблення широких висновків про минуле української землі»[11].

Робота справді не припинилась. До 1 січня 1923 р. сім позаштатних співробітників Комісії склали 581 статтю для Словника та запровадили при Комісії семінар з соціальної історії України. Того ж року на 164 засіданні Історично-географічної комісії знову повідомлялось про клопотання в справі збірника [12]. Звертаючись від імені Комісії до І Відділу ВУАН, 24 березня 1926 р. О. Грушевський писав: «Історико-географічна Комісія з кожним роком поширює свою науково-дослідницьку працю поруч із підготовленням матеріалу до Словника. Окремі питання з історії колонізації та економічного побуту, які ще недосить розроблені в українській науці, вимагають монографічного студіювання на підставі архівних джерел. Зростає число наукових рефератів в І[сторично] Г[еографічній] Комісії та І[сторично] Ек[о]н[омічній] Секції: в 1924 було їх 10, в 1925 — 13, в ці перші місяці вже — 5. Зростає праця перегляду архівних збірок. Збільшується участь кореспондентів з місць. Через те Комісія прохає дати можливість видати їй в цім бюджетовім [році] збірник її рефератів (12 аркушів)» [13].

Три томи «Історично-географічного збірника» були видані в друкарні Української академії наук у 1927—1929 рр. як «Збірники Історично-філологічного відділу», № 46, 46б, 46в. Після невеликої перерви, 1931 р. вийшов, вже як самостійне видання, четвертий, останній, том. У ньому вміщено традиційний звіт про діяльність Комісії за 1928—1929 рр. (червень — травень), який майже дослівно повторює звіти попередніх томів. У примітках зазначено, що вже підготовлені до друку 5-й і 6-й томи, а «цей том «Збірника» виходить в зменшенім обсягу і не вповні містить намічений склад статтів» [14].

1929 р., готуючи перспективний видавничий план Комісії, О. С. Грушевський підрахував обсяг майбутніх томів збірника, матеріали до яких, очевидно, були в «портфелі» видання: 5-й том — 25 арк., 6-й — 30, 7-й — 35, 8-й — 40 арк. Але, заповнюючи анкету Ювілейної академічної Комісії [15], він змушений був подати більш реальні цифри: 5-й том — 15 арк., 6-й — 17, 7-й — 20, 8-й — 22 арк., що виявилися надто заниженими.

22 травня 1932 р. науковий співробітник ВУАН Микола Ткаченко зробив доповідь «Роля географічного фактору в творах класиків марксизму», яка була піддана нищівній критиці. В обговоренні доповіді взяв участь професор Київського інституту народної освіти Костянтин Антипович, який відзначив серед інших той «суттєвий недолік», що автор, посилаючись на В. Б. Антоновича і М. С. Грушевського, «не подає бойової марксовської критики їхніх поглядів» [16]. Тим часом всі сили Комісії були кинуті на підготовку збірника «Сталінщина» ...

26 червня 1932 р. на засіданні виступив науковий співробітник ВУАН Віктор Романовський, який до 1931 р. очолював Київський архів давніх актів. У своїй доповіді «Буржуазні концепції в історичній географії (Іст[орично]-геогр[афічні] Збірники тт. I—IV Іст[орично]-Геогр[афічної] Коміс[ії] ВУАН)» він дав загальну оцінку всіх чотирьох збірників, підкреслив «... перш усього відсутність плановості в роботі та методології». На його думку, «Збірники не відбивають в собі реального плану роботи комісії, який повинен був бути,— у всіх 4-х тт. помічається відсутність запланованої роботи. Нема точно визначеної тематики. Випадковість тематики, яка до того неактуальна і цілком не пов'язана з основною працею комісії, це характерна риса збірників» [17]. Запланований розгром наукового видання не вимагав наукових аргументів. До переліку «провин» потрапили і склад авторів, у якому нібито не було членів Комісії, і метод, що був визначений як «повна мішанина: буржуазних старих концепцій, дрібнобуржуазної ідеології та економічного матеріялизму», і «випадковість проблематики».

Матеріали «Збірника» свідчать про безпідставність висунутих звинувачень. У чотирьох томах, що побачили світ, було вміщено 42 статті 16 авторів, з яких дев'ять безпосередньо брали участь в роботі Комісії. Серед них директор Комісії професор О. С. Грушевський, учень В. Б. Антоновича, автор численних досліджень з політичної, соціальної та економічної історії України XVI—XVIII ст., історик української літератури, етнограф, історіограф, редактор «Збірника» і автор шести статей в чотирьох його томах. Збереглися рукописи (або машинописи) 20 статей до трьох томів «Збірника» [18], завдяки чому можна побачити на власні очі, як тактовно ставився редактор до авторських текстів. Жодного втручання у зміст, ніяких цензурних замахів. Є лише стилістична правка, помітна боротьба з мовними русизмами. Цікавий виняток становлять рукописи двох статей: «З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині» Ольги Грушевської та «Іваненки на Переяславщині» І. Бойка. Обидві статті повністю написані рукою О. Грушевського. Ольга Грушевська, дружина Олександра Сергійовича, співробітниця Історично-філологічного відділу ВУАН, працювала в Комісії з початку її існування. Івана Бойка згадано в складі Комісії 1929 р. як учителя, який розробляв питання економічного життя Переяславщини [19]. У «Збірниках» вміщено кілька статей обох авторів, але рукописні варіанти, крім згаданих двох, не збереглися. Важко зрозуміти, чому О. Грушевський змушений був переписати великі за обсягом статті. Можна лише припустити, що цьому передувала серйозна редакційна обробка тексту. Але статті побачили світ під іменами авторів.

Назви статей «Збірника» гранично прості і, на перший погляд, орієнтують на вузькокраєзнавчі проблеми. Але джерелознавчі студії і аналіз історичного матеріалу виводять на обширні історичні теми: середньовічне оборонне зодчество та організація сторожової служби, історія міст, міське населення, господарство, торгівля, промисли, самоврядування, розвиток промисловості, межування земель і землеволодіння, історично-економічне значення річок і головна проблема, вивченню якої слугують всі інші — колонізація українських земель, усі аспекти історії їх заселення, етнічний склад населення і т. ін.

У збірниках немає історіографічних екскурсів, в статтях повна зосередженість на джерелах; кілька статей спеціально присвячені документам — «Гетьманські універсали м. Києву» О. Грушевської, «З архівної збірки Як. Новицького» Н. Жданової (де подано детальний опис архіву й проаналізовано багато документів з нього), «Опис Старобільського повіту на Харківщині, зроблений року 1838» Д. Соловея та ін. Але й у статтях, що досліджують окремі історичні сюжети, головним є джерело, «прив'язане» до певної території. У О. Грушевського в «Луцькому міщанстві в XVI в.» — це люстрації замків XV—XVI ст. і внесені до них скарги міщанства. На те ж джерело спиралась у своєму дослідженні про вінницьку шляхту І. Фаранюк. Стаття Ю. Виноградського «Марія Дорошиха» присвячена останньому періоду життя гетьмана Дорошенка та долі його родини. Основними джерелами авторові слугували Синодик Покровського Макошинського храму, історичні топоніми, свідоцтва старожилів. Як і більшість авторів «Збірника», Виноградський не обійшов увагою «програмне» питання Комісії — про заселення українських земель і запропонував нове джерело до цієї теми: «Хочу зазначити,— писав він у згаданій статті,— що написів на книгах ще, здається, не використовували на те, щоб розшукати шляхи колонізації Лівобережної України» [20]. Кілька статей доповнені додатками — публікаціями документів. М. Карачківський у статті «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII в.» опублікував описи міст Балти, Брацлава, Вінниці, Литина,

Летичева, Могилева; О. Грушевська до статті «З минулого м. Стародуба» додала кілька документів з «Бумаг Скоруп».

При безперечній зосередженості на основній історично-географічній темі, у збірниках чимало місця надано історичним портретам. У подіях, описаних або згаданих у статтях, беруть участь не знеособлені «маси», а конкретні люди, названо багато імен. Відтворюючи картину «народної стихійної колонізації», В. Юркевич у статті «Звиногородщина в XV—XVI вв.», називає земянина черкаського Грицька, Ів. Жубрика та його рідню, князя Ф. Глинського, бояр Базановичів. С. Шамрай у статті «Місто Баришпіль у XVIII в.», простежуючи еволюцію міського уряду та його функцій, подає великий перелік старост, намісників, наказних сотників, отаманів городових та інших «осіб, що урядкували в м. Баришполі». І. Бойко опублікував у збірнику матеріали про козацькі старшинські роди Іваненків і Сулим на Переяславщині. У статті «Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в.» О. Грушевський ставив собі за мету зробити історичну реконструкцію занять, побуту людей, стилю їхнього життя, відтворити модель не фортифікаційної споруди, а історичного явища, оскільки: працюючи з джерелами «ми находимо *відгуки того, як було, як захоплювали питання оборони колишню людність XVI в. і як вона обдумувала різні звязані з тим моменти*» [21].

Концепція «Збірника» народжувалась з практики діяльності Комісії. Багатство його змісту виявило масштабність основної ідеї Словника українських земель, над яким працювала Комісія: показати співвідношення та взаємодію географічного середовища і людського суспільства. «*Поставлена широко*,— писав у програмній статті директор Комісії О. Грушевський,— історична географія має зачеркнути і посунути далі» дві групи питань: «хто і як заселяв Українські землі... і як повстали окремі поселення, в *яких умовах*» [22]. Один з інструментів розв'язання цієї глобальної проблеми, на думку О. Грушевського, є комплексний джерелознавчий аналіз усіх пам'яток писемних, археологічних, лінгвістичних, проведений із залученням фахівців — істориків, географів, літературознавців, етнографів, археографів, статистиків, генеалогів та ін. Саме «розроблення сих питань і дасть матеріял для українського історично-географічного словника». Однак головним практичним результатом виконання колосальної науково-теоретичної програми став не Словник, а «Історично-географічний збірник».

Невеликий за обсягом, але надзвичайно змістовний, він не втратив свого наукового значення, ставши також пам'яткою історично-географічної думки України 20—30-х років нашого століття.

Покажчик до «Історично-географічного збірника» складений за томами. Для зручності користування і унаочнення участі кожного автора в «Збірнику» подано також абетковий покажчик.

[1] *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук (Нарис історії).— Ч. II.— 1931—1941. Мюнхен, 1958.— С. 195—198.
[2] *ЦНБ, ІР.*— Ф. X, од. зб. 12003.— [Арк. 1.]
[3] *Там само.*— Од. зб. 12011.— [Арк. 1.]
[4] *Там само.*— Од. зб. 12010.— [Арк. 1 зв.]
[5] *Там само.*— Од. зб. 12012.— [Арк. 1.]
[6] *Там само.*— Од. зб. 12013.— [Арк. 1.]
[7] *Там само.*— Од. зб. 12014.— [Арк. 1.]
[8] *Там само.*— Од. зб. 12054.— [Арк. 2.]
[9] *Там само.*— Од. зб. 12032.— [Арк. 3.]
[10] *Там само.*— Од. зб. 12052.— [Арк. 1.]
[11] *Там само.*— Од. зб. 12056.— [Арк. 1—1 зв.]
[12] *Там само.*— Од. зб. 12103.— [Арк. 1.]
[13] *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 1064.— Арк. 6.

14 *Історично*-географічний збірник.— К., 1931.— Т. 4.— С. 222.
15 *ЦДІА* України в м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 1064.— Арк. 58.
16 *ЦНБ*, *ІР*.— Ф. X, од. зб. 11852.
17 *Там само*.— Ф. X, од. зб. 11856.— [Арк. 1—1 зв.]
18 *Там само*.— Ф. X, од. зб. 14832.
19 *ЦДІА України* в м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 1063.— Арк. 39—40.
20 *Історично*-географічний збірник.— К., 1927.— Т. 1.— С. 33.
21 *Там само*.— К., 1928.— Т. 2.— С. 1.
22 ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 1245.— Арк. 1.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1. Історично-географічний збірник. Видає Комісія для складання Історично-географічного словника України / За ред. директора Комісії проф. Олександра Грушевського.— К., 1927.— Т. 1.— 176 + II с.
2. Історично-географічний збірник. Видає Комісія для складання Історично-географічного словника України / За ред. директора Комісії проф. Олександра Грушевського.— К., 1928.— Т. 2.— 209 + II с.
3. Історично-географічний збірник. Видає Комісія для складання Історично-географічного словника України / За ред. директора Комісії проф. Олександра Грушевського.— К., 1929.— Т. 3.— 223 с.
4. Історично-географічний збірник. Видає Комісія для складання Історично-географічного словника України / За ред. директора Комісії проф. Олександра Грушевського.— К., 1931.— Т. 4.— 223 с.

ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ

Історично-географічний збірник.— К., 1927.— Т. 1.

Історично-географічний збірник.— К., 1928.— Т. 2.

Історично-географічний збірник.— К., 1929.— Т. 3.

Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.— С. 1—8.
Бойко І. Іваненки на Переяславщині XVIII в.— С. 9—16.
Грушевський О. Суличівка на Чернігівщині XVII—XVIII в.— С. 17—32.
Шамрай С. Місто Васильків (IX—XVIII вв.).— С. 33—127.
Юркевич В. Романівка на Київщині.— С. 129—134.
Грушевська О. З минулого м. Стародуба.— С. 135—147.
Шамрай Г. З Прилуцького ратушного життя XVIII в.— С. 149—157.
Карачківський М. Північно-Західня Балтщина. (Історично-географічні матеріяли на підставі подорожі влітку 1928 року).— С. 159—202.
Лятошинський М. Історичний нарис територіяльного складу Полтавщини.— С. 203—208.
Виноградський Ю. До історії колонізації Середньої Чернігівщини.— С. 209—219.
Діяльність історично-географічної комісії за 1927—1928 рр. (вересень — травень).— С. 221—223.

Історично-географічний збірник.— К., 1931.— Т. 4.

Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в.— С. 1—7.
Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині.— С. 9—26.
Нечипоренко П. Історично-економічне значіння р. Сойму (р. Сойм як рухова сила).— С. 29—35.
Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західньому пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торговлею України в XVIII в.— С. 37—107.
Виноградський Ю. До історії колонізації Середньої Чернігівщини.— С. 109—143.
Бойко І. Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII в.— С. 145—159.
Карачківський М. Матеріяли до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку.— С. 161—187.
Шапошніков Г. Як виникло місто Нікопіль.— С. 189—212.
Соловей Д. Опис Старобільського повіту на Харківщині, зроблений року 1838.— С. 213—220.
Діяльність Історично-географічної комісії за 1928—1929 рр. (червень — травень).— С. 221—223.

АБЕТКОВИЙ ПОКАЖЧИК

Діяльність Історично-географічної комісії за 1928—1929 рр. (червень — травень).— 1931.— Т. 4.— С. 221—223.
Жданова Н. З архівної збірки Як. Новицького.— 1927.— Т. 1.— С. 162—176.
Звідомлення Історично-географічної комісії за 1926 р.— 1927.— Т. 1.— С. I—II.
Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку.— 1931.— Т. 4.— С. 161—187.
Карачківський М. Північно-Західна Балтщина. (Історично-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року).— 1929.— Т. 3.— С. 159—202.
Карачківський М. Розмежування Волинської та Подільської губ.— 1799 р.— 1928.— Т. 2.— С. 205—209.
Лятошинський М. Історичний нарис територіального складу Полтавщини.— 1929.— Т. 3.— С. 203—208.
Нечипоренко П. Історично-економічне значіння р. Сойму (р. Сойм як рухова сила).— 1931.— Т. 4.— С. 29—35.
Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «Національних строєніях». (На підставі архівних матеріалів 1740—60 рр.).— 1927.— Т. 1.— С. 121—134.
Соловей Д. Опис Старобільського повіту на Харківщині, зроблений року 1838.— 1931.— Т. 4.— С. 213—220.
Тищенко М. Нариси історії торговлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.— 1928.— Т. 2.— С. 87—133.
Тищенко М. Суконна фабрика Київського «Приказа Общественного Призрѣнія».— 1927.— Т. 1.— С. 145—148.
Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західньому пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в.— 1931.— Т. 4.— С. 37—107.
Тищенко М. Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та в першій по XIX ст.— 1928.— Т. 2.— С. 169—183.
Фаранюк Т. Вінницька шляхта в XVI в.— 1927.— Т. 1.— С. 23—31.
Шамрай Г. До історії Лівобережних міст у половині XVIII в.— 1928.— Т. С. 159—168.
Шамрай Г. З Прилуцького ратушного життя XVIII в.— 1929.— Т С. 149—157.
Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги.— 1927.— Т. 1.— С. 40—52.
Шамрай С. Вінницьке селянство 1840-их рр. Протипанський рух у с. Ку та Заливанщині Вінницького пов. на Поділлю.— 1927.— Т. 1.— С. 149—161.
Шамрай С. До історії Баришполя у XVIII в.— 1927.— Т. 1.— С. 93—120
Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку.— 1928.— Т С. 134—146.
Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині.— 1931.— Т. 4.— С. 9—26.
Шамрай С. Місто Баришпіль у XVIII в.— 1928.— Т. 2.— С. 35—85.
Шамрай С. Місто Васильків (IX—XVIII вв.).— 1929.— Т. 3.— С. 33—127
Шапошніков Г. Як виникло місто Нікопіль.— 1931.— Т. 4.— С. 189—212.
Юркевич В. Звиногородщина в XV—XVI вв— 1927.— Т. 1.— С. 13—22.
Юркевич В. Романівка на Київщині.— 1929.— Т. 3.— С. 129—134.

І. Б. ГИРИЧ *(Київ)*

ПУБЛІКАЦІЇ З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ (1991 р.) *

1991 рік був багатий на випуск історіографічної літератури з історії України. Загальна тенденція року — фототипічний передрук старих книжок — збереглася. Але для 1992 р. характерна вже систематизація у вигляді серій і, так би мовити, спеціалізація окремих видавництв на передруці літератури певного напряму. Звичайно, спеціалізація існує досить умовно, бо головним критерієм при доборі зразків репринтів є їх ринковий попит, а отже і гарантований прибуток для видавництва.

Третій рік видавництво «Дніпро» готує видання серії давньоруських літописів XI—XVIII ст. Побачили світ «Літопис Руський», підготовлений Л. Махновцем. В. Крекотень працює над українським перекладом Густинського літопису. У плані також друки регіональних українських літописів XIV—XVII ст.: «Синопсис» І. Гізеля, літописи Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка, «Летописное повествование о Малой России...» О. Рігельмана, Історія Русів, українські літописи XVIII ст. Лизогуба, П. Симоновського, С. Лукомського, В. Рубана та ін. Цікаво, що деякі праці з плану видавництва «Дніпро» вже видані іншими. Зокрема «Історія Русів» перевидана фототипічним способом за книгою О. Бодянського 1846 р. у видавництві «Либідь», а в українському перекладі на сучасну літературну мову — у видавництві «Радянський письменник». З анонсованих видань року з'явився лише «Літопис С. Величка» (переклад, вступна стаття, коментарі, покажчики, ілюстрації В. Шевчука; Т. І.— 371 с., Т. 2.— 642 с.; 25 тыс. пр.). Він має такий самий формат і вигляд, що й «Літопис Руський», отже вся ця серія видань «Дніпро» буде приваблювати покупця.

Нове видавництво «Українські пропілеї», що ставить на меті фототипічне відтворення книжкових пам'яток, цього року через технічні труднощі спромоглося випустити в світ лише одну книжку «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах із колекції В. Тарновського і О. Лазаревського» В. Антоновича, О. Левицького і В. Беца (передмова, коментарі В. О. Шевчука, 10 + 84 + X с., 900 пр.). Нагадаємо, що 1990 р. у цій серії з'явився «Короткий опис Києва» М. Берлінського. Нещодавно побачив світ третій випуск — «Виклади про часи козацькі на Україні» В. Антоновича. Але через брак паперу і технічні труднощі ця книга була видана у видавництві «Дніпро» (текст друкується за 2-м виданням, здійсненим у Коломиї 1912 р.; художник В. С. Василенко, післямова М. Ф. Слабошпицького, коментарі М. Кордуби, з доповненнями І. Гирича, О. Василюк, 238 с., 90 тис. пр.). Наприкінці 1991 р. вже без фірми «Українські пропілеї» Спілка письменників України видала дві

* В огляд включені книжки, що не увійшли в т. 1 «УАЩ» за 1990 р.

брошури: «Іван Мазепа: листи та вірші»; Анатолій Макаров. «Мазепа-будівничий» (передмова М. Слабошпицького; К., 1991; 71 с., 700 пр.).

Незаперечним лідером по кількості серійних видань історіографічного характеру є журнал «Пам'ятки України», котрий з кінця 1990 р. почав видавати Бібліотеку журналу «Пам'ятки України». Крім передруків він видає й оригінальні книжки, збірки статей. За цей час побачили світ такі книжки: «Національна символіка» (К., 1990; 10 тис. прим.), «Українське відродження і національна церква. Збірка есе та статей (упорядник Цісик; К., 1990; 100 тис. пр.), «Україна багатопартійна, програмні документи нових партій» (упорядник О. Гарань; К., 1991). Нарешті кияни побачили знамените видання Українського музею в Нью-Йорку «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва» (автор Тит Геврик; К.— Нью-Йорк, 1991; 100 тис. пр.). З передруків варто відзначити частину відомої «Історії України. 1900—1923» Н. Полонської-Василенко (К., 1991; 134 с., 100 тис. пр.). Для відродження й зміцнення Української автокефальної церкви важливе значення має перевидання творів її першого митрополита Василя Липківського «Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі і свята (кн. II, зшиток І, К., 1991; 91 с., наклад не вказано). Найближчим часом у продажу з'являться книжки: «Злочин віку. Невідомі сторінки знищення Михайлівського Златоверхого собору», «Колядки», «Нецензурований Т. Шевченко», В. Акуленко «Охорона пам'яток культури на Україні. 1917—1990».

Продовжує серію репринтних видань видавництво «Україна» (колишній «Політвидав»). Цього року вийшли у світ два томи «Воспоминаний» Нестора Махна. Передрук здійснений за паризькими виданнями 1929, 1936—1937 рр. (211 с., 161 + 184 с, 50 тис. пр.). Характерно, що передував Махновським спогадам репринт «Женщины Наполеона». Але, очевидно, розрахунки на її високий попит не справдилися. Принаймні, до грудня 1991 р. вона лежала на полицях книгарень і кіосків. Гадаємо, що двотомні «Воспоминания» легендарного «батька» залежуватися не будуть. Не менш цікавим є також репринт книжок Ю. Тютюнника «З поляками проти Вкраїни». Передмова та приміт. М. Любченка (оригінал: Держвидав.— К., 1924; 100 с., 50 тис. пр.). Але доречним буде відзначити, що вищезгадане видавництво віддає перевагу книжкам, автори яких через кон'юнктуру початку 20-х років таврують визвольні змагання українського народу за державність і схвалюють більшовицьке загарбання України.

За тематикою до цього переліку треба віднести й брошуру В. Винниченка «Заповіт борцям за визволення (видавниче товариство «Криниця» та «Книголюби України»; 126 с., 75 тис. пр., післямова М. Жулинського).

Найсуттєвішим серед усіх історіографічних видань, безперечно, є доробок львів'ян. В історичній бібліотеці «Дзвону» у перекладі з французької М. Рудницького перевиданий видатний твір Ілька Борщака «Мазепа. Орлик. Войнаровський» («Червона калина», 1991; 255 с., 50 тис. пр., редактор і упорядник Г. Сварник). У серії «Пам'ятки історичної думки України» львівським видавництвом «Світ» наприкінці 1990 р. видано «Історію України» І. Крип'якевича (Львів, 1990; 520 с., 200 тис. пр.; упорядник тексту, автор приміток і коментарів Б. З. Якимович). Обидві ці книжки мають грунтовні передмови Я. Р. Дашкевича. До «Історії України» І. Крип'якевича додано хронологію великих князів київських, галицьких і галицько-волинських, київських і галицьких митрополитів; українських гетьманів; коротку бібліографію до історії України та української художньої історичної літератури; хронологію України до 1914 р.

та генеалогічні й синхроністичні таблиці князів і митрополитів. Якщо ж врахувати, що книга І. Крип'якевича виконана на досить високому поліграфічному рівні і якісному папері, то її цілком можна вважати найкращим історіографічним виданням року, а саме видання — зразковим у серії подібних книжок. Ще дві цікаві книги І. Крип'якевича побачили світ у Львові: «Історичні походи по Львову» («Каменяр», використаний текст видання 1932 р., упорядник ілюстрацій Р. Крип'якевич, передмова Я. Ісаєвича, опрацювання тексту й приміток Б. Якимовича; 167 с., 30 тис. пр.) та «Історія України», написана Іваном Петровичем — Мироном Дольницьким. Львівський «Меморіал» використав для видання перероблену, відредаговану П. Ісаївим і доповнену його примітками нью-йоркську книжку 1989 р. Видання це 1991 р. було ще раз перероблене й доповнене Є. Гринівим (352 с., 50 тис. пр.).

Наукове товариство ім. Шевченка у Львові випустило в світ «Нарис історії України» А. Жуковського і О. Субтельного (Львів, 1991; 230 с., 50 тис. пр., редактори Я. Грицак і О. Романів). Важливо, що на добу модерної історії з 1917 р. до кінця 80-х років XX ст. відведено 85 с., тобто більше половини книги (до 1917 р.— 71 с.). В додатках — хронологія історичних подій і коротка бібліографія з історії України. В серії науково-популярної бібліотеки НТШ видано репринт праці В. Кубійовича «Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1937—1949)» (число 1; вихідних даних немає). На жаль, якість відбитків і паперу на рідкість погана.

Видавництво «Світ» на базі малого підприємства «Слово» за Аугсбургським виданням 1946 р. перевидало популярну брошуру В. Січинського «Чужинці про Україну» (передмова від видавництва, 93 с., 50 тис. пр.).

Але й у львів'ян не обійшлося без курйозів, яким можна певною мірою вважати перевидання книги І. Крип'якевича «Історія козаччини для народа і молоді» за львівським виданням 1922 р. (кооператив «Бескид»; 75 с., 20 тис. пр.). Текст книги розмножений на ротопринті і друкований на звичайній друкарській машинці, зменшення вдвічі дуже ускладнює читання. Як жарт сприймається напис на титульній сторінці, що видання здійснено фондом «Учітеся, брати мої», хоч учитися така книжка особливого бажання не викликає.

Нову, дещо дивну, форму історіографічного видання застосував львівський редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі. Я. Мельничук та Б. Карабіна зробили витяги тих місць з «Історії України-Русі» М. Аркаса, де ішлося про козацьких провідників, й подали в вигляді брошури «Козацькі ватажки та гетьмани України» (173 с., 15 тис. пр.).

Подібної форми видання підготовлено Українським товариством охорони пам'яток історії та культури. Воно називається «Хотинська війна 1621 р.» і являє собою збірник уривків з творів Г. Грабянки, С. Величка, Й. Мюллера, М. Аркаса, О. Єфименко, М. Грушевського, Д. Яворницького та М. Алекберлі про Хотинську війну (передмова П. Толочка, упорядник С. Заремба; 238 с., 20 тис. пр.).

Сучасна історична література намагається заповнити вакуум популярної бібліографічної інформації про видатних діячів України козацьких часів. Журнал «Україна» спільно з газетою «Вечірній Київ» видав збірник «Гетьмани України. Історичні портрети». (214 с., 100 тис. пр.). Більшість уміщених бібліографічних нарисів — це переклади вже згадуваних біографій з видання «Українських пропілеїв», написаних В. Антоновичем і О. Левицьким. Нариси про М. Ханенка, П. Орлика, Д. Апостола написані Я. Дзирою і Ю. Хорунжим. Додані також біографії Д. Вишневецького, П. Полуботка, І. Мазепи, написані Ш. Лемерсьє-Келькеже,

М. Василенком та Г. Хоткевичем. Можливо, краще було б включити до збірки відомі історичні розвідки І. Борщака та інших істориків.

Цілком зрозуміло, що найширшу увагу видавців привертали до себе автори, твори яких були під забороною. Редакційно-видавничий відділ «Заповіт» МДП «Інформ ОТ серії» здійснив репринт брошури 1918 р. В. Різниченка «Пилип Орлик (гетьман-емігрант) його життя й діяльність». Видавництво «Либідь» випустило в світ брошуру «Павло Полуботок — український гетьман» (К., 1990; 47 с., 200 пр.). Асоціація українських експертів друкованої продукції і кооператив «Ритм-II» видали збірник статей «Мазепа людина й історичний діяч» (упорядник Й. М. Чікало; 43 с., 100 тис. пр.), куди увійшли розвідки емігрантських істориків 30—50-х років І. Борщака, В. Луціва, Б. Крупницького. На жаль, не вказуються джерела, де вперше були надруковані статті двох останніх. Трохи дивним виглядає післяслово Р. Іванченко, в якому авторка, не додаючи чогось нового, намагається перестрахувати читача від надмірного захоплення особистістю гетьмана.

Працю І. Борщака, видану «Червоною калиною», передрукувало київське СП «Євшан». До книжки додано дві поеми про Мазепу Д. Байрона і В. Гюго (133 с., 100 тис. пр.). Журнал «Радуга» та Спілка письменників перевидали за львівським виданням 1932 р. монографію І. Борщака «Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV» (100 с.).

До групи популярних книжок, що висвітлюють раніше заборонені сторінки нашої історії можна віднести й брошуру О. Пастернака «Пояснення Тризуба» (відтворення ужгородського видання 1934 р., переднє слово С. Шелухина, вид-во київського Інституту підвищення кваліфікації працівників культури).

Видавництво «Дніпро» здійснило передрук з видання товариства «Просвіта» 1917 р. брошури М. Драгоманова «Про українських козаків та татар» (44 с.) під рубрикою «Про часи козацькі на Україні».

Нарешті, ми маємо популярну читанку з української історії для школярів. Кооператив «Имна» видав «Історію України для дітей шкільного віку» (228 с., 30 тис. прим.). Це передрук з незначними скороченнями львівського видання «Світ дитини» 1934 р., який робився з третього, канадського, видання спілки «Тризуб» (Вінніпег).

Нині в усіх сферах культурного життя відчутна тенденція до всевідновлення і обов'язково ідентичного копіювання раніше існуючих форм. Тому не дивно, що відродилося й колись знамените видавництво «Час». Його первісток — книга Д. Абрамовича «Києво-Печерський патерик» (репринт з видання ВУАН 1931 р., післямова В. Крекотня; 280 с., 25 тис. пр.) — подарунок для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією. Найпопулярніша книга українського народу, що мала безліч видань до революції, нарешті завдяки зусиллям видатного знавця давньоукраїнської літератури потрапила па полиці книголюбів. Зауважимо, що папір дуже низької якості, припущена помилка в нумерації сторінок, після 234 іде 270 сторінка післямови.

Видатна пам'ятка української історіографії — «Історія Русів», мала 1991 р. два паралельні видання. Мовою оригіналу воно здійснене у видавництві «Либідь» і в перекладі на сучасну літературну мову — видавництвом «Радянський письменник» (історична передмова В. Шевчука, переклад І. Драча; 318 с., 2 млн пр.).

1991 рік — ювілейний, бо в ньому виповнилося 125 років від дня народження М. Грушевського. Тому цього року до творчої спадщини великого історика й політика була прикута увага численних видавців.

Видавництво «Наукова думка» випустило у світ репринт кандидатської праці історика — «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава

І до конца XIV в.» («Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», фототипія з університетського видання 1891 р.; 541 с., післямова П. Толочка, 94 тис. пр.). «Веселка» — під рубрикою «Українське відродження» видало збірку статей М. Грушевського «Про українську мову і українську школу» (репринт з книжки видавництва «Відродження», К., 1913 р.; передмова Я. Гояна, 45 с., 200 тис. пр.). Акціонерне товариство «Обереги» — видало працю Грушевського «Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку)» (за виданням травня 1917 р., 100 с., 100 тис. пр.).

Першою ластівкою з'явилися публіцистичні й політичні статті Михайла Сергійовича. Товариство «Знання» видало збірник публіцистики історика часів української революції 1917—1921 рр. під назвою «Хто такі українці і чого вони хочуть» (укладач, автор передмови і коментарів О. Копиленко; 240 с., 50 тис. пр.). Статті М. Грушевського надзвичайно актуальні. Особливо корисні для громадськості ті з них, що були об'єднані М. Грушевським у збірник «На порозі нової України». Є лише деякі зауваження до видання. Назва книжки не відповідає її змісту. На титул винесена назва однієї з десяти поданих у цій книжці статей. Укладач у п'яти розділах розмістив такі роботи історика: «Українська Центральна Рада й її універсал», «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». «Переяславська умова України з Москвою 1654 р.», «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Якої ми хочемо автономії й федерації», «На порозі нової України», «УПСР та її завдання», «Лист до редакції щоденника «Вперед». На наш погляд, навряд чи варто було давати назви цим розділам. Вони відволікають увагу, а в читача може скластися враження, що це авторські назви. Роботи подаються в хронологічному порядку і тому незрозуміло, чому статті, що були написані в березні-квітні 1917 р., ідуть у рецензованій брошурі після статей про універсали Центральної Ради, написаних М. Грушевським влітку 1917 р. Дві останні з перерахованих статей подаються укладачем за архівними рукописами. Можливо, краще було б подавати ці роботи за друкованими варіантами, що вміщували журнал «Борітеся — поборете» та газета «Вперед», бо архівний примірник — це попередній варіант, а журнальний чи газетний-остаточний. Отже і видавати варто було б по останньому, уникаючи можливих розбіжностей *. Трохи пізніше, за книжкою товариства «Знання», з'явилася брошура видавництва «Наукова думка»: М. Грушевський «На порозі нової України» (репринт з 1918 р., МП «Фенікс», передмова І. Юхновського; 120 с., 10 тис. пр.).

За ініціативою асоціації істориків «Істина» видавництво «Либідь» у Києві перевидало підручник «Історія України приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» М. Грушевського (перевидання здійснене за віденським виданням 1920 р., передмова Т. Трубайчука; 227 с., 200 тис. пр.). Автор передмови, не знаючи, очевидно, про віденське видання «Ілюстрованої історії України» 1921 р., твердить, що в пропонованій книжці на відміну від згаданої є чотири розділи, що розповідають про події української революції. Насправді ж «Ілюстровану історію України» М. Грушевський довів до часів падіння гетьманства (листопад 1918 р.), а в підручнику історію України висвітлено до моменту проголошення четвертого універсалу, тобто до січня 1918 р.

---

* Слід зазначити, що журнал закордонної секції УПСР та львівська газета у Києві є бібліографічною рідкістю, до того ж вони відносилися до спецхранівської літератури, тому, як не дивно, більш доступним міг виявитися саме рукописний примірник.

Різні видавництва продовжували серію «Пам'ятки історичної думки України». «Наукова думка», зокрема, випустила 3-й том «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького (коментарі Г. Сергієнка, покажчики імен та географічний підготував ІУА; 557 с., 200 тис. пр.); «Історію міста Києва» М. Берлинського (передмова й коментарі М. Брайчевського, 318 с., 23 тис. пр.); львівське видавництво «Світ» опублікувало знаменитий «Нарис історії України» Д. Дорошенка (за варшавським виданням 1932 р., передмова І. Денисюка. 573 с., 40 тис. пр.). Наприкінці року в Києві мале підприємство «Абрис» на комбінаті друку видавництва «Радянська Україна» видало репринт книжки І. Огієнка «Українська культура» (за виданням Є. Череповського, Київ, 1918; 272 с., 100 тис. пр.); видавництво «Либідь» — «Закон Божий (книга буття українського народу»)) (передмова, упорядкування і примітки І. Глизя; 40 с., 125 тис. пр.), а державне мале видавниче підприємство «Оберіг» за участю товариства «Просвіта» випустило два томи Олекси Воропая «Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис» (передрук з мюнхенського видання 1968 р., відповідальний за випуск та автор післямови С. Білокінь; 449 та 442 с., 200 тис. пр.).

Республіканська (національна) асоціація україністів розпочала свою популяризаторську діяльність передруком публіцистичних статей видатного діяча єврейського національно-визвольного руху Володимира Жаботинського. Йдеться про його «Вибрані статті з національного питання» (переклад, вступна стаття, примітки І. Кистпера, репринтне відтворення видання «Сучасності» 1983 р.; 136 с.).

1990 р. у Сімферополі була заснована «Библиотека редкой книги о Крыме». 1991 р. у ній вийшла книжка Тунманна «Крымское ханство» в перекладі з німецької Н. Л. Ернста та С. Л. Білявської (за виданням Кримдержвидава, 1936 р., видавництво «Таврия»; 96 с., 30 тис. пр.).

Кілька слів треба сказати про ілюстровані видання з історії України. Спочатку про коштовний альбом «З української старовини» (К.: Мистецтво, 1991; 316 с., 25 тис. пр.). Половина книги — це перевидання аналогічного дореволюційного альбому, де автором тексту був Д. Яворницький, малюнки художників М. Самокиша та С. Васильківського. Друга частина — це ілюстрований додаток з фотокопіями гравюр, малярських творів, музейних експонатів із збірок Київського, Чернігівського, Переяслав-Хмельницького та інших музеїв, упорядкований Ю. Іванченком. Переклад з російської здійснено Ю. Іванченком, післямова А. В'юника. Перевидання в українському перекладі цієї яскравої праці — творчого доробку трьох видатних діячів української культури кінця XIX — початку XX ст., безперечно, можна лише вітати. Проте об'єднання під однією обкладинкою оригінальної пам'ятки (20 ілюстрацій з пояснювальними нормами) з «додатком», що складається з близько 300 ілюстрацій, видається своєрідним археографічним курйозом. Коректніше було б зробити дві книги або два окремі видання. Тим більше, що на звороті титула альбому зазначено: «Текст Д. І. Яворницького, малюнки М. С. Самокиша та С. І. Васильківського. Переклад з російської та упорядкування Ю. Ю. Іванченка», отже трьом авторам оригінального альбому просто приписано сучасний ілюстрований додаток.

Наприкінці року вийшов у світ передрук одного з кращих популярних видань про українських січових стрільців ілюстрований альбом «Українські січові стрільці 1914—1920» (відтворення львівського видання 1935 р., ілюстрації і текст І. Іванця, Б. Гнаткевича, Л. Лепкого і І. Німчука; вид-во «Слово» (Львів); 160 с., 20 тис. пр.).

Тоді ж у видавництві «Либідь» вийшла одна з найцікавіших книжок 1991 р. серії «Пам'ятки історичної думки України» — збірник «Українці; народні вірування, повір'я, демонологія» (вступна стаття А. П. Понома-

рьова; упорядкування, примітки та бібліографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної та О. О. Боряк; 638 с., 40 тис. пр.). До книжки увійшли статті, розвідки, етнографічні матеріали видатних українських фольклористів та етнографів — Т. Рильського, П. Маркевича, П. Іванова, В. Гнатюка, П. Єфименка, І. Франка, В. Дашкевича, Д. Щербаківського та Х. Ящуржинського. Виникає лише сумнів з приводу віднесення цього видання до серії «Пам'яток історичної думки України», доцільно було б започаткувати серію «Пам'ятки етнографічної думки».

Огляд історіографічної спадщини був би зовсім не повним, якби ми не згадали три книги, що своїм виходом завершили 1991 р. В Дніпропетровську видано репринт «Короткої історії України для початкових шкіл та 1-ої класи гімназії» І. Крип'якевича (87 с., 100 тис. пр., ред. відділ обласного управління пресою). Здійснено видання за книжкою видавництва «Вернигора» (Київ — Львів — Відень, 1918). Київське МП «Глобус» при поліграфкомбінаті «Молодь» видало фототипічно два томи «Нарисів історії України» Д. Дорошенка (238 та 349 с., 65 тис. пр.).

І, безперечно, перлиною року, в якій найповніше відбивається сучасний погляд на синтетичну історію держави, стала книга Ореста Субтельного «Україна. Історія» (переклад з англійської за виданням: Orest Subtelny. Ukraine: A History. University of Toronto Press, 1988, Ю. Шевчука, окремі розділи й допоміжні матеріали О. Русіної, вступна стаття С. В. Кульчицького, вид-во «Либідь»: 512 с., 100 тис. пр.). У книзі врахована найсвіжіша інформація. Включено події про серпневий путч і повідомлення про проголошення незалежності України. Видана книга на високому поліграфічному рівні. На жаль, переклад не можна назвати бездоганним.

* * *

На поліграфічній базі ЦНБ АН України в Києві здійснено цікаве видання листів В. І. Вернадського до М. П. Василенка та О. О. Богомольця. (Из эпистолярного наследия В. И. Вернадского. Письма украинским академикам Н. П. Василенко и А. А. Богомольцу / Сост. С. Н. Киржаев и В. А. Толстов.— К., 1991, с. 47). Вони мають особливо важливе значення для дослідження початків Української академії наук (УАН). Передусім це стосується листів першого президента УАН до Миколи Василенка. Упорядники цього видання із зрозумілих причин не ставили завдання аналізувати зміст листів, тому відсутність такого аналізу їм не можна ставити на карб. Але при читанні епістолярію виникає бажання зробити кілька зауважень з приводу основної проблеми, якої торкається В. Вернадський у листах до М. Василенка. А проблема ця дуже цікава і є сьогодні на часі. Йдеться про два погляди на створення Української академії наук:

1). УАН як регіональний відділ Петербурзької АН.

2). УАН як самостійна, справді національна АН.

Володимир Іванович відстоював перший погляд. У листах до тодішнього міністра народної освіти Української держави, В. І. Вернадський раз по раз ставив питання про поборення тих науковців, що були прибічниками другого погляду (зокрема це стосувалося М. Грушевського та його УНТ у Києві). М. П. Василенко зайняв проміжну позицію: він робив спробу якось примирити обидва табори.

Визнаючи певною мірою слушність закидів В. Вернадського щодо крайніх національних підходів деяких українських науковців у питаннях будівництва академії, не можна погодитися з його оцінкою видатних українських вчених О. Грушевського та О. Янати, як «дрянной мелкот-

ни», котра «опошляет великое». Тут ми маємо справу з тими ж таки рецидивами великодержавного виховання (взагалі В. Вернадського можна лише з певними застереженнями вважати українським ученим). Невипадково він опинився у стані А. Денікіна, а згодом барона П. Врангеля, та й до того ж у президента були проблеми з А. Кримським, бо останній вів УАН у бік її українізації. І це не подобалося першому президентові.

Очевидно, саме різницею поглядів на українську науку викликано й негативне ставлення В. Вернадського до статті М. Грушевського про заснування УАН (лист за № 6, від 8.04.1926 р.), яку оцінено як фальсифікат, хоча в статті йшлося лише про проблему перетворення УНТ в УАН, тобто створення дійсно національної інституції. На жаль, про ці дуже суттєві моменти у брошурі не сказано.

При перегляді коментарів помічено також одну невелику помилку. Коментар дається на М. В. Рєпіна (1734—1801) — дипломата в Польщі, насправді ж йшлося про малоросійського губернатора, Миколу Григоровича Рєпніна — Волконського (1778—1845), нащадка останнього гетьмана Кирила Розумовського, який, живучи в Полтаві, створив козацькі полки, культивував дух гетьманства, за що й був увільнений з посади.

Загалом треба привітати появу цієї книги і висловити думку про доцільність систематичного видання подібної літератури.

Серія «Пам'ятки української мови», що її вже протягом трьох десятиліть видає Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН України, поповнилася новою публікацією унікальної пам'ятки староукраїнської ділової мови кінця XVI — середини XVII ст. — актової книги Київського підкоморського суду (Книга Київського підкоморського суду (1584—1644). Упорядники: В. М. Кравченко, Г. С. Сергійчук, Н. М. Яковенко, В. В. Страшко та ін. Відп. редактор В. В. Німчук.— К. : Наукова думка, 1991.— 344 с.). Публікація підготовлена на високому археографічному рівні, має фундаментальну історично-юридичну й кодикологічну (Н. М. Яковенко) та лінгвістичну (В. В. Німчук) передмови, грунтовний довідковий апарат, оригінальну карту, що представляє практично всю топонімічну і гідронімічну номенклатуру книги.

М. Ю. МУХІНА *(Київ)*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ВИДАННЯ ОСТАННІХ РОКІВ: АРХЕОГРАФІЧНІ ЗДОБУТКИ ТА ВТРАТИ

У поданих нижче нотатках продовжується спроба аналізу документальних видань з новітньої історії України, що була започаткована у першому випуску «Українського археографічного щорічника». Сюди ввійшли ті видання, які не були представлені у попередньому випуску і які, певною мірою, можна віднести до однієї групи.

Останніми роками хвиля вітчизняних газетно-журнальних публікацій документальних джерел помітно зменшується. І це цілком закономірно. Підходить черга окремих видань, що, так само як і періодика, зорієнтовані на масового читача.

І теми «гарячі», і документи досі неприступні, і громадськість зацікавлена, але ... Знайомишся інколи з черговою книжкою і виникає відчуття певної недовершеності. Чи то час у купі з конкурентами підганяли авторів, чи закони ринку диктували свої вимоги, чи то нове слово в археографії? І якби тільки мова про «піратські» видання усіляких там приватних фірм, що з'являються, мов гриби після дощу. Іноді дивують і роботи серйозних дослідників.

Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий / Коллектив авт.-сост.: Замлинский В. А. (руководитель) и др.— К.: Україна, 1991.— 512 с.

«По-різному підходять сьогодні історики до оцінки подій літа 1941 року в Україні. Одні намагаються уяснити їх гіркоту й героїзм, інші стоять на тому, щоб не ворушити минуле і залишити все, як було. Проте прийшов час, коли народ повинен знати про війну істинну правду»,— так сформульована позиція упорядників збірника, який має ознайомити найширші кола з невідомими й маловідомими документами часу підготовки нацистською Німеччиною війни з СРСР та перших її місяців (22 червня — початок жовтня 1941 р.).

Видання складається з загального вступу й трьох розділів, кожний з яких розпочинається науково-популярним нарисом. Далі подається детальна щоденна хроніка подій від 22 червня до 30 грудня 1941 р. Науково-довідковий апарат представлений переліком документів та списком скорочень. Видання ілюстроване фотоматеріалами з зібрання Центрального державного архіву кінофотофонодокументів України.

Головний масив збірника становлять документи Ставки Верховного Головнокомандування і Генерального Штабу Червоної Армії, оперативні документи армійських штабів і військових підрозділів Південно-Західного й Західного напрямків, які були виявлені під час їх розсекречування в Центральному архіві Радянської Армії. Усі вони друкуються вперше.

Дипломатичні та розвідувальні документи передвоєнного часу, що складають перший розділ збірника, подані за публікаціями останніх років у періодиці («Известия ЦК КПСС», «Международная жизнь», «Вестник Министерства иностранных дел СССР», «Аргументы и факты» ,1989—1990 рр.). Серед них: рукопис статті М. М. Тухачевського «Военные планы Гитлера» з правкою Й. В. Сталіна, означення Верховного Суду СРСР від 31 січня 1957 р. про реабілітацію засуджених у справі так званої «антирадянської троцькістської військової організації» в Червоній Армії, договори про ненапад від 23 серпня 1939 р. та про дружбу й кордони від 28 вересня 1939 р. між Німеччиною і Радянським Союзом та секретні додаткові протоколи до них, агентурні повідомлення Наркомату держбезпеки СРСР і Військової розвідки тощо. Це друга, допоміжна група джерел, що висвітлює головну тему — військові операції в Україні у перші місяці війни,— проте, саме вони й будуть притягувати масового читача.

Розуміючи намір авторів уникнути сухого академізму і тим розширити коло читачів, не можна все ж не зауважити: оскільки переважна більшість оперативних документів становить інтерес передусім для спеціалістів-істориків та краєзнавців, то стриманість упорядників у науковій обробці джерел є зайвою; доцільним вбачається й збільшення обсягу коментарів; доречною була б ідентифікація населених пунктів, тим більше що у передмові окремо зазначається про зникнення більшості з них за минулі роки.

Обрані упорядниками й викладені в передмові принципи археографічного оформлення джерел не викликають суттєвих заперечень. Проте не зовсім зрозуміло, чому не витримано єдиного принципу подання археографічних легенд: в одних випадках про автентичність документа, йдеться, в інших — ні; лише під кількома документами зазначено спосіб відтворення тексту оригіналів (машинописна копія, телеграфна стрічка).

Безперечна ілюстративна яскравість запропонованих документів, насиченість їх фактами напротивагу багаторічному замовчуванню правди, трагізм самої теми, яка висвітлюється, а також досить високий книговидавничий рівень, що нині стає рідкістю, забезпечать збірникові підвищений читацький попит. Але невеликий наклад (10 тис. пр.) навряд чи задовольнить усіх бажаючих придбати книгу.

Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и **документы** / Автор вступительной статьи и составитель В. Ф. Верстюк.— К.: РИФ «Дзвін», 1991.— 191 с.

Видання документально ілюструє махновщину як загальноселянський рух, спрямований проти реставрації поміщицького землеволодіння «білими», «воєнно-комуністичного» експерименту «червоних», ламає широко усталений стереотип сприйняття повстанців та їхнього ватажка. Використані упорядником матеріали або мають датою свого походження 1917—1922 рр., або, хоч і з'явилися пізніше, висвітлюють події тих самих часів, лише настільки торкаючись життя Н. Махна до революції і потім в еміграції, наскільки це допомагає зрозуміти феномен його лідерства, його справжнє обличчя і роль в громадянській війні.

Найбільше місце в збірнику займають спогади безпосередніх учасників і свідків подій. Частина зазначених спогадів вийшла друком переважно у 20-ті роки у вітчизняних історичних та військових часописах, частина була надрукована за кордоном, а частина не друкувалася зовсім. У збірнику представлені мемуари самого Н. Махна та його найближчих соратників — членів Військово-революційної ради повстанської армії —

О. Чубенка і В. Білаша; спогади червоноармійських командирів А. Скачка, А. Кривошеєва, Ф. Анулова, Ф. Левензона, П. Сергеєва, добровольців А. Денікіна, Я. Слащова, В. Альмедінгера, представників міської інтелігенції Н. Сухогорської, М. Гутмана, Р. Курган, знайомих Махна часів його життя в Парижі І. Метт і Л. Нікуліна. До цієї групи документів можна віднести також щоденникові записи 1920 р. дружини Махна Г. Кузьменко й начальника махновської контррозвідки Л. Голика. Мемуарний матеріал дає можливість не тільки пояснити позицію прибічників тих чи інших сил, що діяли в часи громадянської війни, щодо махновщини, а й додаткові факти для об'єктивної оцінки подій та особистостей.

Окремим розділом у збірнику подані документи (накази, рапорти, телеграми, донесення), що виходили безпосередньо зі штабу повстанської армії Махна, штабів тих червоноармійських військових формувань, з якими повстанці в різних формах стикалися (залежно від характеру ставлення радянської влади до махновщини на той чи інший період громадянської війни), а також директивні документи військових та цивільних властей щодо махновщини (постанова Всеукрревкому вважати поза законом Махна й махновщину, протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У, Постійної наради з питань боротьби з бандитизмом при РНК УСРР, Військової ради України, накази найвищих радянських військових керівників тощо).

Офіційну більшовицьку позицію щодо українського селянського руху в збірнику репрезентують стаття Л. Троцького «Махновщина» (з газети «В пути», яка друкувалася безпосередньо у потязі наркомвоєну РСФРР) та його ж доповідь на 7-му Всеросійському з'їзді Рад (обидві 1919 р.), що зайвий раз підтверджують нестійкість союзів між повстанцями і радянською владою.

Відібраний матеріал переважно був досі неприступний широкому загалові. Тим прикріше, що, вірогідно, з огляду на публіцистичний характер видання, упорядник вибрав таку форму відтворення тексту документів, яка не відповідає загальноприйнятим правилам публікації документальних матеріалів. І якщо з труднощами у з'ясуванні дати виходу деяких документів читачеві не так важко впоратися, оскільки у передмові обумовлений хронологічний принцип їхнього подання, то з відсутністю археографічної легенди під текстом примиритися значно важче. Тому, хто зацікавиться, де зберігається, чи був надрукований, і якщо був, то де, й коли, той чи інший документ, можуть дещо допомогти підрядкові примітки у передмові до збірника, а також науково-довідковий апарат новітньої грунтовної монографії того ж автора (див.: *Верстюк В. Ф.* **Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921).**— К. : Наукова думка, 1992.— 368 с.), в якому наводяться списки використаних дослідником архівних джерел, документальних публікацій і літератури. Найприскіпливішому ж читачеві, якому знадобиться дізнатися, яке саме місце в загальному обсязі першоджерела посідає той чи інший уривок і про що йдеться у ненадрукованій частині, доведеться, якщо вдасться, пройти весь шлях дослідника. (Тут раджу звернути увагу на нову публікацію: *Н. И. Махно.* **Воспоминания** / Репринт. воспроиз. изд. 1929 г. Кн. 1 — 3.— К. : Україна, 1991).

Думається, що видання, на яке ще зовсім недавно й годі було чекати і яке стало бібліографічною рідкістю невдовзі після виходу друком, аніскільки не втратило б в очах неспеціалістів, якби продовжило археографічну традицію, що склалася на сьогодні.

Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Edited for the Commis-

sion by James E. Mace and Leonid Heretz / Adopted by the Commission June 20,1990. Vol. 1, 2, 3.— **Washington:** United States Government Printing Office. 1990.

Тритомник є результатом багаторічних зусиль української еміграції — окремих ентузіастів, наукових, дослідницьких, громадських центрів — по відтворенню історії України між двома світовими війнами через опитування її безпосередніх учасників, жертв і творців, опрацювання та публікацію їх розповідей. Зібрання при державній підтримці документальних свідчень про ті чи інші події має аналогії і в нашій недавній історії, згадати хоча б роботу Істпарту. У даному випадку, реалізація «усного історичного проекту» Комісії конгресу США для розслідування голоду на Україні 1932—1933 рр. спонукалася, на думку автора, з одного боку, неприступністю радянських джерел, а з другого — і, здається, навіть більшою мірою,— цілковитим запереченням до недавніх часів радянськими керівниками та офіційною ідеологією самого факту голодомору.

На додаток до попередніх видань Комісії конгресу (**Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. First Interim Report ot Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine. Held in 1986.**— Washington: United States Government Printing Office, 1987.— 178 p.; **Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. Second Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine. Held in 1987.**— Washington : United States Government Printing Office, 1988.— 142 p.; **Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. Report to Congress Commission on the Ukraine Famine. Adopted by the Commission. April 19, 1988. Submitted to Congress. April 22, 1988.**— Washington, 1988.— 546 p.), у яких були представлені матеріали заслуховувань свідків на засіданнях Комісії, останнє видання включає розшифровані й підготовлені до друку магнітофонні записи ще понад двохсот інтерв'ю. Останні потрапили до Комісії під час роботи над «Українським усним історичним пошуковим проектом по голоду» 1984 р., яка провадилася Леонідом Герецем (серія LH), аналогічним «Усним історичним проектом» Комісії (Сью Еллен Веббер, серія SW, надійшли до Комісії 1987 р.), усним історичним проектом Українського центру дослідження голоду в Торонто (Іроїда Винницька, серія UFRC). Комісія також отримала записи, зроблені за власною ініціативою А. Сороковським 1983 р. в Каліфорнії (серія CA), Клівлендським осередком Української національної жіночої ліги того ж року (серія OH) та іншими (серія Misc). Інтерв'ю у тритомнику подаються мовою оригіналу — переважно українською, а також російською, польською, англійською — перед кожним вміщена коротка анотація англійською мовою.

Розповіді очевидців у своїй сукупності подають широку ретроспективу соціальних та політичних процесів, що мали місце в міжвоєнні роки на Україні та в інших регіонах СРСР, де проживали українці. Документальні свідчення дають змогу простежити за індивідуальним сприйняттям подій, оцінкою власного місця в тодішньому суспільстві, побутом вихідців з різних соціальних прошарків — селян, робітників, інтелігенції. Далеко не все в них стосується безпосередньо голодомору. І це не випадково. Автор і директор «Українського усного історичного пошукового проекту» Джеймс Е. Мейс віддав перевагу таким витратам зусиль та грошей (проект, до речі, фінансувався Українсько-американською асоціацією підприємців), результатом яких би стало зібрання матеріалів взагалі про період сталінізму. Ознайомлення зі збірником впевнює, що ці матеріали можуть стати в нагоді не тільки історикам, але й етнографам, лінгвістам, психологам.

33-й: Голод: Народна книга — меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк.— К. : Рад. письменник, 1991.— 584 с.

Автори розпочали свою роботу над зібранням документальних свідчень очевидців голоду 1932—1933 рр. в середині 80-х, у ті самі роки, коли втілювався «український усний історичний проект» у Гарварді, і пройшли тим самим шляхом — зустрічі з десятками людей, які відгукнулися на звернення відомих літераторів зі шпальт «Літературної України» та «Сільських вістей», магнітофонні записи, їх розшифровка та підготовка до друку. Можна тільки радіти (якщо тут буде доречним це дієслово), що з обох боків кордону завершена така колосальна робота.

Упорядники згрупували зібраний матеріал згідно з адміністративно-територіальним поділом УСРР початку 30-х років. Таким чином, збірник має 7 розділів (по кожній області окремий), розпочинається та завершується публіцистичними роздумами авторів. Крім тисячі свідчень очевидців, до видання увійшли списки померлих по декотрих селах, що були складені останнім часом на підставі спогадів ще живих свідків, а також коментарі публіцистів (Л. Коваленко, В. Маняк), істориків (В. Ткаченко, М. Торян, І. Шульга), архівні документи (виявлені в ЦДАВО України та обласних архівах і підготовлені до друку В. Калиниченком, В. Марочком, Є. Шаталіною), підбірки гасел-закликів з газет 30-х років про хлібозаготівлю, колгоспний рух, «саботаж куркулів» та передруки публікацій сучасної преси про голодомор 1932—1933. Поряд з текстовими документами авторами представлений багатий фотоматеріал. Це сімейні фотографії, фотокопії офіційних довідок про засудження або амністію, а також деякі фотографії з книги А. Лабенгаймера (див.: **Laubenheimer A. Die Sowjetunion am Abgrund!: Mit zahlreichen Originalaufnahmen des Verfassers u. a.**— Berlin; Halensee, 1933; **Und du Siehst die Sowjets Richtig : Berichte von deutschen und ausländischen «Spezialisten» aus der Sowjet-Union. 2d rev. ed.**— Berlin; Leipzig, 1937). Щодо останніх, використаних для оформлення початкових сторінок кожного розділу, то, на жаль, до видання потрапили й фотографії голоду 1921—1923 рр. (с. 67, наприклад). Взагалі джерела походження цих фотографій упорядниками не подаються. Проти цього можна було б не заперечувати, якби свого часу не виник досить виразний прецедент — використання таких самих фотографій початку 20-х років з книги Лабенгаймера в каталозі **«Famine in the Soviet Ukraine 1932—1933: A Memorial Exibition. Wibgener Library Harvard University»** (Prepared by: Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace.— Cambridge, Massachusetts, 1986) надало підстав канадській прорадянській пресі звинувачувати згадане видання у фальсифікації і в котрий раз заперечувати український голодомор 30-х років.

Хоча збірник є публіцистичним не меншою мірою, ніж перші два з тих, що тут розглядаються, крім вищезгаданої дрібної необачності, до археографічного оформлення видання немає жодних претензій. Відтворено всі необхідні елементи заголовків і легенд до документів, задовольняє коментар до них. Перебільшенням здається тільки назва одного з підрозділів кожного розділу — «З розсекречених архівів». Принаймні, фонди ЦДАВО України 1 (ВУЦВК) і 24 (Верховний Суд УСРР) останні десятиліття були на загальному зберіганні й приступними для істориків, так само як і «Вісті ВУЦВК» та збірники узаконень та розпоряджень уряду УСРР з відповідними постановами 30-х років.

Як слушно зауважив один з упорядників Володимир Маняк, «це видання особливе, не призначене для одноразового прочитання. Осягти в послідовному викладі, читаючи підряд сторінку за сторінкою чорну хроніку голодомору на Україні в 1932—1933 роках,— це непросто для нер-

вів. Нелегко читати, але треба. Без певної правди про минуле, якою страшною вона не була б, не мислиться процес оновлення та очищення, що відбувається в країні».

The Tragedy of Vinnitsia: Materials on Stalin's policy of extermination in Ukraine during the Great Purge, 1936—1938 / Edited by Ihor Kamenetsky.— Toronto; New York, 1989.— 277 p.

Видання підготовлене Українською історичною асоціацією у співробітництві з Фондом Багряного та Українсько-Канадським дослідчим і документаційним центром. Упорядник і автор передмови — Ігор Каменецький, професор Мічіганського університету, спеціаліст з міжнародних відносин, до наукових зацікавлень якого входять Східна Європа та СРСР (див.: **Hitler's Occupation of Ukraine.— Milwaukee: Marquetee University Press, 1956; Sekret Nazi Plans for Eastern Europe.**— New York: Bookman Associates, 1962; **Processes of Modernization in the USSR.**— Littleton, Colorado: Libraries Unlimited, 1978). Вступне слово — Любомира Р. Винара.

На жаль, збірник, що упорядником представлений як антологія, не дійде до широкого читача в Україні, хоча і темою — розслідування масових розстрілів наших співвітчизників органами ДПУ в 1937—1940 рр., чиї поховання знайдені на території Вінниці, спростування офіційної радянської версії про фашистські злочини проти них, зокрема вінницьких євреїв, під час окупації,— і змістом призначений не тільки для науковців. Перешкодою тут буде як неприступність книги, так і мовний бар'єр.

Поряд з офіційними німецькими документами 1943—1944 рр. (протоколи німецьких медичних експертів і міжнародної медичної експертної комісії, що досліджували ексгумовані останки, звіт про кримінальне розслідування, яке провадилося з 28 червня до 18 жовтня 1943 р. за наказом шефа Служби безпеки Рейху Кальтенбрунера, протоколи опитувань слідчими місцевих жителів, список 679 жертв із 9439, чиї останки вдалося ідентифікувати) в антології представлені свідчення членів Української міської комісії розслідування масових вбивств у Вінниці, за ініціативою якої в травні 1943 р. розпочалися розкопки поховань. Свідчили А. Трембовецький — редактор місцевої газети «Вінницькі вісті», що виходила під час окупації, єпископ УАПЦ Григорій (Огійчук), професор І. М. Малінін, К. Сибірський. В збірнику також уміщені деякі матеріали з публіцистики останніх років, фотодокументи, а завершує його бібліографія, що включає архівні зібрання, публікації документів, монографії, розвідки й статті, та покажчик імен.

Переважна більшість матеріалів антології є републікацією надрукованого в 1940—1950 рр. і сьогодні маловідомого навіть західному читачеві. Об'єднання їх в одному томі повинно знайти широкий науковий і громадський розголос, сприяти подальшим дослідженням у цьому напрямі.

Видання, що вище розглядалися, далеко не вичерпують усього потоку документальної друкованої продукції. Проте, на думку автора, саме вони є найпомітнішими і де в чому показовими.

Згадані видання, незважаючи на окремі вади, становлять вагомий внесок у розширення джерельної бази української історичної науки, сприяють збереженню історичної пам'яті народу, роблять приступнішими архівний документ, рідкісне видання, запобігають зникненню в небутті свідчень очевидців найтрагічніших подій XX століття. Автор схиляється до того, щоб вважати виразний публіцистичний характер цих видань їх сильним боком.

Але поряд з цим позитивним враженням виникають зовсім інші почуття. Результати зусиль західних колег наштовхують на гіркі роздуми:

про наше володіння іноземними мовами, яке полишає на краще і тим зменшує й без того невелику приступність цих видань через обмеженість їх примірників на Україні; про меценатів, які є в зарубіжних дослідників і немає у нас, можливо, науковцям знову доведеться працювати «в шухляду», але тепер вже через економічну кризу. Водночас, вітчизняні видання інколи викликають бажання їх доопрацювати згідно з «Правилами издания исторических документов в СССР» 1990 р., які досі ще ніхто не відміняв і які не втратили свого позитивного сенсу навіть після розпаду Союзу РСР на суверенні держави. Тим більше, що кращого (принаймні, стосовно правил публікації документів новітнього часу) поки що не запропоновано.

РЕЦЕНЗІЇ.
АНОТАЦІЇ ДО НОВИХ ВИДАНЬ

GRIMSTED PATRICIA KENNEDY

ARCHIVES AND MANUSCRIPT REPOSITORIES IN THE USSR UKRAINE AND MOLDAVIA

Princeton: Princeton University, 1988. Book 1. General Bibliography and Institutional Directory.— LIII, 1107 p.

Серед видань, що заслуговують на увагу не лише архівістів України, а й широкого кола науковців і фахівців, які працюють у численних архівах і відділах рукописів, особливе місце посідає Довідник добре відомої в Прибалтиці, Росії, Україні і Молдові американської дослідниці радянської архівної системи доктора Патриції Кеннеді Грімстед (Український науковий інститут Гарвардського університету, США) *. Видання продовжує лінію попередніх випусків, присвячених архівам Прибалтики, Москви і Санкт-Петербурга.

Важко визначити жанр цієї праці, якщо виходити з вітчизняного уявлення про архівний пошуковий апарат, який у традиційному його розумінні існує у численних формах, досі не зв'язаних єдиною системою. Симбіоз зведених бібліографічних і археографічних даних про всі існуючі сховища в широкому хронологічному охопленні, узагальнення всієї доступної інформації, будь-коли опублікованої, широке використання анотування інформації, персоналії, вміле структурування різнорідних відомостей, насичений зміст і щонайдокладніші супровідні довідкові розділи,— все це поєдналося в одній праці і не може не викликати почуття доброї заздрості в українських архівістів, які протягом багатьох десятиріч бились в лабетах закритої інформації. Все це не може не викликати і почуття глибокої вдячності в учених — не стільки західних, на яких, за задумом автора, розрахована книга, скільки вітчизняних дослідників, для яких така інформація була ще менш відомою, а коли й відомою, то практично недоступною.

У центрі уваги П. Грімстед — архівне сховище в контексті проблеми інтелектуального доступу. Довідник містить інформацію про сховище, узагальнені дані про склад і зміст матеріалів, різні види й типи рукописів і документів, анотовану бібліографію, покажчики авторів і назв, предметний покажчик і додатки — дані з процедури оформлення й роботи в архівах та географічні таблиці з паралельними текстами українською, російською, польською мовами (а в міру необхідності і залежно від цитування — й іншими мовами: угорською, німецькою, татарською тощо).

Структура довідника вельми проста: він складається з п'яти не лише озаглавлених, а й індексованих (задля полегшення довідкового апарату) частин.

Перша частина присвячена узагальненим бібліографічним і пошуковим публікаціям про архівні, бібліотечні та музейні організації, що збе-

* Див. рецензії: *Ю. А. Лабинцева* (Советское славяноведение.— 1990.— № 1.— С. 103—105) та *М. П. Ковальського* (Вопросы истории.— 1990.— № 11).

рігають архівні та рукописні документи. Тут вміщена анатована бібліографічна інформація про архівні установи України і Молдови в межах сучасних кордонів, при цьому врахований етнічно-територіальний принцип, незалежно від адміністративного і державного устрою від початку XX ст. до наших днів: Східна Україна, Галичина (або Західна Україна), Молдова передреволюційного періоду, довоєнного і повоєнного часів. Надзвичайно різноманітним є склад загальної бібліографії, що виходить (хоча формальний принцип також враховано) передусім з практичних потреб дослідника, який приступає до вивчення українських джерел: тут і архівознавча література, і публікації документів, і бібліографія бібліографій, і бібліографія публікацій, здійснюваних архівними, науково-дослідними і культурологічними установами, бібліографія каталогів, покажчиків, списків документальних джерел з історії, археології, літератури й театру, історії Церкви, національних формувань на території України. Враховано й склад документів у контексті професійної зацікавленості й спеціалізації досліджень — рукописні книги (кириличні, латинські, грецькі, східної традиції), картографічні матеріали, серійні та періодичні видання і ще багато іншого, що стосується теми, яка розглядається.

Друга, третя й четверта частина присвячені безпосередньо довідникам архівосховищ Києва, Львова, Харкова та інших областей України. Під заголовком, що подає назву самого архіву чи установи, в складі якої є підрозділи архівного типу, пропонується огляд їх історії і сучасного стану — короткий, але досить інформативний — щоб дістати уявлення про історію та непрості долі колишніх українських радянських архівів, відділів рукописів і музеїв та ще трагічнішу долю колекцій і особистих архівів. І все це попри те, що в період підготовки Довідника авторка володіла зовсім не повною інформацією. Якби д-р Грімстед розпочинала свою роботу нині, вона змогла б, зрозуміло, істотно уточнити багато даних, проте навряд чи історичний огляд було б суттєво доповнено новими фактами. Історія архівної установи (її виникнення, перейменувань, комплектування профілю матеріалів і складу фондів), простежена протягом певного періоду і подана в контексті всієї архівної системи України, дає неоціненну інформацію. Характеристика фондів включає основні первинні відомості для дослідника будь-якого напряму.

П'ята частина книги (найменша за обсягом, але не менш значуща) містить дані про сховища Молдови. Природно, своїм успіхом Довідник завдячує необмеженим можливостям П. К. Грімстед у вивченні бібліотек та архівів Сполучених Штатів і європейських країн, насамперед Польщі. Вітчизняні дослідники, як правило, не мали доступу не тільки до інформації зарубіжних архівів і бібліотек, а й своїх. Бібліографічні матеріали Довідника, які супроводжують історичну довідку, вражають повнотою і предметним анотуванням, що свідчить про знайомство П. К. Грімстед з текстом кожної бібліографічної позиції. Таких позицій дуже багато навіть для найприскіпливішого критика: у розділі NY (першому) їх 517; розділі NK (другому) — 742; розділі NZ (третьому) — 438; розділі NO (четвертому) — 512; останньому п'ятому NM (Молдова) — 34. Загалом — 2243 позиції анотованого бібліографічного опису.

Цю працю доповнює комплект видання на мікрофішах усіх найважливіших довідників та інших пошукових бібліографічних публікацій стосовно архівних зібрань України, здійснений д-ром Патрицією Грімстед разом з фірмою «Inter Documentation Company» (Голландія) *.

* Див. рекламний буклет: *Archives* and Manuscript Collections in the USSR. Series 3: Ukraine and Moldavia Aditer: Dr Patrecia Kennedy Grimsted, Harvard University.— Leiden, 1989.— 36 p.

Важко пред'явити скільки-небудь серйозні претензії до характеру матеріалу, його складу й наповнення. Дрібні ж прорахунки неминучі в такій капітальній праці, де обсяг вміщеної інформації можна назвати енциклопедичним (1107 сторінок тексту без передмови). Цілком закономірно, що Довідник є володарем спеціального Призу імені Ценко за кращу роботу в галузі української бібліографії.

Оцінюючи значення цього видання для України, необхідно наголосити на такому надзвичайно важливому аспекті: вихід Довідника можна вважати відправним пунктом створення бібліографічної частини національної програми архівної Україніки, своєрідним каталізатором нещодавно затвердженого державного проекту «Архівна і рукописна Україніка». Оскільки Довідник включає археографічну і бібліографічну інформацію про всі рукописні матеріали як на території України, так і за її межами, то вельми актуальним є коли не перевидання праці українською мовою, то, принаймні, часткова публікація книги в скороченому вигляді; безперечно, інформація Довідника буде використана і при створенні археографічного банку даних в межах Державної програми «Архівна та рукописна Україніка».

Довідник має стати неодмінним атрибутом підручних бібліотек усіх українських архівосховищ, наукових бібліотек та музеїв, що зберігають рукописні документи.

На закінчення варто окреслити нову для авторки Довідника проблему. Розпад СРСР та утворення нових незалежних держав, державних і суспільних структур, докорінна зміна політичного життя України, перейменування, відкриття спецфондів — все це зумовлює необхідність підготовки нового видання Довідника.

Л. А. Дубровіна (Київ)

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імені Т. ШЕВЧЕНКА

Львів, 1990.— Том CCXXI: праці філологічної секції.— 380 с.

Після півстолітньої перерви вийшов з друку на Батьківщині черговий, 221-й, том «Записок НТШ». Як відомо, 14 січня 1940 р. на вимогу радянської адміністрації на західноукраїнських теренах загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові ухвалили «самоліквідувати» Товариство. В зв'язку з цим припинився й вихід «Записок НТШ», останній, 155-й, том яких вийшов 1937 р. У повоєнний час з відродженням НТШ на еміграції 1947 р. вряди-годи видавалися окремі томи «Записок». І ось, нарешті, в жовтні 1989 р. у Львові відновило свою діяльність Товариство, першою поважною працею якого є рецензований том «Записок НТШ».

Том має чотири розділи: 1) статті з літературознавства; 2) статті з мовознавства; 3) «Матеріали»; 4) критика й бібліографія.

Особливий інтерес становить третій розділ, в якому вміщено невідомі матеріали до історії ліричної драми Ів. Франка «Зів'яле листя»; листи письменника В. Стефаника до відомого діяча греко-католицької церкви в Західній Україні А. Шептицького; листування Б. Лепкого й В. Щурата.

Але особливе зацікавлення викликають листи М. С. Грушевського до львівського науковця, академіка ВУАН (згодом АН УРСР) М. С. Возняка (1881—1954). З 52 листів М. С. Грушевського до М. Возняка, що зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. С. Стефаника АН України, у добірці з передмовою й примітками М. Гнатюка

вміщено 18 листів, які охоплюють 1912—1931 рр. (с. 326—338) *. Левова частка цієї добірки (17 з 18-ти листів) відноситься до часу після повернення М. С. Грушевського на Україну (березень 1924 р.), яскраво передає ритм тогочасного наукового та культурного життя, складні взаємини видатного українського історика з тодішнім проводом ВУАН — академіками А. Ю. Кримським й С. О. Єфремовим (с. 333, лист від 26 лютого 1927 р.). Разом з тим, ця сторінка епістолярної спадщини М. С. Грушевського розповідає про те, яких титанічних зусиль докладав він, аби розвивати й зміцнювати контакти поміж ВУАН та НТШ у 20-ті — на початку 30-х років, надавати матеріальну підтримку галицьким науковцям.

Рівночасно звертають на себе увагу окремі вади згаданої публікації М. Гнатюка. Вже в передмові до публікації епістолярія М. С. Грушевського хибно твердиться: «У червні 1926 року М. Возняка та інших галицьких учених (Ф. Колессу, К. Студинського, В. Щурата) при сприянні М. Грушевського було обрано академіками ВУАН» (с. 326). Четверо цих галицьких науковців справді були обрані академіками ВУАН в червні, але К. Студинський — 23 червня 1924 р., а М. Возняк, Ф. Колесса та В. Щурат — 29 червня 1929 р.[1] До речі (така розбіжність не може не дивувати), правильні дати їх обрання подані у вступному слові до цього ж тому «Записок НТШ» голови Товариства О. Романіва (с. 6).

Ця помилка в даті обрання академіками ВУАН західноукраїнських науковців зумовила й хибне датування листа за № 7 (с. 331), який М. Гнатюк подає від 21 вересня 1926 р. «З приємністю доношу, що уже перед кількома годинами винесено ухвалу, що всі три нововибрані галицькі академіки мають дістати платню без будь-яких умов і застережень, і Академія клопотатиметься, щоб частина платні йшла у валюті», — зазначається, зокрема, у цьому листі (с. 331). Це, як і запрошення М. Возняковi від М. С. Грушевського взяти участь у листопадовій сесії Академії, досить промовисто свідчить, що йдеться про вересень 1929, а не 1926 р., як помилково зазначає укладач. Саме після обрання у червні 1929 р. дійсними членами ВУАН М. Возняка, Ф. Колесси та В. Щурата урядовими колами УСРР (на подання ВУАН) була винесена ухвала про виплату новообраним західноукраїнським членам Всеукраїнської Академії наук, а також К. Студинському, що обіймав штатну посаду в ВУАН з 1928 р., двох третин платні у валюті, а решти — у карбованцях. Саме про це йдеться у цитованому листі М. С. Грушевського, який, безперечно, слід датувати вереснем 1929 р.

Сумніви викликає адекватність відтворення тексту листа М. С. Грушевського від 5 червня 1927 р. (№ 13, с. 335), тим більше, що в томі вміщено фото автографа цього документа. Якщо М. Гнатюк подає фразу з цього листа таким чином: «Взагалі пересиланнє грошей за кордон обставляється все новими труднощами, так що годі їх подолати **такому, як я**» (підкреслення моє. *О. Р.*), то М. С. Грушевський висловлювався, за фотокопією автографа, все ж таки в інший спосіб: «... так що годі їх подолати **ляїкові, як я**» (підкреслення моє.— *О. Р.*). Запозичене з французької слово «laïque» означає «мирянина», «світську людину». Отже, Грушевський вживанням цього терміну прагне наголосити, що він не належить до «високих сфер», тобто до партійно-державного «духовенства» УСРР, яке, зокрема, визначає й регламентує правила пересилання грошей за кордон.

Певні заперечення викликає й модернізація мови Грушевського. У тому ж таки листі він пише: «Але будемо старатися **на протягу** літа **вигладити** рахунок...». Упорядник добірки передає цей фрагмент так:

---

* Тут і далі посилання на сторінки подано в тексті рецензії.

«Але будемо старатися на протязі літа виплатити рахунок...» (підкреслення моє.— *О. Р.*). Таким чином втрачається адекватність передачі тексту, зникають ті мовно-стилістичні нюанси, що (хай і всупереч вимогам сучасного українського правопису) роблять стиль Грушевського саме стилем Грушевського, а не когось іншого. Тим більше, що у даному випадку в листі Грушевського йдеться про вирівнювання («вигладжування») рахунку, а у М. Гнатюка — про його виплату...

Певні застереження викликають й примітки до цієї добірки листування М. С. Грушевського з М. Возняком. Так, у примітці 6 (с. 338) зауважується: «Мова йде про видавництво, що видавало збірники «Україна». Це загадкове видавництво — Державне видавництво України (ДВУ), яке друкувало редагований Грушевським українознавчий часопис «Україна».

Але найбільш невдала примітка до листа М. С. Грушевського від 10 січня 1931 р. «Що ми тепер найбільше бажали б від Вас се статтю для збірника «Західня Україна» ...» — йдеться, зокрема, у документі (с. 337). До цього подається така примітка: «Західна Україна» — літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал. З 1927 р.— неперіодичний збірник, а з 1930 до 1933 р.— місячник. У ньому друкувалися художні твори та статті письменників і вчених — вихідців із західноукраїнських земель» (с. 338).

Проте в документі йдеться не про друкований орган Спілки революційних письменників «Західна Україна», щодо якого справді слушною була б примітка М. Гнатюка, а про збірник Комісії історії Західної України, однієї з комісій порайонного дослідження України при Історичній секції ВУАН. Згадана комісія працювала у 1925—1933 рр. під головуванням М. С. Грушевського, а керівником її був Ф. Я. Савченко. До речі, у листі Грушевського до М. Возняка від 30 березня 1926 р. (№ 3, с. 328) згадується про цю комісію. З арештом Ф. Я. Савченка 8 березня 1931 р. (він був притягнутий до відповідальності у справі міфічного «Українського національного центру» й дістав 5 років концтаборів) і майже рівночасним інтернуванням у Москві М. С. Грушевського Комісія історії Західної України фактично припиняє свою діяльність, але формально жевріє до 1933 р. 4 жовтня 1933 р. відбулось сумнозвісне засідання Президії ВУАН, на якому зазначалося, що «академіки Всеукраїнської Академії наук: Возняк, Колесса, Студинський і Щурат ... тісно зв'язалися з тими колами панівних класів Польщі, які провадять політику інтервенції щодо Радянського Союзу. Возняк, Колесса, Студинський і Щурат продались польським поміщикам, що прагнуть закабалити трудящих України, відновивши на Україні поміщицький лад». З огляду на це було ухвалено виключити їх зі складу Академії й позбавити звання академіків як «ворогів трудящих мас України» [2].

Таким чином були перервані контакти із закордонними співробітниками Комісії історії Західної України. А наступного, 1934, року Ів. Кравченко у своїй статті дав «класичну» характеристику цієї Комісії. «Комісія по вивченню історії Західної України була заснована незабаром після приїзду Грушевського на Радянську Україну,— йшлося у публікації.— Кадри цієї Комісії оголтілі фашисти. Комісія ця, що її очолював Грушевський, притягувала українську контрреволюцію як по цей, так і по той бік кордону...» [3]. Ось про що слід було вести мову у даній примітці.

Вказані прикрі помилки псують в цілому непогане враження від рецензованої документальної добірки й тому в цілому.

Деякі хиби припущені коректорами. Наприклад, у вступному слові голови Товариства О. Романіва згадується, що останній передвоєнний том «Записок НТШ» вийшов у Львові 1938 р. (с. 6), а вступне слово редакторів тому подає іншу (правильну) дату — 1937 р. (с. 9).

Й останнє зауваження. Тривала перерва в діяльності НТШ у Львові таки дається взнаки й сьогодні. Багато традицій Товариства втрачено й, на жаль, безповоротно. Хоча відроджене Товариство й зберегло традиційну абревіатуру НТШ, але фактично є НТТШ, оскільки до 1940 р. назва інституції була Наукове Товариство імені Шевченка у Львові, а нині — Наукове Товариство імені Т. Шевченка у Львові. Навряд чи науковці довоєнного НТШ були не обізнані з ім'ям Кобзаря. Сьогоднішня модернізація назви Товариства (доцільність якої викликає сумніви) відбулася, мабуть, не без впливу дослідників української діаспори [4].

Втім, перший і надзвичайно важливий крок у відродженні діяльності НТШ зроблено.

[1] *ЦДАВО* України.— Ф. 166, оп. 12, спр. 7453.— Арк. 11; *Архів* АН України.— Ф. Р-251, оп. 1, спр. 31.— Арк. 24.

[2] *Архів* АН України.— Ф. Р-251, оп. 1, спр. 55.— Арк. 63.

[3] *Кравченко Ів.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції // Записки Історично-археографічного інституту.— К., 1934.— № 1.— С. 28—29.

[4] Див., напр.: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. 1892—1930.— Мюнхен, 1970.— 111 с.

О. С. Рубльов (Київ)

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імені Т. ШЕВЧЕНКА.

Львів, 1991.— Том CCXXII: праці Історично-філософської секції.— 446 с.

Наприкінці 1991 р. вийшов 222-й том «записок НТШ» з працями Історично-філософської секції. Записки, що були започатковані 1892 р. як орган усіх секцій товариства (історично-філософічної, філологічної, математично-природописно-лікарської), з 1898 р. стали органом Історично-філософської секції, директором якої у квітні 1894 р. було обрано М. Грушевського. Редактором Записок у 1895—1913 рр. також був М. Грушевський, а 1924 р.— І. Крип'якевич. По припиненню цього видання в Україні 1937 р. низку томів видало НТШ в діаспорі. Відновлене видання в Україні продовжує загальну нумерацію.

228-й том має чотири розділи. Редактор тому О. Купчинський у вступному слові аналізує сучасний стан історичної науки в Україні. Причину низького рівня досліджень він вбачає у спрощеному підході до історичного процесу, використанні вузького кола письмових джерел та ненауковому їх інтерпретуванні, коли не концепція будувалась на фактологічному матеріалі, а навпаки, під певний міф тенденційно добирались факти. Окреслюючи першорядні завдання, О. Купчинський пов'язує їх розв'язання з розвитком спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, передусім джерелознавства як бази історичних досліджень, наголошує на необхідності широкої публікації комплексних джерел (актових книг адміністративно-судових установ України XIV—XVIII ст., документів магістратів і ратуш, Коронної і Литовської метрик, матеріалів колекцій родинних фондів та ін.).

Розділ «Історія» відкриває стаття відомого візантолога, професора Гарвардського університету І. Шевченка «Релігійні місії очима Візантії», у якій автор пропонує модель місіонерської діяльності Візантії, що виробилась внаслідок 500-річного досвіду поширення християнства в Європі, Африці та була застосована на Русі в X ст. Заслуговує на особливу увагу

стаття Я. Дашкевича «Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.)», в якій порушується питання про необхідність комплексного вивчення проблеми Великого кордону — межі між двома групами людської цивілізації: європейською і неєвропейською. Автор вважає, що Великий кордон проходив по території України. Ця межа вважалась, головним чином, зоною військової конфронтації та бар'єром, через який не здійснювались міжетнічні контакти. Аналізуючи зміни в політичних комбінаціях, співвідношення осілого й кочового способів життя, проблему виникнення українського козацтва, етнічні й конфесійні відносини, Я. Дашкевич дійшов висновку, що Великий кордон на Україні був не санітарним бар'єром, а зоною інтенсивного культурного обміну. В зв'язку з цим він висловлює гіпотезу про значний вплив Сходу на формування української культури і європейської цивілізації взагалі. В статті «Напрями української політичної думки» відомий історик і політолог І. Лисяк-Рудницький (1919—1984) запропонував новий підхід до дослідження проблеми. Розвиток нової української суспільної думки XIX—XX ст. він розуміє як єдиний процес, що охоплює кілька паралельних взаємопов'язаних і взаємозалежних напрямів. Більше 20 років тому він передбачив відродження в Україні ідеологічного й політичного плюралізму та поворот українського суспільства до демократії. Я. Грицак присвятив свою статтю історії конфлікту між двома поколіннями діячів Русько-української радикальної партії (РУРП) та ролі «молодих» радикалів у суспільно-політичному житті Галичини кінця XIX — поч. XX ст. М. Швагуляк висвітлює розвиток українсько-національного руху в Західній Україні на початку 30-х років XX ст. С. Злупко пише про створення історії української економічної думки та пропонує нові концепційні засади (предмет, підходи, методи, джерела) дослідження української економічної думки як важливої складової частини української культури.

Рубрика «Філософія» репрезентована п'ятьма статтями. Н. Пикулик розглядає функціонування певних тропологічних моделей в давній Україні в єдиній течії загальноєвропейських культурних традицій. А. Пашук з'ясовує проблему «истиннаго человѣка» у філософській концепції Г. Сковороди, що полягає в пізнанні «Істини — Бога» в собі та покладенні цієї істини як закону в основу всієї діяльності кожної людини, як і суспільства загалом. М. Скрипник у статті «Ідейне підгрунтя українського романтизму» виділяє основні ідеї романтичного світогляду та простежує їх історичне становлення в українській культурі у формі протоломантизму та преромантизму. А. Карась аналізує проблему взаємозв'язку між культурою, суспільною діяльністю і мисленням. С. Вовканич, застосовуючи «інформаційний підхід», розуміє слово як соборний фактор і найвище досягнення розвитку взагалі.

В рубриці «Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни» стаття О. Купчинського присвячена з'ясуванню часу запровадження григоріанського календаря на східнослов'янських землях. Досліджуючи актові книги гродських і земських судів, він дійшов висновку, що датування за новим стилем запроваджується на Україні протягом 1582—1583 рр. Значний інтерес викликає стаття Н. Грабової, в якій зроблено спробу дати повне уявлення про печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст., що є важливим джерелознавчим матеріалом з різних аспектів історично-культурної проблематики. Стаття є одночасно й публікацією, в якій подано опис 127 виявлених автором печаток центральних і місцевих установ, 39 з них фотоілюстровано. Це тим більш важливо, що на сьогодні деякі печатки вже не існують. Подібні публікації бажано було б продовжити. Проблемам історичної географії України

присвячено статті й повідомлення О. Джеджори, А. Демчука, Т. Коструби, І. Крип'якевича. Зокрема, О. Джеджора в статті «Проблеми історичної топографії давнього Галича» реконструює історію початку і розвитку міської топографічної структури одного з найкращих міст Галицько-Волинської землі. На підставі аналізу писемних джерел А. Демчук і Т. Коструба в своїх повідомленнях намагаються визначити місцерозташування літописного міста Всеволожа та Всеволозької волості, а І. Крип'якевич — ряду поселень Галичини XIII ст. (Борок, Браневичава рілля, Моклеків, Підгорай, Січниця). Три останні повідомлення написані в 1938—1939 рр. для 156 тому Записок.

У розділі «Матеріали» вміщено два невідомі листи Б. Хмельницького, що датуються 1650 р., чотири документи І. Мазепи 1705 р., Пункти І. Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. (підготовлені до друку відповідно І. Бутичем, Д. Олянчиним, О. Дзьобаном). Листи Б. Хмельницького розширюють уявлення про українсько-турецькі відносини, зносини Б. Хмельницького з впливовими особами, що свідчать про його активну дипломатичну діяльність щодо зміцнення міжнародного становища України. Чотири листи І. Мазепи стосуються окремих історичних подій періоду Північної війни. Три листи (1, 2, 4) датуються 1705 р., «Лист Мазепи до міста Львова» (№ 3) не датований, але, на думку публікатора, його також потрібно віднести до 1705 р.— періоду перебування козацьких загонів, очолюваних Мазепою, на західноукраїнських землях для переслідування прихильників С. Лещинського. Пункти І. Виговського відбивають політичний ідеал і державно-національні заміри козацького уряду щодо відродження в Україні «Великого князівства Руського Київського». Матеріали про незнаний, 13-й, том І частини «Архива Юго-Западной России», не видані 25-й том і покажчик «Чтений в историческом обществе Нестора-Летописца» підготував В. Ульяновський. Листи Ілька Борщака до академіка Кирила Студинського, що підготувала Г. Сварник, ближче знайомлять нас з цим видатним українським істориком та колом його наукових інтересів, взаєминами обох учених.

Історії діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка присвячено окремий розділ. Тут вміщено три статті, що висвітлюють діяльність Історично-філософської секції НТШ. Стаття І. Крип'якевича розповідає про історію заснування, склад, найголовніші напрями роботи секції під проводом М. Грушевського з 1894 до 1913 р. У статтях В. Петегирича та Д. Павліва подаються відомості про археологічні дослідження членів НТШ. О. Антонович знайомить читачів з окремими матеріалами 156-го тому Записок, що був підготовлений 1939 р., але не вийшов. (У зв'язку з відновленням діяльності НТШ у Львові (жовтень 1989 р.) розпочато активну роботу по вивченню документальної спадщини Товариства, в результаті якої ці матеріали були знайдені в домашньому архіві І. Крип'якевича). Тут також подається протокол останніх зборів НТШ від 14 січня 1940 р.

В розділі «Критика і бібліографія» вміщено сім рецензій. Серед них дві — на видання Української археографічної комісії. Це, зокрема, позитивна рецензія Р. Шиян на збірник документів «Торгівля на Україні», XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» (К. : Наукова думка, 1990), що підготували В. Кравченко та Н. Яковенко, та рецензія О. Дзюби на «Опис України» Гійома Левассера де Боплана (К. : Наукова думка, 1990) — спільне видання Української археографічної комісії та Українського наукового інституту Гарвардського університету. Обидва рецензенти висловили побажання щодо продовження роботи для публікації корпусу джерел з історії та культури України.

Низка статей і матеріалів тому ілюстрована.

Можна вітати наукову громадськість республіки з відновленням справді наукового видання.

Ірина Кіку (Київ)

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ДРЕВНИХ АКТОВ СССР

Путеводитель. В четырех томах.
М., 1991.— Т. 1.— 529 с.
Составители тома: Е. Ф. Желоховцева (ответственный составитель), М. В. Бабич, Ю. М. Эскин.

Центральний державний архів давніх актів у Москві (нині — РДАДА) найбільше сховище документів з історії Росії періоду феодалізму. Основу його документальної бази становлять матеріали історичних архівів, що відкладалися до 1917 р.: Московського архіву міністерства юстиції, Московського головного архіву міністерства іноземних справ, Державного архіву Російської імперії, Московського відділення загального архіву міністерства імператорського двору, Архіву межової канцелярії, а також архівів особистого походження, монастирів і церковних установ, що перейшли у власність держави після 1917 р.

До складу архіву входять матеріали установ вищого, центрального й місцевого управління Російської держави та Російської імперії, які існували до адміністративних реформ кінця XVIII — початку XIX ст., межових установ XVIII — початку XX ст., документи державних і громадських діячів, діячів науки і культури Росії, помісно-вотчинні, родові й монастирські архіви, зібрання писемних пам'яток історії, культури й побуту російського та інших народів, що відносяться до періоду феодалізму, вітчизняних та іноземних стародруків і рідкісних видань XV—XIX ст.

Нині в архіві на обліку знаходиться понад 3,3 млн одиниць зберігання документів, що з'явилися в XI — на початку XX ст.

Документальні багатства архіву в повному обсязі вперше були показані в путівнику, виданому в повоєнні роки (Центральный государственный архив древних актов: Путеводитель.— М., 1946—1947.— Ч. I.— II). Однак від часу виходу в світ цього видання сталися істотні зміни в складі фондів архіву, зріс рівень їхньої наукової розробки. Уточнено профіль самого архіву, сюди поступило чимало нових матеріалів, а деякі відійшли до інших архівів.

В РДАДА проведено значну роботу щодо уточнення фондової приналежності матеріалів, які входять до складу великих архівних комплексів, і облікових даних. Зі списку фондів вилучено, зокрема, назви фондових включень, що раніше числилися (і зазначені в путівнику 1946—1947 рр.) як самостійні фонди.

Приблизно три чверті описів фондів РДАДА складено наприкінці XVIII — на початку XX ст. в тодішніх архівах — попередниках РДАДА. Велику кількість описів опубліковано наприкінці XIX — на початку XX ст.

Вихід у світ нового путівника РДАДА викликаний, отже, необхідністю проінформувати теперішній стан обліку документальних багатств архіву.

Перший том нового путівника містить характеристики матеріалів Державного давньосховища («древлехранилища») хартій і рукописів

XI—XVII ст., центральних приказів Росії XVI—XVIII ст., Державного архіву Російської імперії.

У путівнику принципово новими є його структура і методика анотування фондів. Якщо в путівнику 1946—1947 рр. характеристики фондів групувалися за приналежністю останніх до дореволюційних історичних архівів, то в основу побудови нового путівника покладено принцип групування характеристик фондів залежно від місця установи-фондоутворювача в системі державних установ Росії, масштабу її діяльності, часу існування. Це дозволяє послідовніше показати склад і зміст документів архіву, їхнє історичне значення, підкреслює роль архіву як єдиного сховища документів феодального періоду Росії, а не просто суми матеріалів дореволюційних архівів.

Особливості методики визначення характеристики фондів зумовлюються складністю і різновидністю класифікації матеріалів РДАДА. У передмові до путівника фонди архіву поділено на групи: 1) фонди, складені з документів одного фондоутворювача і такі, що не мають сторонніх включень; 2) фонди, складені з документів основної установи-фондоутворювача й одного або кількох сторонніх включень; 3) об'єднані фонди однотипних установ; 4) об'єднані фонди документів з кількох установ, що мають спільну підпорядкованість, наступний зв'язок; 5) фонди, що є повними дореволюційними історичними архівами або їхніми частинами; 6) фонди, що являють собою тематичні й інші колекції, утворені головним чином штучно під час зберігання в дореволюційних архівах.

Характеристики подано на фонди й фондові включення. Кожна з них включає назву, довідкові дані, історичні довідки й анотації документів.

Окрім передмови і характеристики фондів, у першому томі путівника вміщено: короткий нарис історії дореволюційних архівів, що ввійшли до складу РДАДА; додатки (схема утворення РДАДА, список архівних фондів, абетковий список характеристик, абетковий список — на містах — книг і стовпців фонду 1209 (Архів вотчинних справ), список фондових включень фонду 396 (Архів Збройної палати), список описів архівних фондів; покажчики (імен; географічний, топографічний й етнографічний; сучасних і дореволюційних архівів, установ вищого, центрального і місцевого управлінь Росії XVI—XIX ст., урядових комісій XVIII—XIX ст.). Видавці путівника присвятили кілька сторінок пам'яті К. Ф. Желоховцевої — ветерану праці РДАДА, роль якої у вивченні фондів цього архіву важко переоцінити. Вона брала участь в укладанні путівника 1946—1947 рр., була відповідальним укладачем нового путівника.

Як видно з першого тому рецензованого путівника, фонди, ним охарактеризовані, містять чимало українських матеріалів, починаючи головним чином з середини XVII ст. Україніка тією чи іншою мірою трапляється у таких документальних зібраннях (називаємо тільки головні з них): Державне давньосховище хартій і рукописів (ф. 135), Малоросійський приказ (ф. 229), Малоросійські справи (ф. 124), Зносини Росії з Польщею (ф. 79), Розрядний приказ (ф. 210), Посольський приказ, Помісний приказ, Царські оригінальні («подлинные») листи (ф. 142), Державний архів (він складається з багатьох фондів). Українська проблематика проглядається також у комплексах: Зносини Росії з Кримом (ф. 123), Зносини Росії з Туреччиною (ф. 89) тощо.

Тематично україніка — це майже повністю документи політичного змісту: матеріали до історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., про події на Україні в другій половині XVII—XVIII ст., зокрема, про політику російського самодержавства щодо виз-

вольних змагань українського населення. Чимало у РДАДА відклалося гетьманських універсалів, царських грамот і указів, адресованих українським гетьманам та козацькій старшині, різних переписних книг, в котрих містяться цінні відомості про українські поселення, українських селян та жителів міст, і т. д.

На превеликий жаль, упорядники не зазначили, які ж із згаданих ними матеріалів видані, а видано їх чимало.

На закінчення вкажемо, що міститимуть наступні томи нового путівника з фондів РДАДА. Другий том охопить фонди установ вищого і центрального управлінь Росії XVIII ст. і межові матеріали XVIII — початку XX ст.; третій — характеристики фондів місцевих установ XVI — першої половини XIX ст. і монастирів XV — початку XX ст.; четвертий — характеристики фондів особистого походження, рукописних, книжкових та інших колекцій архіву, фондів наукових товариств і канцелярій архівів-попередників РДАДА.

Сподіваємось, що нас чекає цікава україніка у цих томах путівника.

М. Г. Крикун (м. Львів)

PRZEGLĄD WSCHODNI HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ POLAKÓW NA WSCHODZIE

Warszawa, 1991.— Rok 1, zeszyt 1.— 219 s.

Новозаснований квартальник, програмну раду якого склали відомі польські фахівці з проблеми історії Центрально-Східної Європи, литовські, білоруські та російські вчені, інші зарубіжні дослідники, серед яких і наші співвітчизники Б. Осадчук, Я. Пеленський, О. Пріцак та Р. Шпорлюк, а також українські науковці Я. Ісаєвич та Г. Вервес, ставить за мету публікацію статей і матеріалів, присвячених історії, культурі, демографії, етнографії та соціології поляків, які з XIV ст. і до наших днів мешкають по цей бік східного кордону сучасної Польщі. Зрозуміло, що окреслений напрям передбачає висвітлення контактів польського світу з народами Литви, Білорусі й України, тобто регіонів, які разом з етнічною Польщею тривалий час складали єдину державу — Річ Посполиту. Реалізація задекларованої програми могла б дати корисні наслідки у вивченні досить непростої сторінки нашого минулого. Адже реалії українсько-польських, як, втім, і білорусько- та литовсько-польських, взаємин не раз бували далекими від ідилічного братання. Не менша складність полягає в подоланні бар'єру усталених історіографічних стереотипів, коли з легкої руки польських істориків минулого століття просування польського елементу на Схід виглядало пасторально-цивілізаційним місіонерством, а в оцінці проімперських російських істориків, підтриманих згодом молодими національними історіографіями, цей самий процес тлумачився не інакше, як тотальна окупація. Кажуть, що в надто затятих спорах істина, як правило, лежить посередині. Так чи інакше, але для її встановлення потрібне неупереджене вивчення минулого з позицій відстороненого об'єктивізму, який не дозволяє попелові Клааса стукати в серце вченого. Думається, що нині для істориків Польщі та її найближчих сусідів, суверенних держав Литви, Білорусі й України, прийшли сприятливі часи, щоб спробувати перечитати сторінки своїх давніх і недавніх взаємин заново.

З цього погляду сам факт появи квартальника, присвяченого проблемам пограниччя, видається обнадійливим. Книгу відкриває стаття С. Ке-

невича «Креси. Термінологічні зміни в історичній перспективі». Автор детально аналізує еволюцію поняття «креси» від часів старопольських, коли воно означало лише військово-погранична зону на Україні, до сучасної семантики, коли цим терміном у новітній польській історіографії почали називатися східні землі давньої Речі Посполитої. До поступової модифікації поняття, як переконливо показує С. Кеневич, підштовхували територіальні й політичні катаклізми, що потрясали Польщею з кінця XVIII до середини XX ст., і супутня їм реакція суспільної думки та політичної ідеології. Сучасний зміст даного поняття, що викликає нехіть серед українців, білорусів та литовців, виправданий, як твердить С. Кеневич, відмінною специфікою етнічної, господарської і культурної проблематики згаданих регіонів, тим більше, що «кресами» польські вчені все частіше називають не тільки східні, але й західні околиці історичної Польщі. Як на мою думку, останньому сюжетові, досить важливому для порозуміння між польськими істориками та їхніми східними колегами, приділено надто мало уваги, щоб він міг прозвучати переконливо. Тому лишімо й ми це питання відкритим для дискусії, в яку автор статті вирішив не вступати. Для початку ж подякуємо видавцям, що вони назвали свій часопис все-таки «Східним», а не «Кресовим».

Серед інших статей читач знайде серйозну генеалогічну розвідку Т. Василевського «Дати народження Ягайла і Ядвіги», в якій на підставі великого, майстерно інтерпретованого матеріалу коригуються установлені положення стосовно біографічних даних нащадків великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича та Юліани Тверської.

Цікавою для українського дослідника стане стаття Я. Дзенгелевського з аналізом політичних симпатій і платформ депутатів від теперішніх українських регіонів на сеймах часів Владислава IV, зокрема — в аспекті протиборства промагнатської і прокоролівської партії. Оперуючи чималим фактичним матеріалом, автор змушений, однак, багато питань залишати відкритими, зазначивши, що їх розв'язання стане можливим лише після ближчого вивчення українських суспільно-політичних еліт того часу. Що ж, побажання слушне, і, як здається, мусить адресуватися передусім українським, а не польским вченим.

Новітній сторінці з історії поляків, розселених на Україні й Білорусі, присвячена стаття Є. Куманецького про репатріацію польських військовополонених та інтернованих і переміщених осіб, що провадилася в 1921—1924 рр. за умовами Ризької мирної угоди. Цікавий факт: серед 1100 тис. репатріантів, за підрахунками автора, близько 65 % становили не поляки, а українці й білоруси, котрі рятувалися в такий спосіб від голоду й розрухи. Проблемі історії поляків у Литві присвячена стаття Г. Блащика. В її основу покладено переважно найсучасніший матеріал.

У збірнику зачіпається ряд сюжетів, дотичних історії літературного пограниччя (М. Яніон, А. Вітковська, Е. Кисьляк), а також описується творчість польського архітектора М. Ляпевича у Петербурзі (М. Оміляновська). У пригоді фахівцю з історії архітектури стане грунтовна розвідка Т. С. Ярошевського «Палац у Тульчині і початки архітектури класицизму на Україні», щедро проілюстрована фотографіями і малюнками зі збірок Польщі.

Викликає схвалення, що в часописі започаткований окремий розділ «Документи і матеріали». Вже в першому числі, зокрема, опубліковано автобіографічну замітку і листи настоятеля Овручського василіанського монастиря, уродженця с. Кальник на Київщині Яна Сероцінського, закатованого шпіцрутенами 1837 р. серед інших в'язнів, учасників листопадового повстання (підготувала В. Сливовська). Цікаво, що опубліко-

вана записка зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Як не публікуємо самі — бодай побажаємо успіху нашим польським колегам у оприлюдненні яскравих матеріалів наших архівів.

Завершується збірник рецензіями, некрологами й хронікою діяльності польських культурно-освітніх товариств на території колишнього Радянського Союзу (найбільша їх кількість — після Литви — діє в Україні). Щодо рецензій, то не можу обійти думки Г. Литвина про випущену нещодавно Археографічною комісією збірку документів «Торгівля на Україні. XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина». Як один із упорядників цієї книжки, дякуючи за високу загалом оцінку нашої праці, зазначу, що в принципі мушу погодитися з основним зауваженням рецензента: час тематичних збірок, справді, вже минув.

На завершення лишається додати, що видавці нового часопису, як відзначено в анотації, розраховують на співпрацю не лише з польськими колегами, але й фахівцями з різних країн, і не в останню чергу, гадаю,— України, Білорусі й Литви. Отже, адреса редакції: Krakowskie Przedmieście 64, pok. 10. 00—322 Warszawa.

Н. М. Яковенко (Київ)

ВАРШАВСЬКІ УКРАЇНОЗНАВЧІ ЗАПИСКИ

Головний редактор Стефан Козак.
Видають ОО. Василіяни.— Зошит 1.
Варшава, 1989.— 255 с.

Вихід у світ зошита «Варшавських українознавчих записок» засвідчує активізацію наукової праці українців у Польщі. В першому числі ВУЗ вміщено близько 20 фундаментальних статей, присвячених релігійно-церковним і літературно-мовознавчим проблемам, та кілька оглядів і рецензій на публікації з українознавства, що з'явилися протягом останніх років. Не вдаючись до глибокого аналізу наукових досліджень, відзначимо — бо для нас це особливо важливо — що їх автори (С. Козак. А. Поппе, Є. Клочовський, Б. Кумор, В. Мокрий та ін.) спираються на опубліковані й неопубліковані християнські джерела, такі як житія, слова, похвали, євангелії, псалтирі, листи, молитви, плачі, канони, церковні статути тощо. Звертаємо увагу на дослідження Ришарда Тожецького «Митрополит Андрій Шептицький і національні проблеми» та Євгена Місила «Греко-католицька церква у Польщі (1944—1947)». Автори цих статей опрацювали документальні матеріали із вказаної проблеми в архівах ЦК ПОРП, Архіві нових актів, Архіві уряду до справ віровизнання, зокрема фонди міністерств публічної адміністрації та інформації і пропаганди, Головного представника уряду Речі Посполитої до справ евакуації українського населення в Польщі, родинний фонд Казимира Шептицького, архів кардинала Гльонда, польського посольства у Лондоні.

В. С. Шандра (Київ)

HARTLEY J. M.

GUIDE TO DOCUMENTS AND MANUSCRIPTS IN THE UNITED KINGDOM RELATING TO RUSSIA AND THE SOVIET UNION

London, 1987.— XXIII+526 p.

Публікація «Покажчика» є результатом реалізації науково-дослідницького проекту, що протягом 1982—1985 рр. здійснювався в Центрі слов'янських та східноєвропейських студій при Лондонському університеті. Метою проекту було виявлення джерел з історії Російської держави та Радянського Союзу, що знаходяться на території Великобританії. Науковці розіслали понад 800 запитів до архівів, музеїв, бібліотек, а також до банків, промислових та торгових фірм, різноманітних наукових, політичних, релігійних і культурно-освітніх організацій та установ, відомих своїми контактами з Росією та СРСР; паралельно вивчалася інформація щодо британських приватних колекцій. Внаслідок цього було зафіксовано понад 400 місць зберігання відповідних джерельних матеріалів.

Покажчик охоплює не лише офіційну документацію та приватні папери, але й карти, фотографії, магнітофонні записи; поза увагою укладача, Дж. М. Хартлі, залишилися тільки східнослов'янські рукописні книги, опис яких уміщено в роботі Р. Клемінсона («A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections»/ Comp. by R. Cleminson.— London, 1988). Найбільш ранні документи сягають середини XVI ст., втім, вони порівняно нечисленні. Переважають матеріали XIX — першої половини XX ст. У джерелах відбилося усе різноманіття політичних, економічних, культурних та наукових контактів між двома країнами, започаткованих понад 500 років тому.

Слід підкреслити, що чимало пам'яток безпосередньо стосується України. Це, переважно, матеріали з історії Кримської війни та інтервенції Антанти на південноукраїнські землі; документи, що містять дані про експансію британського капіталу на Україну в другій половині XIX — на початку XX ст. Безперечно, запровадження цих матеріалів до наукового вжитку збагатить наші уявлення про історичні процеси цього періоду.

О. В. Русіна (Київ)

A GUIDE TO SCHOLARLY RESOURCES ON THE RUSSIAN EMPIRE AND THE SOVIET UNION IN THE NEW YORK METROPOLITAN AREA

Comp. by R. A. Karlowich.— New York, 1990.— XXII+312 p.

Поява праці Роберта Карловича безпосередньо пов'язана із поглибленням протягом 1980-х років наукового інтересу до джерельного комплексу Rossica у збірках США. «Покажчику» передувала робота Стівена Гранта та Джона Брауна (*Grant S. A., Brown J. H.* The Russian Empire and Soviet Union: A Guide to Manuscripts and Archival Materials in the United States.— Boston, 1981.— 632 p.), матеріали якої були частково використані Р. Карловичем, а також невелика за обсягом праця групи дослідників Slavic New York. (New York, 1984.— 24 p.). Якщо ж узяти до уваги, що в Нью-Йорку знаходиться надзвичайно багато східнослов'янських матеріалів, то вихід у світ цього «Покажчика» видається закономірним і своєчасним.

У роботі міститься опис близько 150 збірок матеріалів з історії Російської імперії та СРСР. Це, переважно, колекції наукових, культурних

та освітніх установ (серед яких найзначніші належать Нью-Йоркські публічній бібліотеці та Колумбійському університету), а також збірки приватних осіб. У цьому джерельному масиві чимало українознавчих матеріалів — особливо у фондах Наукового товариства ім. Шевченка, Українського музею, Українського центру досліджень та документації тощо. У «Покажчику» наведено інформацію щодо складу цих збірок, їх приступності для дослідників, наявності довідкової літератури. Все це робить працю Р. Карловича цінним посібником для науковців.

О. В. Русіна (Київ)

INTERNATIONAL BIBLIOGRAPHY OF DIRECTORIES AND GUIDES TO ARCHIVAL REPOSITORIES

Archivum. International review on archives. Vol. 36, München; London; New York; Paris, 1990.— 195 p.

36 том «Archivum», міжнародного архівного журналу, що видається Міжнародною Радою архівів за фінансовою підтримкою ЮНЕСКО, опублікував на своїх сторінках зведену бібліографію архівних путівників, довідників, проспектів і т. п., які вийшли друком на всіх континентах, в усіх країнах світу. До нього включені науково-довідкові видання, що інформують про архівні матеріали, зосереджені в державних архівах, архівах наукових товариств, політичних партій, університетів, бібліотек, музеїв, установ і організацій, а також у церковних та приватних архівах. Путівники по архівах колишнього СРСР перелічені в межах кожної республіки. Україна представлена в ньому 41 позицією — загальними довідниками та путівниками по центральних і обласних державних архівах (р. 157—150).

Відзначаючи значимість такого зведеного міжнародного бібліографічного довідника, зауважимо, що в ньому представлені не всі науково-довідкові видання; зокрема, бракує таких: «Краткий справочник по научно-отраслевым и мемориальным архивам АН СССР» (М., 1979.— 252 с.); «Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления Украинской ССР (Рекламный проспект)» (Киев, 1985.— 12 с., ил.); «Путеводитель по фондам личного происхождения отдела письменных источников Государственного исторического музея» (М., 1967.— 387 с.); «Путеводитель по историческому архиву Артиллерийского и исторического музея» (Л., 1957); «Государственный архив города Киева: Путеводитель» (Киев, 1989.— 211 с.); «Особисті архівні фонди відділу рукописів: Анотований покажчик» (Львів, 1977.— 187 с.).

Дослідникам української історії можуть стати в нагоді й інші розділи, що подають бібліографію архівних довідників у Польщі, Австрії, Канаді, Чехії, Словаччині, Франції, Німеччині, Угорщині, Румунії, Туреччині, Великобританії, США, інших країнах.

В. С. Шандра (Київ)

WYNAR BOHDAN S.
UKRAINE: A BIBLIOGRAPHIC GUIDE
TO ENGLISH-LANGUAGE PUBLICATIONS

B. S. Wynar.— Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press, A Division of Libraries Unlimited, Inc., 1990.— 406 p.

Закордонна книжкова україніка поповнилася новою фундаментальною бібліографією, що продовжує традиції загальних бібліографічних довідників (*Pelensky E.* Ucrainica: Selected Bibliography on Ukraine in Western—European Languades.— Munich, 1948; *Weres R.* The Ukraine: Selected Referenses in the English Language.— Kalamazoo, 1961; *Sokolyszyn A.* Ukrainian Selected and Classified Bibliography in English.— New York, 1971; видання Українського довідково-бібліографічного центру в Чикаго).

У 13 розділах довідника доктор Б. Винар анотує 1084 назви англомовних книжок, а також енциклопедичних видань, статей у наукових часописах, опублікованих і неопублікованих докторських дисертацій, що вийшли в світі (враховуючи й Україну) в 1950—1989 рр. з усіх питань українознавства: історії, фольклору, етнографії, літератури, мовознавства, філософії й соціології, релігієзнавства, освіти і культури, економіки і географії.

Найбільш репрезентаційним є розділ «Історія і політична наука». В численних тематично-хронологічних підрозділах подано характеристику 470 видань, що висвітлюють історію країни від найдавніших часів. З питань сучасної історії звертають на себе увагу підрозділи «Радянський Союз та національні проблеми» та «Дисидентський рух». Відомості щодо історичних творів містять й інші розділи (релігія, освіта і культура тощо).

Окремий розділ присвячено працям з історії української людності в діаспорі.

Наукову цінність довідника збільшують відомості щодо попередніх загальних і тематичних бібліографічних покажчиків з україніки, анотації на друковані та мікрофільмовані каталоги окремих найбільших світових книгозбірень (British Museum, British Library, US Library of Congress, університетські бібліотеки), огляди архівних колекцій україніки у сховищах Канади, а також додаткові бібліографічні відомості щодо різних іншомовних видань (книжок, наукових статей, в т. ч. україномовних) із вказаних тем, які подано в анотаціях до основних видань.

Довідник має докладний загальний покажчик.

С. М. Кіржаєв (Київ)

METRYKA LITEWSKA.
REJESTRY PODYMNEGO WIELKIEGO KSIESTWA LITEWSKIEGO

Województwo wileńskie 1690 r. / Oprac. A. Rachuba.— Warszawa: PWN, 1989.— 371 s.+mapa.

Особливе місце серед джерел з історії Великого князівства Литовського належать комплексу матеріалів відомих під сумарною назвою Литовської метрики. Саме поняття «Литовська метрика» донині є суперечливим, оскільки тлумачиться і як великокнязівський архів, і як державний архів, і як своєрідна колекція, що склалася в процесі формування державного архіву [1]. Так чи інакше, але цей величезний документальний масив, частина якого нині зберігається у Російському державному архіві

давніх актів у Москві, частина в Головному архіві давніх актів у Варшаві (ГАДА), а окремі фрагменти розпорошені по сховищах Познані, Кракова і Санкт-Петербурга [2], є справді невичерпною скарбницею інформації з історичного минулого литовського, білоруського, українського, польського, російського, латиського та інших народів, що впродовж XIV—XVIII ст. входили до складу Великого князівства чи були безпосередніми сусідами цього своєрідного державного утворення.

Перші спроби видання матеріалів Метрики, базовані на принципі публікації архівної одиниці, себто окремо взятої книги в повному обсязі, сягають 40-х років XIX ст. Цей же принцип видання, який, фіксуючи послідовність відкладення матеріалів у певній канцелярії, створює передумови для вивчення механізму дії державних органів, був прийнятий, і Санкт-Петербурзькою Археографічною комісією, котра від 1903 до 1915 р. повністю опублікувала 11 і частково — три книги [3].

До вказаного принципу звернулися і сучасні історики. На початку 80-х років вони відродили ідеї Археографічної комісії щодо повного (зрозуміло, у далекій перспективі) видання комплексу матеріалів Метрики. На бурхливе відновлення видавничої діяльності оптимістично чекалося після того, як з ініціативи В. Т. Пашута 1981р. між Інститутом історії СРСР АН СРСР та Інститутом історії Польської Академії наук була підписана угода про співробітництво у згаданому питанні (пізніше до угоди приєдналися фахівці Вільнюса, Києва, Мінська і Дніпропетровська). На жаль, почасти не з вини істориків, по наш бік кордону діло поки що не зрушилося далі підготовки висококваліфікованих методичних рекомендацій [4]. Правда, на полицях видавництв уже лежать кілька підготовлених томів, але до читацького загалу вони, на жаль, ще не дійшли.

Інакше розгорталися справи у наших польських колег. За час, що пройшов після підписання угоди, польська сторона видала вже два грунтовно підготовлених випуски. Упорядником обох став доктор Анджей Рахуба, працівник Інституту історії ПАН, автор низки архіво- й джерелознавчих досліджень, присвячених тій частині Метрики, що зберігається в сховищах Польщі.

Перший із двох згаданих томів, що опублікований 1987 р., містить так звану Книгу сігіллят, тобто коротких регестів документів, виданих під печаткою великокнязівської канцелярії між 1709 і 1719 рр.[5] Наступним кроком реалізації польської програми стала публікація 1989 р. А. Рахубою подимних реєстрів Віленського воєводства 1690 р., саме цю працю ми спробуємо проаналізувати детальніше.

Рецензована публікація не лише запроваджує до наукового вжитку велику групу архівних матеріалів, але й започатковує, як зазначено в передмові, нову видавничу серію, що охопить усі виявлені реєстри подимного податку Великого князівства Литовського і передусім найдетальніші з них, датовані 1690 р.

Безумовно, комплексне видання таких джерел, як подимні тарифи, що містять унікальні відомості про населені пункти краю, їх розміри в димах, а також про власників та посесорів володінь, сприятиме активізації досліджень історії народів Прибалтики й Білорусі XVII—XVIII ст. Передусім це стосується кардинальних малодосліджених проблем історичної демографії. Адже відомо, що за весь період існування Речі Посполитої тут не було проведено жодного загальнодержавного перепису населення, і подимні реєстри є фактично єдиним джерелом з цього питання. Разом з тим видання згаданої серії значно збагатить методику виявлення й підготовки до друку та джерелознавчі характеристики подимних реєстрів — незамінного джерела для вивчення соціально-економічної історії.

З огляду на методику велике значення має вже перша публікація цієї серії, підготовлена А. Рахубою. Здійснена вона на високому науковому рівні й враховує останні досягнення польської археографії, що успішно розвиває кращі традиції видання історичних документів, закладені в минулому.

Рецензована робота охоплює подимні реєстри 1690 р. столиці Великого князівства — м. Вільнюса, які включають окремі переліки будинків, що підпорядковувалися магістратові, та тих, які не підлягали міському судочинству. Далі пам'ятка фіксує реєстри димів п'яти повітів Віленського воєводства: Віленського, Ошмянського, Лідського, Вилкомирського та Браславського.

Публікацію відкривають вступне слово редактора тому Т. Василевського та змістовна передмова упорядника. Видання містить також покажчики імен та географічний, складені за спеціальною методикою з урахуванням особливостей джерел. До публікації додано карту Віленського воєводства, правда, не оригінальну, а запозичену з книги: *S. Litak.* Struktura terytorialna Kościoła łaciń'skiego w Polsce w 1772 г.— Lublin, 1979. Опубліковані матеріали супроводжуються текстуальними (підрядковими) примітками. На жаль, розширених коментарів до тексту немає.

Детальніше хотілося б охарактеризувати зміст передмов та основної частини. У важливому для розуміння опублікованих матеріалів вступному слові редактора тому Т. Василевського звернуто увагу, що реєстри Віленського воєводства 1690 р., які за своєю суттю є скарбовими документами, містяться і, як наслідок, друкуються в матеріалах архіву великокнязівської канцелярії ВКЛ — Литовській метриці. Такий стан речей, неприпустимий у діловодстві Корони, був цілком природний для ВКЛ, чия система організації верховної влади суттєво відрізнялася від владних структур Польщі.

Великий литовський підскарбій, як зазначає Т. Василевський, одночасно виконував обов'язки Великого писаря і належав, таким чином, до персоналу великокнязівської канцелярії. Це спричинялось до того, що документи скарбу могли потрапляти в матеріали канцелярії.

Базуючись на даних джерел, автор висловлює припущення, що в деяких випадках при складанні подимних реєстрів книги інспекцій та реєстри присяжних подимних взагалі не потрапляли в канцелярію чи архів підскарбія, а передавалися лише до архіву Литовської метрики. Дещо подібне було, на думку Т. Василевського, і з аб'юратою (податковою декларацією) ВКЛ 1690 р., складеною на основі рукопису, що зберігався в архіві великокнязівської канцелярії.

Тому зроблені редактором зауваження, є, на наш погляд, досить слушними, оскільки сприяють розширенню уявлення про походження документів, що публікуються, та про склад Литовської метрики взагалі.

У грунтовній передмові упорядника А. Рахуби аргументовано доводиться важливість і необхідність видання подимних реєстрів ВКЛ як документів, що мають велике значення для різного роду історичних, соціально-економічних, генеалогічних та інших досліджень.

Тут названі всі відомі публікації подимних тарифів ВКЛ, здійснені Р. Рибарським, Г. Ловмянським, І. Гейшторовою та Г. Лядогурським. Разом з тим А. Рахуба слушно констатує, що до цього часу відоме лише одне детальне видання подимного реєстру ВКЛ [6]. А всі згадані ним публікації — це узагальнені реєстри димів по повітах та воєводствах.

Велику увагу в передмові А. Рахуба приділив археографії видання. Передусім він дав грунтовну оцінку аб'ураті 1690 р. ВКЛ, яка покладена в основу опублікованих реєстрів подимного податку Віленського воєвод-

ства. Так, базуючись на даних конституції ВКЛ 1690 р.[7], А. Рахуба детально показав, як приймалось рішення про проведення реєстру димів, протягом якого часу і в який спосіб вони складалися. Він також відзначив особливості проведення переписів у повітах та в столиці. Така докладність цілком виправдана, оскільки дає можливість зрозуміти причину відмінностей у структурі джерел, опублікованих у томі, а разом з тим розширює наші уявлення про механізм подимного реєстрування взагалі.

Особливий інтерес становить та частина передмови, де йдеться про принципи, якими керувався упорядник при відборі базового тексту для публікації. В основу видання був покладений реєстр подимного Віленського воєводства, що міститься в одній із справ (№ 205) колекції Бібліотеки Залуських у ГАДА під назвою «Lustracja W. Ks. Litewskiego i akta konfederacji tarnogrodzkiej 1715 r.» Цей реєстр є копією аб'юрати 1690 р. Причому, проаналізувавши стан та зміст документа, упорядник схиляється до думки, що ця копія виконана не з оригіналу, а теж з копії.

Зазначений реєстр містить перелік будинків за вулицями Вільнюса та податкові декларації п'яти повітів Віленського воєводства. Для кожного повіту реєстр складений за схемою: назва володіння, власник чи власники, кількість димів. Матеріал по повітах поданий в абетковому порядку населених пунктів і за парафіями. Церковні володіння та королівщини наводяться наприкінці кожного повітового реєстру. При виданні пам'ятки оригінальну структуру рукопису збережено.

Поряд із згаданим списком реєстру при виданні рецензованого тому використовувалися інші архівні копії аб'юрати 1690 р. Так, в основу публікації матеріалів Ошмянського повіту був покладений екстракт реєстру 1710 р., зроблений з аб'юрати 1690 р., який теж зберігається у ГАДА в матеріалах фонду Тизенгаузів, реєстр з Бібліотеки Залуських використовувався для порівняння. Кількість димів за останнім документом наводиться у дужках.

Особливі складності при підготовці публікації викликали реєстри Вільнюса. В рукописах вони виявились зовсім не повними, тому А. Рахуба в окремих розділах брав за основу друковані джерела. Це стосується, наприклад, реєстру будинків і фільварків, що підпорядковувалися магістратові.

Усі ці моменти чітко обумовлені упорядником у передмові. Крім того, перед текстом кожного джерела в книзі наводяться точні відомості про його архівні та друковані відповідники, а в підрядкових примітках деталізовані всі різночитання.

Значне місце у передмові займає джерелознавча оцінка А. Рахубою аб'юрати 1690 р. Слід зазначити, що цей аналіз базується на глибокому знанні документів, пов'язаних з її виникненням та подальшим використанням. Упорядник продемонстрував грунтовну обізнаність з історичними дослідженнями, в яких опубліковані документи використовувались. Ця обставина ще раз засвідчує високий науковий рівень рецензованого видання.

Загалом високо оцінюючи працю А. Рахуби, хотілося б висловити зауваження, що торкаються переважно другорядних питань. У виданні бажано було б дати ширші коментарі, оскільки система підрядкових текстуальних приміток зовсім не вичерпує потреби в коментуванні. Не зайвою була б, як здається, саме оригінальна карта Віленського воєводства, бо вона дозволила б показати репрезентативність джерела стосовно номенклатури пунктів.

Підсумовуючи, з приємністю відзначимо, що, незважаючи на незначні, як на нашу думку, вади, публікація подимних реєстрів Віленського вое-

водства 1690 р., без сумніву, є великим внеском у справу оприлюднення матеріалів Литовської метрики, а відтак — і дослідження історії Великого князівства Литовського.

[1] Ширше про це див.: *Хорошкевич А. Л.* Литовская метрика, состав и пути формирования // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. трудов.— М., 1989.—С. 11—31.

[2] Відомості про Литовську метрику найповніше зведені у праці: *Kennedy Grimsted P.* The «Lithuanian Metrica» in Moskow and Warsawa: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania.— Cambridge, Mass., 1984.

Нові дослідження й знахідки висвітлені у вищезгаданій збірці «Исследования по истории Литовской метрики».

[3] Детальніше про публікації документів Метрики див.: *Улашик Н. Н.* Публикации материалов Литовской метрики // Исследования ... С. 142—157.

[4] *Хорошкевич А. Л., Каштанов С. М.* Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской метрики.— Вильнюс, 1985.

[5] *Metryka* Litewska. Księga sigillat 1709—1719 / Oprac. A. Rachuba.— Warszawa, 1987.

[6] *Wykaz* podatku podymnego powiatu wołkowyskiego z r. 1690.— Wilno, 1938.

[7] *Volumina* legum.— T. 5.— C. 391.

Р. В. Майборода (Київ)

ВІТЧИЗНЯНІ СТАРОДРУКИ У ЗІБРАННІ ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ КНИГИ І ДРУКАРСТВА УРСР

Каталог / Укладач В. М. Гончарук.— К. : Час, 1991.— 55 с.

У музеях, архівах і бібліотеках України зберігається чимало стародруків, які ще не описані і не запроваджені до наукового вжитку, тому укладання каталогів колекцій та зібрань є першочерговим завданням науковців, зокрема Інституту української археографії АН України. Описання всіх зібрань дозволить приступити до підготовки зведеного каталога української стародрукованої книги. Каталог кириличних стародруків Державного музею книги і друкарства України є цінним внеском у цю справу.

Збірка музею складається з 157 найменувань — від першодруків Івана Федорова до видань XVIII ст. Поряд з Апостолом Івана Федорова і Острозькою Біблією у музеї зберігаються видання друкарні Балабанів, Львівського братства, приватних друкарень Кирила Транквіліона Ставровецького, Михайла Сльозки, монастирських — Києво-Печерської, Уніївської, Почаївської, чернігівської Троїцько-Іллінської. Навіть така невеличка збірка музею дає уявлення про основні центри книгодрукування та їх репертуар. У зібранні переважає церковнослужебна література — євангелія, служебники, мінеї, октоїхи та ін., але є також твори Іоанникія Галятовського, Лазаря Барановича, Філософія Аристотелева Михайла Козачинського.

Укладач каталога грунтувався на прийнятій книгознавцями методиці опису стародруків, за якою вказується формат, кількість аркушів (окремо вказуються не нумеровані аркуші), зазначаються особливості друку, кількість рядків на сторінці, наявність ілюстрацій, імена граверів, друкарів тощо. Фіксуються провінієнції (покрайні записи), екслібриси, печатки книжкових зібрань, де раніше зберігався стародрук, вказуються також шляхи надходження книг до музею. Важливим джерелом для дослідників є провінієнції. Вони дають інформацію про власників книг, середовище, в якому побутували стародруки, географію їх поширення, можуть містити цікаві зауваження до тексту, літописні чи господарські замітки. Шкода, що укладач лише фіксує їх наявність, не розкриваючи змісту.

Зате характеристику мистецького оформлення книги укладач каталога дає детальну. Відзначається техніка виконання гравюр, наводяться імена граверів, прослідковується побутування в друкарнях граверних дошок Івана Федорова. Можливо, варто було б давати також і опис справ стародруків, оскільки вони є складовою частиною мистецтва оформлення української стародрукованої книги.

До каталога додано покажчик імен граверів, які згадуються в описах, а також тих видань, у яких використані дошки Івана Федорова. Каталог містить багато ілюстрацій зі стродруків, що зберігаються в музеї. Видання виконане на високому поліграфічному рівні, гарно оформлене й, без сумніву, викличе інтерес як серед фахівців, так і широкого читацького загалу.

О. М. Дзюба (Київ)

ЗАГОРОВСКИЙ В. П.

ИСТОРИЯ ВХОЖДЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ЧЕРНОЗЕМЬЯ В СОСТАВ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В XVI ВЕКЕ.— Воронеж, 1991.— 270 с.

Володимир Павлович Загоровський добре відомий своїми дослідженнями з історії Воронезького краю, головним чином феодальної доби [1] Українського читача цей його доробок не може залишати байдужим, оскільки певну увагу в ньому приділено українцям на терені Воронежчини, а вони, слід підкреслити, відігравали в її минулому не останню роль.

Проте науковий інтерес для В. П. Загоровського щодо XVI—XVII ст. становлять величезні території Центрального Чорнозем'я, частиною якого згадана область є. Та це й не дивно: тодішня історія Воронезького краю тісно сплетена з історією даного регіону, і вчений, щоб глибше пізнати тогочасну долю Воронежчини, не міг, логічно міркуючи, не зайнятись вивченням процесів, притаманних йому.

Відбиттям зацікавленості В. П. Загоровського є три його тематично між собою пов'язані монографії — своєрідна, як справедливо зазначає сам автор, історична трилогія. Дві з них, що вийшли раніше, розповідають про боротьбу Росії з Кримським ханством, заселення і господарське освоєння в XVII ст. земель, які входять до Центрального Чорнозем'я [2]. Третя, рецензована нами, книга хронологічно є початком трилогії [3].

Перед тим як розпочати характеристику зазначеної монографії, хотілось би зробити одне зауваження стосовно її назви. Річ у тім, що, на нашу думку, не можна вважати вдалим ужитий в ній термін «входження»: весь зміст книги переконує в тому, що в кінцевому підсумку йшлося не про входження, яке в основі своїй є актом добровільним з боку населення певної території, а про включення, а ще точніше — приєднання Росією в XVI ст. Центрального Чорнозем'я. У той час, як видно з монографії, цей регіон був по суті безлюдним, тож не було в ньому кому піднімати питання про входження. До речі, сам автор у тексті цієї книги неодноразово вживає термін «включення» замість терміну «входження».

Питання, яким присвячено рецензовану нами роботу, дотепер висвітлювались частково, комплексно й монографічно не вивчалися. Тому її слід розцінити як оригінальне дослідження.

За використаним автором матеріалом робота загалом є джерельна. Вона базується в основному на джерелах опублікованих — літописах, розрядних книгах, виданих російською мовою записах іноземців із Західної Європи, які були очевидцями багатьох подій в Московській державі

XVI ст. або дізнавалися про них від інших очевидців. Автор, як видається, опрацював всю дотепер існуючу російську літературу, що тією чи іншою мірою пов'язана з темою даної його роботи.

Усе це дозволило В. П. Загоровському написати глибокодокументовану, насичену багатим, рідко або зовсім досі не вживаним фактичним матеріалом, достатньо обгрунтовану в висновках монографію. Кидається, проте, в вічі по суті повне і незрозуміле ігнорування ним джерел неросійського походження (окрім згаданих щойно свідчень іноземців) і неросійськомовної літератури. На наш погляд, для належного розкриття низки питань необхідно було використати принаймні українські й польські джерельні видання та літературу. З них у роботі згадані (лише один раз та й то без конкретного означення) польські джерела, причому автор відсилає читача до аналізу цих джерел О. О. Зиміним (с. 56).

Під Центральним Чорнозем'ям В. П. Загоровський розуміє територію Центральночорноземного економічно-географічного району в складі п'яти областей Російської федерації — Курської, Бєлгородської, Воронезької, Тамбовської і Липецької (загальна площа району становить близько 170 тис. км²). Центральне Чорнозем'я займає південну частину Середньоруської височини і прилеглу до неї зі сходу частину Оксько-Донської рівнини. Його північна половина розташована в зоні лісостепу, південна — в степовій зоні. З півночі на південь воно перетинається на дві більш-менш рівні західну й східну частини Доном, в основному знаходиться в його басейні і частково захоплює поріччя притоків Дніпра й Оки.

Термін «Центральне Чорнозем'я» має науково-економічний характер: він виник і широко вживається в нинішньому столітті, зокрема, в історичній літературі. У російських джерелах XVI — перших десятиріч XVII ст. терен, котрий він обіймає, звичайно іменується «Полем». Автор звертає увагу, що назва «Поле» у ті часи стосувалася також земель Середнього і Нижнього Поволжя, Нижнього Придоння і степової частини сучасної України (с. 6). Поле — це, отже, величезний історично-географічний регіон у Східній Європі.

В. П. Загоровський наголошує на тому, що зміст терміну «Поле» на означення Центрального Чорнозем'я в XVI ст. зазнав помітної еволюції. Для першої половини цього сторіччя Поле [4] — то безлюдні, прилеглі з півдня до московських володінь землі, з яких ті, що безпосередньо сусідять з Полем, у тогочасних джерелах фігурують як «украйні», «украйні», «украйна» — в значенні «область з краю». На самому початку XVI ст. ці землі (див. їх картографічне зображення на с. 32) належали Великій Орді (одній із спадкоємниць Золотої Орди, яка розпалася ще на початку XV ст.), а після розгону її Кримським ханством 1502 р., коли вона перестала існувати, землі стали нічийними, і через них кримські татари не раз вчиняли руйнівні походи в Московську державу, особливо знищуючи при цьому «украйну». Вже в першій половині XVI ст. на Полі спорадично з Росії та України подекуди з'являється людність, згодом її стає дещо більше, однак довгий час тут не було постійних поселень — вони засновуються лише протягом двох останніх десятиріч XVI ст. Олюднення краю відбувалося внаслідок переходу Москви від оборони щодо татарських вторгнень до наступу на Кримське ханство за володіння територією Центрального Чорнозем'я. Фактом остаточного утвердження Москви на Полі стало заснування нею тут шести міст — оборонно-господарських осередків, іменованих у тогочасних джерелах «польськими городами» або «городами на Полі» (с. 6, 7, 10). У XVII ст. цей край було надовго відгороджено від степів, де панували татарські орди, спорудженими тоді Бєлгородською й Ізюмською оборонними засічними лініями («чертами»).

Термін «Поле» для окреслення Центрального Чорнозем'я як незаселеного постійно краю наприкінці XVI ст. втратив сенс. Він вживався в російських документах у географічному аспекті ще протягом кількох десятиріч XVII ст. лише через інерцію московського діловодства (с. 8). Включене до складу Росії Центральне Чорнозем'я стало своєрідною її провінцією, фактично однією з російських земель (там само). При цьому автор необгрунтовано зазначає, що розміри Поля (як Центрального Чорнозем'я) в XVI ст. зменшувалися («скорочувалися»; с. 7): те, що він вважає від'єднаним від Поля на той час і відповідно приєднаним до «украйни», насправді в нього є частиною власне «украйни», тобто території, яка від початку XVI ст. граничила з Полем.

В. П. Загоровський висловлює своє ставлення до терміну «Дике Поле» [5], який, відзначає він, часто вживають у літературі для окреслення неосвоєних великих обширів замість терміну «Поле». За його спостереженнями, в XVI—XVII ст. у московських офіційних документах, а також в російській народній мові й у побуті вислів «дике поле» не має географічного змісту: «диким полем» тоді звали незорані, закинуті площі землі (цілину, багаторічні перелоги), причому ділянки дикого поля могли знаходитися в будь-яких обжитих місцях Росії, хоч би й під самою Москвою; в землеробській Росії дике поле протиставлялося оброблюваному полю. Отож, на думку автора, вживання в дослідженнях, що висвітлюють історію Московської держави XVI—XVII ст., терміну «Дике Поле» в географічному значенні замість терміну «Поле» є безпідставним (с. 8—9).

Гадаємо, що з цим висновком автора потрібно повністю погодитися. Його правомірно використовувати, досліджуючи історію України тих самих століть. Відповідно до даного висновку простору степову частину України, що в XVI—XVII ст. пролягала між Річчю Посполитою, а від середини XVII ст.— ще й Гетьманщиною та Слобожанщиною на півночі, Чорним та Азовським морями на півдні, край тоді малозалюднений і слабо господарчо освоєний, нема підстав називати «Диким Полем», як це неодноразово траплялося в історичних працях і художній літературі.

Питання включення Поля до складу Московської держави В. П. Загоровський розглядає через призму політичних відносин її з Кримським ханством. Ці відносини, для яких були характерні часті війни, зображені настільки докладно, так багато місця їм виділено в монографії, що її можна б було озаглавити «Російсько-кримські політичні відносини і приєднання Центрального Чорнозем'я до Московської держави в XVI ст.»

У розповіді про ці відносини привертає увагу думка автора, що в першій чверті XVI ст. практично не відчувалася залежність Кримського ханства (в ньому тоді послідовно правили Менглі-Гірей і Мухаммед-Гірей) від Туреччини. Принаймні, якщо йдеться про Менглі-Гірея, то російський уряд, зазначає автор, вважав його повністю самостійним у своїх діях правителем. Лише від 1523 р., коли Мухаммед-Гірей під час походу на Астраханське ханство був убитий своїм союзником — ногайськими татарами (вони ж і розігнали його військо), можна говорити про пряму васальну залежність Кримського ханства від Туреччини (с. 47, 72, 73). Разом з тим В. П. Загоровський висловлює згоду з думкою знавця історії російсько-татарських політичних стосунків О. А. Новосельського, який підкреслював значну самостійність зовнішньої політики хана Девлет-Гірея (третя чверть XVI ст.) [6]. «Гадаємо,— пише В. П. Загоровський,— що Девлет-Гірей не був турецьким васалом, у всякому разі аж ніяк не хотів ним бути. Лише інколи обставини примушували цього кримського хана, спритного політика, виконувати вимоги султана» (с. 149).

Щодо першої половини XVI ст., то в монографії йдеться виключно про терен Центрального Чорнозем'я, натомність оповідь про другу половину того ж століття виходить за його межі — вона зачіпає, що слід підкреслити, й ту частину Поля, де Москва також намагалася закріпитися і яка знаходиться нині в кордонах України. Найраніше це проявилося в спорудженні 1556 р. на дніпровському острові Хортиця фортеці литовським магнатом князем Дмитром Вишневецьким після того, як він того ж року перейшов на службу до Івана Грозного «зі своїми людьми», серед котрих були й українські козаки. Фортеця мала послужити базою для дій російських військ, спрямованих проти Кримського ханства, принагідно — й проти Великого князівства Литовського в районі нижньо-середнього Подніпров'я (с. 126, 128—129). По тому як восени 1557 р. Девлет-Гірею вдалося захопити Хортицю і зруйнувати тамтешню фортецю [7], російський уряд, переслідуючи ті ж цілі, пішов на заснування 1558 р. при впадінні Псла в Дніпро (в межах сучасної Полтавської обл.) фортеці, названої «Псельським городом» або «Городом на Пслі» (приблизно за 120 км від Черкас на південь). Псельський город, збудований російськими служилими людьми, міг, твердить автор, відігравати неабияку роль в справі закріплення за Росією території Полтавської і значної частини Сумської області. Проте 1562 р. його, за наказом Івана Грозного, було зруйновано: цар пішов на це тому, що скерував у той час основні російські військові сили проти Литовської держави і Польщі й намагався заручитися у війні з ними нейтралітетом Криму. В. П. Загоровський вважає, що при цьому знищення Псельського города можна було уникнути, воно було помилкою Москви: вона тим самим втратила на довгий час стратегічну ініціативу на Полі, а в 80-х роках XVI ст., коли в даному регіоні виявила велику активність, наявність в її руках Псельського города дала б їй змогу реально протидіяти розширенню кордонів Речі Посполитої наліво від Дніпра (с. 13, 142, 194).

Потрібно відзначити, що цією згадкою про розширення кордонів Речі Посполитої автор торкається цікавого для істориків України питання.

Після укладання 1583 р. Ям-Запольського мирного договору, що знаменував перемогу Польсько-Литовської держави над Росією в Лівонській війні, розпочалося, зазначає В. П. Загоровський, посилене, безопірне з боку Росії і непередбачене договором просування польських рубежів у Лівобережному Придніпров'ї. Воно супроводжувалося появою тут, на зруйнованих і спустошених Батиєвою навалою й наступними татарськими знищеннями просторах, багатьох міст та сіл (с. 185, 194). Слід наголосити на тому, що територія, яку має на увазі В. П. Загоровський, ввійшла до складу Київського воєводства: до 1580-х років йому на лівому березі Дніпра належав порівняно невеликий безпосередньо до нього прилягаючий терен [8]. До речі, історія формування в кінці XVI ст. лівобережної частини Київського воєводства й демографічно-господарського її освоєння потребує спеціального вивчення.

Розповідаючи про намагання Москви утвердитися на землях Поля в кордонах сучасної України, автор вказує на заснування 1599 р. міста-фортеці Царево-Борисова (неподалік від впадіння Оскола в Сіверський Донець, Харківська обл.). Місто було закладене з метою забезпечення майбутнього просування Росії в бік Кримського ханства і, як видно з царського наказу воєводам, відповідальним за його будівництво, вигнання з берегів зазначених річок прибулих сюди з Речі Посполитої «черкасів» (с. 224—226). Царево-Борисів став потужною твердинею на Полі, проте йому судилося проіснувати лише до 1611 р., коли він повністю згорів і

обезлюднів. У другій половині XVII ст. місто було відновлене, але невдовзі по тому воно назавжди перестало існувати.

Української проблематики В. П. Загоровский торкається також у питанні про станичну і сторожову службу на Полі, що почала складатися десь у середині XVI ст.; її метою було закріпити позиції Москви на Полі, щоб прилучити його до своїх володінь і налагодити попередження наступів татарських загонів. Станична служба включала в себе рухливі дозорно-кіннотні загони (станичників, станиці), сторожова — спостережницькі пости (сторóжі), кожен з кількох вершників, які їздили по певній ділянці Поля назад і вперед, нерідко впоперек шляхів (сакм), що по них звичайно просувалися татари. Принципи організації станично-сторожової служби на Полі були докладно розроблені в Москві 1571 р. До служби відтоді залучилися лише служилі люди (козаки, діти боярські; раніше в ній дозволялося брати участь і вільним людям), яким чітко визначалися місця сторож і маршрути станичних роз'їздів (с. 7, 68, 79, 110, 155, 157, 167—169, 179). У станично-сторожовій службі неабияка роль належала Путивлю, а після 1571 р. і Новгород-Сіверську та Стародубу: відносна близькість до володінь Кримського ханства цих сіверських міст дозволяла їм доставляти в Москву найбільш ранню інформацію про виступи татар, здобуту їхніми станичниками і сторóжами (с. 111, 118, 156, 181, 182).

Ролі Путивля й адміністративно з ним зв'язаних сіл у освоєнні Московською державою в XVI ст. Поля В. П. Загоровський торкається не лише в питанні про станично-сторожову службу. Він висвітлює також участь в цьому процесі путивльських севрюків. У документах XVI ст., зазначає автор, севрюки етимологічно ототожнюються переважно з корінними жителями Сіверської землі — потомками згадуваного в давньоруському літопису слов'янського племені сіверян. Путивльські севрюки становили окрему групу того особисто вільного неслужилого населення, що до 1571 р. залучалося до станично-сторожової служби на Полі. Від інших вільних груп путивльського населення вони відрізнялися тим, що володіли «ухожаями», промисловими угіддями (йдеться про такі господарські заняття в них, як рибальство, бортництво, полювання), що знаходилися в межах нинішніх Курської і Бєлгородської областей; там севрюки хазяйнували протягом значної частини року, тоді як їхні сім'ї постійно перебували в Путивлі та в прилеглих до нього селах (с. 88—92). Господарську діяльність на Полі севрюків та інших шарів неслужилої людності, безвідносно до того, з яких місць Московської держави вони прибували, В. П. Загоровський розглядає як вияв вільної його колонізації; державна ж колонізація Поля розпочинається, на його думку, в останніх десятиріччях XVI ст., з часу заснування тут міст-укріплень (с. 88—86, 89).

Зачіпає В. П. Загоровський і питання територіального змісту поняття «Путивльський уїзд», яке почали вживати в Московському приказному діловодстві в другій половині XVI ст. Тоді воно включало в себе не тільки Путивль з навколишньою сіверською територією, а й частину Поля у верхів'ях Ворскли й Сіверського Дінця — в границях Курської і Бєлгородської областей — до заснування наприкінці XVI ст. Бєлгорода, коли ця частина вийшла з підпорядкування путивльського повітового воєводи. Постійних поселень в даній частині Поля, коли вона належала Путивльському повіту, не було — тоді у ній лиш де-не-де розташувалися путивльські ухожаї (с. 38, 229—230).

Монографія В. П. Загоровського — значний внесок в розробку історії Центрального Чорнозем'я XVI ст. в контексті тодішніх російсько-кримських відносин та освоєння і включення цього регіону до складу Московської держави. Її пізнавальне значення виходить за географічні

межі Центрального Чорнозем'я: спостереження і висновки, наведені у ній, можуть бути корисні для дослідження інших ділянок східноєвропейського Поля XVI ст., зокрема, тієї з них, що є частиною сучасної України. Цінність роботи В. П. Загоровського полягає і в наведеному тут фактичному матеріалі, який прямо стосується української території.

[1] *Загоровский В. П.* Как возникли названия городов и сел Воронежской области.— Воронеж, 1966; *Его же.* Историческая топонимика Воронежского края.— Воронеж, 1973; *Его же.* В древнем Воронеже и слове «Воронеж». 2-е изд. испр. и доп.— Воронеж, 1977; *Его же.* История Воронежского края от «А» до «Я» (Словарь-справочник).— Воронеж, 1982; Див. також: *Загоровский В. П.* История Воронежской области: Учебное пособие для средней школы.— Изд. 3-е, доп.— Воронеж, 1976; Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века: Документы и материалы по истории края / Сост. и автор поясн. текста В. П. Загоровский.— Воронеж, 1976. В. П. Загоровський є автором багатьох статей, що висвітлюють історію Воронезького краю.

[2] *Загоровський В. П.* Белгородская черта.— Воронеж, 1969; *Его же.* Изюмская черта.— Воронеж, 1980.

[3] Питання історії Центрального Чорнозем'я XVI—XVII ст. В. П. Загоровський розкриває також в низці статей, з яких, тут вкажемо на одну, що узагальнює вивчення ним цих питань: *Загоровский В. П.* Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма (XVI век — начало XVIII века) // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в епоху феодализма.— Воронеж, 1987.— С. 3—23.

[4] У рецензованій монографії і в згаданій вище роботі В. П. Загоровського назва «Изюмская черта» подається з великої літери, натомність в його ж книзі «Белгородская черта» — з малої.

[5] Вперше він таке ставлення висловив у монографії «Белгородская черта» (с. 20).

[6] *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века.— М.; Л., 1948.— С. 25—27.

[7] В. П. Загоровський пише, що ще до приходу Давлет-Гірея восени 1557 р. до Хортиці козаки Д. Вишневецького, які там знаходилися, пішли від нього: «їх навряд чи влаштовувала передача кріпості на цьому дніпровському острові російському цареві» (с. 129).

[8] *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1.: Литовский период. Одесса, 1912.—Карты, с. 376—377, 430—431.

М. Г. Крикун (Львів)

АРХИВ РУССКОЙ ИСТОРИИ

Вып. 1. Ред. коллегия: И. А. Тихонюк, С. Н. Кистерев, Н. А. Кобяк, Е. Е. Лыкова, Г. Г. Тарасова М., 1992.— 169 с.

Відомо, що історична наука відрізняється від інших емпіричних наук тим, що позбавлена можливості безпосередньо спостерігати об'єкт своїх досліджень. Тому, як справедливо відзначав свого часу О. О. Зимін, усі наші «історичні факти» — це, власне, гіпотези, котрі є набільш вірогідним тлумаченням джерела. Досвід показує, що найяскравіші праці істориків є якраз результатом наполегливих пошуків правильної інтерпретації джерела (а відтак і події). Продуктивність критичного аналізу як передумова відновлення стандартів праці історика, порушених радянською епохою готових концепцій, стала чітко визначеною метою оновленої історичної науки. Нині, на щастя, вже риторичним видається питання, чи «освітлювати» факти і явища минулого за допомогою джерела (а саме цього вимагалося від радянської історіографії, починаючи з рубежа 20—30-х років), чи піддавати текст останнього всебічній критиці з погляду на його зовнішню і внутрішню форми, зовнішній і внутрішній зміст, прагнучи встановити ступінь наближення тексту до адекватного відобра-

ження дійсності. Симптоматичним фактом відродження історичної науки через повернення її знову обличчям до джерел стали паралельні за часом і тотожні за змістом процеси в Україні і Росії, що знайшли свій вияв тут у створенні Інституту української археографії й виданні «Українського археографічного щорічника», там — у започаткуванні нового періодичного видання «Архив русской истории», ініціатором якого виступив Російський державний архів давніх актів. Видавці нового московського часопису у передньому слові підкреслили, що хотіли б бачити свій щорічник духовним спадкоємцем поважних видань минулого століття, символізувати кращі джерелознавчі традиції російської історичної науки: «Архива историко-юридических сведений о России» М. В. Калачова, «Русского архива» П. І. Бартеньова та ін. Особливу увагу передбачається приділити документам і дослідженням джерелознавчого змісту з області давньої історії, яку автори переднього слова, віддаючи звичну данину вельми спірним штампам радянської історіографії, називають «феодальним періодом».

З приємністю можна констатувати, що дебют нового часопису виявився вдалим. Його відкриває солідна стаття О. О. Бєлякова та Є. В. Бєлякової «Про перегляд есхатологічної концепції на Русі наприкінці XV ст. «Піддавши сумніву усталену в історіографії думку, що на схилі XV ст., себто на час завершення сьомого тисячоліття від «сотворення світу», у Московській Русі розповсюдився марновірний жах і супутнє йому збайдужіння до суспільного й державного життя під впливом загальноочікуваного кінця світу, автори детально проаналізували літературну полеміку російських книжників XIV—XV ст. Зіставляючи свідчення джерел, вони дійшли висновку, що згадане явище не було настільки однозначним, як прийнято вважати, і що ортодоксально-християнська есхатологічна концепція, наголошуючи на близькості другого пришестя наприкінці XIV — на початку XV ст., тлумачилася по-різному. Так, у середовищі новгородських єретиків-ожидовілих ця подія сприймалася полемічно і, принаймні, відсовувалася на кілька століть уперед. Прихильники ж ортодоксальної традиції провіщали вже на схилі 1400-років на кінець світу й друге пришестя Христа, а воцаріння антихриста як розплату за помноження зла й беззаконня. Автори доводять, що з другої половини XV ст. у полеміці з ожидовілими поступово оформляється ще одна, нова есхатологічна концепція, що невдовзі стала прапором офіційної церкви. Згідно з нею, друге пришестя відсувається взагалі на невизначене майбутнє, недоступне людському розуму. Позбавивши пророчі тексти історичної конкретності, ця концепція, на думку авторів, відкрила шлях тезі «Москва — третій Рим», котра невдовзі стала основою ідеології Московської держави.

У статті А. І. Плігузова «Судний список Максима Грека» розглядається широке коло спірних питань про походження, характер і ступінь достовірності відомої пам'ятки — протоколу свідчень знаменитого книжника Максима Грека на світському слідстві 1525 і церковному соборі 1531 р. по звинуваченнях у блюзнірстві, єресі й образі особи великого князя. Автор аналізує всі групи джерел, які повідомляють про процеси 1525 і 1531 рр., і зіставляє джерелознавчі гіпотези, що супроводжували вивчення Судного списку, починаючи від його першої публікації 1847 р. О. М. Бодянським до наших днів. На підставі детального розбору тексту пам'ятки з урахуванням норм перебігу юридичної процедури, історичних реалій та персоналій дійових осіб, формулярного аналізу судово-слідчої документації А. І. Плігузов вичленовує в пам'ятці, складеній невідомим компілятором у другій половині 40-х років XVI ст., автентичні судово-слідчі матеріали, що мусили зберігатися на той час в архівах Посольсько-

го приказу, митрополичої канцелярії та казни великого князя, а також власні доповнення й помітки компілятора. Обробка оригінальних протоколів могла бути доручена тільки досвідченій людині, тому компілятор, як вважає А. І. Плігузов, мав би належати до оточення московського митрополита Макарія.

Під рубрикою «Публікації» вміщено два матеріали. Без перебільшення сенсаційним є перший з них — знайдений А. Ю. Карповим серед рукописів князя М. О. Оболенського початок «Слова на обновление Десятинной церкви». Ось передісторія цієї унікальної знахідки, викладена в передмові до публікації: 1850 р. М. О. Оболенський в журналі «Киевлянин», що видавався М. О. Максимовичем, опублікував як додаток до своєї статті про стародавні святині Києва прикінцевий фрагмент «Слова на обновление», зазначивши при цьому, що повний текст давньоруської пам'ятки міститься в рукописному збірнику XVI ст., який належить йому. З часом згаданий збірник зник, його доля невідома й донині. А. Ю. Карпову ж пощастило серед рукописів Оболенського відшукати скопійовану, звірену і вже підготовлену до друку початкову частину пам'ятки. Таким чином, завдяки зазначеній публікації наука отримала практично повний текст давньоруського твору (для зручності після новознайденого фрагменту, що публікується вперше, видавець повторив і прикінцевий фрагмент, надрукований свого часу в «Киевлянине»). Лишається додати, що публікації передує короткий текстологічний аналіз твору, котрий А. Ю. Карпов схильний датувати кінцем XI — початком XII ст., а сам текст «Слова на обновление...» доповнений чернетковим варіантом статті Оболенського, присвяченої пам'ятці.

В рубриці «Публікації» вміщено також віднайдені С. М. Кістерьовим чотири документи за 1531—1623 рр. з родинного архіву Тучкових під загальною назвою «Документи приватного архіву служилих людей першої половини XVII ст.». Вони містять грунтовні генеалогічні відомості з історії роду і землеволодіння Тучкових.

У рубриці «Замітки» читач знайде чотири повідомлення, кожне з яких можна розглядати як попередній шкіц до широкого дослідження. Зокрема, І. М. Данилевський на підставі аналізу Толкової Палеї — коментованого популярного викладу Старого Завіту, що з'явилася на Русі не пізніше XI ст., робить ряд попередніх спостережень за місячно-сонячним календарем, котрий побутував поряд з сонячним, протримавшись в окремих регіонах, приміром у Новгороді, до XVIII ст. У додатку до статті автор подав таблицю місячного календаря з переведенням першого дня кожного з 19 кругів місяця в дати сонячної календарної системи.

Влучні міркування про початки світського портрету в Росії висловлює В. М. Флоря, коментуючи зміст та історичний контекст ранніх згадок про портретні зображення членів царської родини кінця XVI — початку XVII ст. (перші датовані зразки цього жанру збереглися з середини XVII ст.). Автор простежує, як поступово в свідомості верхів російського суспільства слабнула забобонна упередженість до «парсуни», зіперта на побоювання, що портрет як точна копія зображуваного може бути використаний для магічних операцій на шкоду здоров'ю портретованій особі.

Б. Л. Фонкич у замітці «Мойсей Арсеньєв» дає коротку характеристику колекції грецьких документів (понад 700 одиниць за 1557—1718 рр.), що зберігаються в РДАДА у фонді «Сношения России с Грецией» (ф. 52, оп. 2). У 20—30 роках XVIII ст. грамоти були опрацьовані, а на звороті кожної з них додано досить детальні анотації. Б. Л. Фонкич висловлює припущення (втім, не аргументуючи його, а тільки посилаючись на палеографічний аналіз, котрий був ним проведений), що упорядником колекції став перекладач і архіваріус Колегії іноземних справ Мойсей Іванович

Арсеньєв, один із зачинателів архівної справи в Москві, вихованець Слов'яно-греко-латинської академії і школи братів Ліхудів, перекладач російського посла в Стамбулі.

Полемічний характер носить репліка В. Д. Назарова «Про генеалогічні міфи в сучасній історіографії», де на конкретних фактографічних даних автор спростовує усталені завдяки авторитету С. М. Каштанова та М. Є. Носова генеалогічні помилки в персоналіях князівських родів XV—XVI ст. Аргументуючи запропоновані ним корективи, В. Д. Назаров ставить низку тонких проблемних питань, дотичних історії вищих станів, і наголошує на очевидному неблагополуччі з розвитком генеалогічних досліджень у сучасній російській науці.

В останній рубриці випуску («Критика і бібліографія») вміщено рецензію М. П. Лукичова на підготовлене В. І. Гальцовим за редакцією С. О. Шмідта видання «Опись архива Посольського приказа 1673 года» (М., 1990, ч. 1—2). Рецензент дає високу оцінку професійному рівню цієї роботи, що, зрештою, й не дивно: В. І. Гальцов — визнаний знавець історії архіву Посольського приказу, автор дисертації та ряду статей з даної теми і упорядник попереднього аналогічного видання — опису 1626 р. (М., 1977, ч. 1—2). Лишається не без подиву відзначити, що рецензент в ненайкращих традиціях минулих літ трактує автора-упорядника «Опису» як фігуру другорядну. Прізвище Гальцова навіть не винесене в повну назву праці до заголовку рецензії, а в ній самій читач натрапляє на прізвище упорядника аж на другій сторінці тексту.

Завершується збірник двома повідомленнями: розширеною анотацією на матеріали історично-краєзнавчих читань, присвячених м. Боровську, та інформацією про три засідання семінару з історії російського дворянства в РДАДА. Згаданий семінар функціонує з 1991 р. як міжінститутські наукові читання, в яких беруть участь, окрім архівістів РДАДА, працівники Інституту історії Росії, Археографічної комісії Академії наук та Історично-архівного інституту. Зауважу, що аналогічний семінар діє в Санкт-Петербурзі вже протягом кількох років. Необхідність вивчення історії провідних станів суспільства не потребує доведення, особливо з урахуванням того, що ця галузь знань із зрозумілих причин досі не розроблялася зовсім. Щиро бажаючи успіху московським колегам, не можу втриматися, щоб не підкреслити наше власне відставання в цій ділянці. При затяжному (зрештою, не тільки в даному випадку) мовчанні Інституту історії України організаторську ініціативу мав би взяти на себе або Інститут української археографії, або Центральний державний історичний архів України. Останньому це дало б нарешті шанс вийти зі стану наукової стагнації і розпочати утверджуватися в наукових розробках бодай тих питань, де матеріали лежать під ліктем,— а саме такими є матеріали генеалогічні.

Н. М. Яковенко (Київ)

О. С. РУБЛЬОВ *(Київ)*

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

ГИРИЧ І. Б., КІРЖАЄВ С. М.

ДО ІСТОРІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року»

Український археографічний щорічник. К., 1992.— Вип. 1 (4).— С. 332—340.

Порушені у даній вступній статті питання, а також публікація на сторінках «Українського археографічного щорічника» самого тексту «Осібної гадки» М. С. Грушевського подають яскраву, хоч зовсім не однозначну сторінку з історії першого десятиліття Всеукраїнської Академії наук. І саме ця неоднозначність, якої прагнуть дотримуватися автори згаданої публікації, свідчить на користь того, що українська історіографія вкупі з археографією поволі починають повертатися у бік об'єктивного, суто наукового відтворення історичної минувщини.

Разом із тим багатоплановість цього документа, який належить видатному українському історику, спонукає до подальших наукових пошуків й грунтовного розроблення історії ВУАН, насамперед перших 10-ти років її діяльності. Рівночасно поява на шпальтах «Українського археографічного щорічника» тексту «Осібної гадки» М. С. Грушевського від 7 листопада 1927 р. потребує, на нашу думку, детальніших коментарів стосовно подій, що передували цьому документові, а почасти — й ситуації в Академії на переломі 20—30-х років.

Оскільки у тексті документа досить часто згадується прізвище Ф. Я. Савченка, з приводу подорожей якого до Харкова й виник згаданий конфлікт поміж Управою ВУАН і керівником Історичної секції Академії, а С. О. Єфремов вжив навіть термін «савченківщина», варто докладніше охарактеризувати цю непересічну особистість.

Федір Якович Савченко народився 2 лютого 1892 р. у м. Хорол на Полтавщині. Навчався в Ніжинському історично-філологічному інституті ім. князя Безбородька та Історично-філологічному інституті в Петербурзі. По завершенні вищої освіти він поперваx спеціалізувався з історії літератури, а 1914 р. був відряджений за кордон для приготування до професури, куди виїхав разом з дружиною — О. Т. Зисс (Савченко).

У 1914—1924 рр. подружжя Савченків відвідало чимало європейських країн, а саме: Німеччину, Швейцарію, Італію, Бельгію, Англію, Австрію, Польщу. Та найдовше вони мешкали у Франції — з 1916 до 1920 р. За деякими відомостями, Федір Якович мав спеціальне доручення від Міністерства освіти Тимчасового уряду й до січня 1918 р. був акредитований при французькому уряді. Рівночасно він слухав виклади у Сорбонні, а також входив до керівництва «Української національної ради» у Франції [1].

Знайомство за кордоном з М. С. Грушевським визначило подальшу долю Ф. Я. Савченка. Як згодом пригадував Михайло Сергійович, «познайомившися ж зі мною в 1919 р., він (Ф. Я. Савченко.— *О. Р.*) став під моїм керівництвом працювати над фолькльором, етнольогією і соціольогією,

і 1924 р. вийшла його перша праця, зроблена під моїм керівництвом: «Обрядовість найпримітивніших» ...»[2].

Після повернення в березні 1924 р. до Києва М. С. Грушевського за його ініціативою 6 червня того ж року Історично-філологічний відділ ВУАН порушив клопотання перед урядом УСРР про повернення Ф. Я. Савченка з Берліна для штатної роботи в Академії, що й відбулося восени 1924 р.[3]

З того часу, від 1924 до 1931 р., Ф. Я. Савченко, як згадувала Н. Д. Полонська-Василенко, «був секретарем та «аташе» М. С. Грушевського у всіх справах: він допомагав у редагуванні видань, полагоджував усі видавничі справи в «Держвидаві», їздив у всіх справах Грушевського до Харкова і т. д. В науковому відношенні він був керівником Комісії Західньої України, співробітником Комісії історичної пісенности, Науково-дослідчої кафедри (історії України в Києві.— *О. Р.*). Крім низки статей, він надрукував книгу: «Заборона українства в 1876 році» ...»[4].

Звичайно, що науково-організаційні справи забирали у Ф. Я. Савченка левову частку його часу. Тим більше, що виконання обов'язків секретаря академіка М. С. Грушевського вимагало чимало зусиль, настирливості, наполегливості, а то й мужності. Пов'язано це було з тією досить складною й напруженою атмосферою, яка склалася в ВУАН після повернення з еміграції М. С. Грушевського. Людина вольова й досить жорстка, Михайло Сергійович мав велетенські задуми щодо праці в царині історичної науки, що істотно перевищували тодішні досить скромні фінансові можливості Академії. Користуючись певною «екстериторіальністю» внаслідок свого значного авторитету колишнього голови Центральної Ради (з ним мусило рахуватися партійно-державне керівництво УСРР, яке намагалося використати його у власних політичних цілях) й видатного українського історика, він безпосередньо виходив на урядові кола Харкова, зокрема на Наркомос України, якому підпорядковувалася в особі «главку» НКО — «Управління науковими установами на Україні» («Укрнаука» або «Упрнаука») ВУАН, і нерідко оперативно вирішував нагальні потреби установ керованої ним Історичної секції.

Це вимагало частих подорожей з Києва, де перебувала ВУАН, до тогочасної столиці республіки — Харкова, в якій розташовувалися урядові інституції, зокрема Наркомос. В листі до свого американського знайомого В. Кузіва від 25 травня 1924 р. М. С. Грушевський так змальовав цю ситуацію: «... Київ нині глуха провінція, і щоб що-небудь робити, треба або щомісяця заглядати до Харкова, або в Харкові сидіти»[5]. Оскільки Михайлу Сергійовичу, людині літній, важко було постійно курсувати поміж двома столицями України (справжньою й формальною), то ці функції перебрав на себе його секретар Ф. Я. Савченко. «... Я не раз відряджував т. Савченка до Харкова з клопотаннями в справах історичних установ, їх видавництв і ріжних казусів наукової роботи, котрою я кермую,— згадував М. С. Грушевський в своїй «Осібній гадці» й подавав характеристику цих доручень,— я давав йому при тім власною моєю рукою списаний реєстр справ, котрі він має порушити в відповідних установах, а з поворотом його вислухав за сим реєстром його звідомлення...»[6].

Місія Ф. Я. Савченка не була легкою, оскільки тодішнє керівництво ВУАН, так званий «триумвірат» — президент В. І. Липський, віце-президент С. О. Єфремов та неодмінний секретар А. Ю. Кримський, власне два останні, неприхильно ставилося до М. С. Грушевського та його намагання самостійно, «через голову» Управи ВУАН вирішувати справи підлеглих йому установ Історичної секції. Зберігаючи, принаймні зовні, лояльність щодо радянської влади, С. О. Єфремов та А. Ю. Кримський

свої зусилля зосереджували на розподілі тих незначних коштів, що виділялися на академічну науку.

Натомість М. С. Грушевський, використовуючи свій авторитет, вимагав від уряду УСРР додаткових коштів на потреби керованих ним історичних установ. Ці два діаметрально протилежні підходи до справи фінансування академічної науки яскраво змальовані в «Осібній гадці». «... Я уявляю собі,— наголошував у ній М. С. Грушевський,— що Президія і Управа занадто пасивні: ... більше дбають про те, щоб з того малого мінімума, що одержується Академією..., користали ті установи, котрих інтереси вони беруть близче до серця,— замість того, щоб ... старатися здобути стільки, щоб того ставало для всіх». «Маю тверде переконання,— провадив далі свою думку учений,— що не вважаючи на трудне економічне становище Української Радянської Республіки, знайшлися б для Академії і більші штати, і значніші кошти, ніж тепер, коли б більше робилося для інформації тих установ, від котрих се залежить, про діяльність, плани і потреби академічних установ» [7].

Характерний в цьому плані нещодавно віднайдений та опублікований лист М. С. Грушевського, надісланий ним на початку липня 1924 р. до секретаря ВУЦВКу П. І. Буценка. В додатку до листа М. С. Грушевський подавав докладну інформацію про свої наукові плани, які він мав намір реалізувати, повертаючись на Україну. В самому ж документі акцент робився на тих труднощах та бюрократичній тяганині, з якими довелося зіткнутися науковцю під час втілення у життя своїх задумів. «Нічого, буквально нічогісінько з моїх наукових планів мені досі не вдалося здійснити, і Ви добре розумієте, яке гнітюче деморалізуюче враження робить [се] і тут і за кордоном і як се мені тяжко»,— так завершувався лист. Не гребував М. С. Грушевський й відвертим тиском на урядові кола. Якщо останні не підуть назустріч у реалізації наукових планів у царині українознавства, наголошував учений в тому ж документі, «щиро кажу — мені тут нічого робити й прийдеться жалувати, що я сюди вернувся» [8].

Як засвідчив час, саме такі дії з позиції сили були найбільш зрозумілі й дохідливі для радянської бюрократії. Рівночасно остання намагалася штучно розпалювати протиріччя в середовищі ВУАН, аби прибрати Академію до рук. І якщо в «Осібній гадці М. С. Грушевського ці протиріччя видно неозброєним оком, то в листі до П. І. Буценка подано їх генезу: «Наркомос декретував мені повисшену платню і по мойому представленню призначив мені до допомоги трьох співробітників. Але одночасно з убогого бюджету Академії счеркнув 50 одиниць, так що раніш зачислені співробітники зістались без платні. Хоч це сталося незалежно, але хронологічно совпало і дало привід до балачок, що мені дали підвищену і співробітникам коштом тих співробітників. Отже й само по собі воно сталось недобре, і мені особисто неприємно, просто невиносимо» [9].

З часом ці протиріччя набули антагоністичного характеру. Так, 5 жовтня 1925 р. в листі до Укрголовнауки НКО УСРР Управа Академії з приводу фінансування у 1925/26 р. керованих М. С. Грушевським історичних установ зауважувала: «При нагоді Академія Наук не може не висловити свого здивування, що акад. Грушевський, поминаючи Президію і Управу Академії, *сепаратно* подав свій операційний план, всупереч виразній постанові Спільного Зібрання Академії Наук з 13-го липня б[іжучого] р[оку] про те, що операційні плани всіх установ Академії повинна пересилати до Укрголовнауки лише *Управа* Академії Наук, і то всі разом, а не раніш» [10] (підкреслення у тексті документа.— *О. Р.*).

«... Кримський, маючи за собою своїх поплечників, править Академією безпардонно... Я ж з Крим[ським] і Єфремовим давно ані вітаюсь і не розмовляю, бо вони роблять мені і моїм співробітникам пакости, де

можуть, і мене ж потім оклеветують у всяких несодіяних річах»[11],— писав 1926 р. до В. Кузіва у США М. С. Грушевський. Одним із згаданих співробітників і був Ф. Я. Савченко, якому чимало довелося зазнати прикрощів від керівництва ВУАН за виконання доручень М. С. Грушевського.

Тим не менше, він сміливо брався за це, виявляючи й власну ініціативу. Так, зокрема, протягом кількох років ВУАН клопоталася про виклик до Києва свого дійсного члена К. В. Харламповича (1870—1932), який був професором Казанського університету, знаним спеціалістом з історії освіти і взагалі культури на Україні. Так, у листі керівництва ВУАН до РНК від 8 травня 1925 р. йшлося: «За постановою особливої наради ОДПУ Тат[арської] Республіки, академіка Харламповича вислано в адміністративному порядкові до Киргизького Краю на три (3) роки. Зараз акад. Харлампович перебуває в м. Ахтюбинському, звідкіль його гадають заслати ще до Тургайського Степу, тобто позбавляють його абсолютно можливостей працювати науково ... ВУАН ще раз звертається до Вас з проханням допомогти повернутися академікові Харламповичеві для наукової праці на Україну...». Однак, в черговий раз це клопотання було відхилене[12].

Незважаючи на постійні відмови, 17 березня 1927 р. Ф. Я. Савченко особисто звернувся з листом до керівництва НКО України. У ньому йшлося: «З доручення Голови Історичної секції Української Академії Наук акад. М. С. Грушевського і в інтересах укр[аїнської] культури звертаюсь... з проханням вжити потрібних заходів... для звільнення з висилки в Киргизькому Краю академіка УАН Костя Харламповича... Акад. Харлампович перебуває у висилці в Тургаю Акмолінської губ[ернії] більше 2-х років, і тому було б добре, щоб замість далі перебувати на посаді рахівника в Тургаю, йому дозволили переїхать до Київа, де він є дуже потрібний для наукової праці в Академії. Член Президії Історичної секції УАН Федір Савченко...»[13].

Зрозуміло, що ця самостійність і до певної міри «автономність» Ф. Я. Савченка як секретаря М. С. Грушевського викликала невдоволення керівництва ВУАН. Особливо загострюються взаємини М. С. Грушевського з А. Ю. Кримським та С. О. Єфремовим 1927 р., логічним результатом чого й стало згадане рішення Спільного зібрання ВУАН від 17 жовтня й «Осібна гадка» Грушевського.

Цікавим, на нашу думку, для висвітлення генези подій 17 жовтня 1927 р. є лист М. С. Грушевського до заступника наркома освіти України Я. П. Ряппо від 14 лютого того ж року. Лист цей привіз у Наркомос УСРР Ф. Я. Савченко. У документі в черговий раз ставилися питання щодо розв'язання нагальних потреб історичних установ ВУАН. Оскільки у ньому Михайло Сергійович досить докладно зупиняється на історії своїх взаємин (безпосередніх й через керівництво ВУАН) з урядовими колами Харкова протягом 1924—1926 рр., варто навести досить великий фрагмент цього листа.

Згадуючи ті відчайдушні зусилля, яких йому доводилося докладати, аби забезпечити належними засобами співробітників історичних установ Академії та «вибити» певну кількість штатних посад, М. С. Грушевський писав (цитуємо мовою оригіналу): «Если Вы помните, в первый год (тобто 1924 р.— *О. Р.*) я по совету Президии Академии выхаживал этих сотрудников у Вас в Харькове; но в УкрНауке (так у тексті.— *О. Р.*) в конце концов нашли более правильным, чтобы эти вопросы разрешались внутри самой Академии. Я и пытался пойти по этому пути. В продолжение двух лет я без устали писал представления, планы, сметы, проводил их по всем

академическим инстанциям. Но в результате или не выходило ничего (это чаще) или нечто получалось — но совсем не то, о чем я ходатайствовал. Выходило так, что вопросы о новых должностях, ассигнования и т. д. решались не академическими инстанциями, а вне их — и штаты и ассигнования Академии ставили академическую публику перед совершившимся фактом. Потеряв напрасно драгоценное время, я решаюсь обратиться снова к Вам с просьбой найти способ осуществить хоть что-нибудь из тех представлений, которые я провел весною и летом 1926 года и которые остались под спудом в УкрНауке безо всякого осуществления» [14].

Отже, не маючи можливості оперативно вирішувати проблеми керованих ним історичних установ через керівництво ВУАН й Укрнауку НКО УСРР, М. С. Грушевський змушений був звертатися до перших осіб у Наркомосі — М. О. Скрипника або Я. П. Ряппо. Чергова подорож Ф. Я. Савченка до Харкова з дорученнями М. С. Грушевського влітку 1927 р. й викликала згаданий гострий конфлікт у ВУАН восени цього ж року.

Слід зауважити, що після того, як Михайло Сергійович дізнався про постанову Спільного зібрання ВУАН від 17 жовтня 1927 р., він написав досить цікавий документ, що, власне, передував його «Осібний гадці». Подаємо його за засвідченою копією: [15]

Українська Академія Наук Історична секція 1.XI.1927 р.
№ ...

Федору Яковичу Савченкові,
Членові Президії Історичної секції У.А.Н.

Вчора 31 жовтня в Спільнім Зібранні УАН зачитано постанову, внесену в моїй неприсутності на попередньому засіданні, 17.X., з привсду Вашої літньої подорожі до Харкова, в справах історичних установ.

Постанова ся забороняє науковим установам Академії, які не мають осібного бюджету, висилати своїх представників для клопотань перед центральними установами инакше як за погодженням з Управою УАН. [Я] заявив, що не погоджуюсь на таку постанову і як досі, так і далі, вважаю своїм обов'язком робити заходи перед центральними установами в інтересах дорученої мені праці, а просити на се дозволу Управи не вважаю можливим супроти того неприхильного відношення, яке Управа виявляє до мене і моїх співробітників.

Прошу Вас вдатися до Харкова, аби на місці вияснити, чи признає за мною Наркомосвіта право на такі безпосередні зносини, в інтересах наукової праці, і в такім разі вияснити чергові питання, зв'язані з працею історичних установ УАН.

Академик М. Грушевський

З оригіналом згідно:

Ерстенюк [16].

[Печатка:
«Народний Комісаріят Освіти»]

Вже після цього листа М. С. Грушевського від 1 листопада 1927 р. з'явилась його «Осібна гадка» (7 листопада), прилучена до протоколу Спільного зібрання Академії від 31 жовтня...

Мабуть-таки, Наркомосвіта УСРР «признала» право М. С. Грушевського на такі безпосередні зносини з нею, оскільки 1 березня 1928 р., в черговий раз відряджаючи Федора Яковича до столиці республіки, М. С. Грушевський писав до Наркома освіти М. О. Скрипника: «Високоповажний Миколо Олексієвич! Ф. Я. Савченко їде до Харкова і явиться у Вас, щоб просити підтримати наші чергові справи... Доручена нашій секції справа «Музею міста Київа» змушує нас піднести старе клопотання про

перетворення в Заповідник садиби колишньої Духовної Академії для тимчасового приміщення сього Музею («У Київі на Подолі братерськая наша воля без холопа і без пана...» [17]).

Також инші справи вимагають для свого погодження Вашого авторитетного слова.

В надії на нього зістаюся з високим поважанням

М. Грушевський» [18].

Декілька слів варто сказати про долю Ф. Я. Савченка, 8 березня 1931 р. він був заарештований київським оперативним сектором ДПУ й 30 березня того ж року спецконвоєм відправлений до Харкова, де розпочалося слідство в зв'язку з належністю Ф. Я. Савченка до «контрреволюційної організації, яка ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання». Ця міфічна контрреволюційна організація з ласки слідчих дістала назву «Український національний центр». По цій справі було заарештовано близько 50 осіб. За сценарієм ДПУ УСРР на чолі Центру «поставлено» академіка М. С. Грушевського.

7 лютого 1932 р. в судовому засіданні Колегії ОДПУ СРСР Ф. Я. Савченко був засуджений до п'яти років позбавлення волі. Покарання відбував у Суздальському та Ярославському політізоляторах. 1936 р.— після звільнення — ухвалою Особливої наради НКВС СРСР йому дозволили оселитися в Саратові на 3 роки. Постановою ЦВК СРСР це рішення Особливої наради було затверджено. Під час заслання у Саратові Федір Якович викладав у школах англійську, а в міській консерваторії — італійську мови. Вдома працював над 10-томним словником, який почав складати ще в Суздалі, й довів його до літери «С». У жовтні 1937 р. його було вдруге заарештовано. Останні відомості про свого чоловіка дружина Ф. Я. Савченка мала в липні 1938 р. Далі сліди його губляться. Ймовірно, він або був розстріляний у в'язниці (таборі) або ж помер в ув'язненні... [19]

[1] Див.: *Енциклопедія* українознавства: Словникова частина.— Париж: Нью-Йорк, 1973.— Т. 7.— С. 2684; *ЦДАВО* України.— Ф. 166, оп. 6, спр. 5915.— Арк. 147; Архів СБУ.— Спр. 47004—ФП.— Арк. 91. Див. також: *Рубльов О. С.* Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: Ф. Я. Савченко // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки).— К., 1991.— С. 168—173; *Його ж.* «Аташе» академіка М. С. Грушевського: Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією.— К.; Полтава, 1992.— С. 50—57.

[2] *ЦДАВО* України.— Ф. 166.— Оп. 6.— Спр. 5915.— Арк. 147.

[3] *Там само.*— Оп. 4, спр. 953.— Арк. 120.

[4] *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173.— С. 31. Див. також: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.— К., 1930 (цю працю перевидано у Мюнхені 1970 р.). Вже після арешту Ф. Я. Савченка, коли йшов розгром школи Грушевського, спотворено оцінювався і його науковий доробок. «Контрреволюціонер Ф. Савченко займався спеціально фальшуванням історії,— наголошувалося в одній із тогочасних публікацій.— Про це яскраво свідчить його книга «Заборона українства 1876 року». В цій книзі Савченко, революціонізуючи Костомарова, спеціально випускає ті місця, які компрометують Костомарова, як ідеолога української націоналістичної буржуазії і спілку його з російським монархізмом» (Див.: *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції // Записки Історично-археографічного інституту.— К., 1934.— № 1.— С. 28—29).

[5] ЦДІА України у м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 266.— Арк. 296 зв.

[6] Осібна гадка академіка Михайла Грушевського до протоколу Спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню 31 жовтня 1927 р./ Публ. І. Б. Гирича, С. М. Кіржаєва // Укр. археографічний щорічник.— Вип. 1 (4).— С. 341.

[7] *Там само.*— С. 346.

[8] Див.: «Чого я сюда вернувся?...»: Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка / Публ. В. Д. Боєчка // Літературна Україна.— 1990.— 19 лип.

[9] *Там само.*

[10] *ЦДАВО* України.— Ф. 166, оп. 4, спр. 953.— Арк. 317—317 зв.

[11] *ЦДІА* України у м. Києві.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 266.— Арк. 318 зв.

[12] *ЦДАВО* України.— Ф. 166, оп. 4, спр. 953.— Арк. 164—164 зв., 268.

[13] *Там само.*— Оп. 6, спр. 5915.— Арк. 60.

[14] *Там само.*— Арк. 176—176 зв.

[15] *Там само.*— Арк. 65. Машинопис. Засвідчена копія.

[16] Ерстенюк Микола Васильович нар. 12 грудня 1892 р. в с. Переросли Надвірнянського повіту в Східній Галичині. Після закінчення гімназії у Коломиї працював на нафтопромислах у Бориславі, навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Був мобілізований до австро-угорської армії; пройшов шлях від рядового до поручика 87-го австр. піхотного полку. 1916 р. після поранення був переведений до Военного архіву у Відні. 1917 р. «став симпатиком більшовизму, зазнайомившись із таємних актів Воєн-архіву з подіями пролетарської революції». У 1919—1924 рр. займався революційною пропагандою серед інтернованих у таборах в Німецькім Яблоннім та Йозефові (Чехословаччина) вояків Української Галицької Армії, закінчив юридичний факультет Празького університету. 1924 р. вступив до компартії, прийняв громадянство СРСР та виїхав на Україну... Працював в Наркоматі юстиції УСРР, у 1925—1927 рр. був особистим секретарем та прокурором для доручень при наркомі юстиції та Головному прокуророві республіки — М. О. Скрипнику. Разом з ним перейшов на роботу до Наркомосу України, де протягом 1927—1933 рр. був помічником ученого секретаря НКО УСРР й рівночасно особистим секретарем наркома освіти. За причетність до міфічної «Української Військової Організації» (УВО) 19 лютого 1933 р. був заарештований ДПУ УСРР й водночас звільнений з посади (Див.: ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 12, спр. 2482.— Арк. 1—6, 10, 25, 39—40).

У повідомленні з Харкова від 22 червня 1933 р. італійський консул, зокрема, згадував: «Секретар Скрипника, заарештований за зв'язки з «австрійською» групою (Коновалець?), все ще перебуває у в'язниці; його прізвище Ерстенюк...» (Див.: «*Lettres* de Kharkov»: Documents // Cahiers du monde russe et soviétique (Paris).— Vol. 30 (1—2).— Janvier-juin 1989.— P. 69).

23 вересня 1933 р. судова трійка при Колегії ДПУ УСРР засудила М. В. Ерстенюка до 10 років концтаборів. Відомостей щодо точної дати його смерті немає, ймовірно — він був розстріляний на Соловках восени 1937 р., під час масових страт табірників-галичан...

[17] «У Києві на Подолі...» — цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Чернець». (Див.: *Шевченко Т.* Твори: У 5 т.— К., 1970.— Т. 2.— С. 48).

[18] *ЦДАВО* України.— Ф. 166.— оп. 7, спр. 265.— Арк. 3.

[19] *Архів СБУ.*— Спр. 59881-ФП. (т. 47).— Арк. 3, 4—7, 178 а; Спр. 52028-ФП.— Арк. 108 зв.

Г. В. БОРЯК, О. В. ТОДІЙЧУК *(Київ)*

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ ТА ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ АН УКРАЇНИ
Хроніка діяльності

1991

18 січня.— Підписано Угоду між Археографічною Комісією (далі — АК) та Українським музеєм у Нью-Йорку про видання в Києві анотованого каталога п. Тита Геврика (США) «Втрачені архітектурні шедеври Києва і Харкова 20-х—40-х років».

25 квітня.— Прийнято розпорядження Кабінету Міністрів УРСР за № 5-р про створення в Києві Інституту української археографії Академії наук УРСР (далі — ІУА) на базі АК та відповідних установ гуманітарного профілю з видавничими правами.

Квітень.— У Варшаві відбулося обговорення проекту спільного видання ІУА та Національної бібліотеки — каталогу «Рукописна Україніка в музеях і бібліотеках Польщі» на базі опублікованого Національною бібліотекою фундаментального довідника «Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce / Opr. Danuta Kamolowa przy współdziale Krystyny Muszyńskiej» (Warszawa, 1988).

28 червня.— У Києві підписано Угоду про співробітництво між АК та Східноєвропейським Дослідним інститутом ім. В. Липинського (США), на заміну і доповнення попередніх протоколів переговорів між вказаними інституціями, що відбулися у січні та травні 1990 р.

Червень.— Українським науковим інститутом Гарвардського університету (далі — УНІГУ) розроблений і запропонований ІУА новий проект Угоди про спільну видавничу діяльність між Президентом і членами Гарвардського коледжу (від імені УНІГУ) та ІУА АН УРСР.

10 липня.— Прийнято постанову Президії АН УРСР за № 218 «Про створення в м. Києві Інституту української археографії АН УРСР».

18 липня.— Прийнято постанову Бюро Президії Академії наук УРСР за № 233-Б «Про фінансове, кадрове та матеріально-технічне забезпечення діяльності Інституту української археографії АН УРСР», якою, зокрема, передбачалося:

— забезпечити до 31.XII.91 повну передачу Інститутові центрального корпусу Києво-Могилянської академії (вул. Сковороди, 2), що належав ЦНБ АН УРСР;

— укомплектувати бібліотеку новостворених інститутів української археографії та сходознавства спеціальною літературою відповідного профілю за рахунок дублетних видань обмінно-резервного фонду ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР;

— виділяти ІУА в середньому 4—5 вакансій щорічно до аспірантури й докторантури;

— визначити щорічний видавничий ліміт ІУА в межах 500 друк. арк.

Серпень.— За ініціативою д-ра Патриції Кеннеді Грімстед (УНІГУ) ІУА провів меморіальну археографічну експедицію до Чехо-Словаччини «Слідами українських культурних цінностей вивезених з україни під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв»;

— у Празі встановлено творчі контакти між ІУА та Кафедрою допоміжних історичних дисциплін та архівознавства Карлового університету, Державним архівом у Празі та Архівним управлінням, а також АК і Академією наук Чехо-Словаччини. Обговорено можливі напрями співпраці, зокрема спільного опрацювання архівної Україніки в Чехо-Словаччині.

26 серпня.— Прийнято рішення виконкому Подільської райради народних депутатів Києва за № 1166 «Про відмову в реєстрації Інституту української археографії АН УРСР» у зв'язку з необхідністю «розв'язати питання про відновлення та використання колишньої Києво-Могилянської академії Комісією Верховної Ради України по освіті та культурі та в зв'язку з наступним проведенням реставраційних робіт історико-культурного комплексу Києво-Могилянської академії, до якого також входить споруда по вул. Сковороди, 2».

Вересень.— У Києві підписаний попередній Протокол переговорів між ІУА та Австрійським інститутом для вивчення Східної та Південно-Східної Європи про наукове співробітництво.

— У Києві за участю ІУА відбулися ювілейні Загальні збори АН України, присвячені 125-річчю від дня народження акад. Михайла Сергійовича Грушевського.

— У Варшаві відбулися переговори між ІУА та Інститутом історії Польської Академії наук про наукове співробітництво; складено попередній Протокол переговорів.

28 вересня.— Прийнято розпорядження Президії АН України за № 860 «Про відзначення 150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова», яким передбачено підготовку 20-томного видання його праць.

Жовтень.— У Києві за участю ІУА відбулася Міжнародна наукова конференція «Україна і Османська імперія XV—XVIII ст.: Проблеми джерелознавства та історіографії».

17 жовтня.— У Києві відбулася Міжвідомча нарада по обговоренню проекту «Архівна та рукописна Україніка» за участю фахівців у галузі археографії, архівознавства, джерелознавства, інформатики з академічних інститутів: української археографії, літератури, мистецтвознавства, фольклору та етнографії; ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України; українського мовно-інформаційного фонду, Головархіву, Державного історичного музею України, Музею російського мистецтва, Дніпропетровського та Львівського відділень АК та ін. Основними напрямами розробки та реалізації проекту прийнято вважати:

— поповнення архівного фонду України оригіналами та копіями українських документів, що перебувають за межами України;

— підготовку монументальної серії ретроспективних довідково-інформаційних видань;

— створення Національного зведеного комп'ютерного банку даних «Архівна Україніка»;

— створення Національної зведеної комп'ютерної бази даних «Український кодекс».

Визнано за доцільне створити робочі групи для розробки цих напрямів.

Визначено основні координаційні та методичні центри для виявлення та реєстрації Україніки.

25 листопада.— Ухвалою виконкому Печерської районної Ради народних депутатів м. Києва зареєстровано Статут Інституту української археографії АН України.

20—30 листопада.— Львівським відділенням ІУА проведена наукова конференція «Українська геральдика: минуле, сучасність, традиції».

Листопад.— У Києві підписаний попередній Протокол переговорів між ІУА та Центром досліджень XVIII ст. університету Поля Валері (Франція) про основн напрями наукового співробітництва.

— У Києві підписано угоду про публікацію Інститутом української археографії фундаментального бібліографічного довідника канадського дослідника Марка Царинника «Голод в Україні. 1932—1933».

28 грудня.— Прийнято постанову Бюро Президії Академії наук України за № 352-Б про тимчасове розміщення Інституту української археографії та Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського АН України у будинку, що на вул. Грушевського, 4.

Г. В. БОРЯК, Н. М. ЯКОВЕНКО *(Київ)*,
ПАТРИЦІЯ КЕННЕДІ ГРІМСТЕД *(США)*

МЕМОРІАЛЬНА АРХЕОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ПО ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ

Слідами культурних цінностей, вивезених з України під час другої світової війни

У серпні 1991 р. з ініціативи і значною мірою коштом американської дослідниці, відомого знавця українських архівів та історії архівної справи в Україні д-ра Патриції Кеннеді Грімстед (Український науковий інститут Гарвардського університету) була проведена меморіальна експедиція по Чехо-Словаччині *. Маршрут експедиції, до складу якої увійшли, крім д-ра Грімстед, представники щойно створеного Інституту української археографії АН України Н. М. Яковенко та Г. В. Боряк, охопив понад 2,5 тис. км., пролягаючи по замках та монастирях, де в 1943—1945 рр. нацисти переховували вивезені зі Східної Європи культурні цінності, передусім — українські архівні й бібліотечні матеріали.

Експедиція була проведена в рамках одного з пріоритетних дослідницьких проектів, що виконується під егідою Інституту української археографії та Українського наукового інституту Гарвардського університету за участю та допомогою фахівців архівів, музеїв, вузів України. Кінцева мета проекту — написання грунтовної продокументованої історії українських архівів XX ст., реконструкція їх довоєнного складу, виявлення і реєстрація втрачених під час більшовицького терору та нацистської окупації 30—40-х років документальних масивів.

В основу проекту покладена монографія д-ра Грімстед про долю українських архівних, бібліотечних та музейних цінностей під час другої світової війни, що готується до видання англійською мовою в США та в українському перекладі — у Києві. Концепція і попередні висновки майбутньої монографії були апробовані у двох публікаціях, що одночасно побачили світ в Україні та Німеччині [1]. До монографічної частини дослідження передбачається додати документальний том, у якому будуть представлені архівні матеріали з українських, російських, польських, чеських, німецьких, американських архівів.

Водночас зазначений проект безпосередньо стосується іншого центрального проекту Інституту української археографії АН України — «Архівна та рукописна Україніка», яким передбачається створення автоматизованих банків даних та паралельна публікація серії архівно-бібліографічних довідників про українські архівні матеріали й рукописні книги, що зберігаються в Україні та за її межами [2].

Учасників експедиції цікавила передусім доля збірки колишнього Київського центрального архіву давніх актів (нині — ЦДІА України),

* Автори висловлюють щиру подяку Міжнародній Раді наукових досліджень та наукового обміну (IREX) за фінансову допомогу експедиції.

Замок Трністи

Замок Кладруби

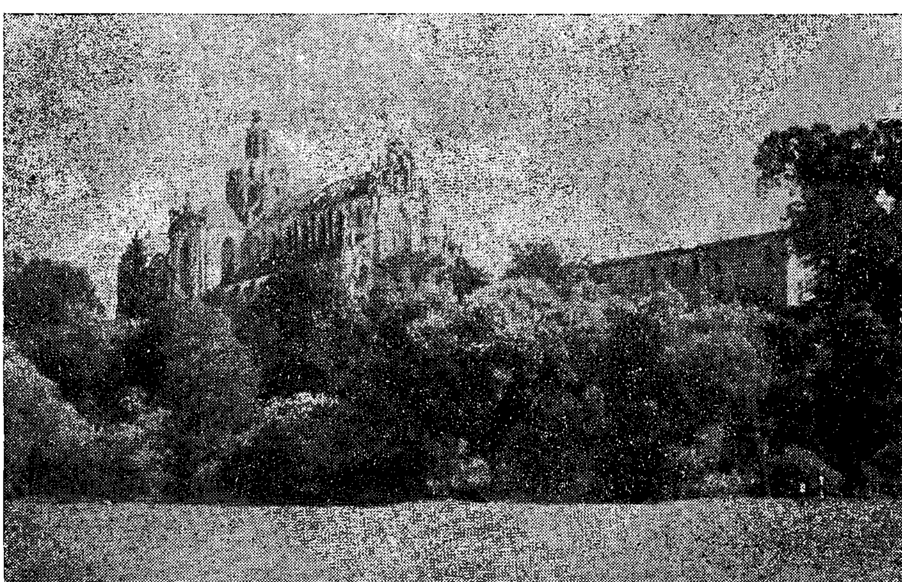

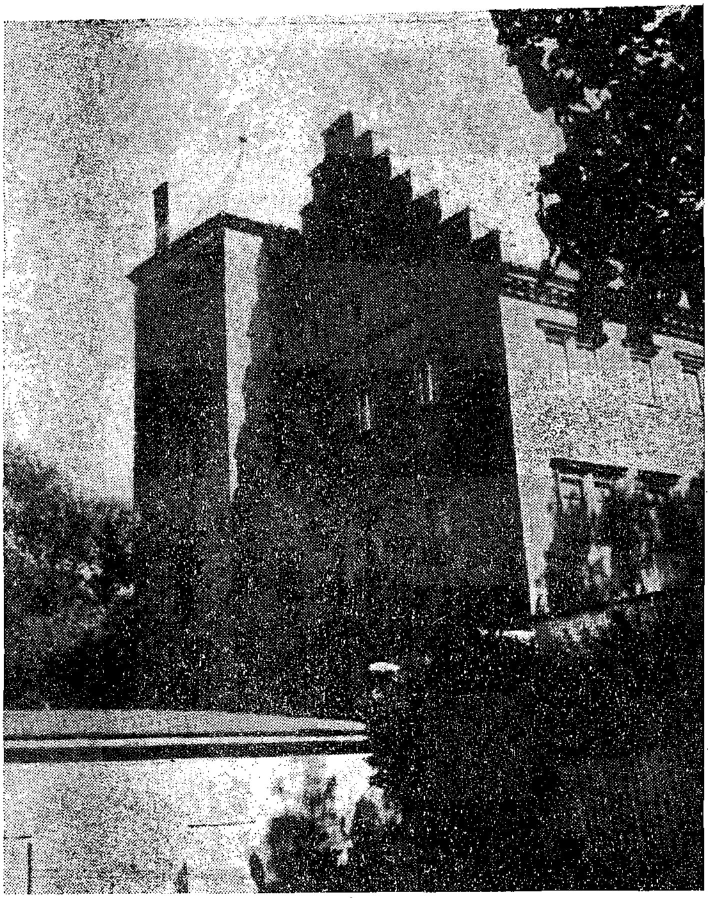

Замок
у Горні Лібхаві

Монастир-фортеця
в Теплі

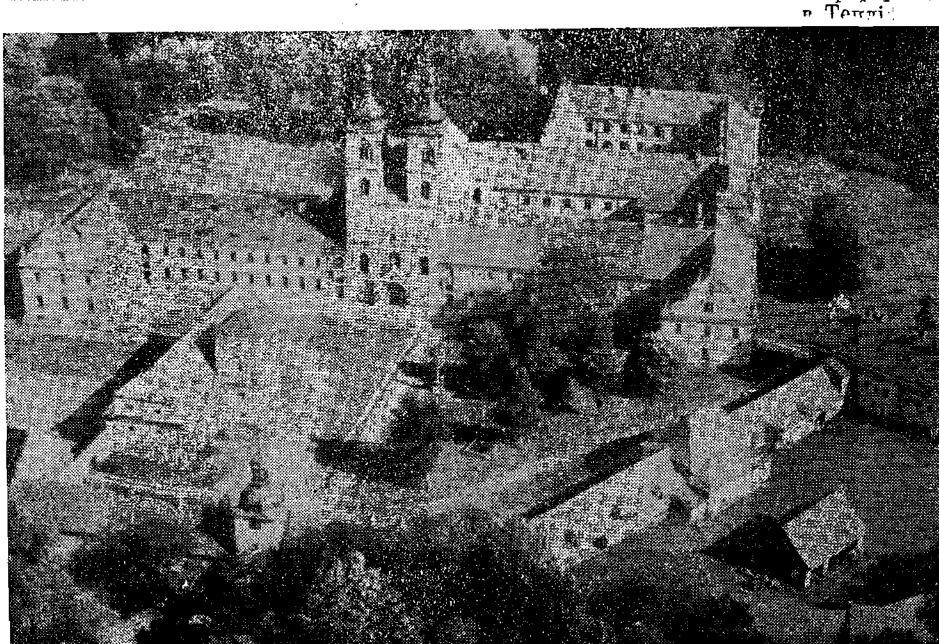

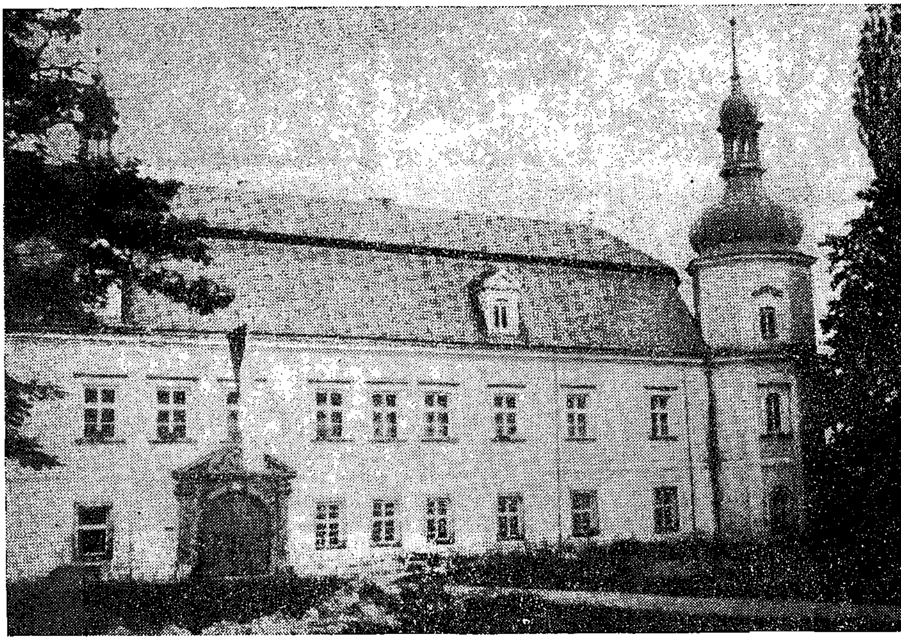

Замок Дівчі Град

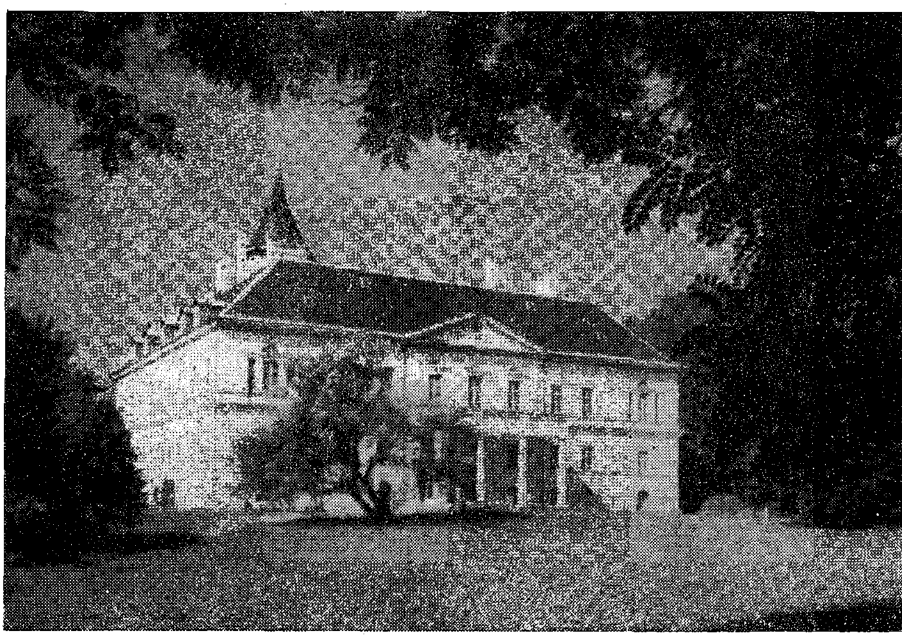

Замок Радунь

особливо — актових книг XVI—XVIII ст., дві третини з яких нині вважаються втраченими. На першому етапі нами були обстежені замки і монастирі Західної Чехії (Богемії), а саме: замок Трпісти (Trpisty; нині тут господарські склади) та монастирський комплекс в Кладрубах (Kladruby: нині — музей), що служили основними сховищами для київських,

Замок Градець Моравський

львівських, білоруських, литовських рукописних матеріалів. Зокрема у Трпістах до кінця 1945 р. переховувалися актові книги переважно XVI—XVII ст. (1175 томів), книги Генерального опису Гетьманщини (так званого Рум'янцевського опису Малоросії, 434 томи), інших матеріалів XVII—XVIII ст. із збірки Київського центрального архіву давніх актів, цінні художні видання, гравюри з Бібліотеки Академії наук України тощо [3]. Тут, у Богемії, експедиція оглянула замок Тинець (Tinec), де зберігалися документи нацистської окупаційної адміністрації, зокрема архів Протекторату Богемії і Моравії, а також монастир-фортецю в Теплі (Teplá) — грандіозне сховище Пруської державної бібліотеки, вивезеної з Берліну; замок у Горні Лібхаві (Horni Libchava), де нацисти переховували унікальний фонд матеріалів французької розвідки з початків XIX до середини XX ст.; останній донині лежить у секретних сховищах так званого Спеціального архіву в Москві (нині — Центральний державний архів) в якості трофейних матеріалів.

На другому етапі маршрут експедиції проліг по гірських дорогах Сілезії та Моравії, розпочинаючись з м. Острави. Її учасники розташувалися в Опаві (Opava), нім.: Троппау, Troppau). Восени 1943 р. тут, а також у прилеглих замках Дівчі Град (Dívčí Hrad), Вельке Геральтиче (Velke Heraltice), Радунь (Raduň), Грабин (Hrabyn; зруйнований), Градець Моравський (Hradec nad Moravicí) був створений головний центр для архівних матеріалів, вивезених з СРСР. До початку 1945 р., тобто до пере-

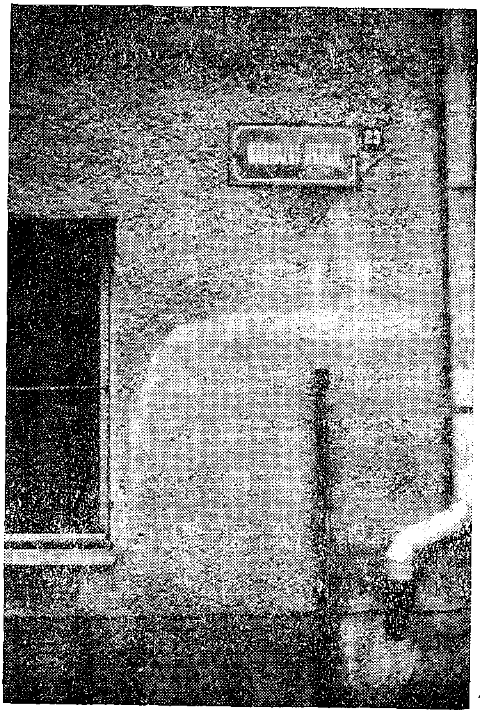

Опава. Стіна будинку колишнього депо архіву, де зберігалися актові книги з Києва

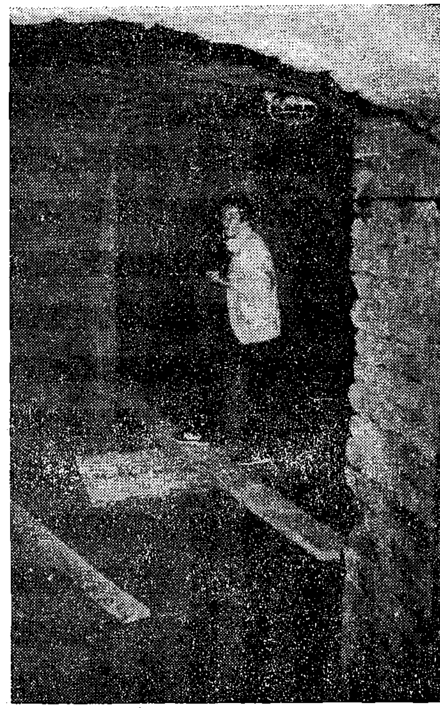

Напівпідвал у костьолі Мінoритів, де зберігалися актові книги з Києва

везення архівів у західну Чехію, тут зберігалися, окрім українських документальних скарбів з Києва, Волині й Львова, архівні матеріали з Тарту, Мінська, Риги (у тому числі відомий архів Радзивіллів з Несвіжа). У самій Опаві на підставі безцінних нотаток Миколи Гепленера вдалося встановити місцеперебування двох основних сховищ київських документів. Одне з них, у якому лежало 29 скринь актових книг та магнатські фонди XVI—XVII ст., знаходилося в підвалі депо архіву на вул. Банрінг (Bahnring) поблизу Західної залізничної станції міста (нині картонажний цех, що на вул. Надражні округ (Nadražni okruh), 23; друге, в якому переховувалося 20 скринь актових книг,— це напівпідвальне приміщення в костьолі Мінoритів (Minoritenkloster), що на вул. Герренгассе (Herrengasse), 39—41, нині вул. Масарика (Masarykova).

Учасники експедиції побували в замку-палаці в Яворнику (zámek Jánský Vrch v Javorníku; нім.: Johannisberg), де зберігався архів Німецького архівного управління дистрикту Галичини зі Львова.

Відбулася поїздка до Рацібужа (Racibórz, RP) — головного центру Спеціальної команди Розенберга, перевезеного з Берліну восени 1943 р. У складі центру була так звана Ostbücherei Rosenberg — спеціальна бібліотека для вивчення східних територій і особливо — для дослідження історії більшовизму. Серед інших матеріалів тут були сховані книжкові колекції харківської бібліотеки імені В. Короленка, київської — імені КПРС, деякі архівні матеріали, зокрема, частина Дніпропетровського партархіву, а також фотодокументи з Києва. Завдяки допомозі місцевого краєзнавця вдалося встановити сучасне місцезнаходження всіх п'яти сховищ, зафіксованих у німецькій документації. На жаль, лише на вул. Судетенштрассе (Sudeten Strasse), нині — Судетська (Sudetska), 27 уцілів

Опава.
Костьол Міноритів

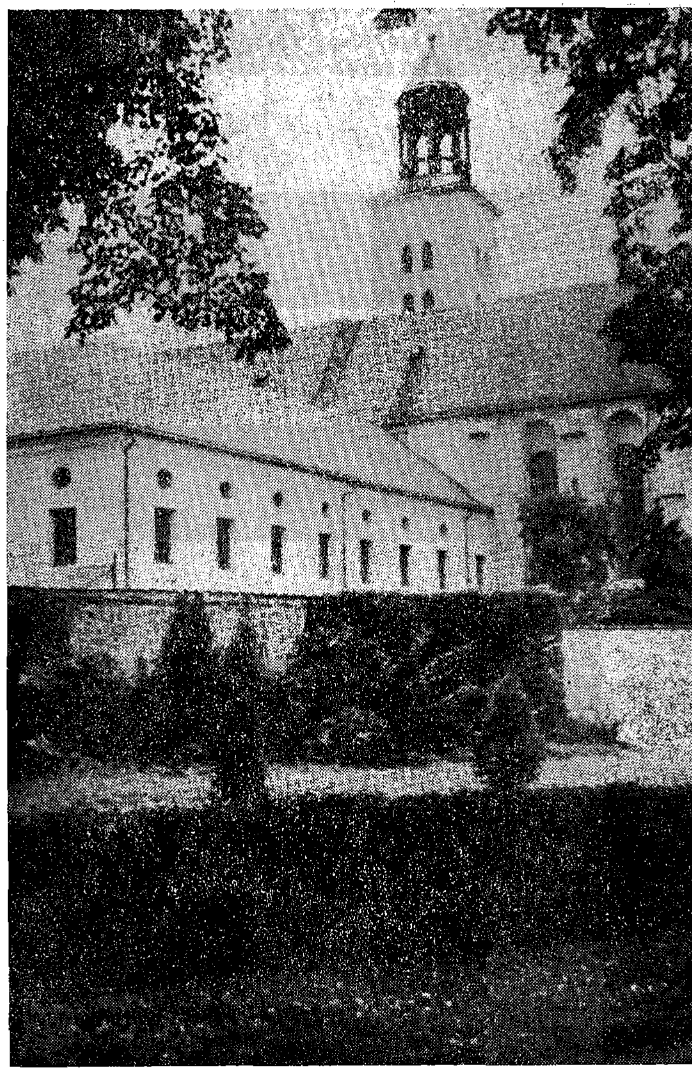

тогочасний будинок, що тепер належить Францисканському монастирю. Решти будівель вже немає: під час війни близько 85 % забудови Рацібужа загинуло в бомбардуваннях.

Неподалік від Рацібужа був оглянутий палац у містечку Пшчині (Pszczyna) Катовіцкого воєводства, де нацисти переховували відомий Смоленський партархів.

Під час експедиції в межах проекту «Архівна та рукописна Україніка» її учасники опрацьовували українські архівні матеріали. Серед найважливіших документальних зібрань, переглянутих нами, слід назвати окремі нещодавно впорядковані фонди Державного центрального архіву в Празі: «Український музей в Празі» (1925—1948) з унікальними документами, зокрема періоду Визвольних змагань 1917—1922 рр.; «Руські та українські еміграційні спілки та організації в Чехо-Словаччині» (1918—1945); «Руська акція» (1920—1939); «Комітет допомоги російським та українським студентам в Чехо-Словаччині» (1921—1936); матеріали Головного архіву міста Праги (зокрема, фонд «Українська гімназія в Моджанах», 1920—1930-ті роки) та ін.

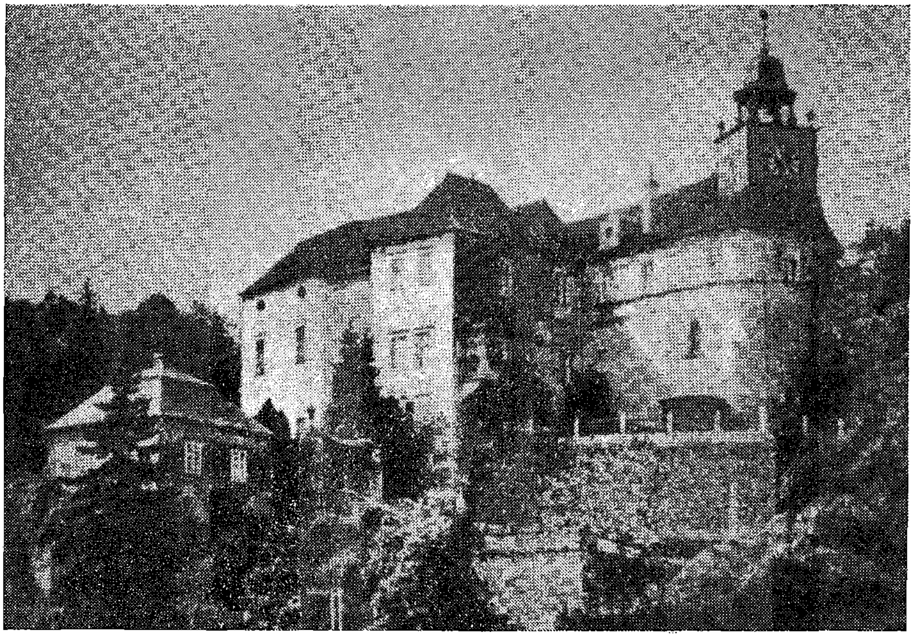

Замок-палац у Яворнику

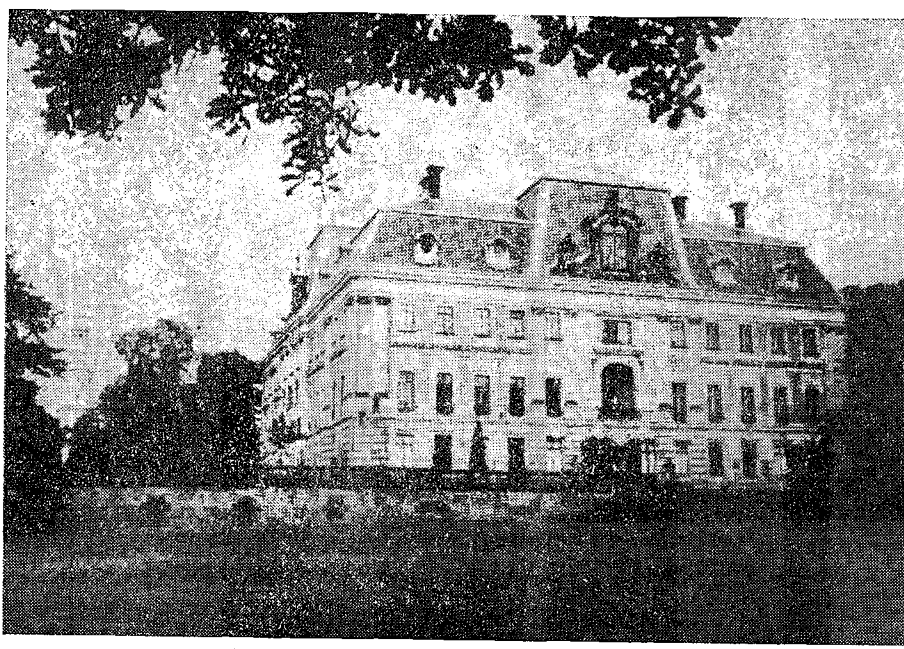

Палац у Пшчині

Водночас були знайдені документи, що висвітлюють долю українських культурних цінностей під час другої світової війни. Це, зокрема, матеріали Пльзеньського крайового архіву та його філії з фондів «Маєток Трпісти-Требель, 1683—1947» та «Маєток Кладруби», документи з фондів Опавського державного архіву (архів архіву, особові фонди директора Опавського архіву періоду нацистської окупації д-ра Вальтера Ляц-

ке, директора Архівного управління дистрикту Галичини д-ра Фріца тощо).

Відбулися обміни думками й пропозиціями щодо напрямів та форм можливого наукового співробітництва під час зустрічей з представниками кафедри допоміжних історичних наук та архівознавства філософського факультету Карлового університету в Празі (зав. кафедрою проф. Іван Главачек, доцент Зденек Гойда), Чехо-Словацької Академії наук (д-р Антоніна Костляна), Архівного управління (директор д-р Олдрих Сладек), Державного центрального архіву (п. Раїса Махаткова), Головного архіву міста Праги (п. Богдан Зілинський). Пльзеньського крайового архіву (директор п. Бистрицький). Опавського державного архіву (директор д-р Карел Мюллер).

З приємністю мусимо відзначити особливу гостинність, симпатію чеських колег виявлену до нас, українських дослідників.

[1] Див.: *Патриція Кеннеді Грімстед,* за участю Геннадія Боряка. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв.— К., 1991.— 108 с.; 2-ге вид.: Львів, 1992; *Patricia Kennedi Grimsted.* The Fate of Ukrainian Treasures During World War II: The Plunder of Archives, Libraries, and Museums under the Third Reich // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.—39 (1991).— Heft 1.— S. 53—80.

[2] Див.: Архівна та рукописна Україніка : Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми.—К.: Ін-т української археографії АН України, 1992.— 120 с.

[3] Див. свідчення Миколи Геппенера: *Патриція Кеннеді Грімстед,* за участю Геннадія Боряка. Доля українських культурних цінностей...— С. 51—52, 81—84 та ін.

ВИДАННЯ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ, ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ АН УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ІНСТИТУЦІЙ ЗА ЇХНЬОЮ УЧАСТЮ 1988—1992

Серія «Описово-статистичні джерела»

1. *Описи* Київського намісництва 70—80-х років 18 ст./ АН УРСР. Археограф. комісія; ЦДІА УРСР у м. Києві та ін. Упоряд. Г. В. Болотова та ін. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— К. : Наук. думка, 1989.— 392 с.— Наклад 5000 пр.

2. *Описи* Харківського намісництва кінця XVIII ст. / АН України. Археограф. комісія та ін. Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— К. : Наук. думка, 1991.— 224 с.— Наклад 4600 пр.

Серія «Пам'ятки історичної думки України»

1. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т./ АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії України. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— К. : Наук. думка, 1990—1991.— Т. 1.— 592 с.— Бібліогр.: с. 525—537.— Наклад 200 000 пр.

2. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т./ АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії України. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— Т. 2.— 1990.— 560 с.— Бібліогр.: с. 514—520.— Наклад 200 000 пр.

3. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т./ АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії України. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— Т. 3.— 1991.— 558 с.— Бібліогр.: с. 512—515; іл. 22.— Наклад 200 000 пр.

4. *Антонович Володимир, Левицький Орест, Бец Володимир.* Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах. За колекціями Василя Тарновського, Олександра Лазаревського та ін./ Мін. культури УРСР. Археограф. комісія та ін.; Редкол.: М. Г. Жулинський (гол. ред.) та ін.— К., 1990.— (Українські пропілеї: Серія книжкових пам'яток).— 81 с.— Наклад 900 пр.

5. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії України; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту; Центр дослідж. історії України ім. Петра Яцика; КІУС; Альберт. ун-т. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.— К. : Наук. думка, 1991.— Т. 1.— 736 с.— Наклад 100 000 пр.; Т. 2.— К. : Наук. думка, 1992.— 634 с.— Наклад 100 000 пр.

6. *Берлинський М. Ф.* Історія міста Києва / АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т археології, Ін-т історії України. Підг. тексту до друку, передмова та комент. М. Ю. Брайчевського.— К. : Наук. думка, 1991.— Текст укр. та рос. мовами.— 320 с.— Наклад 23 000 пр.

7. *Антонович Володимир.* Про козацькі часи на Україні. Із переднім словом про життя та діяльність В. Антоновича, із портретом автора, образами гетьманів та увагами д-ра Мирона Кордуби / Післям. М. Ф. Слабошпицького. Комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича [Без грифів установ-виконавців].— К. : Дніпро, 1991.— 238 с.— Наклад 90 000 пр.

8. *Юшков С. В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / АН України. Ін-т історії України, Археограф. комісія. Упор.: В. М. Ричка, О. П. Толочко.— К. : Наук. думка, 1992.— 352 с.— Наклад 1620 пр.

Серія «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники»

1. *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії; Укр.

наук. ін-т Гарвард. ун-ту та ін.— К. : Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990.— 256 с.: іл.— Рез. фр. та англ. мовами.— Наклад 15 000 пр.

Серія «Актові джерела»

1. *Торгівля на Україні,* XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф. комісія; Центр досліДж. історії України ім. Петра Яцика; КІУС; Альберт. ун-т. Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін.— К. : Наук. думка, 1990.— 408 с.— Наклад 2020 пр.

Серія «Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст.»

1. *Кирило-Мефодіївське товариство:* У 3-х т./ АН УРСР. Археограф. комісія; ЦДІА УРСР у м. Києві та ін. Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.— К. : Наук. думка.— 1990.— Т. 1.— 544 с.— Покажч.: с. 505—517.— Наклад 3000 пр.
2. *Кирило-Мефодіївське товариство:* У 3-х т.— 1990.— Т. 2.— 696 с.— Покажч.: с. 657—672. Наклад 3000 пр.
3. *Кирило-Мефодіївське товариство:* У 3-х т.— 1990.— Т. 3.— 440 с.— Покажч.: с. 407—417.— Наклад 3000 пр.

Серія «Пам'ятки української мови, актові джерела»

1. *Книга* Київського підкоморського суду (1588—1644) / АН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Археограф. комісія; ЦДІА України в м. Києві. Підгот. до видання Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін.— К. : Наукова думка, 1991.— 344 с.: іл.— Наклад 1380 пр.

Серія «Пам'ятки українського літописання»

1. *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх / АН України. Археограф. комісія, Ін-т історії України. Підгот. тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка.— К. : Наук. думка, 1992.— 336 с.— Наклад 5000 пр.

Серія «Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика»

Вип. 1 *. *Архівна* та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми «Архівна та рукописна Україніка». Київ, 17 жовтня 1991 року / АН України. Ін-т української археографії; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Спілка архівістів України.— К., 1992. Вип. 1.— 122 с.— Наклад 200 пр.

[Вип. 2]. *Українська* археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республіканської наради, грудень 1988 р./ АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— К., 1988.— 252 с.— Наклад 300 пр.

[Вип. 3]. *Передача* текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р./ АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Редкол.: В. В. Німчук (відп. ред.) та ін.— К., 1990.— 107 с.— Наклад 200 пр.

[Вип. 4 *]. *Патриція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк.* Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН УРСР. Археограф. комісія; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту.— К., 1991.— 107 с.— Наклад 300 пр.

[Вип. 5 *]. *Крикун Н. Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников / АН Украины; Ин-т украинской археографии.— К., 1992.— 151 с.; 5 карт.— Тираж 300 экз.

[Вип. 6 *]. *Українська* геральдика: Минуле, сучасність, перспективи: Тези наук. конф. Львів, 29—30 листоп. 1991 р./ АН України. Ін-т української археографії; Українське геральдичне т-во.— К., 1991.— (Клейноди.— Записки українського геральдичного товариства.— Т. 1. [Без зазначення серії].— 42 с.— Наклад 300 пр.

Вип. 7 *. *Страшко Віктор.* Правила передачі тексту кириличних документів XVI—XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосу-

---

* Астериском позначені видання, оригінал-макети яких підготовлені на комп'ютерах, наданих Археографічній комісії та Інституту української археографії Академії наук України Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Фондом Катедр українознавства (США).

вання цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів (проект) / ГАУ України. ЦДІАУкраїни в м. Києві; АН України. Ін-т української археографії.— К., 1992.— 24 с.— Наклад 200 пр.

Вип. 8 *. *Гісцова Любов.* Методичні рекомендації по підготовці до видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» / ГАУ України. ЦДІА України в м. Києві; АН України. Ін-т української археографії.— К., 1992.— 42 с.— Наклад 200 пр.

Вип. 9 *. *Дубровіна Любов, Гальченко Олена.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / АН України. ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т української археографії.— К., 1992.— 152 с.— Наклад 200 пр.

Вип. 10 *. *Друга* наукова геральдична конференція. Львів, 19—21 листопада 1992 року : Зб. тез повідомлень та доповідей / Укр. геральдичне т-во; АН України. Ін-т української археографії; ЦДІА України в м. Львові.— К., 1992.— 92 с.— Наклад 200 пр.

Вип. 11 *. *Матеріали* до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: Проблеми і перспективи». Київ, 16—18 грудня 1992 року / АН України. Археограф. комісія; Ін-т української археографії.— К., 1992.— 64 с.— Наклад 200 пр.

[Вип. 12]. *Мацюк О.* Філіграні архівних документів України XVIII—XX ст./ АН України. Археограф. комісія. Ін-т української археографії; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; ЦДІА України в м. Львові. Відп. ред. Ф. П. Шевченко.— К. : Наук. думка, 1992.— 352 с.— Наклад 1050 пр.

Серія «Науково-довідкові видання з історії України»

[Вип. 1]. *Шевченко Федір Павлович:* Бібліографія / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Відп. ред. П. С. Сохань.— К., 1989.— 105 с.— Наклад 200 пр.

[Вип. 2]. «*Чтения* в историческом обществе Нестора-летописца» (1879—1914) / Бібліогр. довідник / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Відп. ред. В. Г. Сарбей.— К., 1989.— 84 с.— Наклад 200 пр.

[Вип. 3]. *Мнишки:* Указатель архивных материалов и библиографии / АН УССР. Археограф. комиссия и др. Отв. ред. Ф. П. Шевченко.— К., 1989.— 148 с.— Тираж 300 экз.

[Вип. 4]. *Ульяновский В. И.* Лжедмитрий I и Украина : Указатель архивных источников и материалов / АН УССР. Археограф. комиссия и др. Отв. ред. С. И. Белоконь.— К., 1990.— 131 с.— Тираж 300 экз.

[Вип. 5]. *Адміністративно*-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років 18 ст.: Каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів) / ЦДІА УРСР у Києві; АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Відп. ред. В. А. Смолій.— К., 1990.— 217 с.— Наклад 200 пр.

[Вип. 6]. *Матеріали* до історії Острозької академії (1576—1636): Біобібліогр. довідник / АН УРСР. Археограф. комісія; Ін-т історії. Відп. ред. О. М. Дзюба.— К.,— 1990.— 216 с.— Наклад 300 пр.

[Вип. 7]. *Исторические* дисциплины : Краткий библиогр. справочник-указатель / АН УССР. Археограф. комиссия; Ин-т истории. Отв. ред. Ю. А. Пинчук.— К., 1990.— 158 с.— Тираж 400 экз.

[Вип. 8 *]. *Архівні* матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / АН УРСР. Археограф. комісія; Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту. Уклав Богдан Кравченко.— Київ; Едмонтон, 1990.— 36 с.— Наклад 300 пр.

[Вип. 9*]. *Джерела* українознавства. 1574—1924.— Вип. I / АН УРСР. Міжнародна асоціація україністів та ін. Відп. ред. М. І. Сенченко.— К., 1990.— 239 с.— Наклад 1000 пр.

[Вип. 10 *]. *Видання* наукового товариства імені Шевченка. 1945—1980-ті.: Бібліогр. покажчик / АН УРСР. Археограф. комісія; Наукове т-во ім. Шевченка в Нью-Йорку; Наукове т-во ім. Т. Г. Шевченка.— Відп. ред. П. С. Сохань.— К., 1990.— 40 с.— Наклад 300 пр.

[Вип. 11]. *Галицьке* намісництво (1772—1921): Архівно-бібліогр. фондовий покажчик / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Відп. ред. В. С. Шандра.— К., 1990.— 212 с.— Наклад 200 пр.

[Вип. 12]. *Генеалогія* династії Рюриковичів : Бібліогр. довідник / АН УРСР. Археограф. комісія; Ін-т історії, Ін-т суспільних наук. Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич.— К., 1990.— 228 с.— Наклад 300 пр.

[Вип. 13 *]. *Грецькі* актові документи і листи. З фондів ЦНБ АН УРСР : Каталог рукописів 16—18 ст./ АН УРСР. ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Археограф. комісія. Відп. ред. В. І. Ульяновський.— К., 1991.— 54 с.— Наклад 200 пр.

Вип. 14 *. *Українська* сфрагістика: Анот. бібліогр. покажчик / АН УРСР. Археограф. комісія; Львівський лісотехнічний ін-т. Кафедра історії України. Відп. ред. Я. Р. Дашкевич.— К., 1991.— 86 с.— Наклад 300 пр.

Вип. 15 *. *«Летопись* Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904—1915) : Бібліогр. довідник / АН УРСР. Археограф. комісія; Дніпропетр. держ. ун-т; Дніпропетр. істор. музей ім. Д. І. Яворницького. Відп. ред. О. В. Тодійчук.— К., 1991.— 41 с.— Наклад 300 пр.

Вип. 16 *. *Документальні* матеріали М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР : Каталог / АН УРСР. Археограф. комісія; ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Укладач С. М. Кіржаєв. Відп. ред. М. І. Сенченко.— К., 1991.— 114 с.— Наклад 300 пр.

Вип. 17 *. *Колекція* та архів єпископа Павла Доброхотова / АН України. Археограф. комісія. Ін-т української археографії. Уклав В. І. Ульяновський.— К., 1992.— 220 с.— Наклад 300 пр.

Вип. 18 *. *Архівна* та рукописна Україніка : Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми «Архівна та рукописна Україніка». Київ, 17 жовтня 1991 року / АН України. Ін-т української археографії; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Спілка архівістів України.— К., 1992.— 122 с.— Наклад 200 пр.

Вип 19 *. *Гарвардські* українознавчі студії: Покажчик до томів I—XV (1977—1991) / Укладачі: Кетрін Д. Тейлор, Зоя Борисюк. АН України. Ін-т української археографії; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту.— К., 1992.— 176 с.— Наклад 600 пр.

Вип. 21 *. *Академік* Станіслав Дністрянський. 1870—1935 : Біобібліографія / АН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Ін-т української археографії; Науково-дослідний відділ кафедри україністики філософського факультету Ун-ту ім. П.-Й. Шафарика у Пряшеві. Упор. Микола Мушинка. Відп. ред. Кирило Вислобоков.— К., 1992.— 94 с.— Наклад 500.

[Вип. 23]. *Мацюк О.* Філіграні архівних документів України XVIII—XX ст./ АН України. Археограф. комісія. Ін-т української археографії; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. ЦДІА України в Львові. Відп. ред. Ф. П. Шевченко.— К. : Наук. думка, 1992.— 352 с.— Наклад 1050 пр.

[Вип. 24]. *Бібліографія* праць вчених Дніпропетровського університету. Історія України XV—XVIII століть. 1918—1990 / Мін-во освіти України; Дніпропетр. держ. ун-т; АН України. Ін-т укр. археографії. Дніпропетр. відділення.— Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1992.— 76 с.— Наклад 300 пр.

Серія «Джерела з новітньої історії України»

1. *Колективізація* і голод на Україні. 1929—1933: Зб. док. і мат./ АН України. Ін-т історії України, Археограф. комісія; Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України; Центр. держ. архів жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів держ. управління України. Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.— К. : Наук. думка, 1992.— 734 с.— Наклад 4330 пр.

Позасерійні видання

1. *Історія* України: Нові підходи в історіографії та археографії / АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії. Редкол.: І. М. Хворостяний (гол. ред.) та ін.— К., 1989.— 37 с.— Наклад 200 пр.

2. *Проблеми* української історичної медієвістики: Методичні рекомендації, теоретико-практичні розробки / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.— К., 1990.— 125 с.— Наклад 200 пр.

3 *. *Україна* багатопартійна: Програмні документи нових партій / МП «Пам'ятки України»; Археограф. комісія АН УРСР. Передмова, упорядкування О. В. Гараня.— К., 1991.— 192 с.— Наклад 5000 пр.

4 *. *Омелян Пріцак.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / АН України. Археограф. комісія; Ін-т української археографії; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту.— Київ; Кембрідж, 1991.— 80 с.— Наклад 300 пр.

5 *. *Історія* релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу. Львів, 4—5 травня 1992 р./ АН України. Ін-т української археографії. Львівське відділення; Львівський музей історії релігії.— К., 1992.— 87 с.— Наклад 200 пр.

6. *На шляху* до створення репертуару української книжки. Протокол наради, присвяченої складанню «Бібліографії української книги 1798—1914 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21—22 грудня 1945 р./ АН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Львівське відділення Археограф. комісії; Відп. ред. Я. Р. Дашкевич.— Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника АН України, 1991.— 62 с.— Наклад 300 пр.

7. *Іван Мазепа.* Листи та вірші. Макаров Анатолій. Мазепа — будівничий / Київська організація СП України; ІПК працівників культури Міністерства культури України; Археограф комісія АН України.— К., 1991.— 72 с.— Наклад 300 пр.

8. *Вячеслав Липинський.* Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії державного будівництва в XVII-ім столітті / Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського; Ін-т української археографії АН України. Редкол.: Ярослав Пеленський, Лев Р. Білас та ін.— (Вячеслав Липинський. Твори. Історична секція.—Т. 3).— Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1991.— 346 с.— Наклад 1100 пр.

9. *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси : Власть, собственность, идеология / АН Украины. Ин-т истории Украины, Ин-т укр. археографии.— К.: Наук. думка, 1992.— 224 с.— Наклад 3500 пр.

10 *. *Смолій Валерій, Степанков Валерій.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст./ АН України. Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії.— К., 1992.— 42 с.— Наклад 300 пр.

11 *. *Фольклор* українців поза межами України : Зб. наук. ст./ АН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, Ін-т укр. археографії. Редкол.: Г. В. Боряк, Л. К. Вахніна, О. О. Микитенко, О. К. Федорук, Н. С. Шумада.— К., 1992.— 190 с.— Наклад 500 пр.

12. *Чернігівська* старовина : Зб. наук. праць, присв. 1300-річчю Чернігова / Черніг. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. АН України. Лівобережний археологічний центр Ін-ту археології; Ін-т укр. археографії; Сектор польової археографії. Редкол.: О. П. Толочко (голова), Г. В. Боряк, В. О. Дятлов, М. Я. Ігнатенко, В. П. Коваленко, О. Б. Коваленко.— Чернігів : Сіверянська думка, 1992.— 148 с.— Наклад 1000 пр.

13. *Україна* в минулому: Зб. ст./ АН України. Ін-т української археографії. Львівське відділення.— Київ; Львів, 1992.— Вип. 1.— 148 с.— Наклад 2000 пр.

14. *Релігія* в Україні : Дослідження і матеріали / Львівський музей історії релігії; Ін-т релігієзнавства; АН України. Ін-т української археографії. Львівське відділення.— Львів : Логос, 1992.— Вип. 1.— 126 с.— 200 пр.

15. Український археографічний щорічник / АН України. Археограф. комісія. Ін-т української археографії. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.— К. : Наук. думка, 1992. Нова серія.— Вип. 1 (Український археографічний збірник.— Т. 4).— 472 с.— Наклад 1080 пр.

Видання інших установ, набрані на комп'ютерах Археографічної комісії АН України

1 *. *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Згадка на сумні роковини / АН УРСР. Ін-т історії. Гол. ред. І. М. Хворостяний.— К., 1990.— 20 с.— Наклад 4000 пр.

2 *. *Етнічна* самосвідомість: національна культура : Тези Республіканської наукової теоретичної конференції. Київ, 21—23 березня 1991 р./ РАУ та ін. Ред. кол. Я. М. Пилинський та ін.— К., 1991.— 211 с.— Наклад 300 пр.

3 *. *Історія* України: дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань, 22—25 травня 1991 р. м. Новгород-Сіверський.— К., 1991.— 163.— Наклад 200 пр.

4 *. *Майборода О. М.* Національна політика як суспільне явище: сумні підсумки «критики» західних концепцій / АН УРСР. Ін-т історії та ін. Гол. ред. І. М. Хворостяний.— К., 1990.— 34 с.— Наклад 900 пр.

5 *. *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / АН УРСР. Ін-т історії. Редкол.: І. М. Хворостяний (гол. ред.) та ін.— К., 1990.— 58 с.— Наклад 1000 пр.

6 *. *Історія* української культури: План-проспект видання у 5-ти томах / АН України.— К., 1992.— 150 с.— Наклад 300 пр.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АК — Археографічна комісія Академії наук України
АК ВУАН — Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук
АК НТШ — Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка
Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России
ДАКО — Державний архів Київської області
ДАЛО — Державний архів Львівської області
ДАОО — Державний архів Одеської області
ДАЧО — Державний архів Черкаської області
ДОПС — Ділове об'єднання поступового студентства західних земель України
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
Записки ЧСВВ — Записки Чину Святого Василія Великого
ЗІФВ УАН — Записки історико-філологічного Відділу Української Академії наук
КУМ — Комітет української молоді
ЛНБ АН України, ВР.— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. Відділ рукописів.
ПРОФОРУС — Професійна організація українського студентства західних земель України
РДАДА — Російський державний архів давніх актів
РДВІА — Російський державний військово-історичний архів
ТУП — Товариство українських поступовців
УАЩ — Український археографічний щорічник
УВТШ — Українська висока технічна школа
УВШ — Українська висока школа
УНІК — Український науковий інститут книгознавства
УНТ — Українське наукове товариство
ХНБ — Харківська наукова бібліотека ім. М. Короленка
ЦДАВО — Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІА України в м. Києві — Центральний державний історичний архів України в м. Києві
ЦДІА України в м. Львові — Центральний державний історичний архів України в м. Львові
ЦНБ АН України, ІР — Центральна наукова бібліотека імені В. І. Верна ського Академії наук України, Інститут рукопису
ЦЕСУСОМ — Центральний союз українського студентства західних земель України і еміграції
ЧОИДР — Чтения Общества истории и древностей российских

СЕРІЇ ВИДАВНИЧОЇ ПРОГРАМИ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ТА ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ АН УКРАЇНИ

1. Джерела з історії українського козацтва
2. Пам'ятки українського літописання
3. Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники
4. Джерела з історії української культури
5. Пам'ятки філософської культури українського народу
6. Джерела з історії церкви в Україні
7. Східні джерела з історії України
8. Актові джерела
9. Описово-статистичні джерела
10. Пам'ятки української мови
11. Пам'ятки політично-правової культури України
12. Картографічні джерела з історії України
13. Пам'ятки історичної думки України
14. Пам'ятки зарубіжної історіографії України
15. Етнографічно-фольклорна спадщина
16. Науково-довідкові видання з історії України
17. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX — поч. XX ст.
18. Джерела з новітньої історії України
19. Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика
20. Епістолярна спадщина
21. Історіософія
22. Гарвардська бібліотека українознавства
23. Джерела з історії науки в Україні
24. Джерела з історії Війська українського
25. Мемуари. Щоденники

SUMMARIES

S. M. Plokhii (Kyiv)

FROM JAKIV SUSHA TO ATANASII VELYKYI (A SURVEY OF ROMAN SOURCES PUBLICATIONS ON THE HISTORY OF THE UKRAINIAN CHURCH)

The article gives a concise survey of published Vatican sources on the history of the Ukrainian Catholic Church ranging from the first publications (the 17th century) to the editions realized by Father Atanasii Velykyi. The author examines the editions published in Ukraine, Poland, Russia. Central attention is drawn to publishing activity of Father Atanasii Velykyi. There have been published 12 documents series from Vatican archives under his supervision. They are «Acts of Belief Propaganda Congregation», «Letters of Kyiv Catholic Metropolitans», etc. These surveyed publications are invaluable both for the history of the Church and Ukraine, in general.

S. M. Kirzhaiev (Kyiv)

PROBLEMS OF ANCIENT PRINTED BOOKS STUDIES IN THE ACTIVITY OF THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES ARCHEOGRAPHIC COMMISSION

One of the aims of the AUAS archeographic activities for 1920—30s was to investgate ancient printed books. Traced in the publication are the activities of a special Committee included into the Archeographic commission of AUAS to inventory ancient printed books.

S. M. Kirzhaiev (Kyiv)

QUESTIONS OF RULES FORMATION FOR DOCUMENTS PUBLICATION BY THE AUAS ARCHEOGRAPHIC COMMISSION

The Archeographic commission has not brought to light normative rules for documents publication. The article deals with with the little-known pages worked out by the commission on the problems of theory and methods of Ukrainian archeography. Discussed are the attempts to establish the rules for Ukrainian documents and other historical sources publication.

L. A. Dubrovina (Kyiv)

MYKOLA VOLODYMYROVYCH HEPPENER — UKRAINIAN ARCHIVIST AND PALEOGRAPHIST AND HIS ARCHIVAL MATERIALS IN THE REPOSITORIES OF THE VERNADS'KYI CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

The article is devoted to the life and scientific work of ukrainian scientist Mykola Heppener who made a great contribution in the development of the paleographic and codecological research of ancient East Slavic manuscripts and literature of XVI—

XVIII cent. in Ukraine. The article demonstrates Heppener's role in saving the archival and literary repositories of the notable academic and cultural leaders of the XIX—XX cent. from destruction during the nazi occupation of Kyiv in 1941—1943.

Ja. R. Dashkevich (L'viv)

PRISONERS (U. IASYR) FROM UKRAINE
(THE 15th — THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY)
AS A HISTORIC AND DEMOGRAPHIC PROBLEM

The publication makes the demand to raise the question of taking prisoners (U. iasyr) from Ukraine — during Tatar (and sometimes Turkish) invasions in the 15th-the First Half of the 17th Century — and to provide its scientific foundation. It is proposed to catalogue invasions in detail and calculate roughly the number of victims-prisoners and killed on the basis of direct and indirect data (the duration of the march, the territory covered by invaders, the number of troops involved in the march, sometimes information on the amount of captives).

The author believes that the only way to solve the important historic and demographic problem — i. e. to clarify the losses among Ukrainians due to Tatar aggression — is to work out the pattern of various invasions.

M. A. Shamrai (Kyiv)

PROVENANCES IN THE PUBLICATIONS OF THE OSTROH
AND DERMAN PRINTIND HOUSES (AFTER THE MATERIALS
OF THE DEPARTMENT OF ANCIENT PRINTED BOOKS IN THE CENTRAL
SCIENTIFIC LIBRARY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE)

Provenances of the Ostroh and Derman printing houses publications taken from the funds of the Central Scientific Library of the Ukrainian Academy of Sciences make it possible to trace the migration of books, to discover the readers who belonged to various estates—clergymen, cossacks, gentry and to estimate the whereabouts of ancient printed books—monasteries, private collections and churches. They extend the body of sources, which helps to study both book-printing and Ukrainian culture in general.

O. I. Putro (Kyiv)

HET'MAN K. ROZUMOVSKYI AND LEGAL REFORMS
IN UKRAINE-HETMANATE

Clarified in the article on the basis of archival sources is the reformative activity of the last het'man Kyrylo Rozumovskyi in the sphere of Ukrainian court system. The author quotes both the extracts from specific het'man's universals and orders, as well as a number of non-abridged documents first put into scientific circulation.

Je. V. Rukavitsyna (Kyiv)

«GRAMMAR OR THE UNKNOWN RULES
OF MUSYKIISKYI SINGING» BY M. DYLETS'KYI —
FROM THE LIBRARY OF THE METROPOLITAN JEVGENII
(JE. O. BOLHOVITINOV)

The article gives a brief account of the Kyivan and Galician Metropolitan Jevgenii's (Je. O. Bolhovitinov) library that is retained in the funds of the Academy of Sciences of Ukraine Central Scientific Library named after V. I. Vernadskyi. Published are the metropolitan notes on the pages of M. Dylets'kyi's «Grammar Musykiiskja» attached to the list.

Ju. Ju. Marynovs'kyi (Cherkasy)

DOCUMENTARY EVIDENCE ON THE LAST DAYS
OF CHERKASY MONASTERIES IN THE 20s OF THE 20th CENTURY

The publication that is based on rich archival documents reveals the state policy of the Soviet power in crushing the church in Ukraine and bringing the cathedrals to ruin. Traced is the tragic fate of monk abodes in Cherkasy region.

O. P. Tolochko (Kyiv)

TWO, NOT ENTIRELY ACADEMIC DISCUSSIONS (I. A. LINNYCHENKO, D. I. BAHALII, M. S. HRUSHEVS'KYI)

An attempt has been made in the article to answer the question why I. A. Linnychenko, a Ukrainian by origin, a Ukrainian historian by profession and a disciple of V. B. Antonovich found himself outside Ukrainian social activities. According to the author, the answer appears to have been provided by I. A. Linnychenko's conflicts with the Ukrainian scientific circles during his life. In the centre of attention are his two debates with D. I. Bahalii (1874) and M. S. Hrushevs'kyi (1917).

O. S. Rubl'ow (Kyiv)

MYCHAILO KOZORIS: THE FATE OF AN INTELLECTUAL

The publication deals with the biography and the creative activities of Mychailo Kirovych Kozoris — a writer, a scholar and a public figure (b. in Kalush, 1882—1937). In 1920 he was a member of the Galician Revolutionary Committee, later worked as a researcher in the All-Ukrainian Academy of Sciences, was a member of the revolutionary writers union «Western Ukraine». Being suspected in the case of the «Ukrainian Military Organization» he was imprisoned, convicted and sent to Solovki to take punishment where he died in the autumn of 1937.

Given are the biographies of M. N. Kozoris (1927, 1933) and some materials from his case. The author used the funds of the TsDALhR of Ukraine, TsDAMLM of Ukraine of the former KGB.

V. M. Kyslyi (L'viv)

SOURCES ON THE HISTORY OF UKRAINIAN UNIVERSITY AND UKRAINIAN POLYTECHNIC SCHOOL IN L'VIV

The article is devoted to the review of sources on the history of Ukrainian high schools in L'viv (1920—1925), namely: Ukrainian university and Ukrainian polytechnic school. The history of both institutions is a heroic page of our people's struggle against Polish chauvinistic ruling circles of that time, an attempt to self-assert the Ukrainian science, culture and education in Western Ukraine.

O. V. Rusina (Kyiv)

THE CHARTERS FOR NOVHOROD-SIVERS'KYI SPASO-PREOBRAZHENS'KYI MONASTERY (IN COPIES OF SIVS'K ORIGIN)

Analyzed in the article are unique historic relics — the charters of Ivan IV and Boris Hodunov for Novhorod-Sivers'kyi Spaso-Preobrazhens'kyi Monastery. The former has been known till present due to the later copies of the 18th century, the latter — based on the lost writing materials — is first put into scientific circulation.

M. H. Krykun (L'viv)

TO THE HISTORY OF SEVERYN NALYVAIKO'S UPRISING

The information deals with the document providing the additional facts on the mutiny of Bratslav inhabitants and cossacks headed by Severyn Nalyvaiko against the nobility of Bratslav palatinate attempting to restore the rule in the end of September, 1594.

The information encloses the document from October 7, 1594. It is an extract from the Bratslav castle book with the confession made by a court official («voznyj») about the prior observation (October, 1) of the locality near Bratslav, the place where Bratslav inhabitants together with the Nalyvaiko detachment attacked the nobility disposition.

N. M. Jakovenko (Kyiv)

PARODIES AND JOKES IN THE ZHYTOMIR AND LUTS'K CHANCERIES RECORD BOOKS OF THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY

The publication contains a set of parodies created by chancery personnel of Zhytomir and Luts'k and recorded together with official documents in the books of local courts and administration in the first half of the 17th century. Absurdity of collisions, elements of masquerade played up with strict observance of the official document style add inimitable colouring. Grouped in the preface to the set are topical variants of parodies. The author also presents a supposition on possible sources of parody as a genre in Ukraine and characterizes its social environment.

Omeljan Pritsak (USA; Kyiv)

ONCE MORE CONCERNING THE TREATY BETWEEN BOHDAN KHMEL'NYTS'KYI AND THE OTTOMAN PORTE

The documents in the Turkish State Archives from 1648—1655 have not come down to us. Hence the only Turkish contemporary source about this important event of 1648 are the data of the Ottoman narrative sources, in this case the continuations of the *Ta'rīkh-i sene-i elf*, especially the *Fedleke* by Kātib Çelebī and *Ta'rikh* by Na'īmā. New analysis of these sources, complemented by those of the Ukrainian, Polish, Moscovite and Tatar corroborate the thesis expressed by this author in 1648, that 1648 (in July and not in June, as first suggested), the Great Vesier Ahmad-Pāshā Hazār-pāra concluded the treaty with Bohdan Khmel'nȳtskyi, of which only the Maritime Convention has survived. This surprising step was undertaken following the presentation made to the Vesier by the Criman Khan Islām Girāy III. The latter did it in order to relieve his Tatars from their obligation mainly to support the Ottoman in Adriatic-Cretan theatre of the Turko-Venetian War.

M. N. Krykun (L'viv)

THE REGISTER (U. LIUSTRATSII A) OF KAM'ANETS'-PODIL'S'KYI INHABITANTS IN 1734 (ON THE QUESTION OF THE UKRAINIAN TOWN HOUSING RESOURCES IN THE 18th CENTURY

The publication is a multi-sided unique source permitting to deal with a number of scantily explored questions, in particular, the principles of the town inventory, the structure of the residential house from the point of view of its topographic location, estate and ethnic belonging, specific characteristics of dwellings, composition of a garrison contingent and a number of other problems of the «inner» history of a 18th century Ukrainian town.

V. I. Ul'anovs'kyi (Kyiv)

THE UNKNOWN M. S. HRUSHEVS'KYI'S EARLY WORK ON THE RUSSIAN AND SOURCE STUDIES

The publication is one of the first researches of a young scientist. It reveals thorough perception of a given problem, great erudition and profound knowledge of sources.

V. M. Rychka, P. A. Horishnii (Kyiv)

THE UNPUBLISHED ARTICLE BY IVAN KRYPIAKEVYCH «SOUTHERN UKRAINE IN THE PERIOD OF BOHDAN KHMEL'NYTS'KYI»

Traced on the basis of sources in the article is the process of Southern Ukrainian boundaries formation in mid-17th century. Attention is drawn to developing the northern part of the Black Sea steppes and forming the system of defence lines by the Ukrainians. The author estimates their strategic and economic importance, locates the centres of population in Southern Ukraine and considers the demographic situation within the boundaries of this region.

O. P. Danyl'chenko (Kyiv)

FAMINE OF 1921—1923 IN UKRAINE: NEW ARCHIVAL DOCUMENTS

The article is devoted to the new documents on famine at the beginning of 20s in Ukraine. Considered are various aspects of stateorganized aid to starving people of the territories attached to the Black Sea and Azov, as well as its effectualness.

Roman Serbyn (Canada)

THE DOCUMENTS ON THE UKRAINIAN WEAT HARVEST EXPORT DURING THE FAMINE OF 1921—1923

Here are given the speech of the Deputy from the building plants' workers in Mykolayiv which was delivered at the plenary sitting of the VTsVK on the 15th November 1922. The speech in French was sent by the French Embassy in Stockholm to the French Ministry of Foreign Affairs in December 1922. It was found in archives of the Ministry by the author. Some extracts from the document were published in the Canadian Ukrainian newspaper «Canadijsky Farmer». The published materials broaden the number of sources about famine of 1921—1923.

Ju. A. Cherchenko (Kyiv)

DOCUMENTS ON TERROR OF NKVS ORGANS AGAINST THE POPULATION OF THE WESTERN UKRAINE REGIONS

The publication examines the archival documents that inform about the NKVS organs terror directed against local population of Western Ukraine regions in the end of 1944-the beginning of 1945. Published is a secret certificate issued for the Secretaries of the CP/b/U CC (the Central Committee of the Communist party of Ukraine) on facts of «the socialist law» violation in Western Ukraine.

S. I. Kot (Kyiv)

NEW DOCUMENTS ON THE DESTINY OF HISTORIC VALUES GIVEN BACK TO UKRAINE BY RRFSR

The publication testifies to the fact that in 1930—1933 Russia returned some Ukrainian historic and cultural relics seized by the Russian Empire and kept in Moscow and Leningrad Museum. Mentioned are the new archival documents about their destiny and the results of their search at the beginning of 50s.

I. B. Hyrych (Kyiv)

S. O. JEFREMOV'S PUBLICATIONS IN THE NEWSPAPER «NOVA RADA», 1917—1919 (AFTER THE ARCHIVAL COPY FROM THE LITERARY CRITIC LIBRARY)

The annotation list of S. Jefremov's publications covers his entire publicistic heritage in the newspaper «Nova Rada», as well as in the newspapers edited in 1919—1920 — successors of the «Nova Rada» («Promin», «Hromads'ke slovo»). The list is based on the newspapers' files belonging to S. Jefremov himself. In those files he signed all his articles published either without his signature or with pen-names and cryptonyms.

T. B. Anan'ieva, O. V. Todiichuk (Kyiv)

HISTORIC-GEOGRAPHICAL COLLECTION. 1927—1931: BIBLIOGRAPHY

The bibliography introduces to the reader the contents of the «Historico-Geographical Collection» and its authors. The four issues of the collection have been published by Commission to make it possible to compile the historico-geographical dictionary of the Ukrainian lands.

In the introduction to the bibliography reviewed is a short history of the collection creation based on archival materials.

I. B. Hyrych (Kyiv)

PUBLICATIONS ON ARCHEOGRAPHIC HERITAGE (1991)

The survey treats the most conspicuous publications on the history of Ukraine. In particular, «Dnipro Publishing House» issued the two volumes of Samiilo Velychko's Manuscript in the Series «Early Rus' Manuscripts» and the work by V. Antonovych. In its Library Series «Pam'iatky Ukrainy» published some books on national revival and Ukrainian church, also the books written by N. Vasylenko-Polons'ka and Tytus Hewryk.

Both the Historic Library Series of the «Dzvin» and the «Chervona Kalyna Publishers» in L'viv printed the monograph written by I. Borshchak, the studies made by I. Kryp'iakewich, V. Kubiiovych, V. Sichyns'kyj, etc.

The cooperative and publishing associations in Kyiv published the works by V. Vinnychenko, I. Borshchak, M. Drahomanov. There are also reprinted some papers by M. S. Hrushevs'kyi, the «Kievo-Pechersky pateric» and the «History of Ruthenians».

Documentary editions of 1991 are represented by some materials on Nestor Machno's activities and the basic collection of documents on 1941 in Ukraine, too.

M. Ju. Muchina (Kyiv)

LAST YEARS DOCUMENTARY PUBLICATIONS: ARCHEOGRAPHIC GAININGS AND LOSSES

The survey continues to analyse the documentary publications undertaken in the first issue of «Ukrainian archeographic year book». The author considers the printed matter that failed to appear in the previous edition. The collection of surveyed documents involves operational materials of the Red Army military headquarters in the initial months of the Great Patriotic War in 1941—1945; memoirs of the immediate participants and witnesses for the peasant movement in Ukraine in 1918—1921 known under the term «machnovshchyna». Included are some operational military documents of the uprising and the Red Army headquarters, executive directives of military and civil authorities on the question of the uprising participants, documents dealing with mass execution of Soviet citizens by the DPU punitive organs as well as testimonies on 1932—1933 famine in Ukraine.

CRITICISM. SUMMARIES OF NEW EDITIONS

Given are surveys of publications and criticism of the recent years editions.

O. S. Rubl'ov (Kyiv)

RETURNING TO THE PUBLISHED MATERIAL

Published is the note by Mychailo Hrushevs'kyi dating from 1.X.1927 which was sent to Fedor Savchenko, the member of the Presidium of the Ukrainian Academy of Sciences historic section on the occasion of the All-Ukrainian Academy of Sciences joint sitting resolution.

This document preceded the article by M. Hrushevs'kyi «A special viewpoint» published in the first volume of «Ukrainian archeographic year book».

H. V. Boriak, O. V. Todiichuk (Kyiv)

THE ARCHEOGRAPHIC COMMISSION AND THE INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: ACTIVITIES CHRONICLE (1991)

The chronicle gives the annals of the Academy of Sciences of Ukraine Archeographic Commission and the Institute of Ukrainian Archeography activities for a year. The Commission and Institute activities are traced to a considerable extent in the normative acts — the resolutions and decrees of the Presidium of the Academy of Sciences of Ukraine.

H. V. Boriak, N. M. Jakovenko (Kyiv),
Patricia Kennedy Grimsted (USA)

MEMORIAL AND ARCHEOGRAPHIC EXPEDITION THROUGH CZECHOSLOVAKIA: IN THE TRACKS OF CULTURAL VALUES TAKEN AWAY FROM UKRAINE DURING WORLD WAR II

The article presents a short account on the memorial expedition organized by the Institute of Ukrainian Archeography of Academy of Sciences of Ukraine on the initiative of doctor Patricia Kennedy Grimsted (Harvard Ukrainian Research Institute, USA). The participants of the expedition visited the castles and the monasteries of Bohemia, Silesia, Moravia where during 1943—1945 Nazis concealed cultural values taken away from Eastern Europe — first of all Ukrainian archive and library materials.

PUBLICATIONS OF THE ARCHEOGRAPHIC COMMISSION AND THE INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE. AND OTHER INSTITUTIONS WITH THEIR PARTICIPATION. 1988—1992

The bibliographic list registers all the books published from 1988 till 1991 under the auspices of the Archeographic Commission and the Institute of Ukrainian Archeography in the Publishing House «Naukova Dumka», other publishing houses including the printing and publishing resources of the Institute of History of Ukraine, the Academy of Sciences of Ukraine. Marked out separately are the publications whose camera-ready copies are made by computers given to the Archeographic Commission of the Academy of Sciences of Ukraine by the Ukrainian Research Institue and the Ukrainian Studies Fund, Harvard University (USA).

ЕҐІДІЮС БАНЬОНІС

(1948—1993)

6 серпня 1993 р. на 45 році життя після тривалої тяжкої хвороби помер Еґідіюс Баньоніс, доктор гуманітарних наук, відомий литовський історик-медієвіст, археограф.

Е. Баньоніс пройшов короткий, але плідний шлях у науці. Він народився 20 листопада 1948 р. у родині акторів у Панневежисі. Тут закінчив середню школу, а вищу гуманітарну освіту здобув у Московському історико-архівному інституті (1967—1972), спеціалізуючись у відомого історика середньовічної Русі професора О. О. Зиміна та на семінарі визнаного фахівця-джерелознавця, археографа професора С. О. Шмідта. У 1972—1985 рр. працював в Архіві літератури і мистецтва Литви — спершу старшим науковим співробітником, згодом заступником директора, а з 1974 р.— директором. 1985 р. очолив проблемну групу для дослідження Литовської метрики, створену у відділі історії феодалізму Інституту історії Литви. Протягом 1987—1988 рр. був ученим секретарем інституту, старшим науковим співробітником відділу археографії, а з 1991 р.— завідуючим цього відділу.

1982 р. Е. Баньоніс захистив дисертацію на тему «Посольська служба Великого князівства Литовського (середина XV—1956 р.)», в основу якої покладено документи державної канцелярії Великого князівства, або Литовської метрики. Студії над Метрикою і надалі визначали коло наукових інтересів історика, що охоплювало проблеми джерелознавства, історію документа у Великому князівстві Литовському, структури державних установ, персоналії та генеалогію сановників Литовсько-Руської держави. Вчений підготував до друку книгу 5 Литовської метрики, першу коректуру якої встиг вичитати вже в лікарні, й розпочав підготовку книги 10. Передмові до книги 5 з викладом історії Литовської метрики судилося стати останньою завершеною працею історика. Статті Баньоніса позна-

чені зрілістю думки, а також особливою, характерною тільки для нього елегантною вишуканістю форми.

Спільний інтерес до Литовської метрики, програма видання якої після тривалих дискусій була сформульована вченими Литви, Польщі, Росії і України у середині 80-х років, зблизив Егідіюса Баньоніса з київськими та дніпропетровськими істориками. Відтоді вони стали постійними учасниками конференцій з проблем Великого князівства Литовського, які він організовував у Вільнюсі.

Життя Е. Баньоніса обірвалося у розквіті творчих сил. Важко звикнути до думки, що цієї яскравої, темпераментної і щирої людини, довкола якої завжди купчилися друзі та колеги і яка так зворушливо любила Україну й українців, уже немає з нами. Світла пам'ять про Егідіюса Баньоніса — людину найтоншої душевної організації, інтелігента і вченого, товариша, однодумця — назавжди лишиться в наших серцях.

ЗМІСТ

1. АРХЕОГРАФІЯ

2. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СУМІЖНІ НАУКИ

3. ПУБЛІКАЦІЇ

CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY

2. STUDY OF SOURCES RELATED SCIENCES

3. PUBLICATIONS

4. BIBLIOGRAPHY. CRITICISM. INFORMATION

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 2

Київ, видавництво «Наукова думка», 1993

Оформлення художника *Г. М. Балюна*
Художній редактор *І. М. Галушка*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректори *Л. В. Малюта, Л. Г. Бузіашвілі*

Здано до складання 06.04.93. Підп. до друку 08.10.93.
Формат 70×100/16. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 38,35. Ум. фарбо-відб. 38,35.
Обл.-вид. арк. 45,19. Зам. 3494.

Видавництво «Наукова думка»,
252601 Київ, 4, вул. Терещенківська, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» 252057, Київ, вул. Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні. 290000, Львів вул. Стефаника, 11.

НАЙБЛИЖЧИМ ЧАСОМ МАЮТЬ ПОБАЧИТИ СВІТ ВИДАННЯ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ТА ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ АН УКРАЇНИ:

1. Український археографічний щорічник.— К. : Наук. думка, 1993.— Вип. 2.— 45 арк.— ISBN 5-12-003884-0.

2. *О. І. Журба.* Київська археографічна комісія, 1843—1921 : Нарис історії і діяльності.— К. : Наук. думка, 1993.— 10 арк.— ISBN 5-12-003868-9.

3. Реєстр Війська Запорозького 1649 р.— К. : Наук. думка, 1993.— 50 арк.— ISBN 5-12-002042-9.

4. Гарвардські українознавчі студії (Harvard Ukrainian Studies) / АН України. Ін-т української археографії. Український науковий ін-т Гарвардського університету.— К. : Наук. думка, 1993.— 40 арк.— ISBN 5-12-003870-0.

5. *Геродот.* Історії в дев'яти книгах / Перекл. А. О. Білецького.— К. : Наук. думка, 1993.— 55 арк.— ISBN 5-12-004040-3.

6. *Іван Лисяк-Рудницький.* Історичні ессе: В 2-х т. / Упоряд. Ярослав Грицак. АН України. Ін-т української археографії. Канадський Ін-т українських студій при Альбертському університеті. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика.— К.: Наук. думка, 1993.— 25 арк.— ISBN 5-12-004001-2.— Т.1; К. : Наук. думка, 1903.— 25 арк.— ISBN 5-12-004002-2.— Т. 2.

7. Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.— К. : Наук. думка, 1993.— 30 арк.— ISBN 5-12-003885-9.

8. *Л. А. Проценко.* Історія Київського некрополя.— К. : Наук. думка, 1993.— 40 арк.— ISBN 5-12-004029-2.

9. *О. Рубльов, Ю. Черченко.* Сталінщина та доля західноукраїнської інтелігенції (20—40-і роки XX ст.).— К. : Наук. думка, 1993.— 12 арк.— ISBN 5-12-004030-6.

10. Україна XVII — першої третини XIX ст. в англомовних джерелах.— К. : Наук. думка, 1993.— 20 арк.— ISBN 5-12-003010-6.

11. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941).— К. : Наук. думка, 1993.— 40 арк.— ISBN 5-12-003999-5.

12. *Н. М. Яковенко.* Українська шляхта XIV — середини XVII ст.— К. : Наук. думка, 1993.— 40 арк.— ISBN 5-12-003024-6.

13. Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край. У 7 т.— К. : Наук. думка, 1993. Т. 1.— 40 арк.— ISBN 5-12-004035-7.

14. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Анотований опис фонду / Упоряд. О. Апанович.— К. : Наук. думка, 1993.— 20 арк.— ISBN 5-12-002674-5.

15. Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. А. Матвієнко.— К. : Наук. думка, 1993.— 25 арк.— ISBN 5-12-002644-3.

16. *Н. Д. Полонська-Василенко.* Історія Української Академії наук.— К. : Наук. думка, 1993.— 30 арк.

17. Історія Академія наук України: Документи і матеріали.— К. : Наук. думка, 1993.— 50 арк.— Т. 1 : 1918—1923.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ У 1993—1994 рр.

Серія «Джерела з історії Запорозького козацтва»

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1.
Універсали Богдана Хмельницького.
Листи Івана Сірка : Збірка документів.
Матеріали до історії українського козацтва : Реєстр козаків Запорозької Січі 1762 р.
Матеріали до історії українського козацтва: Присяжні списки Білоцерківського та Ніжинського полків 1654 р.

Серія «Описово-статистичні джерела»

Описи Катеринославського намісництва кінця XVIII ст.
Описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст.
Переписні книги 1666 р.: Стародубський та Чернігівський полки.

Серія «Пам'ятки історичної думки України»

Іван Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького.
В. Иконников. Опыт русской историографии.
В. Піскорський. Вибрані праці. У 3 т.
В. Антонович. Джерела до історії Південно-Західної Росії : Курс лекцій.
М. Василенко. Вибрані праці. Т. 1.

Серія «Пам'ятки зарубіжної історіографії України»

Ілля Борщак. Україна в західноєвропейській літературі.
Енциклопедія Українознавства. Т. 1—3.

Серія «Етнографічно-фольклорна спадщина»

Матеріали до вивчення етнографії України : Каталог етнографічних програм.
Етнографічні альбоми Де ля Фліза. Т. 1—2.

Серія «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники»

Хроніка М. Стрийковського. У 3 т. Факсиміле. Переклад.
Хроніка Грондзького.

Серія «Джерела з історії церкви в Україні»

Перший всеукраїнський собор УАПЦ (1921).

Серія «Східні джерела з історії України»

Листи грецького духовенства до київських митрополитів (на матеріалах рукописів XVIII ст.) / Переклад Є. Чернухіна

Єврейські хроніки про Україну середини XVII ст.

Серія «Актові джерела»

Литовська метрика : Кн. 22.

Волинська метрика : Регести документів Коронної канцелярії для Київського, Волинського, Брацлавського та Чернігівського воєводств 1569—1673 рр.

Сіверщина за литовської доби : Корпус актів XIV—XVI ст. / Укладач О. Русіна.

Серія «Пам'ятки української мови»

Пересопницьке євангеліє. 1556—1561 рр. Т. 1 : Транслітерація тексту.

Серія «Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст.»

М. Драгоманов, Б. Грінченко. Листування / Передмова П. Соханя та А. Жуковського

Володимир Гнатюк. Документи і матеріали.

Серія «Пам'ятки українського літописання»

Густинський літопис.

Серія «Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика

Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії.

Правила текстологічного опрацювання пам'яток XIX — першої половини XX ст. Вип. 1—2.

Едиційна археографія в Україні XIX—XX ст. Вип. 1 : Плани, програми, проспекти видань.

Історія української археографії. Персоналії. Вип. 1—2.

М. Пещак. Розвиток давньоруського та староукраїнського наукового тексту (X—XVII ст.).

Рукописна та книжкова спадщина України : Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Збірка статей та матеріалів.— Вип. 1—3.

Джерелознавство та археографія історії України XVI—XVIII ст. : Бібліографічний довідник.

Методичні рекомендації до опису та аналізу оправи слов'янських рукописних та стародрукованих книг XI—XVIII ст. : Із досвіду кодикологічного вивчення рукописних книг відділу рукописів ЦНБ / Укладачі: Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко

Патриція Кеннеді Грімстед. Архівна Україніка за межами України.

Серія «Науково-довідкові видання з історії України»

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України : Путівник.

Путівник по рукописних фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України.

Український музей в Празі : Опис архівного фонду.

О. Гаркавець. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог.

Михайло Грушевський : Анотований каталог документальних матеріалів ЦДІА України.

Михайло Грушевський : Матеріали до бібліографії.

«*Известия* Таврической ученой архивной комиссии», «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» : Бібліографічний покажчик / Укладач Л. В. Шаріпова.

Каталог стародруків ЦДІА України.

М. Слабченко. Життя та діяльність. Покажчик архівних документів та бібліографія.

Гетьман Пилип Орлик. Документи, листи. Каталог архівних матеріалів.

«Journal of Ukrainian Studies» : Бібліографічний довідник.

Архів та колекція Павла Потоцького : Каталог.

«Український історик» : Покажчик змісту. 1963—1990 (ч. 1—107).

Ярослав Кошів. Архівна україніка у Великобританії : Україніка у Public Record Office.

«Дніпрові Хвилі» (1910—1913) : Бібліографічний покажчик.

Грецькі рукописи III—XIX ст. з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України : Анотований каталог / Укладачі : Ю. К. Чернухін, Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко.

Києво-Могилянська Академія в рукописних та книжкових зібраннях Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України: Анотований покажчик рукописів та друкованих видань / Укладачі: О. М. Ігнатенко, В. Р. Галай, Л. М. Деніско.

Музичний архів М. Д. Леонтовича: Опис автографів відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім В. І. Вернадського Академії наук України / Укладачі: Л. П. Корній, Е. С. Юрченко.

Б. Д. Грінченко: Анотований покажчик особистого архіву з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України. Вип. 1. : Поезії та балади / Укладач Н. М. Зубкова.

Рукописна книга XVI ст. з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України: Каталог / Укладач Л. А. Дубровіна.

Мідні гравірувальні дошки Києво-Печерської лаври XVII—XIX ст. з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України / Укладачі: Д. Д. Фоменко, І. І. Цимковська, І. В. Стадниченко.

Матеріали архівного фонду Львівської греко-латинської консисторії та митрополита Андрія Шептицького з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України / Укладачі: С. О. Булатова, С. А. Астахова.

Академік В. І. Петров : Біобібліографія.

Монастирі України : Каталог архівних матеріалів. Вип. 1 : Києво-Межигірський монастир.

«Записки історико-філологічного відділу ВУАН». 1919—1931 : Бібліографічний покажчик.

Серія «Джерела з історії української культури»

Альдини в Україні: Каталог / Упор. Маргарита Шамрай.

Каталоги бібліотеки Львівського ставропігійного братства XVII—XVIII ст.

Требник Петра Могили.

«Серія Джерела з новітньої історії України»

Документи і матеріали з історії дипломатичних відносин УСРР з Польщею (1920—1923).

Голодомор в Україні. Каталог-альбом / Укладачі : Оксана Процик, Марина Мухіна.

Серія «Картографічні джерела з історії України»

Київ за часів Гетьманату. Карта Києва 1918 р. / Коментарі В. Назарука.

Картографічні матеріали з історії України у фондах Відділу рукописів ЦНБ / Укладач Л. Пономаренко.

Ю. Кочубей. Україна і Схід: 1917—1991: Бібліографічний покажчик.

Архівна Україніка в Австрії : Попередній анотований перелік.

Серія «Мемуари. Щоденники»

О. Ф. Кістяківський. Щоденник. 1874—1885. Ч 2 т.

Михайло Грушевський. Щоденник. 1904—1910.

Павло Скоропадський. Спогади. 1917—1918 / АН України. Ін-т української археографії. Ін-т східноєвропейських досліджень; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. Вячеслава Липинського.

Пантелеймон Куліш. Щоденник / Упоряд. та прим. С. М. Кіржаєва.

Серія «Державна школа. Історія. Політологія. Право»

Дмитро Дорошено. Огляд української історіографії (Прага, 1923) / АН України. Ін-т української археографії. Ін-т східноєвропейських досліджень. ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. Вячеслава Липинського.

Вячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів (1926) / АН України. Ін-т української археографії. Ін-т східноєвропейських досліджень; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. Вячеслава Липинського.

Позасерійні видання:

Архіви України.— 1993.— № 1—3.

Матеріали Ювілейної конференції, присвяченої В. Липинському.

Матеріали Ювілейної конференції, присвяченої П. Скоропадському.

Українська геральдика : Збірка матеріалів. Альбом (Клейноди-2).

Українська геральдика : Збірка матеріалів. Альбом (Клейноди-3).

В. Даниленко. Україна у міжнародних зв'язках XX ст.

В. Олександрович. Матеріали до історії українського малярства XVI—XVII ст.

Богдан Боцюрків. Релігія і політика в Україні, СРСР та Східній Європі.

П. Кулаківський. Волинська метрика 1569—1673.

Ю. Мицик. Джерела до історії Хмельниччини.